

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

ORTAÖĞRETİM SOSYAL ALANLAR EĞİTİMİ ANABİLİM DALI
TARİH ÖĞRETMENLİĞİ PROGRAMI
DOKTORA TEZİ

EĞİTİM VE İDEOLOJİ:
II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ'NDE ÇOCUK EĞİTİMİNE YÖNELİK
YAKLAŞIMLAR (1908-1922)

İRFAN DAVUT ÇAM

İzmir
2019

**ORTAÖĞRETİM SOSYAL ALANLAR EĞİTİMİ ANABİLİM DALI
TARİH ÖĞRETMENLİĞİ PROGRAMI
DOKTORA TEZİ**

**EĞİTİM VE İDEOLOJİ:
II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ'NDE ÇOCUK EĞİTİMİNE YÖNELİK
YAKLAŞIMLAR (1908-1922)**

İRFAN DAVUT ÇAM

**Danışman
Prof.Dr.Abdullah MARTAL**

**İzmir
2019**

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum, "**Eğitim ve İdeoloji: II. Meşrutiyet Dönemi'nde Çocuk Eğitimine Yönelik Yaklaşımlar (1908-1922)**" adlı çalışmanın tarafımdan, bilimsel ahlâk ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

18/06/2019**İrfan Davut ÇAM**

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

Tarih: 03/07/2019

Tez Başlığı:

Eğitim ve İdeoloji: II. Meşrutiyet Dönemi'nde Çocuk Eğitimine Yönelik Yaklaşımlar (1908-1922).

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 517 sayfalık kısmına ilişkin, 03/07/2019 tarihinde **tez danışmanım tarafından** Dokuz Eylül Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı'nın sağladığı İntihal Tespit Programı'ndan (Turnitin-Tez İntihal Analiz Programı) aşağıda belirtilen **filtreleme tiplerinden biri** uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin **benzerlik oranı % 11'dir**.

- <http://www.kutuphane.deu.edu.tr/tr/turnitin-tez-intihal-analiz-programi/> adresindeki Tez İntihal Analiz Programı Kullanım Kılavuzunu okudum

Filtreleme Tipi 1(Maksimum %15)

Filtreleme Tipi 2(Maksimum %30)

Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
 Kaynakça hariç,
 Alıntılar dâhil,
 Altı (6) kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç.

Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
 Kaynakça dâhil,
 Alıntılar dâhil.

EK 1- İntihal Tespit Programı Raporu-İlk Sayfa Çıktısı.

EK 2- İntihal Tespit Programı Raporu (Tümü) Cd İçinde.

Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Tez Çalışması Orijinallik Raporu Uygulama Esasları'nı inceledim ve yukarıda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Adı Soyadı: İrfan Davut ÇAM

Öğrenci No: 2013950264

Anabilim Dalı: Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı

Programı: Tarih Öğretmenliği

Statüsü: Yüksek Lisans

Doktora

ÖĞRENCİ - DANIŞMAN

(Adı Soyadı, İmza, Tarih)

İrfan Davut ÇAM

03/07/2019

Açıklamalar

1:Bu formu teslim etmeden önce sizden istenen bilgileri uygun kutucuğu (□) işaretleyerek doldurunuz.

Kullanıcı şifre vb. konusunda sorun yaşanması durumunda Üniversitemiz Merkez Kütüphanesinde bulunan Turnitin yetkilisine (Ali TaşTel: +90 (232) 3018026 veya ali.tas@deu.edu.tr) başvurunuz.

2:Yüksek Lisans/Doktora Tez Çalışması Orijinallik Raporu" formu tezin citlenmiş ve elektronik nüshalarının içerisinde ekler kısmında yer alır.

3:Tez savunmasında düzeltme alınması durumunda bu form güncellenerek yeniden hazırlanır.

4:Turnitin-Tez İntihal Analiz Programına yükleme yapılırken Dosya Başlığı (document title) olarak **tez başlığının tamamı**, Yazar Adı (author's first name) olarak **öğrencinin adı**, Yazar Soyadı (author's last name) olarak **öğrencinin soyadı** bilgisini yazınız.

(Unvan, Adı Soyadı, İmza, Tarih)

Prof. Dr. Abdullah MARTAL

03/07/2019

DOKTORA TEZİ SINAV SONUÇ FORMU

İrfan Davut ÇAM tarafından Prof. Dr. Abdullah MARTAL yönetiminde hazırlanan "Eğitim ve İdeoloji: II. Meşrutiyet Dönemi'nde Çocuk Eğitimine Yönelik Yaklaşımlar (1908-1922)" başlıklı tez tarafımızdan okunmuş, kapsamı ve niteliği açısından "**Doktora Tezi**" olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Abdullah MARTAL

Danışman

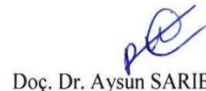
Doç. Dr. Doğan DUMAN

Tez Komitesi Üyesi

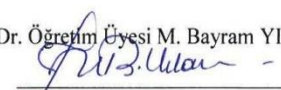
Dr. Öğretim Üyesi Erkan SERÇE

Tez Komitesi Üyesi

Doç. Dr. Aysun SARİBEY HAYKIRAN

Jüri Üyesi

Dr. Öğretim Üyesi M. Bayram YILAR

Jüri Üyesi

18/06/2019

Prof. Dr. Süha YILMAZ
Enstitü Müdürü V

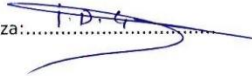
T.C
YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
ULUSAL TEZ MERKEZİ

TEZ VERİ GİRİŞ FORMU

Referans No	10042552
Yazar Adı / Soyadı	İRFAN DAVUT ÇAM
T.C.Kimlik No	
Telefon	
E-Posta	irfandavut@hotmail.com
Tezin Dili	Türkçe
Tezin Özgün Adı	Eğitim ve İdeoloji: II. Meşrutiyet Dönemi'nde Çocuk Eğitimine Yönelik Yaklaşımlar (1908-1922)
Tezin Tercümesi	Education and Ideology: Approaches For Children's Education During The Second Constitutional Monarchy Period(1908-1922)
Konu	Tarih = History ; Eğitim ve Öğretim = Education and Training
Üniversite	Dokuz Eylül Üniversitesi
Enstitü / Hastane	Eğitim Bilimleri Enstitüsü
Anabilim Dalı	Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı
Bilim Dalı	Tarih Öğretmenliği Bilim Dalı
Tez Türü	Doktora
Yılı	2019
Sayfa	517
Tez Danışmanları	PROF. DR. ABDULLAH MARTAL
Dizin Terimleri	Eğitim=Education ; Eğitim tarihi=Educational history ; İdeoloji=Ideology ; Çocuklar=Children ; İlkokullar=Primary schools ; Ders kitapları=Textbooks ; Kimlik=Identity ; Meşrutiyet II=Constitutional Monarcy II
Önerilen Dizin Terimleri	

03.07.2019

İmza:.....

TEŞEKKÜR

Bu araştırmanın ortaya çıkmasında hiç şüphesiz pek çok kişi pay sahibidir. Bu noktada öncelikle danışmanlığımı üstlenerek yazım sürecinde katkıda bulunan ve eğitim hayatımda önemli bir yere sahip olan kıymetli hocam Prof. Dr. Abdullah MARTAL'a teşekkür ederim. Bu süreçte öneri ve eleştirileriyle araştırmanın şekillenmesinde desteklerini esirgemeyen Doç. Dr. Doğan DUMAN'a ve Dr. Öğretim Üyesi Erkan SERÇE'ye müteşekkirim. Jüri üyesi olup değerli görüşlerini paylaşarak araştırmaya katkıda bulunan Doç. Dr. Aysun SARIBEY HAYKIRAN'a ve Dr. Öğretim Üyesi M. Bayram YILAR'a teşekkür ederim.

Eğitim hayatım süresince destekleriyle hep yanımda yer alan ve yol gösteren kıymetli hocalarım Prof. Dr. Recep YILDIRIM'a ve Doç Dr. Ercan UYANIK'a teşekkürü bir borç bilirim. Zaman zaman sorularıyla meşgul ettiğim ve kitaplığından faydalandığım Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT'a ayrıca teşekkür ederim. Uzun bir süre ofisini paylaşma inceliğini gösteren Doç. Dr. Aslı AVCI AKÇALI'ya ve çocuk emeği üzerine hazırladığı Tübitak projesine dâhil olmamı sağlayarak destekte bulunan Doç. Dr. Yahya ARAZ'a müteşekkirim.

Araştırmanın temel kaynaklarını teşkil eden ders kitaplarının ve diğer kaynakların temini konusunda pek çok araştırma merkezinden yararlanıldı. Bu süreçte yardımlarını esirgemeyen söz konusu merkezlerin çalışanlarına şükranlarımı sunuyorum. Özellikle kaynak kitap konusunda önemli kolaylıklar sağlayan Buca Eğitim Fakültesi Kütüphanesi çalışanlarından Feyzullah ÇAKMAK, Mehmet KARATAŞ, Ahmet YILDIRIM, Aydın SOYDAN ve Fatma YILMAZ ayrıca anılmayı ve içten bir teşekkürü hak etmektedirler. Araştırmada kullanılan ders kitaplarından biri, Princeton Üniversitesi kütüphanesinden temin edilmiştir. Bu konuda yardımını esirgemeyen Dr. Ceren UÇAN'a ve Bilkent Üniversitesi Kütüphanesi çalışanlarına teşekkür ederim.

Eğitim hayatım boyunca her türlü sıkıntıma göğüs geren ve desteklerini hiçbir zaman eksik etmeyen ailemin her bir ferdine teşekkürü bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ.....	I
DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU	II
DOKTORA TEZİ SINAV SONUÇ FORMU	III
T.C. YÖK. ULUSAL TEZ MERKEZİ TEZ VERİ GİRİŞ FORMU.....	IV
TEŞEKKÜR.....	V
İÇİNDEKİLER	VI
TABLolar LİSTESİ.....	X
HARİTALAR LİSTESİ	X
KISALTMALAR	XI
ÖZET.....	XIII
ABSTRACT.....	XIV

I. BÖLÜM GİRİŞ

1. Problem Durumu.....	1
2. Amaç ve Önem	4
3. Problem Cümlesi.....	5
4. Alt Problemler.....	5
5. Sınırlılıklar	6

II. BÖLÜM İLGİLİ YAYIN VE ARAŞTIRMALAR

1. İlgili Yayın ve Araştırmalar	7
---------------------------------------	---

III. BÖLÜM KURAMSAL ÇERÇEVE

1. Meşrutiyet'in Tarihî Arka Planı	11
2. Yeniden Meşrutiyet.....	24
2.1. Meşrutiyet'in Yeniden İlanı ve Yansımaları.....	24
2.2. Dönemin Genel Görünümü: İlk Krizler, Siyaset, Savaş ve Ekonomi	33
3. Eğitim ve İdeoloji	79
3.1. Osmanlı İmparatorluğu'nda Çocuk Eğitimi	79
3.1.1. II. Meşrutiyet Dönemi Öncesi Genel Durum	79

3.1.2. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Çocuk Eğitimi	100
3.2. İdeoloji	137
3.2.1. Kökenleri ve Farklı Formülasyonları	137
3.2.1.1. Karl Marx ve Marxist Gelenekte İdeoloji.....	137
3.2.1.2. Marxist Olmayan Gelenek ve İdeoloji.....	154
3.2.1.3. Yeniden Üretim ve "Özne"nin İnşası Bakımından İdeoloji..	161
3.2.2. Osmanlı Resmî İdeolojisi: Oportünizm ve Dört Tarz-ı Siyaset	171
3.2.2.1. Osmanlıcılık.....	173
3.2.2.2. İslâmcılık	198
3.2.2.3. Türkçülük.....	223
3.2.2.4. Garpcılık	247
3.3. Eğitim ve İdeoloji İlişkisi	251

IV. BÖLÜM YÖNTEM

1. Araştırma Modeli	261
2. Veri Toplama Araçları	261
3. Veri Çözümleme Teknikleri.....	262

V. BÖLÜM BULGULAR VE YORUMLAR

1. Çocuklarda "Biz" Bilincinin İnşası	266
1.1. "Çocuklar! Siz Osmanlısınız!" Bir Üst Kimlik Olarak Osmanlılık.....	266
1.1.1. Osmanlı Kimdir? Kozmopolit Bir Millet	266
1.1.2. Osmanlılık ve Sultan	270
1.1.3. "Bütün Osmanlılar Bir Vatanın Evlâdıdır": Osmanlılık ve Vatan	272
1.2. "Biz Türk Milletiyiz": Türk Kimliği.....	286
1.2.1. Kökene Dayalı Türklük Anlatısı	288
1.2.2. Asker, Büyük ve Güçlü Bir Millet Olarak Türkler.....	293
1.2.3. Kültür, Medeniyet ve Türkler.....	302
1.2.4. Türkler ve Vatan.....	309
1.2.5. Dil Üzerinden Türklük Vurgusu.....	314
1.2.6. Türkler ve Din	318

2. "Onlar" ya da "Öteki" Anlatısı	324
2.1. İslâmî Köken.....	324
2.1.1. Aktörler, Âdetler ve Olaylar	324
2.2. Osmanlı Geçmişi	332
2.2.1. Sultanlar (2. Abdülhamid'in Öncellerinden Bazıları).....	332
2.2.2. Ulema ve Yeniçeriler.....	339
2.2.3. Öteki Âsî Takımı	342
2.2.4. 2. Abdülhamid ve Dönemi	344
2.3. Düşman Ötekiler	347
2.3.1. Bizans	347
2.3.2. "Ehl-i Salîb" (Haçlılar)	354
2.3.3. "Zahirde Dost, Hakikatte Düşman": Şah İsmail ve Şiilik	360
2.3.4. Rusya ve Öteki Batılı Güçler.....	363
2.3.5. "Dünkü Tebaamız" ya da "Yeni Düşmanlar"	374
2.3.6. Ve Diğerleri	381
3. Düzen ve Meşruiyet	385
3.1. Meşrûfî Düzen ve Meşruiyet	385
3.1.1. Meşrutiyet Mücadelesi	385
3.1.1.1. Yeni Osmanlılar.....	386
3.1.1.2. Genç Türkler.....	391
3.1.2. 31 Mart "Fâciası" ve Meşrûfî Düzenin Müdafaası	396
4. Müstakbel Vatandaş	401
4.1. Müstakbel Vatandaşın İdeal/Makbul Halleri	401
4.1.1. "Sıhhat En Büyük Nimettir!": Sağlıklı Olmak	402
4.1.2. "Câhil Bir Adam İyi Bir Vatandaş Olamaz!": İlim Sahibi Olmak	407
4.1.3. Medenilik.....	410
4.1.4. Vatanperverlik	415
4.1.5. Dinî Bütünlük	419
4.1.6. "Bütün Faziletlerin Kapısı": Doğruluk	421
4.1.7. Şefkat, Merhamet ve Yardımseverlik.....	428
4.1.8. "Tükenmez Bir Define!": Çalışmak	431
4.1.9. Müteşebbislik	434
4.1.10. İktisatlılık.....	440

4.2. Hak, Hürriyet ve Vazife Bağlamında Müstakbel Vatandaş.....	443
4.2.1. Hak ve Hürriyetler	444
4.2.1.1. Hayat Hakkı	444
4.2.1.2. Kişi Hürriyeti	448
4.2.1.3. Seçme ve Seçilme Hakkı	451
4.2.1.4. Ve Diğerleri	455
4.2.2. Vazifeler	458
4.2.2.1. Kanuna İtaat Etmek	458
4.2.2.2. Askerlik Yapmak	462
4.2.2.3. Vergi Vermek	465

VI. BÖLÜM

SONUÇ, ÖNERİLER, KAYNAKÇA VE EKLER

1. Sonuç.....	470
2. Öneriler	475
3. Kaynakça.....	476
4. Ekler.....	501

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo:1. 15 Eylül 1908 Tarihli İptidai Mektep Programı	109
Tablo:2. 1908-1909 Öğretim Yılına Mahsus Olmak Üzere Düzenlenen Muvakkat Program	111
Tablo:3. 1909-1910 Öğretim Yılında Erkeklerle Mahsus İptidai Mekteplerinde Okutulacak Derslerin Cetveli	112
Tablo:4. 1909-1910 Öğretim Yılında Kızlara Mahsus İptidai Mekteplerinde Okutulacak Derslerin Cetveli	113
Tablo:5. Bir Dershâneli ve Muallimli İptidai Mekteplere Mahsus Ders Cetveli	116
Tablo:6. İki Dershâneli ve Muallimli İptidai Mekteplere Mahsus Ders Cetveli	118
Tablo:7. Üç Dershâneli ve Muallimli İptidai Mekteplere Mahsus Ders Cetveli	123
Tablo:8. Dört Dershâneli ve Muallimli İptidai Mekteplere Mahsus Ders Cetveli	124
Tablo:9. Beş Dershâneli ve Muallimli İptidai Mekteplere Mahsus Ders Cetveli	125
Tablo:10. Altı Dershâneli ve Muallimli İptidai Mekteplere Mahsus Ders Cetveli	126
Tablo:11. Kod, Kategori ve Tema Tablosu.....	265

HARİTALAR LİSTESİ

Harita:1. Vatanımızın Resmî Haritası	274
Harita:2. Esir Vatan	279
Harita:3. Anadolu ve Arabistan	281
Harita:4. Türk İlleri.....	310

KISALTMALAR

a.g.e.	:Adı Geçen Eser
a.g.m.	:Adı Geçen Makale
a.g.t.	:Adı Geçen Tez
Akt.	:Aktaran
Bkz.	:Bakınız
BOA.	:T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
C.	:Cilt
CDTA.	:Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi
Çev.	:Çeviren
Der.	:Derleyen
DH.İD.	:Dâhiliye Nezâreti İdâre Evrâkı
DH.SAİD.	:Dâhiliye Nezâreti Sicill-i Ahvâl Defteri
Ed.	:Editör
Eds.	:Editors
Gen. Ed.	:General Editor
h.	:Hicri
Haz.	:Hazırlayan
İ.DUİT.	:İrâde Dosya Usûlü
İ.MF.	:İrâde Maârif
Krş.	:Karşılaştırın
MF.MKB.	:Maârif Nezâreti Meclis-i Kebîr-i Maârif
MF.MKT.	:Maârif Nezâreti Mektûbî Kalemi
MF.TTD.	:Maârif Nezâreti Telif ve Tercüme Dairesi
MMZC.	:Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
MV.	:Meclis-i Vükelâ Mazbataları
Not.	:Notlayan
p.	:Page
pp.	:Page to Page
S.	:Sayı
s.	:Sayfa
ss.	:Sayfadan Sayfaya

ŞD.	:Şûrâ-yı Devlet Evrâkı
TBMM.	:Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCTA.	:Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi
TDVİA.	:Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
t.y.	:Tarih Yok
Vd.	:Ve Diğerleri
Vol.	:Volume
Y.A.HUS.	:Yıldız Sadâret Husûsî Marûzât Evrakı
Yay. Haz.	:Yayına Hazırlayan/lar
Y.EE.	:Yıldız Esâs Evrâkı
Y.MTV.	:Yıldız Mütenevvî Marûzât Evrâkı
Y.PRK.AZJ.	:Yıldız Perakende Evrâkı-Arzuahâl Jurnal
Y.PRK.BŞK.	:Yıldız Perakende Evrâkı-Başkitâbet Dâiresi Marûzâtı
Y.PRK.MF.	:Yıldız Perakende Evrâkı Maârif Nezâreti Marûzâtı
Y.PRK.TKM.	:Yıldız Perakende Evrâkı Tahrirât-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği
y.y.	:Yayınevi Yok

ÖZET

Eğitim ve İdeoloji: II. Meşrutiyet Dönemi'nde Çocuk Eğitime Yönelik Yaklaşımlar (1908-1922)

Bu araştırma, eğitim ve ideoloji ilişkisi temelinde II. Meşrutiyet Dönemi iptidai mektep ders kitaplarının içeriklerinden hareketle çocuklarda nasıl bir kimlik inşa edilmeye çalışıldığını ve bu bağlamda nasıl bir yaklaşımın benimsendiğini göstermeyi amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda nitel bir araştırma olarak tasarlanan çalışmanın ana materyallerini bahsi geçen dönemde iptidai mekteplerde okutulan *Kırâat* (15), *Târih* (25) ve *Ma'lûmât-ı Medeniyye ve Ahlakiyye/Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Târihiyye, Sıhhiyye ve Medeniyye* (20) adlı ders kitapları oluşturmaktadır. Bu kitaplardan, parantez içerisindeki rakamlardan da anlaşıldığı üzere toplam 60 adet seçilmiştir. Bu seçimde, söz konusu ders kitaplarının ilgili dönemde yürürlükte bulunan müfredat programlarına uygun olarak hazırlanmış ve Maarif Nezareti tarafından onaylanmış olmalarına dikkat edilmiştir. Bu ders kitaplarından verilerin toplanması amacıyla doküman analizi yöntemine başvurulmuştur. Toplanan veriler, içerik analizi tekniğiyle çözümlenmiştir. Bu çerçevede ulaşılan sonuçlara göre, çocuklar kısmen bir önceki dönemin bazı özelliklerini barındırır da esasen ondan önemli ölçüde farklılık gösteren bir kimlikle donatılarak yarına hazırlanmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Eğitim, İdeoloji, Çocuklar, İptidai Mektepler, Ders Kitapları ve Kimlik.

ABSTRACT

Education and Ideology: Approaches For Children's Education During The Second Constitutional Monarchy Period (1908-1922)

This study aims to show what kind of identity was attempted to be established in children and which kind of approach was used in this context based on the content of school textbooks used in 2nd Constitutional Monarchy Period on the foundations of relationship between education and ideology. Designed as a qualitative research towards this purpose, main materials used for this study comprise textbooks taught in primary schools of the said period, including *Kırâat (Reading)* (15), *Târih (History)* (25) and *Ma'lûmât-ı Medeniyye ve Ahlakiyye/Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Târihiyye, Sıhhiyye ve Medeniyye (Civil and Ethical Knowledge/Discourses on Ethics, History, Health and Civil Studies)* (20). As it can be inferred from the numbers in brackets, a total of 60 textbooks of this description were selected. Criteria for this selection included the textbooks in question being prepared in accord with the curriculum programmes in force at the time as well as being approved by the Ministry of Education. Document analysis method is used to gather data from these textbooks. The gathered data were analysed with the content analysis technique. According to the results obtained in this context, while possessing some of the characteristics of the previous period, the identity established in children to prepare them for the future showed significant differences from the previous period.

Keywords: Education, Ideology, Children, Primary Schools, Textbooks and Identity.

I. BÖLÜM

GİRİŞ

"Tarih yazmak, tarih yapmak kadar önemlidir. Yazan yapana sadık kalmazsa değişmeyen hakikat, insanlığı şaşkırtacak bir mahiyet alır".¹

Mustafa Kemal Atatürk

1. Problem Durumu

İdeoloji, sosyal bilimlerde tanımsal olarak üzerinde mutabakatın sağlanamadığı temel kavramlardan biri olmuştur. Bu kavram, ortaya atıldığı tarihten itibaren Antoine Destutt de Tracy, Karl Marx, V.İ. Lenin, A. Gramsci, Louis Althusser, Max Weber ve daha niceleri tarafından farklı şekillerde formüle edilmiş ve farklı işlevlerine ışık tutulmuştur. Aynı durum, ideolojinin adeta ayrılmaz bir parçasını teşkil eden eğitim için de geçerlidir. Aristo'dan C. Plutarch'a, Michel de Montaigne'den J. Locke'a, J. J. Rousseau'dan J. H. Pestalozzi'ye değin pek çok düşün adamı eğitimi farklı tanımlamış ve ona kayda değer bir misyon yüklemişlerdir. İdeolojiyle olan yakın ilişkisi temel alındığında eğitime yüklenen en önemli misyon, hiç şüphesiz ideolojinin yeniden üretimi olmuştur. Yeniden üretim, kesin/net bir tanımı olmasa da kısaca ideolojinin devamlı kılınması yahut kalıcı bir hale getirilmesi demektir. Bu noktada özellikle eğitim-öğretim sürecinin merkezi kurumu olan mektebe^[*] ve onu işlevsel kılan ders kitaplarına hayatî bir önem atfedilmiştir.

Yaygın ve yetkin bir eğitim kurumu olarak mektepler, egemen ideolojinin yeniden üretimi ile bir ekonomik üretim modelindeki iş ilişkileri sisteminin gereksinimlerine cevap verecek farklı kişilik tiplerinin biçimlendirilmesi işlemini icra ederler.² Mektepler bunu zaman zaman zor kullanarak, ama genellikle *rıza/onay* esasına dayalı bir şekilde yerine getirmektedirler. Aileden kopuşun başlangıcı olan ilk mektep sıralarında çocuklar, egemen ideolojiyle yahut onunla bezenmiş birtakım

¹ Hasan Cemil Çambel, "Atatürk ve Tarih", **Bellekten**, C. III, S.10, (1 Nisan 1939), s.272.

[*] Bu çalışmada, incelenen dönemin terminolojisi dikkate alınarak "*mektep*" terimi tercih edilmiştir. Bu nedenle burada ve bundan sonraki satırlarda "*okul*" yerine "*mektep*" terimi kullanılmıştır.

² Michael W. Apple, "Ideology, Reproduction, and Educational Reform", **Comparative Education Review**, Vol.22, No:3, 1978, pp.367-387.

bilgi, beceri, kural, değer, tutum veya davranışlarla teçhiz edilirler.³ Bu aşamada kendilerine bir kimlik kazandırılmaya çalışılır. İdeolojinin toplumsal bir gruba yahut sınıfa mensup bireyler arasında birlik, beraberlik, kaynaşma ve dayanışma sağlama ve bu bağlamda bir kimlik inşa etme işlevi, mektep sıralarındaki çocukların temel bilgi kaynaklarından birini teşkil eden ve özellikle resmî bir müfredat programı çerçevesinde hazırlanmış olan ders kitaplarında hayat bulmaktaydı.

Ders kitapları, içerikleri ve formlarıyla realitenin belirli biçimlerini ve imkân dâhilindeki bilginin geniş evrenini seçmenin ve düzenlemenin başlıca yollarını gösterirler. Birilerinin seçimini veyahut birilerinin meşru bilgi ve kültürle ilgili bakış açısını somutlaştırırlar. Bir müfredat programının parçası olarak bu metinlerin yaptıkları katkı, toplumun örgütlü bilgi sisteminden daha az değerlidir. Bir toplumun meşru ve doğru olarak tanımladığı şeyi oluşturma sürecine iştirak ederler. Doğruluğun esaslarının düzenlenmesine yardım ederler ve bu itibarla aynı zamanda bilginin, kültürün, inanç ve ahlâkın gerçekten ne olduğu konusunda temel bir referans noktasının yeniden üretimine destek sunarlar. Bu metinler, gerçek anlamda geleceğe birer mesaj oldukları gibi aynı şekilde gelecek hakkında da birer mesajdırlar.⁴

Bu anlamda ders kitapları, çocuklara mensubu oldukları toplumsal grubun geçmişi, hali hazırdaki durumu ve geleceği hakkında bir anlatı sunarlar. Çoğunlukla sınırları önceden saptanmış ve onaylanmış olan bu anlatı, çocuklarda bir kimlik inşa edilmesine kaynaklık eder. Kimliğin oluşumu geçmiş, şimdi ve gelecek arasında belirli bir devamlılık ve birliğin kurulmasıyla mümkün olabilmektedir. Bu zaman dilimleri arasında meydana gelebilecek herhangi bir kopukluk, kolektif bellekte bir düzen, devamlılık ve birlik halinin oluşumunu önler ve dolayısıyla kimliğin inşasına engel teşkil eder.⁵ Grubun sağlam anıları geçmiş, şimdi ve gelecek doğrusallığını mümkün kılacak sabit dayanak noktaları ve referans çerçeveleri sağlayarak devamlılığı tesis eder. Bu doğrusallık izlenimi, grubun kendisini koruduğu ve aynı çizgide yol aldığı duygusunu verir. Bu çerçevede hem bir devamlılık hem de bir

³ Michael W. Apple & Nancy R. King, "What Do Schools Teach?", **Curriculum Inquiry**, Vol.6, No:4, 1977, pp.342-356.

⁴ Michael W. Apple, "The Text and Cultural Politics", **The Journal of Educational Thought (JET)**, Vol.24, No: 3A, 1990, p.20.

⁵ Yücel Öztürk, "Tarih ve Kimlik", **Akademik İncelemeler Dergisi**, C.2, S.1, 2007, s.16.

dönüşüm içeren kimlik⁶, her şeyden önce bir parçası olunan grubun diğerlerinden ayrılan yönlerini ortaya koyma taleplerini aksettirir ve aidiyet duygusunu pekiştirir. Daha açık bir ifadeyle kimlik, ait olunan grubun kendisiyle ilgili bilinci ve duygusuyla ilişkilidir; grubun kendine münhasır karakteristiklere sahip olduğu ve "*biriciklik*" taşıdığı yönündeki bilinci ve aidiyet duygusudur.⁷

Hemen her toplumsal grup, kendi küçük üyelerine bu bilinci ve aidiyet duygusunu vermek adına önemli bir çaba sarf eder. Bunun önemli bir örneğini Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında da görmek mümkündür. Ne var ki böylesine önemli bir konu, ilerleyen sayfalarda da açıkça görüleceği üzere yakın bir ilgiden uzak kalmıştır. Oysa söz konusu süreci anlamak ve takip eden yıllara devredilen mirası gözler önüne sermek, bu konuya doğrudan hasredilmiş ayrıntılı bir araştırmayı zorunlu kılmaktadır. Nitekim bu araştırma ile anılan zaman diliminde Osmanlı yönetiminin henüz eğitim hayatlarının başında bulunan çocukları donatmaya çalıştıkları kimliğe ve bu konuda benimsenen yaklaşıma, resmî ders kitaplarının içeriklerinden hareketle açıklık getirilerek literatürdeki eksikliğin giderilmesine küçük bir katkı sağlanmaya çalışılmıştır.

⁶ Nuri Bilgin, **Tarih ve Kolektif Bellek**, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2013, s.75.

⁷ Nuri Bilgin, "Kimlik Arayışı Olarak Resmi Tarih", **Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları**, (Haz. Salih Özbaran), Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 1998, s.116; Nuri Bilgin, **Evrimselcilik-Farkçılık Geriliminde Kolektif Kimlik**, Sistem Yayıncılık, İstanbul, 1995, s.62.

2. Amaç ve Önem

Eğitim hayatının ilk yılları çocuklarda çeşitli tutum, davranış, inanç, değer ve yargıların geliştiği, dönüştüğü, hatta kökleştiği kritik bir zaman dilimidir. Bu zaman diliminde kazanılan şeylerin kalıcılık oranının yüksek olduğu düşünülmektedir. Bu durumun farkında olan egemen güçler, eğitimin ilk yıllarına önemle eğilmişlerdir. Öğretmenlerin tutum ve davranışlarından ders kitaplarının form ve içeriklerine değin birçok şeyi dikkatli gözlerle takip etmiş ve denetlemişlerdir. Özellikle ders kitaplarına, pek çok açıdan olduğu gibi çocuklarda bir kimlik inşa etmek noktasında da hayatî bir misyon yüklemişlerdir.

İşte bu araştırma, ders kitaplarına yüklenen söz konusu misyonun özellikle son dönem Osmanlı temel eğitim sisteminde nasıl hayat bulduğuna odaklanmaktadır. Daha açık bir ifadeyle bu araştırma, II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1922)'nde iptidai mekteplerde okutulan ders kitaplarının içeriklerinden hareketle çocuklarda nasıl bir kimlik inşa edilmeye çalışıldığını ve bu bağlamda nasıl bir yaklaşımın benimsendiğini göstermeyi amaçlamaktadır.

Son yıllarda kimlik inşası konusunda pek çok araştırma yapılmıştır. Yapılan bu araştırmalar, daha ziyade Cumhuriyet Dönemi'nin ilk yıllarından başlayarak günümüze dek uzanan bir zaman dilimini kapsamaktadır. Bununla birlikte, ilgili yayın ve araştırmalar bölümünde de açıkça görüleceği üzere, özellikle eğitim ve ideoloji ilişkisi bağlamında ve II. Meşrutiyet Dönemi özelinde konuya yönelik ilgi oldukça sınırlı kalmıştır. Öyle ki konuyla ilişkili yayın ve araştırmaların sayısı, iki elin parmaklarını geçememektedir.

Hâlbuki türlü gailelere tanıklık eden ve artık son yıllarını yaşamakta olan bir imparatorlukta henüz eğitim hayatlarının başında bulunan küçük bedenlerin nasıl bir kimlikle donatıldıklarını tespit etmek hem söz konusu yılların ruhunu anlamak hem de takip eden döneme ne tür yahut nasıl bir miras bırakıldığını keşfetmek adına büyük bir kazanım olacaktır. Nitekim bu araştırmayla söz konusu amaca ulaşmaya çalışılarak yeni araştırmalara küçük de olsa bir pencere açılması öngörülmektedir.

3. Problem Cümlesi

Eğitim ve ideoloji ilişkisi bağlamında II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1922) iptidai mektep ders kitaplarıyla çocuklarda nasıl bir kimlik inşa edilmeye çalışılmıştır?

4. Alt Problemler

Araştırmada başvuru olan ders kitaplarında;

1. Bir üst kimlik olarak Osmanlılık nasıl ve hangi esaslar üzerinden inşa edilmeye çalışılmıştır?
2. Türk kimliği nasıl ve hangi esaslar üzerinden inşa edilmeye çalışılmıştır?
3. İslâmî kökenlere yönelik nasıl bir yaklaşım sergilenmiştir; bu kategoriye kimler ve neler dâhil edilmiştir?
4. Osmanlı geçmişine yönelik nasıl bir yaklaşım sergilenmiştir; bu kategoriye kimler ve neler dâhil edilmiştir?
5. "Düşman ötekiler" konusunda nasıl bir yaklaşım izlenmiştir; bu kategoriye kimler ve neler dâhil edilmiştir?
6. Yeni tesis edilmiş olan meşrûî düzenin meşruiyetini ve devamlılığını temin etmek noktasında ne tür argümanlara ve hangi kavramlara başvurulmuştur?
7. Çocuklara birer müstakbel vatandaş olarak hangi "ideal/makbul" haller veya davranışlar kazandırılmaya çalışılmıştır?
8. Hak, hürriyet ve vazife bağlamında çocuklara nasıl bir vatandaşlık bilinci verilmeye çalışılmıştır?

5. Sınırlılıklar

Tarih araştırmalarının en önemli boyutunu, diğer disiplinlerde olduğu gibi hiç şüphesiz konunun belirli açılardan sınırlandırılması teşkil etmektedir. Sınırlandırma, araştırmanın iyi bir şekilde yürütülmesi ve nihai olarak zamanında sonuçlandırılması için izlenen planın hayatî bir basamağıdır. Bu basamağın yokluğu yahut göz ardı edilmesi, araştırmayı içinden çıkılmaz bir hale sokabilir. Bundan ötürü, bu araştırma zaman dilimi itibariyle 1908-1922 yılları arası dönemle sınırlandırılmıştır. Araştırma, aynı zamanda söz konusu zaman diliminde Osmanlı eğitim sisteminin ilk kademesi ve bu kademedeki okutulan *Kırâat*, *Târih* ve *Ma'lûmât-ı Medeniyye* ve *Ahlâkiyye/Musâhabât-ı Ahlâkiyye*, *Târihiyye*, *Sıhhiyye* ve *Medeniyye* adlı ders kitaplarıyla sınırlı tutulmuştur. Bahsedilen zaman diliminin sonlarında tesis edilmiş olan Ankara hükümeti ve eğitim faaliyetleri araştırmanın kapsamına alınmamıştır.

II. BÖLÜM

İLGİLİ YAYIN VE ARAŞTIRMALAR

1. İlgili Yayın ve Araştırmalar

Literatürde, II. Meşrutiyet Dönemi özelinde salt eğitime ya da ideolojiye odaklanan araştırmalar azımsanmayacak bir sayıdadır. Oysa eğitim ve ideoloji ilişkisine, bu ilişki bağlamında özellikle iptidai mekteplerde eğitim gören çocukların nasıl bir kimlikle donatıldıklarına ve bu konuda benimsenen yaklaşımlara yönelik ilgi şaşırtıcı bir biçimde son derece azdır. Dolayısıyla konuya işaret edilen bağlamda doğrudan doğruya eğilen bir araştırmaya tesadüf edilemediği gibi konuyla ilişkili olabilecek yayın ve araştırmaların sayısı da oldukça sınırlıdır.

1876-1918 yılları arası dönemde ilk ve orta dereceli mekteplerde okutulan ders kitaplarına sosyalleşme bağlamında eğilen N. Doğan'ın alanında bir başucu eser olma özelliği taşıyan çalışması⁸ konuyla ilgili yayınlar içerisinde en başta dikkate alınması gerekenlerden biridir. *Elifba'dan, Kırâat'a; Coğrafya'dan İlm-i İktisad'a* değin zengin bir ders kitabı külliyyatını elden geçiren yazar, öncelikle her biri farklı bir muhtevaya sahip birtakım temel kavramlara açıklık getirmiştir. Ardından kitaplarda idealize edilmiş olan çocuğun taşınması ve taşınmaması gereken özellikleri ele alarak, iki dönem arasındaki benzerlik ve farklılıkların izini sürmüştür.

M. Çıkar ise 1876-1938 yılları arasında üç farklı rejimin koşulları altında iptidai/ilk mekteplerde okutulan *Târih, Musahabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye, Ma'lûmât-ı Vataniyye, Musahabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Vataniyye* ile *Yurt Bilgisi* ders kitaplarına dayanarak Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk kimliğinin inşası üzerinde durmuştur. Yazar konuyu tarihsel kökenler, coğrafi boyut, dil ve anlatım ile karşı kimlikler çerçevesinde ele almıştır.⁹

II. Meşrutiyet Dönemi'nden başlayarak yakın zamanlara dek vatandaşlığın serüvenini özellikle *Ma'lûmât-ı Medeniyye ve Ahlâkiyye, Yurt/Yurttaşlık Bilgisi* ve

⁸ Nuri Doğan, **İlk ve Orta Dereceli Okul Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)**, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1994.

⁹ Mustafa Çıkar, **Von der Osmanischen Dynastie zur Türkischen Nation: Politische Gemeinschaften in Osmanisch-Türkischen Schulbüchern der Jahre 1876-1938**, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2001.

Vatandaşlık Bilgileri gibi ders kitapları üzerinden izleyen F. Üstel¹⁰, bu uzun zaman diliminde *ideal/makbul* vatandaşın nasıl tanımlandığına, bu tanımlarda söz konusu zaman aralığında ne tür değişiklikler olduğuna, çocuklara nasıl bir vatandaşlık terbiyesinin verildiğine, hak ve vazife bağlamında nasıl bir yaklaşımın benimsendiğine ışık tutmuştur.

M. Sarıoğlu ise kaleme aldığı çeşitli makale ve bildirileri derlediği kitabında araştırma konusuyla ilgili bazı noktalara temas etmiştir. Bu noktalardan biri, "*İstibdâd*" ve "*Meşrutiyet*"in ders kitaplarına yansıma şekilleriydi. Yazar, "*İlkokul Tarih Ders Kitaplarında İstibdat Dönemi ve Meşrutiyet Düşüncesinin İşlenişi Üzerine Bir Deneme*" başlıklı makalesinde öncelikle II. Meşrutiyet ve erken Cumhuriyet Dönemleri'nde iptidai/ilk mektep eğitimine ilişkin mevzuatı ele almıştır. Ardından ilgili zaman diliminde bu mekteplerde okutulan *Târih* ders kitaplarında "*İstibdâd*" döneminin, "*hürriyet*" uğruna verilen mücadelenin ve nihai olarak "*Meşrutiyet*"in yeniden ilanının nasıl ele alındığına odaklanmıştır. Bir diğer nokta, Osmanlı Târihi'nde önemli bir yer tutan ayaklanmalardı. "*Siyasi Otorite-Tarih İlişkileri Açısından Osmanlı Tarih Ders Kitaplarında İsyân Hareketlerinin İşlenişi*" adlı bildirisinde zaman dilimini bu kez 2. Abdülhamid Dönemi'nden başlatan yazar, Cumhuriyet'in ilk yıllarına değin keza iptidai/ilk mekteplerde okutulan *Târih* ders kitaplarında Celâlî ayaklanmaları ile Yunan bağımsızlık hareketinin işlenişi üzerinde durmuştur. Yazarın temas ettiği noktalardan biri de Türkçülük ideolojisi ve yansımalarıydı. "*II. Meşrutiyet Dönemi'nde Türk Milliyetçiliğindeki Yükselişin Tarih Düşüncesine ve İlkokul Tarih Öğretimine Etkileri*" başlıklı makalesinde öncelikle Türkçülüğün 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı dünyasındaki filizlenişine eğilen yazar, bu ideolojinin II. Meşrutiyet Dönemi'ndeki gelişimine, Osmanlıcılığa, dönemin *Târih* öğretimine etkilerine ve elbette ki iptidai mekteplerde çocukların önemli bilgi kaynaklarını teşkil eden *Târih* ders kitaplarındaki yansımalarına ışık tutmuştur. Son nokta ise Hıristiyan topluluklara dairdi. Yazarın, "*İlkokul Tarih Ders Kitaplarında Hıristiyan Toplulukların Algılanma Biçiminde Farklılaşmalar: Meşrutiyet Dönemi'nden Cumhuriyet'in İlk Yıllarına*" başlığını taşıyan makalesi bu konuya hasredilmiştir. İlgili *Târih* ders kitaplarından hareketle

¹⁰ Füsün Üstel, "**Makbul Vatandaş'ın Peşinde: II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi**", (6. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Hıristiyan toplulukların algılanış şekillerindeki farklılıklara II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet Dönemleri özelinde ışık tutan yazar, bu toplulukların dönemsel bazda hangi gelişmelerin tesiriyle "öteki"leştirildiklerini, bunun gerek ideolojik anlamda gerekse de toplumsal gereksinimlere cevap bağlamında nasıl bir işlev gördüğünü irdelemiştir.¹¹

"İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim" başlıklı oldukça uzun ve ayrıntılı kitap bölümünde Mehmet Ö. Alkan, öncelikle Osmanlı'dan Cumhuriyet'e devamlılık ve değişime ilişkin bir değerlendirme yaptıktan sonra sırasıyla Tanzimat, 2. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet Dönemleri ile kısmen Cumhuriyet'in ilk yıllarını üç açıdan ele almıştır. İlk olarak eğitimdeki ve merkezî örgütteki gelişmelere eğilen yazar, ikinci olarak söz konusu dönemlerdeki resmî ideolojinin çerçevesi ve kapsamı üzerinde durmuştur. Buradan hareketle geleceğe hazırlanan çocuklara kazandırılmak istenen faziletleri ve bu çerçevede yetiştirilmek istenen neslin profilini tespit etmeye çalışmıştır. Bu bağlamda, başta ders kitapları olmak üzere eğitime dair hazırlanmış nizamname ve programlar yazarın hiç şüphesiz vazgeçilmez başvuru kaynakları olmuştur. Yazar son olarak, ilk kademesinden itibaren eğitim kurumlarının dönemsel bazda gösterdikleri sayısal gelişime yer vermiştir.¹² Mehmet Ö. Alkan, bu çalışmasıyla benzerlik taşıyan "*Resmî İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme*" başlıklı makalesinde de resmî ideolojinin doğuşuna, evrimine ve Osmanlı özelindeki seyrine odaklanmıştır. 19. yüzyılın başlarından Cumhuriyet Dönemi'ne kadar uzanan hayli uzun bir zaman diliminde resmî ideolojinin yeniden üretiminde genelde eğitime nasıl bir misyon yüklediğine, müfredat programlarının ve dolayısıyla ders kitaplarının içeriklerinin nasıl şekillendirildiğine, yetiştirilmek istenen neslin profiline ve bu konuda dönemsel olarak yaşanan benzerlik ve farklılıklara bizzat kaynaklarına başvurarak açıklık getirmiştir.¹³

¹¹ Yazarın ilgili makale ve bildirileri için bkz. Mehmet Sarıoğlu, **Türk Eğitim Tarihinden Esintiler**, Umutepe Yayınları, Kocaeli, 2012, ss.69-82, 121-136, 173-185, 187-200.

¹² Mehmet Ö. Alkan, "İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim", **Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si**, (2. Baskı), (Der. Kemal H. Karpat), (Çev. Sönmez Taner), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, ss.73-242.

¹³ Mehmet Ö. Alkan, "Resmî İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme", **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası-Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, (8. Baskı), (Ed. Tanıl Bora & Murat Gültekingil), C.1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, ss.377-407.

Hareket noktası özellikle Antonio Gramsci ve Louis Althusser'in eğitim ve ideoloji ilişkisine dair görüşleri olan N. Doğan, "*Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Ders Kitaplarında 'Devlet' Kavramının İktidar-Eğitim İlişkisi Açısından İncelenmesi*" adını taşıyan makalesinde Türk siyasal kültüründe önemli bir kavram durumunda olan "*devlet*"in ders kitaplarına nasıl yansıdığını incelemiştir. Öncelikle eğitim ve iktidar arasındaki yakın ilişkiye odaklanan yazar, erken Türk-İslâm kültüründe ve de Klasik Dönem Osmanlı siyasal kültüründe "*devlet*" algısına değindikten sonra Tanzimat'ın ardından yayımlanan ders kitaplarına yansıyan "*devlet*" algısı ve anlayışının izini sürmüştür. Burada özellikle sultanın konumu, yönetim şekilleri, arzulan davranış biçimleri, ideolojinin Tanzimat'tan Cumhuriyet'in ilk yıllarına değin izlediği çizgi ve bu bağlamda yaşanan dönüşüm araştırma konusu açısından dikkat çekici noktalar olmuştur.¹⁴

Görüldüğü üzere, konuyla ilgili yayın ve araştırmaların sayısı oldukça sınırlıdır. Bunlar dahi konuyla ilişkili ancak birkaç noktaya açıklık getirmekte ve çocuklarda inşa edilmek istenen kimliğe dair bütüncül bir perspektif sunmamaktadırlar. Oysa bu araştırmada üç farklı türden toplam 60 adet ders kitabının içeriği esas alınarak çocuklarda inşa edilmek istenen kimlik derinlemesine ve ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Böylelikle ayaklanmaların, savaşların, siyasî ve ekonomik krizlerin gölgesinde çocukların nasıl bir kimlikle donatıldıkları ve bu konuda 14 yıl gibi uzun bir zaman diliminde ne tür bir değişim ve dönüşümün cereyan ettiği bütün açıklığıyla gözler önüne serilmeye çalışılmıştır.

¹⁴ Necmettin Doğan, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Ders Kitaplarında 'Devlet' Kavramının İktidar-Eğitim İlişkisi Açısından İncelenmesi", **Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri Dergisi**, C.11, S.4, 2011, ss.2069-2090.

III. BÖLÜM

KURAMSAL ÇERÇEVE

1. Meşrutiyet'in Tarihî Arka Planı

Meşrutiyet düşüncesi, Osmanlı aydınları tarafından 1860'lı yıllarda mevcut yönetimin bu konudaki tavrına rağmen açık bir şekilde tartışılmaya başlanmıştır. Bu konuda gazete yoluyla bir kamuoyu oluşturulmaya çalışılıyordu. Özellikle İbrahim Şinasi ve Namık Kemal'in rolü bu düzlemde tartışılmazdı. Ancak örgütlenmeden başarılı olunamayacağı kısa bir süre sonra anlaşılmıştı. Dolayısıyla bu düşüncenin fiiliyata geçirilmesi gerekiyordu. Bunun için ilk adım, 1865 yazında Belgrad Ormanı'nda gerçekleştirilen piknik görünümüne bir toplantıda atıldı. Burada bir araya gelenler Mehmed, Nuri, Reşad, Âyetullah, Refik ve Namık Kemal Beylerdi. Bu isimlerin hemen hepsi Bâbîâli Tercüme Odası'ndan geçmiş ve bu nedenle imparatorluğun dış işleri kadar Batı'nın siyasal sistemlerine vakıf olma imkânı da elde etmişlerdi. Amaçları ise imparatorluğun kötü gidişatına son vermek üzere Mutlakiyet yerine Meşrutiyet'i tesis etmektir. Bu çerçevede bir cemiyet kurmaya karar verdiler.¹⁵

İttifâk-ı Hamiyyet adını verdikleri bu cemiyet, İtalyan yurtseverlerin *Carbonari* örgütlenme modeline göre hücreler halinde kurulmuştu.¹⁶ Bu arada Bâbîâli, ilan etmiş olduğu *Islahat Fermanı*'nın etkileri başta olmak üzere çeşitli nedenlerden ileri gelen ciddi sorunlarla yüzleşiyordu. Suriye, Eflak ve Boğdan, Sırbistan ve Karadağ'daki olaylar bir yana Girit'te de ayaklanma başlamıştı. Öte yandan Belgrad kalesi Sırlara terk edilmiş ve bu başarısızlık sert eleştirilere yol açmıştı. Bu olayları fırsat bilen Batılı güçler ise imparatorluk iç işlerine müdahale girişimlerini arttırıyorlardı. Yaşanan gelişmeler karşısında Osmanlı yönetimi de haliyle zor durumdaydı. Payitaht'ta üzüntülü ve gergin bir hava hüküm sürüyordu. Girit ayaklanmasına henüz son verilememişti. Olaydan bütünüyle sorumlu tutulan Sadrazam Ali Paşa'ya yönelik eleştirilerin dozu iyice artmıştı. Bu eleştirileri

¹⁵ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, (11. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, ss.17-21; Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, (3. Baskı), İmge Kitabevi, Ankara, 2004, ss.28-31.

¹⁶ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (7. Baskı), (Yay. Haz. Ahmet Kuyaş), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004, ss.275-276.

yapanların başında Namık Kemal ile adı geçen cemiyetle kuruluşundan bir süre sonra işbirliği içine girmiş olan Ali Suavi ve Ali Paşa'dan dolayı türlü sıkıntılarla yüzleşmiş olan Ziya Paşa geliyordu.¹⁷

Osmanlı coğrafyası yukarıdaki gelişmelere sahne olurken, Mısır Hidivliği'nin önemli varislerinden olan Mustafa Fazıl Paşa, daha önce getirildiği *Meclis-i Hazâin*'deki makamından azledilmiş ve yurt dışına sürülmüştür. Yurt dışında da rahat durmayan Paşa, Bâbîâli'ye yönelik muhalefete girişmiştir. Bu durumu bahane eden Bâbîâli ise Hidivlik meselesini İsmail Paşa lehine çözüme kavuşturarak, kardeşini bu hakkından mahrum bırakmıştır. Bunun üzerine M. Fazıl Paşa, özellikle İstanbul'daki yabancı gazetelerde anayasa tartışmalarının başladığı ortamın uygunluğunu da fırsat bilerek, Mart 1867 tarihinde Sultan Abdülaziz'e bir mektup yazmıştır. Osmanlılık başlığı altında ayrıntılı bir şekilde değerlendirilen bu mektupta öncelikle imparatorluğun içinde bulunduğu duruma dikkat çeken Paşa, devamında var olan sorunların çözümü olarak meşrûti düzeni salık veriyordu. Mektup, imparatorlukta şüphesiz büyük bir yankı uyandırmıştı. Bu arada *Tasvîr-i Efkâr*'da yazan Namık Kemal ile *Muhbir*'de çıkan yazıları nedeniyle Ali Suavi ve Ziya Paşa da hükümetin sert tedbirlerine hedef olduklarından M. Fazıl Paşa'nın daveti üzerine Mayıs 1867'de Paris'e gitmişlerdi. Keza gerçekleşen son olaylar üzerine Cemiyet üyelerinden bazılarının Bâbîâli'yi basma ve Ali Paşa'yı devre dışı bırakarak, yerine Mahmud Nedim Paşa'yı geçirme yönündeki planları da iddiaya göre yine kendi arkadaşlarından Âyetullah Bey tarafından ifşa edilince Mehmed, Nuri ve Reşad Beyler de yurt dışına kaçmak durumunda kaldılar.¹⁸

Yurt dışına çıkan aydınlar, M. Fazıl Paşa'nın etrafında toplandılar ve yeni bir teşkilatın kurulmasına karar verdiler. *Genç* yahut *Yeni Osmanlılar Cemiyeti* olarak adlandırdıkları bu yeni grubun başına ise Ziya Paşa getirilmiştir. Cemiyet'in nizamnamesinde, M. Fazıl Paşa'nın mektubunda ifade ettiği reformların gerçekleştirilmesi ve baskıcı bir hale dönüşmüş olan siyasi düzenin değiştirilmesi amaçlanıyordu. Cemiyet'in sesi olmak üzere *Muhbir* gazetesi, 31 Ağustos 1867 tarihinde Londra'da yayın hayatına yeniden girmiştir. Gazetenin Londra'da çıkmaya

¹⁷ Mardin, **a.g.e.**, ss.24-25, 32-37.

¹⁸ Mardin, **a.g.e.**, ss.37-54, 307-314; Berkes, **a.g.e.**, ss.278-281; Kemal Beydilli, "Yeni Osmanlılar Cemiyeti", **TDVİA**, C.43, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2013, s.431; Abdurrahman Şeref, **Târih Musâhabeleri**, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1339, ss.173-175.

başlaması, Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahati öncesi Yeni Osmanlıların Fransız hükümetince "*suikastçı*" sayılarak ülkeden ayrılmak zorunda bırakılmalarından ileri geliyordu. Muhafif aydınların finansörü olan M. Fazıl Paşa, sultanın bu ziyaretinde kendisiyle anlaşarak payitahta geri dönmüştür. Fakat muhalif aydınlara bir süre daha maddî yardımda bulunmayı ihmal etmemiştir. Bu sayede Haziran 1868'de Londra'da *Hürriyet* gazetesi çıkarıldı. Eylül 1869'a kadar Namık Kemal ve Ziya Paşa tarafından çıkarılan gazete, ikili arasındaki anlaşmazlık nedeniyle bu tarihten itibaren Namık Kemal'in ayrılması sonucu sadece Ziya Paşa tarafından yayımlanmıştır. Sert bir muhalefette bulunan *Hürriyet*, Haziran 1870 tarihinde Cenevre'de yayımlanan son sayısına kadar bu muhalif tavrını sürdürmüştür. Yeni Osmanlıların aşağıda da işaret edildiği gibi İslâmcılık ideolojisinin ilk tohumlarını attıkları bu gazete, gizli yollarla imparatorlukta okuyucularına da ulaşmıyor değildi. Yurt dışında bu gelişmeler yaşanırken uzun bir süreden beri Osmanlı yönetimini meşgul eden ve zor durumda bırakan Girit ayaklanmasında da sona gelinmiştir. Fakat şurası açıktır ki Osmanlı topraklarında bu gibi hareketler takip eden yıllarda da eksik olmayacaktır. Ana vatandan uzak topraklarda Osmanlı yönetimine dönük muhalif tavırlarını sürdüren genç Osmanlı aydınları arasındaki anlaşmazlıklar ve bu çerçevede gruptan kopuşları henüz bitmemiştir. Namık Kemal Kasım 1870'te, Ziya Paşa ise Sadrazam Ali Paşa'nın vefatı üzerine yerine geçen Mahmud Nedim Paşa tarafından genel af ilan edilmesi sonucunda ancak 1871 yılında Osmanlı başkentine ayak basabilmiştir. Yeni Osmanlıların renkli simalarından Ali Suavi'nin dönüşü de ancak Sultan 2. Abdülhamid'in saltanat devresinde gerçekleşecektir.¹⁹

Yurt dışında gerçek anlamda bir siyasî parti kuramayan ve aralarında Meşrutiyet'in ilanı edilmesi dışında bir fikir birliğine varamayan Yeni Osmanlılar, Namık Kemal öncülüğünde Haziran 1872 tarihinde *İbret* gazetesini çıkarmaya başladılar. Yeni Osmanlıların *İbret*'teki yazıları hükümetin dikkatinden kaçmıyordu. Nitekim çok geçmeden gazete kapanmakla yüzleşmiş ve yayın ekibi ülkenin çeşitli yerlerine tayin edilmiştir. Tayin kararlarını alan Mahmud Nedim Paşa ise kısa bir süre sonra azledilip, yerine Midhat Paşa getirilmiştir. Midhat Paşa'nın sadareti kendilerini söz konusu yeni görev yerlerine gitmemek konusunda ümitlendirmişse de

¹⁹ Beydilli, **a.g.m.**, ss.431-432; Berkes, **a.g.e.**, ss.286-287; Mardin, **a.g.e.**, ss.54-68; Çavdar, **a.g.e.**, ss.34-36; Abdurrahman Şeref, **a.g.e.**, ss.176, 180-181.

sonuç pek de arzuladıkları gibi olmamıştır. Öyle ki başlangıçta kendisine ilişilmeyen Namık Kemal bile yeni sadrazam tarafından Gelibolu mutasarrıfı olarak tayin edilmiştir. *İbret* ise bir süre sonra bu kez *Yeni Osmanlılar Tarihi*'nin yazarı Ebüzziya Tevfik tarafından yayımlanmaya başlanmıştır. Gelibolu'dan gazeteye yazılar gönderen Namık Kemal ise İstanbul'a döndükten sonra yayınlarını sürdürmüş ve önemli bir oyuna imza atmıştır. *Vatan yahut Silistre* adlı bu oyun, 1 Nisan 1873 tarihinde sahnelenmiş ve geniş bir yankı uyandırmıştır. Oyun, iki gün sonra tekrarlanmış ve keza aynı etkiyi doğurmuştur. Bunun üzerine oyunun propagandasını yapan *İbret* gazetesi tamamen lağvedilmiştir. Namık Kemal ise tutuklanarak Kıbrıs'a sürülmüştür.²⁰

Bu esnada, bir süredir uluslararası konumu gittikçe vahim bir hal almaya başlamış olan imparatorluğun Anadolu topraklarında ciddi sıkıntılar da baş göstermiştir. 1873-1874 yıllarında Anadolu halkı kuraklık ve kıtlık gibi büyük felaketlerle yüzleşiyordu. Bunlar beraberinde açlığı, ölümü ve kentlere yönelen göçleri getirmişti. Bu nedenle sefil bir hayata mahkûm olan halk, artan vergi yükü nedeniyle daha da zorlu hayat koşullarına sürüklenmiştir. Uzun bir süreden beri ekonomisini borçla ayakta tutmaya çalışan Osmanlı yönetimi ise büyük bir ekonomik buhranın, hatta iflasın eşiğindedi. Bu da yetmezmiş gibi zaten kaynayan Rumeli topraklarında ardı ardına ayaklanmalar patlak veriyordu. Hersek'teki ayaklanmayı, Bulgaristan'daki takip etmiştir.²¹ Siyasî ve ekonomik anlamda ciddi sorunların yaşandığı böyle bir ortamda Yeni Osmanlıların etrafında toplandığı Midhat Paşa'nın başını çektiği bir grup bürokrat, "... muhtellü's-şuûr ve umûr-ı siyâsiyyeden bî-behre olub, emvâl-i mîrîyyeyi mülk-ü milletin tâkat ve tahammül idemiyeceği mertebe masârif-i nefsâniyyesine sarf ve umûr-ı diniyye ve dünyeviyyeyi ihlâl ve teşvîş ve mülk-ü milleti tahrîb idüb bekâsı mülk-ü millet hakkında muzır"²² olduğu gerekçesiyle Sultan Abdülaziz'i Mayıs 1876 tarihinde tahtan indirmiştir. Yerine ise

²⁰ Çavdar, **a.g.e.**, ss.36-37; Mardin, **a.g.e.**, ss.68-80; Ö. Faruk Akün "Nâmık Kemal (1840-1888)", **TDVİA**, C.32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2006, ss.367-368.

²¹ Erik J. Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, (19. Baskı), (Çev. Y. Saner Gönen), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, ss.109-112. 19. yüzyılda Osmanlı coğrafyasında yaşanan kuraklık ve kıtlık olayları, nedenleri ve yansımaları hakkında daha ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. M. Yavuz Erler, **Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtlık Olayları (1800-1880)**, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul, 2010.

²² BOA., Y.EE., 21/28-2, (t.y.).

Yeni Osmanlılarla temasları olan ve Meşrutiyet'i ilan edeceği ümit edilen Veliâht Murad Efendi geçirilmiştir.

Meşrutiyet'in ilan edilmesine dönük kanaatler iyice güçlenmişti. Namık Kemal ve Ziya Paşa bazı görevlere getirildiler. Öte yandan gazetelerde Meşrutiyet tartışmaları eksik olmuyordu. Ne var ki imparatorlukta ki koşullar iyice zorlaşmaktaydı. Tahttan indirildikten kısa bir süre sonra Sultan Abdülaziz'in hayatı esrarengiz bir şekilde son bulmuş ve devlet erkânından birkaçı öldürülmüştü. Bu yaşananlar karşısında psikolojisi iyice bozulmuş olan Sultan 5. Murad ise pek iyi görünmüyordu. Bu esnada Rumeli, adeta kaynayan bir kazan gibiydi. Yaşanan ayaklanmalar bir yana Sırbistan ve Karadağ da Osmanlı'ya savaş ilan etmişti. Başta Rusya olmak üzere büyük güçler bölgede reform yapılması için Osmanlı yönetimine sürekli olarak baskıda bulunuyorlardı.²³ Böyle bunalımlı bir zaman diliminde, "*Sultan Murad Hazretleri'nin dü-çâr oldukları hastalığın ifâkât bulmayacağı (iyileşmeyeceği) tahakkuk eylediğinden ve devlet ahvâl-i müşkile içinde bulunduğundan*"²⁴ Osmanlı tahtı tekrar el değiştirmiş ve 31 Ağustos 1876 tarihinde Veliâht Abdülhamid Efendi, Sultan 2. Abdülhamid olarak tahta çıkarılmıştır.

İmparatorluğun zorlu koşullar altında olduğu bir esnada, kurtuluş yolu olarak görülen Meşrutiyet'i ilan etmek kaydıyla tahta çıkarılan 2. Abdülhamid, verdiği sözü tutmuştur. Rumeli'de reform yapılması amacıyla Batılı güçlerin İstanbul'da bir araya toplandığı *Tersane Konferansı* başladığı sırada ilk Osmanlı anayasası olan *Kanûn-ı Esâsî* kabul edilerek, bir "*düstûr-ül amel*" olmak üzere bütün Osmanlı coğrafyasına ilan edilmiştir.²⁵ Osmanlı yönetiminin Meşrutiyet kararı, tebaa arasında büyük bir sevinçle karşılanmıştır. Bu önemli gelişme, "*vak'a-i hayriyye ve celîle*" olarak nitelendirilmiş, sultana şükranlar sunulmuş ve dualar edilmiştir. Bu hayırlı olay Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilenmesi, şanının artması, konumunun yükselmesi ve tebaa arasındaki farkların tamamen ortadan kalkması şeklinde yorumlanmıştır.²⁶

²³ Zürcher, a.g.e., ss.112-113.

²⁴ Sultan 5. Murad'ın tahttan indirilme nedeni, Sultan 2. Abdülhamid'in cülûs (tahta çıkma) töreni ve bu esnada yaşananların kısa bir değerlendirmesi için bkz. BOA., Y.PRK.TKM., 1/19-1, (11 Şa'bân 1293/1 Eylül 1876).

²⁵ *Kanûn-ı Esâsî*'nin kabul ve tasdik edildiğine dair *Hatt-ı Hümayûn* sureti için bkz. BOA., Y.EE., 71/38, (7 Zilhicce 1293/24 Aralık 1876).

²⁶ BOA., Y.EE., 67/4, (8 Zilhicce 1293/25 Aralık 1876); BOA., Y.EE.,69/19, (14 Kânûn-ı Evvel 1292/26 Aralık 1876).

Devleti ve milleti yeniden ihya edeceği düşünölen bu yeni düzenlemeye vesile olan sultanın adının bütün dünya kitaplarına "*müessis-i sâni-i Devlet-i Osmâniyye*" olarak kaydedileceği vurgulanmıştır.²⁷ Fakat bu sevinç gösterileri ve halleri uzun ömürlü olmayacaktır. Çünkü hali hazırda yaşananlar ve Sadrazam Midhat Paşa'nın hareketleri kendisine karşı başta Sultan 2. Abdülhamid'in nezdinde olmak üzere çeşitli kesimlerde ciddi bir muhalefete yol açmıştır. Sultan, kendisine güvenmediği gibi şöhretinden de ürküyordu. Nitekim Midhat Paşa'ya karşı oluşan bu muhalefete dayanarak Bâbîâli'den gönderilen kararları onaylamamaya başladı ve hatta kendisini kısa bir süre içerisinde azlederek sürgüne gönderdi. Bu karardan bir süre sonra, 19 Mart 1877 tarihinde Meclis-i Mebusan törenle açıldı. Ne var ki Meşrutiyet'in mimarı Midhat Paşa bu açılışı görememiştir.²⁸

İmparatorluğun yeni rejimi, türlü sorunların içinde doğmuştu. Fakat çok geçmeden yenileriyle de yüzleşecekti. *Meşrutiyet* kararı karşısında adeta şok yaşamış olan *Tersane Konferansı*'nın dış temsilcileri, bu şok evresini atlattıktan sonra görüşmeleri sürdürmüş ve bir dizi karar almışlardı. Fakat Bâbîâli ne bu kararları ne de aynı mahiyetteki *Londra Protokolü*'nü (31 Mart 1877) kabul etti. Bu hareket tarzı, imparatorluğu büyük bir savaşın eşiğine getirmiştir. Rumeli'de yoğun bir Panslavizm politikası izleyen Rusya, 24 Nisan 1877 tarihinde Osmanlı'ya savaş ilan etmiştir. Osmanlı-Rus Savaşı oldukça çetin geçmiş ve birtakım başarılar haricinde Osmanlı orduları genellikle ağır mağlubiyetlere uğramıştır.²⁹

Savaş sırasında alınan ağır mağlubiyetlerin tüm sorumluluğu Meclis-i Mebusan'da Sultan 2. Abdülhamid'e yüklenince ve imparatorluktaki ayrılıkçı hareketler artınca bilinen sonla kaçınılmaz olarak yüzleşilmiştir. 13 şubat 1878 tarihinde Meclis-i Mebusan süresiz tatil edilmiş ve *Kanûn-ı Esâsi* askıya alınmıştır. Alınan bu karar, Osmanlı tarihinde bir dönüm noktası teşkil eden anayasal düzenin 30 yıldan fazla sürecek olan otoriter bir yönetime dönüşmesinin başlangıcı ve aynı

²⁷ BOA., Y.EE., 70/61, (1 Kânûn-ı Sâni 1292/13 Ocak 1877).

²⁸ Bekir S. Baykal, "93 Meşrutiyeti", *Belleten*, C.VI, S.21-22, 1942, ss.65-74.

²⁹ Osmanlı-Rus Savaşı'nın nedenleri, tarafların askerî güçleri, harekât planları, harekâtları ve alınan sonuçlar hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmed Hulusi, **Niçün Mağlûb Olduk? 1877-78 Osmanlı-Rus Seferi: Avrupa Cihetindeki Harekât**, Sancâkciyân Matbaası, (İstanbul), 1326; Manastırlı Mehmet Rıfat Bey, **93 Harbi Faciası**, (Haz. Tahsin Yıldırım), Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul, 2010; Yuluğ T. Kurat, "1877-78 Osmanlı-Rus Harbinin Sebepleri", *Belleten*, C.XXVI, S.103, 1962, ss.567-592.

zamanda bu düzenin tekrar tesisine yönelik bir muhalefet hareketinin de kaynağı olmuştur. Ülkeyi istediği biçimde yönetmek arzusunda olan 2. Abdülhamid, bundan sonraki aşamada istibdada dayalı bir düzen tesis etmiştir. Bu düzenin baskısı her geçen gün artmış ve uzun yıllar devam etmiştir. Bu durum, haliyle Meşrutiyet yanlısı kimseleri Abdülhamid yönetimine karşı muhalefete sevk etmiş ve dolayısıyla Osmanlı tarihinde önemli bir muhalif grup daha ortaya çıkmıştır. Aktörler farklı olsa da verilen mücadelenin amacı aynıydı. Bu yeni muhalif grup ise Jön Türkler olarak tarihe geçmiştir.

Başlangıçta ülkenin içinde bulunduğu kötü durumun kaynağını teşhis etme gayretine düşen *Mekteb-i Tıbbiyye-i Askeriyye*'den beş genç, bir süre bu konuda fikir alışverişinde bulunduktan sonra nihayet aradıkları kaynağa ulaştılar. İlim ve marifet nurunun zihinlerini beslediği ileri sürülen bu gençlerin tespitlerine göre, halkın maruz kaldığı zulüm ve istibdattan bürokratlar sorumlu olmakla birlikte gerçek sorumlu onları seçip tayin eden sultandı. Bunun üzerine Konyalı Hikmet Emin, Diyarbakırlı İshak Sükûti, Ohrili İbrahim Edhem, Arapgirli Abdullah Cevdet, Kafkasyalı Mehmed Reşid isimli bu beş arkadaş, "(...) *doğrudan doğruya mes'ûl-i hakikîye, onun vasıta-i cinâyâtı olan mukarribîne, vazifelerini sû-i-isti'mâl eden nuzzâra, hâsılı hükümet-i istibdâdiyyeyi teşkil eden hey'ete karşı hareket etmek üzere*" 2 Haziran 1889 tarihinde bir süre sonra *İttihâd ve Terakki* adını alacak olan "*İttihâd-ı Osmânî Cem'iyeti*"ni kurdular.³⁰

Jön Türkler, çeşitli toplantılar düzenleyerek hızla örgütlenmişlerdir. Yukarıda da dikkat çekildiği gibi başta *Mekteb-i Tıbbiyye-i Askeriyye* olmak üzere çeşitli mekteplerde eğitim gören öğrencilerin ağırlığının bulunduğu Jön Türk hareketi, Abdülhamid yönetiminin hayli güçlü olan istihbarat ağından kaçamamıştır. Saraya yapılan bir jurnal dikkatlerin *Mekteb-i Tıbbiyye* üzerinde yoğunlaşmasına yol açmıştı. Başta bu mektepte olmak üzere gerekli tedbirler alınmış, fakat öğrenci hareketi olarak görülen bu gelişmeler çok ciddiye alınmamıştır. Bununla birlikte, Cemiyet faaliyetlerini hızlandırmaktan da geri durmuyordu. Nitekim ulemadan ve bürokratlardan Cemiyet'e katılım olduğu gibi yurt dışında bulunan muhalif simalarla da temas kurulmuştur. Bu esnada Paris'te bulunan Ahmed Rıza Bey de harekete

³⁰ Cevri, *İnkılâb Niçin ve Nasıl Oldu?*, Matbaa-i İctihâd, Mısır, 1909, ss.26-27.

katılmayı kabul etmiş; hatta Cemiyet'in "*Nizam ve Terakki*" olarak adlandırılmasını talep etmiştir. Ancak kurucu kadro, "*ittihâd*" üzerinde ısrar etmiş ve nihai olarak Osmanlı tarihinde sıklıkla duyulacak olan "*Osmanlı İttihâd ve Terakki Cemiyeti*" adı üzerinde karar kılınmıştır.³¹

Yurt içi ve dışındaki faaliyetlerini yoğunlaştırmaya başlayan Cemiyet, bu yüzden kendisini iyice açığa çıkarmış ve dolayısıyla üyeleri sıkı bir takibata alınmıştır. Özellikle Ermeni olayları üzerine Cemiyet'in bir taraftan Avrupa'nın dikkatini çekmek ve diğer taraftan halkı istibdadın olumsuzlukları konusunda uyarmak üzere yeni bir hareket tarzı benimsemesi, yönetimi iyice ürkütmüştü. Bu çerçevede yayın faaliyetlerine hız veren Cemiyet, yaşanan olaylar ekseninde yönetimi eleştiren çeşitli beyanname ve risaleleri, polisin yoğun ve dikkatli takibine rağmen, halka açık yerlere dağıtmayı başarmıştır. Bütün bu girişimler, sultanın adeta korkulu rüyası haline geldiği üzere onu iktidardan düşürmeye ve Meşrutiyet'i yeniden ilan etmeye yönelikti. Bu amaçla 1896 yılında bir plan hazırlanmışsa da Yıldız Sarayı'nın durumu öğrenmesi ve müdahalesiyle başarı elde edilememiştir. Birçok Cemiyet üyesi tutuklanmış ve ülkenin çeşitli yerlerine sürgün edilmiştir.³²

Sultanın iktidarına yönelik bu başarısız girişime rağmen Jön Türkler faaliyetlerini sürdürdüler. 1897'de de benzer bir plan hazırlanmış; fakat bu da aynı akıbetle yüzleşmiştir. Öte yandan yayın faaliyetleri aksatılmamaya çalışılıyordu. Aralık 1895'den itibaren yayımlanan *Meşveret*, bir şekilde payitahttaki okuyucularına ulaşabiliyordu. Bu arada uzun bir zamandan beri sultana yaranma girişimlerinden bir sonuç alamayan M. Murad Mizancı ise Kasım 1895'te Paris'e kaçmış ve burada Jön Türk lideri Ahmed Rıza Bey'den yeterince ilgi görmeyince Mısır'a geçmişti. 1886'dan beri yayımladığı ve zaman zaman kapanmakla yüzleşmiş olan *Mizan*'ı ise 1896 yılının ilk ayından itibaren burada yayımlamaya koyuldu. Bu aşamada kaleme aldığı yazılarında Abdülhamid yönetimini hedef aldı ve Meşrutiyet'i savundu. Mısır'da cereyan eden baskılar ve Hidiv'in *Mizan*'ın üslubunu sert bulması üzerine Temmuz 1896'da tekrar Paris'e giden M. Murad Bey, bu kez Cemiyet'in başına geçmiştir. Ancak Ahmed Rıza ve çevresiyle yine anlaşamayınca Cemiyet'in

³¹ M. Şükrü Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*, Oxford University Press, New York-Oxford, 1995, pp.72-74.

³² Cevri, *a.g.e.*, ss.30-32; Hanioglu, *a.g.e.*, pp.75-77; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (8. Baskı), (Çev. B. Babür Turna), Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2015, s.269.

merkezini Paris'ten Cenevre'ye taşımış ve *Mizan*'ı burada yayımlamayı sürdürmüştür. Fakat Cemiyet üyeleri arasındaki ihtilafları çözüme kavuşturamadı. Ayrıca aile hasreti ve maddî sıkıntılar da kendisini iyice zor bir duruma sokmuştu. Nihayet sultanın Jön Türklerle ilgili vaatleri ve af ilanı üzerine Ağustos 1897 tarihinde payitahta geri dönmüştür.³³

M. Murad Bey'in dönüşü, Jön Türk hareketi için önemli bir kopuş ve aynı zamanda manevî bir çöküş olmuştu. Fakat şurası da açıktır ki hareket içerisindeki asıl ayrılık henüz gerçekleşmemişti. Öyle ki Cenevre'deki merkez bir süre sonra birkaç Jön Türk tarafından tekrar güçlendirildi ve 1 Aralık 1897 tarihinde *Osmanlı* gazetesi yayımlandı. Bununla birlikte, Osmanlı yönetimiyle olan temasları da sürüyordu. Öyle ki yeni yüzyıla çok az bir zaman kaldığında sultanla bir uzlaşma daha ufukta görünmüştü. Çok geçmeden Jön Türklerin Cenevre grubu ile sultan arasında anlaşma sağlandı. Anlaşmaya göre, birtakım görevlere getirilen Jön Türkler kendi uzmanlık alanları dışında hiçbir ülkede ve hiçbir dilde sultan aleyhinde yazı yazmamayı kabul etmişlerdi. Buna karşılık sultan da Fizan ve Trablusgarp'taki siyasî mahkûmları serbest bırakmayı taahhüt etmişti. Nitekim mahkûmlar serbest bırakıldı ve söz konusu Jön Türkler de atandıkları görevlere başladılar. Bu esnada, Ahmed Rıza Bey ve Paris'teki çevresi ise sultanın övgü ve tehditlerini umursamıyor ve *Meşveret*'i yayımlayıp dağıtmayı sürdürüyorlardı.³⁴

Tam da Jön Türk hareketinin önemli ölçüde kan kaybettiği bir anda hiç de beklenmedik bir yerden, sultan ailesine mensup küçük bir gruptan, önemli bir destek gelmişti. 2. Abdülhamid'in damadı Meşrutiyet yanlısı Mahmud Celaleddin Paşa ve iki oğlu, Lütfullah ile Sabahaddin Beyler Paris'e gelerek Jön Türk hareketine katılmışlardı. Bu katılım, harekete güç katmakla birlikte yukarıda işaret edilen asıl bölünmenin de kaynağı olmuştur. Artık Jön Türk hareketi içerisinde Ahmed Rıza Bey'e kafa tutabilecek yeni bir rakip belirmişti: Prens Sabahaddin. Haeckel, Büchner, Fouillé, Le Play ve Edmond Demolins gibi isimlerin etkisi altında kalan Prens, Jön

³³ Lewis, **a.g.e.**, ss.268-271; Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasî Fikirleri (1895-1908)**, (15. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, ss.86-113; Abdullah Uçman "Mizancı Murad (1854-1917)", **TDVİA**, C.30, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2005, s.215; Fevziye Abdullah (Tansel), "Mizancı Mehmed Murad Bey", **İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Dergisi**, C.2, S.3-4, 1952, ss.78-85.

³⁴ Lewis, **a.g.e.**, ss.271-272; M. Şükrü Hanioglu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1981, ss.38-40.

Türklerin faaliyetlerine de aktif olarak katılıyordu. Kardeşiyle yaptıkları genel bir çağrı üzerine 4-9 Şubat 1902 tarihinde Paris'te önde gelen Jön Türk liderlerinin ve imparatorluğa bağlı çeşitli etnik grupların temsilcilerinin katılımıyla 1. Jön Türk Kongresi yapıldı. Kongrenin ilk tezi, propaganda ve yayınların yanı sıra askerî gücün de devrim faaliyetlerine katılımı hakkındaydı. İkinci tez ise devrim için dış müdahalenin gerekli görülmesiydi. Bu aşamada Jön Türkler, müdahaleciler ve adem-i müdahaleciler olarak iki gruba bölündüler. Prens Sabahaddin ve çevresi mevcut yönetime dış müdahale taraftarı iken, Ahmed Rıza Bey ve grubu bu kararın tam karşısında yer almışlardı.³⁵

Kongre sonrasında fazla etkinlik gösteremeyen Prens Sabahaddin ve grubu, 16 Nisan 1902 tarihinden itibaren *Osmanlı* gazetesini kurdukları *Osmanlı Hürriyetperveran Cemiyeti*'nin yayın organı yaptı. Fakat bu örgüt, ciddi bir girişimde bulunamamıştır. Dolayısıyla bu örgütten vazgeçen Sabahaddin Bey ekibiyle birlikte 1906 yılında *Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti*'ni kurdu. Ülkenin çeşitli yerlerinde şubeler açtı. Yeni cemiyetin yayın organı ise "*fenn-i ictimâ' ve adem-i merkeziyyet tarafdârânının mürevvic-i efkârıdır*"³⁶ mottosuyla aynı yıl yayımlanan *Terakki* gazetesi olmuştur. Anlaşılan Prens Sabahaddin, Edmond Demolins'in "*Anglo-Saksonların Esbâb-ı Fâikiyyeti Nedir?*"³⁷ adlı eserinde savunduğu tezin etkisindeydi. Bu teze göre, Anglo-Saksonlar kişisel teşebbüsü geliştiren ve özgüveni destekleyen eğitim anlayışları sayesinde üstün durumdaydılar. Bu tarihsel ve eğitsel çerçevede, Prens Sabahaddin de Meşrutiyet'le birlikte istibdat rejiminin kökünü kazıyabilmek için müteşebbisliği ve merkezî olmayan bir yönetim sistemini öncelemeyi gerekli görüyordu.³⁸ Kongrenin muhalif ve azınlık kesimini temsil eden Ahmed Rıza Bey ve grubu ise 1902-1906 yılları arasında *İttihâd ve Terakki* ismini kullanmaktan uzak durdu ve yayın faaliyetlerine ağırlık verdi.

³⁵ Lewis, **a.g.e.**, ss.273-274; Çavdar, **a.g.e.**, ss.82-83; Mardin, **Jön Türklerin Siyasî Fikirleri (1895-1908)**, s.294.

³⁶ Gazetenin diğer sayılarında bu mottunun "*Teşebbüs-i Şahsî ile Kanûn-ı Esâsî/Meşrutiyet ve Adem-i Merkeziyyet Tarafdârânının Mürevvic-i Efkarıdır*" şeklinde değiştiğine tanık olmak mümkündür. Bu, gazeteyi yayımlayanların *Kanûn-ı Esâsî* ile ilgili başlangıçtaki yaklaşımlarının da değiştiğini gösteriyor olsa gerektir.

³⁷ Bu eser için bkz. Edmon(d) Demolin(s), **Anglo-Saksonların Esbâb-ı Fâikiyyeti Nedir? Anglo-Saksonlar Hakkında Tedkîkât-ı İctimâiyye**, (Mütercimleri: A. Fuad & A. Naci), Araks Matbaası, Dersâdet, 1330.

³⁸ Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1987, ss.47-48,55-56; Lewis, **a.g.e.**, ss.275-276.

Meşveret'in yanı sıra 10 Nisan 1902 tarihinde *Şûrâ-yı Ümmet*'i de yayımladılar. Yayın faaliyetlerinin yanı sıra yeni bir atılım yapmak üzere örgütün adını *Osmanlı Terakki ve İttihâd Cemiyeti* olarak değiştirdiler. 1906 yılında yayımlanan yeni nizamnamesinde Cemiyet, vatan ve milletin mutluluğunu isteyen Osmanlı vatanseverlerinin eseri olarak nitelendirildi.³⁹

Meşrutiyet adına bunlar yaşanırken Osmanlı yönetimini sürekli olarak sıkıntılara sevk eden Rusya, Uzakdoğu'nun yükselen bir gücü olan Japonya karşısında ağır bir mağlubiyet almıştır. Aynı zamanda gerek Rusya ve gerekse İran meşrûfî düzene geçmiş ve bu gelişmeler Abdülhamid yönetiminin katı tavrına rağmen Osmanlı coğrafyasında da etkisini göstermiştir. Aynı tarihlerde aşırı vergi yükü, rüşvet, yolsuzluk ve devlet memurlarının baskıcı yönetimleri Anadolu halkı için artık dayanılmaz bir hal almıştı. Anadolu halkının bu sıkıntıları, bahsi geçen dış gelişmelerin etkisiyle birleşince kısa bir süre içerisinde Erzurum başta olmak üzere Kastamonu, Trabzon, Sinop, Diyarbakır ve Bitlis gibi merkezlerde ayaklanmalar görülmeye başlandı. Halkın harekete geçirilmesinde aynı zamanda bazı Jön Türklerin de itici birer güç oldukları inkâr edilemez bir gerçektir. Yaklaşık aynı süreçte Osmanlı topraklarında yeni Jön Türk örgütlerinin kurulması ve gittikçe yaygınlaşması bu bağlamda bir rastlantı eseri değildi.⁴⁰

Bu olayların ordu üzerinde de etkisini gösterdiği açıktı. 1906 yılı içinde Şam'da özellikle Mustafa Kemal'in ve bölgedeki Jön Türklerin girişimleriyle kurulan *Vatan ve Hürriyet Cemiyeti* bu açıdan önemlidir. Mustafa Kemal, gizlice geçtiği Rumeli'de bu örgütün bir şubesini kurmayı başarmış; fakat faaliyeti payitahttan haber alınınca Şam'a geri dönmek durumunda kalmıştı. Dolayısıyla bu cemiyet, fazla bir etkinlik gösterememiştir. Öte yandan, Eylül 1906 tarihinde Selanik merkezli bir diğer Jön Türk örgütünün kuruluşuna tanık olunur. Bu örgüt ise *Osmanlı Hürriyet Cemiyeti*'ydi. Rumeli'deki mevcut koşullardan faydalanarak hızla örgütlenen bu cemiyet ise kısa bir süre zarfında bölgede konuşlu 2. ve 3. ordularda da etkinlik kazanmıştır. Eylül 1907 tarihinde *Osmanlı Hürriyet Cemiyeti*, Ahmed Rıza Bey'in yönetimindeki *Osmanlı Terakki ve İttihâd Cemiyeti* ile birleşmiş ve "*Osmanlı*

³⁹ Akşin, **a.g.e.**, ss.55-57.

⁴⁰ Çavdar, **a.g.e.**, ss.89-95; Cevri, **a.g.e.**, ss.34-35. Anadolu'da yaşanan ayaklanmalar hakkında daha ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Aykut Kansu, **1908 Devrimi**, (Çev. Ayda Erbal), İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, ss.35-95.

Terakki ve İttihâd" adı benimsenmiştir. Cemiyet'in amacı ise vatani içinde bulunduğu kötü durumdan kurtarmak, milleti içinde bulunduğu zulüm ve esaretten çıkarıp, insanlığa layık bir biçimde yaşatmak olarak belirlenmişti. Bu amaca ulaşmanın yolu, *Kanûn-ı Esâsî*'nin yeniden yürürlüğe konulması ve bunun sürdürülmesiydi. Gerek iç örgütlenmesinde ve gerekse verdiği mücadelede sert, acımasız ve kararlı bir tavır takınan Cemiyet, Prens Sabahaddin ve grubuyla uzlaştı. Bunun sonucunda 27-29 Aralık 1907 tarihinde Paris'te 2. Jön Türk Kongresi gerçekleştirildi. Kongre bildirisi, imparatorluğu oluşturan unsurların birlik ve beraberlik içinde olmayı başardıklarını ve mücadelelerini birleştirerek malum amaçlarına varıncaya kadar ihtilal yolunda ısrarcı olacaklarını ilan etmişti. Burada işaret edilen amaç ise hemen yukarıda da dikkat çekildiği üzere, 2. Abdülhamid'i tahttan inmeye zorlamak ve meşrûfi düzeni tesis etmektir. 2. Abdülhamid'in baskıcı ve geri yönetiminin haklı olarak imparatorluk unsurlarını ayaklanmaya teşvik ettiği ve dış güçlerin müdahalelerine yol açtığı (Bu gibi suçlamalar II. Meşrutiyet Dönemi'nin sonlarında bu kez Cemiyet'in kendisine yöneltilecektir) gibi daha birçok önemli noktalara temas eden bildiriden, belirlenen amaca ulaşmak üzere gerekli olan yöntemlerin de saptandığı anlaşılmaktaydı. Bunlar silahlı direniş, grev, vergi ödememe, orduda propaganda, genel ayaklanma ve olayların gidişatına göre başvurulabilecek daha başka yöntemlerden oluşuyordu.⁴¹

Bu çerçevede önemli bir güç halini alan ve orduda azımsanmayacak ölçüde örgütlenen *Osmanlı Terakki ve İttihâd Cemiyeti*, Mayıs 1908 tarihinde varlığını resmen duyurdu. Cemiyet, Manastır'da Rusya hariç diğer büyük devletlerin konsoloslarına, 1902 yılında patlak vermiş ve 1907 yılında yeniden alevlenerek söz konusu devletlerin müdahale konusu haline gelmiş olan Makedonya sorunu hakkında nota niteliğinde bir lâyiha sundu. Lâyihada bu devletler bir taraftan uyarılırlarken, diğer taraftan da Abdülhamid yönetimine karşı yardıma davet edilmişlerdir. Bu aşamadan sonra artık açıkça ortaya çıkmış olan Cemiyet'in Rumeli ile ilgili endişelerini doğrulayan gelişmeler de olmuyor değildi. Haziran 1908'de Rus Çarı ve

⁴¹ Akşin, **a.g.e.**, ss.59-67. Cemiyet'in Rumeli'de örgütlenişini kolaylaştıran etkenler ve orduya nüfuzu hakkında ayrıca bkz. Cevri, **a.g.e.**, ss.35-38. Mustafa Kemal'in *Vatan ve Hürriyet Cemiyeti*'ni kurması, Rumeli'ye geçerek Selanik'te şube açması ve özellikle cemiyetlerin birleşmesi hakkında ilk elden farklı bir değerlendirme için bkz. Âfet (İnan) "Atatürk'ü Dinlerken: Vatan ve Hürriyet", **Bellekten**, C.1, S.2, Nisan 1937, ss.289-309; Hüsrev Sami Kızıldoğan, "Vatan ve Hürriyet=İttihat ve Terakki", **Bellekten**, C.1, S.3-4, Temmuz-İlk Teşrin 1937, ss.619-625.

İngiliz Kralı *Tallinn*'de Osmanlı topraklarını paylaşma gayretleri içinde bulunuyordu. Öte yandan, Manastır'daki Yıldız Sarayı'nın hafiyesi bölgedeki ihtilalci eylemleri artık öğrenmişti. Temmuz 1908'in ilk günlerinde Cemiyet'in izniyle Resneli Niyazi Bey, büyük bir çeteyle dağa çıktı; gerek Yıldız'a ve gerekse Rumeli'deki temsilcilerine yazdığı yazılarda *Kanûn-ı Esâsî*'nin derhal yürürlüğe konulmasını talep etti. Niyazi Bey'in attığı adımı, diğer İttihatçı subayların girişimleri takip etti. Manastır sokakları Meşrutiyet için hazırlandığı esnada Yıldız Sarayı da Rumeli'de yaşanan gelişmelere müdahale kararı almıştı. Olayları sona erdirmek üzere memur edilen subaylar devre dışı bırakılmış ve gönderilen askerler uğruna mücadele edilen harekete kazandırılmıştı. Diğer bir ifadeyle Cemiyet'in girişimleri ve aldığı tedbirler, Yıldız'ın attığı adımları sonuçsuz bırakmıştı. Bölgede mitingler birbirini izliyor ve Yıldız Sarayı Meşrutiyet talep eden telgrafların yağmuruna tutuluyordu. Kısacası Meşrutiyet'in yeniden ilanı için koşullar artık olgunlaşmıştı.⁴²

⁴² Akşin, **a.g.e.**, ss.73-77; Cevri, **a.g.e.**, ss.39-40; T. Zafer Tunaya, **Hürriyet'in İlânı: İkinci Meşrutiyet'in Siyasî Hayatına Bakışlar**, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., İstanbul, 1998, ss.14-16; Paul Dumont & François Georgeon, **Bir İmparatorluğun Ölümü (1908-1923)**, (Çev. Server Tanilli), Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., İstanbul, 1997, ss.5-6.

2. Yeniden Meşrutiyet

2.1. Meşrutiyet'in Yeniden İlanı ve Yansımaları

Rumeli'de olgunlaşan koşulların gölgesinde, 23 Temmuz 1908 (10 Temmuz 1324) tarihinde Vali Hıfzı Paşa, askerler, memurlar, öğrenciler, ulema, çeşitli unsurların ruhani liderleri ve halk Manastır'daki *Kışla-yı Hümayûn Meydanı*'nda toplanmışlardı. Bu esnada bir top arabasının üzerine çıkmış olan Manastır Mekteb-i Harbiye Ders Nazırı Erkân-ı Harbiye Binbaşlarından Yanyalı Vehip Bey toplanan kalabalığa hitaben;

mukaddes vatandaşlar, muazzez kardeşler!.. (...) Vatanımızı bâr-ı girân-ı i'tisâfdan kurtaracak, yetimlerimizin gözlerini dindirecek ve kimsenin hakkını kimseye kapdırmayacak, bizi insan gibi yaşadacak usûl-i meşrûa-i meşverettir ki bu istediklerimizin cümlesini te'mîn eyleyen Kanûn-ı Esâsî'dir. Ey vatandaşlar! Ya Kanûn-ı Esâsî ya ölüm!...⁴³

diyerek Meşrutiyet'i ilan etmiştir. Alınmış olan bu karar, toplananların şiddetli alkışları ve sevinç gösteriyle karşılanmıştı. Bütün unsurlar birbirlerini tebrik ediyor, kardeşlik bağlarını güçlendiriyor ve *Kanûn-ı Esâsî*'nin korunması için yemin ediyorlardı. Ulema ve diğer dinlerin ruhani temsilcileri parlak nutuklar çekmekte ve dua etmekteydiler. Nihayet yirmi bir pare top atışıyla elde edilen başarı taçlandırılıyordu. Manastır'da olduğu gibi Rumeli'deki diğer merkezlerde de durum farklı değildi. Halk, sultanın *Kanûn-ı Esâsî*'yi ilan edeceğine kesin gözüyle bakıyor ve henüz resmî ilan gerçekleşmeden kutlama yapıyordu. Kısacası Rumeli'de bir Meşrutiyet coşkusu hâkimdi.⁴⁴

Aynı gün *Osmanlı Terakki ve İttihâd Cemiyeti Manastır Merkezi*, Yıldız Sarayı'ndan *Kanûn-ı Esâsî*'nin tekrar yürürlüğe konulmasını ve 26 Temmuz 1908 (13 Temmuz 1324) Pazar gününe kadar Meclis-i Mebusan'ın açılmasını talep etmiştir. Cemiyet, bunların yapılmaması halinde istenmeyen olayların yaşanacağını tehditvari bir üslupla ifade etmeyi de ihmal etmemiştir.⁴⁵ Bu talepler, Rumeli'deki çeşitli merkezlerde de yinelenmiştir. Hatta Siroz/Serez Sancağı'ndan gönderilen telgraflarda

⁴³ Ahmed Refik, *İnkılâb-ı Azîm (11 Temmuz 1324)*, Asır Matbaası, Dersaâdet, 1324-1326, ss.84-85.

⁴⁴ Ahmed Refik, *a.g.e.*, ss.86-87,92-97; Ahmed Ziyâ, *Meşrutiyet Uğrunda*, Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütübhânesi, İstanbul, 1327, s.46.

⁴⁵ BOA., Y.EE., 71/69-6, (10 Temmuz 1324/23 Temmuz 1908).

sultanın gerekli kararı vermesinin beklendiği, aksi takdirde milletin 3. Ordu ile birlikte payitahta doğru hareket etmeye hazır olduğu bildiriliyordu. Siroz'dan gönderilen telgraflara bir cevap alınamayınca bir süre sonra, devrin tanıklarının deyimiyle bu kez "*müdhîş*" bir telgraf gönderilmiştir. Halk ve askerler adına gönderilen bu telgrafta ise daha da ileri gidilerek kendilerine bekledikleri cevap bir saat içerisinde verilmediği takdirde *Kanûn-ı Esâsî* gereği "*erşed ve ekber*" olan veliahta biat edileceği açıkça dile getirilmiştir.⁴⁶

Gerek Rumeli'de yaşanan gelişmeler ve gerekse bu gibi tehdit içerikli telgraflar, Yıldız Sarayı'na gerçekten büyük ve önemli bir olayla karşı karşıya olduğunu açık bir şekilde göstermişti. Nitekim söz konusu telgraflar sultana okunduktan sonra incelenmek üzere *Vükelâ Heyeti*'ne iletiliyordu. Bunları cevapsız bırakmak daha da vahim sonuçlara yol açabilirdi. Ne var ki *Vükelâ* bir türlü gereken kararı veremiyordu. Tahsin Paşa'nın sultandan kaynaklı iddiasına göre, Ferit Paşa'nın yerine sadarete henüz getirilmiş olan Sait Paşa da *Kanûn-ı Esâsî*'nin ilanına karşı çıkıyordu. Nihayet, Sultan 2. Abdülhamid yanındaki İzzet Paşa'ya "*Kanûn-ı Esâsî'nin ilânı benim zamanımda olmuştur. Bunun müessisi benim; bir müddet hasbe'l-lüzûm mer'iyeti tatil edilmiştir. Heyet-i Vükelâ'ya gidiniz, bunları söyleyiniz ve ilânı için mazbatanın yazılmasını irâde ettiğimi tebliğ ediniz*"⁴⁷ diyerek kesin kararını vermiştir. Bunun üzerine gereken *Meclis-i Vükelâ* mazbatasını hazırladığı gibi ilgili *irâde-i seniyye*⁴⁸ de hemen çıkmış ve Meşrutiyet lehine verilen bu resmî karar Rumeli'de cevap bekleyenlere telgrafla derhal tebliğ edilmiştir.

Kanûn-ı Esâsî'nin resmen kabul edildiğine ilişkin bu karar, Rumeli'deki merkezlere ulaştığında yaşanan sevinç ve hürriyet coşkusunun nasıl katlandığı tahmin edilebilir. Cemiyet mensupları, ciddi sorunlar yaşanmadan ve adeta dünyaya örnek olacak şekilde amaçlarına ulaştıkları için mutluydular. Şekerler dağıtılıyor ve

⁴⁶ Ahmed Refik, **a.g.e.**, ss.98-102; Ahmed Sâib, **Tarih-i Meşrutiyet ve Şark Mes'ele-i Hâzırası**, Gayret Kütübhânesi, Dersaâdet, 1328, s.63. Mabeyn Başkatibi Tahsin Paşa da hatıratında Siroz/Serez'den gelen bu *biat* tehdidini doğrulamaktadır. Hatta Tahsin Paşa'nın aktardıklarına göre sultan, Siroz'dan gelen bu telgrafı da diğerleri gibi Mabeyn'de bulunan *Vükelâ Heyeti*'ne göndermiştir. Bunun üzerine *Vükelâ*'dan biri kendisine bir arıza sunarak bu *biat meselesi* hakkında dikkatini çekmiş ve Veliâht Reşad Efendi'nin dairesine ilişkin güvenlik tedbirlerinin artırılmasını tavsiye etmiştir. Bkz. Tahsin Paşa, **Sultan Abdülhamid: Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1989, ss.370-371.

⁴⁷ Tahsin Paşa, **a.g.e.**, ss.374-375.

⁴⁸ "Meclis-i Meb'ûsân'ın İctimâ'a Da'vet Olunması Hakkında İrâde-i Seniyye", (10 Temmuz 1324/23 Temmuz 1908), **Düstûr**, Tertîb-i Sâni, C.1a, ss.1-2.

yemekler veriliyordu. Halk ve askerler yine toplanmışlardı. Meşrutiyet'in faydası ve kardeşçe hayatı idame ettirmenin gereği konusunda farklı dillerde nutuklar çekiliyor ve dualar yineleniyordu. Köylüler davullarla şenlik yapıyorlardı.⁴⁹ Kimse *Kanûn-ı Esâsî*, *Meşrutiyet*, *hürriyet*, *eşitlik*, *kardeşlik* ve *adalet* kelimelerini dilinden düşürmüyordu. Bu kelimelerle nakışlı zafer sancakları altında kardeşlik ve dostluk bağlarını pekiştirerek yürüyen halk, sürekli olarak "*yaşasun ordu, yaşasun İttihâd ve Terakki Cem'iyeti, yaşasun millet, yaşasun vatan!...*" nidalarıyla adeta yeri göğü inletiyordu.⁵⁰ Yabancı devlet memurları bile bu coşkuya dâhil oluyor ve tebriklerini sunuyorlardı. Yıldız Sarayı'nın harekete geçirilmesinde şüphesiz önemli bir rol oynayan Siroz'dan 24 Temmuz günü çekilen telgraflarda da aynı manzara tasvir ediliyordu.⁵¹

Rumeli'de böyle bir hava hâkimken, burada uzun bir zamandan beri yaşanan gelişmelerden bihaber olan payitaht halkı (devlet ricali ve birtakım ileri gelenler hariç) bu önemli gelişmeyi nasıl karşılamıştı? Meşrutiyet'in resmî ilan kararının basın yoluyla herkese duyurulması için gerekli olan izin de aynı gün çıkmış⁵² ve 24 Temmuz 1908 sabahında payitaht sakinleri yeni bir döneme uyanmışlardı. O sabah, her gün olduğu gibi, ellerine aldıkları gazetelerin "*tebligât-ı resmiyye*" kısmında gördükleri birkaç satırlık ilan karşısında birden bire şaşırarak gözlerine inanamamışlardı.

İlanda kısaca "*te'sîs-i celîl-i cenâb-ı hilâfet-penâhi olan Kanûn-ı Esâsî'de sûret-i teşkîli beyân olunan Meclis-i Meb'ûsân'ın ictimâ'a da'vet olunması şeref-taallûk buyurulan irâde-i seniyye-i hazret-i hilâfet-penâhi icâb-ı âlisinden bulunmuş...*"⁵³ deniliyor ve alınan bu kararın ilgili yerlere tebliğ edildiği belirtiliyordu. Uzun bir süredir istibdat altında hayatını idame etmeye çalışan payitaht halkı, bu kısa ilan karşısında kendisini adeta hayal âleminde zannediyordu.

⁴⁹ H. Erdoğan Cengiz (Yay. Haz.), **Enver Paşa'nın Anıları (1881-1908)**, (6. Baskı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s.93.

⁵⁰ Resneli Ahmed Niyâzi, **Hâtırât-ı Niyâzi Yahûd Tarihçe-i İnkılâb-ı Kebir-i Osmânî'den Bir Sahife**, Sabah Matbaası, İstanbul, 1326, s.230.

⁵¹ Ahmed Refik, **a.g.e.**, ss.106-109.

⁵² "Meclis-i Meb'ûsân'ın İctimâ'a Da'vet Olunması Hakkındaki İrâdenin Dersâadet Evrâk-ı Havâdisiyle Dâhi Resmen İ'lânına Müsâadeyi Mutazammın İrâde-i Seniyye", (10 Temmuz 1324/23 Temmuz 1908), **Düstûr**, Tertîb-i Sâni, C.1a, ss.2-3.

⁵³ "Tebliğât-ı Resmiyye", **Sabah**, No:6763, (11 Temmuz 1324/24 Temmuz 1908), s.1; "Tebliğât-ı Resmiyye", **İkdâm**, No:5087, (24 Juillet/Temmuz 1908), s.1; "Tebliğât-ı Resmiyye", **Tercümân-ı Hakikat**, No: 9814, (11 Temmuz 1324/24 Temmuz 1908), s.1.

Hayretler içinde kalan halk, istibdat yıllarının verdiği haklı bir ihtiyat ve korkuyla o gün yaşadığı sevinci dışarıya vurmaktan çekiniyor ve onu bir gün boyunca kalbinde saklı tutmayı yeğliyordu. Sadece belirli bir kesim yavaşça birbirini tebrik ediyor ve hayretler içinde kısaca söyleşiyordu. Fakat payitahtta genel olarak bir ümitsizlik ve görünürde bir sessizlik hâkimdi.⁵⁴ Kısa bir süre sonra (1 Ağustos 1908'de) yayın hayatına adım atacak olan *Tanin* gazetesinin başyazarı Hüseyin Cahit, 24 Temmuz gününü anlatırken aynı haleti ruhiye içinde bulunuyor ve o günü şöyle tasvir ediyordu:

Büyük fırtınaların yaklaştığını anlatan bazı işaretleri önceden duymuş olmama karşın, gene derin bir şaşkınlık içinde ağzım açık kaldı. Gözlerime inanamıyordum. Meşrutiyet mi oldu? Millet Meclisi mi açılacaktı? Abdülhamid yönetimi son mu buluyordu? (...) Demek bütün umutlar, düşler gerçekleşiyor muydu? Gerçekleşir gibi olsa da hiçbir şeyde bir değişiklik görülüyordu. Sokağa fırladım. Rastladıklarımın yüzüne bakıyordum. Herkes, her zamanki gibi yürüyor, konuşuyor, gidiyordu. Hiçbir olağanüstülük yoktu...⁵⁵

Ne var ki bu olağan durum çok uzun sürmedi. Halk, kalbindeki sevinci daha fazla tutamadı. Ertesi gün, yani 25 Temmuz 1908 tarihinde "*pâdişâhım çok yaşa!*" ve "*Kanûn-ı Esâsi*" manşetleriyle yayımlanan payitaht gazeteleri, bir önceki gün sokakların yavaş yavaş canlandığını ve gösterilerin yapılmaya başlandığını haber veriyorlardı. Meşrutiyet'i, uğrunda verilen mücadeleleri bir yana iterek sadece sultanın bir "*lüftü*" şeklinde sunan gazetelerin tasvir ettikleri manzaraya göre Müslüman, Hıristiyan, Musevi, kadın, erkek, çocuk, genç, ihtiyar, yerli ve yabancı hemen herkes sokaklara dökülüyor ve sevinç gösterilerinde bulunuyorlardı. Artık kalan ömürlerini hürriyetin, adaletin ve eşitliğin verdiği mutlulukla geçireceklerine olan inançla kendilerine böylesi bir gün yaşatan sultana "*Cenâb-ı Hakk sevgili ve merhametli büyük pâdişâhımıza bitmez, tükenmez ömürler ihsan etsün, tahtında berkarar eylesün*" duasını etmeyi de ihmal etmiyorlardı. Onların nazarında Meşrutiyet

⁵⁴ İsmail Subhi & Mehmed Fuad (Câmi' ve Muharrirleri), "Sâl-ı Siyasî: Osmanlı İnkılâb-ı Kebiri Nasıl oldu?", **Musavver Salnâme-i Servet-i Fünûn**, Birinci Sene, Ahmed İhsân ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, İstanbul, 1326, s.83. Payitaht sakinlerinin *Meşrutiyet*'in ilanı karşısındaki geçici ruh halleri ve tutumları hakkında yapılan benzer değerlendirmeler için ayrıca bkz. Şeyh Muhsin-i Fânî (Hüseyin Kâzım Kadri), **10 Temmuz İnkılâbı ve Netâyici: Türkiyâ İnkırâzının Sâikleri-Makedonya, Ermenistan ve Suriye Mes'eleleri**, Matbaa-i Orhâniyye, (İstanbul), 1336, ss.3-7; Faik Sabri, "Hürriyet Nasıl Elde Edildi?", **Resimli Kitâb**, No:1, (15 Eylül 1324/28 Eylül 1908), ss.16-17.

⁵⁵ Hüseyin Cahit Yalçın, **Siyasal Anılar**, (2. Baskı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2000, ss.25-26.

millî bir bayramdı ve onunla Osmanlı tarihinde şanlı bir devre açılmıştı. "*Pâdişâhim çok yaşa! Sevgili Sultanımız!*" ve "*Yaşasun vatan!*" nidaları dillerinde eksik olmuyordu.⁵⁶ Evler ve iş yerleri zafer sancaklarıyla süslenmiş ve gün geçtikçe kutlamaların dozu daha da artmıştı. Payitaht sakinleri Osmanlılık bilinciyle artık büyük kitleler halinde ve mızıkça eşliğinde başta Bâbîâli olmak üzere sırayla bütün nezaretlere ve Meşihat'a uğruyorlardı. Hemen her gittikleri yerde şükran, mutluluk ve bağlılık hislerini açığa vuran ve sultana dua eden geniş kitle sadrazam, nazırlar ve şeyhülislâm tarafından bizzat karşılanıyor ve selamlanıyordu. Hemen her devlet büyüğü gerek konumuna ve gerekse de günün anlam ve önemine uygun konuşmalar yapıyor, devlete ve millete sadakat yemini ediyor ve gelenleri aynı şekilde içtenlikle uğurluyordu.⁵⁷

Kutlamalar payitahtın hemen her yerinde bütün hızıyla devam ediyordu. Duaların konusu, sevinç ve sadakat gösterilerinin muhatabı olan sultanın halkın bu coşkusundan hoşnut olduğu açıktı. Nitekim kendisi bu bağlamda Yıldız Sarayı önünde toplanan Müslim-gayrimüslim halka Abdullah Paşa aracılığıyla teşekkürlerini iletmeyi ihmal etmemiştir. Bununla birlikte, artık daha fazla gösteriye gerek olmadığına kanaat getiren sultan, toplanan halkı "*güzel güzel geçinüb, işinizle meşgûl olunuz!*" telkiniyle işlerinin başına dönmeye sevk etmiştir.⁵⁸ Hatta *Meclis-i Vükelâ* aldığı kararla devlet dairelerinin görevlerini rahatlıkla yerine getirebilmesi ve halkın da işinden gücünden geri kalmaması için artık uzayıp giden teşekkürlere gerek kalmadığını herkese duyurmuştur.⁵⁹ Bu karara destek veren Cemiyet ise "*artık herkes işiyle gücüyle meşgûl olsun*" diyerek halkı aslî görevlerinin başına yönlendirmiş,

⁵⁶ "Pâdişâhim Çok Yaşa!", **İkdâm**, No:5088, (12 Temmuz 1324/25 Temmuz 1908), s.1; "Kanûn-ı Esâsî ve Meclis-i Meb'ûsân", **İkdâm**, No:5088, (12 Temmuz 1324/25 Temmuz 1908), s.1; "Unutulmaz Bir Hâtıra: Memleketimizin Dünkü Hali", **İkdâm**, No:5088, (12 Temmuz 1324/25 Temmuz 1908), s.1; "Pâdişâhim Çok Yaşa! Kanûn-ı Esâsî ve İd-i Feyz-i Efrûz-ı Osmâniyân", **Sabah**, No:6764, (12 Temmuz 1324/25 Temmuz 1908), s.1; "Selâmlık Resm-i Âlisi", **Tercümân-ı Hakikat**, No:9815, (12 Temmuz 1324/25 Temmuz 1908), s.1.

⁵⁷ "Takkîm-i Teşekkürât-ı Umûmiyye", **Sabah**, No:6765, (13 Temmuz 1324/26 Temmuz 1908), ss.1-2; "Şehrimizin Dünkü Hâli", **İkdâm**, No: 5089, (13 Temmuz 1324/ 26 Temmuz 1908), ss.1-2.

⁵⁸ "Arz-ı Şükran: Sarây-ı Hümâyûn Civârında", **Sabah**, No:6766, (14 Temmuz 1324/27 Temmuz 1908), s.1; "Mefâhir-i Milliyye Nümûneleri", **Tercümân-ı Hakikat**, No:9817, (14 Temmuz 1324/27 Temmuz 1908), ss.1-2.

⁵⁹ "İlân-ı Resmî", **İkdâm**, No:5090, (14 Temmuz 1324/27 Temmuz 1908), s.1; "Başlıksız İlan", **Tercümân-ı Hakikat**, No:9817, (14 Temmuz 1324/27 Temmuz 1908), s.1; "İlân-ı Resmî", **Sabah**, No:6766, (14 Temmuz 1324/27 Temmuz 1908), s.3; "İlân-ı Resmî", **Servet-i Fünûn**, No:2, (14 Temmuz 1324/27 Temmuz 1908), s.4.

kendilerine namus, doğruluk ve itidal çağrısında bulunmuştur.⁶⁰ Bu çerçevede payitaht halkının heyecanı yavaş yavaş dinmekle birlikte gösteriler, yürüyüşler ve şükran takdimleri eksik olmamıştır.⁶¹ Hatta *Kanûn-ı Esâsî*'yi tekrar yürürlüğe koyan Sultan 2. Abdülhamid'in büyük ölçüde halktan gelen yoğun talepler/baskılar üzerine yayımladığı bir dizi iradeyle çeşitli suçlulara birtakım koşullar çerçevesinde hürriyet imkânı tanınması⁶² şüphesiz başta payitahtta olmak üzere imparatorluk coğrafyasında mevcut olan coşkuyu iyice arttırdı. Affın uygulanmasında birtakım sorunlar yaşanmakla birlikte, imparatorlukta çeşitli unsurlara mensup olup öteden beri eşkıyalık yolunu tutmuş olan kimseler artık silahlarını terk etmeye ve uygun koşullara haiz olan mahkûmlar da serbest bırakılmaya başlanmıştır.

Rumeli'de başlayan ve kısa bir süre içerisinde payitahta da sirayet eden hürriyet coşkusu imparatorluğun hemen her tarafında, hatta sınırların ötesinde bile kendisini göstermekte gecikmemiştir. Gazeteler, kişisel arızalar ve dış temsilciliklerin raporları Osmanlı vatandaşlarının yaşadığı mutluluğu önemli ölçüde aksettiriyordu.

Payitahta yakın bir merkez olması itibarıyla İzmir, 25 Temmuz gününden itibaren Müslüman ve Hıristiyan binlerce Osmanlının resmedilmesi güç mutluluğuna sahne olmuştu. Belediye binası önünde toplanan halk, "*pâdişâhım çok yaşa!*" duasını tekrarlayarak sevinç gösterilerinde bulunmuştu. Yüzler gülüyor ve gözler sevinç yaşları akıtıyordu. Herkes birbirini tebrike koşuyor ve adeta bayramlaşıyordu. Kısacası şehirde tarifi imkânsız millî bir bayram ve sonsuz bir sevinç tablosu söz konusuydu.⁶³ Meşrutiyet kutlamalarının merkezlerinden biri de İzmir'di. *Kanûn-ı Esâsî*'nin tekrar yürürlüğe konulduğu haberi İzmir'de tasviri son derece zor olan bir manzaraya ön ayak olmuştu. İzmir halkı, sultana müteşekkir ve minnettardı. 26 Temmuz günü İzmir sokakları birbirlerine sarılan, tebriklerde bulunan ve Hamidiye

⁶⁰ Sabah, "Dün Matbaamıza Gönderilen Varaka-i Matbûadır: Artık Herkes İşyle Gücüyle Meşgûl Olsun!", **Sabah**, No:6767, (15 Temmuz 1324/28 Temmuz 1908), ss.1-2; İkdâm, "Nasâyih-i Hayır-hâhâne: Osmanlı Terakki ve İttihâd Cem'iyeti İstanbul Merkezi Tarafından Dün Tevzî ve Bir Nüshası Gazetemize İrsâl Olunan Fıkradır", **İkdâm**, No:5091, (15 Temmuz 1324/28 Temmuz 1908), s.1.

⁶¹ "Arz-ı Şükran", **Sabah**, No:6767, (15 Temmuz 1324/28 Temmuz 1908), s.1.

⁶² 27-28 Temmuz 1908 ile 13 Ağustos 1908 tarihlerinde yayımlanan ve başta eşkıyalık yolunu tutanlar olmak üzere, siyasî suçluların, taşraya sürgün edilenlerin, Divân-ı Harp mahkûmlarının, adı suçlardan mahkûm olanların, müebbet kalebent ve kürek mahkûmlarının belirli koşullar çerçevesinde affedilmeleriyle ilgili olan iradeler hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. **Düstûr**, Tertîb-i Sâni, C.1a, ss.3-7, 40-44.

⁶³ Sabah, "13 Temmuz Tarihiyle İzmir'den Matbaamıza Yazılıyor", **Sabah**, No:6767, (15 Temmuz 1324/28 Temmuz 1908), s.3.

marşıyla coşan insanlarla dolup taşmıştı. Yabancı vatandaşlar dahi bu sevinç gösterilerine dâhil olmuş ve bandolar onlara ait marşları çalmayı da ihmal etmemişti.⁶⁴

Bahri Sefid Vali Vekili Naim Bey'in Dâhiliye Nezâreti'ne çektiği 29 Temmuz tarihli bir telgraftan Midilli'deki kutlamaların seyrine de vakıf olmak mümkündür. Telgrafın içeriğine göre, 28 Temmuz günü Müslüman ve Hıristiyan iki bin kişiden oluşan büyük bir insan kitlesi hükümet binasının önünde toplanmış ve *Kanûn-ı Esâsî*'nin tekrar yürürlüğe konulmasından ötürü "*pâdişâhım çok yaşa!*" diyerek teşekkürlerini/minnettarlıklarını sunmuşlardı. Bunun üzerine Midilli Mutasarrıflığı da toplanan halka Osmanlı hükümeti adına duyulan memnuniyeti ifade etmiştir.⁶⁵

İmparatorluk sınırları içinde yaşanan ve daha birçok örneği bulunan bu mutluluk gösterileri sınırların dışına da taşmıştı. *Naye Fraye Prese* (Neue Freie Presse) gazetesinin Berlin muhabiri tarafından verilen habere göre, *Kanûn-ı Esâsî*'nin tekrar ilan edilmesi Berlin'de ikamet eden Osmanlıları sevince boğmuştu. Osmanlılar, 25 Temmuz akşamı evlerinde ve ertesi günü Berlin civarında bulunan bir gezinti yerinde fevkalade şenlikler düzenlemişlerdi.⁶⁶

Marsilya şehri de benzer görüntülere sahne olmuştu. Marsilya Osmanlı Başkonsolosu'nun Hariciye Nezareti'ne verdiği bilgiye göre, 1 Ağustos 1908 tarihinde öğleden sonra Osmanlı tebaasından yüzlercesi konsolosluk önünde toplanmışlardı. Sultana sadakat ve şükranlarını açığa vurmuş ve sevinçlerini paylaşmışlardı. Bu anlamlı hareketleri nedeniyle Osmanlı Başkonsolosu teşekkürlerini sunmuş ve kendilerine sultana uzun ömür ve afiyet dileklerinde bulunmalarını tavsiye etmiştir. Bunun üzerine toplanmış olan Osmanlılar, hep bir ağızdan "*yaşasun pâdişâhımız!*", "*yaşasun Türkiyâ!*" diye haykırmış ve sonra da sükûnetle dağılmışlardı.⁶⁷ Londra'da Ermeni Cemaati tarafından gerçekleştirilen tören ise hem Osmanlılık adına hem de *Kanûn-ı Esâsî*'nin temin ettiği sonuçları

⁶⁴ "İzmir'de Kanûn-ı Esâsî: İzmir-13 Temmuz", *Sabah*, No: 6767, (15 Temmuz 1324/28 Temmuz 1908), s.3; "İzmir'de Kanûn-ı Esâsî'nin İlanı: İzmir-26 Temmuz", *İkdâm*, No:5091, (15 Temmuz 1324/28 Temmuz 1908), s.3.

⁶⁵ Bahri Sefid Vali Vekili Naim, "Tebliğât-ı Resmîye", *Tercümân-ı Hakikat*, No:9821, (18 Temmuz 1324/31 Temmuz 1908), s.4.

⁶⁶ Naye Fraye Prese, "Berlin'de Mukîm Osmanlı Tebaası", *İkdâm*, No:5092, (16 Temmuz 1324/29 Temmuz 1908), s.2.

⁶⁷ BOA., Y.A.HUS., 524/94-5, (1 Ağustos 1908); BOA., Y.A.HUS., 524/94-3, (2 Ağustos 1324/15 Ağustos 1908).

göstermesi bakımından anlamlıydı. 7 Ağustos 1908 tarihinde Londra'da yaşayan Osmanlı tebaasından Ermeniler kiliselerinde bir araya gelmiş ve kendilerine Osmanlı elçisi ile elçilik erkânı eşlik etmiştir. Törende sultana Türkçe ve Ermenice uzun ömür, afiyet dileklerinde bulunulmuş ve *Kanûn-ı Esâsî*'nin tekrar yürürlüğe konulmasından dolayı bütün Ermenilerin kendisine şükran borçlu olduğu beyan edilmiştir. Törenin ardından Osmanlı elçiliğine geçen Ermeniler, burada da sadakat vurgusunda bulunmuşlardı. Buna karşılık Osmanlı elçisi, "*Veliyy-i ni'met-i bî-minnetimiz pâdişâhımız efendimiz hazretleri tebaa-i ve-zîr-i destân-mülûkânelerine Kanûn-ı Esâsî'yi bahş ve ihsân buyurarak yeniden bir devre-i saâdet ve terakki açdılar. O sâyede bilâ-tefrîk-i cins ve mezheb bütün Osmanlılar kanûn nazarında müsâvîdirler. Binâenaleyh vatanın terakki-i âtîsi için cümlemiz elbirliğiyle cehd ve gayret eylemeliyiz ve şâh-râh-ı sadâkat ve istikâmetde pâ-ber-câ-yı sebât olmalıyız*" diyerek *Kanûn-ı Esâsî*'nin kazanımlarına dikkat çekmiş ve ilerleme adına birlik ve beraberliğin öneminden bahsetmiştir. O günün akşamında düzenlenen bir ziyafette de tekrar bir araya gelinmiş ve Londra Osmanlı Elçiliği'nin bildirimine göre burada da "*pâdişâhım çok yaşa!*" nidaları adeta göğe yükselmişti. Öte yandan gerek Hamidiye marşı ve gerekse İngiliz marşı misafirler tarafından büyük bir şevkle mırıldanmıştı. Ziyafette zamana ve zemine uygun nutuklar da eksik olmamıştı. Osmanlı elçisine vekâleten ziyafette hazır bulunan Müsteşar Cevad Bey misafirlere hitaben benzer bir konuşma yapmıştır. Londra Osmanlı Elçiliği'nin değerlendirmesine göre, *Kanûn-ı Esâsî*'nin yeniden ilanı Londra'da yaşayan Osmanlı tebaası Ermeniler ile Osmanlı Elçiliği arasındaki ilişkilerin tesis edilmesinde önemli bir rol oynamış ve hangi milletten olursa olsun bütün Osmanlıları birbirine bağlamıştır.⁶⁸

Osmanlı topraklarındaki Meşrutiyet heyecanı Rusya'da yaşayan Müslüman halk arasında da büyük bir mutluluk kaynağı olmuştu. St. Petersburg Osmanlı Elçiliği'nin tanıklığına göre, yaşanan bu önemli gelişme karşısında son derece sevinçli olan Rusya Müslümanları'nın Osmanlı yönetimine olan manevî bağlılıkları artmıştır.⁶⁹ Bütün bu örnekler gerek imparatorluk toprakları içerisinde ve gerekse

⁶⁸ BOA., Y.A.HUS., 524/94-4, (26 Temmuz 1324/8 Ağustos 1908); BOA., Y.A.HUS., 524/94-2, (2 Ağustos 1324/15 Ağustos 1908). Ayrıca bkz. "Turkish Constitution: Armenian Celebration in London", **The Morning Post**, No: 42.499, (8 August 1908), p.5.

⁶⁹ BOA., Y.A.HUS., 525/8-3, (11 Ağustos 1324/24 Ağustos 1908); BOA., Y.A.HUS., 525/8-2, (20 Ağustos 1324/2 Eylül 1908). Ayrıca bkz. "Attitude of Russian Mohammedans", **The Morning Post**, No: 42.497, (6 August 1908), p.5.

dışında meşrûf düzenin halktan nasıl destek gördüğünü açıkça göstermektedir. Bu destekler, elbette ki ona karşı çıkanların olmadığı anlamına gelmiyor. Hemen her rejimin muhalifi olduğu gibi Meşrutiyet karşıtı kimseler de eksik olmamıştır. Dönemin ilk yıllarında bu gibi kimselere sıklıkla rastlamak mümkündür. Kimi Meşrutiyet aleyhinde ileri geri konuştuğu için soruşturma geçirmiş ve kimi de karşıt eylem ve söylemleri nedeniyle yargılanarak hapis yahut sürgün cezasına çarptırılmıştır. Nitekim ileri de açıkça görüleceği üzere bu kimseler yahut benzer zihniyettekiler payitahtta ciddi olayların yaşanmasına ön ayak olacaktır.

Muhالیf düşüncelere rağmen birtakım suçluların affedilmesi, sansürün sona ermesi ve hafiyelik teşkilatının lağvedilmesi gibi önemli gelişmelere ön ayak olan Meşrutiyet'in yeniden ilanı, dış basında da olumlu değerlendirmelere konu olmuş⁷⁰ ve bazı dış devletler Osmanlı yönetimine tebriklerini sunmuştur.⁷¹

⁷⁰ BOA., Y.A.HUS., 523/187-4, (26 Temmuz 1908); BOA., Y.A.HUS., 523/187-2, (14 Temmuz 1324/27 Temmuz 1908); "Kanûn-ı Esâsi ve Avrupa Matbûâtı", **Sabah**, No:6766, (14 Temmuz 1324/27 Temmuz 1908), ss.3-4; "İngilizler ve Osmanlılar: Londra-27 Temmuz-Tayms (Times) Gazetesi", **İkdâm**, No:5092, (16 Temmuz 1324/29 Temmuz 1908), s.2; "Kanûn-ı Esâsi-i Osmânî: Avrupa'da Takdirât", **İkdâm**, No:5092, (16 Temmuz 1324/29 Temmuz 1908), s.2; "Meşrutiyet İdârenin Te'sîsi ve Fransız Cerâidi", **Tercümân-ı Hakikat**, No:9819, (16 Temmuz 1324/29 Temmuz 1908), s.2; BOA., Y.A.HUS., 524/62-3, (4 Ağustos 1908); BOA., Y.A.HUS., 524/62-1, (27 Temmuz 1324/9 Ağustos 1908).

⁷¹ BOA., Y.A.HUS., 523/194-2, (15 Temmuz 1324/28 Temmuz 1908); BOA., Y.A.HUS., 524/51-2, (24 Temmuz 1324/6 Ağustos 1908).

2.2. Dönemin Genel Görünümü: İlk Krizler, Siyaset, Savaş ve Ekonomi

Olumlu mesaj ve desteklerine rağmen dış devletlerden bir kısmı, aslında Meşrutiyet'i kendi çıkarlarına uygun görmüyorlardı. Çünkü bu hareket, Osmanlı coğrafyası üzerindeki planlarını altüst etmişti. Bu nedenle Osmanlı yönetimi üzerindeki siyasî ve iktisadî baskılarını iyice arttırdılar ve Türk olmayan unsurların imparatorluktan ayrılma isteklerini eskiden olduğu gibi desteklemeyi sürdürdüler. Haliyle imparatorluktaki iyimser atmosfer uzun sürmedi. Ekim 1908'in ilk haftasında Osmanlı anayasal düzeni ilk siyasî ve diplomatik krizleriyle yüzleşmeye başlamıştır. Eylül ayında gerek *Geuschoff* olayı ve gerekse baş gösteren grev dalgasından ötürü Osmanlı yönetimiyle ilişkileri iyice gerginleşmiş olan Bulgaristan'ın 5 Ekim 1908 tarihinde bağımsızlığını ilan etmesi ve bir gün sonra Avusturya-Macaristan'ın 1878 Berlin Kongresi'nde yönetilmek üzere kendisine bırakılan, ancak hukuken Osmanlı hâkimiyetindeki Bosna-Hersek'i ilhakı bu krizlerin başta gelenleriydi. Bu gelişmelerden hemen sonra payitahtta spontan protesto gösterileri ve yürüyüşleri yapılmaya başlanmış, fakat Osmanlı hükümeti ve yeni düzenin en güçlü temsilcisi İttihâd ve Terakki Cemiyeti savaş taraftarı olmadığından, yaşananlara karşı yeni bir protesto şekli belirlenmiştir: Boykot.⁷²

Bulgaristan ve Avusturya-Macaristan'ın attıkları adımlara karşılık, bunlara ait mallara boykot kararı alınmıştır. Bu, dönemin tabiriyle bir "*harb-i iktisâdî*"ydi. Amaç, bugün dahi neredeyse bütün milletlerin ve devletlerin can damarını teşkil eden ticarete ve sanayiye büyük bir darbe vurmaktı. Osmanlı piyasasında sirkülasyonda bulunan Bulgar malları büyük bir çeşitlilik arz etmiyordu. Oysa Avusturya ve Alman malları oldukça yaygındı. Öyle ki İngiliz ve Fransız mallarını sattığı bilinen mağazalar yahut dükkânlar Avusturya ve Alman mallarıyla dolup taşıyordu. Ülkenin içinde bulunduğu koşullar nedeniyle halk da haklı olarak bunları, pahalı İngiliz ve Fransız mallarına tercih etmekteydi. Bu koşullar altında yürütülecek iktisadî bir savaşın pek de kolay olmayacağı açıktı. İş, sadece böyle bir savaşa karar vermekle bitmiyordu. Başta tüccarlar olmak üzere vatandaşların da son derece

⁷² Akşin, **a.g.e.**, ss.91-92; Tunaya, **a.g.e.**, ss.26-27; Ali Kemal, "İcmâl-i Siyasî", **Musavver Muhît**, No:1, (23 Teşrîn-i Evvel 1324/5 Kasım 1908), s.2; Y. Doğan Çetinkaya, **Muslim Merchants and Working-Class in Action: Nationalism, Social Mobilization and Boycott Movement in the Ottoman Empire 1908-1914**, Doctoral Thesis, Institute for Area Studies/School of Middle Eastern Studies, Faculty of the Humanities, Leiden University, 2010, pp.47-49.

bilinçli olmaları ve ülkenin menfaatlerini düşünmeleri gerekiyordu. Kısacası bu savaşta başarı elde etmek, herkesin üzerine düşen vazifeyi hakkıyla yerine getirmesine bağlıydı.⁷³

Osmanlı coğrafyasıyla büyük ticarî ilişkilerde bulunan Viyana merkezli bir ticarethanenin müdürü bir gazeteye verdiği demeçte, Avusturya mallarına yapılan boykotun hızla ilerlediği, bazı tüccarların siparişlerini iptal ettiği ve uzun vadede olmasa da hali hazırda ticaretlerinin zararda olduğu bilgisini paylaşmıştı.⁷⁴ Bu ve benzeri açıklamalar, Osmanlı tüccarlarının ve vatandaşlarının bilinçli bir yol izlediklerini doğrular bir mahiyetteydi. Fakat bu değerlendirmeyi bütün Osmanlı tüccarlarına genellemek doğru değildir. Çünkü Avusturya ile sıkı ticarî ilişkileri olan ve boykotajın belirli bir aşamasından sonra fire veren Osmanlı tüccarları da yok değildi. Ancak şurası da açıktır ki boykotaj hareketi, Avusturya'yı son derece zor bir durumda bırakmıştır. Bu duruma son verilmeden Osmanlı yönetimiyle herhangi bir müzakereye girmeme konusunda direnen Avusturya, boykotajı sona erdirmek için girişimlerde bulunmuş, ancak henüz bir başarı sağlayamamıştır.⁷⁵ Bulgaristan ve Avusturya-Macaristan'la yaşanan krizler devam ederken bunlara bir başkasının eklenmesi de çok gecikmemiştir. Fransa, İngiltere, Rusya ve İtalya'nın himayesinde bir Yunan komiser tarafından yönetilen Girit, 6 Ekim 1908 tarihinde Yunanistan'a katıldığını resmen ilan etmiştir. Osmanlı yönetimi alınan bu kararı ilk anda protesto etmekle yetinmiştir. Yunanistan ve bahsi geçen ham devletler ise Girit'in bu tavrını onaylamamışlardır.⁷⁶

Aynı tarihlerde, Meşrutiyet'in kazanımlarının ve toplum hayatındaki değişimlerin bazı kimseler tarafından hazmedilemediği gözlemleniyordu. Bu kimseler özellikle imparatorluğun yüzleştirdiği dış krizleri de fırsat bilerek payitahtta yeni düzene son vermek niyetiyle harekete geçmiş ve eski düzeni talep etmeye başlamışlardı. Kör Ali isimli vaizlik ehliyeti dahi olmayan birinin öncülük ettiği ve *31 Mart'ın provası* olarak görülen ilk teşebbüsü diğerleri takip etmiştir. Ne var ki

⁷³ İsmail Subhi, "Makâlât: Avusturya ve Bulgaristan Mallarına Karşı Boykotaj'ın Süret-i Tatbiki", **Servet-i Fünûn**, No:129, (6 Teşrin-i Evvel 1324/19 Ekim 1908), ss.3-4.

⁷⁴ "Boykotaj: Trieste-14 Teşrin-i Evvel & Memâlik-i Osmaniyye ile Muâmelât-ı Cesîme-i Ticâriyyede Bulunan...", **Sabah**, No:6849, (5 Teşrin-i Evvel 1324/18 Ekim 1908), s.3.

⁷⁵ Akşin, **a.g.e.**, s.92; Y. Doğan Çetinkaya, **1908 Osmanlı Boykotu: Bir Toplumsal Hareketin Analizi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, ss.107-112, 272-273.

⁷⁶ Cemal Tukin, "Girit", **TDVİA**, C.14, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1996, s.92.

gerek Kör Ali gerekse diğer Meşrutiyet karşıtları tutuklanarak ağır cezalara çarptırılmışlardı.⁷⁷ Bu olaylar karşısında pasif kalan askerlerin yerleri değiştirilmeye başlanmış ve Taşkışla'dakilerin Cidde'ye gönderilmesi kararı alınmıştır. Hali hazırda terhis tarihleri yaklaşmış olan askerler için uzak bir diyara sürülmek çok ağır gelmişti. Bunun üzerine Ekim 1908'in sonlarında bu askerler arasında bir hoşnutsuzluk baş göstermiştir. Kışla dışında silahlarını çatan ve kumandanlarına karşı baş kaldıran bu askerlere yapılan nasihatler işe yaramamıştır. Cemiyet'in, Yıldız Sarayı tarafından şımartıldığını iddia ettiği âsî birliklerin başlattığı ayaklanma, Makedonya'dan getirilen askerler tarafından sert ve kanlı bir şekilde bastırılmıştır.⁷⁸

Dışarıda ve içeride önemli sorunlarla yüzleşen Osmanlı yönetimi, aynı zamanda siyasal temsil bakımından da yeni bir dönemece girmiştir. Bilindiği üzere Prens Sabahaddin ve çevresi yurda geri dönmüş; fakat 2. Jön Türk Kongresi'nde uzlaştıkları Cemiyet mensuplarından bekledikleri ilgiyi görememişlerdir. Bu durum, haliyle kendilerini yeni dönemin önemli muhalif fırkalarından biri olan *Osmanlı Ahrâr Fırkası*'ni kurmaya sevk etti. Yeni fırkanın yaklaşan seçimlere dönük olarak kendisini organize etmesi için çok az bir zamanı vardı. Gerçekte İttihâd ve Terakki Cemiyeti de Rumeli dışında henüz yeterince örgütlenememişti. Fakat başta Anadolu olmak üzere birçok yerde ulemayı tercih eden Cemiyet'in denetimi seçimlere uzanan süreçte ve seçimlerde hat safhaya ulaşmıştır. Bu koşullar altında yeni muhalif fırkanın işi çok zor görünüyordu. Nitekim 1908 yılının sonlarında gerçekleştirilen iki dereceli seçimin sonuçları bunu açık bir şekilde gösterdi. Seçimi Cemiyet'in adayları kazanmıştır. *Osmanlı Ahrâr Fırkası* ise çok büyük bir iş görememiştir. Fakat şu noktaya da dikkat çekmek gerekir ki Cemiyet'in bu zaferi aslında yanıltıcıydı. Öncelikle Cemiyet'in genel felsefesi ve politikası hakkında değişik bakış açıları söz konusuydu. Bu durum, meclisteki İttihâd ve Terakki üyesi mebuslarla İttihâd ve Terakki yanlısı mebuslar arasında "*ittihâd*"ın sağlanmasını zorlaştıracaktır. Bu, aynı zamanda İttihatçı bloğun er ya da geç kendi içerisinde birtakım muhalif gruplara bölüneceğinin de habercisiydi.⁷⁹ Seçim tamamlanmış ve Meclis-i Mebusan uzun bir

⁷⁷ Meşrutiyet karşıtı teşebbüsler hakkında daha ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Doğan Duman, "31 Mart Vak'ası'nın İki Öncü Habercisi: Kör Ali ve Beşiktaş Olayları", *The Journal of Academic Social Science Studies*, No:42, 2016, ss.95-112.

⁷⁸ Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics-1908-1914*, Clarendon Press, Oxford, 1969, p.26.

⁷⁹ Akşin, *a.g.e.*, ss.100-108; Ahmad, *a.g.e.*, pp.27-28; Kansu, *a.g.e.*, s.351; Yalçın, *a.g.e.*, ss.88-89.

tatilden sonra 17 Aralık 1908 tarihinde büyük bir coşkuyla tekrar açılmıştır. Hemen herkes çok heyecanlıydı. Osmanlı basınında aynı gün "*Meclis-i Meb'usân*" ve "*îd-i millet*" / "*îd-i ekber-i millî*"⁸⁰ gibi manşetlere yer verilmiştir. Gazetelerin sütunları "*var olsun vatan ve evlâd-ı vatan! Yaşasun hürriyyet, hamîyyet, adalet, uhuvvet, meşveret!*"⁸¹, "*selâm sana millet, selâm ve ta'zîm sana cem'îyyet, selâm ve ta'zîm muazzam ordu!*"⁸² nidalarıyla dolup taşıyordu. Bu önemli gelişme, kendisi de aynı zamanda mebus seçilen *Tanin* başyazarının kalemine "*millet-i Osmaniyye'nin hayâtında ile-l-ebed te'sîrini muhâfaza edecek bir vak'a-i tarihiyye*"⁸³ şeklinde yansımıştır.

Meclis, daha önce de olduğu gibi sultanın nutkuyla açılmıştır. Yeni nutuk, bir öncekine nazaran daha kısa tutulmuştur. Burada adeta kendisini aklayan ve uzun süren tatilin bütün sorumluluğunu devlet erkânına yükleyen sultan, sanki halk daha önce *Kanûn-ı Esâsî* ile yönetilebilecek bir kabiliyette değilmiş ve ilk Meşrutiyet buna dayalı olarak ilan edilmemiş gibi girişilen eğitim seferberliği sayesinde kendilerinin artık böyle bir yönetim için gerekli olan kabiliyet seviyesine ulaştıklarını kaydetmiştir. Bu çerçevede, muhalif düşüncelere rağmen gelen taleplere tereddüt etmeden olumlu cevap vererek söz konusu kanunu ilan ettiğini belirten sultan, nutkunun devamında Girit meselesine hiç değinmeden imparatorluğun Bulgaristan ve Avusturya-Macaristan ile yaşadığı sorunlara dikkat çekerek bunların çözümünü meclise havale etmiştir. Daha birçok konuda meclisin görevlerine işaret eden sultan, memleketin *Kanûn-ı Esâsî* ile yönetilmesi noktasındaki kararlılığının kesin ve değişmez olduğunu vurgulayarak nutkunu tamamlamıştır.⁸⁴ Nutkun akabinde 101 pare top atışıyla Meclis-i Mebusan'ın açılışı taçlandırıldı. Payitahtta Meşrutiyet'in ilk günlerindeki heyecan ve sevinç hâkimdi. Çok geçmeden geçici meclis başkanının

⁸⁰ "Meclis-i Meb'usân: Îd-i Millet", **Servet-i Fünûn**, No:181, (4 Kânûn-ı Evvel 1324/17 Aralık 1908), s.1; "Îd-i Ekber-i Millî: Meclis-i Meb'usân'ın Küşâdı", **Tercümân-ı Hakikat**, No:9958, (4 Kânûn-ı Evvel 1324/17 Aralık 1908), s.1.

⁸¹ "Servet-i Fünûn", **Servet-i Fünûn**, No:181, (4 Kânûn-ı Evvel 1324/17 Aralık 1908), s.1.

⁸² Hüseyin Kazım, "Millete", **Tercümân-ı Hakikat**, No:9959, (5 Kânûn-ı Evvel 1324/18 Aralık 1908), s.1.

⁸³ Hüseyin Cahid, "Siyasiyyât: Meclis-i Meb'usân'ın İn'ikâdı", **Tanin**, No:137, (4 Kânûn-ı Evvel 1324/17 Aralık 1908), s.1.

⁸⁴ "Nutm-ı Hümâyûn", **Servet-i Fünûn**, No:181, (4 Kânûn-ı Evvel 1324/17 Aralık 1908), s.1; "Meclis-i Umûmî'nin Resm-i İftitâhı", **Takvim-i Vakâyi'**, No:68, (5 Kânûn-ı Evvel 1324/18 Aralık 1908), ss.1-2. Nutkun içeriği hakkında bir değerlendirme için ayrıca bakınız. Hüseyin Cahid, "Siyasiyyât: Nutk-ı İftitâhı", **Tanin**, No:138, (5 Kânûn-ı Evvel 1324/18 Aralık 1908), s.1.

seçilmesiyle birlikte ilk çalışmalar da başlamıştır. Osmanlı toprakları Meclis-i Mebusan'ın açılışına ve çalışmalarına tekrar tanıklık ederken, kısa bir süre önce sorun yaşanan ve sultanın nutkunda özellikle dikkat çektiği devletlerden Avusturya ile olan ilişkilerde atılan birtakım adımlar çerçevesinde yumuşama görülmüş ve uzlaşmak üzere masaya oturulmuştur. Yapılan görüşmeler sonucunda 26 Şubat 1909 tarihinde Avusturya ile anlaşmaya varılmış ve ülkeye oldukça sıkıntılı bir devre geçirten boykotaja son verilmiştir.⁸⁵ Bu arada ikinci sorunlu ülkeyi teşkil eden Bulgaristan'la da henüz anlaşma sağlanmış değildi. Daha önce başlayan görüşmeler tazminat konusunda tıkanmış ve iki taraf arasındaki ilişkiler bir çıkmaza girmişti. Hatta taraflar arasında savaş olasılığı bile belirmişti. Böyle bir anda Rusya devreye girmiş ve üzerinde bir türlü uzlaşılabilen tazminat meselesine el atmıştı. Nitekim 16 Mart 1909 tarihinde Osmanlı-Rus Mali Protokolü imzalanmış ve müteakiben Bulgarlarla görüşmelere tekrar başlanmıştır.⁸⁶

Osmanlı-Bulgar görüşmeleri sonucunda anlaşmaya varılmadan payitaht, daha önce provasını yaşadığı bir olaya yine sahne oluyordu. Fakat şimdiki, öncekilerden daha ciddiydi. "*Büyük bir hâile (trajedi) ve fâcia*"⁸⁷ olarak değerlendirilen bu olay, tarihe *31 Mart Vak'ası* olarak geçmiştir. Muhalif kesimin çabaları/çalışmaları sonuç vermiş ve IV. Avcı taburuna bağlı askerler "*şeriat isteriz!*" iddiasıyla ayaklanmışlardı. Cemiyet'e yönelik muhalefetin iyice tırmandığı bir esnada meydana gelen bu olay hızla büyümüşü. Osmanlı başkenti şiddetli gelişmelere tanık oluyordu. Amaç, İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin nüfuzuna son vermek ve eski düzene geri dönmektir. Âsî askerler birtakım taleplerde bulunuyor ve şiddetten geri durmuyorlardı. Askerlerin itaatinden, *Kanûn-ı Esâsî* ve Meşrutiyet'ten ümit kesilmiş gibiydi. Nitekim söz konusu taleplerden bazısı kabul edilmiş ve kısa bir süre

⁸⁵ Çetinkaya, **1908 Osmanlı Boykotu...**, ss.113-118.

⁸⁶ Hasan Ünal, "Ottoman Policy during the Bulgarian Independence Crisis, 1908-9: Ottoman Empire and Bulgaria at the Outset of the Young Turk Revolution", **Middle Eastern Studies**, Vol. 34, No: 4, 1998, pp.156-164; "Devlet-i Osmâniyye-Rusya-Bulgaristan, Sofya-14 Mart", **Tanin**, No:225, (4 Mart 1325/17 Mart 1909), s.3; "Şuûn: Devlet-i Âliyye-Rusya-Bulgaristan, Sofya-15 Mart", **Tanin**, No:224, (3 Mart 1325/16 Mart 1909), s.3; "Bulgar Tazminatı", **Servet-i Fünûn**, No:255, (3 Mart 1325/16 Mart 1909), s.2; "Gündüz Gelen Son Haberler: Bulgar İtilafnâmesi İmzalandı: Petersburg-16 Mart", **Servet-i Fünûn**, No:256, (4 Mart 1325/17 Mart 1909), s.1.

⁸⁷ Mevlânzâde Rıf'at, **İnkılâb-ı Osmânî'den Bir Yaprak Yahûd 31 Mart 1325 Kıyâmı**, Matbaatü'l Ahbâr, Kahire, 1329, ss.9-10. Ayaklanmada etkili olduğu düşünülen Mevlânzâde Rıf'at, bu eserin belirtilen sayfalarında olayın faileri konusunda birtakım isimler üzerinde durmakta ve kendisini de listeye dâhil etmektedir.

içerisinde sadarete değişiklik olmuştur. Cemiyet mensupları ise olaylar yaşanırken ya bir yerlerde saklanmayı yahut payitahttan ayrılmayı tercih etmişlerdi. Son Vakanüvis'in kayıtlarına göre, Cemiyet'in merkezi tahrip edildiği gibi basındaki sözcüleri *Tanin* ve *Şûrâ-yı Ümmet*'in matbaaları da yağmalanmış ve yazarlar firar etmek durumunda kalmışlardı.⁸⁸ İmparatorluktaki sorunlar sadece bu olaylarla sınırlı değildi. Osmanlı taşrası da sıkıntılı anlar yaşıyordu. II. Meşrutiyet öncesinde olduğu gibi sonrasında da bağımsızlık emellerinden vazgeçmeyen Ermeniler, bu doğrultuda örgütlenmeye ve propaganda yapmaya başlamışlardı. Bu kez hareket merkezleri, Adana ve çevresiydi. Payitahtta yaşanan *31 Mart Vak'ası*'nın etkisiyle Adana'da da olaylar patlak vermiş ve yönetsel zafiyet nedeniyle hızla yayılmıştı. Müslümanlar ve Ermeniler arasında yaşanan bu olaylar, kötü sonuçlara ön ayak olmuştu. Öte yandan Bursa, Erzincan ve Erzurum'da da küçük çaplı askerî ayaklanmalar görülmüş; fakat olaylar büyümeden bastırılmıştır.⁸⁹

Osmanlı başkentinde ve taşrada bu gelişmeler cereyan ederken, öte tarafta Bulgarlar bu olayı bir fırsata çevirmekte gecikmediler ve derhal büyük güçlere bağımsızlıklarını tanıma çağrısında bulundular. Bulgaristan'ın St. Petersburg temsilcisi daha da ileri giderek aksi durumda Osmanlı'ya savaş açacakları tehdidini savurmaktan çekinmedi. Fransa yumuşadı, fakat İngiltere kararlılığını korudu ve Bulgarların tehdidini ciddiye almadı. İmparatorluğun içinde bulunduğu koşullara rağmen 19 Nisan 1909 tarihinde Osmanlı-Bulgar Protokolü'nün koşulları karara bağlandı. Ancak bunların Meclis-i Mebusan'ın onayından geçmesi gerekiyordu. Oysa payitahtta durum son derece karışık. Meşrutiyet'i korumak üzere Mahmud Şevket Paşa kumandasındaki *Hareket Ordusu* başkente sevk edilmiştir. Ordu daha şehre girmeden, büyük ölçüde Talat Bey'in girişimleri sonucunda *Meclis-i Umûmî-i Millî Ayastefanos*'ta toplanmış ve 23 Nisan 1909 tarihinde Osmanlı-Bulgar Protokolü'nü resmen onaylamıştır.⁹⁰ Böylece iki taraf arasında bir süredir devam eden

⁸⁸ Ahmad, **a.g.e.**, pp.40-41; Bayram Kodaman & M. Ali Ünal (Haz.), **Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi: II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1996, ss.149-180.

⁸⁹ Y. Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C. I, Kısım: II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s.196.

⁹⁰ Ünal, **a.g.m.**, p.165. Meclis-i Mebusan'ın *Meclis-i Umûmî-i Millî/Millet* olarak tehlike altındaki payitaht dışında, Ayastefanos'ta toplanmasında Talat Bey'in oldukça etkili olduğu dönemin muhalif tanıklarınca da kayıt altına alınmıştır. Bkz. Hasan Babacan & Servet Avşar (Haz.), **31**

anlaşmazlığa son verilmiş oldu. Ertesi günü şehre giren *Hareket Ordusu*, güvenliği temin etmiş ve sıkıyönetim ilan edilmiştir.⁹¹ Sorumluların bir kısmı tutuklanmış⁹² ve olayda rolü olduğu iddia edilen Sultan 2. Abdülhamid kısa bir süre sonra tahttan indirilerek yerine veliaht Reşad Efendi geçirilmiştir.⁹³

Sultan 2. Abdülhamid, ailesi ve bir kısım maiyetiyle birlikte halledildiği 27 Nisan gününün gecesinde özel bir trenle Selanik'e nakledilmiştir. Meşrutiyet'in ilk günlerinde Osmanlı basınının yere göğe sığdıramadığı ve övgülere boğduğu padişah artık yoktu. Aynı basın, şimdi ise aynı sultanın hallini millet ve memleket için büyük bir kurtuluş olarak görüyor ve "*karanlık devrin*" yerini aydınlığa terk ettiğini haber veriyordu.⁹⁴ Cemiyet ise kısa bir süre için kaybettiği "*denetleme*" iktidarına ordunun gücüyle tekrar kavuşmuş ve uzun bir süre devam edecek olan sıkıyönetim ortamından faydalanarak birtakım adımlar atmaya başlamıştır. Öncelikle muhalefet önemli ölçüde sindirilmiştir. Hazırlanan birtakım kanunlar ve yayımlanan iradelerle yeni bir düzen öngörülmüş ve eski düzen tasfiye edilmeye çalışılmıştır. Bu konuda atılan asıl önemli adım, Ağustos 1909'da *Kanûn-ı Esâsî*'de değişiklik yapılması olmuştur. Bu çerçevede modern bir devlet yaratma gayreti içerisine giren İttihatçılar, esasen modern devletin doğasıyla uyumsuz olan kapitülasyonları kaldırma düşüncesindeydiler. Fakat henüz bunu gerçekleştirebilecek güçte değillerdi. Kendileri de bunun farkındaydılar. Nitekim kapitülasyonlar için bir süre daha

---

Mart Hatıraları-İsyan Günlerinde Bir Muhalif: Mahir Said Pekmen, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, ss.189-190.

⁹¹ "İdâre-i Örfiyye Beyânnâmesi", **Servet-i Fünûn**, No:273, (12 Nisan 1325/25 Nisan 1909), s.1.

⁹² Bir yabancı tanığın gözünden *31 Mart Vak'ası*'nda etkili olduğu tespit edilenler, profilleri ve akıbetleri hakkında bkz. Edwin Pears, **Forty Years in Constantinople: The Recollections of Sir Edwin Pears, 1873-1915**, (3rd. Edition), The Anchor Press Ltd, Essex, 1916, pp.302-303.

⁹³ Sultan, hal fetvasında birkaç noktanın dışında "... *ahvâl ve umûr-ı Müslimîn'i bi'l külliye muhtell kılacak fitne-i azime ihdâsında isrâr ve mukâtele ikâ' etmekle*" suçlanmış ve dolayısıyla yaşanan *31 Mart Vak'ası*'nda bizzat rol oynadığı ileri sürülerek halledilmiştir. Söz konusu hal fetvası için bkz. "Taraf-ı Meşihât-ı Celîle'den Verilen Fetvâ-yı Şerîfe'nin Sûretidir", **Servet-i Fünûn**, No:276, (15 Nisan 1325/28 Nisan 1909), s.2; "Hakân-ı Sâbıkın Hal'i Hakkında Kibel-i Şer'den Sâdır Olan Fetvâ-yı Şerîfe Sûreti", **Beyânü'l Hak**, No:30, (8 Haziran 1325/21 Haziran 1909), s.692. Olayın bizzat Sultan 2. Abdülhamid'in teşvik ve tertibiyle cereyan ettiği iddia edilse de kendisinin bu olayda hiçbir şekilde etkili olmadığı düşünülmektedir. Bkz. İbnülemin M. Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar**, (2.Baskı), IX. Cüz, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1965, ss.1296-1297. Sultan, hatıratında da olayla hiçbir şekilde ilgisi olmadığını kaydetmiştir. Bkz. İsmet Bozdağ (Yay. Haz. ve Sad.), **Abdülhamid'in Hatıra Defteri (Belgeler ve Resimlerle)**, Kervan Yayınları, İstanbul, 1975, ss.123-124.

⁹⁴ (İmzasız) "Memleket ve Millet Kurtuldu!", **Servet-i Fünûn**, No:276, (15 Nisan 1325/28 Nisan 1909), s.1; Raif Necdet, "Osmanlılığın Şân-ı Askerî ve Medenisi: Kılınç Âlâyı Tahassüsâtından", **Resimli Kitâb**, No:8, (15 Mayıs 1325/ 28 Mayıs 1909), ss.768-775.

beklemeleri gerekecektir.⁹⁵ Tesis edilmeye çalışılan yeni düzende birçok açıdan gayrimüslim unsurların gerisinde kalan Türkler ilerletilmeye ve söz konusu unsurlarla yarışabilecek bir konuma kavuşturulmaya gayret ediliyordu. Bu amaç doğrultusunda eğitimlerine ve ekonomik refah düzeylerine önem atfedildiği gibi kendileri memuriyet ve ziraat dışında ticarete ve sanayiye de teşvik ediliyorlardı. Böylece müteşebbis bireylerin yetiştirilmesi ve ülkenin kalkındırılması öngörülmekteydi.⁹⁶

Bu amaçlara erişmek için öncelikle ülke ekonomisinin iyi durumda olması ve imparatorlukta barış ve huzur ortamının oluşturulması gerekiyordu. Şurası açıktır ki dönemin başlarında ülke ekonomisi çok iyi bir görüntü arz etmemekteydi. İmparatorluğun geçmişte olduğu gibi halen de dış borcu oldukça fazlaydı, hatta yeni borçlara dahi ihtiyaç bulunuyordu ve maliye nazırı bir borç arayışı içerisindeydi.⁹⁷ Öte yandan Meşrutiyet'in yeniden ilanı ile birlikte imparatorlukta sükûnun, barış ve huzurun kolaylıkla tesis olunacağı konusunda hemen herkes hemfikirdi. Oysa hürriyet sarhoşluğu geçtikten sonra yaşanan gelişmeler bunun pek de kolay olmayacağını açık bir şekilde göstermiştir. Her şeyden önce eskiden olduğu gibi hali hazırda da imparatorluğun farklı noktalarında ayaklanmalar durmak bilmiyordu.

Yukarıda bahsi geçen ayaklanmalar bir yana, 1908 yılında Yemen'de de olaylar baş göstermiştir. Buradaki sorun, 1909 hatta 1910 yılında da devam etmiş; ancak Trablusgarp'ta İtalya ile savaşa girilince Ekim 1911'in ilk günlerinde çözüme kavuşturulmuştur. Fakat bölgedeki sorunlar sadece bunlarla sınırlı değildi. Suriye'nin güneyinde yer alan *Havran* da *Dürzî* ayaklanmasına sahne olmuştur. 1910 yılı sonlarında bu ayaklanmaya da son verilmiş; fakat çok geçmeden *Kerek*, *Maan* ve *Asir*'de de karışıklık görülmüştür. Balkanlardaki durum ise çok büyük bir farklılık arz etmiyordu. Arnavutlar, II. Meşrutiyet öncesindeki halleri bir kenara bırakılırsa, 1909 ile 1912 yılları arasında dört kez ayaklanmışlardı. Temmuz 1909'daki ayaklanmayı, Mart 1910'daki takip etmişti. Büyük ölçüde milliyetçi saiklerle cereyan ettiği düşünülen bu ayaklanmalar ise her aşamada sert bir şekilde bastırılmışsa da Osmanlı

⁹⁵ Ahmad, **a.g.e.**, pp.57-64; Akşin, **a.g.e.**, ss.143-147.

⁹⁶ Akşin, **a.g.e.**, s.167.

⁹⁷ Ahmad, **a.g.e.**, pp.70-80.

yönetimini son derece zor durumda bırakmış ve Balkan İttifakı'na uzanan yolda kolaylaştırıcı birer etken olmuşlardı.⁹⁸

Arnavutların ayaklanmaları devam ederken, imparatorluğun ilk krizlerinden birini teşkil eden Girit sorunu da halen çözüm bekliyordu. Çünkü ada, bir türlü Yunanistan'a katılma kararından vazgeçmiyordu. Mayıs 1910 tarihinde açılan Girit Millî Meclisi, Bâbîâli'nin protestolarına ve Yunan mallarına boykot ilanına yol açacak birtakım adımlar attı. Bu adımlar ve müteakiben atılanlar, Balkan İttifakı'na önemli bir katkı sağlamış ve dolayısıyla adanın Osmanlı'dan tamamen kopmasının da önünü iyice açmıştır.⁹⁹ Daha 1910 yılının sonlarına varmadan bu kez Osmanlı yönetimi aldığı bir kararla söz konusu ittifaka bizzat katkıda bulunmuştur.

Hatırlanacağı üzere, Bulgar Kilisesi'nin Rum-Ortodoks Kilisesi'nden ayrıldığı günden beri Makedonya'da birçok kilise ve mekteplerin âidiyeti önemli bir sorun halini almıştı. Bundan ötürü Rumlarla Bulgarlar arasında ihtilaf yaşanmaktaydı. Sultan 2. Abdülhamid'in Balkan Devletleri'nin Osmanlı'ya karşı ittifaklarını engellemek amacıyla büyük ölçüde yararlandığı bu ihtilafa Cemiyet, *Osmanlılığın* bir gereği olarak 3 Temmuz 1910 tarihli bir kanunla¹⁰⁰ son vermiştir. Böylece Balkan milletleri arasındaki ihtilafli kilise ve mektepler meselesi ortadan kaldırıldığı gibi bu milletlerin Osmanlı İmparatorluğu'na karşı ittifak kurları da kolaylaştırılmıştır.¹⁰¹ *Sabah* gazetesinin 5 Temmuz 1910 tarihli sayısında Diran Kelekyan, düşünülenlerin aksine bir yorumda bulunmuştur. İmparatorluğun iç ve dış politikasını değerlendiren Kelekyan, iyimser bir tablo çizmiştir. Yaşanan gelişmelere rağmen Osmanlı aleyhinde bir Balkan İttifakı'nı hali hazırda ihtimal dâhilinde görmeyen yazar, şaşırtıcı bir şekilde imparatorluk politikasının sükûnete doğru ilerlediğini düşünüyordu.¹⁰² Bu esnada Selanik'teki *Alatini Köşkü*'nde tutulan Sultan 2. Abdülhamid ise böyle bir karar alındığını haber aldığı anda, "Eyvah!.. Şimdi Yunanlılarla Bulgarların elele üzerimize çullanmalarını bekleyin.. Ben, bu

⁹⁸ Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C. I, Kısım: II, ss.145-147,182; Y. Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C. II, Kısım: I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, ss.35,45-47.

⁹⁹ Tukin, **a.g.m.**, ss.92-93.

¹⁰⁰ Kanun metni için bkz. "Rumeli'de Kâin Münâzaun-fih Kilise ve Mektepler Hakkında Kanûn", (20 Haziran 1326/3 Temmuz 1910), **Düstûr**, Tertib-i Sâni, C.2b, ss.431-433.

¹⁰¹ İ. Hâmi Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, (2. Baskı), C.IV, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1961, s.383.

¹⁰² D. K., "Gâileler ve Sükûn", **Sabah**, No:7468, (22 Haziran 1326/5 Temmuz 1910), s.1.

birleşmeye otuz sene, bin bir bahane ve sebeple mâni olmuşum"¹⁰³ sözleriyle haklı bir şekilde yakın gelecekte yaşanacak olaylara işaret etmiştir.

Osmanlı yönetimi böyle kararlara imza atarken, aleyhinde cereyan eden olaylar dizisi adeta birbirini kovalıyordu. 1911 yılının ilkbaharında yeni bir Arnavut ayaklanması daha patlak vermiştir. Siyasî birliğini yakın bir geçmişte tamamlayan ve Osmanlı'nın Kuzey Afrika'daki topraklarına göz diken İtalya, Karadağ üzerinden bu ayaklanmaya desteğini esirgememişti. Amacı ise kısa bir süre sonra gireceği savaşta muhatabı Osmanlıları iyice yıpratmış olmaktı. Nitekim ayaklanma ancak savaşın hemen öncesinde, 1911 yılının ortalarında sona erdirilebildi. Aynı tarihlerde Osmanlı unsurları arasında barış ve güveni tesis etmek ve kendileriyle yakınlık kurmak üzere bizzat Sultan 5. Mehmed Reşad tarafından bölgeye bir gezi düzenlendi, ne var ki bundan önemli bir sonuç alınamadı.¹⁰⁴ Bu arada İtalya da emellerini fiiliyata dökmekte gecikmedi ve Eylül 1911 tarihinde Osmanlı-İtalya Savaşı da başlamış oldu.

Savaş devam ederken, Osmanlı siyaset hayatında da önemli gelişmeler yaşanıyor. Daha önce de bahsedildiği üzere, 31 Mart sonrası Osmanlı siyaset arenasında muhalefet oldukça zorlaşmıştı. Nitekim imparatorlukta yaşanan gelişmelerin de etkisiyle İttihatçı blokta oluşması öngörülen kopuşlar kaçınılmaz bir hale gelmiş ve yeni muhalif fırkalar oluşmaya başlamıştır. Fakat Dr. Rıza Nur'un ifadelerine göre, bunların hiçbiri muhalefetten beklenen vazifeyi tam anlamıyla yerine getiremiyordu. Hepsinin bir çatı altında toplanması ve yekpare bir kitle haline getirilmesi gerekiyordu. Gerçek muhalefet ancak bu şekilde yapılabilirdi. Nitekim Cemiyet'in gittikçe sertleşen politikaları karşısında bu muhalif fırkalardan bazıları bir araya gelerek dönemin en önemli muhalefet fırkasını kurdular. Kuruluş tarihi, 21 Kasım 1911'di. Kemal Midhat, Mahir Said, Hüseyin Sîret, Dr. Rıza Nur ve daha birçok isim bu oluşumda rol oynamıştı.¹⁰⁵

Hürriyet ve İtilaf adını alan fırkanın kuruluşu, Osmanlı basınında geniş bir yer bulmuştur. Kimi, yeni fırkayı kuvvetli bir ümit ışığı ve fikir inkılâbının bir işareti

¹⁰³ Fethi Okyar, *Üç Devir'de Bir Adam*, (Yay. Haz. Cemal Kutay), Tercüman Yayınları, İstanbul, 1980, s.142.

¹⁰⁴ Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. II, Kısım: I, ss.35-39.

¹⁰⁵ Doktor Rıza Nur, *Hürriyet ve İ'tilâf Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?*, Akşam Matbaası, Dersaadet, 1335, ss.8-12.

olarak olumlu karşılarken¹⁰⁶, kimi de kendisini niteliksizlik ve temeli çürük olmakla itham ediyordu. Bu ithamların sahibine göre *Hürriyet ve İtilaf*, memlekette iş görmek üzere kurulmuş, devamlı ve faydalı bir fırka değildi. Müspet bir kuvvet hiç değildi. Ancak İttihâd ve Terakki'yi yıkmak üzere doğmuştu. Fakat asıl kendisi yıkılmaya mahkûmdu.¹⁰⁷

İttihatçıların yıkılmaya mahkûm gördüğü *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, kısa bir süre için de olsa Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında kendilerini gerçek anlamda korkutan bir rakip olmuştur. Fırka'nın 11 Aralık 1911'de gerçekleştirilen İstanbul ara seçimlerini bir oy farkla kazanması¹⁰⁸ İttihatçıları iyice telaşa düşürmedi değil. Sözcüleri *Tanin* bunu bir mağlubiyet olarak görmeye birlikte¹⁰⁹, İttihatçıları mücadeleden vazgeçemediler. Öyle ki *Kanûn-ı Esâsî*'nin meclisin feshiyle ilgili 35. maddesini değiştirmeye giriştiler, fakat muhalefet buna geçit vermedi. Bunun üzerine hükümet istifa etti, ancak yeni hükümetle de durum değişmeyince Ayan'ın da onayı alınarak 18 Ocak 1912 tarihinde Meclis-i Mebusan feshedildi.¹¹⁰

Bu aşamadan sonra İttihâd ve Terakki, etkili bir iktidar mücadelesi sürecine girmiştir. Trablusgarp Savaşı ise halen devam ediyordu. Sivil ve asker İttihatçıları bir şekilde ulaştıkları bölgede mücadeleye girişmekten geri durmadılar. Ancak genel olarak İtalya karşısında zor durumda bulunduğu açıktı. Payitahttaki siyasal durum ise pek iç açıcı değildi. İmparatorluk hem içerde hem de dışarıda böyle bir görüntü arz

¹⁰⁶ "Kuvvetli Bir Lem'a-i Ümid", **Yeni İkdâm**, No:612, (8 Teşrin-i Sâni 1327/21 Kasım 1911), s.1; "Hürriyet ve İtilâf Fırkası", **Yeni İkdâm**, No:613, (9 Teşrin-i Sâni 1327/22 Kasım 1911), s.1; T(âhir) H(ayreddin), "Hürriyet ve İtilâf Fırkası", **Alemdâr**, No:196-96, (9 Teşrin-i Sâni 1327/22 Kasım 1911), s.1.

¹⁰⁷ Hüseyin Cahid, "Siyasiyyât: Hürriyet ve İtilâf Fırkası", **Tanin**, 1159, (10 Teşrin-i Sâni 1327/23 Kasım 1911), s.1. Fırka programıyla ilgili muhalif bir değerlendirme için ayrıca bkz. Hüseyin Cahid, "Siyasiyyât: Hürriyet ve İtilâf Fırkası", **Tanin**, 1160, (11 Teşrin-i Sâni 1327/24 Kasım 1911), s.1.

¹⁰⁸ "Bire Bir, Nihâyet Bir Fazla!", **Yeni İkdâm**, No:631, (29 Teşrin-i Sâni 1327/12 Aralık 1911), s.1; "Şuûnât: Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın Muvaffakiyeti ve Tâhir Hayreddin Bey'in İstanbul Meb'ûsluğuna İntihâbı", **Yeni İkdâm**, No:631, (29 Teşrin-i Sâni 1327/12 Aralık 1911), s.1; **Yeni Gazete**, "Dünkü İntihâbın Neticesi ve Hürriyet ve İtilâf'ın Galebesi", **Yeni Gazete**, No: 1183, (29 Teşrin-i Sâni 1327/12 Aralık 1911), s.1.

¹⁰⁹ Hüseyin Cahid, "Siyasiyyât: İstanbul İntihâbı", **Tanin**, No:1177, (30 Teşrin-i Sâni 1327/13 Aralık 1911), s.1.

¹¹⁰ "Müstahberât-ı Mühimme-i Husûsiyyemiz: Mühim Bir Madde-i Kanûniyye", **Yeni Gazete**, No:1184, (30 Teşrin-i Sâni 1327/13 Aralık 1911), s.1; "Yine Kanûn-ı Esâsî", **Yeni İkdâm**, No:633, (1 Kânûn-ı Evvel 1327/14 Aralık 1911), s.1; Rıza Nur, "93 Felâketi Tanzir Ediliyor", **Te'sîsât**, No:148, (1 Kânûn-ı Evvel 1327/14 Aralık 1911), s.1; "Şuûnât: Meclis-i Meb'ûsân'da Fırka Müzâkerâtı ve Kabinenin İsti'fâsı", **Yeni İkdâm**, No:650, (18 Kânûn-ı Evvel 1327/31 Aralık 1911), s.1; "Meclis-i A'yân'ın Feshe Muvâfakatı", **Tanin**, No:1213, (5 Kânûn-ı Sâni 1327/18 Ocak 1912), s.1.

ederken, kısa bir süre sonra karşısına düşman olarak dikilecek olan Balkan milletleri ittifakları için ilk resmî adımı atıyorlardı. 13 Mart 1912 tarihinde bu ittifakın ilk halkası Bulgarlar ve Sırlar tarafından oluşturuldu.¹¹¹

İmparatorluğun adeta zorlu bir sınavdan geçtiği bu süreçte dönemin ikinci genel seçimleri de yapıldı. Tarihe "*sopalı*" olarak geçen bu seçimlerin galibi de yine İttihâd ve Terakki olmuştur. Seçim öncesinde birçok sandalyeye sahip olan muhalefet ise iki elin parmaklarından daha az sandalyeye ulaşabilmiştir. Bir süre önce feshedilmiş olan Meclis-i Mebusan ise 18 Nisan 1912 tarihinde yeniden açılmıştır.¹¹² Bu esnada, karada ciddi bir iş göremeyen ve Osmanlı'yı barışa zorlama girişimlerinden de bir sonuç alamayan İtalya, Çanakkale Boğazı'na baskında bulunmuş; fakat başarılı olamamıştır. Bunun üzerine Oniki Ada'ya yönelerek buraları işgal etmiştir. Bütün bunlar yetmezmiş gibi 1909 yılından beri birkaç kez ayaklanan Arnavutlar, Mayıs 1912'in ilk günlerinden itibaren yeniden ayaklanmışlardır. Osmanlı'ya karşı çetin bir savaşa girişen İtalya'nın ve ülke içindeki muhalif isimlerin bu yeni ayaklanmada etkili olduğu düşünülmektedir. İtalya, bu hareket tarzıyla bir şekilde Osmanlı yönetimini barışa zorlamaya çalışmış, fakat yine amacına ulaşamamıştır. Bu arada, Balkan milletleri kısa bir süre sonra bu barışı zaruri kılacak olan ittifaklarının ikinci halkasını da oluşturuyorlardı. Yukarıda da işaret edildiği gibi bir ölçüde Girit sorunu ve bunun yol açtığı boykotaj meselesi nedeniyle *Bulgar-Sırp* ittifakını, 29 Mayıs 1912 tarihli *Bulgar-Yunan* ittifakı takip etmiştir.¹¹³ Balkan topraklarında bu gelişmeler yaşanırken, Sadrazam Said Paşa Meclis-i Mebusan'da yaptığı konuşmada sanki bölgedeki gelişmelerden habersizmiş ya da Y. Hikmet

¹¹¹ A. Bedevi Kuran, **İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler**, (2. Baskı), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000, ss.364-365; Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C. II, Kısım: I, ss.197-214.

¹¹² Akşin, **a.g.e.**, ss.194-195; Ahmad, **a.g.e.**, pp.103-104. Seçim esnasında yaşanan gelişmeler ve sonuçlar hakkında birkaç örnek için bkz. "İntihâbât Etrafında:Eskişehir'de", **İktihâm**, No:23, (6 Mart 1328/19 Mart 1912), s.3; "Sinob İntihâbında Neler Oluyor?", **Te'mînât**, No:245, (7 Mart 1328/20 Mart 1912), ss.1-2; "İntihâbât: İttihâd ve Terakki'nin Galebesi", **Tanin**, No:1287, (19 Mart 1328/1 Nisan 1912), s.3; "İntihâbât: İttihâd ve Terakki'nin Galebesi", **Tanin**, No:1288, (20 Mart 1328/2 Nisan 1912), s.4; İstihbârât, "İzmir İntihâblarına Dâir", **Tanin**, No:1288, (20 Mart 1328/2 Nisan 1912), s.4; "İntihâbât: İstanbul Meb'ûsân Hey'et-i Teftişiyyesinden", **Yeni Gazete**, No:1298, (22 Mart 1328/4 Nisan 1912), s.2; Babanzâde İsmail Hakkı, "Siyasiyyât:İntihâbâtda Muvaffakiyyetin Esbâbı", **Tanin**, No:1295,(27 Mart 1328/9 Nisan 1912), s.1.

¹¹³ Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C. II, Kısım: I, ss.127-129,222-225,261-272; "Düşman Osmanlı Parlamentosu'nu Selâmlıyor! Çanakkale Etrafında", **Tanin**, No:1305, (6 Nisan 1328/19 Nisan 1912), s.1; "Bulgaristan-Yunan İtilâfı", **İktihâm**, No:66, (18 Nisan 1328/1 Mayıs 1912), s.1; "Rumca Gazetelerin Telgrafnâmeleri: Adaların İşgali", **Tanin**, No:1318, (19 Nisan 1328/2 Mayıs 1912), s.1; "Arnavudluk Ahvâli", **İktihâm**, No: 95, (17 Mayıs 1328/30 Mayıs 1912), s.3; "İpek Mektûbu", **İktihâm**, No: 95, (17 Mayıs 1328/30 Mayıs 1912), s.3.

Bayur'un ifadeleriyle söylemek gerekirse tehlikeli ve kötü durumları gizlemekle onların tehlike ya da kötülüğünü ortadan kaldırdığını veya hiç değilse azalttığını zanneder gibi¹¹⁴ "*Avusturya ve Balkan Hükümetlerine gelince: Her biriyle münâsebâtımız sûret-i hâlisânede cereyân etmektedir*"¹¹⁵ sözlerini kullanmakta ve Avusturya'ya olan itimadını vurgulamaktaydı.

İmparatorluğun geleceğinden imanı kadar emin olduğunu ifade eden Hariciye Nazırı Âsım Bey de Meclis-i Mebusan'da aynı gün yaptığı konuşmada Said Paşa'dan farksız bir şekilde, "...*şu harb esnâsında dahi Balkan hükûmâtı ile olan münâsebâtımız pek samimî devam ediyor*"¹¹⁶ sözlerini kullanmış ve oluşan Balkan İttifakı'ndan habersizmiş gibi davranmıştır. Mebuslar ise bu konuşmaları dinliyor ve şiddetle alkışlıyorlardı. Kabine, aynı gün kendilerinden güvenoyu da almıştı. Hiçbiri, güvenoyu verdikleri kabinenin kısa bir süre içerisinde dağılacağını düşünmüyordu. Oysa kabine ciddi bir sarsıntı geçiriyordu. Nitekim bir gün sonra Sadrazam Said Paşa sultana istifasını sunmuştur. Paşa'nın istifası ertesi günü kabul edilmiş ve böylece İttihâd ve Terakki iktidarı son bulmuştur.¹¹⁷ Hali hazırda barış arayışları devam eden İtalya ise söz konusu istifa kararından iki gün sonra Çanakkale Boğazı'nda ikinci şansını denemiş, fakat bu girişiminden de bir sonuç alamamıştır.¹¹⁸

Said Paşa, istifasından sonra bir süre sadarete vekâlet etti. Sultan, 21 Temmuz 1912 tarihinde yerine Ayan Meclisi Reisi Gazi Ahmed Muhtar Paşa'yı uygun görünce vekâlet vazifesi de tamamlandı. Böylece Gazi Ahmed Muhtar Paşa kabineyi kurarak mevcut buhrana son verdi. Ne var ki yeni kabine de hemen yanı başındaki tehlikeyi fark etmekten uzak görünüyordu. Attığı adımlar bunu açıklamaya

¹¹⁴ Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C.II, Kısım: I, s.262.

¹¹⁵ **MMZC**, Devre:2, C.2, (2 Temmuz 1328/15 Temmuz 1912), ss.317-318; "Meclis-i Meb'ûsân'da: Hükümetin İzâhâtı-Üç Nutk-ı Mühim-Bir Kitle-i İttihâd-Sadrazam Paşa'nın Beyânâtı", **Tanin**, No:1393, (3 Temmuz 1328/16 Temmuz 1912), s.1.

¹¹⁶ **MMZC**, Devre:2, C.2, (2 Temmuz 1328/15 Temmuz 1912), s.322; "Meclis-i Meb'ûsân'da: Hükümetin İzâhâtı-Üç Nutk-ı Mühim-Bir Kitle-i İttihâd-Âsım Bey'in Nutku", **Tanin**, No:1393, (3 Temmuz 1328/16 Temmuz 1912), s.2.

¹¹⁷ Danişmend, **a.g.e.**, ss.387-388. Kabinedeki sarsıntı ve sadrazamın istifa nedeni için ayrıca bkz. "Buhrân-ı Vükelâ: Said Paşa'nın İsti'fâsı-Esbâb-ı İsti'fâ", **Tanin**, No:1395, (5 Temmuz 1328/18 Temmuz 1912), ss.1-2; "Buhrân-ı Vükelâ", **İktihâm**, No:144, (5 Temmuz 1328/18 Temmuz 1912), s.1; Yeni Gazete, "Mübrim Bir İhtiyaç: Millet-i Osmaniyye Kabinesi", **Yeni Gazete**, No:1403, (5 Temmuz 1328/18 Temmuz 1912), s.1.

¹¹⁸ "En Son Haberler: Çanakkale'ye Taarruz-Düşman Sefinelerinin Garkı", **İktihâm**, No:145, (6 Temmuz 1328/19 Temmuz 1912), s.4; "Çanakkale'de: Hücûm Tafsilâtı", **Tanin**, No:1397, (7 Temmuz 1328/20 Temmuz 1912), s.1; "Devlet-i Âliyye-İtalya Muhârebesi: Çanakkale'ye Taarruz", **Yeni Gazete**, No:1404, (6 Temmuz 1328/19 Temmuz 1912), s.2.

yetmekteydi. Bunların en önemlisi, esasen Balkanlardaki ittifakı destekleyen Rusya'nın teminatına dayanılarak bölgedeki eğitimli askerlerin terhis edilmesi idi.¹¹⁹

Atılan bu hatalı adımla birlikte, Balkanlardaki sorunlar daha da artmıştır. 1 Ağustos 1912 tarihinde Bulgarların *Koçana*'daki saldırılarını Karadağlıların farklı noktalardaki saldırıları takip etmiştir. Daha da önemlisi, Ağustos ayının sonlarında Karadağ da Balkan devletleriyle ortak hareket etmeye karar vermiş ve söz konusu ittifak epeyce güç kazanmıştır. Bu koşullar altında, Osmanlı'yı barışa zorlama girişimlerinden daha önce bir sonuç alamayan İtalya ile görüşmelere gidilmek zorunda kalınmıştır. Bu görüşmeler devam ederken, Balkan devletlerinin saldırıları da durmak bilmiyordu. Eylül ayında yeni sorunlar baş göstermiş ve Balkanlardaki Osmanlı aleyhtarlığı iyice tırmanmıştır. Artık bölgede savaş rüzgârları esmeye başlamış ve bunun etkisi payitahtta da hissedilir olmuştur. Bunun üzerine Osmanlı yönetimi, 22 Eylül 1912 tarihinde bölgede kısmî seferberlik ilan etmiştir. Balkan devletleri buna 30 Eylül 1912 tarihli genel seferberlik kararıyla cevap vermişlerdir. Osmanlı yönetimi ise aynı kararı bir gün sonra vermekte tereddüt etmemiştir.¹²⁰

Bu süreçte muhalefeti temsil eden İttihâd ve Terakki ise sözde hükümetle olan ihtilaflarını bir kenara bıraktığını ifade ederek, "*...düşman-ı umûmiye karşı müttefikân ve müttehiden müdâfaa-i nâmûs-ı vatan ve muhâfaza-i haysiyyet-i millet*" için bütün teşkilatını ve Osmanlıları hükümetin yanında yer almaya çağırmıştır.¹²¹ Çok geçmeden Balkan İttifakı'nın savaş tehditlerine karşı Sultan Ahmed

¹¹⁹ Danişmend, **a.g.e.**, ss.388-389; Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C.II, Kısım: I, ss.279-282; "Buhrânın Nihâyeti", **Tanin**, No:1399, (9 Temmuz 1328/22 Temmuz 1912), s.1; "Buhrân-ı Vükelâ Bitdi", **Yeni Gazete**, No:1407, (9 Temmuz 1328/22 Temmuz 1912), s.1. "Muhtar Paşa-Kamil Paşa Kabinesi", **İktihâm**, No:148, (9 Temmuz 1328/22 Temmuz 1912), s.1; "Arnavudluk Ahvâli: Rumeli Refikimizin Muhâbir-i Seyyârından: Harekât-ı Askeriyyenin Ta'tili!..", **Tanin**, No:1406, (17 Temmuz 1328/30 Temmuz 1912), s.4.

¹²⁰ Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C.II, Kısım: I, ss.226,316-318; İstihbârât Kalemî, "Koçana Bombası Hakkında", **İktihâm**, No:162, (24 Temmuz 1328/6 Ağustos 1912), s.3; İstihbârât Kalemî, "Karadağ Hududu Müsâdemesi", **İktihâm**, No:162, (24 Temmuz 1328/6 Ağustos 1912), s.3; "Devlet-i Osmâniyye-İtalya Muhârebesi: Mukaddemât-ı Sulhiyye Müzâkerâtı ve Tarafeyn Murahhaslarının İçtimâ'ı", **İkdâm**, No: 5569, (9 Ağustos 1328/22 Ağustos 1912), s.3; "Sulh Müzâkerâtı: Hariciye Nazırı Noradunkyan Efendi'nin Beyânâtı", **Tanin**, No:1419, (9 Ağustos 1328/22 Ağustos 1912), s.3; "Manevrâlar", **Tanin**, No:1451, (12 Eylül 1328/25 Eylül 1912), s.5; "Edirne Manevrâları", **İkdâm**, No:5602, (13 Eylül 1328/26 Eylül 1912), s.1; "Son Havâdis: Balkanlarda Harb Alâimi: Bulgaristan ve Sırbistan'da Umûmî Seferberlik", **Tanin**, No:1457, (18 Eylül 1328/1 Ekim 1912), s.5; "Şuûnât: Balkanlarda Seferberlik-Meclis-i Vükelâ: Fevkalâde İçtimâ'", **İkdâm**, No:5608, (19 Eylül 1328/2 Ekim 1912), s.1.

¹²¹ "İttihâd ve Terakki Merkez-i Umûmîsi'nin Beyânâmesi", **Tanin**, No:1459, (20 Eylül 1328/3 Ekim 1912), s.1.

Meydanı'nda bir miting yapılmasını kararlaştıran Cemiyet, bu mitingle "...*bütün cihâna Osmanlılığın terbiye-i siyâsiyye ve medeniyyesini göstermek*" ve Osmanlı kamuoyunu yaşananlar konusunda aydınlatmak istediğini kaydetmiştir.¹²² Gazete sayfaları "*harb istiyorlarsa harb ederiz*"¹²³, "*harb bizim de işimize gelir!*"¹²⁴, "*yaşasun harb, kahrolsun düşmanlar*"¹²⁵ ve "*artık yeter! Bıçak kemiğe dayandı! Millet harb istiyor!*"¹²⁶ gibi haberlerle dolup taşarken, Dârü'l-fünûn öğrencileri de gösterilere dahil olmuşlardır. Cemiyet'in sözcüsü *Tanin* gazetesinin verdiği habere göre, "*kahrolsun Bulgaristan, kahrolsun nankör Yunanistan ve harb isteriz!*" sadâlarıyla harekete geçen Dârülfünûn öğrencileri, büyük bir gösteri düzenlemişlerdi.¹²⁷

Osmanlı payitahtı bu gelişmelere tanıklık ederken, Balkan devletleri de Osmanlı'ya karşı faaliyetlerini koordine etmeye, savaşa yönelik askerî ve politik stratejilerini belirlemeye çalışıyorlardı. İlk aşamada, Bâbîâli'ye ortak bir nota verdiler; ancak bu ilk notadan bir sonuç alamadılar. Büyük güçlerin müdahaleleri de bir işe yaramamıştır. Bunun üzerine Karadağ, 8 Ekim 1912 tarihinde Osmanlı'ya savaş ilan etmiştir. Böylece Balkan bozgununun ilk adımı atılmış oldu.¹²⁸ Savaşın genişlemesini arzulamayan büyük güçler, 10 Ekim'de Bâbîâli'ye ıslahat konusunda bir nota daha verdiler. Buna 4 gün sonra gereken cevabı veren Bâbîâli, bu arada 13 Ekim'de Balkan İttifakı'nın diğer üyeleri tarafından verilmiş olan ikinci ortak notaya cevap vermeyi dahi gerekli görmedi ve bu ülkelerdeki elçilik erkânını da geri çağırdı. Böylece bu devletlerle ilişkiler kesilmiş oldu. Bu ağır koşullar altında, İtalya ile Ağustos 1912 tarihinde başlayan barış görüşmelerine de nihayet vermeye gayret eden

¹²² Miting Hey'eti, "Harb Mitingi", **Tanin**, No:1460, (21 Eylül 1328/4 Ekim 1912), s.1. Mitingde gerekli konuşmalar yapıldıktan sonra miting heyeti tarafından bazı kararlar alınmış ve bu kararlar padişaha iletmek üzere özel bir heyet yetkilendirilmiştir. Bkz. "Dünkü Büyük Nümâyişler: Harb! Harb!", **Tanin**, No:1461, (22 Eylül 1328/5 Ekim 1912), s.3.

¹²³ Ali Kemal, "Harb İstiyorlarsa Harb Ederiz", **İkdâm**, No:5608, (19 Eylül 1328/2 Ekim 1912), s.1.

¹²⁴ D(iran) K(elek)yan, "Harb Bizim de İşimize Gelir!", **Sabah**, No:8275, (20 Eylül 1328/3 Ekim 1912), s.1.

¹²⁵ "Yaşasun Harb, Kahrolsun Düşmanlar", **Tercümân-ı Hakikat**, No:11314, (24 Eylül 1328/7 Ekim 1912), s.1.

¹²⁶ Türk Cebhe, "Silâh Başına!!", **Tercümân-ı Hakikat**, No:11314, (24 Eylül 1328/7 Ekim 1912), ss.1-2.

¹²⁷ "Dârülfünûn: Herkes Harb İstiyor!", **Tanin**, No:1460, (21 Eylül 1328/4 Ekim 1912), s.4.

¹²⁸ Richard C. Hall, **The Balkan Wars 1912-1913: Prelude to the First World War**, Routledge, London and New York, 2002, pp.14-15; "Balkan İtilâfı", **Tanin**, 1460, (21 Eylül 1328/4 Ekim 1912), s.2; "Devletlerin Notası", **Yeni Gazete**, No:1480, (23 Eylül 1328/6 Ekim 1912), s.1; "Devletlere", **Tanin**, No:1462, (23 Eylül 1328/6 Ekim 1912), ss.1-2; "Muhârebe Başladı: Evvelâ Karadağ!", **Tanin**, No:1465, (26 Eylül 1328/9 Ekim 1912), s.1.

Bâbîâli, 15 Ekim'de imzalanan *Uşi Antlaşması*'yla Kuzey Afrika'daki önemli topraklarını gözden çıkarmıştır. Bu önemli gelişmeyi Osmanlı birliklerine hareket emri verilmesi takip etmiştir. Osmanlı yönetimi, büyük kayıplar yaşayacağı savaşa artık girmiş bulunuyordu.¹²⁹

Zafer beklentileriyle girilen Balkan Savaşları'nın ilk aşaması kısa bir süre içerisinde mağlubiyetlere sahne olmuştur. Bu esnada can ve mal kaybı olduğu gibi canını kurtarabilen insanlar çoluk çocuk, kadın, erkek demeden büyük kabileler halinde bir "*dârü'l âmân*" olarak gördükleri payitahtın yolunu tutmak zorunda kalmışlardır. Göç yollarında yaşanan sıkıntıları tarif etmek kolay değildir. Fakat dönemin kayıtları bu konuda oldukça dramatik bir tablo sunmaktaydı. Osmanlı yönetimi, adeta bütün dünya milletlerinin zihinlerine kazınan bu tabloya savaş boyunca ve hatta sonrasında dahi tanık olmak durumunda kalacaktır.¹³⁰

Memleketin bu hali karşısında hükümet de aciz bir durumdaydı. Henüz savaşın başlamadığı Ekim ayının ilk günlerinde ortalıkta kabine değişikliğine ilişkin rivayetler dolaşıyordu. Fakat herkes içinde bulunulan koşullar nedeniyle bu tür rivayetleri kanıksamış gibiydi. İttihatçılar ise her an iktidarı ele geçirmek için adeta fırsat kolluyor ve bu doğrultuda endişe verici gizli faaliyetlerde bulunmaktan geri durmuyorlardı. Bununla birlikte, hükümeti düşürmek de pek zor görünmüyordu. Bu durumun farkında olan hükümet taraftarları ise kendi çabaları doğrultusunda birtakım tedbirler almayı düşünmüyor değillerdi. Fakat bahsi geçen mağlubiyetlerin tüm sorumluluğu da hükümete yüklenince söz konusu rivayetler çok geçmeden gerçeğe dönüşmüştür. Dolayısıyla Ekim 1912'nin sonunda Gazi Ahmed Muhtar Paşa istifa

¹²⁹ Danişmend, **a.g.e.**, s.389; "Bâbîâli'ye Verilen Nota", **Alemdâr**, No:137-59, (28 Eylül 1328/11 Ekim 1912), s.2; "Son Haberler: Yeni Nota'nın Tebliği", **Tasvîr-i Efkâr**, No:555, (28 Eylül 1328/11 Ekim 1912), s.4; "Muhâsım Devletler Notası Nasıl Tebliğ Olundu?", **İkdâm**, No:5621, (2 Teşrîn-i Evvel 1328/15 Ekim 1912), s.1; "Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ", **İkdâm**, No:5621, (2 Teşrîn-i Evvel 1328/15 Ekim 1912), s.1; "Balkan Devletleri'nin Küstâhlığı", **Sabah**, No:8287, (2 Teşrîn-i Evvel 1328/15 Ekim 1912), s.1; "Balkanlar Harbi: Rumeli Hudûdlarında-Devlet-i Âliyye Notası", **Tasvîr-i Efkâr**, No:558, (2 Teşrîn-i Evvel 1328/15 Ekim 1912), s.1; "Şuûn-ı Dâhiliyye: Osmanlı-İtalya Sulhu-Şerâit", **Sabah**, No:8289,(4 Teşrîn-i Evvel 1328/17 Ekim 1912), s.3; "Yaşasın Harb: Pasaportlar Verildi!", **Cenin**, No:1474, (5 Teşrîn-i Evvel 1328/18 Ekim 1912), ss.1-2; "Şuûnât: Harb Başladı: Tebliğ-i Resmî", **İkdâm**, No:5624, (5 Teşrîn-i Evvel 1328/18 Ekim 1912), s.2.

¹³⁰ Muhâcirlerin payitahta gelişleri ve ihtiyaçlarının karşılanması hakkında bkz. "Muhâcirîn İskânı", **Tasvîr-i Efkâr**, No:571, (15 Teşrîn-i Evvel 1328/28 Ekim 1912), s.3; "Muhâcirîn" ve "Muhâcirînin İâşesi", **Yeni Gazete**, No:1503, (17 Teşrîn-i Evvel 1328/30 Ekim 1912), s.3; "İskân Edilen Mahaller," **Hak**, No:1486-152, (17 Teşrîn-i Evvel 1328/30 Ekim 1912), s.4.

etmiş ve yerine İngilizlerin "*büyük Türk*" dedikleri Kamil Paşa atanmıştır.¹³¹ Yeni kabine iş başına geçmekle birlikte memlekette çok büyük bir değişiklik yaşanmamıştır. Savaş bütün ağırlığıyla devam ediyor ve düşman birlikleri ilerliyordu. Bu esnada aynı zamanda İttihâd ve Terakki için de önemli bir merkez durumunda olan Selanik'te de tehlike çanları çalmaya başlamıştı. Bu nedenle bir süredir burada tutulan 2. Abdülhamid payitahta nakledilmiştir.¹³² Bir süre sonra Kamil Paşa hükümeti, resmî bir tebliğ yayımlayarak hemen her yerde zafer elde etmenin imkân dâhilinde olmadığını ve mağlubiyetlerin de yaşandığını/yaşanabileceğini açıkça ifade etmiştir.¹³³

Bölgeden bu açıklamayı doğrulayan haberlerin Osmanlı başkentine ulaşması da gecikmemekteydi. Savaş, düşmanın lehine geliyordu. Artık birilerinin bu olumsuz gelişmelere "*dur*" demesi lazımdı. Büyük güçler aracılığıyla daha fazla kan dökülmesinin önüne geçilebileceği düşünülüyordu. Fakat taraflardan birinin mağlubiyetini ilan etmesi ve büyük güçlerden böyle bir talepte bulunması gerekiyordu.¹³⁴ Nitekim çok geçmeden Bâbîâli, bu yönde bir adım atarak büyük güçlerden barışa aracı olmalarını talep etti. Muhalif gazetelerden biri olan *Renin*'in verdiği bilgilere göre bu talep, Fransa nezdinde savaşa müdahale ve Balkan hükümetleri üzerinde baskı kurma şeklinde yanlış anlaşılmıştı. Bunun üzerine Bâbîâli, söz konusu yanlış anlaşılmaya son vermek için talebine açıklık getirmiştir. Onlar da barış koşullarını belirleme yetkisinin kendilerine verilmesi halinde aracılık edebileceklerini Hariciye Nazırı'na bildirmişlerdir. Konu, *Meclis-i Vükelâ*'da görüşülmüş ve düşmanlığa son vermek üzere barış koşullarının kararlaştırılması hususunun büyük güçlere terk edilmesi esasına dayalı diplomatik bir başvurunun gerçekleştirilmesi uygun görülmüştür. Alınan bu karar, Osmanlı elçilerine bildirilmiş

¹³¹ Kuran, a.g.e., ss.382-386; "Şuûn-ı Dâhiliyye: Buhrân-ı Vükelâ", *Tasvîr-i Efkâr*, No:571, (15 Teşrîn-i Evvel 1328/28 Ekim 1912), s.3; "Kamil Paşa", *İkdâm*, No:5637, (17 Teşrîn-i Evvel 1328/30 Ekim 1912), s.1; "Şuûn-ı Dâhiliyye: Tebeddül-i Vükelâ", *Tasvîr-i Efkâr*, No: 573, (17 Teşrîn-i Evvel 1328/30 Ekim 1912), s.3.

¹³² "Hakân-ı Mahlu", *Renin*, No:1489, (20 Teşrîn-i Evvel 1328/2 Kasım 1912), s.4; "Hakân-ı Mahlu", *İkdâm*, No: 5641, (21 Teşrîn-i Evvel 1328/3 Kasım 1912), s.5.

¹³³ "Tebliğ-i Resmî", *Renin*, No:1491, (22 Teşrîn-i Evvel 1328/4 Kasım 1912), s.1; "Ahvâl-i Umûmiyye: Tebliğ-i Resmî", *Tasvîr-i Efkâr*, No:578, (22 Teşrîn-i Evvel 1328/4 Kasım 1912), s.1.

¹³⁴ "Tavassut-ı Düvelî", *Tasvîr-i Efkâr*, No:575, (19 Teşrîn-i Evvel 1328/1 Kasım 1912), s.1.

ve ilgili hariciye nezaretlerine gereken başvurular yapılmıştır.¹³⁵ Bâbiâli, böylece mağlubiyeti açıkça kabul ettiğini bildirmiş oluyordu. Bu tavrı, affedilemez bir hata olarak yorumlayan ve Çatalca'da son sözü söylemeden böyle bir yola girmenin basiretsizlik olduğunu savunan muhalif basın, bu nedenle Bâbiâli'ye sert eleştiriler yöneltmiştir.¹³⁶ Bununla birlikte, içinde bulunulan koşullar da gittikçe daha vahim bir hal almaktaydı. Osmanlı şehirleri tek tek düşüyordu. 8 Kasım'da Selanik düşmana teslim edilmiştir.¹³⁷ Birkaç gün sonra Tekirdağ da benzer bir akıbete uğramıştır.¹³⁸

Bu arada Bâbiâli'nin aracılık taleplerinden de bir sonuç çıkmayınca¹³⁹ bizzat Bulgar kralına başvuru da bulunulmuştur. Bulgarlar, buna cevap vermeden önce Çatalca'daki Osmanlı savunma hattını zorladılar. Top sesleri, payitahttan rahatlıkla işitilebiliyordu. Halk, büyük bir heyecan içerisindeydi. Ne var ki Bulgarlar umdukları sonuca ulaşamadılar ve Bâbiâli'ye beklediği cevabı verdiler. Fakat ileri sürdükleri koşullar Bâbiâli tarafından kabul edilmedi ve Bulgarlar da bunlardan vazgeçtiler. Nihayet Kasım ayının sonlarında Çatalca'da görüşmeler başlamış ve Aralık ayının başında tamamlanmıştır. Yapılan mütareke antlaşmasına göre, Bulgarların kuşattıkları Edirne'ye iâşe yardımı yapılmayacak ve buna karşılık Edirne istasyonundan geçecek trenlerle Bulgar ordusuna iâşe maddeleri taşınabilecekti. Bu hüküm, ileride de görüleceği üzere, bir anlamda Edirne'nin kaderini de tayin etmiştir. Böylesine ağır bir hükme yer verilen antlaşmada barış konusu ise Londra'da kısa bir süre sonra gerçekleştirilecek bir konferansa bırakılmıştır.¹⁴⁰ Konferans, 16 Aralık

¹³⁵ "Tavassut Mes'alesi: Müdâhale Teşebbüsü?", **Renin**, No:1491, (22 Teşrin-i Evvel 1328/4 Kasım 1912), s.2; "Tavassut Mes'alesi: Bâbiâli'de", **Renin**, No:1493, (24 Teşrin-i Evvel 1328/6 Kasım 1912), s.2; Osmanlı, "Son Havâdis: Tavassut Talebi", **Renin**, No:1493, (24 Teşrin-i Evvel 1328/6 Kasım 1912), s.4; "Tavassut Mes'alesi: Bâbiâli'nin Mürâcaatı ve Düvel-i Muazzama'nın Tavassutu", **Renin**, No:1494, (25 Teşrin-i Evvel 1328/7 Kasım 1912), s.2.

¹³⁶ (İmzasız), "Siyâsiyyât: Hâl ve Mevki", **Renin**, No:1493, (24 Teşrin-i Evvel 1328/6 Kasım 1912), s.1; (İmzasız), "Siyâsiyyât: Tavassut Mes'alesi", **Renin**, No:1494, (25 Teşrin-i Evvel 1328/7 Kasım 1912), s.1.

¹³⁷ "Selânik Hakkında", **İkdâm**, No:5653, (2 Teşrin-i Sâni 1328/15 Kasım 1912), s.2; "Yunanistan: Selânik'in İşgâli", **Tasvîr-i Efkâr**, No:590, (3 Teşrin-i Sâni 1328/16 Kasım 1912), s.2. Selanik'in düşme nedenleri hakkında ayrıca bkz. Ferîk Hasan Tahsin, **İzhâr-ı Hakikat: Selânik'in Esbâb-ı Sükûtu Hakkında Vesâik ve Müretteb Sekizinci Kolordu'nun Esbâb-ı İnhizâmı**, (Baskı Yeri Yok), 1329.

¹³⁸ "Tekfûrdâğ ve Silivri'de", **İkdâm**, No:5652, (1 Teşrin-i Sâni 1328/14 Kasım 1912), s.1.

¹³⁹ Bâbiâli'nin yaptığı başvuruların sonuçsuz kalmasının nedenleri hakkında bkz. Y. Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C.II, Kısım: II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, ss.86-102.

¹⁴⁰ Danişmend, **a.g.e.**, ss.390-391; Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C.II, Kısım: II, ss.115-117,127-141; "Balkan Muhârebesi: Hâl ve Mevki'-Harb Başladı...", **Alemdâr**,161-96, (4 Teşrin-i Sâni 1328/17 Kasım 1912), s.2; "Balkanlar Harbi: Çatalca'da Osmanlı Ordusu Gâlib, Bulgar Askerleri Mağlub ve Münhezimdir!", **Tasvîr-i Efkâr**, No:593, (6 Teşrin-i Sâni 1328/19 Kasım

1912 tarihinde başlamıştır. Ağır koşulların öne sürüldüğü konferansta adalar ve Edirne konusunda anlaşmazlık baş göstermiş ve görüşmeler tıkanmıştır. Bunun üzerine büyük güçler, 17 Ocak 1913 tarihinde Bâbîâli'ye konuya ilişkin ortak bir nota verdiler. Bu konuda gerekli görüşmeler gerçekleştirilmiş ve cevap notasının hazırlanması amacıyla 23 Ocak'ta Bâbîâli'de bir araya gelinmiştir. Tam da bu esnada, bir süre önce hükümetin ciddi baskısıyla karşılaşmış, bir kısmı tutuklanmış, yayın organları, genel merkezleri ve şubeleri kapatılmış olan İttihatçılar, Edirne ve adaların düşmana teslim edilmek istenildiği iddiasıyla Bâbîâli'ye baskında bulunarak iktidarı ele geçirmişlerdir.¹⁴¹

İttihatçılar, büyük güçlerin ortak notasına beklenen cevabı 30 Ocak'ta verdiler. Bu adım, kendileri tarafından olumlu karşılanmışsa da Bulgaristan aynı tepkiyi göstermemiş ve 3 Şubat'ta savaş yeniden başlamıştır. Fakat Osmanlı birlikleri yine başarılı olamamış ve 9 Şubat'ta 30 Ocak cevabî notası sınırları içerisinde kalmak kaydıyla barış koşullarının saptanması için tekrar büyük güçlere başvurulmuştur. Fakat kendileri istenen yönde bir karşılık vermemişlerdir. Bunun üzerine Bâbîâli baskınından tam bir ay sonra uğrunda mücadele verilen Edirne'den vazgeçildiği kendilerine resmen bildirilmiş ve esasen başa dönülmüştür. Büyük güçler, atılan bu adım üzerine yapılan başvuruyu kabul etmiş ve durumu Balkan devletlerine bildirmişlerdir. Çok geçmeden, bir süredir başarıyla savunulan Yanya ve ardından da Edirne düşmüştür. Nisan ayının sonlarına gelindiğinde ise gazeteler bu kez İşkodra için "*sükût*" başlığını atmışlardır. Bu koşullar altında Bâbîâli, büyük güçlerin ve Balkan İttifakı'nın ağır taleplerine boyun eğmek durumunda kalmıştır. 30 Mayıs'ta Balkan İttifakı ve Bâbîâli arasında imzalanan Londra Barışı'yla 1. Balkan Savaşı

1912), s.1; "Sulha Doğru", **İkdâm**, No:5659, (8 Teşrîn-i Sâni 1328/21 Kasım 1912), s.1; "Mukaddemât-ı Sulhiyye Müzâkerâtı", **İkdâm**, No:5666, (15 Teşrîn-i Sâni 1328/28 Kasım 1912), s.2; "Balkanlar Harbi: Mütâreke Akdolundu", **Tasvîr-i Efkâr**, No:609, (22 Teşrîn-i Sâni 1328/5 Aralık 1912), s.1.

¹⁴¹ Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C.II, Kısım: II, ss.185-271; Ahmad, **a.g.e.**, pp.115-116; Ali Kemal, "İki İçtimâ", **İkdâm**, No:5685, (4 Kânûn-ı Evvel 1328/17 Aralık 1912), s.1; "Şuûnât: Balkanlarda Harb: Sulh Müzâkerâtı-Düvel-i Muazzama'nın Teşebbüsü: Müsterek Nota Dün Tebliğ Olundu", **İkdâm**, No:5717, (5 Kânûn-ı Sâni 1328/18 Ocak 1913), s.1; "Notanın Âmâlî", **İkdâm**, No:5717, (5 Kânûn-ı Sâni 1328/18 Ocak 1913), s.1; "Şuûnât: Balkanlarda Harb: Sulh Müzâkerâtı-Beyânnâme-i Resmî", **İkdâm**, No:5722, (10 Kânûn-ı Sâni 1328/23 Ocak 1913), s.1; "Cevâbî Nota Hakkında", **İkdâm**, No:5722, (10 Kânûn-ı Sâni 1328/23 Ocak 1913), ss.1-2; "Hey'et-i Hükümetin Tebeddülü", **Tefsîr-i Efkâr**, No:646, (11 Kânûn-ı Sâni 1328/24 Ocak 1913), s.1.

önemli kayıplarla son bulmuştur.¹⁴² Burada dikkat çekilmesi gereken en önemli nokta, şüphesiz açlığa mahkûm bırakılan imparatorluğun 2. başkenti Edirne'nin elden çıkmasıdır. Sözde burayı ve adaları kurtarmak üzere sürece müdahil olan ve hükümeti ele geçiren İttihâd ve Terakki, başarısız olmuştur.

1. Balkan Savaşı'ndan Bulgaristan'ın daha kazançlı çıktığı ve üstün olduğu düşünülüyordu. Bu düşünce, antlaşmadan kısa bir süre sonra kendisini müttefikleriyle karşı karşıya getirmiştir. Henüz savaş başlamadan önce Osmanlı sadareti de bir cinayetle sarsılmıştır. Sadrazam Mahmud Şevket Paşa, 11 Haziran'da şehit edilmiştir. *Tanin* gazetesi ertesi günü bu olayı büyük puntolarla manşetten vermiş ve katillerin yakalandığını duyurmuştur.¹⁴³ Osmanlı yönetimi bu gelişmenin şokunu yaşarken uzun bir süre varlığını sürdürecektir. Yeni kabine de olaydan ancak 6 gün sonra kurulabilmiştir. Yeni sadrazam, Hariciye Nazırlığı'na da bir süre vekâleten bakacak olan Said Halim Paşa'ydı.¹⁴⁴ Haziran ayının sonlarına gelindiğinde ise 2. Balkan Savaşı başlamıştır. *Naye Fraye Prese* (Neue Freie Presse) gazetesinin Bükreş muhabiri tarafından verilen bilgiye göre, Temmuz ayının ilk yarısında Romanya da ordusunu seferber etmiştir. Balkan devletleri arasındaki bu savaştan istifade eden Osmanlı birlikleri ise ilk savaştan kaybedilen Edirne'yi ele geçirmiştir. 10 Ağustos 1913 tarihinde Balkan devletleri arasında imzalanan Bükreş Antlaşması'yla 2. Balkan Savaşı da son bulmuştur.¹⁴⁵ Gerekli görüşmeler

¹⁴² Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C.II, Kısım: II, ss.280-313; "Şuûnât: Balkanlarda Harb: Sulh Müzâkerâtı-İnkıtâ'-ı Müzâkerât-Cevâbî Nota Sûretidir", **İkdâm**, No:5726, (18 Kânûn-ı Sâni 1328/31 Ocak 1913), s.1; "İade-i Muhâsamât: Tebliğ-i Resmî", **İkdâm**, No:5726, (18 Kânûn-ı Sâni 1328/31 Ocak 1913), s.1; "Balkanlar Muhârebesi: İkinci Harb Başladı!", **Tanin**, No:1501, (22 Kânûn-ı Sâni 1328/4 Şubat 1913), s.1; Babanzâde İ. Hakkı, "Siyâsiyyât: Yanya'nın Sükûtu", **Tanin**, No:1536, (26 Şubat 1328/11 Mart 1913), s.1; "Şuûnât: Balkanlarda Harb: Edirne'nin Sükûtu", **İkdâm**, No:5782, (15 Mart 1329/28 Mart 1913), s.1; Babanzâde İ. Hakkı, "Siyâsiyyât: İşkodra'nın Sükûtu", **Tanin**, No: 1580, (11 Nisan 1329/24 Nisan 1913), s.1; "Sulh İmzalandı", **İkdâm**, No:5846, (18 Mayıs 1329/31 Mayıs 1913), s.1.

¹⁴³ "Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa Hazretleri Dün Bâyezid'de Otomobil İçinde Bir Yaveriyle Beraber Şehid Edilmişlerdir...", **Tanin**, No:1629, (30 Mayıs 1329/12 Haziran 1913), s.1.

¹⁴⁴ "Şuûn-ı Dâhiliyye: Yeni Kabine Teşekkül Etdi", **İkdâm**, No:5864, (5 Haziran 1329/18 Haziran 1913), s.3; "Şuûn: Hey'et-i Cedîde-i Vükelâ", **Tanin**, No:1635, (5 Haziran 1329/18 Haziran 1913), s.5.

¹⁴⁵ "En Son Haberler: Sırb ve Bulgarlar Arasında Muhârebe", **İkdâm**, No:5872, (13 Haziran 1329/26 Haziran 1913), s.4; Babanzâde İsmail Hakkı, "Siyâsiyyât: İ'lân-ı Harbsiz Bir Harb", **Tanin**, No:1648, (18 Haziran 1329/1 Temmuz 1913), s.1; "Her Tarafda Müsâdeme: Sofya-29 Haziran", **Tanin**, No:1648, (18 Haziran 1329/1 Temmuz 1913), s.2; "Dostlar Arasında: Top, Tüfenk Sesleri", **Tanin**, No:1649, (19 Haziran 1329/2 Temmuz 1913), s.1; "Müttefikler İhtilâfâtı: Muhârebe Başlıyor-Umûmî Müsâdemeler-Atina 30 Haziran", **İkdâm**, No:5878, (19 Haziran 1329/2 Temmuz 1913), s.2; "Romanya Seferberliği", **İkdâm**, No: 5887, (28 Haziran

gerçekleştirildikten sonra Eylül ayının sonunda Osmanlı-Bulgar antlaşması¹⁴⁶ ve Kasım ayının ilk yarısında da Osmanlı-Yunan antlaşması¹⁴⁷ imzalanmıştır.

Zafer beklentileriyle girilen Balkan Savaşları sonucunda önemli kayıplar verilmiştir. Bozgun, Osmanlı toplumunda ciddi bir travma yaşanmasına neden olmuştur. Bu travmanın tesiriyle gerek söz konusu savaşlara bizzat katılan askerler gerekse dönemin önde gelen aydınları, "*neden mağlup olduk?*" sorusuna cevap arayarak bozgunun muhasebesini yapmaya başladılar. Yayımlanan hatıralar, günlükler, basında mağlubiyetin nedenlerini irdeleyen makaleler ve sayısız broşür bu konuda zengin bir literatür oluşturmuştur. Balkan Savaşları'nın kaynaklık ettiği bu geniş literatür sayesinde, Osmanlı askerî teşkilatı başta olmak üzere eğitim sistemi, manevî ve dinî değerleri ve daha birçok unsur sorgulanmış ve ciddi tespitlerde bulunulmuştur. Bu tespitler, toplumun dikkatine sunulurken yaşananlardan ders çıkarılması gerektiği önemle vurgulanmış ve bundan sonra alınması gereken tedbirlere işaret edilmiştir.¹⁴⁸

Yaşanan savaşlar ve alınan ağır mağlubiyetlerin ardından ülke ekonomisinin nasıl bir manzara arz ettiği aşağı yukarı tahmin edilebilir. Bu, elbette ki hiçbir olumlu gelişmenin olmadığı anlamına gelmiyordu. Yukarıda da ifade edildiği gibi dönemin ilk yıllarından itibaren ticaretin ve sanayinin önemi artık kavranmıştı. Ekonominin içinde bulunduğu duruma ve dönemin kötü koşullarına rağmen Türkler, bahsi geçen alanlarda teşebbüste bulunmaya ve şirket kurmaya teşvik ediliyorlardı. Hürriyetin eseri olan zengin basın ortamı da bu konuda itici bir rol üstlenmiştir. Çeşitli gazete ve dergilerin sütunlarında ticaretin ve sanayinin öneminden hararetle bahsediliyor ve Türk vatandaşların dikkati celbedilmeye çalışılıyordu.¹⁴⁹ Söz gelimi, bir ilanda tüccardan Osmanzâde Cemâleddin Efendi, Türkleri ticarete davet ediyor ve hiç

1329/11 Temmuz 1913), s.2; "İki Büyük Bayram: 10 Temmuz, Edirne ve Kırk Kilise'nin İstirdâdı", **Tanin**, No:1670, (10 Temmuz 1329/23 Temmuz 1913), s.1; "Bükreş Sulhu: Bükreş'de Memnûniyyet-10 Ağustos", **Tanin**, No:1689, (30 Temmuz 1329/12 Ağustos 1913), s.1.

¹⁴⁶ "İstanbul Musâlahası", **İkdâm**, No:5964, (16 Eylül 1329/29 Eylül 1913), ss.1-2.

¹⁴⁷ "Osmanlı-Yunan Münâsebâtı-Musâlahası", **Tasfir-i Efkâr**, No:911-112, (2 Teşrin-i Sâni 1329/15 Kasım 1913), ss.1-2.

¹⁴⁸ Osmanlı yönetiminin Balkan Savaşları'nda ağır bir mağlubiyete uğramasının nedenleri konusunda sözkonusu literatürü kısmen esas alarak yapılan bir değerlendirme için bkz. Ercan Uyanık & İrfan Davut Çam, "Balkan Savaşları'nda Osmanlı Devleti'nin Yenilgisinin Sebepleri: Neden Münhezim Olduk?", **100. Yılında Balkan Savaşları (1912-1913): İhtilafî Duruşlar**, (Ed. Mustafa Türkes), C.1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, ss.591-597.

¹⁴⁹ Zafer Toprak, **Türkiye'de Millî İktisat-1908-1918**, Yurt Yayınları, Ankara, 1982, ss.50-53.

olmazsa çocukların ticarete sevk edilmeleri gerektiğini öğütlüyordu.¹⁵⁰ Bir diğer ilanda ise Türklüğü ancak ticaretin kurtaracağına, bunun için de iç ticareti teşvik etmek ve gençleri bu alana yönlendirmek gerektiğine işaret edilmekteydi.¹⁵¹

İttihâd ve Terakki, bu gibi telkinleri teyit edecek bir şekilde, Eylül 1913 tarihinde toplanan 5. kongresi siyasî programının izâhnâmesinde ekonomik bağımsızlık vurgusunda bulunmuştur. Bu doğrultuda gerekli adımların atılmaya başlandığına ve koşullar elverdikçe bunların devamının da geleceğine işaret eden fırka, yeni gelir kaynaklarının temini ve yerli sanayiye teşvik noktasında kararlı olduğunu ifade etmiştir.¹⁵² Nitekim bu düşüncelerin ifade edilmesinin üzerinden çok geçmeden, 1913 yılının sonlarında *Teşvîk-i Sanâyi' Kanûn-ı Muvakkatı* yayımlanmıştır. Kendi ihtiyaçlarını dahi mümkün mertebe yerli malından karşılayacağını bildiren hükümet, bu kanunla yerli üretici için önemli kolaylıklar sağlıyordu.¹⁵³

Bu ve benzeri adımlarla ağır savaş koşullarının yarattığı enkaza rağmen, yerli/millî bir burjuvazi oluşturulmaya gayret edilirken, bahsi geçen savaşlarda büyük kayıplar vermiş ve oldukça yıpranmış olan orduyu ıslah çalışmaları da göz ardı edilmemiştir. Bu amaçla Almanlardan destek talep edilmiş ve bu talebe verilen cevap çok gecikmemiştir. Öyle ki *Teşvîk-i Sanâyi' Kanûn-ı Muvakkatı*'nın yayımlandığı gün, Osmanlı payitahtı Birinci Ferîk Liman von Sanders kumandasındaki Alman askerî ıslah heyetini ağırlıyordu.¹⁵⁴

Aynı tarihlerde imparatorlukta siyaset hayatının normalleşmesine de tanık olunmaktaydı. Savaş nedeniyle ertelen seçimlere gidilmek üzere gerekli işlemlerin başlatılması için Dâhiliye Nezâreti'ne talimat verilmiş ve 1913-1914 kışı seçimlerle geçirilmiştir. Muhalefetin olmadığı bir ortamda seçimin galibi elbette ki İttihâd ve

¹⁵⁰ Osanzâde Cemâleddin, "İlân: Türkleri Ticarete Da'vet", **İkdâm**, No:5873, (14 Haziran 1329/27 Haziran 1913), s.5; Osanzâde Cemâleddin, "İlân: Türkleri Ticarete Da'vet", **İkdâm**, No: 5874, (15 Haziran 1329/28 Haziran 1913), s.5. Gazetenin takip eden sayılarında da aynı ilana rastlamak mümkündür.

¹⁵¹ "Türklüğü Kurtaracak Ticaretdir", **İkdâm**, No: 5877, (18 Haziran 1329/1 Temmuz 1913), s.6.

¹⁵² **Osmanlı İttihâd ve Terakki Cem'iyeti Siyasî Programı İzâhnâmesidir**, Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, İstanbul, 1329-1332, ss.6-8.

¹⁵³ "Teşvîk-i Sanâyi' Kanûn-ı Muvakkatı", (1 Kânûn-ı Evvel 1329/14 Aralık 1913), **Düstûr**, Tertîb-i Sâni, C.6a, ss.108-114.

¹⁵⁴ Danişmend, **a.g.e.**, ss.407-408; "Alman Hey'et-i Askeriyyesi: Hey'etin Muvâsalatı", **Tanin**, No: 1787, (2 Kanûn-ı Evvel 1329/15 Aralık 1913), s.1.

Terakki Fırkası olmuştur. Seçimlerden sonra Meclis-i Mebusan, Mayıs 1914 tarihinde açılmıştır.¹⁵⁵

Üçüncü kez mebusları ağırlamaya başlayan meclisin açılışının üzerinden çok geçmeden adeta dönemin kaderi haline gelmiş olan savaşıardan bir diğere daha tanık olunmuştur: 1. Dünya Savaşı. Dünya devletleri arasındaki nüfuz mücadelesi hemen her zaman var olagelmıştır. 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında özellikle sanayileşme hamlelerinin etkisiyle bu mücadele ivme kazanmış ve devletlerarasında bloklar oluşmaya başlamıştır. İlk bloğu Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya oluşturdu. Almanya'nın gittikçe ilerlemesi ve ekonomik rekabet kabiliyetinin artması haliyle kıtanın diğere güçlerini ürkütmekteydi. Bu da doğal olarak karşı bloğun oluşumunda önemli ölçüde etkili olmuştur. Bu bloğu ise İngiltere, Fransa ve Rusya meydana getirmiştir. Dönemin savaş koşulları, özellikle de Balkan Savaşları bloklar arası rekabetin ve silahlanma yarışının artmasına büyük bir imkân tanımıştır. Kamuoyu da çeşitli araçlarla böylesi bir yarış hoş görür bir hale getirilmeye çalışılmıştır.

Böyle bir ortamda ateşlenen bir silahın çıkardığı kıvılcım, kısa bir süre içerisinde büyük bir savaşa dönüşmüştür. 1914 yılı Haziran ayının yirmi sekizinde Avusturya-Macaristan veliahtı eşiyle birlikte resmî temaslarda bulunmak üzere Saraybosna'da bulunuyordu. Bu esnada iki suikasta maruz kalan veliaht ve eşi, ilkinden şans eseri kurtulmuşlarsa da ikincisinde bu mümkün olamamıştır.¹⁵⁶ Suikastı bir Sırp genci yapmıştı. Bu durum, Avusturya'ya Sırbistan'ın üzerine gitmek için büyük bir fırsat sağlamıştı. Bunu hemen uygulamaya koyan ülke yönetimi, Temmuz'da Sırbistan'a gerekli ultiatomu vermiş; fakat bunun tüm maddeleri kabul görmemiştir. Bunun üzerine aynı ayın sonunda kendisine savaş ilan etmiştir. Müteakiben iki bloğu oluşturan güçler birbirlerine savaş ilan ettiler ve Ağustos ayının ilk haftasında 1. Dünya Savaşı başlamış oldu.¹⁵⁷ Bu ortamda Osmanlı

¹⁵⁵ Ahmad, **a.g.e.**, p.143; "Meb'ûsân İntihâbâtı", **İkdâm**, No:5975, (27 Eylül 1329/10 Ekim 1913), s.2; "Bugün Meclis-i Millî Küşâd Ediliyor", **Tasfir-i Efkâr**, No:1078, (1 Mayıs 1330/14 Mayıs 1914), s.1; "Meclis-i Millî'nin Küşâdı", **Tanin**, No:1937, (2 Mayıs 1330/15 Mayıs 1914), ss.1-2.

¹⁵⁶ "Son Havâdis: Bir Sû-i Kâsd: Sû-i Kâsd Nasıl Yapıldı?", **Tanin**, No: 1982, (16 Haziran 1330/29 Haziran 1914), s.4; "Sû-i Kâsd: Sû-i Kâsd Nasıl Tertîb Edildi?-Saraybosna: 28 Harizan", **Tasfir-i Efkâr**, No:1124, (16 Haziran 1330/29 Haziran 1914), s.5.

¹⁵⁷ Akşin, **a.g.e.**, s.268; "Avusturya-Sırbistan İhtilâfi: Avusturya Macaristan Hariciye Nezâreti'nin 48 Saatlik ultiatomu", **Tanin**, No:2007, (12 Temmuz 1330/25 Temmuz 1914), s.2; "Avusturya-Sırbistan İhtilâf-ı Müsellâhı:İlk Müsâdemeler-Harb Fi'len Başlamış Demekdir",

yönetimi ne düşünüyordu? İttihâd ve Terakki'nin önde gelen aktörlerinden Talat Paşa'nın ifadelerine göre, devletin yaşayabilmesi ve varlığını koruyabilmesi ancak bahsi geçen bloklardan birine girmeyi gerektiriyordu. Nitekim bir süre önce ikinci bloğu oluşturan İngiltere, Fransa ve Rusya'ya ittifak teklifinde bulunulmuş; fakat hiçbiri buna razı olmamıştı. Bu koşullar altında Osmanlı yönetimi ilk bloktan gelen ittifak teklifini geri çevirmedi. Almanya'nın Rusya'ya savaş ilanının ertesi günü Osmanlı-Alman savunma ittifakı da kabinenin birkaç üyesinin oluruyla resmileşmiştir. Müteakiben kısmî seferberlik ilan edilmiş ve 20 yaşından 45 yaşına kadar olan bütün erkekler silah başına çağırılmıştır.¹⁵⁸

Bu arada iki Alman savaş gemisine (Goeben & Breslau) Çanakkale'ye hareket etme talimatı verilmiş ve gemiler bir hafta sonra belirtilen noktaya varmışlardır. Bu gelişmeyi öğrenen kabinenin diğer üyeleri büyük bir şok yaşadılar. Nihayetinde bir oldubittiyle bu gemilerin satın alındığı açıklanmıştır. Basın, aslında gerçekte ilgisi olmayan bu satın alma işini topluma büyük bir başarı olarak sunmaktan geri durmuyordu. Teknik bilgilerine varıncaya kadar tanıtılan bu gemiler, güya 80 milyon Mark'a mal olmuştu. İngilizlerin iki Osmanlı gemisine el koymasına karşısında kalpleri üzüntü ile dolu olan insanlar, sözde bu iki Alman gemisinin satın alındığı haberini duyunca üzüntüleri sevince dönüşmüştü. Oysa gemiler halen Almanlarındı ve kısa bir süre sonra Osmanlı'yı savaşa fiilen sokacak toplar bu gemilerden ateşlenecekti. Kısacası sırtındaki savaş yükü iyice artan Almanya, bir an önce Osmanlı'yı savaşa sürüklemeye çabalıyordu. Ocak 1914'te "Paşa"lığa yükselmiş ve Harbiye Nazırlığı'na getirilmiş olan Enver ise Almanların zaferinden emindi ve bu yüzden savaşa girme yanlısıydı. Fakat Bulgaristan ittifaka dâhil edilmeden Osmanlı'nın Almanya'dan destek görmesi oldukça zor görünüyordu. Bu nedenle Ağustos'un ilk yarısında

---

Tesvîr-i Efkâr, No:1151, (15 Temmuz 1330/28 Temmuz 1914), s.1; "Almanya'nın Rusya'ya İ'lân-ı Harbi-Petersburg/1 Ağustos", **İkdâm**, No: 6268, (21 Temmuz 1330/3 Ağustos 1914), s.1; "Avrupa Orduları Birbirine Karışıyor: Almanya Orduları Fransa'ya Tecâvüze Başladılar", **Tanin**, No:2017, (22 Temmuz 1330/4 Ağustos 1914), s.1; "Avrupa'da Harb-i Umûmî: İngiltere'nin İ'lân-ı Harbi-Berlin/4 Ağustos", **İkdâm**, No:6271, (24 Temmuz 1330/6 Ağustos 1914), s.1.

¹⁵⁸ Alpay Kabacalı (Yay. Haz.), **Talât Paşa'nın Anıları**, (7. Baskı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, ss.25-26; "Berrî ve Bahrî Kuvvâ-yı Askeriyyemizin Kısmen Hâl-i Seferberiyeye Vaz'ı Husûsuna (Dair) İrade-i Seniyye Sâdir Olmuşdur", **İkdâm**, No: 6268, (21 Temmuz 1330/3 Ağustos 1914), s.1; "Yirmiden Kırk Beşe Kadar Silâh Başına: Lâyiha-i Kanûniyye", **İkdâm**, No: 6269, (22 Temmuz 1330/4 Ağustos 1914), s.1.

kendileriyle temas kurulmuş, ancak bundan bir savunma antlaşmasından başka bir sonuç çıkmamıştır.¹⁵⁹

Sözüm ona Almanlardan satın alındığı açıklanan savaş gemileriyle (artık Yavuz ve Midilli) Karadeniz'de manevra yapılması konusunda donanma komutanından baskı geliyordu. Nitekim Enver Paşa, Eylül'ün ikinci yarısında kendisine sözlü izin verdi. S. Akşin'e göre bu olay, verilen izinden habersiz olan Sadrazam Said Halim Paşa ve Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın muhalefetiyle karşılaştı, fakat kendileri de buna boyun eğmek durumunda kaldılar.¹⁶⁰ Bu esnada savaş koşullarını fırsat bilen hükümet, vakit kaybetmeden yukarıda da işaret edildiği gibi ekonomik bağımsızlık için önemli bir adım atmıştır. Bu konuda uzun bir süredir beklenen görüşmeler başlatılmış ve tarihler 8 Eylül'ü gösterdiğinde, 1 Ekim'den itibaren geçerli olmak üzere, devleti ilerlemekten men eden bir ayak bağı olarak kapitülasyonların kaldırılmasına ilişkin bir irade yayımlanmıştır.¹⁶¹ Alınan bu karar, bir notayla yabancı devletlere bildirilmiştir.¹⁶²

Osmanlılar henüz savaşa girmemişti. Zaten kabine de bütünüyle savaş taraftarı değildi. Fakat Almanya ve Avusturya'nın hali hazırda zor durumda olması Osmanlı üzerindeki Alman baskısını iyice arttırmıştır. 25 Ekim'de Enver Paşa'nın yazılı emriyle ilgili Alman gemilerine Karadeniz'e çıkma imkânı tanındı. Dört gün sonra gemiler Rus limanlarını bombaladılar ve 2 Kasım'da Rusya Osmanlı'ya savaş ilan etti. Bu esnada kabineden istifalar oldu. Rusya'nın bu kararını, üç gün sonra İngiltere ve Fransa'nın savaş ilanı takip etti. Çok geçmeden Osmanlı yönetimi de karşı savaş kararını verdi ve bütün Müslümanları düşmana karşı *cihâda* davet etti.¹⁶³

¹⁵⁹ Akşin, **a.g.e.**, ss.273-274; Kabacalı (Yay. Haz.), **Talât Paşa'nın Anıları**, s.29; "Büyük Bir Muvaffakiyet: Yeni Gemilerimiz: Yavuz Sultan Selim, Midilli", **Tanin**, No:2025, (30 Temmuz 1330/12 Ağustos 1914), s.1; "Yavuz Dretnotu ve Midilli Zırhlı Kruvazörü", **İkdâm**, No:6277, (30 Temmuz 1330/12 Ağustos 1914), s.1.

¹⁶⁰ Akşin, **a.g.e.**, ss.274-275.

¹⁶¹ "İmtiyâzât-ı Ecnebiyye'nin (Kapitülasyon) İlgâsı Hakkında İrâde-i Seniyye", (26 Ağustos 1330/8 Eylül 1914), **Düstür**, Tertîb-i Sâni, C.6c, s.1273.

¹⁶² "Matbûât-ı Umûmiyye Müdiriyyeti'nden: Kapitülasyonların Ref' ve İlgâsı Hakkında Hükûmât-ı Ecnebiyye'ye Tebliğ Edilen Notanın Süredir", **Tasfir-i Efkâr**, No:1195, (28 Ağustos 1330/10 Eylül 1914), s.2. Alınan bu kararın yansımaları için ayrıca bkz. "Siyâsiyyât: İstiklâl-i Hakiki", **Tasfir-i Efkâr**, No:1195, (28 Ağustos 1330/10 Eylül 1914), s.2; "En Son Haberler: Kapitülasyonların İlgâsı ve Alman Matbûâtı", "Bulgar Matbûâtı", **İkdâm**, No:6308, (31 Ağustos 1330/13 Eylül 1914), s.2.

¹⁶³ Akşin, **a.g.e.**, ss.275-276. İ. H. Danişmend, gemilere Karadeniz'e çıkma izninin verilmesinde sadece Enver Paşa'nın değil, Cemal ve Talat Paşaların da etkili olduğuna işaret etmektedir. Bkz.

Esasen imparatorluğun nasıl bir akıbetle yüzleşeceği daha savaşa girdiği bu anda belliydi. Bloklar arasında yapılacak küçük bir karşılaştırma bunu açık bir şekilde gözler önüne serer: İngiltere, Fransa ve Rusya'nın oluşturduğu ikinci bloğa Japonya, Karadağ, Sırbistan, Belçika ve Lüksemburg gibi devletler de dâhil olmuştur. Hepsisi elbette bu devletlerle sınırlı kalmayacaktır. Süreç içerisinde başta Amerika olmak üzere birçok devlet yine bu bloğa girecektir. Buna karşılık Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya'nın meydana getirdiği birinci blok ise daha savaşın ilk günlerinden itibaren kan kaybına uğramaya başlamıştır. İtalya, tarafsızlık iddiasıyla müttefiklerini kaderlerine terk etmiştir. Bununla birlikte, bloğun yeni kazanımları şimdilik Osmanlı İmparatorluğu ve ileride sadece Bulgaristan'ın katılımıyla sınırlı kalacaktır. Ayrıca gerek ekonomik olarak gerekse de askerî güç itibarıyla ikinci bloğun daha avantajlı bir konumda olduğu açıktır. Bu koşullar altında, birçok askerî gücü karşısına almış ve yakın zamanda içinden çıktığı savaşların yol açtığı yaraları henüz tam anlamıyla saramamış olan Osmanlı ordularından topyekün bir zafer beklemek gerçek anlamda haksızlık olacaktır. Bu nedenle İ. H. Danişmend, haklı bir şekilde Osmanlıların savaşa girişini her bakımdan "*çığınca bir cinayet*" olarak nitelendirmiştir.¹⁶⁴

Öncelikle *cihâddan* beklenen sonuç tam anlamıyla elde edilemedi. Cephelerden gelen haberler de Danişmend'in yaptığı değerlendirmeyi çürütecek cinsten değildi. Osmanlı birlikleri, bazı istisnalar dışında, birçok cephede sürüklendikleri savaşta ağır mağlubiyetler alıyor ve ciddi kayıplar veriyorlardı. 1914 yılı Aralık ayının sonlarına doğru başlayan Sarıkamış Harekâtı, tarihler 15 Ocak 1915'i gösterdiğinde büyük bir felaketle son bulmuştur.¹⁶⁵ Bu esnada imparatorluğun güneyinde Bahriye Nazırı/IV.

Danişmend, **a.g.e.**, s.416. Ayrıca bkz. "İnkıtâ-i Münâsebât ve Muhâsamât: Tebliğ-i Resmî", **Tanin**, No:2107, (21 Teşrîn-i Evvel 1330/3 Kasım 1914), s.1; "Son Havâdis: İsti'fâ", **Tanin**, No:2107, (21 Teşrîn-i Evvel 1330/3 Kasım 1914), s.4; "Cihâd-ı Ümmet: Hükümet-i Seniyye'nin Düvel-i Ma'lûme ile Hâl-i Harbde Bulunduğuna Dair Şeref-Sâdır Olan İrade-i Seniyye-i Hazret-i Hilâfet-Penâhi Sûret-i Münîfesidir", **Sabah**, No:9035, (30 Teşrîn-i Evvel 1330/12 Kasım 1914), s.1; "Cihâd-ı Ekber, Farz-ı Ayn: Halife-i Müslimîn Bütün Müslümanları Cihâd-ı Ekber'e Da'vet Ediyor", **Tanin**, No:2119, (2 Teşrîn-i Sâni 1330/15 Kasım 1914), ss.1-2. *Cihâd-ı Ekber* hakkında ayrıntılı bir değerlendirme için bu araştırmanın/tezin *İslâmcılık* kısmına bakınız.

¹⁶⁴ Danişmend, **a.g.e.**, ss.418-419.

¹⁶⁵ Sarıkamış Harekâtı'nın ayrıntıları için bkz. Genel Kurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi: Kafkas Cephesi: 3. Ordu Harekâtı**, C.1, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993, ss.347-536. Ayrıca krş. "Sarıkamış da Eyâdi-i Osmâniyân'da", **Tasfir-i Efkâr**, No:1310, (22 Kânûn-ı Evvel 1330/4 Ocak 1915), s.1; "Berlin Hey'et-i İstihbâriyyesinin ve Ajansların Telgrafları: Kafkasya'da Osmanlı Orduları-Rusların Endişeleri", **Servet-i Fünûn**, No:138, (2 Kânûn-ı Sâni 1330/15 Ocak 1915), s.2.

Ordu Kumandanı Cemal Paşa'nın yönetiminde başlayan Kanal Harekâtı'nda da, her ne kadar Sarıkamış'taki gibi büyük bir felaket yaşanmamışsa da, sonuç değişmemiştir. "*Al bayrak Kahire üzerinde yükselsin!*" sözlerini mırıldanarak ve zafer ümitleriyle büyük bir çölü aşmaya çalışan askerler, bütün fedakârlıklarına rağmen bir sonuç elde edemediler. Dolayısıyla ilk girişimde birçok şehit verildi, ancak kanal geçilemedi. 1916 yılı Temmuz ayı sonunda başlayacak olan II. Kanal Harekâtı da aynı akıbete uğrayacaktır. Zaten Cemal Paşa da hatıratında İngilizlerin kanaldaki savunma araçlarının üstünlüğünden dem vurarak, zaferden pek de ümitli olmadığını kaydediyordu.¹⁶⁶

Denizde yürütülen savaşın ise karadakinden farkı yoktu. Karadeniz kıyılarında Rus filosunun ve Akdeniz'de müttefiklerine ait filoların yaptığı tahribat ortadaydı. Bütün bu mağlubiyetlerin yanında hiç şüphesiz Osmanlı askerinin gösterdiği fedakârlıkların eseri olan başarı örnekleri de yok değildi. Düşman filosunun 19/25 Şubat 1915 tarihlerinde iki kez ağır bombardımana tuttuğu Çanakkale'de, bazı dış istihkâmlar ve bataryalar tahrip edilmişti. Bu sayede ilerleyen düşman filosu, 7/8 Mart'ta merkez bataryalara da ateş açmıştır. 10/11 Mart'ta boğaza taarruz edilmiş, ancak başarı sağlanamamıştır. Bu hareketten bir hafta sonra, yani 18 Mart'ta İngiliz ve Fransız filosunun ortak taarruz hareketi cereyan etmiş, aynı şekilde düşman filosu ağır bir karşılık almıştır. Osmanlı askerinin bu zaferi üzerine denizden geçemeyeceğini anlayan düşman, Nisan ayının sonlarında karaya asker çıkarmaya başlamış; bütün mahrumiyetlere rağmen Osmanlı askeri düşmana karada da geçit vermemiştir. Çanakkale'de bu önemli başarıya imza atılırken, bir süredir Bulgaristan'dan beklenen adım atılmış ve Bulgarlar 6 Eylül 1915'te birinci bloğa dâhil olmuşlardır.¹⁶⁷ Gerek Çanakkale'deki başarı gerekse de Bulgaristan'ın savaşa girişi düşman birliklerini çekilmek durumunda bırakmıştır. Tarihler 1916 yılının ilk günlerini gösterdiğinde ise son düşman askerleri de bölgeyi terk ediyorlardı.¹⁶⁸

¹⁶⁶ Alpay Kabacalı (Yay. Haz.), **Cemal Paşa Hatıralar: İttihat ve Terakki, I. Dünya Savaşı Anıları**, (7. Baskı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, ss.174-188, 200-201.

¹⁶⁷ "Balkanlar Ahvâli: Bulgaristan Harb Edecek", **Tasfir-i Efkâr**, No:1557, (26 Ağustos 1331/8 Eylül 1915), s.2; M. A., "Bulgaristan'ın Türkiyâ ve Müttefikleriyle Hareketi", **Servet-i Fünûn**, No:377, (29 Ağustos 1331/11 Eylül 1915), s.4.

¹⁶⁸ Çanakkale'de verilen mücadelenin ayrıntıları için bkz. Danişmend, **a.g.e.**, ss.422-425,429-430; M. Albayrak, M. Çakıcı vd. (Yay. Haz.), **Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muhârebeleri**, C.1/2, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara, 2005.

İmparatorluk coğrafyasının bir ucunda bu gelişmeler kaydedilirken, bir diğer ucunda, Irak Cephesi'nde, yine önemli bir başarıya tanık olunmaktaydı. Bilindiği gibi 1915 yılı Eylül ayının sonunda bu cephede büyük bir öneme haiz olan *Kûtü'l Amâre* kasabası düşmüştü. Bu, Bağdat için önemli bir tehlike demektir. Nitekim *Kûtü'l Amâre*'ye yerleşmiş olan İngiliz-Hint birliği General *Townshend* kumandasında Bağdat'a doğru taarruza girişmiş, fakat 22 Kasım 1915'te Selmanpâk'da Osmanlı askerleri karşısında mağlup olmuş ve *Kûtü'l Amâre*'ye geri çekilmiştir. Burada Osmanlı askerinin kuşatmasıyla yüzleşen General *Townshend*, neredeyse yarım yıllık çaresiz bir bekleyişten sonra askerleriyle birlikte 29 Nisan 1916 tarihinde teslim olmuştur.¹⁶⁹ Osmanlı birlikleri türlü sıkıntılarla *Kûtü'l Amâre*'de önemli bir zafer elde ettiğinde, Sarıkamış'ta yaşanan felaketten beri iyice hazırlanmış olan Ruslar da bölgedeki ilerleyişine yeniden başlamıştır. Osmanlı kuvvetlerini mağlup eden Rus askerleri, Şubat-Temmuz 1916 tarihleri arasında sırasıyla Erzurum, Bitlis, Muş, Trabzon, Bayburt, Gümüşhane ve Erzincan'a girmişlerdir.¹⁷⁰

Bütün bunlar yetmezmiş gibi bir süredir Osmanlı yönetimi bir Arap ayaklanmasıyla tehdit ediliyordu. Tehdidin sahibi Mekke Şerifi ve Emiri Hüseyin b. Ali'ydi. Bâbü'lî'nin bölgeyle ilgili planları nedeniyle bir taraftan Şerif Hüseyin, böyle bir tehdit savururken; diğer taraftan aynı zamanda Hicaz mebusu olan oğlu Şerif Abdullah, babasının Bâbü'lî'yle yaşayabileceği olası sorunlarda ve Hicaz'ın özerkliği konusunda desteklerini temin etmek üzere İngilizlerle görüşüyordu. Mısır'da cereyan eden görüşmelerden anlaşıldığına göre İngilizler, henüz Şerif Hüseyin'i Bâbü'lî'ye karşı destekleme niyetinde değillerdi. Fakat Şerif Abdullah, İngilizlerin takındıkları bu tavırdan pek de ikna olmamıştır. Çünkü hali hazırda Arap siyasetçileri arasında

¹⁶⁹ Danişmend, **a.g.e.**, ss.426, 429-430. Ayrıca bkz. Percy Lake, **Kûtü'l Amâre Muhâsarası ve Harekât-ı Tahlîsiyyenin Edvâr ve Safahâtı**, (Mütercimi: Erkân-ı Harbiyye-i Bahriyye'den Hüsâmeddin), Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1332; R. Köse, M. Albayrak vd. (Yay. Haz.), **Arşiv Belgelerine Göre Kûtü'l Amâre Zaferi**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul, 2016; "Irak'da İngilizlere İlk Mühim Darbe: (Kûtü'l Amâre)'nin Zabtı", **Tesvîr-i Efkâr**, No:1761, (17 Nisan 1332/30 Nisan 1916), ss.1-2.

¹⁷⁰ Danişmend, **a.g.e.**, s.431. Anadolu'da bu şehirler Rus işgaline uğradığı tarihlerde Osmanlı genel karargâhının cepheler hakkında bilgi veren ve gazetelerde yayımlanan resmî tebliğleri, "*Kafkas Cephesi'nden (yeni) mühim ma'lûmât gelmemiştir/alınmamıştır*" ya da "*diğer cebhelerden mühim ma'lûmât gelmemiştir*" gibi ifadelerle geçirilmiştir. Bkz. "Son Haberler: Tebliğ-i Resmî", **Tesvîr-i Efkâr**, No:1688, (4 Şubat 1331/17 Şubat 1916), s.2; "Osmanlı-İtilâf Devletleri Muhârebesi: Tebliğ-i Resmî", **Tesvîr-i Efkâr**, No:1689, (5 Şubat 1331/18 Şubat 1916), s.1. Bu gazetenin (ilgili zaman aralığında) takip eden diğer sayılarındaki resmî tebliğlerde de *Kafkas Cephesi*'nde düşen şehirlerle ilgili herhangi bir bilgiye ulaşmak söz konusu olmamıştır.

İngilizlerin bölgeyle ilgili planları olduğu ve bağımsız bir Arap devletini destekledikleri yönünde yaygın bir kanaat hâkimdi. Nitekim aldıkları olumsuz cevaplardan ümitsizliğe kapılmayan Şerif Hüseyin ve oğlu bu arada Bâbîâli'yle de temaslarını kesmediler ve uzlaşma arayışlarını sürdürdüler. 1. Dünya Savaşı'nın başlaması kendileri için büyük bir fırsat olmuştur. Bu kez bir süre önce desteklerini talep ettikleri İngilizler, kendilerine yanaşma çabası içerisine girmişlerdir. Şerif Hüseyin'e savaşta yanlarında yer aldığı takdirde kendisini destekleyeceklerini bildiren İngilizler, önemli vaatlerde bulunmuşlardır. Şerif Hüseyin ve oğulları arasında gerekli müzakereler yapıldıktan sonra ayaklanma ve İngilizlerle görüşme kararı verilmiştir. Temmuz 1915 tarihinde İngilizlerle görüşmelere girilmiş ve bir süre sonra anlaşmaya varılmıştır. Buna rağmen Şerif Hüseyin, uzlaşım diye Bâbîâli'yle olan temaslarını da tamamen kesmemiştir. Fakat hükümetle uzlaşma çabalarından bir sonuç elde edememiştir. Bunun üzerine, 1916 yılı Harizan ayının başlarında bölgedeki kabileler kışkırtılmaya başlanmıştır. Gerekli hazırlıklar tamamlandıktan ve Bâbîâli'yle anlaşmaya varılamayacağından tamamen emin olunduktan sonra ayaklanma başlatılmıştır. Şerif Hüseyin, ayaklanma süresince bir önceki siyasetinin doğal bir uzantısı olan bir siyaset izledi. Hicaz'daki konumunu güçlendirmek ve komşuları üzerindeki otoritesini genişletmek istiyordu. Yeni müttefiklerini bu bağlamda önemli bir güç olarak kullanmaktan geri durmamaktaydı. Arap milliyetçiliğinin gelişmesi açısından da önemli bir adım sayılan bu ayaklanma, savaşın Hicaz'da çıkarları kesişen farklı siyasî otoriteler nezdinde yol açtığı bir etkinin sonucuydu. Bu suretle bölgedeki bazı yerler kısa bir zaman zarfında elden çıkmıştır.¹⁷¹ Bir taraftan düşmanla uğraşan Osmanlı yönetimi, diğer taraftan da böyle bir ayaklanmayla yüzleşince haliyle zor durumda kalmıştır. Yukarıda da işaret edildiği gibi ayaklanmanın başlamasından hemen sonra, 1916 yılı Temmuz ayı sonlarında, 2. Kanal Harekâtı da icra edilmiştir. Fakat elde edilen sonuç, birincisinden pek de farklı olmamıştır. Yaklaşık aynı tarihlerden itibaren Galiçya, Romanya ve Makedonya cephelerine de Osmanlı askeri sevk ediliyordu. Bu askerler de ciddi kayıplar vermekteydiler, fakat elde ettikleri başarılar da yok değildi.¹⁷²

¹⁷¹ Danişmend, **a.g.e.**, s.433; C. Ernest Dawn, **Osmanlıcılıktan Arapçılığa**, (Çev. B. Aydın & T. Temiz), Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1998, ss.26-61.

¹⁷² Osmanlı askerlerinin bu cephelerdeki başarı örnekleri hakkında bkz. "Galiçya'da Osmanlı Dilâverleri", **Servet-i Fünûn**, No:716, (4 Ağustos 1332/17 Ağustos 1916), s.1; "Kıtaât-ı

Bu arada bir süredir İttihâd ve Terakki kabinesi de önemli gelişmelere tanıklık ediyordu. Sadrazam Said Halim Paşa, Ekim 1915'in ortalarında uhdesindeki Hariciye Nazırlığı'nı bırakmıştır. Tarihler Şubat 1917'nin ilk günlerini gösterdiğinde ise sözde sağlık sorunlarından ötürü Sadaret'ten de istifa etmiştir. Sadaret'e aynı zamanda Dâhiliye ve Maliye Nezaretleri'ne de vekâleten bakacak olan Talat Paşa getirilmiştir.¹⁷³ İttihâd ve Terakki kabinesi böylece önemli bir değişikliğe sahne olurken, içinde bulunulan savaş da tüm hızıyla devam ediyordu. Öncelikle vurgulamak gerekir ki Mart 1917'nin ilk günlerinde Irak Cephesi'nden pek de iyi haberler gelmemekteydi. Osmanlı karargâhı, *Kütü'l Amâre*'de elde edilen zaferden yeterince yararlanamamıştı. İran'da bir harekete girişilmiş ve birlikler dağıtılmıştı. Bu, aynı zamanda Bağdat'ın korumasız kaldığı anlamına geliyordu. Nitekim çok geçmeden bu önemli ve tarihî merkez İngilizlerin eline geçmiştir. Sinâ'daki durum da pek farklı görünmüyordu. Tam teçhizatlı düşman askerinin şiddetli taarruzlarına maruz kalan Osmanlı birlikleri ciddi kayıplar vererek geriliyordu. Kafkas Cephesi'nde ise koşullar değişmiştir. Kaybedilen bazı yerler tekrar geri alınıyordu.¹⁷⁴ 1917 yılının başlarında Rusya'da patlak veren ihtilalin, Osmanlı birliklerinin bu cephedeki olumlu ilerleyişi üzerindeki etkisi şüphesizdi. Ülke, ciddi karışıklıklara sahne oluyordu. Halk, bir süreden beri böyle bir ihtilalin yaşanmasını adeta dört gözle bekler bir hale gelmişti. Çünkü savaşın ağır yükü ve ekonomik sıkıntılar altında iyiden iyiye eziliyordu. Basında yer alan haberlere göre, 12 Duma üyesinden oluşan bir yürütme heyeti oluşturulmuş ve heyet ülkenin yönetimini ele almıştır. Bütün bakanlar tutuklanmış ve hapsedilmişlerdi. Bununla birlikte, başkent in güvenliğini sağlamakla yükümlü askerî kıtadan da 40 bin kişi ihtilalcilere katılmıştır.¹⁷⁵

Askeriyyemiz Galiçya'da!", **Tesvîr-i Efkâr**, No:1835, (4 Ağustos 1332/17 Ağustos 1916), s.1; K., "Osmanlılık Zinde ve Zî-Hayât: Viyana/10 Eylül", **Tesvîr-i Efkâr**, No:1864, (2 Eylül 1332/15 Eylül 1916), s.1; "Dobruca Muzafferiyetleri: Türk Askerlerinin Secâati", **Servet-i Fünûn**, No:782, (11 Teşrîn-i Evvel 1332/24 Ekim 1916), s.1; "Himmetimizin Azameti: Makedonya Cebhesi'nde de Düşmanlarımızla Karşılaşıyor ve Kendilerini Püskürtüyoruz", **Tesvîr-i Efkâr**, No:1912, (22 Teşrîn-i Evvel 1332/4 Kasım 1916), s.1.

¹⁷³ Elif (I.) Elif (I.), "Hey'et-i Vükelâ'da Tebeddüller", **Sabah**, No:9780, (23 Kânûn-ı Sâni 1332/5 Şubat 1917), s.1; "Hatt-ı Hümâyûn Sûreti", "Yeni Hey'et-i Vükelâ", **Sabah**, No:9780, (23 Kânûn-ı Sâni 1332/5 Şubat 1917), s.1; "Tebeddül-i Vükelâ-Hatt-ı Hümâyûn Sûreti", **Tesvîr-i Efkâr**, No: 2003, (23 Kânûn-ı Sâni 1332/5 Şubat 1917), s.1.

¹⁷⁴ Danişmend, **a.g.e.**, ss.435-436.

¹⁷⁵ M. A., "Rus Pây-ı Tahtında İhtilâl", **Tesvîr-i Efkâr**, No:2042, (16 Mart 1333/1917), s.1; "Petersburg'da Büyük Bir İhtilâl", **Sabah**, No:9819, (16 Mart 1333/1917), s.1.

Çar'ı tahtından ve tacından eden bu ihtilal, aynı zamanda Rusya'nın kısa bir süre sonra savaştan çekilmesi anlamına da geliyordu. Bu, ikinci blok devletleri için şüphesiz büyük bir kayıp olacaktır. Fakat Rusya henüz kesin kararını vermeden; yeni ve büyük bir güç olarak Amerika sözüm ona "*insaniyet namına*" savaştığını iddia ettiği ikinci blok lehine savaşa dâhil olmuştur.¹⁷⁶ Amerika böyle bir adım attığı esnada, Rusya'da gösteriler iyice alevleniyor ve ülke sathında genişliyordu. Ülke ekonomisi zaten iç açıcı görünmüyordu ve halk oldukça zor bir durumdaydı. Geçici hükümet ise mevcut sorunların üstesinden gelmekten acizdi. Geniş kitleler greve gidiyor ve koşullar gittikçe ağırlaşıyordu. Kısacası ayaklanma için ortam uygundu. Bu gelişmeler üzerine ülkenin yegâne kurtarıcısı olarak görülen ve güçlenen Bolşevikler, sözkonusu hükümeti devirmek ve savaşı bitirerek ülkede refahı sağlamak üzere hazırlıklara giriştiler. Nitekim Ekim ayının sonlarında (miladi Kasım'ın ilk haftasında) gerçekleştirilen geniş kapsamlı bir ayaklanma sonucunda iktidar ele geçirildi. Tarihe *Ekim Devrimi* olarak geçen bu hareketle birlikte Rusya için yeni bir dönem başlıyordu.¹⁷⁷ Devrim sonrası Bolşevik yönetimi ilk iş olarak gizli antlaşmaları tanımadığını duyurdu. Müteakiben, imzalanan gizli antlaşmaları deşifre etti. Bu girişim, hiç şüphesiz bu antlaşmalarda imzası bulunanları pek de memnun etmedi. Bununla yetinmeyen Bolşevik yönetimi, kısa bir süre içerisinde savaşın bitirilmesi ve barışın yapılması için gerekli adımları atmaya başladı. İlk aşamada, mütareke görüşmelerine girişti ve 1917 yılı Aralık ayında mütareke antlaşmasını imzaladı.¹⁷⁸

Bu sırada Sinâ'dan ciddi kayıp haberleri geliyordu. Cephane eksikliği, Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal kumandasındaki Arapların düşmana desteği ve sağlık teşkilatının kötü oluşu Osmanlı birliklerini zor durumunda bırakıyordu. Bu koşullar altında Gazze boşaltıldığı gibi bir süre sonra Kudüs de aynı akıbete uğramıştır. Bu,

¹⁷⁶ "Amerika Harbe Giriyor: Meclis-i Meb'usân Harb Teklifini Kabul Etdi-Amsterdam/6 Nisan", **Sabah**, No:9842, (8 Nisan 1333/1917), s.1; M. A., "Amerika Hâl-i Harbe Karar Verdi", **Tesvîr-i Efkâr**, No:2065, (8 Nisan 1333/1917), s.2.

¹⁷⁷ Ekim Devrimi'nin ayrıntıları için bkz. Ramin Sadıkov, "Şubat Devriminden Sonra Rusya'da İktidar Mücadelesi: Ekim Devrimi'ne Giden Yol", **Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.29, S.48, 2010, ss.101-118.

¹⁷⁸ K., "Rusya Ahvâli: Hafî Muâhedeler Neşrediliyor mu?", **Tesvîr-i Efkâr**, No:2293, (27 Teşrîn-i Sâni 1333/27 Kasım 1917), s.1; K., "Mütâreke Müzâkerâtına Mübâşeret Edildi-Sulh-ı Âlem Nihâyet Teessüs Eyleyecek mi?", **Tesvîr-i Efkâr**, No:2301, (5 Kânûn-ı Evvel 1333/5 Aralık 1917), s.1; "Ruslarla Umûmî Mütâreke Akdedildi-Karadeniz'de Seyr-ü Sefer Serbest", **Sabah**, No:10090, (17 Kânûn-ı Evvel 1333/17 Aralık 1917), s.1.

Filistin'in kaybedildiği ve savunma cephesinin Suriye'ye kaymaya başladığı anlamına geliyordu.¹⁷⁹

Kafkas Cephesi'nde ise olumlu gelişmeler yaşanıyordu. Mütareke sonrasında Ruslarla barış görüşmeleri başlamıştır. Üç dönem halinde cereyan eden görüşmelerin ilk ikisinden bir sonuç alınamamış, üçüncü dönem görüşmeleri ise Rusların tavrından ötürü tıkanmıştır. Bu durumu fırsata çeviren Osmanlı karargâhı, 12 Şubat 1918'de birliklerine hareket emri vermiştir. Osmanlı askeri, kısa bir süre zarfında herhangi bir direnişle karşılaşmadan hızla ilerlemiştir. Dolayısıyla yukarıda elden çıktığı belirtilen şehirlerin bir kısmı tek tek ele geçirilmişlerdir. Keza Almanlar da Ruslara karşı aynı hareket tarzını benimsemiştir. Böylece Rusya zor durumda kalmış ve barış görüşmeleri tekrar başlamıştır. Nitekim Mart 1918'in ilk günlerine gelindiğinde Ruslarla savaşı bitiren antlaşmaya imza atılmıştır. Antlaşmanın imzalanmasından sonra Mart-Nisan 1918'de sırasıyla Erzurum, Van, Ardahan, Sarıkamış, Batum ve Kars da ele geçirilmiştir.¹⁸⁰

Ruslarla tıkanan barış görüşmeleri henüz başlamadan önce güneydeki Osmanlı birlikleri Şam'a çekilmişlerdi. İmzalar atıldıktan sonra, özellikle Mart ayının sonlarında birinci, Nisan sonu Mayıs başında ise ikinci *Şerîa muhârebeleri* cereyan etmiş ve ikisi de sonuçsuz kalmıştır. Yaklaşık aynı tarihlerde (7 Mayıs 1918) Irak cephesinde bu kez düşme sırası Bağdat'tan sonra Kerkük'e gelmişti.¹⁸¹ Cephe hattında bu gelişmeler yaşanırken Osmanlı payitahtı da 1918 yazında son taht değişikliğine tanık oluyordu. Sultan 5. Mehmed Reşad, 3 Temmuz'da vefat etmiş ve ertesi günü yerine Veliâht 6. Mehmed Vahîdüddin tahta geçmiştir.¹⁸² Birkaç gün sonra ise Talat Paşa'nın ikinci kabinesi kurulmuştur.¹⁸³

Bu tarihî değişiklikler sonrasında da Osmanlı karargâhı açısından, Kafkas Cephesi dışında, pek de olumlu bir gelişme kaydedilememiştir. Zaten savaşın da

¹⁷⁹ Danişmend, **a.g.e.**, ss.436-437.

¹⁸⁰ Antlaşma ve yansımaları hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Selami Kılıç, "Unutulmuş Barış: Brest-Litovsk-Mart 1918-Yankıları, Türk ve Dünya Tarihindeki Önemi", **Osmanlı**, C.2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss.622-637.

¹⁸¹ Danişmend, **a.g.e.**, s.445.

¹⁸² "Pek Müessif Bir Haber: Beşinci Sultan Mehmed Hân'ın İrtihâli", **Tesvîr-i Efkâr**, No:2505, (4 Temmuz 1334/1918), s.1; "Şevketlü Pâdişâhımız Sultan Mehmed Hân Sâdis Hazretleri'ne Bîat Resm-i Âlisi-Hakân Mağfûrun Cenâze Merâsimi", **Tesvîr-i Efkâr**, No:2506, (5 Temmuz 1334/1918), s.1.

¹⁸³ "Yeni Kabinenin Teşekkülü", **Tesvîr-i Efkâr**, No:2509, (8 Temmuz 1334/1918), s.1.

sonu gelmek üzereydi. Eylül ayının ikinci yarısında *Nablus meydan muhârebesi* cereyan etmiş; fakat burada da mağlubiyet kaçınılmaz olmuştur. Çok geçmeden Suriye'nin bazı merkezleri ve nihayet 1 Ekim'de Şam, 27 Ekim'de ise Halep düşmüştür.¹⁸⁴

Balkan coğrafyasında ise durum pek farklı değildi. Bulgaristan, Eylül ayında uğradığı düşman taarruzlarına daha fazla dayanamamış ve mütareke yoluna giderek savaştan çekilmiştir. Bu, Osmanlı-Alman bağlantısının kesilmesi demektir. Dolayısıyla Osmanlı yönetimi de Ekim ayının ilk günlerinde mütarekeyi tercih etmek durumunda kalmıştır. Mağlubiyetin kabulünün ilanı olan bu gelişme, aynı zamanda bu sürecin müsebbibi olan İttihâd ve Terakki'nin de sonu anlamına geliyordu. Nitekim Temmuz ayının ilk günlerinde ikinci kabinesini kuran Talat Paşa, 8 Ekim'de istifa etmiştir. Fakat istifa kararı yeni kabine kuruluncaya kadar bekletilmiş ve 13 Ekim'de ilan edilmiştir. Bu ilandan hemen sonra da içinde İttihatçıların eksik olmadığı yeni kabine Ahmed İzzet Paşa tarafından kurulmuştur. Yeni kabinenin ilk işi, hiç şüphesiz ağır şartlar içeren mütareke antlaşmasını imzalamak olmuştur. Bu antlaşma, İ. H. Danişmend'e göre Osmanlı tarihinde imzalanmış *mağlubiyet belgelerinden en ağırıydı*. Bu, bir mütarekenâmeden ziyade bir *teslimnâme*ydi.¹⁸⁵

Mütarekenin imzalanmasından sonra, 1 Kasım 1918 tarihinden itibaren son İttihâd ve Terakki Kongresi de yapılmaya başlanmıştır. Kongrede sert tartışmalar cereyan etmiş ve nihayet son toplantıda alınan kararlar İttihâd ve Terakki ismi tarihe karışmıştır. Bu esnada önde gelen İttihatçılar da çoktan ülkeyi terk etmişlerdi. Bu, elbetteki İttihatçılığın ve İttihatçıların sonu demek değildi. Nitekim çok geçmeden 9 Kasım'da esasen İttihâd ve Terakki'nin devamı sayılan *Teceddüt Fırkası* kurulmuştur. Fırka kurulmadan önce, İttihatçıların yer aldığı Ahmed İzzet Paşa kabinesi de oldukça zor bir zaman diliminden geçiyordu. Saraydan söz konusu İttihatçıların istifası istenmiştir. Bu istek tekrarlanınca kabine toplanarak gerekli müzakerelerde bulunmuştur. Bunun sonucunda, kabineye yapılan bu müdahalenin *Kanûn-ı Esâsî*'ye

¹⁸⁴ Danişmend, **a.g.e.**, ss.445-446.

¹⁸⁵ Danişmend, **a.g.e.**, ss.448-451; "Yeni Kabinenin İlk Vazifesi", **Sabah**, No:10381, (13 Teşrîn-i Evvel 1334/13 Ekim 1918), s.1. Dönemin gazetelerinde mütarekenin imza tarihi 31 Ekim 1918 olarak gösterilmektedir. Bkz. "Millî Ajans'ın Dün Geceki Tebliği", **Tasvîr-i Efkar**, No:2547, (1 Teşrîn-i Sâni 1334/1 Kasım 1918), s.1; "Mütareke İmzâ Edildi", **Sabah**, No:10400, (1 Teşrîn-i Sâni 1334/1 Kasım 1918), s.1; "Mütareke İmzâ Edildi-Dün Öğle Zamanından Beri Terk-i Muhâsamât-Fransa'nın Cevâbı", **Vakit**, No:368, (1 Teşrîn-i Sâni 1334/1 Kasım 1918), s.1.

aykırı olduğu düşünülerek bütün kabinenin istifasını sunması kararlaştırılmıştır. Nitekim istifalar saraya sunulmuş ve kabul edilmiştir.¹⁸⁶ Bu tür hükümet buhranları, dönemin ilk yıllarında olduğu gibi, imparatorluğun yıkılışa doğru sürüklendiği bu son yıllarda da sıklıkla baş gösterecektir. Fakat ülkenin bütün sorunları bununla sınırlı değildi. Yönetimdeki buhranlar bir yana, ülke ekonomisinde de ciddi buhranlar yaşandığı bir hakikatti. Özellikle savaşın cereyan ettiği yıllarda bunu bütün çıplaklığıyla tespit etmek mümkündür. Savaş koşullarında bu gibi buhranlar fırsata dönüştürülerek ülkeye faydalı olabilecek politikalar da üretilmedi değil.

Hatırlanacağı üzere savaş öncesinde, ekonominin büyük ölçüde ziraate dayalı olduğu ülkede ticareti ve sanayiye geliştirmeye ve Türkleri bu alanlara yönlendirmeye dönük adımlar atılmıştı. Bu adımlar çok geçmeden sonuç vermiştir. Basın, artık bu konuda oldukça sevindirici haberler paylaşıyordu. Bu haberlere göre, payitahtta memuriyetten başka hiçbir mesleğe girmeye alışmamış olanlar, artık ticaretin ve sanayinin önemini kavramaya başlamışlardı. Mekteplerini bitiren çocuklar/gençler, Bâbîâli'nin her zaman kendilerini besleyemeyeceğini görüyor ve bu nedenle küçük birer dükkân açarak geçimlerini temin etmeye gayret ediyorlardı. Hatta çocuklarını uyutmak için kendilerine "*memur olsun, kâtip olsun*" diye ninniler mırıldanan anneler dahi adeta Orta Çağ'a özgü olan bu gibi düşünceleri artık zihinlerinden atıyorlardı. Hemen her tarafta Türklerin açtığı dükkânlar, mağazalar görülüyor ve yeni şirketler kuruluyordu. Halk, bu yerli esnaftan, tüccarlardan alışveriş yapmaya teşvik ediliyordu. Yerli sanayiye geliştirmek amacıyla gerekli yasal düzenlemeler de ihmal edilmemekteydi. Bütün bu atılımlara rağmen, 1. Dünya Savaşı'na değin arzulanan düzeyde sermaye birikimi sağlanamadı. İttihatçılar, sermaye birikimine çözüm bulunamadığı sürece Türkleri ekonomik hayatta faal bir hale getirmenin imkânsız olduğunu düşünüyorlardı. Dolayısıyla dönemin ilk yıllarından itibaren çözüm *tasarrufla* aranmıştır. Bu konuda en küçüğünden en büyüğüne bütün vatandaşlara müsrifliğin zararları anlatılmaya ve *tasarruflu* olmanın önemi telkin edilmeye çalışıldı; fakat bu da yeterli gelmedi. Bu durumda liberal

¹⁸⁶ Akşin, **a.g.e.**, ss.306-308; "İttihâd ve Terakki Kongresi", **Vakit**, No:369, (2 Teşrîn-i Sâni 1334/2 Kasım 1918), ss.1-2; "İttihâd ve Terakki Kongresi'nde", **Sabah**, No:10401, (2 Teşrîn-i Sâni 1334/2 Kasım 1918), s.1; "Kaçan Kaçana", **Sabah**, No:10403, (4 Teşrîn-i Sâni 1334/4 Kasım 1918), s.1; "İttihâd ve Terakki'nin İnhilâli", **Tasvîr-i Efkâr**, No:2551, (5 Teşrîn-i Sâni 1334/5 Kasım 1918), s.1; "İzzet Paşa Kabinesinin İsti'fâsı", **Vakit**, No:377, (10 Teşrîn-i Sâni 1334/10 Kasım 1918), s.1.

ekonomi modeli terk edilmeye ve yerine Almanlardan mülhem "*millî iktisat*" politikası benimsenmeye başlandı.¹⁸⁷

Savaş dönemi, millî iktisadın filizlenip serpilmeye başladığı müstesna bir zaman dilimi olmuştur. Bu dönemde ekonominin en önemli sacayağını teşkil eden ziraat başta olmak üzere savaş öncesinde teşvik edilmeye ve geliştirilmeye çalışılan ticaret ve sanayi alanlarında ciddi sorunlar yaşanmıştır. Hammadde, insan ve hayvan gücü kaynaklarında adeta bir kıtlık hüküm sürmekteydi. Bunlara bağlı olarak üretimde de ciddi bir düşüş görülüyordu. Dışarıyla bağlantı ve dolayısıyla ithalat da önemli ölçüde kesilmişti. Uygulanan ambargolar da cabasıydı. Bu da doğal olarak tahıl ve şeker gibi gıda maddeleri ile çeşitli mamul maddelerde hızla yayılan kıtlıklara ön ayak olmuştur. Bu gibi kıtlıklar, iç tüketimin büyük oranda düşüş gösterse de iç üretim yoluyla temin edilmesini zaruri bir hale getirmiştir. Millî iktisadın gelişimi açısından önemli bir fırsat demek olan bu gelişme, aynı zamanda hükümete yakın yerli üreticiye ve tüccara ürünlerini pazara spekülatif karlarla sunma imkanı da tanımıştır.¹⁸⁸

Tüketiciler arasında ciddi bir sefaletle yol açmasına ve onları fahiş bir sömürüye maruz bırakmasına rağmen, sermaye birikimine ivme kazandırdığı için bu tür kazançlara bir süre göz yumuldu. Öte yandan, gayrimüslim müteşebbislerden boşalan yerlere Türk müteşebbisler dolduruldu ve rakiplerini devre dışı bırakmak adına kendilerine gerekli kolaylıklar sağlandı.¹⁸⁹

Bunlarla yetinmeyen İttihâd ve Terakki yönetimi, savaşın henüz başladığı bir zaman diliminde oluşan koşullardan yararlanarak kapitülasyonları tek taraflı lağvettiğini duyurmuştur. Hemen ardından yayımladığı bir *kanûn-ı muvakkatla* oluşturmaya çalıştığı yerli/millî burjuvazinin kaçınılmaz rakiplerini teşkil eden yabancı şirketleri ve müteşebbisleri Osmanlı kanunları kapsamına almıştır. Keza yerli üreticiyi korumak adına ithalatta malın değeri üzerinden düşük düzeyde alınan gümrük vergisi uygulamasına nihayet vererek belirli mallardan daha fazla gümrük

¹⁸⁷ Toprak, **a.g.e.**, ss.54-56.

¹⁸⁸ Şevket Pamuk, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme**, (3. Baskı), (Çev. Gökhan Aksay), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, ss.148-154; Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi-1908-2002**, (9. Baskı), İmge Kitabevi, Ankara, 2005, ss.27-29.

¹⁸⁹ Toprak, **a.g.e.**, s.57; Akşin, **a.g.e.**, ss.281-282.

vergesi alma esasına dayalı korumacı yeni bir sistemi devreye sokmuştur. Öte yandan, 1913 yılı Aralık ayında yerli sanayiye desteklemek amacıyla yayımlanan *Teşvik-i Sanayi Kanûn-ı Muvakkatı*'nın kapsamında değişikliğe gitmiştir.¹⁹⁰

Bu kanunun 6. maddesinde, "*tasarruf-ı emlâk hakkındaki 13 Safer 1284/16 Haziran 1867 tarihli kanûnu kabul eden düvel-i ecnebiyye tebaasından münferiden veya bi-l-iştirâk müessesât-ı sînâiyye te'sîs ve küşâd etmek isteyenler kavânin ve nizâmât-ı hâliye ve müstakbele-i Devlet-i Âliyye'ye tevfiik-i hareket etmek ve işbû kanûn mûcibince ma'füvv olan (muaf tutulan) tekâlîf ve rûsûmdan maâda tekâlîf-i emîriyye ve belediyyeye tâbi' olmak şartıyla işbu kanûnun bahşetdiği muâfiyyât ve imtiyâzâtı aynı derecede hâizdirler*" denilmekteydi. Yani yabancı devlet tebaasına da belirtilen çerçevede hareket ederek sanayileşme sürecine katkıda buldukları takdirde kanunun öngördüğü muafiyet ve imtiyazlar tanınıyordu. Fakat büyük ölçüde kapitülasyonların lağvedilmesinden ve uygulanan millî iktisat politikasından ötürü bahsi geçen madde, 27 Mart 1915 tarihinde özellikle Osmanlıların lehine olacak bir şekilde değiştirilmiştir.¹⁹¹ Fakat savaş döneminde her şey bunlarla sınırlı kalmamıştır. Millî iktisat politikası ülkedeki şirketleşmede, özellikle de anonim örneklerinde ve kooperatifleşmede de önemli gelişmelere kaynaklık etmiştir. Z. Toprak'ın paylaştığı verilere göre, 1908-1913 yılları arasında faaliyete geçen anonim şirket sayısı 113 iken, savaş dönemini teşkil eden 1914-1918 yılları arasında toplam 123 anonim şirket kurulmuştur. Ancak savaşın mağlubiyetle sonuçlanması doğal olarak müteakiben kurulan şirket sayısını olumsuz etkilemiştir. Bu nedenle 1919 yılında ancak 9 şirket faaliyete girmiştir. Dönemin ilk yıllarında kurulan şirketlerde yabancı-gayrimüslim sermayesi ağırlıklı olmakla birlikte, bu durum savaş döneminde değişmiş ve bu süreçte kurulan şirketlerin çoğunluğunun kaynağını Türk sermayesi oluşturmuştur.¹⁹²

Dönemin ilk yıllarından itibaren kooperatiflere de büyük bir önem atfedilmiştir. Bu ticari mekanizmalar, özellikle Osmanlı ekonomisinin gittikçe

¹⁹⁰ Pamuk, **a.g.e.**, s.149.

¹⁹¹ "14 Muharrem 1332 Tarihli Teşvik-i Sanâyi' Kanûnu'nun 6. Maddesini Muaddel Kanûn-ı Muvakkat", (14 Mart 1331/27 Mart 1915), **Düstûr**, Tertîb-i Sâni, C.7b, ss.535-536.

¹⁹² Toprak, **a.g.e.**, ss.57-58. Savaş döneminde merkezi İzmir olmak üzere çevreden birçok eşrafın katılımıyla teşkil edilen anonim şirketlerden bir örnek için bkz. İrfan Davut Çam, "Bir Millî İktisat Projesi: İzmir İhracat ve İthalat Türk Anonim Şirketi", **The Journal of Academic Social Science Studies**, Vol.5, No:5, 2012, pp.45-56.

zayıflamasına ve dışa bağımlı bir hale gelmesine karşı duyulan tepkinin bir ürünüydü. 1914 yılına gelindiğinde kooperatif şirketleriyle ilgili bir kanun tasarısı hazırlanmıştır. Tasarı, Meclis-i Mebusan'a sunulmuş; fakat 1. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi nedeniyle kanunlaşmamıştır. Buna rağmen, savaş koşulları insanları kanun olmaksızın birtakım kooperatifleri teşkil etmeye sevk etmedi değil. İlk aşamada gerek payitahtta ve gerekse taşrada birçok tüketim kooperatifi kurulmuştur. Bunların yanı sıra memur ve üretici kooperatifleri de ihmal edilmemiştir. Batı Anadolu, özellikle üretici kooperatiflere önemli ölçüde ev sahipliği yapmıştır. Kooperatiflere yönelik bu ilginin kaynağı sadece yukarıda dikkat çekilen nokta değildi. Kooperatifler, aynı zamanda savaş yıllarındaki aşırı fiyat artışları karşısında ezilen halka bir araya gelip mücadele etme kapısı olarak da görülmekteydi. Öte yandan, bu oluşumlar ticaretin Türk vatandaşların eline geçmesini ve ihracatçı üreticilerin pazara örgütlü/güçlü bir şekilde çıkmalarını temin etmenin önemli birer aracı durumundaydılar.¹⁹³

Anonim şirketlerin ve kooperatiflerin teşkilinde dikkate değer bir ilerleme kaydeden İttihatçı yönetim, dönemin ilk yıllarından itibaren eksikliği ciddi sıkıntılara yol açan millî banka sorununa da savaş döneminde çözüm getirmiştir. Yabancı sermayeli Osmanlı Bankası'nın özellikle savaş yıllarında çıkardığı pürüzler, İttihatçıları millî bir banka kurmaya sevk etmiştir. Gerekli çalışmalar tamamlandıktan sonra 1917 yılının ilk gününde millî banka, *Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası* adıyla kurulmuş oldu. Bankanın merkezi payitahttı. Sermayesi 4 milyon Osmanlı lirası olan banka, 30 yıl müddetle kurulmuştur. Ülke içinde biriken yerli/millî sermayenin yine ülke menfaatleri istikametinde kullanılması demek olan millî banka, aynı zamanda yabancı vesayetinden kurtuluşu da simgelemekteydi. Nitekim bu millî kredi kuruluşunu bir süre sonra yenileri takip etmekte gecikmedi.¹⁹⁴

Savaş döneminde oluşan ağır koşulları bu uygulamalarıyla bir anlamda fırsata dönüştüren ve millî iktisat politikasının gelişip serpilmesi için gayret sarf eden İttihâd ve Terakki yönetimi, savaşın finansman sorununa da çeşitli çözümler üretmiştir. Bilindiği üzere, dünya savaşının patlak vermesiyle birlikte dış borç yolu (müttefikler hariç) kapanmıştır. Bu nedenle ilk aşamada, halktan alınan doğrudan ve dolaylı

¹⁹³ Toprak, **a.g.e.**, ss.212-232.

¹⁹⁴ Toprak, **a.g.e.**, ss.130-164.

vergilerin arttırılması yoluna gidilmiştir. Hatırlanacağı gibi savaş ortamında ziraat ve sanayi üretiminde ciddi bir düşüş görülmüştü. Bununla birlikte, bazı vergi kalemlerinin miktarları nominal olarak sabitlenmişti. Savaşın ikinci yılından sonra enflasyonun hız kazanmasıyla bu nominal vergi gelirleri fiyat artışlarının çok gerisinde kalmıştır. Daha da önemlisi, savaşın gittikçe kötüleşen koşulları altında üretim ve gelirlerdeki düşüşe paralel olarak vergi kaçırma eğilimi de artmıştır. Bütün bu nedenlerden ötürü vergi gelirlerinde arzulan artış sağlanamamıştır.¹⁹⁵

Vergi gelirlerini arttırma girişiminden böyle bir sonuç elde edilince bu kez devletin oldukça artan harcamaları kısıtlanmaya çalışılmıştır. Bu aşamada, barış döneminde devlet giderlerinin %40'ını teşkil eden memur maaşlarında kesintiye gidilmiştir. Fakat hemen her şey bunlarla sınırlı kalmadı. Müttefik Almanya ile Avusturya ve Macaristan'dan savaş sonrasında imzalanacak antlaşmalarda silinecek bir miktar borç alınmıştır. Bununla birlikte, devletin birtakım borçları da ertelenmiştir. Özellikle 1915 yılının ikinci yarısından itibaren *kaim* adı verilen kâğıt para giderek artan bir hacimde sirküle edilmeye başlandı. Bunlar yeterli gelmeyince, 1917 yılının sonlarına doğru tahvil satışına gidilmiş, fakat Alman devlet tahvillerini satma girişiminden bir sonuç alınamamıştır. Bunun üzerine devlet, 1918 yılında kendi tahvillerini de satışa çıkarmıştır. Bir tür halka borçlanmak demek olan bu girişimlerden ancak ikincisinde başarı sağlanabilmiştir. Devlet erkânının, dönemin önde gelen aydınlarının ve basın desteklediği yoğun bir propaganda sürecine girilmiştir. Bu süreçte, çocuklardan yetişkinlere bütün milletin millî duyguları harekete geçirilmiş ve bu işin her şeyden önce bir "*vatanperverlik imtihanı*" olduğu vurgulanarak kendileri hükümetin attığı adıma destek vermeye davet edilmişlerdir. Nitekim verilen bu mücadele sonucunda 18 milyon liralık tahvil satılabılmıştır.¹⁹⁶

¹⁹⁵ Pamuk, **a.g.e.**, s.158.

¹⁹⁶ Pamuk, **a.g.e.**, ss.159-160; Toprak, **a.g.e.**, ss.234-266; Cüneyd Okay, "War and Child in the Second Constitutional Period", **Childhood and Youth in the Muslim World**, (Directed by François Geogon and Klaus Kreiser), Maisonneuve & Larose, Paris, 2007, p.226. K. Boratav, satılan devlet tahvili tutarının 19 milyon olduğunu kaydetmektedir. Bkz. Boratav, **a.g.e.**, ss.31-32. Konu hakkında dönemin Osmanlı basınında çıkan haberler için ayrıca bkz. "Dâhilî İstikrâz: Maliye Nazırı Cavid Bey'in Beyânâtı", **Vakit**, No:164, (3 Nisan 1334/1918), s.1; "Cavid Bey'in Beyânâtı: İstikrâz-ı Dâhilî Hakkında-İlk Faiz Taksiti Altun-Ukrayna'dan Gelecek Mevâd-ı Ticâriyye-Vatanperverâne ve Kârlı Bir İş", **Tesvîr-i Efkar**, No:2413, (3 Nisan 1334/1918), s.1; "Dâhilî İstikrâz-I-", **Sabah**, No:10197, (6 Nisan 1334/1918), s.1; "İstikrâz-ı Dâhilî Hakkında: Maliye Nazırı Cavid Bey Efendi Tarafından Meclis-i Meb'ûsân'da İrâd Edilen Nutuk", **Sabah**, No:10197, (6 Nisan 1334/1918), ss.1-2; "İstikrâz-ı Dâhilî Bugün Başlıyor: Evrâk-ı Nakdiyye

Savaşın giderlerini finanse etmek üzere gösterilen bu çaba, barış dönemindeki olağan performansın oldukça altında kalmıştır. Açıkçası birtakım savaşlardan henüz çıkmış, haliyle yıpranmış olan imparatorluk ve elbette ki ekonomisi birçok bakımdan uzun soluklu bir savaşa hazır değildi. Bu nedenle Osmanlı yönetimi, her ne kadar bazı cephelerde önemli başarılar kaydetse de savaştan mağlubiyetle ayrılmıştır. Mağlubiyete rağmen olumsuz gelişmeler imparatorluğun peşini bırakmamıştır. Savaşla birlikte içine girilen olağanüstü koşullar devam etmiştir. Dolayısıyla ağır bir savaştan çıkan ekonominin kendisini hemen toparlaması oldukça zor görünüyordu. Bunun için uzun bir zamana ihtiyaç olduğu açıktı. Bununla beraber, ülke yönetimi de hali hazırda pek istikrarlı görünmüyordu. Hükümetler ardı ardına değişmekteydi. Daha önce de değinildiği gibi Ahmed İzzet Paşa, kabinesiyle birlikte istifa etmiştir. Yeni kabine ise birkaç gün içerisinde Tefvik Paşa tarafından teşkil edilmiştir. Ne var ki bu da uzun ömürlü olamayacaktır.

Yeni kabine, artık İttihatçılardan arınmıştır. Fakat Meclis-i Mebusan halen büyük ölçüde onlardan oluşuyordu. Bu durum, bir süre sonra meclisin feshedilmesine önemli bir dayanak olacaktır. Henüz böyle bir olay cereyan etmeden önce Osmanlı payitahtı yine olağanüstü gelişmelere sahne olmaktaydı. İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunan filolarından oluşan düşman donanması 13 Kasım günü payitaht önlerinde demirlemişti. Özellikle Yunan filosu payitahttaki Rum halkını oldukça heyecanlandırmış görünüyordu. Evler ve dükkânlar Yunan bayrakları ve Venizelos'un resimleriyle süslenmişti. Rumlar sevinçten ne yapacaklarını şaşırmış durumdaydılar. Hatta kimileri sandallara binerek meşhur *Averof* zırhlısına kadar gitmeyi bile denemişlerdi.¹⁹⁷

Düşman donanmasının gelişi, bir süre önce başlamış ve artık iyice ivme kazanacak olan işgal hareketlerinin önemli bir habercisiydi. Nitekim işgaller gecikmemiş ve Fransızlar Aralık 1918'de Tarsus ve Mersin'e girmişlerdir.¹⁹⁸ Payitahttaki hava oldukça gergindi. Aynı tarihte yukarıda işaret edilen nedenden ötürü Meclis-i Mebusan da feshedilmiştir. Fesih iradesinde dikkat çekilen "*esbâb-ı*

Verüb Altun Alacaksınız-Hem Kisenize Menfaat Hem Vatana Hidmet", **Zaman**, No:28, (1 Mayıs 1334/1918), s.1; "Şâhâne Sözler...", **Zaman**, No:29, (2 Mayıs 1334/1918), s.1.

¹⁹⁷ "İ'tilâf Donanması Limanımızda: İ'tilâf Gemileri Dün Mağmûm Bir Havâda İstanbul'a Gelmişlerdir", **Tasvîr-i Efkar**, No:2560, (14 Teşrin-i Sâni 1334/14 Kasım 1918), s.1.

¹⁹⁸ "Tarsus'da ve Mersin'de Fransız Askerleri", **Sabah**, No:10452, (22 Kânûn-ı Evvel 1334/22 Aralık 1918), s.1.

zarûriyye-i siyasiyye" ile bahsi geçen neden kastediliyor olsa gerektir.¹⁹⁹ *Kanûn-ı Esâsî*'ye göre fesih sonrası 4 ay içinde seçimlerin yapılması ve meclisin yeniden açılması gerekiyordu. Olağanüstü koşullar nedeniyle barış antlaşması imzalanmadan seçimlerin yapılması zor görünmekteydi. Bu nedenle 1919 yılının ilk günlerinde alınan bir kararla barış tesis edilinceye kadar seçimler ertelenmiştir.²⁰⁰

Bu esnada kabine yine sarsılmış ve 12 Ocak'ta Sadrazam Tevfik Paşa istifa etmiştir. Ancak çok geçmeden ertesi günü yeni kabine yine kendisi tarafından teşkil edilmiştir.²⁰¹ Hükümet bu şekilde gerçek manada bir istikrarsızlık örneği sergilerken, uzun bir süredir siyaset arenasını terk etmiş olan dönemin önde gelen muhalefet fırkası *Hürriyet ve İtilaf* da tekrar sahneye çıkmıştır. Her ne kadar tek başına iktidar olamasa da kısa bir süre içerisinde açıkça görüleceği üzere bazı kabineleri etkileme potansiyeline sahip olacaktır. Bu arada, kendilerini ortaya çıktıkları tarihten itibaren yoğun bir baskı altına alan ve nihayet siyaset sahnesinden çekilmelerine yol açan İttihâd ve Terakki mensupları için de zorlu bir süreç başlamaktaydı. Basında yer bulan haberlere göre, 30 Ocak 1919 tarihi itibarıyla Hüseyin Cahit, Hacı Adil, Eski İzmir Valisi Rahmi, İttihâd ve Terakki genel kâtibi Midhat Şükrü (Bleda), İstanbul Mebusu Karasu Efendi, Dr. Tevfik Rüşdü, genel merkez üyesi Ziya Gökalp, Dr. Süleyman Numan Paşa, eski Karesi Mebusu Hüseyin Kadri, eski Lazistan Mebusu Sudi, eski İaşe Nazırı Kemal gibi birçok İttihatçı tutuklanmıştır.²⁰²

Tutuklamalar, henüz bitmiş değildi. Sadrazam Tevfik Paşa'nın 3 Mart 1919'da tekrar istifa etmesi üzerine 4 Mart günü sadarete getirilen Damat Ferid Paşa'nın iktidarı esnasında daha da yoğun bir şekilde devam ettirilmiştir. Nitekim 10 Mart itibarıyla tutuklamalar tekrar başlamıştır. Bu kez listede birçok üst düzey yöneticinin ismi yer alıyordu. Eski Sadrazam Said Halim Paşa, eski Şeyhülislâm Musa Kazım,

¹⁹⁹ "Meclis-i Meb'ûsân'ın Feshi Hakkında İrade-i Seniyye", (21 Kânûn-ı Evvel 1334/21 Aralık 1918), *Düstûr*, Tertib-i Sâni, C.11, s.72; "Meclis-i Meb'ûsân'ın Dünkü Son İctimâ'ı ve Feshi", *Tasvîr-i Efkâr*, No: 2598, (22 Kânûn-ı Evvel 1334/22 Aralık 1918), ss.1-2.

²⁰⁰ "Meb'ûsân İntihâbâtı: Sulhun Akdinden Sonraya Te'hîr Kararı", *Sabah*, No:10466, (5 Kânûn-ı Sâni 1335/5 Ocak 1919), s.2; Takvim-i Vakâyi', "Mühim Haberler: Meb'ûsân İntihâbâtı", *Âtı*, No:357, (5 Kânûn-ı Sâni 1335/5 Ocak 1919), s.1.

²⁰¹ "Buhrân-ı Vükelâ: Tevfik Paşa'nın İsti'fâsı-Tevfik Paşa Kabinenin Teşkiline Yeniden Me'mûr Buyrulmuşlardır-Kabine Erkânı-Dâhiliyye Nâzırı'nın Muharririmize Beyânâtı", *Sabah*, No:10475, (14 Kânûn-ı Sâni 1335/14 Ocak 1919), s.1; "İkinci Tevfik Paşa Kabinesi-Hatt-ı Hümâyûn", *Zaman*, No:280, (14 Kânûn-ı Sâni 1335/14 Ocak 1919), s.1.

²⁰² "Mühim Haberler: İttihâd Erkânı'nın Tevkîfi", *Âtı*, No:383, (31 Kânûn-ı Sâni 1335/31 Ocak 1919), s.1; "Tevkîfât Başladı", *Sabah*, No:10492, (31 Kânûn-ı Sâni 1335/ 31 Ocak 1919), s.1.

eski Meclis-i Mebusan başkanı Halil, eski Dâhiliye Nazırı Fethi, eski Ayan Meclisi başkanı Rıfat, eski Maarif Nazırı Ahmed Şükrü, eski Adliye Nazırı İbrahim, eski Hariciye Nazırı Ahmed Nesimî ve eski Nafia Nazırı Ali Münif Beyler başta olmak üzere 60 kişi tutuklanmıştır. Aralarında *Vakit* gazetesi başyazarı Ahmed Emin ve *Âtı* gazetesi başyazarı Celal Nuri Beyler de bulunuyordu. Bu tutuklamalar, Damat Ferid Paşa iktidarda olduğu sürece durmadı/yacaktır.²⁰³

Osmanlı payitahtı İttihatçılara yönelik bu yoğunlaştırılmış tutuklama ve yargılama sürecine sahne olurken imparatorluğun farklı noktaları düşman kuvvetlerinin işgaline uğramaktaydı. 19 Nisan'da Kars Ermenilerin işgaliyle yüzleşirken, bir gün sonra Ardahan aynı akıbeti yaşamıştır. 29 Nisan'da ise Antalya İtalyanların eline geçmiştir. Bununla birlikte, Anadolu'nun güneydoğusunda ise Fransız ve İngiliz güçleri işgal hareketlerinden geri durmuyorlardı. Bu olayların üzerinden çok geçmeden 15 Mayıs'ta İzmir Yunanlılar tarafından işgal edildi. Bu hareketlerini sadece İzmir'le sınırlandırmayan işgalci Yunan kuvvetleri Haziran ayının ortalarına kadar Batı Anadolu'da almadıkları yer ve etmedikleri zulüm bırakmadılar.²⁰⁴ İzmir'in işgali imparatorlukta derin bir üzüntüye yol açmıştır. Çeşitli merkezlerden gönderilen telgraflarda Wilson Prensipleri'yle hiçbir şekilde bağdaşmayan bu işgal hareketi sert bir dille kınanmıştır. Anadolu halkı, işgale karşı yek-vücut olmuş durumdaydı. Hemen herkes şehrin kurtarılması için her türlü fedakârlığı göğüslemeye hazırdı. Ortak talepleri, düşmanın İzmir'i derhal boşaltmasıydı.²⁰⁵

Payitahtta ise işgal hareketi kadın, erkek binlerce insanın katıldığı büyük mitinglerle protesto edilmiştir.²⁰⁶ Bu işgaller, Anadolu'da başlayacak olan istiklal mücadelesinin fitilini ateşlemekte gecikmedi. Bu konuda birçok açıdan etkin bir mücadele sürecine girildi. İzmir'in işgali üzerine istifa eden Sadrazam Damat Ferid

²⁰³ Danişmend, **a.g.e.**, ss.456-457; "Tebeddülât-ı Vükelâ: Ferid Paşa Kabinesi", **Tasvîr-i Efkâr**, No:26671, (5 Mart 1335/1919), s.1; "Dünkü Tevkîfât", **Sabah**, No: 10531, (11 Mart 1335/1919), s.1; "Hükümetin İcrââtı: Tevkîfât Başladı", **Zaman**, No:332, (11 Mart 1335/1919), s.1.

²⁰⁴ Danişmend, **a.g.e.**, ss.458-459; "Tebliğ-i Resmî", **Memleket**, No:96, (16 Mayıs 1335/1919), s.1.

²⁰⁵ "İzmir'in İşgali: Vilâyetlerde Hâsıl Olan Teessürât", **Sabah**, No:10598, (17 Mayıs 1335/1919), s.2; "Gâleyân-ı Millî: Bütün Anadolu Heyecân ve Kıyâmda", **Tasvîr-i Efkâr**, No:2732, (22 Mayıs 1335/1919), s.2.

²⁰⁶ "Dünkü Miting: Millet Sağnaklar Altında Toplanıyor ve İnliyor-Bu Mâteme Âlem Şâhid Olsun!", **Memleket**, No:103, (23 Mayıs 1335/1919), s.1; "Dünkü Muazzam Miting", **Sabah**, No:10604, (23 Mayıs 1335/1919), s.1; "Sultan Ahmed'de Bugün Muazzam Miting Var!", **Zaman**, No:375, (23 Mayıs 1335/1919), s.1.

Paşa, Mayıs ayının 19. günü Mustafa Kemal Paşa liderliğinde milletin makûs talihini tersine çevirecek olan istiklal mücadelesi için önemli bir adım atılırken tekrar sadarete getirilmiştir.²⁰⁷ Fakat bu son sadareti değildi. Bu arada Mustafa Kemal Paşa, Karadeniz Bölgesi'nde önemli girişimlerde bulunuyordu. Damat Ferid Paşa hükümeti bu girişimlerden haberdardı ve bu nedenle kendisini geri çağırmıştır. Fakat Mustafa Kemal Paşa red cevabı vermiş ve çalışmalarını Doğu Anadolu'ya kaydırmıştır. Erzurum'da tarihî bir kongre düzenlenecekti. Kongre gerçekleşmeden önce Mustafa Kemal Paşa'nın resmî memuriyetine son verilmiştir. Bunun üzerine Paşa, resmî vazifesinden ve askerlik mesleğinden istifa ettiğini açıklamıştır. Saray ve hükümet, kendisinin derhal tutuklanarak payitahta getirilmesini emretmiştir. Fakat bu konudaki teşebbüsleri boşa çıkmıştır.²⁰⁸ Bununla birlikte kongre tarihinden birkaç gün önce, 20 Temmuz 1919'da Damat Ferid Paşa tekrar istifa etmiş ve bir gün sonra yeniden aynı makama getirilmiştir.²⁰⁹

İki gün sonra, 23 Temmuz'da, Erzurum Kongresi başlamış ve başarılı bir şekilde sonuçlanmıştır. Eylül ayının ilk günlerine gelindiğinde bu kez Sivas'ta yeni bir kongre düzenlenmiştir. Kongre, ülke sathında ve payitahta geniş bir yankı uyandırmıştır. Hükümetin kongreyi akamete uğratma teşebbüsü de sonuçsuz kalmıştır.²¹⁰ Bu esnada İstanbul hükümeti yine bir buhran sürecine girmiş ve Damat Ferid Paşa Ekim 1919'un ilk günü istifa etmiştir. Bu kez kabineyi kurma vazifesi sultan tarafından eski Sadrazam Tevfik Paşa'ya teklif edilmişse de kendisi sağlık sorunları nedeniyle bu vazifeyi üstlenemeyeceğini uygun bir dille bildirmiştir. Bunun üzerine vazife, Ali Rıza Paşa'ya verilmiştir.²¹¹

Ali Rıza Paşa kabinesini kurar kurmaz, derhal daha önce iletişimleri kopan *Heyet-i Temsiliye* ile temasa geçmiştir. Bu temas, bir anlaşma ile sonuçlanmıştır. Bu suretle İstanbul hükümeti Anadolu millî hareketini resmen tanımış oldu. Meclis-i

²⁰⁷ "Hey'et-i Vükelâ'nın İsti'fâsı", **Memleket**, No:97, (17 Mayıs 1335/1919), s.1; "Yeni Kabine: Hatt-ı Hümayûn Sûret-i Münîfesi", **Alemdâr**, No: 148-1458, (20 Mayıs 1335/1919), s.1.

²⁰⁸ Sina Akşin, "Millî Mücadele ve İstanbul Hükümetleri", **TCTA**, C.5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss.1178-1179.

²⁰⁹ "Kabine Buhrânı: Ferid Paşa Kabinesi İsti'fâ Etdi-Nâzırlar Ne Diyor? Ferid Paşa Kabinenin Teşkiline Be-Tekrâr Me'mûr Buyrulmuş", **Sabah**, No:10661, (21 Temmuz 1335/1919), s.1; "Hatt-ı Hümayûn Sûreti", **Alemdâr**, No:119-1519, (22 Temmuz 1335/1919), s.1.

²¹⁰ Akşin, **a.g.m.**, s.1179.

²¹¹ "Ferid Paşa Kabinesi'nin İsti'fâsı-Ali Rıza Paşa Kabinesi", "Hatt-ı Hümayûn Sûreti", **Alemdâr**, No:292-1592, (3 Teşrîn-i Evvel 1335/3 Ekim 1919), s.1.

Mebusan'ın derhal toplanması için seçimlerin gerçekleştirilmesi ve meclis toplanmadan Bâbîâli'nin galip devletlerle herhangi bir barış antlaşması yapmaması kararlaştırıldı.²¹² 7 Ekim 1919 tarihinde seçim kararnamesi yayımlandı.²¹³ Akabinde Dâhiliye Nezareti tarafından bütün vilayet ve müstakil sancaklara telgrafla tebliğ edilerek gereken işlemlerin ivedilikle yapılması istendi.²¹⁴ Lazım gelen düzenlemeler yapıldıktan sonra seçime gidilmiştir. İki aşamalı bir şekilde gerçekleştirilen seçimlerin sonucunda, 12 Ocak 1920 tarihinde, Meclis-i Mebusan tekrar, ama son kez açıldı. Sultan, rahatsız (*inhirâf-ı mizâc*) olduğu için meclisi vekâleten sadrazam açmıştır.²¹⁵ Dâhiliye Nazırı Mehmed Şerif Paşa tarafından okunan açılış nutkunda ise doğal olarak dönemin ağır koşullarının yansımaları egemendi. Nutkun içeriğine göre, Balkan Savaşları ve müteakiben bilinçsizce girilen 1. Dünya Savaşı imparatorluk bünyesinde gerek maddî ve gerekse manevî anlamda ciddi yaralar açmıştır. Bunların bir an önce tedavi edilmesi gerekiyordu. Bu noktada hükümete olduğu kadar mebusana da ciddi sorumluluklar düşmekteydi. Herkes, karamsarlığa kapılmadan üzerine düşen vazifeleri hakkıyla yerine getirmeliydi.²¹⁶

Bu suretle Meclis-i Mebusan çalışmalarına başlamış oldu. Meclis açılır açılmaz büyük ölçüde Ankara'da şekillendirilmiş olan bir metin üzerinde yoğunlaşıldı. Resmî oturumların dışında gerçekleştirilen görüşmelerde metnin bazı yerleri tartışıldı ve konunun bir komisyonda ele alınması ihtiyaç arz etti. Yapılan değerlendirmeler sonucunda herkesin üzerinde mutabık olacağı bir metin orta konuldu. Bu millî program, 28 Ocak günü resmî bir oturumun dışında gerçekleştirilen bir toplantı da tekrar görüşüldü ve kabul edilerek imzalandı. Bir süre gizli tutulan bu önemli karar hakkında basında son derece yüzeysel haberler yer almıştır. İmzalar atıldıktan sonra konuyla ilgili haberler yapılmış, ancak resmî açıklamaya kadar gerçek metin gizli

²¹² Danişmend, **a.g.e.**, s.462.

²¹³ "1335 Senesi Meb'ûsân İntihâbâtına Mahsûs Kararnâme", (7 Teşrîn-i Evvel 1335/7 Ekim 1919), **Düstûr**, Tertîb-i Sâni, C.11, ss.388-389.

²¹⁴ "Mukarrerât ve Tebligât", **Takvim-i Vakâyi'**, No:3668, (11 Teşrîn-i Evvel 1335/11 Ekim 1919), s.3.

²¹⁵ Ser-Tabîb-i Hazret-i Şehriyârî Ahmed Reşâd, "Zât-ı Şevket-simât-ı Hazret-i Padişâhi'nin İnhirâf-ı Mizâc-ı Hümâyûnlarına Mebnî Ahvâl-i Sıhhiyyelerine Dâir Tabîb-i Müdâvîleri Tarafından Tanzîm Olunub Mâbeyn-i Hümâyûn-ı Mülûkâne Baş Kitâbet-i Celîlesi'nden Ba-Tezkere Gönderilen Rapor Süreti", **Takvim-i Vakâyi'**, No:3748, (13 Kânûn-ı Sâni 1336/13 Ocak 1920), s.1; "Meclis-i Umûmî Dün Sadrazam Paşa Tarafından Açıldı", **Vakit**, No:786, (13 Kânûn-ı Sâni 1336/13 Ocak 1920), s.1.

²¹⁶ "Nutk-ı İftitâhi-i Hümâyûn", **Tasvîr-i Efkâr**, No:2957, (13 Kânûn-ı Sâni 1336/13 Ocak 1920), s.1.

tutulmuştur. Nitekim metin, 17 Şubat'ta mecliste okunmuş ve oy birliğiyle kabul edilmiştir. Tarihe "*Ahd-i Millî Beyânnâmesi*", "*Misâk-ı Millî*", "*Peymân-ı Millî*"²¹⁷ gibi isimlerle geçen bu önemli beyanname, esasen bağımsızlığın ve toprak bütünlüğünün bir savunusuydu. Ne var ki bu savunu, düşman cephesinde olumlu bir karşılık bulamadı. Bu arada kabine birtakım nedenlerden ötürü yine sarsıntı geçiriyordu. Sadrazam Ali Rıza Paşa, Kuvâ-yı Millîye ile anlaşmazlığa düşmüştü. Daha da önemlisi galip devletlerin ağır taleplerine daha fazla dayanacak gücü kalmamıştı. Bu nedenlerden ötürü, 3 Mart'ta istifa etmiştir. Yerine ise söylentilerin aksine Salih Paşa getirilmiştir. Salih Paşa kabinesi, kısmî değişiklikler sonucunda ancak 8 Mart'ta teşkil edilebilmiştir.²¹⁸

Hali hazırda payitahtı fiilen işgal altında tutan düşman birlikleri, 16 Mart'ta şehri resmen işgal ettiler ve Meclis-i Mebusan'ı bastılar. Bazı mebuslar tutuklanıp götürüldüler. Meclisin mevcut koşullar altında faaliyetlerini sürdürmesi zor görünüyordu. Bu nedenle 18 Mart'ta çalışmaların ertelenmesi kararlaştırıldı.²¹⁹ Ali Rıza Paşa gibi galip devletlerin istiklal mücadelesi aleyhindeki taleplerine dayanamayan Salih Paşa da 2 Nisan'da istifa etmiştir.²²⁰

Bu istifalar, hükümet kanadında istiklal mücadelesine verilen desteklerin de azalması demektir. Çünkü 5 Nisan'da dördüncü kez sadaret makamına geçen Damat Ferid Paşa önceki sadaretlerinde olduğu gibi Anadolu'da başlayan millî harekete karşıydı ve onu bir an önce bertaraf etmek düşüncesindeydi. Nitekim yeni sadareti süresince de bu yöndeki teşebbüsleri eksik olmamıştır. Bununla birlikte düşmanın baskısı, bazı mebusların tutuklanması ve sürülmesi, kurtulabilenlerin Anadolu'ya geçmesi gibi nedenlerden ötürü, çalışmalarını bir süre önce ertelenen Meclis-i

²¹⁷ İlker Alp, "*Misâk-ı Millî*", *Misâk-ı Millî ve Türk Dış Politikası'nda Musul, Kerkük ve Erbil Meselesi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 1998, ss.187-192.

²¹⁸ Danişmend, *a.g.e.*, s.463; "*Kabine İsti'fâ Etdi*", *Vakit*, No:835, (4 Mart 1336/1920), s.1; "*Salih Paşa Kabinesi Teşekkül Etdi-Hatt-ı Hümayûn Sûreti*", *Vakit*, No:840, (9 Mart 1336/1920), s.1.

²¹⁹ Akşin, *a.g.m.*, s.1180. İşgal ve geçiciliği hakkında bkz. "*Tebliğ-i Resmî*", *Vakit*, No:848, (17 Mart 1336/1920), s.1. Ayrıca bkz. "*Meb'ûsların Ta'til-i İctimâ'ı*", *Alemdâr*, No:457-2757, (19 Mart 1336/1920), s.2.

²²⁰ Danişmend, *a.g.e.*, s.464. *Vakit* gazetesinde yer alan bir haber de Salih Paşa Kabinesi'nin bahsi geçen istifa nedenini teyit eder bir nitelikteydi. Habere göre kabine, Anadolu'ya gönderilecek beyânnâmenin bir türlü kararlaştırılmaması nedeniyle istifa etmiştir. Bkz. "*Salih Paşa Kabinesi'nin İsti'fâsı*", *Vakit*, No:864, (4 Nisan 1336/1920), s.1.

Mebusan da 11 Nisan tarihli bir iradeyle feshedilmiştir.²²¹ Böylece Meşrutiyet'in tecelli ettiği en önemli merkez bir daha açılmamak üzere kapanmıştır. Fakat Osmanlı saltanatı düşman işgali altında halen varlığını sürdürmekteydi. Ankara'da ise Büyük Millet Meclisi açılmıştı. Öte yandan, işgaller de gittikçe yaygınlaşıyordu. Temmuz 1920'nin ikinci yarısında, teşkil edilmiş olan bir *Şûrâ-yı Saltanat*'ta Sevr Antlaşması'nın hükümleri kabul edilmiştir. 10 Ağustos'ta ise ağır hükümler içeren antlaşma Osmanlı temsilcileri tarafından imzalanmıştır.²²²

Bu arada 30 Temmuz'da, artık sıradan bir hale gelmiş olduğu üzere Sadrazam Damat Ferid Paşa istifa etmiş ve ertesi günü sadaret yine kendi uhdesine verilmiştir.²²³ Bu beşinci ve son sadareti ise basında yer bulan resmî tebliğe göre sağlık sorunlarından (gerçekte öyle olmasa da) ötürü 17 Ekim tarihinde son bulmuştur. Yeni kabine ise daha önce birkaç kez sadrazamlık yapmış olan Tevfik Paşa'nın riyasetinde 21 Ekim'de vazifesine başlamıştır.²²⁴ Tevfik Paşa, Osmanlıların son sadrazamıdır. Anadolu hareketine karşı bir önceki kabineye nazaran olumlu bir tavır takınmıştır. Dolayısıyla iki taraf arasında daha önce gerginleşmiş olan ilişkiler yumuşamaya başlamıştır. Taraflar arasındaki temaslar yenilenmiş ve nihayet 1921 yılı Şubat ayının ikinci yarısında Londra'da düzenlenen konferansta Sadrazam Tevfik Paşa söz hakkını Ankara hükümeti temsilcisine bırakmıştır. Londra'da bazı antlaşmalara imza atılmış; ancak bunlar Büyük Millet Meclisi'nde kabul görmemiştir. Bununla birlikte, Ankara hükümeti artık varlığını düşman cephesine kabul ettirmeyi başarmıştır. Ancak Sevr'de istenen değişiklikler yapılamamıştır. Bu durumda, Yunan ilerleyişi ve işgalleri ivme kazanmış, ancak Anadolu'da kendilerine gereken cevap gecikmemiş ve Yunanlılar birçok cephede hezimete uğratılmışlardır. Elde edilen başarılarından sonra Lozan'da barış görüşmelerinin gerçekleştirilmesi kararlaştırıldı. Konferansa her iki hükümet de davet edildi. Barış konferansında temsilci sıfatıyla bulunacak taraf konusunda Ankara ve İstanbul arasında mutabakat sağlanamamıştır.

²²¹ Akşin, **a.g.m.**, s.1180; Danişmend, **a.g.e.**, s.464; "Dördüncü Damad Ferid Paşa Kabinesi-Hatt-ı Hümayûn'un Kırâatı", **Vakit**, No:866, (6 Nisan 1336/1920), s.1; "Meclis-i Meb'ûsân'ın Feshi Hakkında İrade-i Seniyye", (11 Nisan 1336/1920), **Düstûr**, Tertîb-i Sâni, C.12a, ss.38-39.

²²² Danişmend, **a.g.e.**, ss.464-465; "Meclis-i Meşveret'in İctimâ'ı", **Alendâr**, No:577-2877, (23 Temmuz 1336/1920), s.1; "Sulh Muâhedesi Evvelki Gün İmza Edildi", **Vakit**, No:963, (12 Ağustos 1336/1920), s.1.

²²³ "Kabinenin İsti'fâsı-Yeni Kabinenin Teşekkülü", **Vakit**, No:952, (1 Ağustos 1336/1920), s.1.

²²⁴ "Dâhilî Haberler: Tebliğ-i Resmî", **Peyâm-ı Sabah**, No:674, (18 Teşrîn-i Evvel 1336/18 Ekim 1920), s.2; "Yeni Kabine Teşekkül Etdi-Hatt-ı Hümayûn Kırâat Olundu", **Peyâm-ı Sabah**, No:678, (22 Teşrîn-i Evvel 1336/22 Ekim 1920), s.1.

Ankara, haklı bir şekilde milletin gerçek temsilcisinin kendisi olduğunu düşünüyordu. Anadolu'da düşmanla kendisi mücadele etmiş ve nihayetinde başarılı olmuştur. Dolayısıyla temsil hakkı ancak kendisine aitti. Bunların yanında, düşmanın mevcut iki başlıktan yararlanabileceğini de göz ardı etmemekteydi. Bunun üzerine derhal harekete geçerek konferans tarihinden önce, 1 Kasım 1922'de Osmanlı saltanatını lağv etmiştir. Üç gün sonra son Osmanlı kabinesi de istifa etmiş ve böylece ülke yönetimi Ankara hükümetine geçmiştir.²²⁵

---

²²⁵ Akşin, **a.g.m.**, ss.1180-1183; Necmeddin Sadak, "Millet Meclisi Karşısında İstanbul", **Akşam**, No:1477, (2 Teşrîn-i Sâni 1338/2 Kasım 1922), s.2; "İstanbul Hükümeti Dün İsti'fâ Etdi ve Bâbîâli de Tarihe Karışdı", **Tevhîd-i Efkar**, No:3534-506, (5 Teşrîn-i Sâni 1338/5 Kasım 1922), s.1.

3. Eğitim ve İdeoloji

3.1. Osmanlı İmparatorluğu'nda Çocuk Eğitimi

3.1.1. II. Meşrutiyet Dönemi Öncesi Genel Durum

Osmanlı İmparatorluğu'nda çocuklara ilk eğitimleri hiç şüphesiz aile ortamında verilmekteydi. Beslenmeleri ve büyütülmeleri gibi eğitimleri de öncelikle ebeveylelerinin özellikle de annelerinin dizlerinin dibinde hayat buluyordu. Ailede verilen eğitim, genellikle birtakım temel dinî ve ahlâkî kaideler ile bunlara dair bazı davranış kalıplarını kapsamaktaydı. Bu eğitimi, doğal olarak mektep sıralarındaki eğitim takip ederdi.

Mektep, çocuk için aile fertlerinden koptuğu ve yaşlılarıyla buluştuğu yeni bir dünya demektir. Yaygın olarak "*sıbyân mektebi*" yahut "*mahalle mektebi*" olarak bilinen; ancak "*taş mektep, mektephane, muallimhane, dâr-üt-ta'lîm, dâr-ül-kurra*" gibi farklı isimlerle de anılan mektep, Osmanlı toplumunda zengin, fakir hemen her kesimden çocukların bir araya geldikleri ve toplumsallaştıkları mekânlardı. Aile ortamında edinilen temel dinî ve ahlâkî bilgiler ile kazanılan birtakım davranış kalıpları mektepte dönüşmekteydi. Ne var ki Osmanlı coğrafyasında 19. yüzyılın başlarına değin mektepte eğitim bir zorunluluk arz etmiyordu. Hemen her dinî zümre çocuklarının ilk eğitimini kendisi organize ederdi. Bununla birlikte, ailede verilen eğitimin mektepte sürdürülmesi büyük ölçüde ailenin sosyo-ekonomik imkânları doğrultusunda anlam kazanmaktaydı. Hali vakti yerinde olan aileler, çocuklarının eğitimine ihtimamla eğiliyorlardı. Bunun yansımalarını, farklı şekillerdeki örneklerine özellikle 19. yüzyıldan itibaren sıklıkla rastlanan ve halk arasında genellikle "*âmin alayı*", üst tabaka aileler arasında ise "*bed-i besmele*" olarak bilinen mektebe ilk başlama törenlerinde rahatlıkla tespit etmek mümkündür. Ailelerin imkânları nispetinde değişik şekillerde icra edilen bu törenlerden sonra çocuk için mektep hayatı artık başlamış oluyordu.²²⁶ Hemen her mahallede ve sayıca az olmakla birlikte köylerde de bulunacak kadar yaygın olan sıbyân mektepleri, genellikle bir

²²⁶ Yahya Araz, **16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013, ss.107,113-118,139; İlber Ortaylı, **Osmanlı Toplumunda Aile**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009, s.136; Ali Birinci, "Mahalle Mektebine Başlama Merasimi ve Mektep İlâhileri", **Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyân Mektepleri: Hatıralar-Yorumlar-Tetkikler**, (2. Baskı), (Haz. İsmail Kara & Ali Birinci), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2012, ss.25-41.

camii, mescit, medrese veya imaretin yanı başında inşa edilmişlerdir. Bu sayede çocukların insanlardan kopmadan onlarla kaynaşarak eğitim görmeleri sağlanmaktaydı. Bu mekteplerin en önemli banileri ise devrin sultanları ve aile fertleri başta olmak üzere devlet erkânı, bazı hayır ve ilim sever halktı.²²⁷

Sıbyân mektepleri, genellikle 5-6 yaşlarında sıcak yuvalarından eğitim amacıyla ayrılan ve psikolojik olarak oldukça hassas bir dönemde bulunan çocukların muhtemelen bu yeni mekânlara yabancılik çekmelerini engellemek ve dolayısıyla kendilerini buralarda rahat hissetmelerini temin etmek düşüncesiyle geleneksel ev mimarisine benzer bir tarzda ve iki katlı olarak inşa edilmişlerdir. Alt katta iki oda ve bir sofa, üst katta ise bir oda ile birtakım ihtiyaçların giderildiği kısımlar bulunuyordu. Çocuklar, kış mevsiminde üst kattaki korunaklı, sıcak ve kubbeli geniş odada, yaz mevsiminde ise havadar sofada eğitim görmekteydiler.²²⁸

Sıbyân mekteplerinde modern anlamda sınıf düzeni ve öğretim yöntemi yoktu. Kubbeli odada bir araya gelen çocuklar yerdeki hasır, kilim yahut evlerinden getirdikleri minderin üzerine diz çökerek önlerindeki rahle üzerinde yer alan kitaplarını okurlardı. Muallim ise karşılarında keza bir minder üzerinde bağdaş kurarak otururdu. Her çocuk muallimin önüne gider, o günkü dersini okur ve ondan sonra yerine dönerek konuyu bir kaç kez tekrarlardı. Çocukların derslerinde ilerleme kaydetmesi hiç şüphesiz gayretlerine ve zekâlarına bağlıydı.²²⁹

Çocuklara bu mekteplerde okutulan dersler hakkında farklı bilgiler mevcuttur. Mekteplerin vakfiyelerinde bu konuda aydınlatıcı bilgiler bulmak mümkündür. Değişik tarihlerde inşa edilmiş olan mekteplerin vakfiyelerinden anlaşıldığına göre, sıbyân mekteplerinde çocuklara gerektiği kadar *Kur'an-ı Kerim* okutup öğretmek,

²²⁷ Nafi Atuf (Kansu), **Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme-I.Kitap**, Milliyet Matbaası, İstanbul, 1930, ss.27-28; Osman Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, C.1-2, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, ss.82-88.

²²⁸ Mefail Hızlı, **Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi'nde İlköğretim ve Bursa Sıbyân Mektepleri**, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa, 1999, ss.37-38.

²²⁹ Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi-M.Ö.1000-M.S.2014**, (26. Baskı), Pegem Akademi Yayınları, Ankara, 2014, s.90. Eğitimdeki modernleşme girişimlerine rağmen, 20. yüzyılın başlarında Osmanlı payitahtında yukarıda tasvir edilen sıbyân mektepleriyle aynı tarzda faaliyetlerini sürdüren, aynı sınıflara ve öğretim kadrosuna sahip *iptidai* mekteplerine tesadüf etmek pekâlâ mümkündür. Bu konuda ayrıntılı örnekler için bkz. İrfan Davut Çam, "Dr. Abdullah Cevdet'in Eğitim Fikirleri ve Osmanlı Türkiyesi'nde Eğitim Kurumlarına İlişkin Gözlemleri", **İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, C.II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015, ss.233-235.

namaza dair kaideleri, namazda okunacak duaları öğretmek ve yaygın olmamakla beraber bir miktar yazı yazdırmak esas alınmıştır. Eğitimin genel olarak bu çerçevede yürütüldüğü sıbyân mekteplerinde yer yer farklı derslere de tanık olmak imkân dâhilindeydi. Sultan 1. Abdülhamid tarafından inşa ettirilmiş olan mektebin vakfiyesinde çocuklardan doğru ve yetkin olanlara Arapça ve Farsça öğretilmesi istenmekteydi. Vakfiyede böyle bir kaydın yer bulması esasen tesadüf eseri değildi. Çünkü Hamidiye mektebi Bâbîâlî yakınındaydı ve burada memur olacak kimselerin bu dilleri bilmeleri gerekiyordu.²³⁰

Bursa sıbyân mekteplerine ait vakfiyelerde ise bahsi geçen genel derslerden farklı olarak Sarf ve Nahiv (Arapça gramer), diğer dinlere dair bilgiler, ahlâkî konular ve fıkıh gibi dersler de yer bulmuştur.²³¹ Bütün bunlar dikkate alındığında sıbyân mekteplerinde genellikle temel dinî bilgilere sahip, dinin esas kaidelerini yerine getirebilen/emir ve yasaklarına itaat eden, asgari düzeyde yazmadan anlayan, kendi dinine olduğu kadar diğer dinlere de vakıf ve ahlâklı bir nesil yetiştirilmeye çalışıldığı söylenebilir.

Görüldüğü üzere, Osmanlıların ilk sıbyân mekteplerinde çocuklara verilen eğitim daha ziyade geleneksel bir mahiyete sahipti. Bu durum, şüphesiz farklı ölçülerde olmak üzere takip eden süreçte de devam etmiştir. Bununla birlikte, dünya düzleminde yaşanan hızlı değişim ve dönüşüme de bir taraftan ayak uydurmak gerekmektedir. Özellikle 19. yüzyıl, bu açıdan önemli bir milattı. Osmanlı toplumunda bireyin değişen bir dünya ve çevre içerisinde, çevresi ile hesaplaşan bir özne olduğu bilincine erişilmesi bu yüzyılın bir vakıasıydı. Diğer bir ifadeyle Osmanlı insanı değişip dönüşen bir dünyada kendi değişimini de zorunlu görmüş ve bu nedenle çocuk eğitimine özellikle eğilmek gerektiğini idrak etmiştir. Bu, farklı ideolojik cepheleriyle Osmanlı düşünce dünyasını da önemli ölçüde meşgul eden bir mesele olmuştur. Nitekim çocukların eğitimine yönelik pek çok kitap kaleme alınmış, birçok çocuk gazete ve dergisi bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren hayat bulmaya başlamıştır.²³² Daha da önemlisi, değişen dünyanın koşulları altında ayakta kalabilmek adına modernleşme gayretleri içerisinde giren pek çok devlet gibi Osmanlı

²³⁰ Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, C.1-2, ss.83, 85-87.

²³¹ Hızlı, **a.g.e.**, ss.78-80.

²³² Ortaylı, **Osmanlı Toplumunda Aile**, s.146.

yönetimi de bu yönde adımlar atmaya ve küçük mensuplarının eğitime bizzat eğilmeye başlamıştır. Bu konuda ilk adım, Sultan 2. Mahmud tarafından atılmıştır. Sultanın 1824 tarihli meşhur fermanı, her ne kadar geleneksel eğitim çizgisini izlese de Osmanlı payitahtında eğitimin ilk kademesini zorunlu hale getirmesi bakımından kayda değer bir gelişmeydi. *Tâ'lîm-i Sıbyân Hakkında Fermân-ı Âli*, İslâm'ın temel kaidelerini öğrenmeyi dünyevî işlere göre öncelemek gerektiğine işaret ederek başlamaktaydı. Fermanın devamında birçok ebeveynin bu konuda ihmalkâr davrandıklarından ve kendileri gibi çocuklarını da cahil bıraktıklarından yakınılıyordu. Ebeveynler, 5-6 yaşlarına henüz yeni girmiş olan çocuklarını para kazanmak amacıyla mektepten kopararak çıraklığa veriyor; bu sorumsuz tavırlarından ötürü çocuklar cehaletle büyüyor ve daha sonra eğitime heves etmiyorlardı.²³³

Nitekim bu sorumsuzluğun hem dünyada hem de ahirette büyük bir cezası olacaktı. Fakat bu cezadan kurtulmak da zor değildi. Ferman, bunun çözümünü de sunmaktaydı. Buna göre genç, ihtiyar cahil kalmış hemen herkes bir an evvel dinî konuları ve kaideleri öğrenmeye gayret etmeli, çocuklar "*mürâhık*" olmadan, *İlm-i Hâl* ve İslâm'ın temel kaidelerini hakkıyla öğrenmeden mektepten alınıp bir ustanın yanına çıraklığa verilmemeliydi. Şayet çocuk "*mürâhık*" olmuşsa koşullar değişiyordu. Bu durumda, ikamet edilen yerin kadısından gerekli izin tezkeresi alındıktan sonra çıraklığa verilebilirdi. İzin tezkeresi olmayan çocuklar çalıştırılmayacaklardı. Eğer böyle çocukların çalıştırıldığı tespit edilirse sorumlular cezalandırılmak üzere Bâbîâli'ye bildirilecek ve bu gibi çocuklar usta yanından alınıp mektebe teslim edilecekti. Çocuk, eğer kimsesiz ise cahil kalmaması için ustası kendisini mektebe göndermekle mükellefti. Öte yandan muallimler de çocukların eğitimine ihtimam göstermek, *Kur'an-ı Kerim*'in öğretilmesinin akabinde her bir çocuğun yeteneğine göre *Tecvîd* ve *İlm-i Hâl* gibi dersleri okutmak ve onların dinî bilgileri layıkıyla edinmelerine gayret etmekle sorumlu tutulmuşlardır.²³⁴ Ferman, gelenekçi eğitime dair söylemi bir yana, esasen bir süreden beri var olagelen toplumsal bir yaraya; çocukların cahil kalmak pahasına çalıştırılmalarına dikkat çekiyor ve alınacak birtakım tedbirlerle bu yaranın tedavi edilebileceğine; dolayısıyla

²³³ "Tâ'lîm-i Sıbyân Hakkında Fermân-ı Âli", *Târih-i Cevdet*, (2. Tab'ı), C. XII, Matbaa-i Osmâniyye, Dersââdet, 1309, s.238.

²³⁴ "Tâ'lîm-i Sıbyân Hakkında Fermân-ı Âli", ss.238-240.

çocuklara büyük bir zarar veren cehaletin önüne geçilebileceğine ışık tutuyordu. Ne var ki fermanın ilanı sonrasında da çocuk eğitimine dair sorunlar gündemden düşmemiştir. Ebeveynlerin yine sorumsuzca davrandıkları ileri sürülüyordu. Bu durum, fermanın yeterince etkili olmadığına dair önemli bir delil olarak kabul edilebilir.

Meclis-i Umûr-ı Nafia'nın hazırladığı lâyiha, devam ettiği ifade edilen bu sorunlara dikkat çekmesi bakımından kayda değer bir diğer gelişmeydi. Lâyhada, öncelikle eğitim ve ilim insanların mutluluk sermayesi, övgü vesilesi ve nihayet zenginliklerinin yegâne kaynağı olarak nitelendiriliyor; mevcut ve bilinen tüm sanatların ilim sayesinde var olduğu savunuluyordu. Bu savunudan sonra dinî ilimlerin ahiretteki kurtuluşun, müspet bilimlerin ise insanî ilişkilerin olgunlaşmasının vesilesi olduğu anlatılmaktaydı.²³⁵

Lâyhada cehalet ve yol açtığı zararlar keza ifşa ediliyor; cahil insanların varlık kaynakları olan devletin ve nihayet vatan sevgisinin ne olduğunu bilemeyeceklerine dikkat çekiliyordu. Bu durumda devlete hiç şüphesiz büyük bir iş düşmekteydi. Bir zamanlar "*ma'den-i ilm-i hüner*" olan Osmanlı'yı tekrar eski haline kavuşturmak lazımdı. Bu da ancak üst eğitim kademelerinde yüzleşilen sorunların ana kaynağı olan sıbyân mekteplerini iyileştirmekten, buralardaki usulsüzlük ve karışıklığın giderilmesinden geçiyordu. Bunun için bir an evvel söz konusu mekteplerdeki muallimlerin durumlarının ve bilgi seviyelerinin gözden geçirilmesinin, dirayetli, kabiliyetli ve çocukları eğitmeye muktedir olanların istihdam edilmelerinin, çocukların ayrı ayrı sınıflara bölünmelerinin, sınıflarda ayrı ayrı dersler okutulmasının, 4-5 yaşlarına gelen çocukların mektebe verilerek eğitilmelerinin, kimsesiz ve yoksul durumda olanlara mahsus olmak üzere mektep açmanın elzem olduğu vurgulanmaktaydı. Son olarak lâyhada, mahalleler arasında kalan sıbyân mektepleri *Hece* ve *Kur'an-ı Kerim* öğretimine tahsis ediliyordu.²³⁶

Üzerinde gerekli değişiklikler yapıldıktan ve onaylandıktan sonra 5 Şubat 1839 tarihli *Takvim-i Vakâyi*'de yayımlanan lâyiha, esasen sıbyân mekteplerinde çocuklara sunulan eğitimde yaşanan karışıklığın/düzensizliğin giderilmesini ve buralarda

²³⁵ "Umûr-ı Dâhiliyye: Meclis-i Umûr-ı Nâfia'nın Lâyihası", **Takvim-i Vakâyi**, No:176, (21 Zilkâde 1254/5 Şubat 1839), s.1.

²³⁶ "Umûr-ı Dâhiliyye: Meclis-i Umûr-ı Nâfia'nın Lâyihası", ss.1-2.

modern bir sisteme geçişi öngörmekteydi. Bununla birlikte, lâyhada geleneksel eğitim anlayışı da terk edilmemişti. Sıbyân mekteplerinde okutulması istenen dersler bunu doğrular bir mahiyetteydi. Lâyihanın kayda değer noktalarından bir diğeri de devlet, vatan sevgisi ve eğitilmiş bireyler arasında kurduğu ilişkiydi. Cahil insanların hiçbir şekilde mensubu oldukları devletin ve üzerinde yaşadıkları vatan topraklarının kıymetini takdir edemeyeceklerine işaret edilmiş; nihai olarak insanlara çocukluktan itibaren verilecek eğitim sayesinde devletin, nail olunan nimetlerin ve vatanın topraklarının değerinin hakkıyla bilinebileceği savunulmuştur.

Bu lâyihadan sonra çocukların eğitimine dair önemli ayrıntıların tespit edildiği bir başka lâyiha daha yayımlanmıştır. Teşkiline henüz karar verilmiş olan *Mekâtib-i Rüşdiyye* için bir tür talimatname olmak üzere *Mekâtib-i Rüşdiyye Nâzırı* İmâmzâde Esâd Efendi tarafından kaleme alınmış olan Mart 1839 tarihli lâyihaya göre, çocuklar 5 yaşına doğru ehliyetli bir muallime teslim edilmek üzere mektebe verilmeliydiler. Mektepte çocuklara önce harfler öğretilecekti. Şayet bu aşamayı geçerlerse bunu harflerin terkiibini ve bazı duaları öğrenme, *Kur'an-ı Kerim*'den bazı cüzleri okuma ve nihayet *Kur'an* tilaveti aşamaları izleyecekti. Mektepte ayrıca *Tecvîd* üzere *Kur'an-ı Kerim* tilavetine önem verilecek, pek çok ayet ve sure ezberletilecek, bu çocuklar 8-9-10 yaşlarında abdest ve namaz gibi dinî uygulamalara alıştıracaklardı. *Kur'an-ı Kerim*'i ezberleyemeyen çocuklar 13 yaşına kadar mektepte tutulacak, yeteneklerine göre *Hüsn-i Hatt* ve bazı muteber Türkçe risalelerden dinî konuları öğrenmelerine gayret edilecekti.²³⁷ İçeriğinden de açıkça anlaşıldığı üzere, bu lâyiha da çocuklara geleneksel bir eğitim verme amacı gütmekteydi. Sıbyân mektepleri ve buralarda görevlendirilen muallimler Evkâf Nezâreti'nin yönetimi ve denetimi altında bulunuyorlardı. Söz konusu Nezâret'in büyük ölçüde ulemanın kontrolü altında olması, bu mekteplerde yapılmak istenen reformların önünü tıkadığı gibi haliyle çocuklara verilen eğitim de geleneksel bir anlayıştan kopamıyordu.²³⁸

Bu anlayış, hiç şüphesiz Tanzimat Dönemi'nin başlarında da devam etmiştir. Bu noktada, 8 Nisan 1847 tarihli "... *Etfâlin Ta'lîm ve Tedris ve Terbiyelerini Ne*

²³⁷ Mahmud C. İbnü's Şeyh Nâfi, **Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı**, (Yay. Haz. M. Ergün, T. Duman, S. Arıbaş & H.H. Dilaver), Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, ss.16-17.

²³⁸ S. Akşin Somel, **Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908): İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin**, (Çev. Osman Yener), İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s.59.

Vechile İcrâ Eylemeleri Lazım Geleceğine Dâir Sıbyân Mekâtibi Hocaları Efendilere İ'tâ Olunacak Ta'lîmât" gözden geçirilmelidir. 23 bentten meydana gelen talimat sıbyân mekteplerinde okutulacak dersler, kullanılacak araç ve gereçler, başvurulacak öğretim yöntemi, zorunlu eğitim ve mektebe devam, eğitim süresi ve sınavlar, disiplin, muallimler, yardımcıları ve maaşları ile mektep ortamı gibi konuları ihtiva etmekteydi.

Talimat gereğince çocuklar eğitime önce *Elifba*'dan başlayacaklardı. Bunu *Amme* cüzü ve diğer cüzler takip edecek ve nihai olarak hatim indirilecekti. Çocuklar ikinci hatime hazırlanırken temel dinî bilgileri öğrenmek üzere *İlmihal* risalesini ve *Kur'an-ı Kerim*'in okunuş usullerini öğrenmek için *Türkçe Tecvîd* kitabını okuyacaklardı. *İlmihal* ve *Tecvîd*'de geçen Arapça sözcüklerin ve harflerin özellikleri Türkçe ve mümkün mertebe çocukların anlayabilecekleri ifadelerle açıklanacaktı. Yukarıda da işaret edildiği gibi bu dersler, geleneksel eğitimin varlığını halen sürdürdüğünü göstermekteydi. Bununla birlikte, talimat dönemin koşulları çerçevesinde çocuk eğitimine önemli yenilikler de getiriyordu. Çocuklara iyi ve kötü davranışların neler olduğunu öğretmek üzere *Maârif-i Umûmiyye Meclisi* tarafından verilecek olan kısa bir *Türkçe Ahlâk* kitabı okutturularak iyi hal ve davranışlara sahip bir nesil yetiştirilmek istenmekteydi. *Elifba* ile eğitime başlayan çocuklara harfler okutulduğu gibi aynı zamanda yazdırılacaktı. Bu amaçla sultan tarafından gönderilmiş olan taş levhalar ve yanlarında bulunan kalemler kullanılacak; böylece çocuklar okumayla birlikte yazmayı da öğrenebileceklerdi. Bu konuda bahsi geçen *Türkçe Ahlâk* kitabından ve hazırlanacak olan Türkçe sözlükten de yararlanabileceklerdi. Öte yandan çocuklar ilk hatimi bitirip, ikincisine geçtikleri esnada mektebe tayin edilecek muallimlerden *Sülüis* ve *Nesih* türü yazıları öğrenme şansına da sahiplerdi. Talimattan anlaşıldığına göre, sıbyân mekteplerinde *ezber* yegâne öğretim yöntemi ve buralarda henüz modern bir sınıf düzeni öngörülmemişti.²³⁹

6 yaşını tamamlamış tüm çocuklara sıbyân mektebini zorunlu kılan talimat, ebeveynlerin istemeleri halinde çocukların 4-5 yaşlarında dahi mektebe başlayabilmelerine de imkân tanımaktaydı. İşaret edilen yaşı tamamlamış olup,

²³⁹ Yahya Akyüz, "İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Tâlîmatı", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, S.5, 1994, ss.2-4.

mektebe gönderilmeyen ya da yoksul oldukları için hali hazırda çalışan çocuklar için alınması gereken tedbirlerin de ihmal edilmediği talimatta sıbyân mektepleri için saptanmış toplam eğitim süresi 4 yıldır. Bu sürenin sonunda yapılacak sınavda edinmeleri lazım gelen bilgileri öğrenememiş oldukları anlaşılan çocuklar 3 yıl daha mektepte alıkonulacaklardı. Bu aşamadan sonra yine başarılı olamayan çocukları mektepte bırakma veya oradan alma yetkisi ebeveynlere/hamilere bırakılıyordu. Çocukları 4 yıl içerisinde rüştiyelere hazırlama konusunda muallimlere büyük bir sorumluluk yükleyen talimat, onlara gevşek davranmama uyarısında bulunmayı da göz ardı etmemiştir.²⁴⁰

Çocukların payitaht içinde yer değiştirmeleri yahut taşraya gitmeleri durumunda dahi temel eğitimlerini sürdürmelerine imkân tanıyan talimat, döndüklerinde başarılarına göre rüştiye ya da diğer üst eğitim kurumlarına devamlarını da temin etmekteydi. Talimatın disipline dair hükümleri ise açıktı. Terbiyeli ve başarılı çocuklar bir şekilde ödüllendirilecek; tembellik eden yahut *Ahlâk* kitabından öğrendikleri iyi/güzel davranışların dışına çıkan çocuklar da kendilerini mektepten soğutmayacak ve insanî sınırları aşmayacak bir şekilde cezalandırılacaklardı. *Falaka* gibi ilkel cezalandırma yöntemlerine de son veren talimat, muallimlerin gelir kaynakları olan maaşlarına da açıklık getiriyordu. Buna göre, muallimler haftalıklarını velilerden alacak ve durumu elvermeyenlerden böyle bir talepte bulunmayacaklardı. Bu noktada yaşayacakları maddi kayıpları ise sultan telafi edecekti.²⁴¹

Bu, muallimlerin sıkıntı çekmelerinin önlenmesi anlamına geldiği gibi kendilerinin devlet nezdinde ne kadar kıymetli olduklarını göstermesi bakımından da dikkat çekiciydi. Çocukları temel dinî bilgilerin dışında ahlâk, okuma ve yazma gibi konularda kendi kendilerine yetecek ve bir üst eğitim kurumuna geçişlerini mümkün kılacak bir düzeye ulaştırmayı öngören talimat, aynı zamanda çocuklara sultanın kendilerine sunulan bütün nimetlerin vesilesi olduğunu anlattırarak ve onun için dua ettirerek böylece sultanın ve dolayısıyla devletin ne demek olduğunu anlamalarını, ona karşı vazifelerinin bilincinde bulunmalarını sağlamayı amaçlamaktaydı. Hatırlanacağı üzere, talimattaki bu vurgunun bir benzeri *Meclis-i Umûr-ı Nafia*

²⁴⁰ Akyüz, "İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım...", ss.4-6,11.

²⁴¹ Akyüz, "İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım...", ss.7-10.

lâyihasında da mevcuttu. Bu tür vurgular, genelde eğitimin özelde temel eğitimin devlet tarafından sunulması gereken bir hizmet olduğu anlayışının yerleşmeye başladığına dair birer işaret olarak kabul edilebilir.

Ne var ki geniş kapsamlı bu talimat da tam anlamıyla icra edilememiş ve dolayısıyla çocuk eğitiminin sorunlarında bir nihayete varılamamıştır. Bu nedenle Mart 1857 tarihinde *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti*'nin kurulması ve sıbyân mekteplerinin bu merkezi örgütün denetimine girmesi üzerine 1862 yılından itibaren "*fünûn ve ulûmun mebde' ve mehâzı olan*" bu ilk eğitim kurumlarının reforme edilmesi konusu tekrar gündeme taşınmıştır.²⁴² Ancak bu konuda atılan adımlar da çocuk eğitiminde yaşanan sorunları tamamen izale edecek kadar etkili olamamıştır. Bu sorunların kaynağında ödenek yetersizliğinin yanı sıra çocukları eğitebilecek iktidara haiz olmayan muallimlerin olduğu düşünülmektedir. Bu nedenle 1868 yılında yetkin muallimler yetiştirmek üzere *Dârümuallimîn-i Sıbyân* açılmıştır. Aynı yılın başlarında keza sıbyân mekteplerinin modernize edilmesi amacıyla "*Sıbyân Mekteplerinin Islâhâtına Dâir Nizâmnâme Lâyihası*" yayımlanmıştır. 10 bentten oluşan bu lâyihada mektebe başlama yaşı 6 olarak saptanmıştır. Çocuklarını mektebe göndermeyen ebeveynlerin uyarılmasına ve gerekirse cezalandırılmasına hükmeden lâyiha ile çocuk eğitimi geleneksel derslerin yanında *Ma'lumât-ı Nafia*, *Türkçe Muhtasar Coğrafya*, *Dört İşlem/Hesap* ve *İmlâ* dersleri çerçevesinde yeniden yapılandırılmak isteniyordu. Eğitim süresi ve bu süre dâhilinde başarılı olamayan çocuklarla ilgili hükümleri bir önceki talimat ile örtüşen nizâmnâme lâyihasının ilginç olan yönü, kız çocukları için ayrı sıbyân mekteplerinin tesis edileceğine dikkat çekmesiydi.²⁴³

Görüldüğü üzere, çocuk eğitimi geleneksel çizgisinin yanı sıra yavaş yavaş dünyevî/seküler bir boyut da kazanmaya başlamıştır. Bu boyutu, biraz daha geniş ölçekte, Osmanlı eğitim tarihinde önemli bir kilometre taşı olan 1 Eylül 1869 tarihli *Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi*'nde teşhis etmek mümkündür. Şimdiye kadar çocukların eğitime yönelik olmak üzere alınan ve daha ziyade payitaht merkezli

²⁴² Aziz Berker, *Türkiye'de İlk Öğretim I (1839-1908)*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1945, ss.38-42; Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C.1-2, ss.464-465.

²⁴³ Ercan Uyanık, *Modernleşme Döneminde Türk Aydınının Eğitime Bakışı*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İzmir, 2006, ss.149,151; Berker, *a.g.e.*, ss.56-60.

olan kararlar, bu nizâmnâmeyle bütün imparatorluk sathını kapsar bir hale getirilmiştir. Nizâmnâmede, hemen her mahalle ve köyde, gereğine göre bir iki mahalle yahut bir iki köyde en az birer sıbyân mektebinin tesisi öngörülmekteydi. Bu, hiç şüphesiz temel eğitimi imparatorluk çapında yaygın bir hale dönüştürme ve böylece eğitim çağına gelmiş hemen her çocuğa asgari düzeyde bir eğitim verme amacına yönelikti. Karma olan köy ve mahallelerde Müslim ve gayrimüslim çocuklara mahsus mektepler ayrı ayrı olacaktı. Bir mahalle ve köyde bir cemaate ait iki sıbyân mektebi bulunduğu ve konumları itibariyle herhangi bir sakınca olmadığı takdirde bunlardan biri o cemaate mensup kızlara diğeri de erkek çocuklara tahsis edilecekti. Aksi takdirde söz konusu kız çocukları için bir mektep açılıncaya kadar, kızlar ve erkekler aynı mektepte; fakat ayrı ayrı sınıflarda eğitim görecektlerdi. Kız sıbyân mekteplerinde muallimeler görevlendirilecek; istenilen niteliklere haiz muallimeler yetiştirilinceye dek bu mekteplerde yaşlı ve edepli muallimlerden de faydalanılabilecekti. Sıbyân mekteplerinde eğitim süresi 4 yıl olarak saptanmıştır. Erkek çocuklar 7-11; kız çocukları ise 6-10 yaş aralığında mektebe devam etmek zorundaydılar. Herhangi bir özrü bulunmamasına rağmen mektebe gelmeyen/gönderilmeyen çocuklar için yapılması gereken işlemlere de açıklık getiren nizâmnâmeye göre çocuklara okutulacak dersler şunlardı: *Usûl-i Cedîde* şeklinde *Elifba*, *Kur'an-ı Kerim*, *Tevcîd*, *İlm-i Hâl*, *Ahlâk*, *Yazı*, *Hesap*, *Muhtâsar Târih-i Osmânî*, *Muhtasar Coğrafya* ve *Ma'lûmât-ı Nâfia*.²⁴⁴

Bu derslerin sayısı dikkate alındığında çocuk eğitiminin dünyevî/seküler boyutuna daha fazla ağırlık verildiği rahatlıkla anlaşılabilir. Bunu, bütün imparatorluk sathında etkili kılmanın yolu ise tartışmasız olarak sıbyân mekteplerini yaygınlaştırmaktan geçmekteydi. Osmanlı yönetimi, bu amaçla işe Midhat Paşa'nın esasında *Osmanlılığa* dayalı başarılı bir eğitim politikası izlediği Rumeli'de başlamaya karar vermiştir.²⁴⁵ Bu kararın uygulanması ve dolayısıyla pek çok mektebin açılması koşullar dikkate alındığında ancak zaman içerisinde mümkün olabildi. İleride, özellikle de 2. Abdülhamid'in hükümdarlık yıllarında bu bakımdan dikkat çekici gelişmelerin yaşandığı görülecektir.

²⁴⁴ "Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesidir", (24 Cemâzi-yel Evvel 1286/1 Eylül 1869), **Düstür**, Tertîb-i Evvel, C.2a, ss.184-187.

²⁴⁵ Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, C.1-2, ss.466-467.

Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi'nin ilgili hükümlerine göre, devlet mektep açarken tebaasının hiçbir kesimini göz ardı etmeyecekti. Bu, aslında bir süreden beridir benimsenmiş olan *Osmanlıcılık* ideolojisiyle de uyumlu bir karardı. Bu ideoloji çerçevesinde bütün tebaasını büyük bir "*Osmanlı milleti*" olarak gören devlet, bu milletin küçük fertlerine çağın gereklerine uygun bir eğitim hizmeti sunmanın kendi sorumluluğu altında bulunduğunu düşünmekteydi. Nitekim nizâmnâmede, Müslim ve gayrimüslim mektepleri her ne kadar birbirlerinden ayrı konumlandırılırsalar da müfredat programları bazı farklılıklarla birlikte *Osmanlılığı* önemli ölçüde takviye edici pek çok ortak dersi ihtiva edecek şekilde tasarlanmıştır. En temel farklılıklar din derslerine ve öğretim diline ilişkindi. Nizâmnâmenin 6. maddesine göre, gayrimüslim çocuklara kendi dinî kaideleri öğretilecek ve bu din dersleri ruhani önderleri marifetiyle tayin edilip işlenecektir. Öte yandan, sözgelimi *Muhtasar Târih-i Osmânî*, *Muhtasar Coğrafya*, *Ma'lûmât-ı Nâfia* gibi dersler bu gibi çocuklara kendi dillerinde okutturulacaklardı.²⁴⁶

Nizâmnâme, çocuklara bu derslerin verilmesini öngörürken aynı zamanda bu derslere ilişkin kitapların hazırlanmasına da önyak olmuştur. Dolayısıyla öncelikle sıbyân mektepleri için çağın gereklerine uygun, çocukları yormayacak, bıktırmayacak, açık ve sade cümleleri ihtiva eden modern ders kitaplarının hazırlanması planlanmıştır. Bu plan doğrultusunda 14 Mayıs 1870 tarihinde *Te'lif ve Terceme Nizâmnâmesi* yayımlanmıştır. Nizâmnâme, telif ve terceme edilecek kitaplara dair hükümleri içermekteydi. Sonuna eklenen bir beyannamede sıbyân mekteplerine mahsus olmak üzere yarışmaya konulacak 11 adet ders kitabının içeriğine, hacmine, yarışmada aldığı dereceye göre hak kazanacağı ödül miktarına ve telif sürelerine açıklık getirilmiştir. Bu ders kitapları *Elifba*, *Ahlâk risâlesi*, *Fazâil-i Fi'liyye risâlesi*, *Kavâid-i Türkiyye*, *Coğrafya*, *Târih-i Osmânî*, *İnşâ risâlesi*, *Edebiyyât-ı Manzûme*, *Şevâzz-ı İmlâ*, *Ma'lûmât-ı Nâfia* ve *Meşk Mecmûası*'ndan oluşmaktaydı.²⁴⁷ Ders kitaplarının telif ve tercemesine ülke çapında büyük bir ilgi gösterilmiştir. Hatta bu amaçla belirlenmiş olan süre sona ermiş olmasına rağmen, bazı uzak yerlerden dahi yarışmaya katılmak isteyenlerin olduğu duyulunca söz

²⁴⁶ "Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesidir", ss.184-185; Somel, **a.g.e.**, ss.215-216.

²⁴⁷ "Te'lif ve Terceme Nizâmnâmesi", (12 Safer 1287/14 Mayıs 1870), **Düstûr**, Tertîb-i Evvel, C.2a, ss.231-244.

konusu süre uzatılmıştır. Yarışmanın sonuçlarına dair elde net bir kayıt bulunmasa da bu kitaplardan bazılarının ve benzerlerinin takip eden süreç içerisinde çocukların sıralarında yer almaya başladığı açıktır.²⁴⁸

Dönemin maârif otoriteleri tarafından içerikleri belirlenmiş olan bu ders kitaplarından özellikle *Ahlâk risâlesi*, *Fazâil-i Fi'liyye risâlesi*, *Coğrafya* ve *Târih-i Osmânî* risâleleri resmî ideolojiye ve bu doğrultuda yetiştirilmek istenen neslin profiline dair dikkat çekici ipuçları taşımaktaydı. *Ahlâk* biliminin konusuna ve amaçlarına dair kısa bir girizgâh ile başlaması öngörülen *Ahlâk risâlesinde*, çocuklara başta dinî vazifeleri olmak üzere ebeveynlerine, muallimlerine, hemcinslerine, nefislerine, ulü'l emre; yani devlet büyüklerine, vatana ve hayvanlara karşı vazifeleri olduğu hatırlatılmakta ve kanuna riayet etmelerinin gereğine işaret edilmekteydi. Vazife odaklı bu içerik esasen *vazife-şinâs* ve *itâatkâr* olarak yetiştirilmek istenen bir neslin habercisiydi. *Fazâil-i Fi'liyye risâlesi* ise Osmanlı kimliğinin inşasında önemli bir rol üstleniyordu. Risâle gerek Müslümanlar ve gerekse de diğer milletler arasında ahlâkî faziletlere/güzelliklere ilişkin eski dönemlerde cereyan etmiş övgüye layık hal ve hareketlere odaklanmaktaydı. Çocuklara bu tür gelişmelere dair uygun metinlerin okutulması ve böylelikle birbirleriyle kaynaşmaları arzu ediliyordu.

Dünyanın şekline, konumuna ve hareketlerine ilişkin genel bilgilerle başlatılan *Coğrafya risâlesi*, çocuklara çeşitli yönleriyle dünya coğrafyasını sunduktan sonra yaşadıkları Osmanlı coğrafyasını tanıtmayı amaçlamaktaydı. Bu tanıtımda çocuklar mensubu oldukları devletin idarî, siyasî, askerî, beşerî, ekonomik, eğitsel ve hukuksal yapılanmasına ilişkin bilgilerle yetkin kılınmak ve kendilerine bir parçası oldukları devletin büyük ve güçlü olduğu düşüncesi endoktrine edilmek isteniyordu. *Târih-i Osmânî* risâlesi ise öncelikle Osmanlıların ortaya çıkışına ve Anadolu coğrafyasının bu esnadaki siyasî ve beşerî yapısına odaklanacaktı. Kitapta kronolojik bir sıra takip edilerek ve hikâyeci bir anlatımla sorgulamadan 19. yüzyılın son çeyreğine değin tahta çıkmış Osmanlı sultanlarının doğum, cülus ve vefat tarihlerine ışık tutulması, sultanların iktidarları süresince cereyan etmiş kayda değer olayların tarafsız bir bakış açısıyla işlenmesi, nakledilen faziletlerin yüceltilmesi ve yakışsız/çirkin şeylerin

²⁴⁸ "Kısm-ı Gayr-i Resmî: Mevâdd-ı Dâhiliyye", **Takvim-i Vakâyi'**, No:1275, (25 Cemâzi-yel Âhir 1287/22 Eylül 1870), s.2; Berker, **a.g.e.**, ss.84-86.

ötekileştirilmesi öngörülmekteydi. Vatan sevgisiyle ilintili konuları övgüyle anmayı esas alan risâlede vatan topraklarının Asya, Afrika ve Avrupa'ya uzanan sınırlarını gösterir bir harita dahi yer bulacaktı. Bütün bunlar, çocuklarda vatan sevgisi hissini tahkîm etmenin, üç kıtaya yayılmış Osmanlı vatanının sınırlarını çizerek minik zihinlerde geniş bir *vatan coğrafyası* kurgulamanın ve nihai olarak *vatanperver* çocuklar yetiştirmenin işlevsel birer adımı olarak okunabilir.

Çocuklara bir taraftan modern ders kitaplarını okutmak üzere girişimlerde bulunulurken, diğer taraftan öğretim yöntemi de modernize edilmek istenmekteydi. *Maârif-i Umûmiyye Nizâm-nâmesi*'nde bu noktaya da değinilmiştir. Nizâm-nâmede çocuklara verilecek derslerden bahsedilirken "*usûl-i cedîde*" denilen yeni bir öğretim yöntemine işaret ediliyordu. Bu yöntem, genellikle dönemin önde gelen eğitimcilerinden Selim Sâbit Efendi²⁴⁹ ile ilintilendirilmektedir. Selim Sâbit Efendi, bu konuda "*Rehnümâ-yı Muallimîn*" adlı eserinde ayrıntılı bilgi sunmaktaydı.²⁵⁰ Yeni öğretim yöntemi için bir uygulama alanı olmak ve ileride yaygınlaştırılmak üzere Nur-ı Osmâniye Camisi içerisinde bulunan kâgir bir iptidai mektep, 1872 yılında "Nümûne Mektebi" olarak kabul edilmiştir. Günümüzdeki karşılığı itibariyle bir tür pilot mektep olan bu eğitim kurumu kaynaklarda, bu süreçte açılan ilk "Nümune Mektep" olarak sunulmaktadır.²⁵¹

Bu yöntemin olumlu sonuç vermesi üzerine *usûl-i cedîde*ye dayalı iptidailerin sayısının artırılması ve mevcut sıbyân mekteplerinin söz konusu iptidailere dönüştürülmesi kararlaştırılmıştır. Ancak uygulamada pek fazla bir yol kat edilemedi. Öyle ki 1876 yılına gelindiğinde Osmanlı başkentinde sınırlı sayıda iptidai mektep bulunmaktaydı. Fakat 2. Abdülhamid'in saltanatının ilerleyen yıllarında iptidai mekteplere daha fazla mesai harcanmaya başlanmıştır. 1880'li yıllardan itibaren bunun yansımalarını görmek mümkündür. 1881 yılında "*Mekâtib-i Sıbyâniyye*" idaresinin adı "*Mekâtib-i İbtidâiyye*"ye çevrilmiştir. Öte yandan, 1882 yılından itibaren gerek devlet salnâmelerinde gerekse de resmî yazışmalarda ilk

²⁴⁹ Selim Sâbit Efendi'nin hayatı, eserleri ve fikirleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. BOA., DH.SAİD., 1/260; **Uluslararası Vize Tarih ve Kültürü Sempozyumu (Vize/28 Nisan 2000): Türkiye'nin İlk Pedagogu Vizeli Selim Sâbit Efendi**, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., İstanbul, 2000.

²⁵⁰ *Usûl-i Cedîde* hakkında bilgi için bkz. Selim Sâbit, **Rehnümâ-yı Muallimîn: Sıbyân Mekteplerine Mahsûs Usûl-i Tedrîsiyye**, Dâr-üt Tıbbâ-t-il Âmire, (İstanbul), (t.y), ss.7-8.

²⁵¹ Mahmud C. İbnü's Şeyh Nâfi, a.g.e., s.115; Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, C.1-2, ss.467-468.

mektepler için "*mekâtib-i sıbyân*" yerine "*mekâtib-i ibtidâiyye*" terimi tercih edilir hale geldi. Bu, sıbyân mektepleri tamamen yok oldu demek değildi. Bu mektepler de *usûl-i cedîdeye* dayalı eğitim sistemine adapte edilmeye çalışılıyordu.²⁵² İlk mekteplerin eğitimdeki hayatiyetinin farkında olan Sultan 2. Abdülhamid, hayır işlerine yaptığı harcamaların bir bölümünü bu mekteplere tahsis etmiştir.²⁵³ Batılı bir tarihçi ise *maârifperver* diye övülen sultanın pek çok mektep inşa ettirdiğini savunmaktaydı.²⁵⁴ Bütün bu tespitler, özü itibariyle sultanın çocuk eğitime atfettiği önemi vurguluyordu. Bunun en belirgin göstergelerinden biri de Aralık 1876 tarihinde ilan edilen *Kanûn-ı Esâsî*'nin 114. maddesinde yer bulan "*Osmanlı efrâdının kâffesince tahsil-i maârifin birinci mertebesi mecbûrî olacak...*"²⁵⁵ ifadeleriydi. Eğitimin ilk kademesinin çocuklar için zorunlu kılınması şüphesiz alınmış yeni bir karar değildi. Fakat bu konu, ilk kez anayasal bir mahiyet kazanmıştır ve bu bakımdan oldukça anlamlıydı.

Çocuk eğitime atfedilen öneme binaen imkânlar ölçüsünde iptidai mekteplerinin sayısı arttırılmaya ve bu mektepler imparatorlukta yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır. 2. Abdülhamid yönetimini çocuk eğitime önemle eğilmeye ve bu doğrultuda iptidai mekteplerini Osmanlı topraklarında devletin kaçınılmaz birer aygıtı haline getirmek gibi bir düşünceye sevk eden ne olmuştu? Devralınan eğitim mirası ve koşullar hesaba katıldığında *maârifperver* sultanı bu yönde harekete geçiren sadece bir nedenin olmadığı/olamayacağı rahatlıkla anlaşılabilir.

İlk neden, hiç şüphesiz toplum bünyesinde önemli bir yara haline gelmiş olan cehaletti. Hatırlanacağı üzere, gerek Sultan 2. Mahmud'un malum fermanında ve gerekse müteakiben hazırlanan reform lâyhalarında bu yaradan sıklıkla bahsedilmiş ve zararları ortaya konulmuştu. Nitekim Osmanlı coğrafyasında eğitimin ilk kademesi berkitilerek ve iptidailerden yaygın bir eğitim ağı oluşturularak cehaletin toplum bünyesinden izale edilebileceğine inanılmaktaydı. İkinci neden, maârif

²⁵² Bayram Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, (2. Baskı), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, ss.31,71-73.

²⁵³ Nadir Özbek, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşruiyet (1876-1914)**, (5. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s.165.

²⁵⁴ François Georgeon, **Sultan Abdülhamid**, (Çev: Ali Berktaş), İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s.349.

²⁵⁵ **Sûret-i Münife-i Hatt-ı Hümayûn ve Kanûn-ı Esâsî**, Matbaa-i Âmire, İstanbul, (21 Şubat 1292/5 Mart 1877), s.23.

bürokrasisinde egemen bir kanaatti. Bu kanaate göre, eğitimin yaygınlaşması ancak iptidailerin açılması ve "*usûl-ı cedîde*"nin sıbyân mekteplerinde uygulanmasıyla mümkün olacaktı. Nitekim taşradaki maârif otoriteleri bu konuda Maârif Nezâreti'ni sıklıkla uyarmayı ihmal etmiyorlardı. Üçüncü neden, imparatorluğun çoğunluğunu teşkil eden ve genellikle üst eğitim kademelerine devamdan mahrum olan yoksul aile çocuklarına en azından temel bir eğitim hizmeti sunma gerekliliği idi. Dördüncü neden, üst eğitim kademelerine yeterli sayıda öğrenci temin edilememesiydi.²⁵⁶

Osmanlı topraklarında bulunan, fiziksel koşulları ve eğitim hizmetleri Müslüman mekteplerine nazaran daha iyi durumda olan yabancı mekteplerin Osmanlı bürokrasisinde yol açtığı refleks ise bu konuda etkili olan beşinci nedendi. 19. yüzyılın sonlarında Sadaret'e gönderilen bir tezkire, bu refleksin adeta bir tezahürüydü. Tezkirede, yabancı mekteplerin özellikle bazı devlet görevlilerinin "*müsâadekâr*" tavırlarından ötürü gittikçe çoğaldıkları haber veriliyor ve bu mekteplerin müdavimi olan Müslüman çocuklarının dinî inançlarının günden güne zayıfladığı vurgulanıyordu. Osmanlıların küçük üyelerini zehirleyen ve kendi emelleri doğrultusunda yetiştiren bu mekteplere karşı şimdiden gerekli tedbirler alınmadığı takdirde gelecekte devletin ve memleketin selametini tehlikeye sokabilecek durumların ortaya çıkabileceği uyarısı yapılmaktaydı. Dolayısıyla bir an evvel Memâlik-i Şâhâne'nin her tarafında mekteplerin açılması zaruri görülüyordu. Köylerde ve kasabalarda cehaletin karanlığı altında kalarak yabancı mekteplere yönelmek durumunda olan çocukların bu sayede buralara ihtiyaç duymaktan kurtarılması öngörülmekteydi.²⁵⁷ İşte yabancı mekteplerin varlığı ve Osmanlı çocuklarıyla ilgili faaliyetleri hiç şüphesiz yeni iptidai mekteplerin açılmasında ve mevcutların modernize edilmeye çalışılmasında önemli bir itici güç olmuştur.²⁵⁸

²⁵⁶ Kodaman, **a.g.e.**, ss.77-78.

²⁵⁷ BOA., Y.PRK.BŞK., 60/24, (4 Rebiü'l Âhir 1317/12 Ağustos 1899). Müslüman ebeveynleri yabancı mekteplere sevk eden nedenlere ışık tutan bir başka belgede ise bu mekteplere devam eden çocukların ailelerinden yeterince dinî eğitim görmemelerinden yakınılmakta, buralarda aldıkları derslerin ve buldukları ortamın etkisiyle Hıristiyanlığa eğilim gösterdiklerine değinilmekte ve bu sorunun önünü almak için Müslüman mekteplerini reforme etmek üzere daha ciddi adımların atılması gerektiğine vurgu yapılmaktaydı. Bkz. BOA., Y.PRK.AZJ., 52/28, (24 Mart 1323/6 Nisan 1907).

²⁵⁸ 2. Abdülhamid yönetiminin Osmanlı topraklarında hızlı bir gelişim kaydeden yabancı mekteplere karşı yeni mektepler açmak ve mevcut olanları iyileştirmeye çalışmak dışında başvurduğu başka yollar da bulunmaktaydı. Bunlar devletin resmî usullerine uymayan yabancı mektepleri kapatmak, bu mekteplerin zararları konusunda Müslüman halkı bilinçlendirmek

Altıncı neden ise istenen niteliklere haiz bir neslin inşasıydı. Eric Hobsbawm'ın da işaret ettiği üzere, 19. yüzyılda cereyan eden hızlı toplumsal değişim ve dönüşüm, devletlerin geleneksel idare şekillerini ve toplumsal ya da siyasal hiyerarşileri sürdürmeyi zorlaştırmış, hatta imkânsız kılmıştır. Dolayısıyla devlet, artık kendi tebaasının itaatini, sadakat ve işbirliğini ya da onların nazarındaki meşruiyetini nasıl temin edeceği sorunlarıyla karşı karşıyadır. Bu da yeni idare etme yöntemleri veya sadakat bağları oluşturmayı zorunlu kılmıştır.²⁵⁹ Böyle bir zaman diliminde yardımına başvurulacak en etkili araçların başında hiç şüphesiz insanların büyük çoğunluğunun hayatını etkileme potansiyeline sahip olan eğitim, özellikle de temel eğitim gelmekteydi. Aynı dönemin modern yahut modernleşen devletinin, eğitimdeki düzenleme ve uygulamaları model vatandaşlar yaratmak ile bunları denetleyip sevk ve idare etmek için gerekli görmesi bu bağlamda şaşırtıcı değildi.²⁶⁰ Eğitimin bu işlevinin farkında olan Abdülhamid bürokrasisi, arzulanan nesillerin inşasında hayati/kritik bir aşama olan iptidai mekteplerine dikkatle eğilmiştir. Temel amaçları bu mekteplerde *dinî bütün, itâatkâr, terbiyeli*, halife sultana ve Osmanlı hanedanına *sadık ve saygılı*, mevcut düzeni idame ettirecek *mutlakiyet yanlısı* bireylerin yetiştirilmesiydi.²⁶¹ Yaygın bir iptidai mektep ağının oluşturulması ve ciddi bir eğitim seferberliğiyle bu amaca ulaşılabilmesi öngörülmekteydi.

Bu, vücuda getirilmek istenen nesillere ulaşmada oldukça etkili bir yoldu; ne var ki tek başına yeterli değildi. Nitekim imparatorluk bir taraftan iptidai mekteplerinden oluşan modern bir eğitim ağıyla örülmeye çalışılırken, diğer taraftan müfredat programlarından ders kitaplarına varıncaya dek pek çok eğitim aygıtına el atılmıştır. Bunlar, söz konusu nesilleri inşa ederken lazım gelen bilgileri ihtiva edecek bir şekle sokulmuş ve bu şeklin dışına taşmaması için de sıkı bir denetim mekanizması tesis edilmiştir. Bu doğrultuda öncelikle müfredat programları elden geçirilmiştir. Gerek payitahtta ve gerekse taşrada bulunan iptidai mekteplerinde

---

üzere gezici/seyyar ulema görevlendirmek ve son kertede gerek devlete ait mektepleri gerekse de gayrimüslim ve yabancı mektepleri denetlemek üzere müfettişler atamak şeklindeydi. Bu konuda daha ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Benjamin C. Fortna, **Mekteb-i Hümayûn: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim**, (Çev. Pelin Sıral), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, ss.119-130.

²⁵⁹ Eric Hobsbawm, "Seri Üretim Gelenekler: Avrupa, 1870-1914", **Geleneğin İcadı**, (Der: Eric Hobsbawm & Terence Ranger), (Çev: M. Murat Şahin), Agora Kitaplığı, İstanbul, 2006, ss.306, 308.

²⁶⁰ Ortaylı, **Osmanlı Toplumunda Aile**, s.137.

²⁶¹ Akyüz, **a.g.e.**, s.226; Georgeon, **Sultan Abdülhamid**, s.350.

standart bir müfredat programı uygulanmak isteniyordu. Bunun, tüm imparatorlukta aynı anda arzulan niteliklere haiz nesillerin yetiştirilmesinde büyük bir rol oynayacağına inanılmaktaydı.

İptidai mekteplerinin müfredat programlarında çocukların dinî ve ahlâkî faziletlerini takviye edecek derslere giderek artan bir dozda ağırlık verilmeye başlanmıştır. Osmanlıcılığın yaşanan gelişmelerden ötürü ancak resmî söylemde kaldığı bu dönemde İslâmcılığın güç kazanması ve önemli bir devlet siyaseti haline gelmesi bu konuda oldukça belirleyiciydi. Ayrıca artan şikâyetlerin etkisi de buna eklenmelidir. Nitekim Mart 1887 tarihinde Şeyhülislâm Ahmed Esad Efendi başkanlığında toplanan komisyonda iptidai mekteplerinde okutulan din derslerinin amaca ulaşmada yeterli olmadığı vurgulanıyordu. Bu nedenle söz konusu mekteplerin süresine bir yıl daha eklenmesi ve programın ona uygun bir şekilde hazırlanması istenmekteydi. Nihai olarak, 5 yıllık bir iptidai mektep müfredat programı öneriliyordu. Din dersleri ise her yıl programdaki yerini almaktaydı.²⁶²

Ekim 1891 tarihinde de benzer bir karara imza atılmıştır. Bu kez önerilen yeni iptidai mektep müfredat programı 4 yıllıktır. Bu süre zarfında *Kur'an-ı Kerim*, *Tecvîd* ve *İlm-i Hâl* gibi derslerin öğretimine diğer derslere nazaran daha fazla ağırlık verilmesi gerekli görülmekteydi. Bu sayede çocukların henüz eğitim hayatlarının başında iken bu gibi derslere yatkınlık göstermeleri/meleke kazanmaları temin edilmek isteniyor ve böylelikle geleceğe iyi bir şekilde hazırlanmış olacakları ileri sürülüyordu.²⁶³

Aynı düşünceler, *Ahlâk* dersleri için de geçerliydi. Çocukların devlete ve memlekete faydalı olabilmelerinin aynı zamanda iyi bir ahlâk eğitimi almalarına bağlı olduğu düşünülüyordu. Bu nedenle iptidai mektep müfredat programlarında din derslerine olduğu gibi *Ahlâk* derslerine de ağırlık verilmesi gerektiği sıklıkla vurgulanmıştır. Nitekim Mayıs 1899 tarihinde iptidai mekteplerin ikinci sınıflarından itibaren din derslerinin yanı sıra *Ahlâk* derslerinin de bir kat daha artırılması salık verilmiştir.²⁶⁴ Öte yandan, 20. yüzyılın başlarında köy iptidai mekteplerinde hali hazırda *Kırâat* dersi kapsamında verilen ahlâka dair bilgilerin çocuklar için yeterli

²⁶² BOA., Y.MTV., 25/52-1,2,4, (6 Cemâzi-yel-Âhir 1304/2 Mart 1887).

²⁶³ BOA., Y.A.HUS., 252/73, (18 Rebiü'l Evvel 1309/22 Ekim 1891).

²⁶⁴ BOA., Y.MTV., 189/184-5, (30 Zilhicce 1316/11 Mayıs 1899).

olmadığı savunularak programa ayrı bir *Ahlâk* dersinin konulması uygun görülmüştür.²⁶⁵ Bununla birlikte, konu bağlamında en az bu dersler kadar önemli olan diğer derslere, özellikle de *Târih* dersine müfredatta nasıl bir yer ayrıldı? Çocuklara bu ders kapsamında neler öğretilmek isteniyordu?

Öncelikle vurgulamak gerekir ki, 2. Abdülhamid yönetimi *Târih* derslerine oldukça kuşkulu yaklaşmıştır. Bu, *Târih* derslerinin sultanın iktidarını sarsabilecek yahut meşruiyetine halel getirebilecek birtakım kavram ya da fikirleri ülkeye sokabileceği ve bunları mevcut düzenin teminatı konumunda olan çocuklara benimsetebileceği kaygısından ileri geliyordu.²⁶⁶ Bu kaygı, haliyle *Târih* derslerinin müfredattaki yerini/saatini ve söz konusu ders kapsamında çocuklara okutturulan kitapların içeriğini önemli ölçüde etkilemiştir. Şeyhülislâm Ahmed Esad Efendi başkanlığındaki komisyon tarafından önerilen iptidai mektep müfredat programında *Târih*'in son yıl *Târih-i Hülefâ ve Muhtasar Târih-i Osmânî* adıyla haftada 2 ders olarak okutturulması öngörülmekteydi. Dersin içeriğine dair herhangi bir bilgi sunulmamıştır.²⁶⁷ Fakat dersin adı, kısmen de olsa kapsamı hakkında bir fikir edinmeyi mümkün kılacak bir nitelikteydi. Ekim 1891 tarihinde önerilen programda da *Târih* dersine ilişkin ciddi bir değişiklik söz konusu değildi. *Târih*, 4 yıllık olarak tasarlanan iptidai mekteplerin son yılında yer alıyordu. Haftada 2 ders olarak işlenecekti. Bir önceki programdan farklı olarak burada dersin içeriğine ilişkin bilgi edinmek mümkündü. Verilen bilgiye göre, çocuklara *Muhtasar Târih-i Osmânî* okutturulacaktı. Zaman zaman büyük peygamberlerin hayatı ile halifelere ilişkin bazı hikâye ve uygun konular dahi anlatılacak ve yazdırılacaktı.²⁶⁸

Târih, Mayıs 1899'da iptidai mektepler için önerilen bir diğer programda da yer alıyordu. Burada yapılan açıklamaya göre, bu ders kırâat suretinde oldukça kısa *Osmanlı Târihi*'ne ve Osmanlı ülkesine ilişkin özet bir bilgiye hasredilmiştir.²⁶⁹ Haziran 1902 tarihli düzenlemeden anlaşıldığı üzere, 4 yıllık köy iptidai mekteplerinin mevcut programında *Târih* dersi yoktu. Bu durum, bahsi geçen tarihte bu programda yapılan tadilat sonrasında da değişmemiştir. Kasaba iptidai

²⁶⁵ BOA., Y.PRK.MF., 4/54-1,2, (26 Safer 1320/4 Haziran 1902).

²⁶⁶ M. Halil Yinanç, "Tanzimat'tan Meşruiyet'e Kadar Bizde Tarihçilik", **Tanzimat 2**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul,1999, s.594.

²⁶⁷ BOA., Y.MTV., 25/52-4, (6 Cemâzi-yel-Âhir 1304/2 Mart 1887).

²⁶⁸ BOA., Y.A.HUS., 252/73-2, (18 Rebi'ül Evvel 1309/22 Ekim 1891).

²⁶⁹ BOA., Y.MTV., 189/184-4, (30 Zilhicce 1316/11 Mayıs 1899).

mekteplerinde ise durum farklıydı. 3 yıllık olduğu anlaşılan bu mekteplerin son yılında haftada sadece 2 saat *Muhtasar Târih-i Osmânî* dersi yer almaktaydı. Programda dersin içeriğine ilişkin herhangi bir açıklama da bulunmuyordu.²⁷⁰ Ders saatlerinin kısıtlı oluşu ve hatta bazı iptidai mekteplerin müfredat programlarında *Târih* dersine yer verilmemesi bu dersin yeterince ilgi görmediğinin önemli bir işareti sayılabilir. Bunda özellikle 2. Abdülhamid yönetiminin *Târih* derslerine ilişkin yukarıda dikkat çekilen kaygıları belirleyici olmuştur. Bu durum, başta *Târih* derslerine ait olmak üzere iptidai mekteplerinde (ve elbette ki diğer eğitim kademelerinde) okutulan ders kitaplarının sıkı bir denetimden geçirilmelerine önyak olmuştur.

Bu dönemde ders kitaplarının hazırlanmasına, denetimine ve hatta zaman zaman yasaklanmasına büyük bir mesai harcanmıştır. Bu amaçla Aralık 1881 tarihinde *Encümen-i Teftiş ve Muâyene Heyeti*, Şubat 1892 tarihinde *Tedkîk-i Müellefât Komisyonu* ve Aralık 1902 tarihinde *Kütüb-i Diniyye ve Şer'iyye Tedkîk Heyeti* adlı sansür mekanizmaları teşkil edilmiştir. Bunların denetiminden geçmeyen ve dolayısıyla resmî programda yer almayan ders kitaplarının çocuklarla buluşması arzulan bir durum değildi. Muallimlerin, resmen seçilmiş olan kitaplar dışında çocuklara başka bir şey okutmaları ya da söz konusu kitabın dışına çıkmaları yasaktı. Kitap metninden küçük bir sapmaya yahut çocukların zihnini bulandıracak açıklamalarda bulunmaya müsamaha gösterilmemekteydi. Böyle bir durum, rejime muhalif bir hareket, Osmanlı hanedanlığının ve hilafet makamının itibarını sarsacak bir adım olarak değerlendiriliyor ve sert bir karşılık buluyordu. Ders kitaplarında müfredatta belirlenmiş olan konulara yer verilmekteydi. Çocukların anlama düzeylerine uygun olmayan terim ya da cümleleri ihtiva eden kitaplar kabul görmüyordu.²⁷¹

Elifba, *Kırâat* ve *Ahlâk* gibi çeşitli ders kitaplarında genellikle dua, iman, ilahi emirlere ve *sünnet-i seniyyeye* uyma, halife sultana ve Osmanlı hanedanına övgü, sadakat ve itaat, iyi ahlâka dair faziletler, kötü ahlâk ve zararları gibi konular

²⁷⁰ BOA., Y.PRK.MF., 4/54-2, (26 Safer 1320/4 Haziran 1902).

²⁷¹ Fortna, a.g.e., ss.266-267; Somel, a.g.e., ss.125-126, 238-239; **Dersââdet Mekâtib-i İbtidâiyyesi İçün Ta'lîmât-ı Mahsûsadır**, Mahmud Bey Matbaası, Dersââdet, 1309, ss.2,8; BOA., MF.MKT., 654/10, (8 Ağustos 1318/21 Ağustos 1902); BOA., MF.MKT., 938/65, (17 Mayıs 1322/30 Mayıs 1906).

işleniyordu. Bu çerçevede çocuklara birtakım *ideal/makbul* davranışlar kazandırılmaktaydı. N. Doğan'ın verdiği bilgiye göre, bu dönemde okutulan ders kitaplarında etnisite merkezli değil, din eksenli bir kimlik inşa edilmek isteniyordu. Yani Türk, Kürt, Laz, Çerkez vs. olmak önemli değildi. Esas olan Müslim yahut gayrimüslim olmaktı.²⁷² İptidai mekteplerine mahsus *Târih* ders kitaplarında ise öncelikle Osmanlıların kökenlerine değiniliyor ve müteakiben kronolojik bir sırayla her sultanın saltanat devresinde yaşanan gelişmeler özetleniyordu. Bu kitaplarda Osmanlı hanedanının geçmiş temsilcilerine dair küçük düşürücü, kötileyici ve sair olumsuz açıklamalara, içlerinden halledilerek öldürülenlere ve "aklen" birtakım sorunlar yaşayanlara ilişkin ayrıntılara, bazı istisnalar olmakla birlikte, tesadüf etmek oldukça zordu. Osmanlı geçmişinde yenilik, ilerleme ve zafer adına cereyan eden gelişmeler daima ön planda tutulurken; başarısızlıklar yahut mağlubiyetler yeterince ilgiye mazhar olamamışlardır. Genellikle çocukların zihninde mensubu oldukları devletin büyük ve güçlü olduğu imajı oluşturulmaya çalışılıyordu. Böylece çocuklarda Osmanlı Devleti'ne mensubiyet/aidiyet duygusu bu *imaj* üzerinden tahkîm edilmekteydi.²⁷³

2. Abdülhamid Dönemi'nde toplumsal disiplinizasyon giderek artan bir dozajda uygulansa da arzulanan nesillerin yetiştirilmesinde büyük bir başarı elde edildiğini söylemek oldukça zordur. Çocukların dinî ve ahlâkî faziletler açısından yeterli olmadıklarına dair sıklıkla gündeme gelen şikâyetler ve bahsi geçen derslerin sürekli arttırılmak istenmesi başlı başına bu görüşü doğrular bir mahiyetteydi. Öte yandan Cevdet Paşa sunduğu lâyihaların birisinde, müfredatın sık sık değiştirilmesinin çocukların dinî inançlarını zayıflattığını savunmuştur. Ünlü devlet adamı, çocuklara iptidai mekteplerinde *İlm-i-Hâl* okutturulmasını ve ahlâk konusunda bir miktar faydalı deyimlerin öğretilmesini yeterli buluyordu. Daha da önemlisi, çocukluk ve gençlik yılları 2. Abdülhamid Dönemi'nde biçimlenen II. Meşrutiyet Dönemi entelektüel ve siyasetçi grubunun azımsanmayacak bir bölümünün pozitivist bir

²⁷² Bu konuda başta *iptidai* mektepler olmak üzere farklı eğitim kademelerine ait ders kitapları ve içerikleri hakkında daha ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Doğan, **İlk ve Orta Dereceli Okul Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)**, ss.24-68.

²⁷³ Örnek olarak bkz. Ali Nâzîmâ, **Târih-i Nâzîmâ: Küçük Târih-i Osmânîdir**, Kasbâr Matbaası, Dersââdet, 1311; Mehmed Şükrü, **Suâllî ve Cevâblı Küçük Târih-i Osmânî**, A(rtin) Asaduryan Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, İstanbul, 1319; Mehmed Necîb, **Çocuklara Mahsûs Muhtasar Târih-i Selâtîn-i Osmâniyye**, Matbaa-i Emrî, Birusa, 1321. Bu örneklerin sayısını arttırmak pekâlâ mümkündür.

düşünce yapısına sahip oluşu ve dinî değerleri küçümsemeleri, istenen nesillerin önemli ölçüde yetiştirilemediğine dair bir delil olarak kabul edilebilir.²⁷⁴ Fakat bu nesilleri yetiştirmek üzere imparatorluk topraklarının yaygın ve modern bir iptidai ağıyla örülmesi ve mevcut mekteplerin yeni eğitim sistemine uyarlanması için atılan adımlar, müfredat programları ve ders kitaplarıyla ilgili düzenlemeler, eğitime dair ortaya atılan fikirler ve alınan kararlar II. Meşrutiyet Dönemi için önemli bir zemin teşkil etmiştir.²⁷⁵

---

²⁷⁴ Somel, **a.g.e.**, ss.234-236.

²⁷⁵ Kodaman, **a.g.e.**, s.89.

3.1.2. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Çocuk Eğitimi

II. Meşrutiyet Dönemi, otuz yılı aşkın bir süre rafa kaldırılmış olan *Kanûn-ı Esâsî*'nin 23 Temmuz 1908 tarihinde yeniden ilan edilmesiyle birlikte başlamıştır. Yeni dönem, büyük bir coşkuyla karşılanmış; ancak bu coşku yaşanan birtakım gelişmeler nedeniyle kısa sürmüştür. Geçici bir süre dinmiş olan olaylar yeniden baş göstermiştir. Osmanlı coğrafyası tekrar karışmaya ve olağanüstü koşullar yine hüküm sürmeye başlamıştır. Bu koşullar dönemin takip eden yıllarında daha da ağırlaşarak imparatorluğun yıkılışına kadar devam etmiştir. Genel olarak olağan dışı bir halin egemen olduğu bu dönemde yeni düzenin temsilcileri, çocuk eğitimi adına nasıl bir miras devraldıklarını düşünüyorlardı?

Önceki süreç bir yana, özellikle 2. Abdülhamid Dönemi'nde imkânlar dâhilinde payitahtta ve taşrada çocukların eğitimi için pek çok iptidai mektebin açıldığı ve sibyan mekteplerinin *usûl-i cedîdeye* uygun bir hale getirilmeye çalışıldığı açıktır.²⁷⁶ Fakat bütün bunlar, Osmanlı coğrafyasının her yanında iptidai mekteplerin mükemmel olduğu anlamına gelmiyordu. Mevcut mekteplerin birtakım eksiklikleri olduğu gibi haliyle ulaşımın elvermediği, dağınık ve ücra köylere eğitim hizmeti sunmak da her zaman mümkün olamıyordu. Bu eksikliklere gerek meşrûfî düzen yanlısı aydınlar gerekse de dönemin maârif otoriteleri dikkat çekmekte gecikmediler. Bu, aynı zamanda eski düzeni eleştirmek ve bunun üzerinden meşrûfî düzenin meşruiyetini tahkîm etmek adına söz konusu kimseler için bulunmaz bir nimetti.

Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra, 1909 yılının ikinci yarısından itibaren Anadolu, Balkanlar, Lübnan ve Suriye'de pek çok yeri dolaşarak gözlemlerini aktaran *Tanin* gazetesi yazarı Ahmet Şerif Bey'in bu konudaki tespitleri oldukça dikkat çekicidir. 20. yüzyılın Evliya Çelebi'si olarak nitelendirilen Ahmet Şerif Bey'in gittiği yerlerde ilk ziyaret ettiği mekânların başında mektepler geliyordu. Yazar istisnalar olmakla beraber, Müslüman mektepleri ve muallimleriyle ilgili

²⁷⁶ 2. Abdülhamid tahta çıkmadan önce imparatorluk sathında mevcut sibyan ve iptidai mekteplerinin sayısı 18.947 olarak saptanmıştır. Bu sayıya, 1876-1895 yılları arasında söz konusu mekteplerden 9649 adet eklenmiştir. Öte yandan, vilayet merkezlerinde *usûl-i cedîdeye* uygun hale getirilen mektep sayısı ise 5138 idi. Bkz. Mehmet Ö. Alkan, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924**, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, 2000, s.49. Ayrıca bkz. (İmzasız), "Karyelerde İntişâr-ı Maârif ve Mekâtib-i İbtidâiyye", **Servet-i Fünûn**, No:255, (19 Kânûn-ı Sâni 1311/31 Ocak 1896), ss.323-326.

olarak genellikle içler acısı bir tablo sunmaktaydı. Bu tablodan anlaşıldığı üzere Osmanlı topraklarında tavanı çökmüş, duvarları yamulmuş, havasız, rutubetli ve dolayısıyla sağlık koşullarından mahrum iptidai mekteplerin sayısı az değildi. Muallimlerin hali ise bu mekteplerden farksızdı. Yazarın tasvir ettiği muallim çoğunlukla yaşını başını almış, konuşmaktan aciz, uzunca bir sopayı elinde eksik etmeyen, liyakatsiz ve vazife bilmez bir tipti. Çocukların parlak zekâlarının böyle muallimlerin ellerinde çoraklaştığına dikkat çeken yazar, uğradığı hemen her yerde cehaletten yakınmaktaydı. Ona göre, bütün ağırlığıyla kalplere ve ruhlara hâkim olmuş olan cehalet, millete isabet etmiş bir hastalıktı. Bunun en büyük müsebbibi ise eski yönetimdi.²⁷⁷

Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinin Maârif Nâzırı Mustafa Nâil Bey de *Tanın* yazarıyla aynı kanaatteydi. Nitekim Diran Kelekyân ile yaptığı mülakatta şunları söylüyordu: "*Devr-i sâbıktan kalan teşkilât, içinde levhâ bulunmayan bir köhne çerçeveye benzer; matlûbâ hizmet edemez. Dikkat buyurulsun ki birçok yerde mektebin yalnız teşkilât ve tadrîsâtı değil, binâsı bile bir dâr-üt tadrîse, bir melce-i ilim ve irfâna benzemiyor. Diğer mahâllde ise o kadarı da yok. Yani hiç mekteb yok. Fransız darb-ı meselinin mantukınca 'işe bidâyetinden başlamağa' lüzûm vardır.*"²⁷⁸

Van mebusu Vahan Papasyan Efendi ise biraz daha ileri giderek 2. Abdülhamid yönetiminin ihtilalden ziyade iptidai eğitiminden korktuğunu ileri sürmüştür. Ona göre, iptidai eğitimi halkın en geri kalmış tabakalarına kadar yayıldığı takdirde onların gözlerini açacaktı. Halk, bu eğitim imkânından faydalanarak haklarını savunmayı öğrenecekti. Bundan ötürü, bu dönemde iptidai mektepler yok gibiydi.²⁷⁹

2. Abdülhamid Dönemi'nden devralınan eğitim mirasıyla ilgili yapılan bu değerlendirmelerde yukarıda işaret edilen mevcut eksiklikler hesaba katıldığında bir miktar haklılık payı vardı. Ancak bu, imparatorlukta söz konusu dönemde iptidai mektepleri hiç derecesindeydi ya da yoktu gibi birtakım tezleri haklı kılmıyordu. Peki, bahsedilen eksiklikleri gidermek ve iptidai eğitimini iyileştirmek adına yeni

²⁷⁷ Ahmet Şerif, **Anadolu'da Tanîn**, (Haz. M. Çetin Börekçi), C.1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999, ss.XI-XIII,9,14-16,24,26-27,33,35,47,57,82,87-88. Ahmet Şerif, **Arnavudluk'da, Sûriye'de, Trablusgarp'de Tanîn**, (Haz. M. Çetin Börekçi), C.2, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999, ss.24,27,31-32,40,71.

²⁷⁸ D. K. (Diran Kelekyân), "Mekâtib-i İbtidâiyye Mes'elesi-Maârif İşleri: Nâil Bey Efendi İle Mülâkât", **Sabah**, No:7287, (23 Kanûn-ı Evvel 1325/5 Ocak 1910), s.1.

²⁷⁹ **MMZC**, Devre:1, C.7, (8 Mayıs 1327/21 Mayıs 1911), s.6.

dönemde ne tür adımlar atıldı? İmparatorluğun adeta hayat damarlarından birisini teşkil eden çocukların eğitimine bu dönemde nasıl bir önem atfedildi ve bu uğurda neler yapıldı? Meşrûti düzenin gölgesi altında nasıl bir nesil yetiştirilmek isteniyordu?

Meşrutiyet'in ilk yıllarında birçok alanda olduğu gibi eğitim hayatında da bir *bocalama* egemendi. Ortaya çıkan birtakım engeller nedeniyle başta iptidai eğitimi olmak üzere diğer eğitim kademelerinde esaslı adımlar atılamıyordu. Öteki nezâretlerde olduğu gibi Maârif Nezâreti'nde de tensikat yapılıyor; lüzumundan fazla ehliyet ve kabiliyetleri yetersiz olduğu düşünülen kişiler kadro dışı ediliyordu. Meşrûti düzende, *mutlakiyet* yanlısı memurlar tasfiye edilmekteydiler. Bütün bunlar bir yana, Maârif Nâzırları da sık sık değişiyordu. Her yeni nâzır bir öncekinin icraatlarını eleştirmekten ve bunları değiştirmeye çalışmaktan öte köklü adımlar atamıyordu. Kısacası dönemin başlarında eğitim alanında bir istikrarsızlık söz konusuydu.²⁸⁰ Arşiv ve basın kayıtları, yaşanan bocalamaya rağmen iptidai mekteplerinin içinde bulunduğu fizikî koşulların tespiti ve bunların reforme edilmesi için birtakım girişimlerde bulunulmaya başlandığını haber vermekteydiler. Örnek vermek gerekirse, Sakabaşı'nda bulunan Firuz Ağa iptidai mektebinde yapılan incelemeler sonucunda mektebin ya yeniden inşa edilmesi yahut mükemmel bir surette tamir edilmesi gerektiğine karar verilmiştir. Çünkü söz konusu mektep, içerisinde eğitimin idame ettirilmesine hiç uygun değildi.²⁸¹ Bir başka arşiv kaydından, iptidai mekteplerinde gereken reformun yapılmaya başlanacağı ve bu amaçla vilayetlere tahsis edilmiş maârif bütçelerinin tebliğ edildiği anlaşılmaktaydı.²⁸²

Sırat-ı Müstakim'in sütunlarda yer bulan ve birkaç sayı devam eden uzunca bir yazı ise iptidai mekteplerinin hali hazırda reforma olan ihtiyaçlarını yetkili mercilerin dikkatlerine sunmaktaydı. Yazıyı kaleme alan kişi, Ahmed Agayef'ti. 4 ay boyunca payitahttaki iptidai ve rüştiye mekteplerini tek tek dolaşarak incelemelerde bulunan A. Agayef, hemen her mektebin kadrosuna, binalarına, çocukların sayılarına ve

²⁸⁰ Osman Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, C.3-4, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s.1273; Erkan Tural, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Maârif-i Umûmiyye Nezâreti'nde Bürokratik Reform", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, S.22, 2007, s.179.

²⁸¹ BOA., MF.MKT., 1101/58, (2 Şubat 1324/15 Şubat 1909).

²⁸² BOA., MF.MKT., 1140/50, (11 Ramazân 1327/26 Eylül 1909).

eğitim ücretlerine dair cetveller ve istatistikler hazırladığını ifade ediyordu. A. Agayef'e göre, payitahtta bulunan tüm iptidai mekteplerinin sayısı 400 kadardı. Bunlardan Evkâf Nezâreti'ne bağlı olanların binaları kullanıma uygun bir halde değillerdi. Bunun için her merkezde çocukları içine alabilecek büyüklükte binalar seçildiği ve küçük bir masrafla gerekli tamirleri yapıldığı takdirde bunları kullanıma elverişli ve mükemmel bir hale getirmek pekâlâ mümkündü.²⁸³

İptidai mekteplerin mevcut fizikî koşullarının tespitine dönük bu girişimler ve bir an önce bir reforma tabi tutulmaları konusunda yapılan öneriler dönem boyunca gündemdeki yerini korumuştur. Bununla birlikte, başta payitaht olmak üzere imparatorluğun farklı noktalarında, yeni birtakım özel ve resmî iptidai mektepler tesis edilmeye başlanmıştır. Bu yeni iptidai mekteplerin iki kayda değer yönü bulunuyordu. Bunlardan birincisi, Osmanlı çocuklarını imparatorluk sathında yaygın bir ağa sahip olan ve devletin temel siyasetine aykırı hareket eden yabancı mekteplerden kurtarmaktı. İkincisi ise aldıkları adları. Bu adlar çocuklara genellikle yeni düzeni, onun güçlü temsilcisi konumunda olan İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ni ve dönemin ilk yıllarındaki resmî ideolojiyi hatırlatacak/benimsetecek bir nitelikteydi. Bunlardan bir tanesi *Medrese-i Vatan* adını taşıyordu. Hukuk mektebi mezunu Kenan Bey tarafından Üsküdar'da açılmak istenen bu mektep, yatılı ve gündüzlü olacaktı. İptidai, rüşti ve idadi kademelerinden oluşacak olan mektebin aynı zamanda kız, erkek ve dil şubeleri bulunacaktı. Yapılan incelemeler sonucunda mektep için tahsis edilmiş binanın tamire muhtaç olduğu saptanmış ve nihai olarak gerekli tamiratın yapılması kaydıyla açılmasına izin verilmiştir.²⁸⁴

Mirgün İttihâd ve Terakki Mektebi ise bunlardan bir diğerydi. Mektebin açılması için teşebbüste bulunan kişi Mülkiye mektebi mezunlarından Ali Seydi Bey'di. İleride rüştiye sınıflarını da kapsayacağı öngörülen bu mektep, 120 çocuk alabilecek bir kapasiteye sahipti. Gerekli incelemelerin yapılması sonucunda mektebin açılmasına herhangi bir engel olmadığı saptanmış ve çok geçmeden bu

²⁸³ Ahmed Agayef, "Dâr-ül Hilâfe'de Maârif-i İbtidâiyye'nin Hâli ve Sûret-i Islâhı-II", **Sırat-ı Müstakim**, No:114, (28 Teşrîn-i Evvel 1326/10 Kasım 1910), ss.164-166; Ahmed Agayef, "Dâr-ül Hilâfe'de Maârif-i İbtidâiyye'nin Hâli ve Sûret-i Islâhı-III", **Sırat-ı Müstakim**, No:115, (4 Teşrîn-i Sâni 1326/17 Kasım 1910), s.179.

²⁸⁴ BOA., İ.M.F., 15/14-1, (25 Temmuz 1325/7 Ağustos 1909); BOA., İ.M.F., 15/14-2, (28 Temmuz 1325/10 Ağustos 1909).

konuda gerekli olan irade de çıkmıştır.²⁸⁵ Bu gibi iptidai mekteplerin açılmasında İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne bağlı kulüplerin de önemli görevler üstlendikleri ve başta payitaht olmak üzere taşrada bu yönde önemli atılımlarda buldukları açıktır. Nitekim *Sabah* gazetesinde yer bulan bir yazı, toplanan 500 lirayla iki köyde birer mektebin inşasına başlanmak üzere olduğunu haber veriyordu.²⁸⁶ Aynı yıl içerisinde Kasımpaşa'daki Osmanlı İttihâd ve Terakki Kulübü benzer bir hummalı çalışmaya sahne olmaktadır. Dârüşşafaka mektebi mezunlarından Hacı Salih Efendi, kulüpte "*İttihâd-ı Anâsır*" adıyla kız ve erkek çocuklarına mahsus bir mektep açmak istiyordu. Gerek mektep müdür ve müdiresinin gerekse de muallimlerin iyi hal sahibi oldukları tespit edilmiştir. Mektep için tahsis edilen bina da uygun bulunmuştur. Kısacası mektebin açılmasında hiçbir sakınca yoktu. Dolayısıyla bunun için lazım gelen irade de çok gecikmemiştir.²⁸⁷

Antalya'da Girit muhâciri ailelerin çocukları için açılmış olan iptidai mektep, yeni düzene izafeten "*Meşrutiyet*" olarak adlandırılmış ve alınan bu karar yetkili merci tarafından uygun bulunmuştur.²⁸⁸ İttihâd ve Terakki Cemiyeti, 1910 yılı sonlarında Selanik'te gerçekleştirdiği kongrede himayesindeki tüm mekteplerin "*İttihâd ve Terakki Mektebi*" olarak adlandırılmasını kararlaştırmış ve bu mekteplerin programlarını hazırlama vazifesini Cemiyet'in genel merkezine havale etmiştir. Kongrede aynı zamanda, bugüne kadar açılmış ve bundan sonra da açılacak olan mekteplerin varlığını sürdürmesi için *Maârif onluğu* adı altında millî bir yardım sandığının kurulması uygun görülmüştür. Alınan bu kararlardan önce olduğu gibi sonrasında da payitaht, Bursa, Edirne, İzmir, Cizre, Manastır ve daha pek çok yerde Cemiyet'in adıyla anılan iptidai mektepler açılmıştır. Hatta Cemiyet, bu gibi

²⁸⁵ BOA., İ.MF., 15/15-1, (27 Temmuz 1325/9 Ağustos 1909); BOA., İ.MF., 15/15-2, (2 Ağustos 1325/15 Ağustos 1909). Ayrıca bkz. "Mekteb Te'sîsi", *Sabah*, No:7151, (9 Ağustos 1325/22 Ağustos 1909), s.3.

²⁸⁶ Ahmed Rasim, "Düşündüklerimizden: Maârif-i İbtidâiyye Mes'elesi", *Sabah*, No:7342, (16 Şubat 1325/1 Mart 1910), s.1.

²⁸⁷ BOA., İ.MF., 16/16-1, (30 Haziran 1326/13 Temmuz 1910); BOA., İ.MF., 16/16-2, (6 Temmuz 1326/19 Temmuz 1910).

²⁸⁸ BOA., DH.İD., 85/1-2, (1 Eylül 1326/14 Eylül 1910); BOA., DH.İD., 85/1-1, (4 Eylül 1326/17 Eylül 1910). Ahmet Şerif, Arnavutluk gezisi esnasında uğradığı Taşlıca'da "*Meşrutiyet*" adlı bir mektebi ziyaret ettiğini kaydetmektedir. Tarih, 12 Temmuz 1910'dur. Bu mektep, anılan tarihten 6-7 ay önce açılmıştır. Bu ve üstteki örnek, çocukların eğitime verilen önemi gösterdiği gibi "*Meşrutiyet*" adının mekteplere verilmesine atfedilen değeri de yansıtmaktaydı. Bkz. Ahmet Şerif, *Arnavudluk'da, Sûriye'de, Trablusgarp'de Tanîn*, s.67.

mekteplere muallim yetiştirmek üzere Selanik'te bir adet İttihâd ve Terakki muallim mektebinin tesisini dahi düşünmüştür.²⁸⁹

İmparatorluk topraklarında iptidai mekteplerin sayısı her geçen gün artmaktaydı.²⁹⁰ Ne var ki mevcut mekteplerin içinde bulunduğu koşullar halen kötüydü. Bazı köy mekteplerinin "*mezâristan*", "*zindân*" yahut "*âhûr*" gibi ifadelerle mazhar olacak kadar içler acısı bir halde oldukları kaydedilmekteydi. Muallimlerin durumunda ise büyük bir değişiklik yoktu.²⁹¹ Genç, dinamik ve yeni bilgilerle donanmış muallimlere ihtiyaç had safhadaydı. Bu koşulların bir an evvel iyileştirilmesi gerekiyordu. Zira devletin ve milletin geleceği bu temel eğitim kurumlarına ve onlara hayat veren kalifiye muallimlere bağlıydı. Bu gerçek, özellikle içine girilen savaşlardan alınan mağlubiyetler ve yaşanan kayıplardan sonra daha ziyade idrak edilmeye başlanmıştır. Trablusgarp Savaşı'nı izleyen Balkan Savaşları'nda Osmanlı ordularının yaşadığı hezimet, toplumda büyük bir travma yaratmıştır. Bunun üzerine aydınlar, askerler, bürokratlar, kısacası eli kalem tutan pek çok kişi derhal mağlubiyetin muhasebesini yapmaya başlamıştır. Hemen hepsinin zihni, *neden mağlup olduk?* sorusuyla meşguldü. Meşgul zihinlerde ordunun durumundan eğitime, dinî değerlerden manevî değerlere varıncaya kadar pek çok şey ince elenip sık dokunuyordu. Gerçekleştirilen uzun tartışmaların akabinde bu sorunun aranan cevabı bulunmuştur. Çoğunluk eğitimin, özellikle de iptidai eğitiminin ve muallimlerin içler acısı halinin koca imparatorluğu mağlubiyete sürüklediğini savunmaktaydı.²⁹²

Alınan mağlubiyeti sadece temel eğitimin ve muallimlerin içinde buldukları kötü duruma bağlamak doğru değildir. Bunun askerî, sosyo-ekonomik, siyasî, sıhî

²⁸⁹ Nafi Atuf (Kansu), **Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme-II. Kitap**, Milliyet Matbaası, İstanbul, 1932, s.24; BOA., MF.MKT., 1174/43, (18 Şab'ân 1329/14 Ağustos 1911); Edhem Nejad, "Husûsî Muhâbirlerimizden: Manastır'dan-Manastır'da Hayât-ı Aile", **Türk Yurdu**, C.1, No:9, (9 Mart 1328/22 Mart 1912), s.273; K. N. (Kazım Nâmi), "İzmir Seyâhati", **Türk Yurdu**, C.4, No:21, (25 Temmuz 1329/7 Ağustos 1913), ss.732-734.

²⁹⁰ Alkan, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924**, s.163. Ayrıca kırs. Urfa Meb'ûsu Re'fet, "Türkiye'de İbtidâî Maârif", **Türk Yurdu**, C.2, No:7, (Nisan 1341/1925), ss.38-41.

²⁹¹ Bekir Sıdkı Pravâdi, "Zavallı İbtidâiyye Mektepleri", **El-Medâris**, No:10, (4 Temmuz 1329/17 Temmuz 1913), ss.151-152; Muallim Behrâm Lütfi, "Derd Hangisi; Mektebler mi, Mektebciler mi?", **Yeni Fikir**, C.3, No:16, (Teşrîn-i Evvel 1329/Ekim 1913), ss.518-520.

²⁹² Ercan Uyanık & İrfan Davut Çam, "Balkan Savaşları'nın Türk Eğitim Düşüncesinin Dönüşümüne Etkileri", **Balkan Harbi'nin 100. Yılı Hâtırâsına: III. Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu Bildirileri**, (Yay. Haz. Ünal Şenel), C.2, Celal Bayar Üniversitesi Matbaası, Manisa, 2012, ss.411-414.

ve manevî daha pek çok nedeni olduğu açıktır. Bununla birlikte, bir devletin ve milletin kaderini tayin etmede eğitimin ve muallimlerin de önemli birer belirleyici oldukları malumdur. Bunların daima iyi durumda; diğer bir ifadeyle modern çağın gereklerine uygun bir halde olmaları elzemdir. Bunu, Balkanlarda yaşanan bozgun sonrasında bir kez daha ve acısını derinden hissederek gören maârif bürokratları başta iptidai eğitimi olmak üzere imparatorluğun eğitim sistemini tekrar ele almaya başladılar. İlk iş, önemli bir kurtuluş reçetesi ve "*binâ-yı maârifin temeli*" olarak telakki edilen iptidai eğitimini iyileştirmeye ve modernleştirmeye çalışmaktı.

Bu amaç doğrultusunda öncelikle *Tedrisât-ı İbtidâiyye Lâyiha-ı Kanûniyyesi*'nin²⁹³ yayımlanması sağlanmıştır. Lâyiha-ı kanûniyye, 5 Ekim 1913 tarihinde Meclis-i Vükelâ'ya havale edilmiştir. Burada yapılan görüşmeler sonucu söz konusu lâyiha-ı kanûniyyenin bazı maddeleri tashih edilmiş ve Meclis-i Umûmî'nin toplantısı esnasında kanuniyeti teklif edilmek üzere şimdilik *Kanûn-ı Muvakkat* olarak yayımlanması kararlaştırılmıştır.²⁹⁴ 6 Ekim 1913 tarihiyle yayımlanan *Tedrisât-ı İbtidâiyye Kanûn-ı Muvakkatı* ile iptidai eğitim sisteminde kayda değer değişiklikler olmuştur. 10 fasıl ve 101 maddeden oluşan bu kanûn-ı muvakkat ile başlangıçta birbirinden ayrı birer eğitim kademesini teşkil eden iptidailer ve rüştiyeler birleştirilmiştir. Yeni mekteplerin adı, *Mekâtib-i İbtidâiyye-i Umûmiyye* olmuştur. Bu mekteplerde eğitim, her biri 2 yıllık olmak üzere toplam 3 devreye bölünmüştür. Bunlar; *devre-i ibtidâiyye (7-8 yaş)*, *devre-i vasatiyye (9-10 yaş)* ve *devre-i âliye (11-12 yaş)* şeklindeydi. Böylelikle iptidai eğitiminin süresi 6 yıla²⁹⁵ yükseltilmiştir. Keza zorunlu tutulan iptidai eğitimi, resmî mekteplerde

²⁹³ Bu lâyiha-ı kanûniyyeden önce, "*umûr-ı maârif ve mekâtibin ıslâh ve tensikine müteallik*" olarak *Tahsil-i İbtidâi Lâyiha-ı Kanûniyyesi* hazırlanmış ve 4 Nisan 1909 tarihinde *esbâb-ı mucibe* mazbatasıyla birlikte Sadaret'e sunulmuştur. Şurâ-yı Devlet Tanzimat Dâiresi'nde görüşülen bu lâyiha-ı kanûniyyeden bir sonuç alınamamıştır. Çünkü ilgili dairede gerçekleştirilen görüşmeler sonucu, her eğitim kademesi için tek tek kanun lâyihası hazırlamak yerine *Maârif-i Umûmiyye Nizâm-nâmesi*'nde gerekli değişikliklerin yapılması uygun görülmüştür. Bu konudaki görüşmeler, yazışmalar ve ilgili lâyiha-ı kanûniyye için bkz. BOA., ŞD., 224/80.

²⁹⁴ BOA., MV., 231/353, (22 Eylül 1329/5 Ekim 1913).

²⁹⁵ İptidai mekteplerinde eğitim süresinin yükseltilmesinin gerekçesi, henüz *Tedrisât-ı İbtidâiyye Lâyiha-ı Kanûniyyesi*, *Kanûn-ı Muvakkat* olarak yayımlanmadan önce Maârif Nezâreti'nden tüm maârif müdüriyetlerine, İstanbul'da bazı mekteplerin müdürlerine ve bazı vilayetlerin maarif müfettişlerine gönderilen ve görüşleri talep edilen bir yazıda açıklığa kavuşturuluyordu. Yazıda, iptidai mekteplerinin bulunduğu köylerde halktan hemen hiçbir ferdin okur-yazar olmadığı savunulmaktaydı. Köylerde eğitimin yaygınlaşmamasının sadece mektep binalarının kötü koşullarına ve muallimlerin ehliyetsizliğine bağlanmaması gerektiği belirtiliyor; iyi mektep binalarına ve muktedir muallimlere sahip köylerde dahi aynı durumun söz konusu olduğu

ücretsiz bir hale getirilmiştir. Bu mektepleri imparatorluk sathında yaygın bir hale getirmeyi öngören kanûn-ı muvakkatta, çocukların sağlıklarını ve terbiyelerini tehdit edebilecek şeyler de göz ardı edilmemiştir. Öyle ki sınıfların mevcudunun 50'yi aşmaması isteniyordu. Sınıflar aydınlık, sağlıklı ve çocukların sayısına uygun bir genişlikte olacaktı. Mektepler, Maârif Nezâreti tarafından verilecek planlar doğrultusunda inşa edileceklerdi. Bu sayede, imparatorlukta tüm iptidai mekteplerin *standart* olması öngörülmekteydi. Mektep içerisinde misafirhane ve kahvehane gibi çocukların terbiyesine ya da mektebin sağlık koşullarına hanel getirebilecek mekânlar bulunmayacaktı. Özel ve zorunlu haller dışında bu yasak, mektebin 100 metre civarı için de geçerli tutuluyordu. İptidai mekteplerinin inşasında ve diğer pek çok gider kalemlerinde köy ve mahalle halkına da önemli görevler düşmekteydi.²⁹⁶

Kanûn-ı muvakkat aynı zamanda iptidai mekteplerinde okutulacak derslere de açıklık getiriyor ve bunlara ilişkin müfredat programının hazırlanacağına işaret ediyordu. Bu dersler, *Kur'ân-ı Kerim* (Müslüman çocuklara mahsustur), *Ma'lûmât-ı Diniyye* (gayrimüslim çocuklara kendi dinî kaideleri gösterilecek), *Kırâat ve Hatt*, *Lisân-ı Osmânî*, *Hesâb*, *Hendese*, *Osmanlı Coğrafyası*, *Osmanlı Târîhi*, *Dürûs-ı Eşya* (Eşya Dersleri), *Ma'lûmât-ı Tabîyye ve Tatbikâtı*, *Hıfzıssıhha*, *Ma'lûmât-ı Medeniyye ve Ahlâkiyye ve İktisâdiyye*, *El İşleri ve Resim*, *Gınâ* (ilâhî ve vatanî manzûmeler), *Terbiye-i Bedeniyye ve Mektep Oyunları*, *Etfâl-i Zükûra Ta'lîm-i Askerî*, *Etfâl-i İnâsa İdâre-i Beytiyye ve Dikiş İşleri* şeklindeydi. Bu derslere vilayet *Tedrisât-ı İbtidâiyye* meclislerinin kararı ve Maârif Nezâreti'nin onayıyla yerel ihtiyaçlara uygun yeni dersler dahi eklenebilecekti. Kanûn-ı muvakkat, bunların dışında *Tedrisât-ı İbtidâiyye* memur heyetleri (*Vilâyet Tedrisât-ı İbtidâiyye Meclisleri*, *Kaza Maârif*

---

vurgulanıyordu. Bu durumun esasen iptidai mekteplerinde eğitim süresinin kısa olmasından ve çocukların mektebi bitirdikten sonra ellerine bir daha kitap almamalarından ileri geldiği kaydedilmekteydi. Bundan dolayı, iptidai mekteplerinde eğitimin süresinin 6 yıla çıkarılması ve çocukların mektebi tamamladıktan sonra bir süre "yoklama sınavı"na tabi tutulmaları gerektiğine hükmedilmiştir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. BOA., MF.MKT., 1184/43, (15 Rebiü'l Ahir 1331/24 Mart 1913). Maârif Nezâreti tarafından alınan bu karara yönelik eleştirilere ve iptidai eğitiminin iyileştirilmesi için mevcut sürenin uzatılmasından ziyade başka şeylerin yapılması gerektiğine dair ayrıca bkz. Yeni Fikir, "Kanûnlar ve Teceddüd Hareketleri: Tedrisât-ı İbtidâiyye Kanûnu", **Yeni Fikir**, C.2, No:10, (1 Nisan 1329/14 Nisan 1913), ss.319-321; Sati', "Tahsil-i İbtidâî Hakkında: Maârif Nezâreti'nin Yeni İçtihadı", **İçtihad**, No:67, (23 Mayıs 1329/5 Haziran 1913), ss.1463-1466.

²⁹⁶ Maârif-i Umûmiyye Nezâreti, **Tedrisât-ı İbtidâiyye Kanûn-ı Muvakkatı**, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1329, ss.3-6.

Encümenleri, Nahiye Meclisleri ve Köy İhtiyar Meclisleri) ve görevleri, talim heyetleri ve bunlarla ilgili işlemler (*ehliyetnâme, tayin, azil, ödül ve cezalandırma*), *Tedrisât-ı İbtidâiyye*'nin mali yapısı (*gelirler, giderler ve maaşlar*), çocukların mektebe devamları, bu konuda uyulması gereken kurallar, verilecek ödüller ve cezalar, iptidai eğitim çağını geçmiş olan kız ve erkek çocuklar için açılacak ikmâl sınıfları ve mekteplerin teftişi gibi pek çok önemli konuya da açıklık getirmekteydi.²⁹⁷ Kanûn-ı muvakkat, yayımlanmasının akabinde birtakım övgülerle birlikte eleştirilerin de odağı olmuştur. Eleştiriler, kanûn-ı muvakkatın başlığında geçen "*tedrisât*" kavramının kullanımından iptidai mekteplerinde okutulacak derslerin arasına müstakil bir *Ziraat* dersinin konulmamasına, Dârümuallimîn muallimlerine verilecek maaşların yetersizliğinden²⁹⁸ kanunda mevcut durumla/ihtiyaçlarla uyumsuz ve dolayısıyla uygulanması mümkün olmayan hükümlerin varlığına, bazı hükümlerin birbiriyle çelişmesinden muallimlerin sınıf ve maaşlarının yükseltilmesiyle ilgili hükümlerinin açık/net olmamasına, hali hazırda çalışan muallimlerin tasnifi için uygulanmak istenen yöntemden Müslümanların yönetimindeki maârif gelirlerine²⁹⁹ varıncaya kadar pek çok noktayı ihtiva etmekteydi. Kanûn-ı muvakkatın bu eleştirilere konu olan yönleri müteakiben yapılan bazı tadilatlar, hazırlanan program ve talimatlarla giderilmeye çalışılmıştır.

Tedrisât-ı İbtidâiyye Kanûn-ı Muvakkatı dışında iptidai eğitimini iyileştirmek ve modernleştirmek için atılan diğer adımlar ise yeni bir müfredat programı hazırlamak üzere önceden başlatılmış olan çalışmaların tamamlanması, yeni müfredat programına uygun ders kitaplarının hazırlanması, yabancı uzmanların danışmanlığına ve yardımına başvurulması şeklindeydi. 1913 yılının sonlarında iptidai mekteplerine mahsus yeni bir müfredat programı yayımlanmıştır. Bu, iptidai mekteplerinde yürütülen eğitim faaliyetleri adına kayda değer bir gelişmeydi. İptidai mekteplerinde dönemin başlangıcından itibaren uygulanan müfredat programlarına küçük bir bakış, hazırlanan yeni programın önemini açık bir şekilde gözler önüne serecektir. Açıkçası dönemin ilk yıllarındaki geçiş ve bocalama süreci eğitimin pek

²⁹⁷ Maârif-i Umûmiyye Nezâreti, **Tedrisât-ı İbtidâiyye Kanûn-ı Muvakkatı**, ss.6-22.

²⁹⁸ (İmzasız), "Bizde ve Başka Âlemlerde: Terbiye ve Şuûn ve Mülâhazaları: Tedrisât-ı İbtidâiyye Kanûnu", **Yeni Fikir**, C.3, No:17, (Teşrîn-i Sâni 1329/Kasım 1913), ss.551-552.

²⁹⁹ (İmzasız), "Maârif ve Terbiye Mes'elelerine Dâir İktibâs ve Tenkîd: Tedrisât-ı İbtidâiyye Kanûn-ı Muvakkatı", **Terbiye Mecmûası**, No:4, (1 Mayıs 1330/14 Mayıs 1914), ss.179-183.

çok yönü gibi müfredat programlarını da etkilemiş ve 1913 yılının sonlarına değin bu konuda da tam anlamıyla bir istikrar tesis edilememiştir. Bu süreçte, biri istisna olmak üzere genellikle "*muvakkat*" olarak nitelendirilen ve dolayısıyla *geçici* oldukları her hallerinden belli olan programlar hazırlanmıştır. Bu programlar, gerçek anlamda birer müfredat programı olmaktan ziyade basit, dersleri, haftalık ders saatlerini gösteren ve kısa bir açıklama ihtiva eden birer tablodan başka bir şey değildi. Bu programlardan biri şöyleydi:

Tablo:1
15 Eylül 1908 Tarihli İptidai Mektep Programı³⁰⁰

	Dersin Adı	Haftalık Ders Saati	Açıklama
İptidai 1. Yıl	Elifba - Eczâ-i Şerîfe	6	Yılın başlangıcından itibaren üç ay kadar sadece Elifba ile meşgul olunacaktır.
	Kırâat-ı Türkiyye	6	Kolay/sade ibareli bir risale okutulacaktır.
	İlm-i Hâl	4	-
	Hesâb-ı Zihnî	2	-
	İmlâ	5	Kelimeleri oluşturduktan sonra okutulan Kırâat kitabından yazdırılacaktır.
	Sülûs	1	-
	Toplam	24	
İptidai 2. Yıl	Kur'ân-ı Kerim maa Tecvîd	6	Namaz sureleri ezberlettirilecektir.
	İlm-i Hâl	4	-
	Kırâat-ı Türkiyye	5	-
	İmlâ	3	-
	Hesâb	3	Sayıları okuma ve yazma, toplama ve çıkarma.
	Sülûs	1	-
	Rik'a	2	-
Toplam	24		
İptidai 3. Yıl	Kur'ân-ı Kerim	5	Hatim indirilecek, harflerin mahreçlerine ve tecvîde riayet edilecektir.
	Tecvîd	1	-
	İlm-i Hâl	3	-
	Sarf-ı Osmânî	2	-
	Kırâat-ı Türkiyye	3	-
	İmlâ	2	-
	Hesâb	2	Dört işlem tamamen gösterilecektir.
	Coğrafya-yı Osmânî	1	-
	Târih-i Osmânî	1	-
	Ma'lûmât-ı Medeniyye	2	-
	Sülûs	1	-
	Rik'a	1	-
Toplam	24		

³⁰⁰ BOA., MF.MKB., 162/26-1, (2 Eylül 1324/15 Eylül 1908).

Bu program, bütün mekteplere ait düzenleme ve program lâyhalarının devam eden hazırlıkları tamamlanıp bunlar kanunlaşarak uygulamaya konuluncaya değin adı geçen seneye mahsus olmak üzere rüştiye mektepleri müdürlerinin de görüşleri alınarak önceden programdan çıkarılmış olan bazı derslerin eklenmesi suretiyle tadilen hazırlanmıştır. Programda açıkça görüldüğü üzere, Meşrutiyet'in başlarında *Elifba* ve *Eczâ-i Şerîfe*, *İlm-i Hâl*, *Kur'ân-ı Kerim* ve *Tecvîd* gibi geleneksel dersler eski yerlerini korumaktaydılar. Bunlara ait ders saatleri ise diğerlerine nazaran daha fazlaydı.

Çocuklara bu dersler kapsamında öğretilen temel dinî bilgilerin dışında belli bir düzeyde *Hesap*, *Kırâat*, *Yazı*, *Sarf*, *İmlâ*, *Târih*, *Coğrafya* ve *Ma'lûmât-ı Medeniyye* bilgisi de veriliyordu.

Bu araştırma kapsamında önem arz eden *Kırâat* derslerine, programda üç yıl boyunca yer verildiği gibi haftalık ders saati de azımsanmayacak bir düzeydedir. *Târih* dersleri ise programın sadece son yılında ve haftada 1 saat olarak yer almaktadır. Dersin adı, kapsamının sadece *Osmanlı Târihi*'ne hasredildiğine işaret etmektedir.

Bu bağlamda, üzerinde durulması gereken bir diğer ders ise *Ma'lûmât-ı Medeniyye*'dir. Tablo 1'de bu dersin içeriğine dair herhangi bir bilgi verilmemiştir. Fakat bilindiği üzere bu ders, 2. Abdülhamid Dönemi müfredat programlarında yer alan *Ahlâk* dersleriyle kısmen aynı konuları ihtiva etmekteydi. *Ahlâk* derslerinde olduğu gibi bu ders kapsamında da çocuklara öncelikle birtakım *vazîfeler*, *ideal/makbul* hal veya davranışlar öğretiliyordu.

Ma'lûmât-ı Medeniyye dersini farklı kılan şey ise öncelikle taşıdığı ad idi. Aşağıda da görüldüğü üzere bu ders, aynı zamanda dönemin özelliklerine uygun birtakım yeni ve farklı konuları da kapsamaktaydı. Dolayısıyla *Ma'lûmât-ı Medeniyye* dersi, bir anlamda *Ahlâk* derslerinin tetimmesi/tamamlayıcısı konumundaydı.

Tespit edilen iptidai mektep programlarının ikincisi ise üzerinde 1908-1909 öğretim yılına mahsus olmak üzere düzenlendiğine dair bir kayıt taşıyordu ve yukarıdakiyle kısmen aynı özelliklere sahipti. Yalnız bu programa göre iptidai eğitim 4 yıldır. Program şu şekildeydi:

Tablo:2
1908-1909 Öğretim Yılına Mahsus Olmak Üzere Düzenlenen Muvakkat Program³⁰¹

	Dersin Adı	Haftalık Ders Saati	Açıklama
İptidai 1. Yıl	Elifba	-	-
	Kırâat-ı Türkiyye ve Eczâ-i Şerîfe	-	
	Yazı	-	Harflerin biçimleri ve birleşmesi.
	İlm-i Hâl	-	-
	Toplam	-	
İptidai 2. Yıl	Kur'ân-ı Kerim	6	-
	İlm-i Hâl	3	
	Kırâat	6	Okutulacak kitap akıcı cümleleri ve çoğunlukla ahlâkî konuları ihtiva edeceği gibi bazı yerleri <i>rik'a</i> harfleriyle yazılmış olacaktır.
	Hesâb	3	Sayıları okuma ve yazma, toplama ve çıkarma.
	Yazı	5	Kelimeler, cümleler yazdırılacak ve yazının güzelliğine dahi mümkün mertebe dikkat edilecektir.
	Toplam	23	
İptidai 3. Yıl	Kur'ân-ı Kerim	5	Hatim indirilecektir.
	Tecvîd	1	-
	İlm-i Hâl	2	-
	Kırâat	3	Okutulacak kitap ahlâka, seyâhât ve ziraat bilgisine dair olacaktır.
	Kavâid ve İmlâ	6	-
	Hesâb	3	Toplama ve çıkarma tekrarlanacak, çarpma ve bölme öğretilcek ve çarpım tablosuna özen gösterilecektir.
	Muhtasar Coğrafya-yı Osmânî	2	-
	Ma'lûmât-ı Medeniyye	2	Osmanlı ülkesinin idârî taksimi hakkında gayet özet bilgi, tebaanın vazifeleri ve hakları, vergiler, askerlik, seçim şekli, nahiye, belediye, kaza, sancak, vilayet, idâre meclisleri, devlet, yasama heyeti, yürütme heyeti, mahkemeler.
	Toplam	24	
İptidai 4. Yıl	Üçüncü yılın programıyla aynıdır; fakat <i>Coğrafya-yı Osmânî</i> yerine <i>Târih-i Osmânî</i> okutturulacaktır.		

³⁰¹ 1324-1325 Sene-i Tadrîsiyyesine Mahsûs Olmak Üzere Tanzîm Olunan Muvakkat Programdır, ss.1-2. Programın üzerinde yayın yeri ve tarihi ile ilgili bilgi bulunmuyor.

Bu programda da geleneksel dersler ağırlıklıydı. Fakat *Yazı, Hesap, Kırâat, İmlâ, Târih, Coğrafya* ve *Ma'lûmât-ı Medeniyye* dersleri de göz ardı edilmemiştir. Dört yıl süresince programdaki yerini koruyan *Kırâat* dersi kapsamında *Ahlâk'a* ve *Ziraat'a* dair bilgilerin çocuklarla paylaşılması amaçlanıyordu. *Târih* dersinin programdaki yeri yine değişmemiştir. Ders, keza *Osmanlı Târihi'ne* hasredilmiş; fakat haftalık süresi 1 saat artmıştır. Programın 3. ve 4. yılında yer alan *Ma'lûmât-ı Medeniyye* dersi ise özetle imparatorluğun idarî yapılanmasına, vazifelere ve haklara odaklanmaktaydı.

Vazifelerin yanında hakların da ele alınması hiç şüphesiz meşrûfî düzende çocuklara kazandırılmak istenen *vatandaşlık* bilincinin önemli bir boyutunu teşkil ediyordu. Bu *muvakkat* programların dışında, 1909-1910 öğretim yılında erkek ve kız iptidai mekteplerinde uygulanmak üzere hazırlanmış olan bir başka program daha saptanmıştır. Bu, dönemin ilk yıllarında tesadüf edilen istisnai programlardan biriydi. Çünkü yukarıdakilere nazaran daha ayrıntılıydı. Dolayısıyla burada her dersin içeriğine dair kayda değer bilgilere ulaşmak mümkündür. Bu programa göre, iptidai eğitimi ihtiyat sınıfı dışında 3 yıldan ibaretti. Program şöyle tablolştırılmıştır:

Tablo:3
1909-1910 Öğretim Yılında Erkeklerle Mahsus İptidai Mekteplerinde
Okutulacak Derslerin Cetveli³⁰²

Dersin Adı	İhtiyât Sınıfı [*]	1. Yıl	2. Yıl	3. Yıl
Elifba	12	.	.	.
Eczâ-i Şerîfe ve Kur'ân-ı Kerim	.	6	5	6
Tecvîd	.	.	2	.
İlm-i Hâl	.	3	3	2
Kırâat	.	6	4	3
İmlâ	.	5	3	2
Muhtasar Sarf-u Nahv	.	.	.	3
Hesâb	6	3	3	2
Târih	.	.	2	2
Coğrafya	.	.	1	1
Ma'lûmât-ı Medeniyye ve Ahlâkiyye	.	.	.	1
Ma'lûmât-ı Fenniyye ve Sıhhiyye	.	.	.	1
Hüsn-i Hatt	6	1	1	1
Toplam	24	24	24	24

³⁰² Maârif-i Umûmiyye Nezâreti, **1325-1326 Senesinde Mekâtib-i İbtidâiyye'de Tadrîs Edilecek Dürûsun Ta'rîf-nâmesi**, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1327, s.3.

[*] İhtiyât sınıfı olmayan iptidai mekteplerinde çocuklara *Elifba, Hesâb-ı Zihni* ve *Yazı* 4-5 ay öğretildikten sonra 1. sınıfa geçmeleri sağlanacaktır.

Tablo:4
1909-1910 Öğretim Yılında Kızlara Mahsus İptidai Mekteplerinde Okutulacak Derslerin Cetveli³⁰³

Dersin Adı	İhtiyât Sınıfı [*]	1. Yıl	2. Yıl	3. Yıl
Elifba	12	.	.	.
Eczâ-i Şerîfe ve Kur'ân-ı Kerim	.	6	5	6
Tecvîd	.	.	2	.
İlm-i Hâl	.	3	3	2
Kırâat	.	6	4	3
İmlâ	.	5	3	2
Muhtasar Sarf-u Nahv	.	.	.	3
Hesâb	6	3	3	2
Târih	.	.	2	2
Coğrafya	.	.	1	1
Ma'lûmât-ı Medeniyye ve Ahlâkiyye	.	.	.	1
Ma'lûmât-ı Fenniyye ve Sıhhiyye	.	.	.	1
Hüsn-i Hatt	6	1	1	1
El İşleri	2	2	2	2
Toplam	26	26	26	26

Tablo 3 ve 4'te yer alan bilgiler, çocuklara verilmek istenen iptidai eğitiminin amaçlarını açıklar bir niteliktedir. *Kırâat* dersi, ihtiyat sınıfı dışında her yıl programda yer almıştır. Derse ayrılan haftalık süre ise oldukça iyimser görünmektedir. Bu ders kapsamında çocuklara aile ve çocuk hayatına, ahlâkî ve vatanî vazifelere dair okunması ve anlaşılması kolay metinlerin sunulması amaçlanıyordu. Bu aşamada muallimlere de önemli vazifeler yüklenmekteydi. Muallim, harflerin ve kelimelerin kullanımına dikkat edecek, çocukların okuduklarını anlamadan geçmemelerine fevkalade özen gösterecek ve fikrî seviyelerinin yükselmesine yardım edecek telkinlerde bulunacaktır. Çocuklara ayrıca okuma ve yazma egzersizleri yaptırılacak, seçilmiş bazı eserler okutturulacak, anlamı açıklandıktan ve anlatıldıktan sonra ezberletilecek, seçilmiş olan kırâat kitabında tesadüf edilen Arapça ve Farsça kelimelerin anlamı öğretilecektir. Ara sıra çocukların kabiliyetleriyle uyumlu bazı sade hikâyeler imla şeklinde yazdırılarak bunları anlamca ve zihnen kavramaları, akabinde kavrayabildikleri gibi söylemeleri ve hataları düzeltilerek söyledikleri gibi yazmaları istenecektir.³⁰⁴

³⁰³ Maârif-i Umûmiyye Nezâreti, **1325-1326 Senesinde Mekâtib-i İbtidâiyye'de Tadrîs Edilecek Dürûsun Ta'rîf-nâmesi**, s.4.

[*] İhtiyât sınıfı olmayan iptidai mekteplerinde çocuklara *Elifba*, *Hesâb-ı Zihni*, *Yazı* ve *El İşleri* 4-5 ay öğretildikten sonra 1. sınıfa geçmeleri sağlanacaktır.

³⁰⁴ Maârif-i Umûmiyye Nezâreti, **1325-1326 Senesinde Mekâtib-i İbtidâiyye'de Tadrîs Edilecek Dürûsun Ta'rîf-nâmesi**, ss.11-13.

Târih dersi de bu programda öncekilere nazaran önemsenen bir ders haline gelmiştir. Gerek iptidai mekteplerinde iki yıl boyunca okutturulmasına karar verilmesi gerekse de haftalık ders saatlerinin yükseltilmiş olması bunun önemli bir delilidir. Programa göre, iptidai mekteplerinin 2. yılında *Peygamberler Târihi* ve *İslâm Târihi*, 3. yılında ise *Osmanlı Târihi* okutturulacaktır. Diğer derslerde olduğu gibi *Târih* dersinde de genellikle hikâyeci ve her ne kadar "*ezberden kaçınılacaktır*" denilse de ezberci bir yaklaşımın benimsendiği açıktır. Bu yaklaşıma, *Târih*'e özgü kronolojik anlatımı da eklemek gerekir. Söz gelimi, *Osmanlı Târihi* kapsamında Osmanlıların kökenlerine ve ilk vatanlarına, Ertuğrul Bey ve göç ettiği yere, kronolojik olarak Osman Bey'den başlayarak gelmiş geçmiş bütün Osmanlı sultanlarının saltanatları esnasında cereyan etmiş önemli olaylara ve Osmanlı meşhurlarının hal tercemelerine hikâyeye şeklinde kısaca yer verilmek istenmesi bunu doğrular bir mahiyettedir.³⁰⁵

Ma'lûmât-ı Medeniyye ve Ahlâkiyye dersi ise bu programda hak ettiği ilgiyi görememiştir. Çünkü programda bu ders için haftada sadece 1 saat ayrılmıştır. Fakat bu kısa zaman diliminde çocuklara öğretilmek istenen şeyler oldukça önemliydi. Programa göre, bu ders kapsamında çocukların dinî, ahlâkî ve vatanî duygularını harekete geçirecek temel bilgiler verilecektir. Kendilerine öncelikle ebeveyne ve büyüklere itaatin, çalışma ve gayretin, hemcinslerine yardımın, acizlere merhametin lüzumu ile yalancılık, koğuculuk ve hırsızlığın fenalıkları anlatılacaktır. Öte yandan vatan, asker, vergi ve ordu gibi konularda kendilerinde güzel duygular uyandıracak gerçek ve tarihî hikâyeler anlatılacak, öğütler verilecektir. Çocuklarda nefse, aileye, vatana ve insanlara bağlılık duygusu ile onlara karşı vazifeler konusunda bir bilinç teşkil edilecek; kendilerine temel haklar, hürriyet, eşitlik, adalet, kardeşlik, hükümet idaresi, Kanûn-ı Esâsî vb. hakkında temel bahisler anlatılacaktır.³⁰⁶ 1910-1911 öğretim yılında ise iptidai mekteplerinin müfredat programında büyük bir değişiklik olmamıştır. Genellikle yukarıdaki programlarda mevcut olan dersler takip edilmiştir. Bununla birlikte, yeni bir programın hazırlanması yönündeki çalışmalar da ihmal edilmiyordu. Nitekim 3 Eylül 1912 tarihli *Sabah* gazetesine yansıyan bir haberde,

³⁰⁵ Maârif-i Umûmiyye Nezâreti, 1325-1326 Senesinde Mekâtib-i İbtidâiyye'de Tadrîs Edilecek **Dürûsun Ta'rîf-nâmesi**, ss.16-17.

³⁰⁶ Maârif-i Umûmiyye Nezâreti, 1325-1326 Senesinde Mekâtib-i İbtidâiyye'de Tadrîs Edilecek **Dürûsun Ta'rîf-nâmesi**, ss.18-19.

Maârif Nezâreti'nde yeni bir iptidai müfredat programına dair hummalı bir hazırlığın sürmekte olduğu kaydediliyordu.³⁰⁷ 1. Balkan Savaşı'na denk düşen bu hazırlıklar, olasılıkla savaş koşullarından ötürü sonuçlanamadı. Nitekim savaşın ilk safhasının ağır bir mağlubiyetle son bulduğu ve ikinci safhasının henüz başlamadığı bir esnada, 4 Haziran 1913 tarihinde yeni iptidai müfredat programının hazırlanması için bir komisyon teşkil edilmiştir. Komisyon, Darülfünun Genel Müdürü Sami Bey başkanlığında Dârümuallimîn müdür yardımcısı Fuad Bey, Dârümuallimîn Tatbikât Mektebi müdürü İhsân Bey, Dârümuallimîn *Fenn-i Terbiye* muallimlerinden Cevdet ve İsmâil Hakkı Beyler ile muallimlerden Ali Ulvî Bey'den oluşuyordu. Komisyonda ayrıca *Tedrisât-ı İbtidâiyye* müdürü Şevki Bey de üye sıfatıyla bulunmaktaydı. Komisyonun 7 Haziran 1913 tarihinden itibaren Dârümuallimîn'de her gün toplanması kararlaştırılmıştır. Çalışmaların bir hafta içinde tamamlanması öngörülmüyordu.³⁰⁸ Ne var ki bu öngörü, yine ülkenin içinde bulunduğu ağır koşullardan ötürü gerçekleşmemiştir. Program çalışmaları ancak 1913 yılı Eylül ayı ortalarında tamamlanmış ve yeni iptidai mektep müfredat programı Matbaa-i Âmire'de baskıya verilmiştir. Büyük bir memnuniyetle karşılanan yeni müfredat programı şimdiye dek hazırlanmış olanların "*en mükemmeli*" olarak nitelendirilmiştir.³⁰⁹ Programın mekteplere ulaşması ve uygulanması ise ancak Kasım/Aralık 1913 tarihini bulmuştur.³¹⁰

Yeni program iptidai mekteplerinin sınıf ve muallim sayısına uygun bir şekilde iki kısım halinde hazırlanmıştır. Birinci kısım, bir ve iki dersaneli ve muallimli iptidai mekteplerine mahsustu:

³⁰⁷ Mustafa Ergün, **II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)**, Ocak Yayınları, Ankara, 1996, ss.198-199.

³⁰⁸ BOA., MF.MKT., 1187/15, (22 Mayıs 1329/4 Haziran 1913).

³⁰⁹ (İmzasız), "Bizde ve Başka Âlemlerde: Terbiye (ve) Şuûn ve Mülâhazaları: Tedrisât-ı İbtidâiyye Programı", **Yeni Fikir**, C.3, No:15, (1 Eylül 1329/14 Eylül 1913), ss.490-491.

³¹⁰ *Yeni Fikir*'de yer alan bir yazı, yeni iptidai mektep programının basımından bir süre sonra mekteplere ulaştığını haber vermekteydi. Yazıda, yeni program kapsamında çocuklara her hafta salı günleri öğleden sonra muallimleriyle birlikte dağlarda, kırlarda, bayırlarda gezip dolaşmak için izin verildiği kaydediliyordu. Fakat pek çok yerde bunun yanlış telakki edildiği; muallimlerin söz konusu gün çocukları gezdirmekten ziyade evlerine gönderdikleri ve kendilerinin de kahvehanelere topladıkları şikâyet edilmekteydi. Bu hareketin doğru olmadığı ve çocuklar kadar muallimlerin de faal bir terbiyeye tabi tutulmaları gerektiği ifade ediliyordu. Yazıda ayrıca maârif müfettişleri vazifeye davet ediliyor ve söz konusu gezilere çıkmayan muallimlerin cezalandırılmaları gerektiğine hükmediliyordu. Bkz. (İmzasız), "Bizde (ve) Başka Âlemlerde: Terbiye (ve) Şuûn ve Mülâhazaları: Mekteplerde Sahırlar", **Yeni Fikir**, C.3, No:18, (1 Kânûn-ı Evvel 1329/14 Aralık 1913), s.582.

Tablo:5
Bir Dershâneli ve Muallimli İptidai Mekteplere Mahsus Ders Cetveli³¹¹

Dersler	Devre-i Evvelî		Devre-i Mutavassıta		Devre-i Âliye	
	1. Sınıf	2. Sınıf	1. Sınıf	2. Sınıf	1. Sınıf	2. Sınıf
Elifba ve Eczâ-i Şerîfe	3-----3 ^[*]		.	.	.	.
Kur'ân-ı Kerim ve Ma'lûmât-ı Diniyye ^[**]	5-----5		5-----5	5-----5	5-----5	5-----5
Musâhabât-ı Ahlâkiyye (Târihiyye, Sıhhiyye ve Medeniyye)	Kırâat Dersleri Arasında		Kırâat Dersleri Arasında		Kırâat Dersleri Arasında	
Kırâat ^[***] , İmlâ, Ezber, Yazı	3-----3		3-----3		3-----3	
Sarf	Kırâat Dersleri Arasında		Kırâat Dersleri Arasında		Kırâat Dersleri Arasında	
Tahrîr	.	.	1-----1	1-----1	1-----1	1-----1
Târih	Kırâat Dersleri Arasında		1-----1		1-----1	
Coğrafya	Terbiye Gezintileri/Eşyâ Dersleri Arasında		Terbiye Gezintileri/Eşyâ Dersleri Arasında		1-----1	
Hesâb ve Hendese	3-----3		2-----2		2-----2	
Eşya Dersleri ve Ziraat	2-----2		2-----2		2-----2	
Resim	Vazife Şeklinde		Vazife Şeklinde		Vazife Şeklinde	
El İşleri	Vazife Şeklinde		Vazife Şeklinde		Vazife Şeklinde	
Terbiye-i Bedeniyye ve Sıhhiyye	Sabah ve Akşam Tatillerinden Önce Beden Eğitimi ve Asker Talimi.					
Oyun	Her Teneffüste ve Terbiye Gezintileri Esnasında.					
Nişan	Beden Eğitimi Arasında.					
Musiki (Gınâ)	Sabahları ve Öğleden Sonra Sınıfa Girerken, Salı ve Perşembe Akşamları Mektepten Çıkarken.					

Yeni iptidai mektep müfredat programı oldukça geniş kapsamlıydı. *Tedrisât-ı İbtidâiyye Kanûn-ı Muvakkatı*'nda yer almayan ve eleştiri konusu edilen müstakil *Ziraat* dersi yeni programdaki yerini almıştır. Ayrıca içinde bulunulan koşulların

³¹¹ Maârif-i Umûmiyye Nezâreti, **Mekâtib-i İbtidâiyye Ders Müfredâtı: Bir ve İki Dershâne ve Muallimli Mekteplere Mahsûs**, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1329, s. Numune 1.

[*] Sayıları arasında (-----) işareti yer alan dersler, o derslerin toplu bir halde; yani her iki sınıfta yahut iki veya üç devre birlikte okutulacağını gösterir. Her dersin süresi, 40 dakikadır. Tablolardaki sayılar, ders saatlerini değil, ders sayılarını göstermektedir.

[**] Devre-i Mutavassıta birinci sınıftan itibaren haftada beş gün 20 dakika *Kur'ân-ı Kerim* ve 20 dakika *Ma'lûmât-ı Diniyye* dersi verilecektir. Muallim, bu şekilde bir sınıftaki çocuklara *Kur'ân-ı Kerim* dersi verdiği sırada birinci devreden itibaren diğer sınıftaki çocuklar *Eczâ-i Şerîfe* ve *Kur'ân-ı Kerim* tilâvetiyle meşgul olacaklardır. *Ma'lûmât-ı Diniyye* dersleri toplu bir halde verilir.

[***] Birinci sınıfta *Elifba* bitinceye kadar *Kırâat* yerine *Elifba* okutulacaktır.

gerektirdiği dersler de unutulmamıştır. *Terbiye-i Bedeniyye ve Sıhhiyye, Nişan ve Musiki*³¹² dersleri bunlardan sayılabilir. *Terbiye-i Bedeniyye ve Sıhhiyye* dersinin her üç devrede ve haftada iki ders halinde uygulanması kararlaştırılmıştır. Otuz haftada tamamlanacağı belirtilen bu ders kapsamında esas duruş, nefes egzersizleri, baş, kol ve bacak hareketleri, gövde hareketleri, karın egzersizleri, yürüyüş, koşu, zıplama egzersizleri ve atlama gibi çocukları yarın için bir anlamda çevik ve güçlü birer *asker* olarak yetiştirecek uygulamalara yer veriliyordu.³¹³

Nişan dersi de aynı amaca yönelikti. Müfredat programına göre, *Devre-i Mutavassıta*'nın 2. sınıfından itibaren çocuklara haftada bir kez tüfenkle nasıl ateş edecekleri gösterilecekti. Atış talimleri için sadece Maârif Nezâreti tarafından kabul edilmiş olan numune tüfenk kullanılacaktı. Çocuklar derste atış için silahı nasıl tutacaklarını, nasıl nişan alacaklarını ve atışın etkisini görmeye nasıl alışacaklarını öğreneceklerdi. Atış talimleri muallimin gözetim ve denetiminde gerçekleştirilecekti. Hatta çocukların yılda bir kez resmî poligonlara götürülerek orada dahi ayakta, diz çökerek ve yere yatarak atış yapmaları temin edilecekti. Böylelikle daha mektep sıralarındayken, yarının orduları için talimli birer nefer haline getirileceklerdi.³¹⁴ Müfredat programına göre *Musiki* dersi ise sabah ve öğleden sonra sınıflara girerken; salı ve perşembe akşamları mektepten çıkarken icra edilecekti. Bu çerçevede çocuklara hep bir ağızdan türlü ilahiler, dualar, sâlâvat-ı şerîfeler, vatanî manzumeler, mektep şarkısı yahut cesaret, metanet, ümit ve azim uyandıracak marşlar okutturulması istenmekteydi.³¹⁵ Çocukların bu sayede psikolojik olarak da mensubu oldukları devleti, milleti ve üzerinde yaşadıkları vatan topraklarını savunmaya hazır bir hale getirilmeleri planlanmaktaydı.

³¹² 1909-1910 öğretim yılına mahsus iptidai müfredat programında bu dersler sadece "*uyarı*" kısmında zikredilmiştir. Erkekler mahsus iptidai müfredat programına göre, çocuklara ders saatleri dışında "*musiki-i savtî*" öğretilecek; her gün mektep tatil edileceği saatte bütün çocuklara 15 dakika kadar hep bir ağızdan ilâhiler ve vatanî besteler okutmaya özen gösterilecektir. Bu uygulama kız çocukları için de geçerliydi. Aynı programa göre, erkek çocukların beden terbiyesi de ihmal edilmeyecektir. Teneffüs vakitlerinde çocukların adap ve ahlâka aykırı olmayan oyunlarına müsaade edilecek, hatta kendilerine oyunlar öğretilecek ve yeri uygun olan mekteplerde idmân için bir alan dahi tahsis edilecektir. Bkz. Maârif-i Umûmiyye Nezâreti, **1325-1326 Senesinde Mekâtib-i İbtidâiyye'de Tadrîs Edilecek Dürûsun Ta'rîf-nâmesi**, ss.3-4.

³¹³ Maârif-i Umûmiyye Nezâreti, **Mekâtib-i İbtidâiyye Ders Müfredâtı: Bir ve İki Dershâne ve Muallimli Mekteblere Mahsûs**, ss.59-74.

³¹⁴ Maârif-i Umûmiyye Nezâreti, **Mekâtib-i İbtidâiyye Ders Müfredâtı: Bir ve İki Dershâne ve Muallimli Mekteblere Mahsûs**, ss.90-92.

³¹⁵ Maârif-i Umûmiyye Nezâreti, **Mekâtib-i İbtidâiyye Ders Müfredâtı: Bir ve İki Dershâne ve Muallimli Mekteblere Mahsûs**, s.105.

Tablo:6
İki Dershâneli ve Muallimli İptidai Mekteplere Mahsus Ders Cetveli³¹⁶

Dersler	Devre-i Evvelî		Devre-i Mutavassıta		Devre-i Âliye	
	1. Sınıf	2. Sınıf	1. Sınıf	2. Sınıf	1. Sınıf	2. Sınıf
Elifba ve Eczâ-i Şerîfe	3-----3		.	.	.	.
Kur'ân-ı Kerim ve Ma'lûmât-ı Diniyye (Devre-i Evvelde Yalnız Ma'lûmât-ı Diniyye)	3-----3		5-----5		5-----5	
Musâhabât-ı Ahlâkiyye (Târihiyye, Sıhhiyye ve Medeniyye)	3-----3		Kırâat Dersleri Arasında		Kırâat Dersleri Arasında	
Kırâat (Elifba'dan Sonra)	3-----3		3-----3		3-----3	
İmlâ	1-----1		Kırâat Dersleri Arasında		Kırâat Dersleri Arasında	
Ezber (İnşâd, Târihi Temsiller)	1-----1		Kırâat Dersleri Arasında		Kırâat Dersleri Arasında	
Yazı	1-----1		Tahrîr Dersleri Arasında		Tahrîr Dersleri Arasında	
Sarf	.	.	1-----1		1-----1	
Tahrîr	.	.	1-----1		1-----1	
Târih	.	1	1-----1		1-----1	
Coğrafya	.	1	1-----1		1-----1	
Hesâb ve Hendese	2	3	2-----2		3-----3	
Eşya Dersleri ve Ziraat	4-----4		3-----3		3-----3	
Resim	2-----2		Vazife Şeklinde		Vazife Şeklinde	
El İşleri	2-----2		Vazife Şeklinde		Vazife Şeklinde	
Terbiye-i Bedeniyye	Sabah ve Akşam Tatillerinden Önce Beden Eğitimi ve Asker Talimi.					
Oyun	Her Teneffüste ve Terbiye Gezintileri Esnasında.					
Nişan Talimi	Beden Eğitimi Arasında.					
Gınâ	Sabahları ve Öğleden Sonra Sınıfa Girerken, Salı ve Perşembe Günleri Mektepten Çıkarken.					

Tablo 5 ve 6'dan açıkça anlaşıldığı üzere, *Kırâat* dersi bir ve iki dershâneli ve muallimli iptidai mekteplerin her üç devresinde de bulunuyordu. Bu ders, aynı zamanda pek çok farklı dersin konusunu ihtiva edecek bir şekilde tasarlanmıştır. Dolayısıyla çocuklara bu ders kapsamında başta harf bilgisi olmak üzere *Musâhabât-ı Ahlâkiyye*, *Târihiyye*, *Sıhhiyye* ve *Medeniyye*, *Yazı*, *Sarf*, *Târih*, *İmlâ* ve *Ezber* derslerine dair konuların da anlatılması amaçlanıyordu. Müfredat programının *Kırâat*

³¹⁶ Maârif-i Umûmiyye Nezâreti, **Mekâtib-i İbtidâiyye Ders Müfredâtı: Bir ve İki Dershâne ve Muallimli Mekteplere Mahsûs**, s.Numune 5.

dersine ilişkin içerik kısmına *Devre-i Evvelî* 2. sınıf ile *Devre-i Mutavassıta* 1. ve 2. sınıflarda *Coğrafya* dersi de dâhil edilmiştir. Hâlbuki tablo 5'te *Coğrafya* dersinin ilk iki devrede sadece terbiye gezintileri ve *Eşya* dersleri kapsamında işleneceği kaydedilmiştir.³¹⁷ Haliyle bu tablonun ilgili kısmında *Kırâat* dersinin unutulduğu düşünülmektedir.

Târih dersleri bir dershâneli ve muallimli iptidai mekteplerinin *Devre-i Evvelî* 1. ve 2. sınıflarında *Kırâat* dersi kapsamına alınmıştır. Bu devrede çocuklara *Kırâat* kitaplarında İslâm, Türk ve Osmanlı Târihi'nin önemli simalarının hal tercemelerinin, bunlar hakkındaki menkıbelerin ve Osmanlıların son döneminde cereyan etmiş bazı savaşların anlatılacağı kaydedilmiştir. *Devre-i Mutavassıta* 1. ve 2. sınıflarına da müstakil *Muhtasar Târih-i Osmânî* dersi konulmuştur. *Muhtasar Târih-i Osmânî* dersi, öncelikle eski Türklerin tarihsel durumlarına, eser ve abidelerine dair kısa bir girişle başlıyordu. Ders, müteakiben kronolojik olarak Ertuğrul Gazi'den başlayarak Balkan Savaşları'na kadar uzanan dönemde tahta çıkmış olan sultanlar ve saltanatları süresince cereyan etmiş önemli (zaferler ve mağlubiyetler) olaylara, imzalanan antlaşmalara, yayımlanan fermanlara, başarılarıyla Osmanlı Târihi'ne adlarını yazdırmış meşhur denizcilere, bazı paşa ve sadrazamlara ve nihai olarak sultanlardan bazılarının şehadetlerine odaklanmaktaydı.³¹⁸

Müfredat programı, bu devrede muallimlere önemli vazifeler yüklemekteydi. Buna göre, muallim yeri geldiğinde çocuklara yeniçeri hayatı, eski Osmanlı donanmasının başarıları, eski Osmanlı hayatı, övgüye değer yönleri ve gelenekleri hakkında menkıbeler anlatacaktır. Özellikle devletin yükselişine ve gerilemesine etki etmiş olan nedenlerden çocukların anlayabilecekleri bir düzeyde bahsederek onların dikkatlerini yükseliş, duraklama, gerileme ve çöküş devreleri ile bunların koşulları üzerine çekecektir. Terbiye gezintileri esnasında çocukları mektebin bulunduğu köyde veya kentte yahut civarda bulunan cami, medrese, çeşme, türbe ve kervansaray gibi eski Osmanlı mimari eserlerini ziyarete götürecektir; payitaht, Bursa ve Edirne gibi kentlerdeki Osmanlı mimari eserlerinin resimlerini göstererek dikkatlerini çekecek; eski Osmanlı silahları, kıyafetleri, çinileri, yazıları, ciltleri,

³¹⁷ Maârif-i Umûmiyye Nezâreti, **Mekâtib-i İbtidâiyye Ders Müfredâtı: Bir ve İki Dershâne ve Muallimli Mekteblere Mahsûs**, ss.9-11.

³¹⁸ Maârif-i Umûmiyye Nezâreti, **Mekâtib-i İbtidâiyye Ders Müfredâtı: Bir ve İki Dershâne ve Muallimli Mekteblere Mahsûs**, ss.16-19.

kumaşları, kakma ve oyma işleri, kısacası Osmanlı güzel sanatları ve Osmanlı medeniyeti hakkında bir fikir edinmelerini temin edecektir.³¹⁹

Görüldüğü üzere, müfredat programı Osmanlı Târihi'ne açıklık getirirken sadece başarılarla, zaferlere, fetihlere ve dolayısıyla yükselişe değil; aynı zamanda başarısızlıklara, mağlubiyetlere, toprak kayıplarına ve dolayısıyla duraklama, gerileme ve çöküş devrelerine de odaklanmaktaydı. Çünkü çocuklara sadece şanlı bir tarihten bahsetmek ve onlarda sürekli bir üstünlük kompleksi inşa etmek; büyüdüklerinde yahut bir üst eğitim kademesine devam ettiklerinde küçük bir parçasını teşkil ettikleri söz konusu tarihin kendilerine anlatıldığı gibi olmadığını öğrendikleri zaman onulmaz bir aşağılık duygusuna kapılmaları kaçınılmazdır.³²⁰ Kısacası bu durumun önüne geçmek için tarihsel gerçekler tüm çıplaklığıyla gözler önüne serilmiştir.

Devre-i Âliye 1. ve 2. sınıflarına ise *Muhtasar Târih-i Medeniyyet ve Kurûn-ı Cedîde* adı altında *Târih-i Umûmî* dersi konulmuştur. 1.sınıfta bu ders kapsamında Mısırlıların, Fenikelilerin, Asurîler ve Keldânilerin, İranîlerin, Hititlerin, Türklerin, Benî İsrail'in, Yunanîler ve Romalıların coğrafi mevkileri, tarihe mal olmuş özellikleri, tarihî aktörleri, medeniyete hizmetleri, geride bıraktıkları eserler, Orta Çağ'da kavimler göçü, feodalite ve "*Ehl-i Salîb*" (Haçlı) seferleri gibi önemli gelişmeler ele alınmaktaydı. Bu ders 2. sınıfta ise özetle Orta Çağ İslâm medeniyetine, Müslümanların medeniyete hizmetlerine, Yeni Çağ'da yapılmış keşif ve icatlara, Batı dünyasında cereyan etmiş tarihsel, bilimsel ve sınaî gelişmelerden kopmaksızın idârî, askerî, ekonomik ve sanatsal boyutlarıyla Osmanlı medeniyetine ve bu medeniyetin geçirdiği reformlara hasredilmiştir.³²¹

Burada önemli bir gelişmeye dikkat çekmek gerekmektedir. Dönemin ilk yıllarından itibaren genellikle Osmanlıların tarihsel kökenleri bağlamında söz konusu edilen eski Türkler, artık *Târih-i Umûmî* derslerinin de hak ettiği derecede olmasa da önemli bir konusunu teşkil etmeye başlamıştır. Bu, aynı zamanda çocuklarda bir

³¹⁹ Maârif-i Umûmiyye Nezâreti, **Mekâtib-i İbtidâiyye Ders Müfredâtı: Bir ve İki Dershâne ve Muallimli Mekteblere Mahsûs**, ss.19-20.

³²⁰ Mete Tunçay, "İlk ve Ortaöğretimde Tarih", **Felsefe Kurumu Seminerleri I: Günümüzün Sorunları**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1977, s.284.

³²¹ Maârif-i Umûmiyye Nezâreti, **Mekâtib-i İbtidâiyye Ders Müfredâtı: Bir ve İki Dershâne ve Muallimli Mekteblere Mahsûs**, ss.20-22.

millete mensubiyet/aidiyet duygusunun inşasında azımsanmayacak bir geçmişe sahip olan Osmanlılığın yerini artık Türklüğe terk etmeye başladığının önemli bir işaretiydi.

Tablo 6'dan anlaşıldığı üzere *Târih* dersi, iki dershâneli ve muallimli iptidai mekteplerinde ise *Devre-i Evvelî 2.* sınıfından itibaren müstakil bir ders olarak yer almıştır. Dersin kapsamı da bir dershâneli ve muallimli iptidai mekteplerinkine aynıydı.

İptidai mekteplerin önceki müfredat programlarında *Ma'lûmât-ı Medeniyye* yahut *Ma'lûmât-ı Medeniyye ve Ahlâkiyye* adıyla yer alan ders ise yeni müfredat programında *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Târihiyye, Sıhhiyye ve Medeniyye* adını almıştır. Tablo 5'te görüldüğü gibi bu ders de bir dershâneli ve muallimli iptidai mekteplerinin her üç devresinde *Kırâat* dersi kapsamında yer alıyordu. Bu ders üç devre boyunca çocuklara sevgi, hürmet, şefkat, muhabbet, çalışkanlık, doğruluk, yardımseverlik, hayırhâhlik, merhametlilik, iktisatlılık, medenilik, vatanperverlik, sağlıklı olmak, ilim sahibi olmak, dinî bütünlük, müteşebbislik gibi konuların anlatılmasına hasredilmiştir. Bu konu başlıkları, esasen çocuklarda oluşması arzulanan *ideal/makbul* hal veya davranışları temsil etmekteydi. Derste bu *ideal/makbul* hal ya da davranışların çocuklara kazandırılması amaçlanırken, hiç şüphesiz bunların karşıtlarına ve zararlarına da değiniliyordu. Bu sayede çocukların arzulanan davranışlara daha kolay yönelebileceklerine ve onları çabucak benimseyeceklerine inanılmaktaydı. Yine bu ders kapsamında çocuklara birtakım temel hak ve hürriyetler ile bazı vazifelerin öğretilmesi de amaçlanmıştır. Bu bağlamda hayat hakkı, kişi hürriyeti (hürriyyet-i şahsiyye), seçme ve seçilme hakkı ve daha birçok temel hak ve hürriyetlere temas edilmiştir. Kanuna itaat etmek, askerlik yapmak ve vergi vermek ise vatandaşın en temel vazifelerinden sayılmıştır. Bu dersin en önemli katkılarından biri de yeni düzenin devlet teşkilatına ve bu teşkilatın her bir kademesinin işlevlerine, dağınık da olsa, açıklık getirmesi ve çocukları bu konuda da bilinçli kılmaya çalışmasıdır. Çocuklar, bu sayede ileride

herhangi bir sorunla yüzleştikleri zaman hangi merciye nasıl başvuracaklarını eğitim hayatlarının başından itibaren öğrenmiş oluyorlardı.³²²

Tablo 6'ya göre, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Târihiyye, Sıhhiyye ve Medeniyye* dersi, iki dershâneli ve muallimli iptidai mekteplerinin *Devre-i Evvelî* 1. ve 2. sınıflarında müstakil bir ders olarak okutulacaktır. *Devre-i Mutavassıta* ve *Devre-i Âliye* sınıflarında ise yine *Kırâat* dersi kapsamına alınmış olan bu dersin bahsi geçen mekteplerdeki kapsamı da değişmemiştir.

Yeni iptidai mektep müfredat programının ikinci kısmı da yine 1913 yılının sonlarında yayımlanmıştır. Bu kısım ise altı, beş, dört ve üç dershâneli ve muallimli iptidai mekteplerine mahsustu. Söz konusu müfredat programının birinci kısmı esasen bir dershâneli ve muallimli iptidai mekteplerine özgü olmak üzere hazırlanmıştı. Fakat iki dershâneli ve muallimli iptidai mekteplerine de uyarlanabiliyordu. Müfredat programının ikinci kısmı ise altı dershâneli ve muallimli iptidai mektepleri esas alınarak düzenlenmişti. Ancak beş, dört ve üç dershâneli ve muallimli iptidai mekteplerine de uygulanması mümkündü. Müfredat programının bu kısmında *Kırâat* dersiyle ilgili küçük değişiklikler söz konusuydu. Tablo 7, 8, 9 ve 10'daki bilgiler, *Kırâat* dersinin haftalık sayısında ve dolayısıyla süresinde iptidai mekteplerinin türlerine ve devrelerine göre artış ve azalışların olduğunu göstermektedir. Öte yandan, müfredat programının bu kısmında *Kırâat* dersinin içeriğine dair *Devre-i Evvelî* 2. sınıfından itibaren herhangi bir açıklama yer almamıştır.³²³

İlgili tablolara göre *Târih*, iptidai mekteplerinin sınıf ve muallim sayısındaki artışa paralel olarak daha fazla önem atfedilen derslerden biri olmuştur. Dolayısıyla bu dersin haftalık sayısında ve elbette ki sürelerinde bir artış yaşanmıştır. Müfredat programının içerik kısmında verilen bilgilere göre, *Devre-i Evvelî* 1. sınıfında müstakil bir *Târih* dersi okutulmayacaktır. Fakat *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Târihiyye, Sıhhiyye ve Medeniyye* dersinin bir kısmı tarihî olaylara dayandırılacaktır. Aynı devrenin 2. sınıfında da yine bir *Târih* dersi verilmeyecek olup, çocuklara keza

³²² Maârif-i Umûmiyye Nezâreti, **Mekâtib-i İbtidâiyye Ders Müfredâtı: Bir ve İki Dershâne ve Muallimli Mekteblere Mahsûs**, ss.5-9.

³²³ Maârif-i Umûmiyye Nezâreti, **Mekâtib-i İbtidâiyye Ders Müfredâtı: Altı, Beş, Dört ve Üç Dershâne ve Muallimli Mekteblere Mahsûs**, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1329, ss.11-13.

İslâm, Türk ve Osmanlı Târîhi'nin önemli simalarının hal tercemeleri, onlarla ilgili menkıbeler ve Osmanlıların son döneminde cereyan etmiş bazı savaşlar anlatılacaktır.

Tablo:7
Üç Dershâneli ve Muallimli İptidai Mekteplere Mahsus Ders Cetveli³²⁴

Dersler	Devre-i Evvelî		Devre-i Mutavassıta		Devre-i Âliye	
	1. Sınıf	2. Sınıf	1. Sınıf	2. Sınıf	1. Sınıf	2. Sınıf
Elifba ve Eczâ-i Şerîfe	3 ~~~~~ 3 ^[*]		.	.	.	.
Kur'ân-ı Kerim ve Ma'lûmât-ı Diniyye	1 ~~~~~ 1		3 ~~~~~ 3		3 ~~~~~ 3	
Musâhabât-ı Ahlâkiyye (Târîhiyye, Sıhhiyye ve Medeniyye)	3 ~~~~~ 3		2 ~~~~~ 2		2 ~~~~~ 2	
Kırâat (Elifba'dan Sonra)	4 ^(Yalnız Bir Ders Ortak) 4		2 ~~~~~ 2		2	2
İmlâ	Sarf ve Tahrîr Dersleri Arasında		Sarf ve Tahrîr Dersleri Arasında		Sarf ve Tahrîr Dersleri Arasında	
Ezber (İnşâd, Târîhi Temsiller)	1 ~~~~~ 1		Kırâat Dersleri Arasında		Kırâat Dersleri Arasında	
Yazı	1 ~~~~~ 1		Tahrîr Dersleri Arasında		Tahrîr Dersleri Arasında	
Sarf-u Nahv	.	.	2	2	2	2
Tahrîr	.	.	2 ~~~~~ 2		2 ~~~~~ 2	
Târîh	.	1	1	1	1	1
Coğrafya	.	1	1	1	1	1
Hesâb	3	3	2	2	2	2
Hendese	.	.	.	1	1 ~~~~~ 1	
Eşya Dersleri ve Ziraat	4 ~~~~~ 4		4 ~~~~~ 4		4 ~~~~~ 4	
Resim	Vazife Şeklinde		Vazife Şeklinde		Vazife Şeklinde	
El İşleri	2 ~~~~~ 2		2 ~~~~~ 2		2 ~~~~~ 2	
Terbiye-i Bedeniyye ve Sıhhiyye	Sabah ve Akşam Tatillerinden Önce Beden Eğitimi ve Asker Talimi.					
Oyun	Her Teneffüste ve Terbiye Gezintileri Esnasında.					
Nişan	Beden Eğitimi Sırasında.					
Musiki (Gınâ)	Sabahları ve Öğleden Sonra Sınıflara Girerken, Salı ve Perşembe Günleri Mektepten Çıkarken.					

Devre-i Mutavassıta 1. ve 2. sınıflarında yine müstakil *Muhtasar Târîh-i Osmânî* dersi okutulacaktır. Bu dersin kapsamında, bir ve iki dershâneli ve muallimli

³²⁴ Maârif-i Umûmiyye Nezâreti, **Mekâtib-i İbtidâiyye Ders Müfredâtı: Altı, Beş, Dört ve Üç Dershâne ve Muallimli Mekteplere Mahsûs**, s.Numune 5.

[*] Sayıları arasında (~~~~~) işareti yer alan dersler, o derslerin toplu bir halde; yani iki sınıfta birlikte/ortak okutulacağını gösterir.

iptidai mekteplerinin aynı devresinde ve sınıflarında okutulan *Muhtasar Târih-i Osmânî* dersine göre, eklenen bir kaç yeni konu başlığı dışında herhangi bir değişiklik yoktur.

Tablo:8
Dört Dershâneli ve Muallimli İptidai Mekteplere Mahsus Ders Cetveli³²⁵

Dersler	Devre-i Evvelî		Devre-i Mutavassıta		Devre-i Âliye	
	1. Sınıf	2. Sınıf	1. Sınıf	2. Sınıf	1. Sınıf	2. Sınıf
Elifba ve Eczâ-i Şerîfe	6	.	.	.	.	.
Kur'ân-ı Kerim ve Ma'lûmât-ı Diniyye	1	4	3 ~~~~~ 3		3 ~~~~~ 3	
Musâhabât-ı Ahlâkiyye (Târihiyye, Sıhhiyye ve Medeniyye)	3	3	2 ~~~~~ 2		2 ~~~~~ 2	
Kırâat (Elifba'dan Sonra)	3	4	2	2	2	2
İmlâ	.	1	Sarf ve Tahrîr Dersleri Arasında		Sarf ve Tahrîr Dersleri Arasında	
Ezber (İnşâd, Târihi Temsiller)	1	1	Kırâat Dersleri Arasında		Kırâat Dersleri Arasında	
Yazı	1	1	Tahrîr Dersleri Arasında		Tahrîr Dersleri Arasında	
Sarf-u Nahv	.	2	2	2	2	2
Tahrîr	.	1	2 ~~~~~ 2		2 ~~~~~ 2	
Târih	.	2	1	1	1	1
Coğrafya	.	1	1	1	1	1
Hesâb	4	3	2	2	2	2
Hendese	.	.	.	1	1 ~~~~~ 1	
Eşya Dersleri ve Ziraat	5	3	4 ~~~~~ 4		4 ~~~~~ 4	
Resim	2	2	Vazife Şeklinde		Vazife Şeklinde	
El İşleri	4	2	2 ~~~~~ 2		2 ~~~~~ 2	
Terbiye-i Bedeniyye ve Sıhhiyye	Sabah ve Akşam Tatillerinden Önce Beden Eğitimi ve Asker Talimi.					
Oyun	Her Teneffüste ve Terbiye Gezintileri Esnasında.					
Nişan Ta'limleri	Beden Eğitimi Sırasında.					
Musiki (Gınâ)	Sabahları ve Öğleden Sonra Sınıflara Girenken, Salı ve Perşembe Günleri Mektepten Çıkarken.					

Devre-i Âliye 1. ve 2. sınıflarında ise bazı değişikliklerin olduğu saptanmıştır. Bu devrenin 1. sınıfında *Muhtasar Târih-i Medeniyyet* ve 2. sınıfında da *Muhtasar Kur'un-ı Cedîde Târihi* adları altında yine *Târih-i Umûmî* okutulacağı kaydedilmiştir. Bu dersin yukarıda bahsedilen kapsamı da keza yeni konu başlıklarının eklenmesiyle

³²⁵ Maârif-i Umûmiyye Nezâreti, **Mekâtib-i İbtidâiyye Ders Müfredâtı: Altı, Beş, Dört ve Üç Dershâne ve Muallimli Mekteplere Mahsûs**, s.Numune 6.

genişletilmiştir. Daha önce *Devre-i Âliye* 2. sınıfında yer alan Orta Çağ İslâm medeniyeti ve Müslümanların medeniyete hizmetleri konusu artık bu devrenin 1. sınıfına alınmıştır.

Tablo:9
Beş Dershâneli ve Muallimli İptidai Mekteplere Mahsus Ders Cetveli³²⁶

Dersler	Devre-i Evvelî		Devre-i Mutavassıta		Devre-i Âliye	
	1. Sınıf	2. Sınıf	1. Sınıf	2. Sınıf	1. Sınıf	2. Sınıf
Elifba ve Eczâ-i Şerife	6	.	.	.	.	.
Kur'ân-ı Kerim ve Ma'lûmât-ı Diniyye	1	4	4	4	3 ~~~~~ 3	
Musâhabât-ı Ahlâkiyye (Târihiyye, Sıhhiyye ve Medeniyye)	3	3	2	2	2 ~~~~~ 2	
Kırâat (Elifba'dan Sonra)	3	4	4	4	2	2
İmlâ	.	1	1	1	Sarf ve Tahrîr Dersleri Arasında	
Ezber (İnşâd, Târihi Temsiller)	1	1	1	1	Kırâat Dersleri Arasında	
Yazı	1	1	1	1	Tahrîr Dersleri Arasında	
Sarf-u Nahv	.	2	2	2	2	2
Tahrîr	.	1	2	2	2 ~~~~~ 2	
Târih	.	2	2	2	1	1
Coğrafya	.	1	1	1	1	1
Hesâb	4	3	3	3	2	2
Hendese	.	.	1	1	1 ~~~~~ 1	
Eşya Dersleri ve Ziraat	5	3	2	2	4 ~~~~~ 4	
Resim	2	2	2	2	Vazife Şeklinde	
El İşleri	4	2	2	2	2 ~~~~~ 2	
Terbiye-i Bedeniyye ve Sıhhiyye	Sabah ve Akşam Tatillerinden Önce Beden Eğitimi ve Asker Talimi.					
Oyun	Her Teneffüste ve Terbiye Gezintileri Esnasında.					
Nişan	Beden Eğitimi Sırasında.					
Musiki (Gınâ)	Sabahları ve Öğleden Sonra Sınıflara Girerken, Salı ve Perşembe Günleri Mektepten Çıkarken.					

Söz konusu devrenin 2. sınıfı ise *Muhtasar Kurûn-ı Cedîde Târihi* adı altında Yeni Çağ'da yapılmış keşif ve icatlarla başlatılmıştır. Müteakiben Osmanlı medeniyeti, Batı dünyasında cereyan etmiş meşrûti düzenle ilişkili siyasî gelişmeler ile bilimsel, dinsel, sınaî ve ticarî gelişmeler göz ardı edilmeksizin geniş kapsamlı olarak ele alınmıştır. Bu sınıfta askerî reformların yanı sıra özellikle Rusya ile

³²⁶ Maârif-i Umûmiyye Nezâreti, *Mekâtib-i İbtidâiyye Ders Müfredâtı: Altı, Beş, Dört ve Üç Dershâne ve Muallimli Mekteplere Mahsûs*, s.Numune 7.

yapılan savaşların ve imzalanan antlaşmaların ön planda tutulduğunu vurgulamak gerekiyor.³²⁷

Tablo:10
Altı Dershâneli ve Muallimli İptidai Mekteplere Mahsus Ders Cetveli³²⁸

Dersler	Devre-i Evvelî		Devre-i Mutavassıta		Devre-i Âliye	
	1. Sınıf	2. Sınıf	1. Sınıf	2. Sınıf	1. Sınıf	2. Sınıf
Elifba ve Eczâ-i Şerîfe	6	.	.	.	.	.
Kur'ân-ı Kerim ve Ma'lûmât-ı Diniyye	1	4	4	4	3	3
Musâhabât-ı Ahlâkiyye (Târihiyye, Sıhhiyye ve Medeniyye)	3	2	2	1	1	1
Kırâat (Elifba'dan Sonra)	3	3	2	2	2	2
İmlâ	.	1	1	1	1	1
Ezber (İnşâd, Târihî Temsiller)	1	1	1	1	1	1
Yazı (Sülûs, Rik'a)	.	.	1	1	1	1
Sarf-u Nahv	.	2	2	1	1	1
Tahrîr	.	1	1	2	2	2
Târih	.	2	2	2	2	2
Coğrafya	.	1	1	2	2	2
Hesâb	4	3	2	2	2	2
Hendese	.	.	1	1	1	1
Eşya Dersleri	4	2	2	2	2	2
Ziraat	2	2	2	2	2	2
El İşleri	2	2	2	2	2	2
Resim	1	1	1	1	2	2
Musiki (Gınâ)	1	1	1	1	1	1
Terbiye-i Bedeniyye, Sıhhiyye, Asker Ta'lîmi, Oyun ve Nişan	2	2	2	2	2	2
Toplam	30	30	30	30	30	30

Yeni iptidai mektep müfredat programının ikinci kısmında *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Târihiyye, Sıhhiyye ve Medeniyye* dersi tamamen müstakil bir ders haline gelmiştir. Yukarıdaki tablolardan da açıkça anlaşıldığı üzere, bu dersin haftalık sayısında ve dolayısıyla süresinde iptidai mekteplerinin sınıf ve muallim sayısı ile devrelere göre küçük bir azalış söz konusu olmuştur. İlginçtir ki bahsi geçen tablolarda *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Târihiyye, Sıhhiyye ve Medeniyye* adını taşıyan bu

³²⁷ Maârif-i Umûmiyye Nezâreti, **Mekâtib-i İbtidâiyye Ders Müfredâtı: Altı, Beş, Dört ve Üç Dershâne ve Muallimli Mekteplere Mahsûs**, ss.26-35.

³²⁸ Maârif-i Umûmiyye Nezâreti, **Mekâtib-i İbtidâiyye Ders Müfredâtı: Altı, Beş, Dört ve Üç Dershâne ve Muallimli Mekteplere Mahsûs**, s.Numune 1.

ders, müfredatın içerik kısmında *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Diniyye, Târihiyye, Medeniyye* olarak yer almıştır. Bu dersin kapsamı da müfredat programının birinci kısmına nazaran oldukça geniş tutulmuş; haliyle konuların devrelere ve sınıflara dağılımı değişmiştir.³²⁹ Görüldüğü gibi iptidai mekteplerin ilk müfredat programlarına nazaran daha ayrıntılı olan ve dönemin mevcut koşulları göz önünde bulundurularak hazırlanan yeni programda çocukları pek çok konuda yetkin ve bilinçli kılarak yarına hazırlamaya yönelik bir anlayış egemendi. Fakat yeni müfredat programının hazırlanmasıyla her şey bitmiş değildi. İptidai eğitimini iyileştirmek ve modernleştirmek adına maârif bürokratlarının büyük bir vazifesi daha bulunuyordu. Bu vazife ise yeni müfredat programının içeriğine uygun ders kitaplarının hazırlanmasıydı.

Yeni iptidai mektep müfredat programına ilişkin çalışmaların tamamlandığı ve programın baskı aşamasında olduğu bir esnada *Tedrîsât-ı İbtidâiyye Dâiresi* yeni ders kitaplarının hazırlanması yönündeki çalışmalara başlamıştır. İlk olarak, şimdiye kadar yürürlükte bulunan programa göre önceden kabul edilmiş kitap ve risalelerin incelenerek yeni programa uygun olanlarının ayrılması, söz konusu yeni programın ilan edilmesiyle birlikte içeriğine uygun olmak üzere yeniden yazılacak ve Maârif Nezâreti'ne takdim edilecek kitap ve risalelerin belirlenmesi ve bu ders kitaplarına herkesin alabileceği oranda uygun bir fiyat konulması için iptidai eğitimiyle meşgul ve bu alanda uzman olan kimselerden bir encümen teşkil edilmesi konusu *Meclis-i Kebîr-i Maârif'e* havale edilmiştir.³³⁰

Benzer bir talep, aynı tarihte *Tedrîsât-ı Tâliye Dâiresi*'nden de gelmiştir.³³¹ Bu konu kısa bir süre sonra *Meclis-i Kebîr-i Maârif*'te görüşülmüş ve gereken karar alınmıştır. Alınan karara göre *Tedkîk-i Kütüb Encümeni* üyeleri; Yusufyan Efendi'nin vefatı, İsmail Hakkı Bey'in devamsızlığı ve Cevdet Bey'in *Program Encümeni*'ne memur edilmesi sonucunda sadece Hüsnü, Naîm ve Şevki Beylere münhasır kalmış ve bu isimler dahi *Program Encümeni*'ne tayin edilerek ders kitaplarının incelenmesi ve seçilmesi vazifesi *Program Encümeni*'ne verilmiştir.³³² Bu karar, aynı zamanda

³²⁹ Maârif-i Umûmiyye Nezâreti, **Mekâtib-i İbtidâiyye Ders Müfredâtı: Altı, Beş, Dört ve Üç Dershâne ve Muallimli Mekteblere Mahsûs**, ss.4-11.

³³⁰ BOA., MF.MKT., 1190/16-3, (7 Eylül 1329/20 Eylül 1913).

³³¹ BOA., MF.MKT., 1190/16-5, (7 Eylül 1329/20 Eylül 1913).

³³² BOA., MF.MKT., 1190/16-7, (9 Eylül 1329/22 Eylül 1913).

birbirleriyle ilişkili olan *Program Encümeni* ile *Tedkik-i Kütüb Encümeni*'nin birleştirilmesi demektir. *Program ve Tedkik-i Kütüb Encümeni*'nin başkanı maârif müsteşarıydı. Üyeler ise Şevki, Hüsnü, Cevdet, Naîm, Ali Reşâd, Kemâl ve Selim Sırrı Beyler ile Mustafa Âsım Efendi'den oluşuyordu.³³³

Encümen, çarşamba günleri sabahtan toplanarak akşama dek ders kitaplarıyla ilgili işlemlerle uğraşacaktır.³³⁴ Nitekim çok geçmeden ders kitaplarının incelenmesi ve seçimi için harekete geçilmiş ve toplantılara başlanmıştır.³³⁵ Yapılan toplantılar yine kısa bir süre içerisinde sonuç vermiş ve iptidailerde okutulacak ders kitapları mevcutlar arasından seçilmiştir. Fakat bu kitaplar için konulmuş olan fiyat düşük geldiğinden kitapçılar sorun çıkarmış ve bu fiyatlarla kitap satamayacaklarını beyan etmişlerdir. Haliyle mektep idareleri de yüksek fiyat vermeye yanaşmıyorlardı. Bu durumda zarar gören, yine kitapsız kalmış olan çocuklar oluyordu.³³⁶ İstanbul Maârif Müdüriyeti'nin Maârif Nezâreti'ne bundan ötürü yaptığı başvuru üzerine derhal harekete geçilmiş ve söz konusu ders kitapları için yeniden bir fiyat takdir edilmiştir. Fiyatlandırmada, vakıf mekteplerinde okutulacak kitaplar için *Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti* ile kitapçılar arasında gerçekleşen pazarlık sonucu kararlaştırılmış olan fiyatları ihtiva eden cetvel ölçü alınmıştır. Kitapçıların bu fiyatlara da rıza göstermemeleri halinde seçilmiş olan kitaplardan diğer kitapçılara ait bulunanlarının satın alınabileceği ve ona göre gereğinin yerine getirilmesi ilgili maârif müdüriyetine bildirilmiştir.³³⁷

Yeni iptidai mektep müfredat programının içeriğine uygun ders kitaplarının hazırlanmasıyla ilgili çalışmalar ise ancak 1914 yılında ilk meyvelerini verebilmiştir. 1913 yılının başlarından itibaren Maârif Nâzırlığı koltuğuna oturan ve bu vazifeyi 1917 yılı sonlarına kadar idame ettiren Ahmed Şükrü Bey'in verdiği bilgiler de bunu teyit etmekteydi. Maârif Nâzırı'nın *Sabah* gazetesinde yer bulan bir mülakatında, yeni müfredat programına uygun ders kitaplarının 1914 yılı içinde yayımlanacakları belirtilmiştir. Kitapları yayımlanan yazarlara mükâfat verileceği ve kabul edilmiş

³³³ BOA., MF.MKT., 1190/16-9, (10 Eylül 1329/23 Eylül 1913).

³³⁴ BOA., MF.MKT., 1190/16-13, (14 Eylül 1329/27 Eylül 1913).

³³⁵ M.S., "İnkılâb ile Maârifin Alâkâsı: Mekteb Kitâblarına ve Tedrisâta Dâir", **Sabah**, No:8641, (24 Eylül 1329/7 Ekim 1913), s.1; (İmzasız), "Mekteblere ve Mekteb Kitâblarına Dâir", **Servet-i Fünûn**, No:1166, (26 Eylül 1329/9 Ekim 1913), s.515.

³³⁶ BOA., MF.MKT., 1191/47-1, (9 Teşrîn-i Evvel 1329/22 Ekim 1913).

³³⁷ BOA., MF.MKT., 1191/47-3, (16 Teşrîn-i Evvel 1329/29 Ekim 1913).

olan bu kitapların 5 yıllığına programa dâhil edilecekleri kaydedilmiştir. Yazarların, bu süre zarfında söz konusu ders kitaplarında herhangi bir değişiklik yapılması gerekirse bunu icra etmekle mükellef oldukları; aksi takdirde kitaplarının programa dâhil edilmesi yönünde elde ettikleri haklarını kaybedecekleri vurgulanmıştır.³³⁸

Nitekim 1914 yılı içerisinde ve müteakiben yeni müfredat programına uygun ders kitapları yayımlanmaya başlamıştır. Bunların bir bölümü özel matbaalarda, bir kısmı da Matbaa-i Âmire'de bastırılmıştır. Maârif Nezâreti, bu ders kitaplarının basım esnasında pek çok açıdan belli bir *standarda* kavuşturulmalarını da arzulamaktaydı. Başka bir deyişle çocuklara sunulacak ders kitaplarının *nitelikli* olmalarını da amaçlıyordu. Bu amaç doğrultusunda *Tedrisât-ı İbtidâiyye Dâiresi*'nde 29 Ağustos 1914 tarihli bir talimatname kaleme alınmıştır. Talimatname, *Meclis-i Kebîr-i Maârifte* görüşüldükten ve gerekli incelemeler yapıldıktan sonra 9 Eylül 1914 tarihinde aynen kabul edilmiştir. Bu talimatname ile iptidai mektep müfredat programına uygun olarak hazırlanmış ve Maârif Nezâreti tarafından kabul edilmiş olan ders kitaplarının basımı sırasında yazarların riayet etmek zorunda oldukları kaideler saptanmıştır. Bu kaideler ders kitaplarının basımında kullanılacak kâğıdın türüne, kitap formalarının sayfa sayısına, sayfaların marjlarına, ana metinde ve başlıklarda kullanılacak yazının türüne ve puntosuna, dizgi hatalarının düzeltilmesine, forma sayısına bağlı olarak ders kitaplarının nasıl ve hangi ambalaj malzemesiyle ciltleneceğine, kitapların ihtiva etmesi gereken imla ve terimlere ve nihai olarak basım sonrası işlemlere ilişkindi.³³⁹

Çocukların nitelikli, belli standartlara sahip ders kitaplarıyla buluşmalarını ve zaman kaybetmeden müfredat programı doğrultusunda eğitim görmelerini temin etmek adına yukarıda da işaret edildiği gibi Matbaa-i Âmire'ye önemli bir görev düşmüştür. Bu durum göz önünde bulundurularak savaş koşulları altında ders kitaplarının Matbaa-i Âmire'de gerçekleştirilecek basım işlemlerini ve sonrasında izlenecek süreci belli bir sistem dâhilinde yürütmek üzere bir talimatname daha hazırlanmıştır. 7 Mart 1915 tarihli bu talimatname, keza *Meclis-i Kebîr-i Maârifte* gerekli düzeltmelerin ve eklemelerin yapılması sonucunda 13 Mart 1915 tarihinde

³³⁸ (İmzasız), "Maârif Islâhâtı: Şükrü Bey ile Mülâkât", *Sabah*, No:8815, (21 Mart 1330/3 Nisan 1914), s.3.

³³⁹ BOA., MF.MKB., 209/106-1, (16 Ağustos 1330/29 Ağustos 1914); BOA., MF.MKB., 209/106-2, (27 Ağustos 1330/9 Eylül 1914).

onaylanmıştır. İki kısımdan oluşan bu talimatname özetle Maârif Nezâreti'nin gözetimi ve denetimi altında, uygun görülen ders kitaplarının yine nezâretin ilgili dairesi tarafından belirlenmiş özellikler (kısımları, baskı sayısı, kâğıtlarının türü, harflerin puntosu, ciltli olup olmamaları vb.) doğrultusunda kaliteli ve dikkatli bir şekilde bastırılmalarına, kitapların sürümüne ve önemine göre yazarlarına ödenecek telif ücretine, kitapların fiyatlandırılmalarına, bunların Maârif Nezâreti'nin uygun göreceği yerlere dağıtılmalarına ve satış işlemlerine dair önemli hükümleri ihtiva etmekteydi.³⁴⁰

Müfredat programları yoluyla içeriklerini belirlediği ders kitaplarının hazırlanması sürecine de bu çerçevede müdahil olan Maârif Nezâreti, bu kitapların yine belli bir sistem dâhilinde takdim edilmelerini, inceleme/değerlendirme sürecinin planlı işlemlerini ve bu işlemlerin aynı şekilde sonuçlandırılmalarını temin etmeyi de göz ardı etmemiştir. Bu amaçla yine bir talimatname hazırlanmıştır. Bu talimatname de diğerleri gibi *Meclis-i Kebîr-i Maârif*'in kontrolünden geçtikten sonra 14 Ekim 1915 tarihinde onaylanmıştır. *Mekâtibde Tedrîs Edilecek Kitâbların Sûret-i Tedkîk ve Kabûlüne Dâir Ta'limâtname*'nin hükümleri şöyledir:

1. Mekteplerde okutulmak üzere hazırlanmış olan matbu ve gayri matbu kitaplar, yazarları tarafından her yılın kânûn-ı sâni/ocak ayının başından sonuna dek Maârif Nezâreti'ne dilekçe ile takdim edilecektir. Gayri matbu kitaplar bağlı olacak, sayfaları numaralı bir defter halinde yazılmış olarak bir zarfın içerisine konulacak ve zarfın üzeri yazar tarafından mühürlenecektir. Matbu ve gayri matbu kitaplara kanunen lazım gelen pulların tamamen yapıştırılmış olması ise elzendir.
2. Ders kitaplarının incelenmesi ve kabulü için 1. maddede belirlenmiş olan zaman dilimi dışında gerçekleştirilecek başvurular kesin olarak reddedilecektir.
3. Belirlenmiş olan zaman diliminde Maârif Nezâreti'ne takdim edilmiş olan kitaplar, şubat ve mart aylarında *Te'lîf ve Terceme Dâiresi* tarafından incelenecek ve gayri matbu kitapların zarfları heyet huzurunda açılacaktır. Kitapları incelemekle görevli üyeler, inceledikleri matbu ve gayri matbu kitapların uygun olup olmadıklarına dair gerekçeli, etraflıca bir rapor yazarak *Te'lîf ve Terceme Dairesi Müdüriyeti*'ne vereceklerdir. *Te'lîf ve Terceme Hey'eti*, bu raporları inceleyecek ve sonucu ayrı ayrı mazbatalarla Maârif Nezâreti'ne arz edecektir. İlgili kitapları da söz konusu mazbatalara ekleyerek iade edecektir.

³⁴⁰ BOA., MF.MKB., 210/108-1, (22 Şubat 1330/7 Mart 1915); BOA., MF.MKB., 210/108-2, (28 Şubat 1330/13 Mart 1915). Bu konuda Maârif Nezâreti tarafından alınan benzer kararlar için ayrıca bkz. "Mekteb Kitâblarına Dâir", *Tedrîsât Mecmûası-Kısm-ı Resmî*, C.5, No:4-30, (7 Temmuz 1331/20 Temmuz 1915), ss.15-16.

4. Kitaplar hakkındaki değerlendirmeler ait oldukları tadrîsât daireleri tarafından yazarlarına zamanında tebliğ edilecektir. Bunlar arasında programa kesin surette uygun olmadığı bildirilenler hakkında yazarları tarafından bir itiraz gerçekleşirse bu konuda verilecek gerekçeli dilekçeler, ancak ertesi ders yılı zarfında ve yukarıda belirtilen vakitte toplanacak heyetler tarafından incelenecektir. Değişiklik ve düzeltmenin gerekli görüldüğü kitaplar yazarlarına verilecek ve kendilerine bu işlemler için 15 günlük bir süre tanınacaktır. Bu süre zarfında talep edilen değişiklik ve düzeltme işlemleri yapıldıktan sonra kitaplar tekrar *Te'lîf ve Terceme Dâiresi*'ne takdim edilecektir. İlgili daire de 15 gün içerisinde gerekli incelemeyi tekrar yaptıktan sonra bu kitaplar hakkında kabul yahut ret kararı verecektir.
5. Mekteplerde okutulması uygun görülmüş matbu ve gayri matbu ders kitaplarının sıra numarasını ihtiva eden sayfaları *Te'lîf ve Terceme Hey'eti* tarafından resmî mühürle mühürlenecektir. Kabul gören gayri matbu ders kitaplarının yazarları, eserlerini nisan ayında Maârif Nezâreti'nden aldıktan sonra 15 Temmuz'a kadar basımını tamamlayacak, müteakiben danışmak ve onay almak üzere söz konusu heyete gösterecektir. İşaret edilen tarihe kadar bu işlemi tamamlamamış olan yazar yahut basımcıların eserleri o ders yılının kitap cetveline kesinlikle alınmayacaktır.
6. Yazar yahut basımcılar, mekteplerde okutulması uygun görülen ders kitaplarının kanunen verilmesi lazım gelen yerlerden başka 5 nüshasını Maârif Nezâreti'ne takdim etmeye mecburdurlar.
7. Daha önceden incelenmiş ve kabul edilmiş ders kitaplarından mekteplerde 5 yıl süreyle okutulmaları kararlaştırılmış olanların dışında kalanlar, bu talimatnamenin hükümlerine uygun bir şekilde yeniden incelenecektir.³⁴¹

Yaptığı bütün bu düzenlemelerle ders kitaplarının içeriklerini belirleyen, niteliklerini arttırmaya gayret eden, bunların basım ve dağıtım işlemlerini kontrolü altında ve planlı bir şekilde icra eden Maârif Nezâreti, esasen mevcut düzenin istikbali olan çocuklara modern ve aynı zamanda çizdiği sınırlar içerisinde bir eğitim hizmeti sunma amacını güdüyordu. Yeni müfredat programının ve ders kitaplarının hazırlanması dışında iptidai eğitimini iyi bir noktaya taşımak için yabancı uzmanların danışmanlığına ve yardımına da başvurmuştur. Bu konuda özellikle Alman eğitimcilerinin rolünü anmak gerekiyor. Alman eğitim sisteminin esasları, İttihatçılara Fransızlarınki kadar modern görünüyordu. Üstelik Alman eğitimi *çalışmak, devlete itâat etmek, yalan söylememek, sorumluluk sahibi olmak, vatan bilincini taşımak* gibi çocuklarda bulunması gereken pek çok ahlâkî ve siyasî fazileti öncelediği için daha *sağlıklı* bulunmaktaydı. Daha da önemlisi Polonya örneği,

³⁴¹ BOA., MF.MKB., 211/85-1 (t.y); BOA., MF.MKB., 211/85-2, (1 Teşrîn-i Evvel 1331/14 Ekim 1915).

Alman kültürünün diğer milletleri *Almanlaştırma* gücüne haiz olmadığını açıkça göstermiştir. Dolayısıyla Balkan Savaşları'nın talihsiz bir şekilde sonuçlanmasının akabinde Almanların imparatorluktaki askerî nüfuzları kadar eğitsel alandaki faaliyetleri de artış göstermiştir. 1. Dünya Savaşı esnasında iki taraf arasında eğitime dayalı ilişkiler yoğunlaşmıştır. Alman eğitimciler Osmanlı mekteplerinde muallimlik, Maârif Nezâreti'nde danışmanlık yapmaya ve Osmanlı eğitim sorunları üzerinde kafa yormaya başladılar. Öte yandan, Alman entelektüeller kaleme aldıkları makalelerle Osmanlı-Alman menfaat birliğine dikkat çekmeye çalıştılar. Menfaatleri adına Almanya'nın Osmanlı'nın sadece ayakta kalmasıyla değil, aynı zamanda güçlenmesiyle de yakından ilgilenmesi gerektiği düşünülüyordu. Bunun da ancak ilk kademesinden itibaren eğitimin iyileştirilmesi ve modernleştirilmesiyle mümkün olabileceğine inanılmaktaydı.³⁴²

Almanlar, Osmanlı eğitimini iyileştirmek ve modernleştirmekle uğraşırken; Osmanlı maârif bürokratları da Alman eğitim sistemini bizzat incelemeyi ihmal etmiyorlardı. 1. Dünya Savaşı yıllarında Almanya iki önemli Osmanlı bürokratına ev sahipliği yapmıştır. Bunlardan biri, bu esnada Maârif Nezâreti'nde görevli olan Muslihiddin Âdil (Taylan) Bey'di. Almanya'ya ikinci kez inceleme amacıyla giden ve bunu dönemin Maârif Nâzırı Ahmed Şükrü Bey'in direktifi doğrultusunda gerçekleştiren Muslihiddin Âdil Bey gezileri çerçevesinde Berlin, Dresden, Chemnitz, Leipzig, Hamburg, Frankfurt, Wiesbaden, Mittweida, Heidelberg, Stuttgart ve Münih'te pek çok eğitim kurumunu ziyaret etmiştir. Bu kentlerde inceleme fırsatı elde ettiği eğitim kurumlarıyla ilgili olmak üzere 1917 yılında *Alman Hayât-ı İrfânı* başlıklı bir de kitap yayımlamıştır.³⁴³ Alman irfan hayatından alınacak pek çok ders olduğuna işaret eden M. Âdil Bey, kitabında diğer eğitim kurumları gibi Alman iptidai mektepleri, amaçları, okutulan dersler, ders saatleri, sınıfların mevcudu, bu mekteplerin teftişleri, muallimleri, bu mekteplerde muallim/e olmanın koşulları, muallimlerin haftalık ders süreleri ve aldıkları maaşlar, Almanya'da zorunlu eğitim ve bu amaçla bütçeden ayrılmış ödenek hakkında da kayda değer bilgiler vermekteydi.³⁴⁴ Almanya'nın savaş yıllarında ağırladığı bir diğer Osmanlı

³⁴² Mustafa Gencer, **Jön Türk Modernizmi ve "Alman Ruhü": 1908-1918 Dönemi Türk-Alman İlişkileri ve Eğitim**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, ss.110-124, 137.

³⁴³ Gencer, **a.g.e.**, ss.113-114.

³⁴⁴ M. Âdil, **Alman Hayât-ı İrfânı**, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1333, ss.3, 115-122.

bürokrati ise Maârif Nâzırı Ahmed Şükrü Bey olmuştur. Ahmed Şükrü Bey, Osmanlı yönetiminin talebi üzerine Aralık 1914 tarihinde payitahta gönderilen ve Maârif Nezâreti'nde danışman olarak görevlendirilen Alman Dışişleri Bakanlığı eğitim uzmanı Prof. Dr. Franz Schmidt'le birlikte Almanya'nın Dresden, Leipzig, Berlin, Hamburg, Frankfurt, Karlsruhe, Heidelberg, Stuttgart ve Münih kentlerini kapsayan bir geziye çıkmıştır. Maârif Nâzırı, gezi esnasında Alman eğitim ve öğretiminin temsilcileri, mektep yöneticileri, akademisyenler ve muallimlerle bir araya gelme ve Alman eğitim sistemini yakından tanıma fırsatı elde etmiştir. Bu gezi, Osmanlı eğitimini ileriye taşımak adına atacağı adımlarda Prof. Dr. F. Schmidt'e uygun koşulların temin edilmesi noktasında faydalı bir gelişme olarak telakki ediliyordu. Fakat Ahmed Şükrü Bey, Aralık 1917 tarihinde azledilince Prof. Dr. F. Schmidt'in işi iyice zorlaştı; zira yeni Maârif Nâzırı Ali Münif Bey'le anlaşamadı. Bundan ötürü, Ali Münif Bey'in yerine Dr. Nazım Bey getirilmiştir. Fakat çiçeği burnunda Maârif Nâzırı'nın attığı adımlar da bir işe yaramamıştır. 1. Dünya Savaşı, Osmanlı-Alman mağlubiyetiyle son bulmuş ve bu durum Almanların Osmanlı eğitimini modernleştirme çabalarının da sonu olmuştur. Yeni kabine, Kasım 1918 tarihinde düşman devletlerin direktifleri doğrultusunda Alman eğitimcilerinin işlerine son vermiş ve kendilerini sınır dışı etmiştir. Bunların yerine Fransız eğitimciler görevlendirilmek istenmiş; ne var ki bu, sadece düşüncede kalmıştır.³⁴⁵

Esasen Fransız nüfuzu altında şekillenen Osmanlı eğitim sistemi dönemin sonlarına gelindiğinde halen sorunlu görünüyordu. Yapılan incelemeler sonucunda bazı iptidai mekteplerinin fiziksel koşullarının yine içler açısı olduğu ve böyle ortamların çocukların eğitimi için pek de sağlıklı olmadığı kaydedilmekteydi. İptidai mekteplerini iyi bir yere taşımak üzere yapılan çalışmaların yetersiz olduğu düşünülüyordu. Dönemin sayılı eğitimcilerinden İ. Hakkı (Baltacıoğlu) Bey, atılan adımlarla iptidai teşkilatının sadece şeklinin değiştirildiğini ve ruhunun ise hasta bırakıldığını savunmaktaydı.³⁴⁶

Maârif Nezâreti, dönemin ilk yıllarında olduğu gibi yine bir revizyondan geçiriliyordu. Artık tasfiye sırası, işbaşına geçtikleri zaman devlet kurumlarını *mutlakiyet* yanlılarından temizleyen İttihatçılara gelmişti. Özellikle Damat Ferid Paşa

³⁴⁵ Gencer, **a.g.e.**, ss.120-122.

³⁴⁶ İsmail Hakkı, **Maârifde Bir Siyâset**, Necm-i İstikbâl Matbaası, İstanbul, 1335, s.26.

kabineleriyle birlikte başta Maârif Nezâreti olmak üzere üst düzey kurumlardaki İttihatçılar tasfiye edilmeye başlanmıştır. 1. Damat Ferid Paşa kabinesinin Maârif Nâzırı ve radikal bir İttihâd ve Terakki muhalifi olan Ali Kemal Bey'in imzasıyla Nisan 1919 tarihinde payitaht ve diğer vilayetlerin maârif müdürlerine bir tebliğ gönderilmiştir. Dönemin Osmanlı basınında yoğun bir ilgi gören tebliğde İttihâd ve Terakki Cemiyeti, bir "*hizb-i meş'ûm*", "*menhûs bir ocak*" ve hatta bir "*çete*" olarak nitelendiriliyordu. Cemiyet'e mensubiyeti yaşananlara rağmen sürdürmek siyasî bir kanaat değil, affedilmez bir kabahat olarak görülmekteydi. Bu mensubiyeti devlet memurluğunu suistimal derecesine vardırarak ise bir suç olarak değerlendiriliyordu. Bu yüzden gerek memurlara ve gerekse muallimlere, bu Cemiyet'in zihniyetini yaşamaya ve yaşatmaya çalışmamaları; aksi takdirde azledilmelerinin kaçınılmaz olacağı uyarısı yapılmıştır.³⁴⁷

Maârif Nâzırı Ali Kemal Bey'in bu girişiminden de açıkça anlaşıldığı üzere, Maârif Nezâreti siyasî ihtirasların tatmin edilmesine sahne oluyordu. Kabine sık sık değişiyor ve doğal olarak Maârif Nezâreti'nde bir istikrar tesis edilemiyordu. Daha da kötüsü ciddi kayıpların verildiği 1. Dünya Savaşı'ndan mağlubiyetle ayrılan imparatorlukta ekonomik bir buhran hüküm sürmekteydi. Bu nedenle iptidai eğitiminin devam eden sorunlarıyla ilgilenmek ve çözüm üretmek zorlaşıyordu. Osmanlı başkentinde çocukların geleceği açısından endişe verici bir ortam söz konusuydu. Mekteplerin masrafları temin edilemiyor ve muallimlerin maaşları ödenmiyordu. Bu durum, muallimleri görevlerini terk etmeye sürüklemiş ve 1 Mart 1920 tarihinde payitahttaki iptidai mektepler zorunlu olarak tatil edilmişlerdir. Muallimler, hükümetten iki talepte bulunuyorlardı. Bunlardan ilki, birikmiş maaşlarının tamamen ödenmesiydi. İkincisi ise maaş ödemelerinin diğer memurlarınki gibi düzenli bir şekilde yapılmasıydı.³⁴⁸ Girişimler sonucunda muallimlerin ocak maaşları ödenmiş;³⁴⁹ şubat maaşları ise *İtibâr-ı Millî Bankası*'ndan %7 faizle alınan 35 bin liralık bir avans ve vilayetin birikmiş gelirleriyle temin

³⁴⁷ "Maârif Nezâreti'nin İki Mühim Tebliği: Dârülfünûn Mes'elesi-İttihâd Zihniyetindeki Maârif Me'mûrları", **İkdâm**, No:7963, (11 Nisan 1335/1919), s.2; "Maârif Nâzırının Bir Ta'mîmi", **Tasvîr-i Efkâr**, No:2701, (11 Nisan 1335/1919), s.2; "Maârif Me'mûrları ve Muallimler", **Alemdâr**, No:115-1420, (11 Nisan 1335/1919), s.2.

³⁴⁸ "Muallimler Grevi", **Tasvîr-i Efkâr**, No:3003, (3 Mart 1336/1920), s.1.

³⁴⁹ "İbtidâi Muallimleri: Kânûn-ı Sâni Maaşları Veriliyor...", **İkdâm**, No:8288, (10 Mart 1336/1920), s.1.

edilmiştir. Bu sayede iptidai mektep muallimleri iş başı yapmış; payitahtta kapanmış olan mekteplerin kapıları 15 Mart 1920 tarihinde tekrar açılmıştır.³⁵⁰

İç borçlanma yoluyla muallim maaşlarının ödenmesi kesin bir çözüm değildi. Nitekim mektepler çok geçmeden yine kapanmanın eşiğine gelmişlerdir. Hatta bu durum sadece Osmanlı başkentine münhasır değildi. Zira Anadolu'daki durum da çok farklı görünmüyordu. Maârif Nezâreti'ne acil bir çözüm üretmek üzere sürekli başvurular yapılıyordu. Fakat Nezâret'in eli kolu bağlı bir durumdaydı. Eğitimin sürdürülmesi adına acil bir çözüm olarak halkın yardımına başvurulmasını ve bağış yoluyla yapılacak yardımların şükranla kabul edilmesini salık vermekten öteye gidemiyordu.³⁵¹

Bu adım, bir süre sonra daha da ileriye atılarak özellikle payitahttaki iptidai mekteplerinde okuyan çocukların velileri ile hayırseverler tarafından verilecek aylık yardımların toplanması ve bu paraların gerek muallim maaşlarının düzenli bir şekilde ödenmesinde gerekse de mektep masraflarının karşılanmasında kullanılması için her mektep muhitinde *Himâye-i Mekâtib* adıyla birer encümen teşkil edilmesi kararlaştırılmıştır. Bu amaçla hazırlanan kararnamenin yürürlüğe konulması, 17 Ocak 1921 tarihinde uygun görülmüştür.³⁵²

22 Ocak 1921 tarihinde *Takvim-i Vakâyi*'de yayımlanan kararname resmen yürürlüğe girmiştir.³⁵³ Her şeyi devletten beklemenin zamanı değildi. Anneler, babalar ve yardımsever halk istikballeri olan çocuklardan maddî desteklerini esirgememeliydiler. Çünkü koşullar bunu gerektiriyordu. Çocukların okumaları, sağlıklı ve mutlu yarınlara sahip olmaları için herkesin elini taşın altına koymasının tam zamanıydı. Bu ana kadar iptidai eğitimini iyileştirmek ve modernleştirmek üzere atılan bütün adımlardan ve gösterilen tüm gayretlerden ancak "*mütevazı*" denilebilecek sonuçlar elde edilebilmiştir. Zaten Maârif Nâzırları'nın sık sık

³⁵⁰ "İbtidâî Mektepleri Bugün Açılıyor, Muallimlerin Şubat Maaşları da Bugün Veriliyor", **İkdâm**, No:8293, (15 Mart 1336/1920), s.1; "Muallimîn Grevi Hitâm Buldu-Bugün Tedrîsât Başlıyor", **Tasvîr-i Efkâr**, No:3013, (15 Mart 1336/1920), s.1.

³⁵¹ "Mekâtib-i İbtidâiyye: İzmir de İâneye Arz-ı İftikâr Ediyor", **İkdâm**, No:8314, (7 Nisan 1336/1920), s.1.

³⁵² BOA., İ.DUİT., 98/15-1, (17 Kânûn-ı Sâni 1337/17 Ocak 1921). Ayrıca bkz. "Himâye-i Mekâtib Nâmıyla Mekteplerde Birer Encümen Teşkili", **İkdâm**, No:8571, (21 Kânûn-ı Sâni 1337/21 Ocak 1921), s.3.

³⁵³ "İstanbul Vilâyeti Mekâtib-i İbtidâiyyesi İçün Teşkil Olunacak Himâye-i Mekâtib Encümenleri Hakkında Karârname", **Takvim-i Vakâyi**, No:4065, (22 Kânûn-ı Sâni 1337/22 Ocak 1921), s.2.

3.2. İdeoloji

3.2.1. Kökenleri ve Farklı Formülasyonları

3.2.1.1. Karl Marx ve Marxist Gelenekte İdeoloji

İdeoloji, özü itibarıyla tartışmalı ve dolayısıyla tanımı konusunda anlaşmazlıkların yaşandığı bir kavramdır. Fransız kökenli bu kavram, ilk kez 1789 Devrimi sonrasında Antoine Destutt de Tracy tarafından kullanılmıştır. Kalem aldığı "*Eléments d'Idéologie*" adlı eserinde ideolojiyi "*düşünceler bilimi*" olarak tanımlayan Tracy, doğuştan gelen düşünceler kavramını reddetmekteydi. Ona göre, bütün düşüncelerimiz esasen fiziksel duylara dayalıydı. Tracy, düşüncelerin kökenlerinin aklı zeminde araştırılmasının; yani ideolojinin doğayla uyumlu adil ve mutlu bir topluma giden yolu açacağını savunuyordu. Çünkü tüm düşüncelerin temelinde evrensel ihtiyaçlar ve arzular yatmaktaydı. Bunlardan hareketle oluşturulacak legal bir çerçeve, toplumu doğaya uyumlu bir şekilde tanzim edecek; ihtiyaçların ve arzuların uygun bir şekilde temin edilmesini sağlayacaktır. İdeoloji kavramına bu çerçevede yüklenen *pozitif* ve *ilerici* anlam, başlangıçta onu olumlu karşılayan Napoléon Bonaparte tarafından zedelendi. Öyle ki kendisi özellikle Moskova mağlubiyeti sonrasında ideolojiyi artık "*karanlık metafizik*" olarak adlandırıyor ve ideologları "*metafizik*" yapmakla suçluyordu. Hatta ideolojiyi Fransa'nın başına gelen tüm talihsizliklerin sorumlusu addetmekteydi. İdeoloji, böylece birtakım egzantrik insanların acayip fikirleri anlamını kazandı. İdeoloji kavramına yüklenen bu *pozitif* ve *negatif* anlamlar arasında süreç içerisinde gidiş gelişler tezahür etmiştir.³⁵⁴

İdeoloji kavramının bu çerçevede Fransız kökenleri gibi esasen Fransız Devrimi'nin etkisini üzerinde hissettirdiği Alman kökleri de bulunuyordu. Bu kavramın günümüzdeki yaygınlığına kavuşmasında Karl Marx'ın önemi yadsınamaz. K. Marx, Tracy'nin *pozitif* ideoloji tanımlamasından bihaber değildi. Fakat ideoloji kavramını, Napoléon'un "*karanlık metafizik*" adlandırmasında olduğu gibi *negatif/eleştirel* anlamıyla kullanmayı tercih etmiştir. Bu tercih, iki etmeden ileri geliyordu. Birincisi, ideolojinin idealizmle ilişkilendirilmesi ve idealizmin sorunlu

³⁵⁴ David McLellan, **İdeoloji**, (3. Baskı), (Çev. Barış Yıldırım), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012, ss.1,6-7; Şerif Mardin, **İdeoloji**, (8. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, ss.22-23.

bir felsefi yaklaşım olarak materyalizmin karşısında konumlandırılmasıydı. Esasen doğru bir dünya görüşü materyalist olmalıydı. İkincisi ise ideolojinin toplumdaki kaynakların ve iktidarın adil olmayan dağılımıyla ilintilendirilmesiydi. Bu eşitsiz dağılımda toplumsal ve ekonomik düzenlemeler kadar onların bir parçası olan ideoloji de kabahatliydi.³⁵⁵ K. Marx'ın kaleme aldığı yazılarda ideolojinin tanımlanmasına dair tekil bir açıklamaya tesadüf etmek zordur. Bu nedenle konu hakkındaki çeşitli formülasyonlarını irdelemek elzemdir.

K. Marx'ta ideoloji öncelikle maddî gerçekliğin tersine dönmüş bir ifadesiydi. *Camera obscura* metaforuyla K. Marx'ın tanımlamaya çalıştığı bu tersine dönme ilişkisi genellikle "*yanlış bilinç*" olarak yorumlanmıştır. İdeoloji, maddî koşulların bir yansıması değil; farklı olarak bu koşulların yanlış bilgisiydi. M. Bloch'un ifadeleriyle Marxist teoride ideoloji dünyanın yanlış temsili, gerçek varoluş koşullarını tahakküm altındakilerden gizleyerek onların tahakkümünü haklılaştıran ve etkili kılan yanlış temsildir. Bu durumda ideoloji yanlış bilginin; bilim ise doğru bilginin kaynağı olarak görülüyordu.³⁵⁶ Yakın zamanlara değin bu *negatif/eleştirel* ideoloji kavramı; yani egemen sınıfa hizmet eden düşünce sistemleri, geçmişte geleneksel olarak, gerçeğin ve bilimsel bilginin karşısında kullanılmış olan sosyal bilimlerde yaygınlaşmıştır. Daha genel olarak ideoloji kavramının bu *negatif/eleştirel* kullanımı *biz* ve *onlar/öteki* kutuplaşmasını da öngörmekteydi. Bu kutuplaşmanın esasına göre *biz* doğru bilgiye; *onlar* ise ideolojiye sahiptir.³⁵⁷

Alman İdeolojisi'nde dini ve hocası Hegel'in siyaset felsefesini eleştirisinden elde ettiği tersine dönme/çevirme işlemini netleştirmeye girişen K. Marx'a göre, düşüncelerin, kavramlaştırmaların ve bilincin üretimi öncelikle insanların maddî etkinliğine ve etkileşimine bağlıydı. Anlamak, düşünmek ve zihinsel etkileşim bu bağlamda insanların maddî eylemlerinin doğrudan bir sonucuydu. Aynı şey siyasetin, kanunların, ahlâkın, dinin, metafiziğin vs. dilinde ifadesini bulan, bir halkın zihinsel üretimi için de geçerliydi. Maddî üretimi ve etkileşimi geliştiren insanlar, bu gerçek dünyalarını değiştirirken, aynı zamanda düşüncülerini ve onların ürünlerini de

³⁵⁵ McLellan, **a.g.e.**, s.11.

³⁵⁶ Serpil Sancar, **İdeolojinin Serüveni: Yanlış Bilinç ve Hegemonyadan Söyleme**, (3.Baskı), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2014, s.13; Maurice Bloch, **Ritüel, Tarih, İktidar**, (Çev. Ü. Hüsrev Yolsal), Dipnot Yayınları, Ankara, 2014, s.165.

³⁵⁷ Teun Van Dijk, "Söylem ve İdeoloji: Çokalanlı Bir Yaklaşım", **Söylem ve İdeoloji**, (2. Baskı), (Haz. B. Çoban & Z. Özarslan), Su Yayınevi, İstanbul, 2015, s.18.

değiştirebilirler.³⁵⁸ Bütün bunlar, emeğin tarihsel süreçteki farklı örgütlenme şekillerinden ileri gelen toplumsal işbölümü ortaya çıkmadan önce geçerliydi. İşbölümünün gelişimiyle birlikte bu durum değişmiştir. Üretim araçları kişilerin ellerinden alınmıştır. Bir düşünür grubu da üretimle ilişkilerini keserek salt düşünceyi kendilerine meslek edinmişlerdir. Böylece üretici, düşünücü işlevlerinden mahrum bırakılmıştır. Düşünce sistemi, uzman bir grubun gerçekten ayrılan spekülasyonları olma yoluna girmiştir. Kısacası kafa ve kol emeği birbirinden ayrılmıştır. Bu anlamda ideoloji, işbölümünün insanlara dünyayı ancak tek yönden görmelerine imkân verdiği bir toplum yapısının yol açtığı çarpık düşünceyi ifade ediyordu.³⁵⁹

Bu, K. Marx'ta hemen her tür düşüncenin ideolojik olmadığı anlamına gelmekteydi. Onun nazarında bir düşünceyi ideolojik kılan şey, öncelikle toplumsal pratik içerisindeki insanların sınırlı maddî pratik biçimleri ve toplumsal ilişkilerinden kaynaklanarak esasen bu pratiğin içindeki çelişkileri görmelerini önleyen bir niteliğe haiz olmasıydı. Yani sadece nesnel çelişkilerin üstünü örterek onları öznelin bilinçlerinden saklayan düşünceler ideolojikti. Bu tanımlama, ideolojiyi kaçınılmaz olarak egemen sınıfın menfaatlerine hizmet eden ve egemen maddî menfaatlerin yeniden üretimini mümkün kılan bir düşünce olarak konumlandırıyordu. Maddî üretimi ve dağıtımını kontrol eden güç, aynı zamanda düşüncelerin de üretimini ve dağıtımını düzenleyebiliyordu. Diğer bir ifadeyle toplumun maddî güçlerini yöneten egemen sınıf, aynı zamanda onun entelektüel güçlerini de yönetiyordu. Bu düşünceler, K. Marx'ın ideolojinin tanımlanmasına ilişkin bir diğer yaklaşımını aksettirmekteydi. K. Marx burada egemen sınıfın menfaatleriyle egemen düşünceler/ideoloji arasında doğrusal bir ilişki tesis ediyordu. Egemen sınıfın menfaatlerini temsil eden düşünceler, bu sınıfın konumunun sağladığı avantajlar sayesinde toplumun da egemen düşünceleri haline dönüşmekteydi. Dolayısıyla ideolojiye ideoloji demek ancak egemen sınıfın menfaatlerine hizmet ettiği sürece anlamlıydı.³⁶⁰ İdeolojiyi aynı zamanda gerçekliğin bilinç düzeyindeki bir izi yahut görünümü/yansıması olarak da değerlendiren K. Marx ona, *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı ve Kapital* adlı eserlerinde farklı bir perspektiften yaklaşmıştır.

³⁵⁸ McLellan, **a.g.e.**, ss.13-14.

³⁵⁹ Mardin, **a.g.e.**, s.37; McLellan, **a.g.e.**, s.14.

³⁶⁰ Sancar, **a.g.e.**, ss.15, 23; McLellan, **a.g.e.**, s.15.

Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı'ya yazdığı meşhur önsözde, ideoloji kavramını alt ve üst yapı bağlamında değerlendiren K. Marx'a göre ideoloji, düşünsel üst yapıyla anlamdaş değildi. Zira üst yapı hem ideolojik hem de ideolojik olmayan unsurları barındırmaktaydı. Düşünsel üst yapının yalnızca sınıf ilişkilerini devam ettirmeye olanak sağlayan unsurları ideolojikti.³⁶¹

İdeoloji artık bireylerin maddî hayat koşulları dâhilinde yüzleştikleri çelişkilerin bilincine eriştikleri ve bu toplumsal bilincin ürettiği bir "*mücadele*" içerisinde konumlandıkları bir sahaydı.³⁶² K. Marx *Kapital*'de ise ideolojiye *praxis/toplumsal pratik* kavramının nazarî açılımı doğrultusunda yaklaşmaktaydı. Öte yandan o, bilinçte tersine dönmüş gibi görünen gerçekliğin esasında gerçek hayatın bizzat kendisinde cereyan eden bir tersine dönme ilişkisine tekabül ettiğini savunuyordu. Başka bir deyişle bireyler, gerçek dünyada yaşadıkları çelişkili durumlara karşı kendi bilinçlerinde bu çelişkiyi düşünsel düzeyde çözüme kavuşturacak tutarlı bir açıklama geliştirebilirlerdi.³⁶³

K. Marx'ın halefleri ise ideoloji kavramına *pozitif/olumlu* bir anlam yüklemekteydiler. Söz gelimi Vladimir İ. Lenin, 1902 yılında yayımlanan *Çto Delat/Ne Yapmalı?* başlıklı eserinde ideolojiyi bu doğrultuda kullanmıştır. Proleter sınıfın fikirlerini, K. Marx için yeri ve değeri olmayan bir şekilde "*sosyalist ideoloji*" yahut "*Marxist ideoloji*" olarak takdim etmekteydi. V. İ. Lenin ve 20. yüzyıl Marxistlerinin çoğunun nazarında ideoloji, belli bir toplumsal sınıfın kendisine münhasır düşünceleri, sınıfsal pozisyonunu esas almadan bu sınıfın menfaatlerini arttıran düşünceleri ifade ediyordu. Artık bütün sınıflar gibi proleter sınıfının da burjuvazinin de bir ideolojisi vardır. İdeoloji kavramı, tüm *negatif* ve *aşağılayıcı* çağrışım yahut anlamlarından arındırılmıştır.³⁶⁴

V.İ. Lenin'in ideoloji yorumu, Macar Georg Lukács'ın çalışmalarında daha ince bir görünüme kavuşmuştur. G. Lukács'ta ideoloji kavramı, V.İ. Lenin'inki kadar genişti, hatta bazı pasajlarda "*yanlış bilinç*"le eşitleniyor gibiydi. Fakat bu eşitleme ideolojinin tamamını değil, sadece belirli kademelerini kapsamaktaydı. O, özellikle

³⁶¹ Sancar, **a.g.e.**, s.14; McLellan, **a.g.e.**, ss.18-19.

³⁶² Sancar, **a.g.e.**, s.17.

³⁶³ Sancar, **a.g.e.**, s.19.

³⁶⁴ Andrew Heywood, **Siyasî İdeolojiler: Bir Giriş**, (5. Baskı), (Çev. A. Kemal Bayram, Ö. Tüfekçi, H. İnanç, Ş. Akın & B. Kalkan), Adres Yayınları, Ankara, 2013, s.25.

burjuva ve proleter ideoloji arasındaki farkı ele alma şekli itibariyle V. İ. Lenin'den ayrılıyordu. V. İ. Lenin, burjuva ideolojisinin haiz olduğu gücün kaynağını kendi görüşlerini yayabileceği kurumları denetimi altında bulundurmasına bağlarken, G. Lukács proletaryanın ideolojik itaatini özü itibariyle kapitalist toplumun ekonomik ve toplumsal örgütlenme şekline dayandırmaktaydı. G. Lukács'ın ideoloji yorumu, aşırı derecede soyuttu ve neredeyse hiç ampirik gönderme ihtiva etmiyordu. Çünkü proletarya ancak kapitalist üretim tarzı tarafından inşa edilebilirdi. Öte yandan o, Friedrich Engels'in aksine doğa ve toplum bilimleri arasında cezrî/radikal bir kopuş tanımlayarak özellikle ideolojiye büyük bir misyon yükliyordu. Üst yapının zirvesinde bulunan ve gerçekliğin soluk bir yansıması olan ideoloji, G. Lukács'ta tarihin itici gücü haline dönüşmüştür. Ne var ki bu ideoloji yorumu da F. Engels'inki kadar maddî gerçeklikten uzaktı.³⁶⁵

Marxism'deki ideoloji tartışmaları İtalyan teorisyen Antonio Gramsci'yle birlikte daha da ileriye taşınmıştır. V. İ. Lenin ve G. Lukács'ın geliştirdiği *pozitif/olumlu* ideoloji kavramını devralan A. Gramsci, bu kavramı tartışmaya, tarihinin ayrıntılarını ve o günkü etkisini irdelemeye oldukça fazla zaman ayırmıştır.³⁶⁶ A. Gramsci kendisini, öncelikle ideolojiyi "*yanlış bilinç*" yahut bir "*düşünceler sistemi*" olarak gören kimselerden tamamen farklı bir yere oturtmaktaydı. Dahası ideolojiyi, faydasız salt bir görüntüye indirgeyen bütün *gölge-olgucu/epifenomenalist*³⁶⁷ düşüncelere karşı çıkıyordu. Ona göre, ideoloji üzerine yapılan tüm araştırmaların başlangıç noktası K. Marx'ın "*insanlar, üst yapıların ideolojik zemini üzerinde vazifelerinin bilincine erişirler*" savı olmalıdır. Dolayısıyla A. Gramsci kendi ideoloji tanımını, "*insanların üzerinde hareket ettikleri, pozisyonlarının bilincine vardıkları ve mücadelede buldukları zemin*" olarak formüle etmekteydi. İnsanların ideoloji aracılığıyla *bilinç* kazanmalarının *bireysel/tek*

³⁶⁵ McLellan, **a.g.e.**, ss.28-30.

³⁶⁶ McLellan, **a.g.e.**, s.30.

³⁶⁷ Ampirik araştırma, herhangi bir zihinsel durumun ortaya çıkmasının prensip olarak sadece öteki fiziksel durumların yardımına başvurularak açıklanabileceğine dair tüm göstergeleri sunar. Bazı filozoflar, bunu telif etmek üzere Epifenomenalizm'i savundular. Epifenomenalizm, özü itibariyle "*fiziksel durumlar zihinsel durumlara yol açar; fakat zihinsel durumlar herhangi bir şeye neden olmaz*" tezine dayanan bir doktrindi. Diğer bir ifadeyle zihinsel durumlar, fiziksel durumların bir sonucuydu ve dolayısıyla iki durum arasında tek yönlü bir ilişki söz konusuydu. Bu doktrin hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Robert Audi (Gen. Ed.), "Epiphenomenalism", **The Cambridge Dictionary of Philosophy**, (2nd. Edition), Cambridge University Press, Cambridge, 1999, pp.685-686.

yönlü olarak gerçekleşmesi mümkün değildir. Bu, ancak iki "hegemonik kaide"nin birbiriyle yüzleştiği ideolojik bir zemin aracılığıyla cereyan edebilirdi. Bu nedenle A. Gramsci, ideolojinin bir "savaş alanı" yahut "sürekli bir mücadele" olarak görülmesi gerektiğini deklare ediyordu.³⁶⁸

O, bu ideoloji tanımıyla esasen "keyfî, usçu, ismarlama" ideolojilerden ayırt edilmesi gereken "organik" ideolojilere işaret etmekteydi. *Organik* ideolojiler, tarihsel bakımdan zorunlu oldukları gibi psikolojik bir geçerliliğe de haiz bulunuyorlardı. İnsan kitlelerini örgütlemelerinin dışında yukarıda da dikkat çekildiği üzere aynı zamanda insanların devindikleri, durumlarının/konumlarının bilincine ulaştıkları ve savaşım verdikleri bir zemin teşkil etmekteydiler.³⁶⁹ *Organik* ideolojiler, kapitalist bir toplumda egemen sınıfın iktidarını temin eden ve onun etrafında toplumsal bir bütünleşmeyi mümkün hale getiren ideolojik yapılanmaydı. Bu durumda, A. Gramsci'nin maddî toplumsal pratiklerle sınıf egemenliğine zemin oluşturan bu ideolojiler arasında kurduğu ilişkinin *indirgemecilik* sorununu aşp aşmadığına temas etmek gerekiyor. Larrain'e göre A. Gramsci'de maddî formlar ile bunların içerisini dolduran ideolojiler arasında kaçınılmaz bir *tekabüliyet* ilişkisi yoktur. A. Gramsci'nin nazarî modelinin *indirgemecilikten* kurtulması ancak *tarihsel blok* kavramının devreye girmesiyle mümkün olmuştur.³⁷⁰

Tarihsel blok, maddî toplumsal pratikler; yani *alt yapı* ile siyasal ve ideolojik unsurların teşkil ettiği *üst yapı* tarafından oluşturulur. Tarihsel blok içerisindeki bu *alt yapı* ile *üst yapı*, A. Gramsci'nin "*maddî ve ideolojik güçler*" olarak tanımladığı karmaşık bütünle sıkı bir ilişki içerisinde. Maddî güçler içerik, ideolojiler ise biçimdi. Burada *biçim* ve *içerik* ayrımı salt öğretici bir amaçla yapılmıştır. Aksi takdirde, maddî güçleri tarihsel açıdan biçimlenmemiş olarak düşünmek mümkün olmadığı gibi bu güçler olmadan ideolojiler de kişisel birer fantezi olmaktan öteye gidemezler.³⁷¹ Yapı ve üst yapı arasındaki ilişkilerin irdelenmesi, tarihsel blok kavramının özsel tezahürüdür. A. Gramsci bu irdelenmede, söz konusu yapılardan

³⁶⁸ Chantal Mouffe, "Hegemony and Ideology in Gramsci", **Gramsci and Marxist Theory**, (Edited by Chantal Mouffe), Routledge & Kegan Paul Ltd., London, 1979, pp.185-186.

³⁶⁹ Antonio Gramsci, **Hapishane Defterleri: Tarih, Politika, Felsefe ve Kültür Sorunları Üzerine Seçme Metinler**, (Çev. K. Somer), Onur Yayınları, İstanbul, 1986, s.254.

³⁷⁰ Sancar, **a.g.e.**, ss.36-37.

³⁷¹ M. Antonietta Macciocchi, "Hegemonya, Tarihi Blok, Devlet", (Çev. Ş. Tekeli), **Birikim Dergisi**, S.26, 1977, s.45.

herhangi birisine baskın olarak öncelik vermemiştir. Burada önemli olan bu yapılar arasındaki birliği tesis eden bağıdır. A. Gramsci'nin *organik* olarak nitelendirdiği bu bağ, görevleri üst yapısal düzeyde faaliyet göstermek olan *entelektüeller* tarafından teşkil edilmiştir.³⁷² İtalyan teorisyen, entelektüelleri *geleneksel* ve *organik* olmak üzere iki ana kategoriye ayırmaktaydı. Kendilerini toplumsal sınıflardan bağımsız zanneden, sosyo-politik değişimin üstünde ve ötesinde tarihsel bir süreklilik arz etmiş gibi görünen ilk grup entelektüeller, kendilerine hayat veren üretim şekli yok olduğu halde mevcudiyetlerini idame ettirenlerdir. Bunlar, zamanlarının çoktan geçmiş olduğunu örtbas etmek üzere çoğunlukla idealist bir ideoloji üretirler. *Organik* entelektüeller ise bağlı oldukları sınıfların ideolojisini siyasî, ekonomik ve toplumsal platformda dillendiren kimselerdir.³⁷³

Entelektüeller, aynı zamanda tarihsel bloğun üst yapıları olarak takdim edilen sivil ve siyasal toplumun canlı hücreleri olarak da telakki edilmekteydiler. K. Marx'ın belirli bir dönemin ekonomik ve toplumsal yapı bütünlüğü olarak tanımladığı *sivil toplum*, A. Gramsci'de farklı bir anlam kazanmıştır. Onda sivil toplum, halk dilinde "*özel*" denilen kurumlar bütünlüğüne ve egemen grubun tüm toplumda uyguladığı *hegemonya* işlevine karşılık gelir. Felsefî, edebî, sanatsal, kültürel vb. toplumsal pratiklerin alanı olan sivil toplum, esasen entelektüel ve moral düzeyde ideolojinin de işleme sahasıydı.³⁷⁴ Bu bağlamda, sivil toplumun kapsama alanı oldukça geniştir. Bütün toplumsal katmanlar içinde yayılmış olan bir *dünya görüşü* olarak tüm gruplara uyuyordu. Sivil toplum ayrıca, yönetici sınıfın ideolojisini yayma örgütüne dayanmaktaydı. A. Gramsci bu örgütü, "*ideolojik yapı*" olarak nitelendiriyordu. O, ideolojik yapı içerisinde sadece ideoloji yayma işlevine haiz örgütleri değil; tüm toplumsal iletişim aygıtlarını ve kamuoyunu etkileme potansiyeli olan araçları da toplamaktaydı. Kilise, öğretim örgütü, basın ve yayın örgütleri bunlardan sayılmıştır. Bu ideolojik yapı, çeşitli ideolojik gereçlerle (tiyatro, sinema, radyo ve televizyon gibi görsel-işitsel araçlar; kitaplar ve gazeteler gibi yazılı kaynaklar) ideolojinin yayılmasını ve kökleşmesini temin etmektedir.³⁷⁵

³⁷² Hugues Portelli, **Gramsci ve Tarihsel Blok**, (Çev. K. Somer), Savaş Yayınları, Ankara, 1982, ss.4-5.

³⁷³ McLellan, **a.g.e.**, s.32; Mouffe, **a.g.m.**, p.187.

³⁷⁴ Portelli, **a.g.e.**, ss.11,103; Sancar, **a.g.e.**, s.32.

³⁷⁵ Portelli, **a.g.e.**, ss.14-22.

A. Gramsci, bu geniş ve karmaşık üst yapı alanının karşısına siyasal toplumu koymaktaydı. Onun nazarında farklı anlamlar taşıyan siyasal toplum, kısaca "*doğrudan egemenlik*" yahut "*buyurma/komuta etme*" işlevine karşılık gelen *devleti* ifade ediyordu. Halkı belirli bir uğrağın üretim tipine ve ekonomisine uydurmaya yönelik *zorlama aygıtı* olarak da nitelendirilen siyasal toplum, aynı zamanda etkin olduğu kadar edilgin mutabakata da yanaşmayan kitlelerin "*disiplinini/kanunî düzencesini*" temin eden devlet *zorlama aygıtı* demektir. Bu tanımlamalardan anlaşıldığı üzere siyasal toplumun işlevi, *rıza/onay* esasına dayalı sivil toplumun aksine, zor kullanma ve mevcut düzeni zorla idame ettirmektir. Bu bakımdan, en önemli aygıtlarının başında *ordu* geliyordu. Buna *kanunî baskı mekanizması* da dâhil edilmekteydi.³⁷⁶

A. Gramsci, siyasal toplumu adlandırmak üzere birçok kez *devlet* terimini tercih etmiştir. Her ne kadar tek ve gerçek anlamda tatminkâr bir devlet teorisine dayanıyor görünmese de devleti, K. Marx veya V.İ. Lenin'den farklı görmekteydi. Onun nazarında üst yapı olarak devlet, kapitalist toplumun anlaşılmasında ana/temel bir değişken durumundaydı. Ayrıca hegemonya aygıtını sivil toplumda olduğu gibi devlete de dâhil etmiş olan A. Gramsci, böylece devleti burjuvazinin baskı aygıtı olarak telakki eden Marxist-Leninist anlayışın ilerisine taşımıştır. Bu anlamda devlet, bir taraftan egemen sınıfın sultasını genişleten temel bir aygıt, öte yandan tabi grupları zayıf ve düzensiz durumda bulunduran zorlayıcı bir güç olmaktadır. Devlet aygıtının *baskıya/zorlamaya* dayalı işlevi, sınırları iyice belirlenmiş bir personel; yani *bürokrasi* tarafından çekilip çevrilmektedir. Ancak A. Gramsci, devlet *baskı/zorlama* aygıtının yönetici sınıf lehine zorlama tekeli yalnız başına kullanamayabileceğini de belirlemiştir. Devlet aygıtı organik bir bunalımı önlemede kifayetsiz kaldığı zaman, yönetici sınıf sivil toplum içerisinde, vazifeleri tamamlandıktan sonra devletle bütünleşecek *paramiliter* örgütler teşkil edebilir.³⁷⁷ Bu, aynı zamanda devlet ile sivil toplum arasındaki ilişkiyi de su yüzüne çıkarıyordu. Bu ilişki, birbirinden farklı üç boyutta tezahür etmekteydi. A. Gramsci bunu, *egemenlik* ve *hegemonya/yönlendirme* kavramları arasında kurduğu teorik ilişki yardımıyla gerçekleştiriyordu. Bu ilişkinin ilk boyutunda devlet ile sivil toplum

³⁷⁶ Portelli, **a.g.e.**, ss.25-26.

³⁷⁷ Portelli, **a.g.e.**, ss.27-28; Martin Carnoy, **The State and Political Theory**, Princeton University Press, Princeton-New Jersey, 2014, p.72.

arasında bir karşıtlık bulunuyordu. Hegemonya/yönlendirme sivil topluma; zorlama/egemenlik ise devlete münhasırdı. Kısacası devletin *baskı/zor* aracılığıyla tesis ettiği iktidar ile sivil toplumda *rızanın/onayın* teminiyle kurulan hegemonyanın kavramsal olarak birbirinden ayrıştırılması söz konusuydu. Bahsi geçen ilişkinin ikinci boyutunda devlet, sivil toplumu ihtiva etmekte; onu kapsamaktaydı. Devlet, sivil ve siyasal toplumun bileşkesi; yani zorlamayla tahkîm edilmiş hegemonya olarak kabul ediliyordu. Konu *parlamentar* yönetim olunca hegemonya yalnızca sivil topluma münhasır olmaktan çıkıyor; güçler ayrılığı (yasama, yürütme ve yargı ayrımı) çerçevesinde geliştirilen *rızaya/onaya* dayalı iktidar anlamında, devletin içine de sokuluyordu. Böylece devlet, hegemonyanın kuruluşuna katılan ve onu dolayımlayan bir aygıtla dönüşmekteydi. Daha doğru bir ifadeyle hegemonya, *zorun* ve *rızanın* bir sentezi olmaktaydı. Üçüncü boyutta devlet ve sivil toplum özdeşirler. Burada haliyle *zorlama* ve *rıza* devletle birlikte aynı alandadırlar. Artık devlet aygıtlarının önemli bir parçası olan hegemonyanın da sivil ve siyasal toplum arasında taksim edilmesi söz konusu değildir.³⁷⁸ A. Gramsci'nin devlet ile sivil toplum arasındaki ilişkiye yönelik ilgisi, onun doğruca ideolojinin toplumsal açıdan "*kaynaştırıcı*" işlevleri ile kaba kuvvetin/şiddetin ötesinde *rızayı* temin etme şekilleri üzerinde yoğunlaşması sonucunu doğurmuştur.³⁷⁹

İdeoloji tartışmalarında A. Gramsci gibi Fransız filozof Louis Althusser'in de önemli bir yeri bulunuyordu. *Kapital'i Okumak* adlı eserinde ideolojiyi *harciâlem* bir kavram olarak sunan L. Althusser, burada daha ziyade ideoloji-bilim ilişkisi üzerinde durmaktaydı. İdeoloji ile bilim arasında net bir ayırım yapıyor ve ideolojiyi bilime karşıt olarak takdim ediyordu. Bu yaklaşımını daha sonra *Özeleştirici Öğeleri*'nde hata olarak gören L. Althusser, bunu "*teorisizm*"; yani teorinin pratiğe önceliği olarak nitelendirmekteydi. K. Marx'ı, Spinoza'dan dolanarak okuduğu için böylesi bir hataya düştüğünü kabullenen Fransız filozof³⁸⁰, ideoloji konusunda esasen *genel* bir *teoriye* ihtiyaç olduğunu düşünüyordu. Bu amaçla böyle bir ideoloji teorisi kurmaya yönelen L. Althusser, birtakım tezler ileri sürmekteydi. Bunlardan biri, "*ideolojinin*

³⁷⁸ Carnoy, **a.g.e.**, pp.72-73; Sancar, **a.g.e.**, ss.40-42; Gramsci, **a.g.e.**, s.186.

³⁷⁹ Michèle Barrett, **Marx'tan Foucault'ya İdeoloji**, (Çev. A. Fethi), Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1996, s.66.

³⁸⁰ Süleyman Güngör, "Althusser'de İdeoloji Kavramı", **Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C.6, S.2, 2001, ss.222-223.

tarihi yoktur" teziydi. Bu tezini, K. Marx'ın *Alman İdeolojisi*'nde sunduğu "*ahlâk ve ideolojinin diğer biçimleri gibi metafiziğin de tarihi yoktur*" önermesi üzerinden açıklayan L. Althusser, özü itibariyle *negatif* olan bu önermenin aksini savunuyordu. Çünkü K. Marx'ın önermesine göre ideoloji, varlıklarını maddî olarak üreten, somut maddî bireylerin somut tarihine ait gerçekliğin "*gündüzden kalan artıklar*"ından oluşmuş, içi boş, beyhude, saf bir düş, hayali bir kuruluştur. *Alman İdeolojisi*'ndeki bu *pozitivist-tarihçi* önermeden farklı düşündüğünü kaydeden L. Althusser, "*ideolojinin tarihi yoktur*" teziyle onu Freud'un "*bilinçdışı öncesiz, sonrasızdır*" önermesiyle ilişkilendirerek aslında ideolojinin toplumsal sınıfları ihtiva eden toplumsal oluşumların tarihinde değişmez biçimiyle hep mevcut bulunduğunu kastetmekteydi.³⁸¹ Dolayısıyla L. Althusser'in bu tezi, ideolojinin "*tarih ötesi*" bir mahiyeti olduğuna işaret ediyordu ve haliyle K. Marx'ın aksine *pozitif* bir anlama sahipti.

L. Althusser, ideolojinin yapısı ve işleyişine dair ana tezine geçmeden önce iki tez daha öne sürmekteydi. Bunlardan ilki, hayalî bir ideoloji şeklinde "*temsil edilen*" nesneyle ilgiliydi. Bu teze göre ideoloji, "*bireylerin gerçek varoluş koşullarıyla kurdukları hayalî ilişkinin hayalî bir temsili*"dir. İdeolojide temsil edilen, bireylerin varoluşlarını çekip çeviren gerçek ilişkiler sistemi değil; bu bireylerin içinde buldukları gerçek ilişkilerle kurdukları hayalî ilişkidir. K. Marx, ideolojiyi gerçeklikten kopuk olarak değerlendirirken; L. Althusser onu gerçekliğin bir kavranış şekli olarak telakki ediyordu. Bu da haliyle ideolojinin K. Marx'ta "*yanlış bilince, yanılısamaya*" indirgenmesi sonucunu doğurmuştur. Oysa Fransız filozof, böylesi bir indirgemeye karşıydı ve ideolojiyi toplumsal bir düzey olarak değerlendirmekteydi.³⁸² Bahsi geçen tezlerin ikincisi ise ideolojinin maddiliğine ilişkindi. L. Althusser'e göre ideoloji, maddî bir varoluşa sahiptir. İdeoloji, insan zihninin bir ürünü değil; insanların ne düşündüğünü/düşüneceğini belirleyen maddî bir varoluşa tekabül ediyordu. İdeoloji, daima bir aygıtta ve onun pratiğinde/pratiklerinde var olmaktaydı. Bu maddî varoluş, hiç şüphesiz bir kaldırım

³⁸¹ Louis Althusser, **İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları**, (Çev. Alp Tümertekin), İthaki Yayınları, İstanbul, 2014, ss.101-105; Louis Althusser, **Lenin and Philosophy and Other Essays**, (Translated by Ben Brewster), Monthly Review Press, New York and London, 1971, pp.158-162.

³⁸² Althusser, **İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları**, ss.111-112,114-115; Althusser, **Lenin and Philosophy and Other Essays**, pp.162,165; Güngör, **a.g.m.**, s.226.

taşının maddî varoluşuyla aynı değildir. Bu düzlemde ideoloji, aynı zamanda bireyin birtakım davranış kalıplarını benimsemesini, uygulamasını ve "özne" olarak bağlı olduğu ideolojik aygıtın organize edilmiş pratiklerine (ritüellere, ayinlere) katılımını da gerektirmekteydi. Tanrı'ya inanan bireyin ayine katılmak üzere kiliseye gitmesi, diz çökmesi, dua etmesi, günah çıkartması, tövbe etmesi; *vazifeye* inanan bireyin ona göre davranması; *adalete* inanan bireyin tartışmaksızın hukuk kaidelerine itaat etmesi, bu kaideler çiğnendiğinde rahatsızlık hissetmesi ve çeşitli şekillerde tepkisini göstermesi gibi.³⁸³ L. Althusser buradan hareketle ana/merkezi tezine varmaktaydı.

İdeolojiler esasen toplumsal zıtlıklar eliyle belirlenmelerine ve sınıfsal bir özelliğe haiz olmalarına rağmen, işleyiş itibarıyla bireylerle ilişkilidirler. Bu konuda L. Althusser'in ana/merkezi tezi ise "*her ideoloji ancak bir 'özne' yoluyla ve 'özne'ler için var olabilir*" şeklindeydi. İdeoloji, ancak somut *öznel*er için vardır ve ideolojinin bu hedefi ancak *özne* sayesinde, diğer bir ifadeyle *özne* kategorisi ve bunun işleyişiyle mümkündür. *Özne* kategorisi, her türlü ideolojinin kurucusudur. Fakat bu, ancak her tür ideoloji somut *özne/ler kurma* işlevine sahip olduğu sürece kabildir. Yani *özne* ile *ideoloji* arasında karşılıklı bir *kuruluş* ilişkisi bulunmaktadır. İdeoloji somut bireyi *özneye* dönüştürürken, *tanıma* ve *tanımama* olarak bilinen iki önemli işlevinden ilki devreye girmektedir. *Tanıma* hem *özneyi* inşa eden hem de L. Althusser'in "*her zaman hazır özneler*" olarak tanımladığı şeye dayandırılan bir tanımlar devresiydi. Fransız filozof, somut bireylerin "*özne*"ye dönüşümünün *çağırma/adlandırma* denilen bir işlem yoluyla gerçekleştiğini savunmaktaydı. *Çağırma/adlandırma* işlemi son derece basit bir şekilde cereyan ediyordu. Bunun için bir polisin yahut başka bir kimsenin sıradan bir şekilde bizi nasıl çağırdığını tahayyül etmek yeterli olacaktır. Aralarında temelde bazı farklılıklar olmakla birlikte, polisin çağırmasının bir benzerinin eğitim kurumlarında da gerçekleştiği göz ardı edilmemelidir. Örneğin, "*hey, sen oradaki!*" tarzındaki bir çağrıya, çağrılan kimse dönüp baktığı ve söz konusu çağrının hedefinin gerçekten kendisi olduğunu onayladığı anda *özneye* dönüşmekteydi.³⁸⁴ İdeoloji *öznel*eri, söz gelimi "*Türk, Müslüman, vatandaş, asker, kadın, genç vs.*" olarak çağırır ve *öznel*er bu çerçevede

³⁸³ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, ss.115-117; Althusser, *Lenin and Philosophy and Other Essays*, pp.165-167; McLellan, *a.g.e.*, s.34; Güngör, *a.g.m.*, s.226.

³⁸⁴ Güngör, *a.g.m.*, s.227; Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, ss.121-126; Althusser, *Lenin and Philosophy and Other Essays*, pp.170-175; Barrett, *a.g.e.*, s.114.

"seçime katılma/oy kullanma, askerlik yapma, ibadet etme" gibi eylemler aracılığıyla kendi *özne* konumlarının farkına varırlar.³⁸⁵ Ders kitaplarındaki şiir yahut metinlerde tespit edilen "Ey Türkoğlu! Uyan!", "Ey Türk genci! Zamanıdır uğraş daim durma sen!", "Ey mektebli vatandaş! Şu gavgalı, gürültülü şehirlerden uzaklaş!", "Arkadaş! Ben küçük askerim!", "Ey küçük asker! Düşmanın kim?", "Ey çocuk! Kuvvetin ne!" gibi esasen çocukları/gençleri hedef alan hitaplar, onları birer *özneye* dönüştüren ve *özne* olarak konumlarının bilincine erişmelerini temin eden birer tür çağırma dır.

L. Althusser, psikoanalist Jacques Lacan'ın çocuğun öznelığının inşasında önemli bir an olarak meşhur "ayna imgesi" teorisini temel alarak ideolojinin yapısının "yansıtıcı" olduğunu ileri sürmekteydi. *Birey-özneler*, L. Althusser'in Hıristiyan din ideolojisi başlığı altında temas ettiği Tanrı'nın; yani üstün *Özne*'nin yahut hâkim ideolojik *Özne*'nin bir yansıması olarak inşa edilmekteydiler. *Özneler* "Öteki"ye, "Özne"ye bir *tabiyet* ilişkisi içinde oluşturuluyorlardı. Bu ilişki ayna gibi yansıtıcıydı. Ayna imgesi, ideolojik süreç içerisinde *öznelerin* birbirlerini ve kendilerini *özne* olarak tanımları için zaruriydi.³⁸⁶

L. Althusser'e göre *özne* olarak çağırılma, çağırana tabi olma, evrensel tanıma ve mutlak güvenceden müteşekkil bir düzenle sarılı olan *özneler*, kendiliklerinden işliyorlardı. *Kötü özneler*, aşağıda ayrıntılandırılmış olan baskıcı devlet aygıtının herhangi bir biriminin müdahalesiyle yola getirilirlerken; *iyi öznelerin* büyük bir kısmı kendiliklerinden; yani somut şekilleri devletin ideolojik aygıtları tarafından gerçekleştirilen ideolojiyle yürümekteydiler. *İyi özneler* mevcut durumların gerçekten doğru olduğunu, aksinin söz konusu olmayacağını, vicdanlarına ve otoritelere itaat etmeleri, komşularını yahut öteki insanları kendilerini sever gibi sevmeleri gerektiğini bilirlerdi. Nitekim "her şeyin böyle yolunda" olduğunu kabul ederek işleyişlerini sürdürürlerdi. Böyle bir işleyişin yegâne amacı, *üretim ilişkilerinin yeniden üretimini* garanti altına almaktı. Diğer bir ifadeyle toplumsal- teknik işbölümünün üretim, sömürü, baskı, ideolojikleştirme, bilimsel pratik vb. alanlarda kendilerine tanınan mevkileri dolduran *birey-öznelerin* somut davranışlarında *yeniden üretim* her gün, her saniye güvence altına alınmak

³⁸⁵ Sancar, a.g.e., s.52.

³⁸⁶ Barrett, a.g.e., s.115.

isteniyordu.³⁸⁷ *Üretim ilişkilerinin yeniden üretimi*, Marxist üretim tarzı teorisinde belirleyici bir durumdur. L. Althusser, bu durumu açıklamak üzere öncelikle *alt yapı* (ekonomik temel) ve *üst yapı* (hukuk, devlet ve ideoloji) arasındaki ilişkiye dikkat çekmekteydi. Bu ilişkiyi bina; yani mekânsal bir metafor üzerinden açıklayan L. Althusser'e göre, bir binayı oluşturan *temel/alt yapı*, o binanın *üst katları/üst yapısı* üzerinde belirleyici bir konumdadır. Yani *üst yapı*da olup bitenler, son kertede *alt yapı*da cereyan edenler tarafından belirlenmektedir. Bununla birlikte, *üst yapı da alt yapı* karşısında görece özerktir ve son tahlilde belirleyici olmasa da karşılık olarak onu etkileyebilme özelliğine sahiptir. Fransız filozof, *üst yapının* doğasını ve varlığının esasını karakterize eden şeyi muhakeme etmenin, ancak *yeniden üretimden* hareketle mümkün ve aynı zamanda gerekli olduğuna inanmaktaydı. Zira *üretim ilişkilerinin yeniden üretiminin* çok büyük ölçüde üst yapıyı meydana getiren devlet iktidarının devlet aygıtlarında uygulanması yoluyla gerçekleştiğini düşünüyordu.³⁸⁸

Devleti, egemen sınıf(lar)ın öteki sınıflar üzerindeki iktidarını güvence altına almasını sağlayan bir baskı "*makinesi*" olarak tanımlayan L. Althusser'e göre, devlet ve onun kendi aygıtı içerisinde varoluşu sadece *devlet iktidarının* bir fonksiyonu olarak anlam taşıyordu. *Devlet iktidarı*, siyasal sınıf mücadelelerinin hedefi durumundaydı. Dolayısıyla L. Althusser, 19. yüzyıl ve takip eden yıllarda cereyan eden pek çok siyasal olaydan sonra el değiştirmiş olan *devlet iktidarı* ile büyük ölçüde olduğu yerde duran *devlet aygıtını* birbirinden ayırmak gerektiğini düşünmekteydi. Bu açıklamalarıyla esasında Marxist devlet teorisini özetleyen L. Althusser, bu teoriyi ileri taşımak üzere yalnızca *devlet aygıtı* ile *devlet iktidarı* arasındaki ayrımı değil, *devletin ideolojik aygıtları* gibi bir gerçeğin de göz önünde bulundurulması gerektiğini savunuyordu.³⁸⁹

Onun nazarında *devlet aygıtı* ikiye ayrılmaktaydı. Bunlardan biri *devletin baskı aygıtı*, öteki ise *ideolojik aygıtlarıydı*. Baskı aygıtı devlet başkanlığını, hükümeti, yürütme erkinin aracı olan idareyi, silahlı kuvvetleri (asker, polis), adaleti, dolayısıyla mahkemeleri ve onlara bağlı düzenekleri (hapishaneleri vs.)

³⁸⁷ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, ss.88-90, 134-136; Althusser, *Lenin and Philosophy and Other Essays*, pp.181-183.

³⁸⁸ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, ss.41-44,55; Althusser, *Lenin and Philosophy and Other Essays*, pp.134-136.

³⁸⁹ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, ss.44,47-50; Althusser, *Lenin and Philosophy and Other Essays*, pp.137,140-142.

kapsamaktaydı. Egemen sınıfın birliğini, bütünlüğünü ve iradesini temsil eden *devlet başkanı*, bu sınıfın genel menfaatlerini ona mensup olanların yahut fraksiyonlarının tikel menfaatleri karşısında koruyan bir otoriteydi. *Hükümet*, egemen sınıfın siyasetini icra etmekle yükümlüdür. *İdare* ise hükümetin buyrukları doğrultusunda bu siyaseti en ince ayrıntısına varıncaya dek uygulamakla mükelleftir. L. Althusser'e göre *devlet başkanı*, *hükümet* ve *idare* esasen devletin baskı aygıtının bir parçası olan *devletin siyasal aygıtını* teşkil ediyorlardı.³⁹⁰

Bir gözlemcinin karşısına birbirinden ayrı ve alanında ihtisaslaşmış kurumlar şeklinde doğrudan doğruya çıkan devletin ideolojik aygıtları ise din, mektep, aile, hukuk (aynı zamanda devletin baskı aygıtı kapsamındadır), siyasal partiler, sendikalar, haberleşme aygıtı, edebiyat, güzel sanatlar ve spor gibi kültürel öğeleri içermekteydi. Devletin baskı aygıtı ile ideolojik aygıtları arasında önemli farklılıklar mevcuttur. Devletin baskı aygıtına nazaran ideolojik aygıtları daha fazladır. Öte yandan, devletin baskı aygıtı tümüyle *kamusal* alanda bulunmasına rağmen, devletin ideolojik aygıtları *özel* alanda da saptanabilirler. Fakat burada asıl önemli olan nasıl işledikleridir. Devletin baskı aygıtı, öncelikle *baskı* yahut *şiddet* kullanarak işlemekteydi. Ancak bu, baskı aygıtının ideolojiyi kullanmadığı anlamına gelmemektedir. Burada da her ne kadar ikincil planda kalsa da ideolojinin kullanımı söz konusu olabiliyordu. Söz gelimi, polis ya da asker hem kendi türdeşliklerini ve yeniden üretimlerini temin etmek için hem de dışarıya arz ettikleri *değerler* üzerinden ideolojiye başvurarak işleyebiliyorlardı. Devletin ideolojik aygıtlarında ise tam aksi geçerliydi. Bu aygıtlarda işleyiş, *ideolojinin* kullanılması ve dolayısıyla *rıza* üretimiyle mümkün oluyordu. Haliyle baskının bu aygıtlardaki yeri, tali bir konumda kalmaktaydı. Devletin ideolojik aygıtlarında baskı kullanımı, genellikle son derece uç durumlar için geçerliydi ve daha ziyade hafifletilmiş, gizlenmiş, hatta sembolik bir nitelik arz ediyordu. Mekteplerde uygulanan *disiplin cezaları* yahut kültürel ideolojik aygıtlarda başvurulan *sansür* bu kapsamda değerlendirilebilir. L. Althusser bu işleyiş çerçevesinde devletin baskı aygıtı ile ideolojik aygıtlarının hareketleri arasında açık yahut ezoterik ilişkilerin örüldüğünü düşünmekteydi.³⁹¹ Devletin baskı aygıtı, devlet iktidarını elinde tutan egemen sınıfın siyasal temsilcilerinin

³⁹⁰ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, ss.16-17.

³⁹¹ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, ss.50-53.

uyguladıkları sınıf mücadelesi siyasetinin komuta birliği altında farklı parçaları merkezileşmiş organize bir bütün inşa ediyordu. Bu aygıtın birlik ve bütünlüğü, iktidardaki sınıfların sınıf mücadelesi siyasetini icra eden temsilcilerinin yönetimi altında bulunan kendine ait birleşik ve merkezî bir örgüt tarafından temin edilmekteydi. Devletin ideolojik aygıtları ise pek çoktu ve birbirlerinden ayrıldılar. Görece özerk olan bu aygıtlar, sınıf mücadeleleri ile onların tali biçimleri arasındaki çarpışmaların etkilerini, bazen kısıtlı ve bazen de ekstrem düzeyde ortaya koyan çelişiklere *nesnel* bir saha oluşturmaya uygundular. Devletin farklı ideolojik aygıtlarının birliğinin garantörü ise egemen ideoloji yahut egemen sınıfın ideolojisiydi.³⁹²

L. Althusser, bütün bu değerlendirmeleri çerçevesinde *üretim ilişkilerinin yeniden üretiminin*, yukarıda da işaret edildiği üzere *devlet iktidarının* bir yandan baskı aygıtında, diğer yandan da ideolojik aygıtlarda uygulanmasıyla tecelli ettiğini savunuyordu. Şöyle ki devletin baskı aygıtının rolü, özü itibarıyla üretim ilişkilerinin yeniden üretiminin siyasal koşullarını *baskı/zor* kullanarak temin etmektir. Fakat her şey, bununla sınırlı değildir. Baskı aygıtı, sadece kendi *yeniden üretime* katkı sağlamakla yetinmiyordu; aynı zamanda *baskı/zor* yoluyla (sert fiziksel güç kullanma, basit idarî yasak ve emir, açık yahut örtük sansür gibi) devletin ideolojik aygıtlarının işleyişine yönelik siyasal koşulları da güvence altına alıyordu. Dolayısıyla üretim ilişkilerinin yeniden üretimi önemli ölçüde devletin baskı aygıtının "*güvencesi/himayesi*" altında onun ideolojik aygıtları yoluyla gerçekleşmekteydi.³⁹³

Bu aygıtların her biri, üretim ilişkilerinin yeniden üretimi sürecine kendine has bir şekilde katkı sağlamaktadır. Söz gelimi, farklı siyasal partileri ihtiva eden siyasal aygıt, bireyleri devletin siyasal ideolojisine maruz bırakır. Haberleşme aygıtı basın, radyo ve televizyon yoluyla her vatandaş milliyetçilik, şovenizm, liberalizm ve ahlâkçılığın günlük dozajlarıyla besleyip durur. Kültürel aygıt da aynı amaca hizmet eder. Bu konuda mektebin işlevi ise ayrı bir öneme haizdir. Bu işleve aşağıda geniş bir şekilde yer verildiğinden şimdilik yalnızca şunları kayıt altına almak yeterli olacaktır. L. Althusser'e göre mektepler, üretim ilişkilerinin yeniden üretiminde

³⁹² Althusser, **Lenin and Philosophy and Other Essays**, p.149.

³⁹³ Althusser, **İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları**, ss.55-57.

devletin diğerk ideolojik aygıtları içerisinde *belirleyici/egemen* bir konuma sahiptir. Diğerk aygıtlara nazaran ancak mektepler, çocukları yıllar boyunca haftanın belirli günlerinde ve belirli bir saat aralığında kendi zorunlu müdavimi ve dolayısıyla dinleyicisi kılabilmekte; egemen ideolojiyle örölmüş pek çok becerinin kendilerine kazandırılmasında yahut söz konusu ideolojinin saf haliyle körpe zihinlerine kazılmasında işlevsel bir rol üstlenmektedirler.³⁹⁴

Nihayetinde bütün bu aygıtlar bireyi, ideolojik olarak yoğurup onlara belli bir biçim verir ve onları belli bir tarzda düşünmeye sevk ederler. Bu sayede arzulanan modelde/makbul bireylerin üretilmesi ve dolayısıyla düzenin devamlı kılınması amaçlanmaktadır.³⁹⁵

Ne var ki, L. Althusser'den önemli ölçüde etkilenmiş olan siyaset bilimci Nicos Poulantzas, devlet aygıtlarının rolünü fazla abartmamak gerektiğini savunuyordu. L. Althusser gibi *devlet iktidarı* ile *devlet aygıtı* arasında ayırım yapan ve bu ayırmda *devlet iktidarına* belirleyici bir rol biçen N. Poulantzas, devlet iktidarının ve siyasal egemenliğin temelinde aygıtları aşan bir sınıf mücadelesi olduğunu kaydetmekteydi. O, bu yaklaşımıyla başlangıçtaki yapısalcı devlet yorumunun yerine "*iktidarın ilişkiselliği*" ve "*devletin toplumsal bir ilişki olduğu*" tezini benimsemiş olmaktadır. Ona göre devlet aygıtlarının esas rolü, özü itibariyle sınıf egemenliğini yoğunlaştırarak ve sınıf ilişkilerini yeniden üreterek toplumsal formasyonun birlik ve tutarlılığını devam ettirmektir. Kendi "*iktidar*"ına malik olmayan bu aygıtlar, sınıf ilişkilerinin "*maddleşmesinden ve yoğunlaşmasından*" başka bir şey değillerdir. Dolayısıyla bu ilişkilerin yeniden üretiminde devlet aygıtlarının gördükleri ekonomik, siyasal, ideolojik vs. işlevler, bu aygıtların yapıları içerisinde bulunan devlet iktidarına tabi durumdaydılar. Diğerk bir ifadeyle devlet aygıtlarının işlevlerini belirleyen, doğrudan sınıf mücadelesine bağlı olan devlet iktidarının ta kendisiydi. Devlet iktidarına, aygıtlar üzerinde tanınan bu belirleyici rol, sınıf mücadelesinin gerçek amacını da su yüzüne çıkarıyordu: İşçi, sınıf, halk kitleleri devlet aygıtlarını ancak devlet iktidarını ele geçirerek kırabilirlerdi. L. Althusser'in de yukarıda işaret ettiği gibi siyasal sınıf mücadelesinin amacı devlet iktidarını ele geçirmektir. N.

³⁹⁴ Althusser, *Lenin and Philosophy and Other Essays*, pp.154-156.

³⁹⁵ Metin Kazancı, "Althusser, İdeoloji ve İdeoloji İle İlgili Son Söz", *İstanbul Üniversitesi, İletişim Fakültesi Dergisi*, S.24, 2006, s.87.

Poulantzas, devlet aygıtları ve bunlardan biri olan mekteplerin, sınıf bölünmelerini yaratmaktan ziyade sadece bu bölünmelere ve onların böylece genişletilmiş yeniden üretimine katkı sağladıklarını ileri sürmekteydi.³⁹⁶

K. Bumin'e göre devletin kusursuzlaşmaya ve kurumların gerçek anlamda kurumlaşmaya başladığı yüzyıllardan itibaren, söz konusu aygıtların dışında filizlenen bir ideolojinin varlığını iddia etmek doğru değildir. Nitekim, N. Poulantzas'ın ideojilere ve sınıf mücadelesine devlet aygıtlarından önce yer açma gayreti, bir bakıma bu aygıtları *nötr* olarak anma arzusunun da bir sonucuydu. Gerçi bu gibi Marxist-Leninist yazarların nazarında söz konusu aygıtların gördükleri işlevler, *nötr* değildi. Fakat bu *nötr* olmama durumu, ancak devlet aygıtlarının devlet iktidarına bağımlılıkları ölçüsünde mümkündü. Sözün kısası, devlet iktidarı el değiştirdiği zaman devlet aygıtları ve işlevleri de iktidarı ele geçiren sınıfların ideolojisi doğrultusunda değişmekteydi. Oysa önemli olan bu aygıtların değişik iktidar ideolojileri altında aynı işlevlerini sürdürmeleriydi. Ordudan mekteplere değin pek çok devlet aygıtının işlevlerinde yüzyıllardan beri farklı devlet iktidarı ve dolayısıyla ideolojileri altında görülen devamlılık bunu önemli ölçüde kanıtlar mahiyettedir.³⁹⁷

³⁹⁶ Kürşat Bumin, **Batı'da Devlet ve Çocuk**, Çizgi Kitabevi, Konya, 2013, ss.99-101; Gökhan Demir & A. Yalçın Göymen, "Yapısalcılıktan İlişkiselliğe Poulantzas'ın Devlet Kuramı", **Alternatif Politika Dergisi**, C.9, S.1, 2017, ss.51-52.

³⁹⁷ Bumin, **a.g.e.**, ss.101-102.

3.2.1.2. Marxist Olmayan Gelenek ve İdeoloji

İdeoloji konusunda Marxist gelenekte gerek *negatif* ve gerekse *pozitif* anlamda farklı formüller ortaya konulmuştur. Bunlara paralel olarak genel sosyal bilimlerde de ideoloji kavramını etkileyen ve üzerinde durulması gereken gelişmeler yaşanmıştır. Söz gelimi, K. Marx ile birlikte Sosyoloji'nin kurucuları kabul edilen Max Weber ve Émile Durkheim düşüncelerin ortaya çıkışı ve geçerliliği konusunda çeşitli yorumlar üreterek ideoloji tartışmalarına katkıda bulundular. Öte yandan, 19. yüzyılın sonlarından itibaren özellikle Sigmund Freud ile birlikte gün yüzüne çıkan Psikanaliz'in bu tartışmalardaki yeri oldukça dikkat çekiciydi. Nihai olarak bugünün ideoloji tartışmalarında halen önemli bir referans noktası kabul edilen kapsamlı bir ideoloji kuramı geliştiren Karl Mannheim'ın değerlendirmeleri de aşikârdır. D. McLellan, Alman sosyolog M. Weber'in ideoloji terimini son derece nadir kullandığını ve bu konudaki yaklaşımının bir ölçüde belirsiz olduğunu kaydetmiştir.³⁹⁸

Esasen alt yapı ve üst yapı sorunsalına aşina olan M. Weber, haliyle ideolojiler sorunsalına da vakıftı. Onun alt/üst yapılar arasındaki ilişkiye, özel ilgi ifadeleri ve üst yapıyı oluşturan düşüncelerin nihai kaynağı olarak ideolojilerin önemine dair tüm kabulleri özerkti. O, K. Marx'ın "*toplumsal varoluş bilinci belirler*" savına katılmıyordu. Hiç şüphesiz "*bilincin varoluşu belirlediğini*" de iddia etmiyordu. Fakat metafiziğin, dinlerin ve mitolojinin nihai kaynağının toplumsal varoluştan türemediğini, onların özerk kökenli olduğunu söylemekteydi. Alt yapı ve üst yapı arasındaki ilişki sorunsalı ile gerçek ve ideal katman arasındaki sorunsalı çözümlenmede *seçici yakınlık/elective affinity* kavramına başvuran M. Weber'e göre, gerçek ve ideal katman arasında "*ontolojik bir farklılık*" bulunmaktaydı.³⁹⁹ M. Weber'in konuyla ilgili yaklaşımı, aynı zamanda siyasal iktidarın örgütlenmesi, sürdürülmesi ve değişmesinde ideolojinin rolü bağlamında da su yüzüne çıkıyordu. İdeolojinin bu rolü özellikle *meşruiyet, consensus/rıza birliği* ve *sınıf bilinci* kategorileri ile bunlara ilişkin soru yahut sorunlar ekseninde irdelenmiştir.⁴⁰⁰

³⁹⁸ McLellan, **a.g.e.**, ss.37-38.

³⁹⁹ Carl Mayer, "Max Weber's Interpretation of Karl Marx", **Social Research**, Vol. 42, No:4, 1975, pp.706-707.

⁴⁰⁰ Göran Therborn, **İktidarın İdeolojisi ve İdeolojinin İktidarı**, (Çev. İrfan Cüre), İletişim Yayınları, İstanbul, 1989, s.85.

Meşruiyet/meşruluk, belirli bir rejimle o rejime muhatap olan bireyler arasındaki ilişkiye ve bu ilişkinin algılanışına veya değerlendirilmesine bağlı bir durumdur. Diğer bir ifadeyle *meşruiyet/meşruluk*, ilişkiler sürecinde ilişkinin bir tarafının (bireylerin, toplumsal grupların, halkın), diğer tarafa (lidere, rejime, uygulamalara vb.) atfettiği bir nitelikti. Dolayısıyla bir rejimin yahut siyasal bir iktidarın meşruluğu genellikle onun altında yaşayan halkın; yani vatandaşlar topluluğunun ya da monarşilerde olduğu gibi *tebaanın* verdiği destekle veya onların *rıza birliğiyle* mümkündü. A. Comte ve É. Durkheim gibi pozitivistlerin Sosyoloji'ye kazandırdıkları, belirli bir toplumda var olan duyguların, menfaatlerin ve inançların birliği olarak tanımladıkları *consensus/rıza birliği* yahut *oydaşma* meşruiyetin temelinde yer alıyordu. Belirli bir toplum içerisinde siyasal iktidarı meşru kılan ve onun gerçekten bir *otorite* odağı oluşturmasını temin eden bu *rıza birliğinin* ta kendisiydi.⁴⁰¹ M. Weber için otorite, meşru iktidar demektir. Otorite, iktidarın baskı unsurundan, bastırıcı niteliklerinden arınmış; gönülden bir anlayışa dayanan ve bireyleri adeta seve seve *itaat* etmeye sevk eden bir olgudur. M. Weber, *meşruiyet* çerçevesinde üç tip otorite olduğunu düşünmekteydi. Bunlar *geleneksel*, *karizmatik* ve *hukuksal-ussal* otorite şeklindeydi.⁴⁰²

O, otorite ile ilgili analizlerinin büyük bir bölümünü *geleneksel otoriteye* vakfetmiştir. Geleneksel otorite, geçmişten/atalardan kalma yüzyıllık geleneklerin kutsallığına ve bunların daima geçerli olduğuna dair bir inanişe dayanıyordu. Dolayısıyla bu tip otorite meşruiyetini, geçmişle olan bağlantısına referansta bulunarak temellendirmekteydi. Eylemlerini ise onların geçmişteki emsalleriyle uyumlu olduğunu ileri sürerek haklılaştırıyordu. Geleneksel otoritenin en tipik örneklerinden birini, patrimonyal otorite oluşturmaktaydı. Patrimonyal otorite tipinde yönetici ile yönetilenler arasındaki ilişki, yönetilenlerin bilinçli rızasına dayanmaktan ziyade otoriter ve yetkeci bir niteliğe sahipti. Patrimonyal devletin hükümdarı, tebaasına yeri geldiğinde ihsanlarda bulunmakta ve kendilerini ihya etmekte; yeri geldiğinde ve gerekli görüldüğünde onları cezalandırmaktan da geri durmamaktaydı. Burada hükümdar, devletin/mülkün sahibi addedildiğinden devlet işlerinin

⁴⁰¹ Nur Vergin, *Siyasetin Sosyolojisi: Kavramlar, Tanımlar, Yaklaşımlar*, (4. Baskı), Doğan Egmont Yayıncılık ve Yapımcılık Tic. A.Ş., İstanbul, 2011, ss.46, 48-49.

⁴⁰² John A. Coleman, S.J., "Authority, Power, Leadership: Sociological Understandings", *New Theology Review*, Vol.10, No:3, 1997, p.32; Vergin, *a.g.e.*, s.63.

yürütülmesini de kendi "*kişisel meselesi*" olarak telakki ediyordu. M. Weber'in değerlendirmelerine göre Osmanlı Devleti, geleneksel otorite tipinin ihtiva ettiği patrimonyal bir yönetim şekli uyarınca yönetilen devletlerden biriydi.⁴⁰³

Geleneksel lider meşruiyetini devam ettirmek, bunun kalıcılığını temin etmek ve dolayısıyla meşhur "*kazan kaldırma*" olaylarının bizzat muhatabı olmamak üzere geleneklerin çizdiği sınırlara riayet etmek, en azından tebaasını bunlara saygı gösterdiğine inandırmak durumundaydı. Dolayısıyla karizmatik lider kadar keyfi ve serbest davranmak gibi bir lüksü söz konusu değildi.⁴⁰⁴ M. Weber'in otorite tipolojisinin ikinci basamağını *karizmatik otorite* oluşturmaktaydı. Liderin sıradan insanların bünyelerinde barındıramayacakları müstesna, sıra dışı ve hatta doğüstü kabiliyetlerin sahibi olduğu şeklindeki bir inanışa dayanan karizmatik otorite, diğerleri gibi ancak ilişkisel bir zeminde hayat buluyordu. Lider, kendisinin ancak toplumun en azından kayda değer bir kesimi tarafından "*karizma*" olarak teşhis edilmesi, öyle algılanması yahut görülmesi kaydıyla bu sifata mazhar olabilmekteydi. Daha üstün bir iktidara dayanarak geleneksel otoriteyle bağları koparabilme kabiliyetinde olan karizmatik otorite, geleneksel otorite sisteminde ara ve değişimin ana taşıyıcısını yahut itici gücünü temsil etmekteydi. Dolayısıyla toplumlar, otoritesine muhatap oldukları karizma sayesinde var olagelen yaşam şekillerini terk edebiliyor, davranışlarını değiştirebiliyor ve geçmişe dayalı algı dünyalarına yeni anlamlar katabiliyorlardı. Bu otorite tipinde meşruiyetin sürdürülebilmesi ise karizmanın daima canlı olduğunun topluma türlü şekillerde ve tekrar be tekrar kanıtlanmasını gerektirmekteydi. Aksi takdirde söz konusu meşruiyetin erozyona uğrama tehlikesi oldukça fazlaydı.⁴⁰⁵

Hukuksal-ussal otorite ise Weberyen otorite tipolojisinin son basamağını teşkil ediyordu. Bu, özü itibariyle ortak aklın ürünü olan kanunlara dayalı bir otorite tipi idi. Hukuksal-ussal otoritede amir durumunda olan kişi, otoritesini söz konusu kanunlara uygun bir çerçevede elde eder ve bunu yine onlara uygun bir şekilde, sınırlarını aşmadan kullanır. Meşruiyeti resmî ve gayrişahsî bir zemine dayanan

⁴⁰³ Coleman, **a.g.m.**, p.35; Vergin, **a.g.e.**, ss.67-68. M. Weber'in Osmanlı yönetimi ile ilgili değerlendirmeleri konusunda ayrıca bkz. Halil İncelik, "Comments on 'Sultanism': Max Weber's Typification of the Ottoman Polity", **Princeton Papers in Near Eastern Studies**, No:1, 1992, ss.49-72.

⁴⁰⁴ Vergin, **a.g.e.**, ss.68-69.

⁴⁰⁵ Coleman, **a.g.m.**, pp.35-36; Vergin, **a.g.e.**, ss.64-65.

hukuksal-ussal otorite tipinde iktidar, aldığı kararlar ve verdiği talimatlar yahut emirlerle onu işler kılan amirin şahsından tamamen sıyrılmıştır. Dolayısıyla iktidarı elinde bulunduran amirin otoritesi ve meşruiyeti kişiliğinden veya kişisel özelliklerinden değil; herkesi alakadar eden, haliyle genel olan ve ussal olduğu kabullenilen soyut bir normu icra etmesinden ileri geliyordu. Vatandaşlar ya da bir devlet dairesindeki memurlar, iktidarın sahibine/amire itaat ederken, aslında onun şahsına değil; bir dizi gayrişahsî yönetmelik ya da tüzüklere; daha açık bir ifadeyle amirin *makamına* itaat ederler. Böyle bir otorite tipinin en saf haliyle uygulandığı yer, M. Weber'in modern bir devlet için elzem addettiği bürokrasydi. Bu otorite tipine uygun bürokrasiler ancak 19. yüzyıldan itibaren yaygınlaşmaya başlamıştır. G. Therborn'a göre, buradan Alman sosyoloğun meşrulaştırıcı ideolojiyi sahiplenilmekten ziyade, onu iletilen bir şey olarak gördüğü ve her şeyden önce meşruiyetin örgütsel bağlamıyla ilgilendiği sonucuna varılabilir.⁴⁰⁶

İdeolojinin gerçekliğin bilimsel kavranışına bir engel teşkil eden ön yargılar yahut idoller olarak tasvir edildiği Bacon geleneğini izleyen Fransız sosyolog Émile Durkheim ise *Sosyolojik Metodun Kuralları* adlı eserinde ideoloji ile bilim arasında güçlü bir karşıtlık olduğunu savunmaktaydı. İdeolojik yöntem, gerçeklerden hareketle kimi düşüncelere varmak yerine, gerçekleri değerlendirmek üzere belirli düşüncelerden yola çıkmaktı. Bilim ise "*sabit bir nesne oluşturan, gözlemcinin elinin altında sabit bir standart oluşturan, öznel izlenimlere ya da kişisel gözlemlere yer bırakmayan*" toplumsal olguların incelenmesi demektir.⁴⁰⁷

Ne var ki Fransız sosyolog, *Dinî Hayatın İlk Biçimleri* adlı bir diğer eserinde başlangıçtaki düşüncesini değiştirmiştir. Dinin kaynağını toplumsal yapıda gören ve dini bir toplumsal bütünleşme etkeni olarak telakki eden É. Durkheim, her ne kadar dini betimlemek üzere ideoloji kavramını kullanmamışsa da ideoloji, bu bağlama uygulanabilir gözüküyordu. Dolayısıyla kendisi burada ideoloji ile bilim arasında

⁴⁰⁶ Vergin, **a.g.e.**, ss.74-76; Coleman, **a.g.m.**, p.36; Therborn, **a.g.e.**, ss.89-90. Burada şu noktanın altını çizmek gerekir ki M. Weber büyük bir önem arz eden tipolojisinde, meşruiyetin değerlerle ilgili boyutunu göz önünde bulundurmamıştır. Hal böyle olunca kimin, neyin, hangi düzenin etik olarak meşruiyet iddiasında bulunabileceği yahut bulunamayacağı meselesi göz ardı edilmiş olunmaktaydı. Bu durum, kendisini haliyle kıyasıya sorgulamaların ve eleştirilerin hedefi haline getirmiştir. Bkz. Vergin, **a.g.e.**, s.77.

⁴⁰⁷ Jorge Larrain, "Durkheim's Concept of Ideology", **The Sociological Review**, Vol.28, No:1, 1980, pp.129-130; McLellan, **a.g.e.**, s.38.

herhangi bir karşıtlık/çatışma olduğuna dair düşünceyi reddetmekteydi. Ona göre her ikisi de aynı kaynaktan; yani kolektif bilinçten geliyordu.⁴⁰⁸

É. Durkheim ideolojiyi, bireyler topluluğunun müşterek duygu, düşünce, heyecan yahut arzularını temsil eden, onların nasıl düşünüp hareket etmeleri gerektiğine yön veren kolektif bilinçte ararken, Avusturyalı nörolog Sigmund Freud onun özünü bireylerin ruhunda teşhis etmeye çalışıyordu.⁴⁰⁹ Çalışmalarını "*ıpkı bireyin ruhsal yaşamındaki benzeyen süreçlere sahne olan kitlenin ruhu, bizim her şeyi temellendirdiğimiz zemindir*" varsayımına dayandıran S. Freud, siyasetteki temel etkenin grubun liderle olan erotik ilişkisi olduğunu savunuyordu. İdeolojinin işlevini de bu çerçevede açıklayan S. Freud'a göre ideoloji, yöneten ile yönetilenler arasındaki libidinal bağı güçlendirerek otoriteye karşı pozitif bir tavır üretme işlevine sahipti. İnsanın bir "*sürü hayvanı*" olduğu şeklindeki yaygın bir inançtan hareketle insanın "*bir grup hayvanı, bir şefin başını çektiği bir gruptaki bireysel bir yaratık*" olduğunu kaydeden Avusturyalı nörolog, bu düşüncesini *Totem ve Tabu* adlı eserinde daha da geliştirmiştir. Burada siyasal iktidarın kökeni ve devamlılığı meselesini *Oedipus* kompleksi bağlamına yerleştirmiş ve siyasal otoriteye gösterilen sürekli *rızayı*, suçluluk hissine dayandırmıştır. İdeolojiyi, *Bir Yanılsamanın Geleceği* adlı eserinde daha etraflıca irdeleyen S. Freud, yönetilenlerin lidere bağlılıklarını bu kez bir tür savunma mekanizması çerçevesinde ele almıştır. Bu, insanın korktuğu bir nesneden kendisini korumak üzere o nesneyle özdeşleşmesi ve onun bazı özelliklerini benimsemesi şeklindeydi. É. Durkheim'da olduğu gibi S. Freud da ideolojiyi anlamak üzere ilkel toplumlar ve dinin kökenleriyle de ilgilenmiştir. Zaman zaman kültürün, özellikle de dinin hemen her uygarlığın varlığını sürdürmesi için lazım gelen baskıcı bir öğeyi ihtiva ettiğini söyleyen S.Freud, bazen de bilimsel araştırmaların daha rasyonel bir toplum inşa edebileceğine olan inancını ifade etmekteydi.⁴¹⁰

Düşüncelerle toplumsal yapı arasında ilişki kuran ve bu yapının düşünceleri anlamanın bir ön koşulu olduğunu savunan sosyolog Karl Mannheim ise ideoloji kavramını *tikel/kısmî* ve *tümel/bütüncül* olmak üzere iki farklı anlamda

⁴⁰⁸ Larrain, **a.g.m.**, p.136; McLellan, **a.g.e.**, s.39.

⁴⁰⁹ Larrain, **a.g.m.**, p.138.

⁴¹⁰ McLellan, **a.g.e.**, ss.39-41.

incelemekteydi. Terim, rakibin geliştirdiği düşünce ve temsillerden diğer tarafın şüphelendiğini gösterdiği zaman *tikel/kısmî* anlamda ideoloji kastediliyor demektir. Bu düşünce ve temsiller, rakibin menfaatleriyle uyuşmayan bir durumun gerçek doğasının aşağı yukarı bilinçli bir şekilde kamufle edilmesi olarak kabul ediliyordu. Bu çarpıtmalar bilinçli yalanlardan yarı bilinçli ve kasıtsız kamufleye, başkalarını kandırmaya yönelik hesaplı girişimlerden kendini kandırmaya dek birçok şekilde tezahür edebilirdi. Dolayısıyla yalan kavramından ancak aşamalı olarak farklılaşan bu ideoloji kavramı, pek çok anlamda tikeldi/kısmîydi. Bu kavramın tikelliği/kısmîliği, özellikle daha kapsamlı *tümel/bütüncül* ideoloji kavramıyla karşılaştırıldığı zaman apaçık bir hal almaktaydı.⁴¹¹

Burada işaret edilen bir çağın ya da somut bir tarihsel-toplumsal grubun, söz gelimi bir sınıfın ideolojisi olup, ancak bu çağın yahut grubun *tümel/bütüncül* zihinsel yapılarının karakteristikleri ve nitelikleriyle ilgilenildiği zaman mümkün olmaktaydı. Bu iki ideoloji kavramının ortak ve aynı zamanda farklı yönleri bulunuyordu. Her iki ideoloji kavramı da düşünceleri, onları taşıyan öznenin ve onun içinde yer aldığı toplumsal çevredeki konumunun bir işlevi haline dönüştürmekteydi. Bu, düşüncelerin görüldüğü gibi kabul edilmesi değil; kendilerini ifade eden öznenin toplumsal konumu ışığında açıklanması demektir. Diğer bir ifadeyle öznenin belirli özellikleri ve toplumsal konumu; düşünceleri, algıları ve açıklamaları üzerinde belirleyici olmaktaydı. Aralarındaki farklılıklar ise dikkat çekiciydi. *Tikel/kısmî* ideoloji kavramı, rakibin iddialarının sadece bir bölümünü, ki bunları da yalnızca içeriklerine referansta bulunarak, ideoloji olarak tanımlarken; *tümel/bütüncül* ideoloji kavramı, rakibin bütün dünya görüşünün (kavramsal aygıtı da dâhil olmak üzere) yerindeliğini sorguluyor ve bu kavramları onun bir parçasını teşkil ettiği toplumsal hayatın bir uzantısı olarak anlamaya çalışıyordu.⁴¹²

Düşünceleri, toplumsal arka planlarının işlevleri olarak analiz etme işlemi de her iki ideoloji kavramında farklı düzeylerde cereyan etmekteydi. *Tikel/kısmî* ideoloji kavramı düşünce analizini tamamen psikolojik bir düzeyde gerçekleştirirken, *tümel/bütüncül* ideoloji kavramında bu işlem, insan düşüncesinin çok katmanlılığıyla

⁴¹¹ Karl Mannheim, **Ideology and Utopia: An Introduction to the Sociology of Knowledge**, (Translated by L. Wirth & E. Shils), Routledge & Kegan Paul Ltd., London, 1954, p.49.

⁴¹² Mannheim, **a.g.e.**, pp.49-50.

ilgili bir disiplin olan Nooloji düzeyinde icra edilmekteydi. Bu farklılık çerçevesinde denilebilir ki *tikel/kısmî* ideoloji kavramı esasen menfaat/çıkar psikolojisiyle çalışırken; *tümel/bütüncül* ideoloji kavramı güdüleyicilere herhangi bir atıfta bulunmaksızın daha formal işlevsel analizi kullanıyordu. Dolayısıyla *tikel/kısmî* ideoloji kavramı, bu ya da şu menfaatin belirli bir yalan yahut aldatmanın nedeni olduğunu varsayarken; *tümel/bütüncül* ideoloji kavramı belirli bir toplumsal konum ile belirli bir perspektif, bakış açısı ya da tam algı yığını arasında bir ilişki olduğunu varsaymaktaydı. Bu çerçevede ideolojiyi iki farklı anlamda tanımlayan K. Mannheim, özellikle *tümel/bütüncül* ideoloji kavramıyla takip eden ideoloji tartışmalarında önemli bir rol oynamıştır.⁴¹³ Bütün bu değerlendirmelerden de açıkça anlaşıldığı üzere ideoloji, tarihsel süreç içerisinde farklı düşün adamları tarafından farklı şekillerde formüle edilmiş ve değişik işlevlerine dikkat çekilmiştir.

---

⁴¹³ Mannheim, **a.g.e.**, pp.50-51; McLellan, **a.g.e.**, s.51.

3.2.1.3. Yeniden Üretim ve "Özne"nin İnşası Bakımından İdeoloji

Teun A. van Dijk'in işaret ettiği üzere, pek çok kavram gibi *yeniden üretim* kavramı da kesin bir anlam taşımamaktadır. Yeniden üretim genel olarak ideolojilerin sürdürülmesi, aynı derecede varlıklarının korunması, kalıcı bir hale getirilmeleri ve yine ısrarla sürdürülmelerini ima etmektedir. İdeoloji söz konusu olduğunda yeniden üretim, aynı zamanda insanî bir edimin/eylemin yanı sıra bir sistemin yahut yapının sürekliliğine işaret ediyordu. Kavram, toplumsal pratikler ve söylem bağlamında genellikle her gün vuku bulan, rutin, gündelik hayat tanımının bir parçası olan üretim eylemlerini anlatmaktaydı. Daha teorik olarak yeniden üretim, toplumsal yapının makro ve mikro düzeyleri arasındaki malum boşluğu kapatmak üzere kullanılırdı.⁴¹⁴

Kısaca belirtmek gerekirse ideolojinin yeniden üretimi aşamasında, mevcut yahut oluşturulmuş olan bazı toplumsal kurumların, toplumsal pratiklerin, kültürel, siyasal ve ekonomik ilişkilerin; genel hatlarıyla toplumsal hayatın birer parçasını teşkil eden fikir, inanç, tutum ve değerlerin meşrulaştırılması ve devamlı kılınması mevzu bahistir. Bu aşamada, bireylerin birer "*özne*" olarak inşa edilmeleri büyük bir önem arz etmektedir. Bu anlamda ideoloji, kendi söylemsel varlık alanı çerçevesinde bireyleri "*özne*" olarak kuran ve oluşturan demektir. Bireyler, içinde yer aldıkları ve somut bir gerçeklik olduğunu zannettikleri; fakat çerçevesi belirlenmiş ve nesnelleştirilmiş gündelik hayatları içerisinde "*özne*"ye dönüşürler. Bu sürecin başarıyla amacına ulaşması ise ideolojinin kendisini yeniden kurgulayarak üretecek bir takım aygıtlara başvurmasına bağlıdır.⁴¹⁵ Bu konuda yukarıda da işaret edildiği gibi pek çok aygıt kendine münhasır olmak üzere belirli ölçülerde işlevsel birer rol üstlenmektedir. Fakat L. Althusser'in de vurguladığı gibi bunların içerisinde en *belirleyici/egemen* olanı yaygın ve yetkin bir eğitim kurumu olan mekteplerdir.

Mekteplerin gördükleri işlevlere farklı paradigmlar değişik şekillerde yaklaşmışlardır. Temelinde E. Durkheim'ın görüşlerinin yer aldığı işlevselci paradigma açısından eğitimin ve dolayısıyla mekteplerin üç önemli işlevi

⁴¹⁴ Teun A. van Dijk, **Ideology: A Multidisciplinary Approach**, Sage Publications Ltd., London, 1998, p.228.

⁴¹⁵ İsmet Parlak, **Kemalist İdeoloji'de Eğitim: Erken Cumhuriyet Dönemi Tarih ve Yurt Bilgisi Ders Kitapları Üzerine Bir İnceleme**, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2005, ss.67-69.

bulunuyordu. Bunlardan ilki, sanayi için gerekli insan kaynağını üretmektir. İkincisi daha kompleks ya da karmaşık işler/makamlar için en kabiliyetli bireyleri seçmek ve gerek görülen işlere/makamlara tayin etmektir. Üçüncüsü ise toplumun öz değerlerini çocuklara aktararak/benimseterek toplumun türdeşliğinin temin edilmesine katkı sağlamaktır. Ne var ki işlevselci teorisyenlerin görüşleri çeşitli şekillerde sert eleştirilerin hedefi olmuştur. Önergeleri ve geleceğe dönük iyimser öngörülerini olaylar ve olgular düzeyinde doğrulanmadığı için bilimsel bir yaklaşım olarak çatışmacı paradigma ortaya çıkmıştır.⁴¹⁶

Çatışmacı paradigma içerisinde faaliyet gösteren teorisyenler ise araştırmalarını K. Marx ya da M. Weber'in görüşlerine dayandırmışlardır. Bu paradigma, eğitim ve toplum arasında oldukça yakın bir ilişki görmesine rağmen, daha ziyade mektepler ile elitlerin istemleri arasındaki ilişkilere yoğunlaşmıştır. Eğitim ile itaatın öğretimi arasındaki ilişkiye de dikkat çeken çatışmacı paradigma, mektepleri iktidarda bulunanların menfaatlerine yarayan, mevcut eşitsizlikleri tahkim eden ve böyle bir düzenin özümsemesini destekleyen tutumları üreten kurumlar şeklinde tanımlamıştır. Marxist çatışmacı paradigma dahilinde ifade edilen eğitime dair görüşler genellikle K. Marx'tan alınan yeniden üretim kavramına dayandırılmıştır. Özellikle ideoloji ile birlikte ele alınan bu kavrama, radikal eğitimciler tarafından liberal eğitim görüşüne dönük bir kritik geliştirmek üzere merkezî bir yer verilmiştir. Kendileri aynı zamanda yeniden üretim tezi etrafında yeni bir söylem ve kavrayışlar seti tasarlamayı da denemişlerdir. Bu anlamda mektepler, siyasal masumiyetlerinden yoksun bırakıldılar ve kapitalist rasyonalitenin toplumsal ve kültürel ana yapısına bağlandılar. Gerçekte bu eğitim kurumları birer yeniden üretici olarak üç şekilde resmedilmişlerdir. Birinci teze göre mektepler sınıf, ırk ve cinsiyet esasına göre tabakalaşmış bir iş gücü içerisindeki konumlarını sürdürmeleri için farklı sınıflara ve toplumsal gruplara ihtiyaç duydukları bilgi ve becerileri temin ederler/üretirler. İkinci olarak mektepler, kültürel bağlamda bir yeniden üretici olarak telakki edilmekteydiler. Bu çerçevede egemen kültürü ve menfaatlerini teşkil eden bilgi biçimlerini, değerleri, dil ile üslup kiplerini aktarmak ve meşrulaştırmak işlevini görüyorlardı. Son olarak mektepler, devletin siyasal

⁴¹⁶ Kemal İnal, **Eğitim ve İktidar: Türkiye'de Ders Kitaplarında Demokratik ve Milliyetçi Değerler**, Ütopya Yayınevi, Ankara, 2004, ss.65-67.

iktidarının temelinde yer alan ekonomik ve ideolojik buyrukları üreten ve meşrulaştıran bir devlet aygıtının parçası olarak resmedilmekteydiler.⁴¹⁷

Görüldüğü üzere mektepler pek çok işlevi yerine getirmektedirler. Her şeyden önce işgücünün seçilip sertifikalandırılmasına katkıda bulunarak yeniden üretim gibi önemli bir vazifeyi ifa etmektedirler. Öte yandan, egemen grupların kültür ve bilgisinin biçim ve içeriğini alıp koruyarak ve iletilmesi/aktarılması gereken meşru bilgi şeklinde tanımlayarak ayrıcalıkların kültürel yollardan sürdürülmesini temin etmekteydiler. Dolayısıyla mektepler, etkin egemen bir kültürün üretilmesi ve yeniden üretilmesi sürecinde de önemli birer belirleyici konumundaydılar. Dahası egemen grupların ideolojik hegemonyasına katkı sağlayan normları, değerleri ve eğilimleri öğretmek bunların da devamını sağlamaktaydılar.⁴¹⁸

Bütün bunları tali olarak *zora* başvurmakla birlikte esasen *rızaya/onaya* dayalı bir şekilde gerçekleştiren mektepler, ilk kademelerinden itibaren bünyelerine aldıkları çocuklara etkiye açık oldukları, aile ile mektep arasında sıkışıp kaldıkları yıllar boyunca eski veya yeni yöntemlerle egemen ideolojiyle kaplanmış birtakım becerileri kazandırır yahut sadece saf/katıksız egemen ideolojiyi sürekli tekrarlayarak zihinlerine adeta nakşederler.⁴¹⁹ Bu aşamada kendilerine bir kimlik kazandırılmaya çalışılır. Kimlik, öncelikle mensubu olunan toplumsal grubun zamansal ve mekânsal geçmişi ortaya konularak, tarihsel bir yorum yapılmak ve söz konusu *mensubiyet/aidiyet* duygusu anlamlı kılınmak suretiyle kazandırılır. Bu bağlamda ideolojinin grup kimliğini belirleme, ortak bir grup dayanışması yahut "*biz*" bilinci yaratarak grup üyeleri arasındaki bağı kuvvetlendirme gibi önemli işlevleri bulunmaktadır.⁴²⁰ T. Eagleton'un ifadeleriyle söylemek gerekirse çoğu kez *birleştirici, eyleme yönelik, rasyonalize edici, meşrulaştırıcı, genelleştirici* ve *doğallaştırıcı* olarak düşünülen ideolojinin, genellikle kendisini savunan toplumsal grup yahut sınıfların kendi içlerinde kaynaşmalarını temin ettiği, içte çeşitli

⁴¹⁷ İnal, a.g.e., ss.67, 70; Stanley Aronowitz & Henry A. Giroux, **Education Under Siege: The Conservative, Liberal and Radical Debate over Schooling**, Routledge & Kegan Paul Ltd., London, 1986, pp.69-70.

⁴¹⁸ Michael W. Apple, **Eğitim ve İktidar**, (2. Baskı), (Çev. Ergin Bulut), Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2012, s.85.

⁴¹⁹ Althusser, **Lenin and Philosophy and Other Essays**, p.155.

⁴²⁰ Gerald L. Gutek, **Eğitime Felsefi ve İdeolojik Yaklaşımlar**, (Çev. Nesrin Kale), Ütopya Yayınevi, Ankara, 2014, ss.172, 174, 178.

şekillerde farklılaşsalar dahi, onları bir kimlik etrafında birleştirdiği ve bu suretle onlara bütün topluma bir birlik dayatma izni verdiği söylenebilir.⁴²¹

İdeolojinin toplumsal bir grubun ya da sınıfın üyeleri arasında birliktelik, dayanışma, düşünce birliği geliştirme ve bu çerçevede bir kimlik inşa etme işlevi⁴²², yaygın ve resmî bir eğitim kurumu olan mekteplerde, özellikle resmî bir müfredat programı doğrultusunda hazırlanmış olan ders kitaplarında hayat bulmaktaydı. Bir ülkedeki "*meşru bilgi*"nin sınırlarını belirleyen, bunları aktaran ve her defasında yeniden üreten araçlardan biri olan ders kitapları bizzat kapakları, ihtiva ettikleri görseller, kullandıkları dil, ele aldıkları yahut almadıkları konularla muhatapları için birtakım mesajlarla yüklüdürler. Bu mesajlar yoluyla ders kitapları, bir ülkedeki egemen ve normal söylemin kodlarını gösteren, hangi konular hakkında konuşulabileceğini ve hangi konuların birer tabudan ibaret olduğunu saptayan kaynaklardır. Dahası bir toplumsal grubun/sınıfın "*resmî öyküsü*"nün anlatıldığı temel kaynaklardan biri olan ders kitapları, o toplumsal grubun/sınıfın kimlerden oluştuğuna, nasıl bir geçmişe sahip olduğuna, hali hazırda içinde bulunduğu konuma ve nihai olarak gelecek vizyonuna dair bir anlatı sunarlar. Başka bir deyişle ders kitaplarında devlet ve toplum tarihsel bir bağlama oturtulur ve bu bağlamda çocuklarda ortak bir *mensubiyet/aidiyet* duygusu yahut "*biz*" bilinci inşa edilir.⁴²³

"*Biz*" bilincinin inşa edilmesindeki amaç aynı düşünen, benzer değerlere sahip, müşterek tutum ve davranışlar geliştiren bireyler yaratmaktır. Söz konusu düşünce, değer, tutum ve davranışların ortaya konulması ise egemen söylemin çizdiği sınırlar içerisinde varlığını idame ettirmeye dönüktür. Zira ancak "*biz*" kapsamına girmeyi kabul edenler, belirlenmiş olan bu sınırlar içerisinde kalabilirler ve egemen güç tarafından cömertçe ödüllendirilirler. Aksi takdirde "*öteki*"leşilecek ve dolayısıyla pek çok haktan mahrumiyetle yüzleşmek durumunda kalacaktır. Bu çerçevede ideoloji, "*biz*"i sunmanın bir biçimi olduğu kadar, onu anlamlı kılan "*onları/ötekiyi*" sunmanın da bir biçimidir.⁴²⁴ Bu anlamda, kimlik inşa edilirken yalnızca "*biz*"in

⁴²¹ Terry Eagleton, **İdeoloji**, (4. Baskı), (Çev. Muttalip Özcan), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2015, ss.70-71.

⁴²² Gutek, **a.g.e.**, s.178.

⁴²³ Kenan Çayır, "**Biz**" Kimiz? **Ders Kitaplarında Kimlik, Yurttaşlık, Haklar: Ders Kitaplarında İnsan Hakları III Projesi-Tarama Sonuçları**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2014, ss.1, 9.

⁴²⁴ Parlak, **a.g.e.**, s.84; Dijk, **a.g.m.**, s.28.

öğretilmesi tek başına yeterli değildir. Aynı zamanda "*onların/ötekinin*" kimlerden oluştuğu veya ne olduğu meselesi de açıklığa kavuşturulmalıdır. Zira "*biz*"in olduğu, fakat "*onların/ötekinin*" olmadığı bir toplumda kimlikten, toplumsal gruplardan bahsetmek mümkün değildir.⁴²⁵

Zygmunt Bauman da aynı fikirdedir. "*Biz*" ve "*onlar/öteki*" ayrımının sosyolojik olarak bazen *iç* ve *dış* grup şeklinde verildiğine dikkat çeken Polonyalı sosyolog, bu zıt tutumlar çiftinin birbirini gerektirdiğini ve dolayısıyla birbirlerinden ayrılmaz olduklarını savunmaktaydı. Ona göre, *dış* grup duygusu olmadan *iç* grup duygusu var olamaz. Elbette tam tersi de geçerlidir. Bu kavramsal-davranışsal zıtlığın iki üyesi birbirini tamamlar ve koşullandırır. Dolayısıyla "*biz*" ve "*onlar/öteki*" ancak birlikte ve karşılıklı çatışma içinde var olabilirler. "*Biz*", ait olduğumuz gruba ifade ederken; "*onlar/öteki*", tam tersine ait olmak istemediğimiz gruba tanımlar. Ait olduğumuz grubun öz kimliği, tutarlılığı, kendi içindeki dayanışması ve duygusal güvenliği, ait olmadığımız grubun varlığına bağlıdır. Z. Bauman'a göre, böyle bir grup yoksa bile kendi sınırlarını çizmek ve korumak, kendi içinde sadakat ve işbirliğini temin etmek, grubun tutarlılığı, bütünlüğü ve üstünlüğü için icat edilebilir.⁴²⁶

Bu amaçla "*biz*"in karşısında "*onların/ötekinin*" icat edilmesi, başkalarını kontrol altına almaya ve onları sömürmeye gerekçe oluşturmaya da yaramaktaydı. Kontrol mekanizmasının başındakiler yahut egemen grup/lar "*onları/ötekiyi*" icat ederek yalnızca kendi kontrollerini meşru kılma amacını gütmüyorlardı. "*Onlar/öteki*" aynı zamanda söz konusu kontrolün devamlılığı için araçsal amaçlar doğrultusunda da üretilmekteydi. Öyle ki meşhur böl ve yönet formülasyonu "*onların/ötekinin*" yaratılmasıyla işliyordu.⁴²⁷ Sadece iki ayrı insan grubunu değil, aynı zamanda bütünüyle farklı iki tutum, duygusal bağlanma ve antipati, güven ve şüphe, güvenlik ve korku, işbirliği ve çekişme arasındaki ayrımı da temsil eden⁴²⁸

⁴²⁵ İlhan Tekeli, "Tarih Yazıcılığı ve Öteki Kavramı Üzerine Düşünceler", **Tarih Eğitimi ve Tarihte "Öteki" Sorunu: 2. Uluslararası Tarih Kongresi Tebliğler**, (2. Baskı), (Yay. Haz. A. Berktaş & H. Can Tuncer), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015, s.2.

⁴²⁶ Zygmunt Bauman, **Sosyolojik Düşünmek**, (7. Baskı), (Çev. Abdullah Yılmaz), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2010, ss.51-53. "*Öteki*"nin icadı konusunda ayrıca bkz. Bozkurt Güvenç, **Türk Kimliği: Kültür Tarihinin Kaynakları**, (3. Baskı), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1995, s.7.

⁴²⁷ Tekeli, **a.g.m.**, s.2.

⁴²⁸ Bauman, **a.g.e.**, s.51.

"biz" ve "onlar/öteki" ayrımı, ön yargılarla ilintili bir durumdu. Çocukların daha mektep sıralarına gelmeden aile içinde edinmeye başladıkları ön yargı, başı Theodor W. Adorno'nun çektiği *The Authoritarian Personality (Otoriteryan Kişilik)* adlı eserin yazarlarına göre, "her şeyden önce, temelde kendinden pek emin olmayan (insecure) ya da 'ego-yabancılaşmış' bir kişiliğin belirtisiydi." *The Nature of Prejudice (Önyargının Doğası)* adlı eserin yazarı Gordon W. Allport ise ön yargıların bireyin çocuksu, bastırılmış, savunucu, saldırgan boyutunu gözler önüne seren, onun bilinçdışı zihinsel hayatının yansımaları olduğunu kaydetmekteydi. Psikik tasarrufun temelinde derin bir güvensizlik duygusu yatmaktaydı. Bu durum, bireyin ebeveyniyle yahut kardeşleriyle çözemediği ve dolayısıyla bastırılmış olan çatışmalara bağlı olabiliyordu. Benliğin yabancılaşması bireyi güvenlik ve otorite özlemine sürüklemekteydi. Birey, ahlâkî açıdan katı çizgiler gösteriyor ve dünyayı *güçlüler ve zayıflar, iyiler ve kötüler, biz ve onlar/ötekiler* şeklinde dikotomi içinde düşünme eğilimine giriyordu. Kendi kaderini kontrol edemediği duygusunu taşıyan birey, yetersizliklerinin veya başarısızlıklarının nedenini kendinde değil, başkalarında arıyor ve tüm sorumluluğu onlara yüklüyordu. Çocukluğun çözüme kavuşturulmamış çatışmalarına bağlı olduğundan kişiliğin oluşumunu derinden etkileyen ön yargıların grup düzeyinde gelişmeleri ise ancak grup stereotiplerinin yaratılmasıyla mümkündür.⁴²⁹

Stereotipleştirme bütün bir yaş grubunu, cinsiyeti, ırkı ya da dini karakterize eden veya betimleyen bir kişiye yahut gruba karşı tavır takınmak olarak tanımlanabilir. Stereotipler, genellikle bir kişiye ya da bütün bir kültüre ilişkin olumlu ya da olumsuz bir değerlendirme ile sonuçlanan yaygın bilişsel bir şema üretirler.⁴³⁰ Çeşitli gruplara ilişkin ön yargıya dayalı stereotipler, sadece bilişsel şemalardan ibaret değildirler. Bunlar aynı zamanda toplumsal temsil araçlarıdır. Diğer bir deyişle toplumdaki gruplar hakkında nesnelleştirilmiş bilişsel ve hissi yapılarıdır. Belli bir tarihsel andaki toplumsal ve siyasî ortamda doğup yaygınlaşırlar. Ön yargılarla kurulmuş stereotipler, grupların birbirlerine yakıştırdıkları sıfatlar toplumdaki egemen gruplar arası ilişkiler örüntüsünün meşrulaştırılmasına ve

⁴²⁹ Tekeli, **a.g.m.**, ss.3-4; Dominique Schnapper, **Sosyoloji Düşüncesinin Özünde Öteki İle İlişki**, (Çev. A. Sönmezay), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, ss.129,131-132.

⁴³⁰ M. Lee Manning & Leroy G. Baruth, **Multicultural Education of Children and Adolescents**, (4th Edition), Allyn and Bacon, USA, 2004, p.22.

sürdürülmesine imkân tanıyan ideolojik unsurlardır. Bu ideolojik unsurlar, "biz"i yücelten, "onları/ötekiyi" kötüleyen, aşağılayan, dışlayan imgeleri ihtiva etmekteydiler.⁴³¹ "Düşman" imgesi, bu anlamda önemlidir. Bireyin mensubu olduğu grubun renkleri kendisi için hiç şüphesiz huzur vericidir. Grubuyla özdeşleşmek ona güvenlik ve gurur duygusu verir. Oysa "düşman" imgesi insan ruhunu ürperten, ona sıkıntılar veren korkutucu renklere boyanmıştır.⁴³² Carl Schmitt'e göre "düşman, sadece herhangi bir rakip ya da genel olarak bir çatışmanın herhangi bir ortağı değildir. O, aynı zamanda kendisinden nefret edilen şahsî bir hasım da değildir. Düşman ancak, en azından potansiyel olarak, insanların bütünlüğüne karşı mücadele eden birinin benzer bir bütünlükle yüzleştiği zaman var olur. İnsanların bu denli bütünlüğüyle özellikle de bütün bir milletle ilişkili olan her şey kamusal olduğundan düşman da kamusal bir düşmandır."⁴³³

"Düşman", kurnaz ve entrikacıdır. Her ne kadar zaman zaman "dost" maskesi taksa da ya da içten içe yapmayı planladığı işleri yapmaktan vazgeçirilse de yine de amansızdır. Şayet istediklerini yapmaya imkân verilirse ve yeteri kadar güçlüyse işgale, istilaya, köleleştirmeye ve sömürüye açıktan açığa yönelebilir. Eğer gerçek emellerini saklamak durumunda kalırsa bütün bunları alttan alta gerçekleştirmeye çalışır. Bunları önlemek ise ancak uyanık kalmaya; diğer bir deyişle daima "tetikte olmaya" ve gerek madden gerekse de manen güçlü olmaya bağlıdır.⁴³⁴

"Düşman" ve eylemleri hakkında yetişmekte olan nesillerin bilinçlendirilmelerinde ders kitaplarına, özellikle de eğitimin ilk kademesinde okutulanlara adeta hayatî bir misyon yüklendiği açıktır.⁴³⁵ Ders kitaplarında "düşman" ve eylemleri öyle bir yorumlanarak sunulur ki, her yapıp ettikleri imgelerini daha fazla karartır. "Ne yaparsan yap, ne söylersen söyle, yerden yere vurulacak ve sana karşı kanıt olarak kullanılacaktır" kaidesine uygun olarak yapılanlarda "kötücül" dürtüler yer alır. "Düşman"ın her hamlesi, "hain" emellerinin

⁴³¹ Thalia Dragonas, "Tehdit Altındaki Milli Kimlikle Başa Çıkmak", **Tarih Eğitimi ve Tarihte "Öteki" Sorunu: 2. Uluslararası Tarih Kongresi Tebliğler**, (2. Baskı), (Yay. Haz. A. Berktaş & H. Can Tuncer), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015, ss.119, 123.

⁴³² Bauman, **a.g.e.**, s.57; Schnapper, **a.g.e.**, s.151.

⁴³³ Carl Schmitt, **The Concept of the Political**, (Expanded Edition), (Translated by George Schwab), The University of Chicago Press, USA, 2007, p.28.

⁴³⁴ Bauman, **a.g.e.**, ss.57-58.

⁴³⁵ Herkül Millas, **Türk-Yunan İlişkilerine Bir Önsöz: Tencere Dibin Kara**, Amaç Yayıncılık, İstanbul, 1989, s.47.

gün yüzüne çıkarılması için büyüteç altına alınır⁴³⁶ ve çocuklara düşmanlarını daha yakından tanımalarını sağlayacak bir formatta takdim edilir. Amaç, tüm farklılıkları bir kenara bırakarak grubun küçük üyelerini ve dolayısıyla geleceğin büyüklerini vazedilen tehdit unsuruna ya da "*düşman öteki*"ye karşı bilinçli kılmak, gerektiğinde ona karşı dayanışma ruhuyla derhal seferber olmalarını temin etmek, sadakat duygusu aşlamak, kendilerini bir araya getirerek kaynaştırmak ve yekvücut kılmaktır.

Bu anlamda, Wilhelm Schmid'in de işaret ettiği gibi "*düşman*" ve dolayısıyla "*düşmanlık*", "*biz*" bilincinin tahkîminde önemli bir rol üstlenmekteydi. Her şeyden önce hayatta dayanak ve yönelim sağlayan "*düşmanlık*", olumsuz bir değer olmakla birlikte temel bir izlek gibi hayatın evrelerini kat ederek devamlılığın teminatı olmaktaydı. "*Düşmanlık*", ait olunan grubun üyeleri arasındaki sevginin ve dayanışma bağlarının güçlenmesinde, bunların her defasında değerleşmesinde, söz konusu üyelerin zayıf yönlerinin keşfedilip giderilmesinde ve kendilerinin belli bir hedefe doğru motive edilmesinde önemli bir belirleyiciydi. Grup üyelerinin "*bir arada olursak onlarla, bizi (ve) bizim kendine özgülüğümüzü tehdit edenlerle baş edebiliriz!*" duygusunu kazanması bir şekilde "*düşman*"ın varlığıyla anlam kazanmaktaydı. Bu bağlamda, "*düşmanlık*" onlara "*ne olmadıklarını*"; tersine çevirerek söylemek gerekirse "*kim olduklarını*" öğretmekteydi.⁴³⁷

Bu çerçevede çocuklara bir kimlik kazandırılmaya çalışılırken, özellikle mitoslar, masallar, verilen mücadeleler ve kahraman portreleriyle geçmiş, şimdi ve gelecek arasında kurulacak bir ilişki oldukça faydalı olmaktadır.⁴³⁸ Söz gelimi, ders kitaplarında yer verilen başta Midhat Paşa olmak üzere Yeni Osmanlılar ve Jön/Genç Türklerin portreleri, özellikle de Meşrutiyet'in ilanı için verdikleri mücadelenin hikâyesi/tarihçesi, onları okuyan çocukların geçmiş ile içinde buldukları zaman dilimi arasında bağlantı kurmalarını temin etmesi bakımından anlamlıydı. Geçmiş ile yaşanan an arasında kurulan bu bağlantı sayesinde, çocukların küçük birer parçasını teşkil ettikleri toplumsal gruba *mensubiyetleri/aidiyetleri* anlamlı bir hale geldiği gibi aynı zamanda kendilerine yeni tesis edilmiş olan düzenin, esasen uğrunda büyük bir

⁴³⁶ Bauman, **a.g.e.**, s.58.

⁴³⁷ Wilhelm Schmid, **Düşmanlığın Faydaları**, (Çev. Tanıl Bora), İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, ss.16-18.

⁴³⁸ Gutek, **a.g.e.**, s.174.

mücadelenin verildiği meşru bir düzen olduğu inancı aşılanarak söz konusu düzenin meşruiyeti ve geleceği de garanti altına alınmış olmaktadır.

Geçmişin ortaya konulması, yorumlanarak şimdinin değerlendirilmesi ve bu çerçevede geleceğin öngörülmesi aynı zamanda temel değerlere ve davranışlara biçim verme arzusunun da ortaya koyar. Diğer bir deyişle ideolojiler hem tanımsal hem de reçetesel unsurları ihtiva etmektedirler. Bir ideolojinin tanımsal aşaması, geçmişin açıklanmasıyla şimdinin yaşanmasından kaynaklanır. Geçmişe dair düşünceler ve kavramlar özellikle kahramansal örneklerle dayanınca yaşanan zaman için en uygun davranışları belirlemede kullanılırlar. Böyle davranışların da gelecekteki eylemlere ışık tutacağı/yol göstereceği düşünülür. Belirli bir ideolojiye bağlı olan reçetesel unsur ise bir toplumsal grubun *örnek/makbul üyelerini* karakterize eden/tanımlayan davranışları belirleyebilir; diğer bir ifadeyle söz konusu grubun mensuplarının *nasıl olmaları*, hangi *ideal/makbul* hallere yahut davranışlara sahip olmaları, ne tür hallerden ya da davranışlardan uzak durmaları gerektiğini tayin eder.⁴³⁹

Çocuklar, hiç şüphesiz aile ortamında ebeveynlerinden ya da ailenin diğer fertlerinden birtakım toplumsal ve ahlâki kaideleri, inanç ve değerleri, mevcut siyasal sisteme dair bilgileri, görüşleri, kendilerini toplum içerisinde ya da akranları arasında "*örnek*" kılacak ve dolayısıyla "*kötü, yaramaz*" olmaktan uzak tutacak davranış kalıplarını öğrenirler. Yani aileler, çocukların ne yapabileceklerini sınırlarıyla belirler ve kendileri için neyin uygun, neyin uygun olmadığını gösterirler.⁴⁴⁰ Bütün bunlar, aileden kopuşun gerçekleşmesinin akabinde çocukların aile dışı ilk toplumsallaşma duraklarından biri olan ve resmî kontrolün egemen olduğu ilk eğitim kurumlarında resmî plan ve programlar çerçevesinde belirgin ve kalıcı bir şekilde pekiştirilir ya da arzulanan yönde tadil edilirler. Bu anlamda, ilk mekteplerin hayatî bir işleve sahip olduğu vurgulanmalıdır. Zannedildiği üzere çocuklar bu eğitim kurumlarında sadece okuma-yazma ve hesap gibi birtakım temel yetileri kazanmıyorlardı. Ailede kazanılanların pekiştiği yahut dönüştüğü bu ortamlarda çocuklar, hem kendileri hem de mensubu oldukları toplumsal grup için gerekli ve

⁴³⁹ Gutek, a.g.e., s.174.

⁴⁴⁰ Muzaffer Şerif, *Sosyal Kuralların Psikolojisi*, (Çev. İ. Sandıkçıoğlu), Alan Yayıncılık, İstanbul, 1985, ss.58, 131-132.

faydalı olan birtakım *ideal/makbul* haller yahut davranış şekilleriyle (ki bunlar birer *vatandaşlık* faziletidir) donatılmakta, bunların karşıtlarını ve zararlarını öğrenmekte, hak, hürriyet ve vazifeler konusunda aydınlatılmaktadırlar. Görüldüğü üzere, ideolojinin hayat bulmasında eğitim vazgeçilmez bir aygıt olmaktadır. Bu, aynı zamanda eğitim ve ideoloji arasındaki yakın ilişkiyi göstermesi bakımından da oldukça anlamlıdır.

3.2.2. Osmanlı Resmî İdeolojisi: Oportünizm ve Dört Tarz-ı Siyaset

Resmî ideoloji dar anlamda "*hâkim siyasal kültür*"; geniş anlamda "*devlet aygıtını elinde tutan yahut onu etkileme potansiyeli olan elitlerin gerek bu aygıtı ve gerekse kendilerini meşrulaştırmak, varlıklarını sürdürmek, kendilerine yönelik itaati/bağlılığı temin etmek üzere başvurdukları çoğunlukla gevşek, pragmatik, irrasyonel, eklektik, sistematik ve nitelikli değerler bütünü*" şeklinde tanımlanabilir. Resmî ideolojinin, uzun bir geçmişi olmakla birlikte sistematik, yeni ve farklı bir boyutta ortaya çıkması dünya üzerindeki diğer birçok siyasal rejimde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da modernleşme dönemine denk düşmektedir. Bu dönem, farklı değerlendirmeler olmakla beraber, genellikle 19. yüzyıla tarihlendirilir. Siyasal, toplumsal, kültürel ve ekonomik alanlarda görüldüğü gibi düşünce alanında da önemli değişim ve dönüşümlerin kaydedildiği bu yüzyılda kitleler ön plana çıkmaya ve bu çerçevede ideolojiler de önem arz etmeye başlamıştır. Nitekim bu yüzyıl, aynı zamanda "izm"ler yüzyılı olarak da tanımlanmıştır. 20. yüzyıla devreden ideolojilerin neredeyse tamamı ya bu yüzyılda ortaya çıkmış yahut (daha önceden var olanlar) bu süreçte yeniden şekillenmiştir.⁴⁴¹

Bu açıklamalar çerçevesinde, Osmanlı yönetiminin son yıllarında (1908-1922) izlediği resmî ideoloji incelendiğinde ilk aşamada dikkate alınacak nokta, 19. yüzyılda yatan kökler olacaktır. Nitekim aşağıda açık bir şekilde görüleceği üzere bu araştırmada da söz konusu kökler göz ardı edilmemiştir. Burada şu noktayı da ifade etmek gerekir ki, 19. yüzyılda olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında da yalnızca bir ideolojinin hiçbir değişikliğe uğramadan aynı kararlılıkla izlendiğini iddia etmek oldukça zordur.

Diğer bir ifadeyle Osmanlı yönetimi son yıllarında, iddia edilenlerin aksine, aşağıda ayrıntılandırılmış olan ideolojilerden yalnızca birine diğerlerinden tamamen feragat ederek bağlı kalmış değildir. Bu, elbette ki söz konusu yönetimin belirli zamanlarda ve yine belirli koşullar altında bu ideolojilerden birinden diğerlerine nazaran daha fazla yararlandığını inkâr etmek demek değildir. Ayrıca şurası da bir gerçektir ki Osmanlılar oportünist bir bakış açısıyla yeri geldiğinde bu ideolojilere eş

⁴⁴¹ Alkan, "Resmî İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme", ss.378-379.

zamanlı bir şekilde başvurmayı ya da onları dönüşümlü bir şekilde işler kılmayı imparatorluğun bekası adına gerekli görmüşlerdir.⁴⁴² Bu ideolojileri zamanı ve zemini göz ardı etmeksizin tek tek incelemek bu anlamda daha net bir tablo sunacaktır.

---

⁴⁴² Bu konuda farklı örnekler için ayrıca bkz. M. Şükrü Hanioglu, **Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908**, Oxford University Press, New York-Oxford, 2001, p.298. Dönemin siyaset oportünizmine ilişkin bir değerlendirme için ayrıca bkz. Muhittin Birgen, **İttihat ve Terakki'de On Sene: İttihat ve Terakki Neydi?**, (Haz. ve Not. Zeki Arıkan), C.1, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006, ss.360-361.

3.2.2.1. Osmanlıcılık

Osmanlı, farklı dinsel ve etnik grupları barındıran; kozmopolit bir imparatorluktu. Bu gruplar, dinî cemaat halinde örgütlenmişlerdi ve hayatlarını bu şekilde idame ettiriyorlardı. Osmanlı yönetimi ile dinî cemaatler arasında az çok bir denge söz konusuydu. Fakat 18. yüzyılın ortalarından itibaren yaşanan birtakım gelişmelerin etkisiyle bu denge iyice sarsılmaya yüz tutmuştur. Burada ilk aşamada, Rum ve Ermeni cemaatlerinde görülen değişimi anmak gerekir. Anılan tarihlerden ibaren Osmanlı-Batı ekonomik ilişkilerinin ivme kazanmasıyla Rum ve Ermeni tüccarlar Batı'nın entelektüel dünyasıyla tanışmıştır. Bu durum, yeni gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Öncelikle bir orta sınıf oluşmuştur. Bu sınıf, çocuklarının Batı'da eğitim görmesini temin etmiş; aydınlanma düşüncesi, henüz filizlenmekte olan milliyetçilik ve romantizm gibi entelektüel akımlarla tanışmalarını sağlamıştır. Bu sayede laik bir dünya görüşü kazanan söz konusu nesiller, artık etnik aidiyetlerini bağlı oldukları dinî cemaatlerde değil; millî geçmişlerinde aramaya koyulmuş, hatta cemaatlerini yozlaşmışlıkla itham etmeye başlamışlardır. Haliyle bu cemaatler de yaşananlar karşısında rahatsızlık duymuşlardır.⁴⁴³

Bu konuda dikkate alınması gereken bir diğer gelişme ise imparatorluk sınırları içerisindeki dinî cemaatlerin birtakım dış güçlerce himaye edilmeleri sorunudur. Bu sorunun kökleri oldukça eskilere uzanmaktaydı. Bilindiği üzere, kapitülasyonlar bu konuda Batılı devletlere önemli bir imkân tanımıştır. Bu doğrultuda ilk adımları atan devlet Fransa'ydı ve yoğun bir Katolik propagandasına girişmiştir. Bâbîâli, birtakım tedbirler almış; fakat Fransa'nın girişimleri sürmüştür. Öte yandan, 18. yüzyılın son çeyreğine doğru Rusya da böyle bir imkân elde etmiş ve Ortodoks tebaa üzerinde himaye hakkı kazanmıştır. Bir süre sonra bu himayeci politikaya İngiltere, Amerika, Almanya ve Hollanda gibi diğer devletler de dâhil olmuştur. Böylelikle dış güçlerin Osmanlı bünyesindeki dinî cemaatleri himaye etme bahanesiyle imparatorluk içerisindeki etkinliği, daha doğru bir ifadeyle bu cemaatleri Osmanlı'ya karşı milliyetçi saiklerle ayaklandırma potansiyelleri artmıştır. Bu iki önemli gelişmeye birtakım yerel askerî güçlerin yol açtığı sıkıntılar da eklenince, henüz 19. yüzyılın ilk

⁴⁴³ S. Akşin Somel, "Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi (1839-1913)", **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası-Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, (8. Baskı), (Ed. Tanıl Bora & Murat Gültekingil), C.1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s.90.

yıllarında imparatorlukta travma yaratacak ve daha sonrakilere örnek teşkil edecek bazı milliyetçi ayaklanmalar patlak vermiştir. Bu gelişmeler doğal olarak Osmanlı yönetiminin cemaat yapılarıyla ilgili kanaatlerini olumsuzlamıştır. Öte yandan, Osmanlı'nın bu gibi hareketlere ve bu düzlemde dış güçlerin baskılarına karşı koyacak bir güce sahip olduğu da söylenemez. Bu durum, ayaklanmaların bastırılması aşamasında açıkça belirmiştir. Fakat yaşanan gelişmelerin farkında olan Osmanlı bürokratları, tamamen ümitsiz değillerdi. Çağın en güçlü ideolojisine ancak bir üst kimlik yaratabilecek yeni bir ideolojiyle karşı çıkıldığı takdirde başarılı olabileceklerini düşünüyorlardı. İşte Osmanlıcılık ideolojisi, bu düşüncenin bir ürünüydü ve dağılmaya yüz tutmuş imparatorluk için geliştirilen bir tür reçeteydi.⁴⁴⁴

"*İmtizâc-ı akvâm*" ya da "*ittihâd-ı anâsır*" gibi tamlamalarla da ifade edilen Osmanlıcılık, imparatorluk sınırları içerisinde yaşayan bütün unsurları din ve mezhep ayrımı yapmaksızın *Osmanlı* olarak kabul eden ve onları bu üst kimlik etrafında birleştirmeyi amaçlayan bir ideolojidi. Bu çerçevede Osmanlıcılık, her ne kadar tamamen terk edilemese de Osmanlı'nın geleneksel devlet ve toplum anlayışıyla zıt bir düzen öngörüyordu. Böyle bir düzende Osmanlıcılığın üç olası referans noktası olduğundan bahsedilir. Bunları şöyle sıralamak mümkündür:

1. Devlete ve onun başında bulunan kuruma, partiye yahut hükümdara bir kutsallık atfederek dinî ve etnik farklılıkların ötesinde bir sadakat odağı oluşturmak.
2. Üzerinde hayatın idame edildiği ortak toprak parçasına keza kutsallık atfederek "vatan sevgisi" söylemini kullanmak ve böylece toplumu meydana getiren bütün bileşenleri ortak bir paydada birleştirebilecek bir "vatanseverlik" duygusu yaratmak.
3. Dinî ve etnik farklılıkların üzerinde bir üst kimlik oluşturmak suretiyle "laik bir ulus" tasarımı önermek.⁴⁴⁵

Uygulamada bu referans noktalarının işlerliği farklı düzeydeydi. Öncelikle ağırlığın ilk noktaya verildiği düşünülmektedir. Oldukça yeni olan ikinci referans noktasının resmî söylemde sıklıkla gündeme getirilmese de dönemin aydın muhalefet

⁴⁴⁴ Somel, **a.g.m.**, ss.90-91; Cevdet Küçük, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Millet Sistemi' ve Tanzimat", **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, (5. Baskı), (Ed. H. İnalçık & M. Seyitdanlıoğlu), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s.546; M. Şükrü Hanioglu, "Osmanlıcılık", **TCTA**, C.5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.1390. Yaşanan milliyetçi ayaklanmalar ve sonuçları hakkında daha ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. E. Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi: Nizâm-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)**, (4. Baskı), C.V, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983, ss.102-122.

⁴⁴⁵ Somel, **a.g.m.**, ss.91-92.

hareketlerinde önemli bir yer tuttuğu kaydedilmiştir. "Laik ulus" tasarımının ise I. Meşrutiyet Dönemi hariç, 1908 öncesinde görülmediği ifade edilmiştir. Devlet merkezli bu Osmanlıcılık anlayışının kökenleri, 19. yüzyıl öncesine gitse de açık belirtileri bu yüzyılın başlarında görülmüştür.⁴⁴⁶

19. yüzyılın hemen ilk yıllarında yüzleştiği çeşitli milliyetçi ayaklanmalar ve dış güçlerin baskıları karşısında zor durumda kalan Sultan 2. Mahmud, bir taraftan desteklerini temin etmek üzere Batı medeniyetine yönelirken, diğer taraftan "*ben tebaanın Müslüman'ını camide, Hıristiyan'ını kilisede, Musevi'sini havrada fark ederim. Aralarında başka bir gûna fark yoktur. Cümlesi hakkındaki muhabbet ve adaletim kavîdir ve hepsi hakiki evlâdımdır*"⁴⁴⁷ sözleriyle Osmanlılık vurgusunda bulunmuştur. Aynı vurgu, benzer ifadelerle 3 Kasım 1839 tarihinde bir başka Osmanlı sultanı tarafından resmî bir belgede yapılmıştır. Gülhane'de ilan edilen *Hatt-ı Hümayûn*'da Sultan Abdülmecid, hangi din ve mezhepten olursa olsun bütün tebaasına can, mal, ırz ve namus güvenliği teminatı vermiştir. Sultan'ın düşüncesine göre, bunlar son derece hassas konulardır; devletin geleceği, milletin huzur ve mutluluğu ve vatan sevgisi adına mutlaka güvence altına alınmalıdırlar.⁴⁴⁸ Bununla birlikte, Osmanlı yönetiminin sadece bu *Hatt-ı Hümayûn* ile yetinmediğinin altını çizmek gerekir. Devlet erkânı her aşamada tebaanın hukuksal eşitliğine dikkat çekmeyi ve kendilerinin hiçbir ayrımcılığa maruz kalmayacaklarının teminatını vermeyi ihmal etmemiştir. Öyle ki Rıza Paşa'nın Midilli'de toplanan İzmir, Sakız ve Kavala Rum, Ermeni ve Yahudi cemaatlerinin önde gelenlerine söylediği şu sözlerde söz konusu eşitliğin ve verilen teminatın açık bir anlatımını bulmak mümkündür:

Cümlemizin metbû-i müfahhamı (padişahı) ve eb-i müşfiki (şefkatli babası) olan zât-ı şevket-simât-ı hazret-i pâdişâhî sizin aranızda kendi efrâd-ı ailesi miyânına geliyormuş gibi gelmiştir. Sizin meserretinizle mesrûr, sizin ıztırâbınız ile müteallim oluyor. Cenâb-ı Hakk'ın zât-ı hümayûnlarına tevdi' buyurduğu vazâifin ehemmiyetini pek iyi takdir eylediği için tebaasına, ecdâd-ı izâmına, nefs-i hümayûnlarına karşı

⁴⁴⁶ Somel, a.g.m., ss.92-93.

⁴⁴⁷ E. Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi: Islahat Fermanı Devri (1861-1876)**, (3. Baskı), C.VII, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983, s.298. Bu ifadelerin farklı bir versiyonu için ayrıca bkz. Ed. Engelhardt, **Türkiye ve Tanzimat: Devlet-i Osmâniyye'nin Târih-i Islahâtı (1826-1882)**, (Mütercimi: Ali Reşad), Kanâat Kütübhânesi-Mürettibîn-i Osmâniyye Matbaası, İstanbul,1328, s.37.

⁴⁴⁸ "Gülhâne'de Kırâat Olunan Hatt-ı Hümayûn'un Sûretidir", (26 Şa'bân 1255/3 Kasım 1839), **Düstûr**, Tertîb-i Evvel, C.1.a, ss.4-7.

mükellef olduğu vazâif nezd-i şâhânelerinde mechûl değildir. Şiâr-ı tâbiyeti, lâzıme-i sadâkati hüsn-i ifâyâ gayret eylediğiniz sırada zât-ı hazret-i pâdişâhînin adâletinden bir an bile şübhe etmemenizi nâm-ı nâmî-i hükümdârîlerine olarak size beyân eylemekle iktisâb-ı fahr ve mübâhât eylerim. Müslüman, Hıristiyan, Musevi hepiniz bir hükümdarın tebaası, bir pederin evlâdısınız. Zât-ı şevket-simât-ı hazret-i şehir-i yârî bi'l-cümle tebaasının ırz ve namusunu, can ve malını taht-ı te'mîne alan kavânine memâlik-i şahânelerinin her tarafında harfiyen riâyet edilmesi azm-i kat'îsinde buldukları için içinizde dûçâr-ı zulm ve gadr olan kimseler var ise hemân meydana çıksunlar, lâzıme-i adâletin icrâsını talep etsünler... Müslüman veya Hıristiyan, zengin veya fakir, me'mûrîn-i mülkiyye, askeriyye veya rûhâniyye, el-hâsıl bütün tebaa-i Osmâniyye mizân-ı adâleti herkes için sûret-i mütesâviyede isti'mâl eden pâdişâhın, âmâl-i hayriyyesinden tamamen emin olmalıdırlar. Bir cürüm ve kabâhati olanlar havf-ı mücâzât ile titresünler, iyi kimseler ve sâdık bendeler ise mükâfât beklesünler.⁴⁴⁹

Bu ifadelerle bütün tebaayı kuşatan sultanın adaletinde hiçbir şüpheye yer olmadığı vurgulanarak aynı zamanda ona ve onun nezdinde devlete sadakat bağları da tahkim edilmeye çalışılmıştır. Böylelikle imparatorluk topraklarında adaletsizliğin ve dolayısıyla devlete sadakat bağlarının zayıflamasının yol açtığı ayrılıkçı oluşumların önüne geçilmeye ve tebaanın kalbi fethedilerek Osmanlılık etrafında bir araya gelmeleri daha da kolaylaştırılmaya çalışılmıştır.

Bu, bir bakıma imparatorluk sınırları içerisinde yaşayan gayrimüslim tebaanın türlü sıkıntılara maruz kaldığı ve bu nedenle mutlaka himaye edilmeleri gerektiği bahanesiyle müdahalede bulunmak niyetinde olan dış güçlerin böyle düşüncelerinin önüne önemli bir set çekildiği anlamına da geliyordu. Fakat söz konusu güçler Osmanlı'nın ilgili tebaasını tahrik etme girişimlerinden geri durmamışlardır. Bu nedenle Bâbiâli, yönetimleri altındaki gayrimüslim tebaaya karşı adaletle davranmaları ve kalplerini hoş tutarak yapılan tahriklere mahal vermemeleri için yerel yöneticilere önemli uyarılarda bulmayı göz ardı etmemiştir.⁴⁵⁰

Bu açıklamalardan da anlaşıldığı üzere, *tebaaya adalet ilkesi* resmî söylemde sıklıkla yer bulmuştur. Fakat S. Akşin Somel'e göre, uygulamada söz konusu tebaanın eşitliği ciddi bir ilgiye mazhar olamamış ve 1856 öncesinde bu doğrultuda atılan adımlar sınırlı kalmıştır. Bu sınırlı adımlardan biri, 1840'tan sonra teşkil edilen

⁴⁴⁹ Engelhardt, a.g.e., ss.67-68.

⁴⁵⁰ Halil İnalcık, **Tanzimat ve Bulgar Meselesi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1943, ss.4-5.

eyalet meclislerinde gayrimüslim cemaat temsilcilerine de yer verilmesiydi. Bir diğer adım ise İslâmiyet'ten çıkanların idam edilmesi uygulamasının büyük ölçüde İngiltere'nin diplomatik baskısıyla 1844 yılından itibaren sona erdirilmesiydi.⁴⁵¹ Bu adımlara şunu da eklemek gerekir ki vergilendirme konusunda da gayrimüslim tebaanın şikâyetleri dikkate alınmış ve burada yaşanan yolsuzlukları gidermek adına Mart 1840 tarihinden itibaren bazı düzenlemeler yapılmıştır.⁴⁵²

Bu ve benzeri konularda atılan adımlar, sınırlı olmakla birlikte, Osmanlı tebaası arasında birçok açıdan eşitliği temin ederek yeni bir düzen kurma çabalarının dikkate değer yansımalarıydı. Fakat bu çabalardan istenen sonuç alınamıyordu. Daha da önemlisi gayrimüslim tebaanın hoşnutsuzluğu sürmüştür. Bu durum mevcut iktisadî ve malî koşullar, halkın ve memurların taassup ve emniyetsizlikleri, şiddetli menfaat çatışmaları, Tanzimat siyasetinin halk tarafından benimsenmemesi, iç ve dış sorunların fazlalığı gibi nedenlerden ileri geliyordu. Eşitlik esasına dayalı olan Osmanlılığın tam anlamıyla hayata geçirilebilmesi ve dolayısıyla gayrimüslim tebaanın tatmin ve teskin edilmesi, her şeyden önce imparatorluk sathında bu sorunların izale edilmesine bağlıydı.⁴⁵³

Bâbîâli, şüphesiz bunların farkındaydı. Bu konuda bazı girişimlerde bulunmamış değildi. Fakat Batı'da 1848 ihtilallerinin yarattığı travma imparatorluk topraklarını tehdit etmeye, Rusya'nın ve çeşitli Balkan güçlerinin tahrikleriyle sıkıntılar iyice artmaya başlamıştır. Özellikle vergiler, toprak ağalarının zulümleri ve dolayısıyla toprak meselesi nedeniyle işler iyice çığırından çıkmış ve gayrimüslim tebaanın hoşnutsuzluğu had safhaya ulaşmıştır. Bütün bu gelişmeler, Rumeli'de önemli ayaklanmaların baş göstermesinde ciddi bir rol oynamıştır. Ayaklanmalar bastırılmakla birlikte bu yöndeki teşebbüsler ve gayrimüslim tebaanın şikâyetleri bitmiş değildi. Gayrimüslimlerin açıkça birtakım haksız muamelelere maruz kaldıkları, hakir görüldükleri ve dolayısıyla eşitlik ilkesine tamamen uyulmadığı yolunda artan şikâyetler, Batılı güçleri harekete geçirmiş ve gayrimüslimlerin lehine Bâbîâli'ye bazı telkinlerde bulunmaya sevk etmiştir. İngiltere ve Fransa gibi Batılı güçlerin bu telkinlerinin arka planında, daha ziyade Balkanlardan Akdeniz'e doğru

⁴⁵¹ Somel, **a.g.m.**, s.96.

⁴⁵² İnalçık, **a.g.e.**, ss.7-8; Karal, **Osmanlı Tarihi: Nizâm-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)**, (4. Baskı), C.V, s.176.

⁴⁵³ İnalçık, **a.g.e.**, ss.8-11.

genişleyen Rus nüfuzundan duydukları kaygı yatıyordu. Kırım Savaşı, bu aşamada önemli bir dönüm noktası olmuştur. Rusya'ya karşı Osmanlı yönetimini destekleyen İngiltere ve Fransa, bir taraftan söz konusu kaygılarını giderirken, diğer taraftan Osmanlı'ya verdikleri desteğin karşılığını gayrimüslimlere önemli haklar tanıyan bir fermanla almayı da ihmal etmemişlerdir.⁴⁵⁴ Müslim-gayrimüslim tebaa arasında birçok bakımından eşitliğin sağlanmasında ve nihayetinde devlet eliyle uygulanmaya çalışılan Osmanlıcılığın geleceği bakımından Şubat 1856 tarihinde ilan edilen *Islahat Fermanı* oldukça önemli bir basamaktı. *Gülhane Hattı*'na nazaran daha kapsamlı tutulan bu fermanın ana hatları şöyleydi:

1. Önceden teminat altına alınmış olan can, mal, ırz ve namus güvenliği bir kez daha vurgulanmış ve gayrimüslim cemaatlere tanınan imtiyazlar tekrarlanmıştır.
2. Gayrimüslim cemaat liderlerinin yetkileri, seçimleri ve cemaatlerin yönetimlerine ilişkin düzenlemeler getirilmiştir. Bunlara ait yapıların (kilise, mektep, hastane ve mezarlık) aslına uygun olarak tamir edilebileceği yahut mülkî bir engel olmadığı sürece yenilerinin dahi yapılabileceği kararlaştırılmıştır. Öte yandan ibadet özgürlüğü, sınıflar arasında kullanılan birtakım ifadeler, memuriyet, eğitim, yargı, vergi, askerlik ve idarî işler noktasında önemli kararlara da imza atılmıştır. Buna göre,
3. Osmanlı tebaasından olan hiç kimse dinî ibadetlerini yapmaktan men edilemeyecek, bundan ötürü sıkıntı görmeyecek, hiç kimse din ve mezhep değiştirmeye zorlanmayacaktır.
4. Mezhep, dil veya cinsiyet/ırk itibarıyla bir sınıfı, diğer bir sınıftan aşağı/hakir gösteren bütün tabirler, sözler, savlar resmî yazışmalardan kaldırılmıştır. Halk arasında veya memurlar tarafından utanç verici yahut namusa dokunur her türlü tarif veya tanımların kullanımı da yasaklanmıştır.
5. Hangi milletten olursa olsun Osmanlı tebaasından olan herkes liyakatlerine göre devlet memuru olabilecektir.
6. Gerekli koşulları sağladıkları takdirde Osmanlı tebaasından olan herkes askerî ve mülkî mekteplere kabul edilebileceklerdir. İmparatorluk dâhilindeki her cemaat kendi mekteplerini açabilecek, fakat bu mekteplerin öğretim yöntemleri ve muallimlerinin seçimi üyeleri sultan tarafından atanmış *muhtelit/karma* bir *Meclis-i Maârif*'in kontrolünde olacaktır.
7. Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında yahut gayrimüslimlerden çeşitli mezheplere bağlı olanların kendi aralarında meydana gelecek ticaret veya cinayet davaları *muhtelit/karma* mahkemelere havale edilecektir. Alınan karara göre bu mahkemelerde duruşmalar açık olacak, davacı ve davalı duruşmalarda hazır bulunacak, gösterdikleri şahitler bu görevlerini daima

⁴⁵⁴ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. İnalçık, **a.g.e.**, ss.11-16, 36-107; Karal, **Osmanlı Tarihi: Islahat Fermanı Devri (1861-1876)**, (3. Baskı), C.VII, ss.298-299.

kendi dinî usul ve mezhepleri uyarınca yapacaklarını birer yeminle onaylayacaklardır. Hukuk-ı âdiyye ile ilgili davalar, eyalet ve sancak karma mahkemelerinde vali ve kadı huzurunda şeriat hükmünce veya usulüne göre görülecektir. Bu mahkemelerde de duruşmalar açık olacaktır. Gayrimüslim iki kişi arasında mirasa ilişkin yaşanan özel davalar ise istenilmesi halinde patrik, ilgili cemaat reisleri ya da meclisleri aracılığıyla da görülebilecektir.

8. Vergiler, sınıf ve mezheplerine bakılmaksızın bütün Osmanlı tebaasından aynı şekilde tahsil edilecektir. Bununla birlikte, Aşar'ın tahsilinde yaşanan suistimaller ortadan kaldırılacak ve tahsilât artık peyderpey doğrudan gerçekleştirilecektir.
9. Müslümanlar gibi gayrimüslimler de askerlik hizmetini yerine getirecek, fakat bedelini ödedikleri takdirde fiilen bu hizmetten muaf olabileceklerdir. Gayrimüslimlerin askerî sınıflar içerisindeki istihdam şekilleri hakkında gerekli olan nizamname en kısa zamanda yayımlanacaktır.
10. Eyalet ve sancak meclislerinde bulunan Müslim ve gayrimüslim üyelerin seçimlerini belli bir düzene koymak ve oylamanın doğru bir şekilde gerçekleştirilmesini sağlamak üzere bu meclislerin düzen ve teşkilleri hakkındaki hükümler iyileştirilecektir. Bununla birlikte, gayrimüslim cemaatlerin dinî liderleri ve bu cemaatlerden sultan tarafından bir yıl süreyle atanacak birer memur tüm tebaayı ilgilendiren konuları görüşmek üzere *Meclis-i Vâlâ*'ya da katılabileceklerdir.⁴⁵⁵

Bu hükümlerin dışında daha birçok önemli noktaya temas eden *Islahat Fermanı*, çok geçmeden yürürlüğe konulmuştur. Yargı sahasında, yerel yönetimde, bürokrasiye girişte, ekonomik yaşamda ve elbette ki Osmanlıcılığın etkin kılınmasında başat rol oynayan eğitimde tam anlamıyla olmasa da Müslim-gayrimüslim eşitliği, birlik ve beraberliği sağlanmaya çalışılmıştır. Özellikle Midhat Paşa'nın Tuna Vilayeti dâhilindeki uygulamaları, *Islahat Fermanı* sonrası dönemde Osmanlıcılığın "*laboratuvarı*" olma özelliği arz ediyordu. *Islahane* uygulaması bu açıdan dikkate değerdir. Midhat Paşa'nın bu çalışmaları, Osmanlılık doğrultusunda daha sonra atılacak adımlara önemli bir basamak/örnek teşkil etmiştir.⁴⁵⁶

Bütün bu gelişmelerle birlikte, fermanın Osmanlı tebaası üzerindeki etkileri farklı bir şekilde tezahür etmiştir. Ferman, *millet-i hâkime* ile birçok açıdan eşit hale gelen gayrimüslim tebaa arasında genel olarak sevinçle karşılanmıştır. Fakat yetkileri sınırlandırılmış olan cemaat liderleri bu fermanın pek de hoşnut değillerdi. Osmanlı

⁴⁵⁵ "Islahâta Dâir Taraf-ı Vekâlet-i Mutlakaya Hitâben Bâlâsı Hatt-ı Hümâyûn ile Muvaşşah Şeref-Sâdır Olan Fermân-ı Âli'nin Sûretidir", (11 Cemâzi-yel Âhire 1272/18 Şubat 1856), **Düstûr**, Tertîb-i Evvel, C.1a, ss.8-13.

⁴⁵⁶ Osmanlıcılığın *Islahat Fermanı* sonrası dönemdeki uygulama sahalarıyla ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Somel, **a.g.m.**, ss.97-100.

İmparatorluğu'nda öteden beri Müslümanlardan sonra sırasıyla Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler muteber sayılırdı. Oysa *Islahat Fermanı* ile bunların hepsi eşit sayılmış ve Rumlardan bazıları "*Devlet bizi Yahudilerle beraber etti. Biz İslâm'ın tefevvukuna razı idik*" diyerek bu duruma itiraz etmişlerdir. Fermanın askerlikle ilgili hükmü de söz konusu memnuniyetsizliğin bir diğer kaynağıydı. Büyük ölçüde Batılı güçlerin etkisi altında hazırlanmış olan fermanın Müslüman cephesindeki etkisi ise daha büyük olmuştur. Bazı Müslümanların⁴⁵⁷ memnuniyetleri bir yana, *Islahat Fermanı* Müslümanlara ziyadesiyle dokunmuştur. Pek çoğu, atalarının kanlarıyla kazandıkları kutsal haklarını artık kaybettiklerini ve Müslümanların *millet-i hâkime* olmaktan çıktıklarını kaydetmişlerdir. Dolayısıyla Osmanlı tebaasının eşitliği esasına dayanan Osmanlıcılık ideolojisi, Müslümanların nazarında artık yara almış bir durumdadır. Fermanla ilgili sert eleştirilerde bulunan Tanzimat'ın mimarı Mustafa Reşid Paşa ise böylece Osmanlı'nın bağımsızlığının zedelendiğini ve Batılı devletlere Osmanlı'nın iç işlerine karışmak noktasında resmî bir müdahale hakkı tanındığını vurgulamıştır.⁴⁵⁸ M. Reşid Paşa'nın düşünceleri çok geçmeden gerçekleşmiştir. Batılı güçler, sözde

⁴⁵⁷ Cevdet Paşa'nın "*birtakım alafranga çelebi*" olarak nitelediği bu Müslüman kesim, Ahmed Refik'e göre, "*Garp fikirleriyle yetişen gençler*"di. Bu gençlerle aynı fikirde olan ve bu düzlemde değerlendirmelerde bulunan Ahmed Refik, büyük ölçüde Cumhuriyet Dönemi'nin sunduğu düşünce ikliminde, Osmanlı yönetimini sert bir dille eleştirmiş ve Müslim-gayrimüslim eşitsizliğinin kaynağını teşhis etmekte zorlanmamıştır. Ona göre, Osmanlı yönetiminin gayrimüslimlere karşı yıllarca süren ve insanî hislerle uyuşmayan tavrı ve uygulamaları düpedüz bir haksızlıktı. Osmanlı sultanlarının gayrimüslimlere reva gördükleri böylesi bir yaklaşım, kendilerine Araplardan miras kalmıştı. Bunu ilk başlatan ise Hz. Ömer'di. Fakat bu iki grup arasındaki eşitsizlik yavaş yavaş değişmeye başlamıştır. Bu gerçeği anlayanlar ise halktan ziyade Avrupa terbiyesiyle yetişmiş Türk ricaliydi. İşte *Islahat Fermanı*, bu ricalin eseri idi ve Avrupa'da Katolikler ile Protestanlar arasındaki eşitsizliği ortadan kaldıran *Nant Fermanı* gibi bir şeydi. Bu anlatımıyla Osmanlı geçmişini ve Arapları ötekileştiren Ahmed Refik, eleştirilerini sürdürmüştür. Ona göre fermanın Müslümanlar üzerinde yarattığı üzüntü ise eşitliği, adaleti, hakkı ve kanunu dindaşlarından dahi esirgeyen Osmanlı yönetiminin "*yeniçeri zihniyeti*"nden ileri geliyordu. Nitekim Müslümanların gayrimüslimlere tanınan haklar karşısında üzülmeleri, içinde yaşadıkları kanunsuzluk ve adaletsizlik devrine kendilerinin de yabancı olduklarına bir delildir. Dolayısıyla bu üzüntüleri temelsizdir. Devamında Cevdet Paşa'nın verdiği bilgileri nakleden Ahmed Refik'in yaptığı bu değerlendirmeler için bkz. Ahmed Refik, "*Türkiye'de Islahat Fermanı*", **Türk Tarih Encümeni Mecmûası**, No:4 (81), (1 Temmuz 1340/1924), ss.193-215.

⁴⁵⁸ Cevdet Paşa, **Tezâkir**, (Yay. Haz. Cavid Baysun), C.1-12, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, ss.67-68, 82. Müslim-gayrimüslim eşitliğini tesis etmek üzere atılan adımlara karşı Müslüman kitle arasında görülen hoşnutsuzluk, hatta isyana varan sert tepkiler daha *Islahat Fermanı* yayımlanmadan önce belirmiştir. Söz gelimi 1855 yılında, Osmanlı yönetiminin köleliğin kaldırılması, Hıristiyanlara eşit haklar verilmesi ve kadınlara birtakım haklar tanınması gibi bazı reformları hayata geçireceğine dair söylentilerin ortaya çıkması üzerine Mekke ulemasının lideri Şeyh Cemal, tasarlanan bu yenilikleri kınayan bir fetva yayımlamıştır. Sert bir dille kaleme alınmış olan bu fetvayı, Osmanlılara karşı cihad çağrısı ve Osmanlı yönetimine karşı bir isyan takip etmiştir. Bkz. Doğan Duman, **Demokrasi Sürecinde Türkiye'de İslamcılık**, (2. Baskı), Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 1999, ss.15-16.

gayrimüslimler lehine ıslahat yapılmasını sağlamak, fakat esasen kendi menfaatlerini temin etmek üzere Osmanlı iç işlerine müdahaleye başlamışlardır. Osmanlı bürokratları gayrimüslimleri hoşnut edecek ve böylece dışarıdan ümitlerini kesecek türlü önlemlerin alınması kanaatindeydiler. Bu sayede, Batılı güçlerin müdahale şansı da bertaraf edilmiş olacaktı. Fakat Batılıların Osmanlı coğrafyasında menfaatleri söz konusu olduğu sürece gayrimüslimler için düşünülenlerin ve bu doğrultuda atılan/atılacak iyi niyetli adımların müdahalelerini kesmek üzere onları pek de memnun ettiği yahut edeceği yoktu. Hatta *Islahat Fermanı*'nın etkileri başta olmak üzere çeşitli nedenlerle imparatorluğun farklı noktalarında birtakım ayaklanmalar, birbirini tetikleyen lokal yönetsel ihtilaflar baş göstermiş ve bu gelişmeler müdahalelerini daha da arttırmalarında itici bir rol oynamıştır.⁴⁵⁹ İmparatorluğun içine girdiği bütün bu koşulların ve daha birçok olumsuz gelişmenin müsebbibi görülen Bâbîâli'ye karşı bir muhalefet hareketinin meydana gelmemesi için artık hiçbir sebep yoktu. İşte *Yeni Osmanlılar* hareketi, böyle bir ortamda doğmuştur.

Esas amaçları memlekette meşrûfî bir düzen tesis etmek olan *Yeni Osmanlılar*, Batı'da bulunmuş ve yabancı dil bilen aydınlardan oluşuyorlardı. Bâbîâli'nin otoriter yönetimine karşı önemli bir aydın muhalefeti başlatan *Yeni Osmanlılar*, aşağıda ayrıntılandırıldığı üzere bir taraftan İslâmcılık ideolojisiyle ilgili tartışmalar yürüterek bu konuda ilk tohumları atarken diğer taraftan *Islahat Fermanı*'nın Müslümanlar üzerinde yarattığı travmayı izale etmeyi ve Müslim-gayrimüslim eşitliğini esas alan Osmanlıcılığı meşrûfî bir düzen içerisinde işler hale getirmeyi düşünüyorlardı.⁴⁶⁰ Bu konuda ilk adım, kendilerini himaye eden ve hareketlerine maddî desteğini esirgemeyen Mısır Hidivliği'nin önemli varislerinden Mustafa Fazıl Paşa tarafından atılmıştır. Muhalefetini bahane eden Bâbîâli'nin Mısır veraset fermanında yaptığı düzenlemeyle Hidivlik üzerindeki haklarından mahrum bırakılan M. Fazıl Paşa, bunun üzerine Sultan Abdülaziz'e hitaben 1867 yılında Fransızca bir mektup kaleme almıştır.⁴⁶¹ M. Fazıl Paşa, mektupta ilk aşamada bir durum tespiti

⁴⁵⁹ Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. E. Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi: Islahat Fermanı Devri (1856-1861)**, (2. Baskı), C.VI, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1976, ss.14-28, 32-76; Karal, **Osmanlı Tarihi: Islahat Fermanı Devri (1861-1876)**, (3. Baskı), C.VII, ss.3-39.

⁴⁶⁰ Somel, **a.g.m.**, s.100; Karal, **Osmanlı Tarihi: Islahat Fermanı Devri (1861-1876)**, (3. Baskı), C.VII, ss.300-302.

⁴⁶¹ Karal, **Osmanlı Tarihi: Islahat Fermanı Devri (1861-1876)**, (3. Baskı), C.VII, ss.302-304.

yapmıştır. Ona göre sultanların sarayına güç giren şey doğruluktur, gayrimüslimlerin gerçekleştirdikleri ayaklanmalarda dış güçlerin parmakları olduğu gibi mevcut yönetimin de kabahati vardır, zannedildiği gibi zulüm gören, bela çeken, tahkir edilenler gayrimüslim tebaa değil, himayeden yoksun kalmış olan Müslümanlardır, gayrimüslimler arasında olduğu gibi Müslümanlar arasında da kötü ahlâk her geçen güç artmakta, derinleşmekte ve yayılmaktadır, düzenin kaynağı hürriyettir ve yerini hiçbir şey dolduramaz, devletin ezilmesinin sebebi vergi tahsilindeki düzensizlik ile halkın cehalet ve tembelliğidir, Müslümanların üretken ve çalışkan olmalarına mani olan şey, mülkî yönetim tarzının bozukludur. M. Fazıl Paşa, bu tespitlerden sonra çözüme odaklanmıştır. Önerdiği çözüm yolu ise *nizâmât-ı serbestâne* diye tanımladığı meşrûfî düzendir. Bu düzende, Müslümanlar ile gayrimüslimler hak ve vazifeleri itibariyle eşit olacaktır. Böylece *hâkim* ve *mahkûm* arasında meydana gelmesi Batılılarca imkânsız görülen adalet sağlanmış olacak ve nihayet söz konusu devletlerin müdahaleleri de son bulacaktır.⁴⁶² Sözün özü, M. Fazıl Paşa Osmanlıcılığın ancak böyle bir yönetim tarzı altında tam anlamıyla tecelli edebileceğine inanıyordu.

Hareketin önde gelen isimlerinden Namık Kemal'in düşünceleri de farklı değildi. Batıların etkisiyle Islahat Fermanı'nı ilan ettiği için Bâbiâli'yi sert bir dille eleştiren Namık Kemal, gayrimüslimlere birtakım haklar tanınmasını ve bu çerçevede Batılı güçlerin hoşnut kılınmasını doğru bulmuyordu. Ona göre, Bâbiâli bunu yapmak yerine meşrûfî düzene geçmeliydi. Bu yönde bir adım atılmakla hem söz konusu güçlerin müdahaleleri engellenmiş hem de devletin geleceği garanti edilmiş olacaktı.⁴⁶³ Bununla birlikte, vatan şairi Müslim-gayrimüslim, bütün Osmanlı tebaasının birtakım farklılıklarına rağmen eşit haklara ve ortak menfaatlere sahip olduğunu düşünmekteydi. Bu hak ve menfaatlerin en önemli *garantörü* ise üzerinde hayatın birlik ve beraberlik içinde idame edildiği "*vatan*"dı. *Vatan*'ı Osmanlılığın

⁴⁶² Mustafa Fazıl, **Paris'den Bir Mektûb: Sultan Abdülaziz Hân'a Paris'de Cem'iyet-i Ahrâr Reisi Mısırlı Mustafa Fazıl Paşa Merhûm Tarafından Gönderilen Mektûb Tercemesidir**, Artin Asaduryan Matbaası, Dersâdet, 1326, ss.3-28. Fransızca "*Lettre adressée à sa Majesté le Sultan par S.A. le Prince Mustapha Fazil-Pacha*" başlıklı mektubun 24 Mart 1867 tarihinde *La Liberté* gazetesinde yayımlanmış olan nüshası için bkz. M. Kaya Bilgegil, **Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerine Araştırmalar I: Yeni Osmanlılar**, Baylan Matbaası, Ankara, 1976, ss.14-30. Mektupla ilgili bir değerlendirme için ayrıca bkz. Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, ss.307-314.

⁴⁶³ **Hürriyet**, No:4, (30 Rebiü'l Evvel 1285/20 Temmuz 1868)'den naklen İhsan Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", **Tanzimat 2**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1999, s.795.

önemli bir basamağı olarak gören Namık Kemal kuvvet, başarı, mutluluk ve medeniyet gibi birçok şeyin hep birlik ve beraberlikle gerçekleşebileceği inancındaydı. Ona göre bu, dünyanın birçok yeri için geçerliydi. Dolayısıyla dünya üzerinde hal böyle iken geleceği ayrılık üzerinde inşa etmek doğru değildi. Herkes birbiriyle kaynaşmak istiyor, ancak zihinlerde "*o kaynaşmaya yanaşmaz*" şüphesi hüküm sürüyor ve bunun için hükümetten medet umuluyordu. Oysa bunun yolu, insanlar arasında ülfeti/dostluğu tesis etmekten geçmekteydi. Burada çocukluğun önemine işaret eden Namık Kemal, özellikle çocukların temel eğitimlerini aldıkları mekteplere bu anlamda ciddi bir misyon yüklemiştir. Onun nazarında, bu amaca ulaşmak için her cins ve mezhepten çocukları kabul edecek mektepler açılmalıdır. Bu mekteplerde yetişen çocukların arasına ayrılık tohumlarını ekmek, daha fidanken birbirine sarılan iki ağacı büyüdükten sonra birbirinden ayırmak kabilinden zordur.⁴⁶⁴

Yeni Osmanlılardan *Islahat Fermani*'na tepkili olan isimlerden biri de A. Hamdi Tanpınar'ın "*mizacı ile ihtirasları ve fikirleri arasında perişan*"⁴⁶⁵ ifadesiyle tasvir ettiği Ziya Paşa'ydı. Bâbîâli'nin dahi *Islahat Fermani*'nin hükümlerinin adetlere ve millî ahlaka aykırılığını inkâr etmediğinin altını çizen Ziya Paşa, "...*Hıristiyan tebaanın muhafaza-i hukûku üç dört kabza-i kefâlet altında te'mîn olunub, hattâ bu emniyyeti te'yîd maksadıyla Devlet-i Âliyye veyahûd idâre-i hazıra hukûk-ı İslâmiyye'nin vikâyesi vazifesini fedâ eyledi...*"⁴⁶⁶ sözleriyle Müslüman tebaa açısından reva görülen haksızlığa işaret etmiştir. Bu bağlamda ferman, gerçek anlamda eşitliği temin etmediği gibi Osmanlı topraklarında yaşanan birçok olumsuz gelişmenin de kaynağı sayılmıştır. *Zafernâme*'de bu olumsuz gelişmeleri tek tek sayan ve eleştirilerde bulunan⁴⁶⁷ Ziya Paşa da çözümü Meşrutiyet'te görüyordu. Çünkü o bir taraftan bütün Osmanlıları temsil eden üç yüz veya dört yüz kişinin, üç beş kişiden daha iyi ve etraflı düşüneceğine inanırken, diğer taraftan yürütmede sorumlu insanların yapacağı işlerin daha sağlam, daha doğru olacağı kanısındaydı. Bununla birlikte, kendisi yine de Meşrutiyet konusunda Namık Kemal kadar cesur değildi. Bu konudaki önerisini, sultanın "meşrû" bağımsızlığı'nın zedelenmeyeceği

⁴⁶⁴ (Namık) Kemal, "İmtizâc-ı Akvâm", **İbret**, No:14, (20 Haziran 1288/2 Temmuz 1872), s.2.

⁴⁶⁵ A. Hamdi Tanpınar, **On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, (22. Baskı), (Yay. Haz. Abdullah Uçman), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2013, s.309.

⁴⁶⁶ **Hürriyet**, No:15, (18 Cemâzi-yel Âhir 1285/5 Teşrîn-i Evvel 1868)'den naklen Sungu, **a.g.m.**, ss.796-797.

⁴⁶⁷ Ziya Paşa, **Zafernâme**, (Yay. Haz. Fikret Şahoğlu), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, t.y.

ifadesiyle sınırlaması⁴⁶⁸ bunun önemli bir yansımasıydı. Devletin henüz duymaya tahammül edemediği hürriyet ve Meşrutiyet'e karşı Yeni Osmanlıların çok yönlü üyelerinden Ali Suavi de temkinli bir yaklaşım içerisindeydi. Hürriyet'i, mebusu ve Meşrutiyet'i sadece ağızından kaçırmakla yetindiği ve bunları halka fısıldamak için vesileler aradığı söylenen Ali Suavi, öfke ve mizacından ötürü kimi zaman Meşrutiyetçi kimi zaman da padişahçı olarak görülmüştür.⁴⁶⁹ Öte yandan, ilk Türkçülerden Süleyman Hüsnü Paşa ve Bursalı M. Tahir'den daha eski bir Türkçü sayılan ve bu bağlamda Osmanlılık karşıtı olduğu düşünülen⁴⁷⁰ Ali Suavi, aslında tamamen bu şekilde değerlendirilmemelidir. 19. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde, "*bugün Osmanlı İmparatorluğu'nu meydana getiren bütün halklar tek bir milliyettendir: Osmanlı milleti*"⁴⁷¹ diye yazması bu gibi kesin yargılara karşı daha ölçülü yaklaşmayı gerekli kılmaktadır.

Aynı tarihlerde imparatorluğun Rumeli topraklarında, A. Suavi'nin "Osmanlı" tanımına hanel getirecek bir takım ayaklanmalar ve savaşlar görülmeye başlamıştır. Hersek'te vergilerin tahsilinde yaşanan suistimaller, toprak sahiplerinin yol açtığı sıkıntılar ve özellikle Rusya'nın bölgede izlediği Panslavizm politikasının yarattığı tahrikler sonucunda başlayan ayaklanmayı Bulgarlarınki izlemiştir.⁴⁷² Birbirini tetikleme özelliği olan bu gelişmeleri ise Sırbistan ve Karadağ'ın Osmanlı'ya savaş ilanı takip etmiştir.⁴⁷³ Yaşanan ayaklanmaların, savaşların ve beraberlerinde görülen dış müdahalelerin, zaten birçok açıdan sıkıntıda olan Osmanlı yönetimini iyice zora soktuğu açıktır. Nihayetinde yaşanan bu sorunların çözümü, Yeni Osmanlıların uzun bir zamandan beri savundukları meşrûti düzene geçişte görülmüş ve tam da *Tersane Konferansı*'nın başladığı esnada *Kanûn-ı Esâsî* ilan edilmiştir. Böylece Osmanlıcılığın tam anlamıyla işlevsel kılınması için gerekli görülen yönetim tarzı hayata geçirilmiş ve Ali Suavi'nin yukarıda yaptığı "Osmanlı" tanımı artık anayasal bir nitelik kazanmıştır. Aralık 1876 tarihinde ilan edilen Osmanlıların ilk anayasası

⁴⁶⁸ Tanpınar, **a.g.e.**, s.328; Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, ss.384-385.

⁴⁶⁹ M. Cemal Kuntay, **Sarıklı İhtilalci: Ali Suavi**, Ahmet Halit Kitabevi, İstanbul, 1946, ss.29-32,79.

⁴⁷⁰ Hilmi Z. Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi I**, Selçuk Yayınları, Konya, 1966, ss.101,105,111.

⁴⁷¹ Roderic H. Davison, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform (1856-1876)**, (Çev. Osman Akınhay), C.1, Papirüs Yayınevi, İstanbul, 1997, s.233.

⁴⁷² Karal, **Osmanlı Tarihi: Islahat Fermanı Devri (1861-1876)**, (3. Baskı), C.VII, ss.72-82, 96-101.

⁴⁷³ Danişmend, **a.g.e.**, ss.282-283, 291.

Kanûn-ı Esâsî'nin 8. maddesinde Osmanlı kimliği şöyle tanımlanmıştır: "*Devlet-i Osmâniyye tâbiyetinde bulunan efrâdın cümlesine her kangı din ve mezhebden olur ise olsun bilâ-istisnâ Osmanlı ta'bir olunur.*"⁴⁷⁴ Aynı kanunda kişi hürriyeti, din ve inanç hürriyeti, şirket kurma, dilekçeyle şikâyet hakkı, eğitim hakkı, kanun önünde eşitlik, memuriyet, kanuna dayalı vergilendirme, mülk ve hanenin masuniyeti, yargılanma, müsadere, angarya, işkence vb. konularda Osmanlılara tanınan hak ve hürriyetlerin çerçevesi çizilmiştir.

Nutkunda da kısmen bu çerçeveye dikkat çeken anayasanın mimarı Midhat Paşa, sultanın bütün Osmanlı tebaasına "*bir devlet tebaası ve bir vatan evlâdı*" nazarıyla baktığını, aralarında herhangi bir ayırım gözetmediğini, böylelikle "*yek-vücûd*" bir hale getirilmiş olan Osmanlıların dahi birbirlerinin kardeşlik ve vatandaşlık haklarına tamamen riayet etmeleri gerektiğini vurgulamıştır.⁴⁷⁵ Meclis-i Mebusan'ın açılışında ayan ve mebuslara yönelik nutkuna Osmanlı sultanlarının adil yönetimine, tebaalarının hak ve menfaatlerinin korunması için gösterdikleri özene, bu konuda attıkları adımlara işaret ederek başlayan ve devamında imparatorluğun içinde bulunduğu koşulların bir panoramasını sunarak *Kanûn-ı Esâsî*'nin neden ilan edildiğine değinen 2. Abdülhamid de,

bundan böyle kâffe-i tebaamız bir vatanın evlâdı olarak ve cümlesi bir kanûnun cenâh-ı himâyeti tahtında yaşayarak altı yüz bu kadar seneden berü hânedân-ı saltanatımızın unvânı olan ve sahâif-i tevârihde bunca âsâr-ı şevket-ü şânı mazbût bulunan nâm ile yâd olacaklardır. Şimdiye kadar kudret ve miknetin alem-i müşehiri olan 'Osmanlı' nâmının ba'd-ezîn kâffe-i tebaamız beyninde mevcûd olacak menâfi-i mütekâfilenin dahi devam ve muhâfazasına şâmil olacağını ümid ederim.⁴⁷⁶

sözleriyle açık bir Osmanlılık vurgusunda bulunmuştur. Bu vurguya göre, bütün Osmanlı tebaası "*bir vatanın evlâdı*" olarak *Kanûn-ı Esâsî*'nin himayesi altında yaşayacak, köklü ve şanlı bir geçmişi bulunan "Osmanlı" kimliğiyle anılacaklardır. Bu kimlik, aynı zamanda bütün tebaa arasında karşılıklı yükümlülüklerden kaynaklanan menfaatlerin de garantörü olacaktır. Burada şu noktaya da dikkat çekmek gerekir ki, Midhat Paşa'nınkinden olduğu gibi 2. Abdülhamid'in nutkunda da

⁴⁷⁴ Bkz. *Sûret-i Münife-i Hatt-ı Hümayûn ve Kanûn-ı Esâsî*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, (21 Şubat 1292/5 Mart 1877), s.6.

⁴⁷⁵ BOA., Y.EE., 70/47 (29 Zilhicce 1293/15 Ocak 1877).

⁴⁷⁶ "Nutm-ı Hümayûn-ı Hazret-i Pâdişâhî", *Takvim-i Vakâyi'*, No:1867, (8 Mart 1293/20 Mart 1877), s.2.

"vatan" Osmanlılığın değişmez bir kaidesi ve bütün tebaayı birtakım farklılıklarına rağmen bir noktada birleştiren önemli bir payda olarak ön planda tutulmuştur. Ne var ki olayların akışı Osmanlılık adına beslenen bütün bu ümitleri boşa çıkarmıştır. Özellikle Osmanlı-Rus Savaşı öncesinde yaşanan ayrılıkçı olayların etkisi bir yana, savaş sırasında yaşanan gelişmeler ve ortaya çıkan sonuçlar bu açıdan travmatik olmuştur.

Rumeli'de yaşanan ayrılıkçı gelişmeler üzerine bölgede reform yapılması için İstanbul'da gerçekleşen *Tersane Konferansı*'nda alınan kararlar, Osmanlı yönetimi tarafından reddedildiği gibi aynı amaca hizmet eden *Londra Protokolü* de kabul edilmemiştir. Bu hareket tarzı, Osmanlı yönetimini büyük bir savaşla yüzleşmek zorunda bırakmıştır. Rumeli'deki ayrılıkçı ayaklanma ve savaşlarda bizzat rol oynayan Rusya, Osmanlı ordularının iyice yıpranmasına yol açarak Nisan 1877 tarihinde Osmanlı'ya savaş ilan etmiş ve böylece bir anlamda işini kolaylaştırmıştır. Tarihe "93 Harbi" olarak geçen bu savaş esnasında bölgedeki gayrimüslimler Müslümanları öldürmeye ve Ruslar hamî pozunu takınarak Rumları ve Ermenileri de tahrike başlamışlardır. Bu gelişmeler doğal olarak Müslüman tebaa arasında sert bir reaksiyona yol açmıştır. Daha da önemlisi savaşın gidişatı üzerine Meclis-i Mebusan'da sultan aleyhinde birtakım tartışmalar başlamış ve kendisi yaşananlardan sorumlu tutulmuştur. *Kanûn-ı Esâsî*'nin sağladığı hak ve hürriyetler bazı gayrimüslim mebuslar tarafından farklı yorumlanmış; mecliste resmî dil, hatta "Osmanlılık" tartışılır bir hale gelmiştir. Meşrutiyet'in kazanımları sadece mecliste değil, meclis dışında da bazı unsurların (özellikle Rusların da tahrike başladığı Rumların ve Ermenilerin) ayrılık ve bağımsızlık girişimlerini körükleyince 2. Abdülhamid, Meclis-i Mebusan'ı tatil etmiş ve *Kanûn-ı Esâsî*'yi rafa kaldırmıştır. Bütün bu gelişmeler, Osmanlılık ideolojisine büyük bir darbe indirmiştir.⁴⁷⁷

Artık iç ve dış siyasette İslâmcılık ağırlık kazanmıştır. Osmanlılık ise Tanzimat sonrası işlerliğini kaybetmiş; ancak resmî söylemde varlığını sürdürdüğü gibi 2. Abdülhamid'in istibdat yönetimine karşı muhalefete başlayan Jön Türkler için de önemli bir alternatif olmuştur.⁴⁷⁸

⁴⁷⁷ Danişmend, **a.g.e.**, ss.299-311; E. Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)**, (2. Baskı), C.VIII, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983, s.498.

⁴⁷⁸ Hanioglu, "Osmanlılık", s.1391.

Farklı görüşlere sahip kişilerden oluşan Jön Türkler arasında Osmanlılık bakımından iki eğilim söz konusuydu. İlk eğilimde, geniş ve bütün unsurları içine alan Osmanlılık ideali, baskıcı olmayan bir zeminde imparatorluğun kurtuluş reçetesi olarak görülmüştür. Baskıcı olmayan zemin, meşrûti bir düzenden başka bir şey olmasa gerektir. Bu eğilimde, imparatorluğu meydana getiren unsurların dillerine ve milliyetlerine dokunmak gibi bir amaç söz konusu değildir. Bu unsurlardan hiçbirine herhangi bir üstünlük de tanınmamıştır. Dolayısıyla Türk'ün Arnavut'tan yahut Arap'tan bir üstünlüğü yoktur. Esas olan Osmanlılıktır. *Meşveret* gazetesinin, çeşitli etnik kökenlere sahip bir başyazarlık kadrosu oluşturması böyle bir eğilimin yansımasıydı. Öte yandan, bütün Osmanlıları birleşmeye davet eden yazılar da gazetede eksik olmamıştır. Dr. Abdullah Cevdet ve arkadaşlarının yönetiminde çıkan *Osmanlı* gazetesinde de bu eğilim yok değildi. "...Osmanlılık, Türklükden akdemdir..." diye yazan ve *Osmanlı*'nın yazı kurulunda bulunan Tunalı Hilmi Bey'in daha sonra değişecek olan düşünceleri başlangıçta bu noktadaydı. Bu eğilim çerçevesinde, başta *Osmanlı* gazetesi olmak üzere diğer Jön Türk yayın organlarında Arnavutlar, Kürtler ve Koço Ulahlar gibi yönetim nezdinde diğer unsurlara karşı bir denge oluşturduklarına inanılan gruplara ilgi gösterilmiş ve Osmanlılık eğilimleri takviye edilmeye çalışılmıştır. Böylece bu gibi sadık unsurlardan başlayarak Türklerin dışındaki diğer unsurlar arasında da bir Osmanlı milliyetçiliğinin uyandırılması umulmuştur. Bu sayede hem söz konusu unsurlar arasındaki ayrılıkçı eğilim ve girişimlerin önleneyeceği ve hem de imparatorluğa yönelik dış tehlikelerin bertaraf edileceği düşünülmüştür. Fakat yaşanan gelişmeler, Jön Türklerin bu eğiliminin pek de etkili olmadığını göstermiştir. Olumlu bir tepki alınacağı düşünülen unsurlar arasında bile çatlak sesler yükselmeye ve ayrılıkçılık düşüncesi güçlenmeye başlamıştır.⁴⁷⁹

Osmanlılık bağlamında Jön Türkler arasında görülen ikinci eğilim ise Türk unsurunun ön plana çıkarılmasıydı. İmparatorluk içerisinde de güç kazanan bu eğilim, siyasî zorunlulukların etkisiyle gittikçe ağırlık kazanmıştır. Artık yayın organlarında imparatorluğun aslî unsurundan yahut çok uluslu yapılarda bir unsurun

⁴⁷⁹ M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss.627,629-630; Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak...*, ss.213-215; Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri (1895-1908)*, ss.144,154-156,161-162,181,193,196-197.

hâkimiyetinin olağan karşılanmasından dem vurulmaya başlanmıştır. Türklerin kendilerine has özelliklerinin ön plana çıkarılması ihmal edilmemiş ve bu yöndeki vurgu belirgin bir hal almıştır. Tunalı Hilmi Bey'in Osmanlılığı Türklükten üstün gören düşünceleri yerini, Osmanlılık ile Türklüğü birbirine denk sayan bir anlayışa terk etmiştir. Ona göre öz Osmanlılar, Türklerdir.⁴⁸⁰ Başlangıçta Osmanlı bir çizgide yayın yapan, Osmanlılığın uygulanması, yayılması ve yerleşmesi için gerekli araçlara ışık tutan ve hükümetin Osmanlılığı ihlal eden tutumunu sert bir dille eleştiren *Şûrâ-yı Ümmet* de bu çizgiyi tamamen terk etmese de yönünü ağırlıklı olarak Türklere çevirmiştir. Bu eğilim, bir bakıma Batı basınında Türklerin bir "ırk" olarak birtakım ithamlara maruz bırakılmasına karşı Jön Türklerin gösterdikleri reaksiyonun bir yansımasıydı.⁴⁸¹ Nitekim Mart 1904'te Yusuf Akçura'nın *Türk'te* yayımlanan uzun makalesinde Osmanlılar için kurtuluş yollarından bir tanesinin "*ırk üzerine müstenid Türk milliyyet-i siyâsiyyesi*" olduğunu savunması ve açıkça olmasa da tercihini bundan yana yapması tesadüf değildir.⁴⁸² Bunun sonucunda 1904-1907 yılları arasında *Şûrâ-yı Ümmet* ve *Türk'ün* sütunları genelde ırk, özelde Türk ırkına ilişkin makalelerle dolup taşıdı. Fakat 1907 yılının sonlarına gelindiğinde, Cemiyet'in gizli yazışmalarında devam etse de Osmanlıcılığa dönüşmüş olan açık devrim propagandasında Türk ırkının üstün karakteristiklerine hiçbir şekilde atıfta bulunulmamıştır. Çünkü bu gibi tartışmaların Osmanlıcılıkla uyumsuz olduğu açıktır.⁴⁸³ Dolayısıyla Y. Akçura'nın Osmanlıcılığın artık uygulanamayacağına dönük tezine ve bu konuda çizdiği olumsuz tabloya rağmen bu ideolojiden tamamen ümit kesilmiş değildir. Hatta Jön Türklerin üzerinde uzlaştıkları noktalardan birini teşkil eden Meşrutiyet'in yeniden ilanı gerçekleşince Osmanlıcılık yine gündemdeki yerini almıştır. Bu ideolojinin önündeki istibdat engeli kalkmış ve *Kanûn-ı Esâsî* tekrar yürürlüğe konulmuştur. Böylece bütün tebaanın yine Osmanlıcılık etrafında bir araya gelmesini temin edecek koşullar oluşmuştur.

Meşrutiyet'in ilk günlerinde çeşitli unsurlar yaptıkları açıklamalarda kendilerinin her şeyden önce "Osmanlı" olduklarını, kötü ve karanlık günlerin artık

⁴⁸⁰ Hanioglu, **Bir Siyasal Örgüt Olarak...**, ss.630-632; Hanioglu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak...**, s.217.

⁴⁸¹ Mardin, **Jön Türklerin Siyasî Fikirleri (1895-1908)**, ss.255-257, 265-275.

⁴⁸² Yusuf Akçura'nın *Üç Tarz-ı Siyaset* başlıklı makalesindeki değerlendirmeleri için bu araştırmanın/tezin *Türkçülük* kısmına bakınız.

⁴⁸³ Hanioglu, **Preparation for a Revolution...**, p.297.

geride kaldığını ifade ediyorlardı. Ayrılıkçı Makedonya çeteleri bile şehirlere dönüyor, valiler tarafından sevinçle karşılanıyor ve silahlarını teslim ederek birer "Osmanlı" gibi yaşamak istediklerini açıklıyorlardı. Hemen akabinde çeşitli dinlerin liderleri birbirleriyle kucaklaşıyor ve meydanları farklı dillerde "eşitlik", "kardeşlik" ve "özgürlük" sloganlarını içeren dövizler süslüyordu. Aslında sorun bu kadar basit değildi. Nitekim öyle olmadığı çok kısa bir süre içerisinde anlaşılmıştır.⁴⁸⁴ İmparatorluğun genç anayasal rejimi, Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra ilk siyasî ve diplomatik krizleriyle yüzleşmeye başlamıştır. İlk günkü "Osmanlılık" şölenlerine gölge düşüren bu krizlerin ardı arkası kesilmemiştir. Bu ayrılıkçı hareketler aslında yeni bir şey değildi. Tebaası oldukları imparatorluğa karşı sürekli ayaklanan bazı unsurlar, daha önceden birtakım imtiyazlar elde etmişlerdir. Fakat asıl amaçları tamamen bağımsız olmaktı ve nitekim bu yolda ele geçen fırsatlardan yararlanmayı da ihmal etmiyorlardı. Hatta imparatorluğun içinde bulunduğu koşullardan faydalanarak Osmanlıcılığa asıl darbeyi indirecekleri günler için de hazırlanıyorlardı. Kısacası meşrûti bir zeminde savunulan Osmanlıcılık ideolojisi, imparatorluk sathında ayrılıkçı hareketlerin gerçekleşmesini engelleyememiştir.

Türkçülüğe ilgisi yeni olmayan ve dönemin başlarından itibaren örgütlenmeye başlayan Türkçülük hareketiyle temas kurmaktan da geri durmayan İttihâd ve Terakki Cemiyeti, büyük ölçüde Osmanlıcılık kaygısından ötürü bu hareketle arasına mesafe koymaya çalışmış; ancak imparatorluğun içinde bulunduğu bu koşullar altında mevcut ilgisinin dozunu giderek arttırmıştır. Oysa dönemin muhalefet fırkaları programlarında ağırlıklı olarak Osmanlıcı bir yaklaşım benimsemişlerdir. Fakat İttihâd ve Terakki'nin Ocak 1913'te tek başına iktidar olmasıyla birlikte, muhalif fırkalar düzeyinde görülen Osmanlıcı yaklaşım son bulmuştur.⁴⁸⁵ Bununla birlikte, gerek Balkan Savaşları öncesinde ve gerekse de savaşlar sürerken dönemin basınında Osmanlıcı ve Türkçü aydınların tartışmaları eksik olmamıştır. Osmanlıcılığı imparatorluğu dağılmaktan kurtaracak bir üst kimlik olarak gören bazı aydınlar, dağılmayı hızlandıracağını düşündükleri Türkçülüğü ve onu savunan Türkçüleri sert bir dille eleştirmişlerdir. 1911 yılında Sâtî' el Husrî ile Ziya Gökalp arasında eğitim bağlamında yaşanan tartışma bu anlamda önemlidir. Z. Gökalp,

⁴⁸⁴ Hanioglu, "Osmanlıcılık", s.1392.

⁴⁸⁵ Somel, **a.g.m.**, ss.110-112.

Emile Durkheim'in etkisiyle eğitim politikalarında sosyolojinin temel alınması gerektiğini savunuyordu. Bu görüşe karşı çıkan Sâti' Bey ise psikoloji taraftarıydı. Onun nazarında eğitimde amaç, sağlıklı bir birey yetiştirmek olmalıydı. İkili arasında eğitim ekseninde gerçekleşen bu tartışmada, toplumcu Türkçülük ile bireyci Osmanlılık anlayışları karşı karşıyaydı. Öte yandan, Balkan Savaşları devam ederken Dârülfünûn'da verdiği konferanslarda "*vatan fikri*", "*terbiye-i vataniyye*", "*vazâif-i vataniyye*", "*müdâfaa-i milliyye*" gibi önemli noktalara temas eden Sâti' Bey'in Osmanlılık yaklaşımında Fransızvari bir vatan anlayışı ve İslâm bağı gözlemlenir.⁴⁸⁶ Söz konusu savaşların sonlarına doğru gelindiğinde ise bu kez *İçtihâd* ve *Türk Yurdu* sütunlarında yine bir Osmanlılık-Türkçülük tartışmasına tanık olunmuştur. Yaşanan tartışmanın fitilini, *İçtihâd* sütunlarında Osmanlılık yanlısı Süleyman Nazif ateşlemiştir. Muhatabı ise Türkçülerden Ahmed Agayef'tir.

Tartışmanın kaynağı, daha doğrusu görünürdeki nedeni basit bir hataydı. A. Agayef'in Dârülfünûn'da Türk medeniyet tarihine ilişkin verdiği dersler *Türk Yurdu*'nda makale olarak yayımlanıyordu. Bu makalelerin üçüncüsünde *Câmi-üt-Tevârih* adlı eserin yazılış tarihiyle ilgili bir hata yapılmıştır.⁴⁸⁷ Bu hatayı esas alarak eleştiriye başlayan Süleyman Nazif, dinî ve millî ananelerinin varlığından ve bunların başlangıç tarihlerinden bahsederek daha ziyade İslâmiyet sonrası döneme ve Osmanlı tarihine odaklanmıştır. Araplara ayrıcalıklı bir yer veren ve onları yücelten yazar, yazılarında aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin kuruluşu/kurucuları, saf Türk ırkı, saf manevî bir birlik yahut bir milliyet arayışı ile "*Turan*" kelimesi üzerinde durmuş ve Türkçülere yüklenerek sert eleştirilerde bulunmuştur.⁴⁸⁸ Kurtuluşu Osmanlılıkta gören Süleyman Nazif'e, muhatabı A. Agayef daha nezaketli ve ölçülü

⁴⁸⁶ Somel, **a.g.m.**, ss.113-114. Sâti' Bey'in ilgili düşünceleri için ayrıca bkz. Sâti' Bey, **Vatan İçin Beş Konferans**, Kader Matbaası, Dersââdet, 1329.

⁴⁸⁷ Ahmed Agayef, "Târih ve Âsâr-ı Âtika: Türk Medeniyeti Târihi III", **Türk Yurdu**, C.4, No:19, (27 Haziran 1329/10 Temmuz 1913), ss.622-634.

⁴⁸⁸ Süleyman Nazif, "Dârü'l Fünûn-ı Osmânî Türk Târih-i Medeniyeti Muallimi Ahmed Agayef Bey Efendi'ye", **İçtihâd**, No:71, (11 Temmuz 1329/24 Temmuz 1913), ss.1549-1551; Süleyman Nazif, "Ahmed Agayef Bey Efendi'ye", **İçtihâd**, No:74, (1 Ağustos 1329/14 Ağustos 1913), ss.1621-1623; Süleyman Nazif, "Ahmed Agayef Bey Efendi'ye Cevâb" (Mâ-ba'd), **İçtihâd**, No:75, (8 Ağustos 1329/21 Ağustos 1913), ss.1645-1648; Süleyman Nazif, "Ahmed Agayef Bey'e Cevâb" (Mâ-ba'd), **İçtihâd**, No:76, (15 Ağustos 1329/28 Ağustos 1913), ss.1669-1672; Süleyman Nazif, "Ahmed Agayef Bey'e Cevâb: Mâ-b'ad ve Hitâm", **İşhâd**, No:79/2, (5 Eylül 1329/18 Eylül 1913), ss.1732-1734. Yazarın, Cengiz'e ve onu bütün dinî ve millî önde gelenlerin üstünde bir yere çıkarmaya çalışanlara yönelik değerlendirmeleri için ayrıca bkz. Süleyman Nazif, "Çengiz Hastalığı", **İçtihâd**, No:72, (18 Temmuz 1329/31 Temmuz 1913), ss.1573-1574.

bir üslupla cevap vermiştir. Öncelikle sözkonusu hatanın kendisinden kaynaklanmadığını ve bunun tamamen tertipten ileri geldiğini savunan A. Agayef, Süleyman Nazif'in dinî ve millî olarak sınıflandırdığı ananelerinin başlangıç tarihlerine, İslâmiyet'in kavmiyete bakışına, Osmanlı Devleti'nin aslî kurucularının Türkler olduğuna, bir Osmanlı Devleti siyaseten teşekkül etmişse de bir Osmanlı milliyetinin, bir Osmanlı vicdanının teşekkül etmediğine değinmiş ve Süleyman Nazif'in iddialarını reddetmiştir.⁴⁸⁹

Gerçekte bir Osmanlı üst kimliği oluşturulmaya çalışıldığı açıktır. Fakat bu kimlik, gayrimüslim tebaadan ziyade yalnızca kendilerini imparatorluğun yegâne kurtarıcısı ve aslî unsuru olarak gören Türkler tarafından benimsenmiştir. İşte Türkleri uzun bir süre kendi milliyetçiliklerine yönelmede frenleyen ana unsurlardan bir tanesi bu kimlik olmuştur. Nitekim çok geçmeden Balkan Savaşları ağır bir mağlubiyetle sonuçlanmış ve böylece resmî düzlemde savunulan Osmanlılık için artık hiç bir uygulama imkânı kalmamıştır. Böylelikle Türk unsurunun kendi milliyetçiliğinin peşinden gitmesinin ve bu çerçevede imparatorluğu güçlendirmesinin gereği iyice anlaşılmıştır. Özellikle 1. Dünya Savaşı'yla birlikte ve sonrasında Türkçülük devletin resmî ideolojisi halini almıştır. Fakat şunu da eklemek gerekir ki, İttihâd ve Terakki iktidarı Osmanlılığı tamamen terk etmiş değildir. Her ne kadar inanmasa da zaman zaman bu konuda fikir beyan etmiş ve eğitimde de açık birtakım örnekleri tespit edildiği üzere ondan bir toplumsallaştırma aracı olarak yararlanmayı da ihmal etmemiştir.⁴⁹⁰

Bununla birlikte, İttihâd ve Terakki feshedilmeden çok kısa bir süre önce ve feshinden sonra kurulmuş olan çeşitli fırkaların nizamname, beyanname yahut programlarında da dönemin mevcut koşullarına rağmen yer yer Osmanlılığın izlerine rastlamak mümkündür. 22 Ekim 1918 tarihinde kurulmuş olan *Radikal Avam Fırkası* bunlardan biridir. Nizamnamesinin 4. maddesinde Osmanlılık çeşitli uzuvlardan meydana gelen bir vücut olarak tanımlanmış; bu uzuvlardan her birinin kendileri için mukaddes ve her türlü saldırıdan masun olduğu savunulmuştur. Bununla yetinilmeyerek aynı maddenin (d) bendinde firkanın "*anasır-ı muhtelif-i*

⁴⁸⁹ Ahmed Agayef, "Sâbık Trabzon Valisi Süleyman Nazif Bey Efendi'ye", **Türk Yurdu**, C.4, No:21, (25 Temmuz 1329/7 Ağustos 1913), ss.702-714; Ahmed Agayef, "İctimâiyât: Cevâba Cevâb", **Türk Yurdu**, C.4, No:24, (5 Eylül 1329/18 Eylül 1913), ss.825-844.

⁴⁹⁰ Hanioglu, "Osmanlılık", s.1393.

millette" ahenk ve kaynaşmayı devam ettirmek gibi bir amacının da olduğu vurgulanarak⁴⁹¹ Osmanlılık bağlamında nasıl bir misyon üstlendiği açığa kavuşturulmuştur.

İttihâd ve Terakki'nin tarihe karışmasından sonra yerine kurulan *Teceddüt Fırkası*'nın programı da konu bağlamında önemli ipuçları içeriyordu. Programın 3. maddesinde resmî din olan İslâmiyet'in yanında diğer dinlerin de devletin güvencesi altında serbest ve saygıya değer olduğu ifade edilmiştir. Bu çerçevede, bütün vatandaşların din ve inanç hürriyeti garanti altına alınmıştır. 4. maddede Osmanlıların din, mezhep ve millet ayrımı yapılmaksızın eşit hak ve vazifelere sahip oldukları vurgulanırken, 5. maddede her milletin dinî, edebî ve bilimsel olarak bağımsız ve aralarında tam bir eşitliğin egemen olacağına dikkat çekilmiştir. 6., 113. ve 114. maddelerde ise dil konusuna açıklık getirilmiştir. 6. maddede ülke içinde konuşulan dillerin kullanımı herkes için gönüllülük esasına dayandırılmıştır. Öte yandan Türkçe dışındaki dillerin kullanımının gerekli görüldüğü yerlerde mahkeme, belediye ve nahiye işlerine dair konular için bir kanun hazırlanacağı da ihmal edilmeden aynı maddeye eklenmiştir. 113. maddede ise bütün iptidai mekteplerde Türkçenin öğretimi zorunlu olmakla beraber her mahallin ana dilinin öğretim dili olarak kullanılabilmesi belirtilmiştir. Bir sonraki maddede de bütün özel mekteplerde Türkçenin öğretimi zorunlu olmak koşuluyla diğer dillerde öğretimin uygun olacağı savunulmuştur. Programda Osmanlıcılığın vurgulandığı bir diğer konu ise memuriyete giriş olmuştur. 74. maddenin hükmüne göre, memuriyete girişte bütün Osmanlılara eşit muamele edilecek ve dolayısıyla aralarında milliyet ve mezhep ayrımı yapılmayacaktır.⁴⁹²

Mütareke'nin ilk günlerinde kurulan ve olaylara iktisadî bir bakış açısıyla yaklaşan *Ahali İktisat Fırkası* ise diğerleri gibi programının daha ilk maddelerinden itibaren Osmanlılıkla ilgili kanaatlerini açığa vurmuştur. 3. maddede her Osmanlı vatandaşının cins ve mezhep farkı olmaksızın kanun çerçevesinde hür ve her türlü faaliyetinde bağımsız olduğu vurgulanmıştır. Toplumun veya bireyin hürriyet ve menfaatlerine ilişkin durumlar dışında sahip olunan hürriyetin hiçbir şekilde

⁴⁹¹ T. Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler: Mütareke Dönemi (1918-1922)**, (2. Baskı), C.2, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986, ss.85-87.

⁴⁹² Tunaya, **a.g.e.**, ss.103,108,111.

sınırlandırılmayacağı; herkesin kanun ve toplum karşısında aynı hakları olduğu savunulmuştur. Fırkanın memuriyete girişle ilgili bakış açısı ise kısmen *Teceddüt Fırkası*'nininkiyle örtüşüyordu. Fırka programının 6. maddesine göre, her Osmanlının cins ve mezhep ayrımı olmaksızın liyakatine göre memur olmak hakkı vardır. Bütün Osmanlıları eşit bir şekilde kucalamaya yönelik olan bu yaklaşım, fırkanın eğitime bakışında da belirmiştir. Bu bağlamda, programının 74. maddesinde her Osmanlının *Kanûn-ı Esâsî* hükümlerine uygun olarak bütün kademelerde mektep açabilmesine olanak sağlanmıştır. Fakat iptidailerde ve meslek mekteplerinde dil, tarih ve coğrafya derslerinin Türkçe okutulmaları ve diğer mekteplerde ise zorunlu Türkçe derslerinin programa alınması gerektiği belirtilmiştir. Böylece Türkçenin eğitimdeki yeri korunmaya çalışıldığı gibi aynı maddenin sonunda muhtemelen Osmanlılığın varlığına karşı bir tehdit olarak algılanan yabancı mekteplerin açılmalarına kesinlikle kolaylık sağlanmayacağına altı çizilmiştir. Fırka ismine ve amaçlarına uygun bir şekilde Osmanlılık ruhunu tüccar sınıfı içerisinde de işler kılmayı öngörmüştür. Nitekim programının 132. maddesinde keza cins ve mezhep ayrımı olmaksızın Osmanlı tüccarları arasında bir meslek dayanışmasının temin edileceğine dikkat çekilmesi bu açıdan anlamlı bir adım sayılabilir.⁴⁹³ Bu süreçte Osmanlıcılığa yönelik tutumu en belirgin olan fırka ise Mondros Mütarekesi sonrasında oluşan iktidar boşluğunu doldurmak üzere harekete geçen *Hürriyet ve İtilâf Fırkası* olmuştur. Ocak 1919 tarihinde yeniden faaliyete geçen ve kısa bir süre içerisinde örgütlenmeye başlayan fırka, İstanbul basınındaki sözcüsü *Alemdâr* gazetesi tarafından Meşrutiyet fırkalarının en "*meşrûsu*" olarak tanıtılmıştır. Tek başına iktidar olamamıştır; ancak Damat Ferid Paşa tarafından kurulan kabinelere üye sağlayabilmiştir. Bu kabineler, tamamen *Hürriyet ve İtilâf Fırkası*'ndan oluşmamakla birlikte zihniyet itibarıyla onunla aynı çizgiye sahiplerdi. Bununla birlikte firkada iç çekişmeler, bölünmeler eksik olmamış ve nihayetinde dönemin ilk yıllarında olduğu gibi bu süreçte de *Hürriyet ve İtilâf* gerçek bir siyasal parti görünümünden ve içeriğinden yoksun kalmıştır. İttihâd ve Terakki ile Ankara karşıtı bir tutum içinde de olan fırka, İttihatçıların Türkçülük ideolojisini yargılamış⁴⁹⁴ ve Osmanlıcılığı savunmuştur.

⁴⁹³ Tunaya, **a.g.e.**, ss.163,172,178.

⁴⁹⁴ Tunaya, **a.g.e.**, ss.264-293, 296-301; "Siyasî Fırkalar Hakkında...", **Alemdâr**, No:34-1344, (17 Kânûn-ı Sâni 1335/17 Ocak 1919), s.1.

Fırkanın Osmanlıcılığını gerek ilkiyle neredeyse tamamen örtüşen programında gerekse de İstanbul basınındaki sesi *Alemdâr* gazetesinin sütunlarında tespit etmek mümkündür. Programının 1. maddesinde kuruluş amacına açıklık getiren fırka, "...anâsır-ı muhtelif-i Osmâniyye arasın(d)a -her unsurun hayat-ı ictimâiyye ve faaliyyet-i tabîyyesi mahfûz kalmak üzere- hakiki bir vahdet-i siyasiyye te'sîsi"⁴⁹⁵ şeklindeki ifadelerle izleyeceği ideoloji hakkında ilk işareti vermiştir. Fırka programının 16. maddesi ise bu ideolojinin esasını tarif etmiştir. Bu tarife göre, *Osmanlılık* yahut *ittihâd-ı anâsır* ancak imparatorluk dâhilinde varlığını sürdüren unsurların ve çeşitli milletlerin gerçek menfaatlerinin birbirleriyle ve Osmanlı birliğiyle uzlaşma içinde bulunmasına bağlı olarak gerçekleşecektir. Nitekim söz konusu programda bu ideolojinin bir gereği olarak ilk aşamada vatandaşların hak ve hürriyetleri teminat altına alınmıştır. Bu teminatın bir örneğini programın 14. maddesinde tespit etmek mümkündür. Burada önemli bir esas olarak İslâmiyet ön planda tutulmakla birlikte, devlet tarafından resmen tanınmış olan mezheplere mensup gayrimüslim cemaatlerin de dinî törenlerini gerçekleştirmede serbest oldukları ve eskiden beri sahip buldukları bütün hak ve imtiyazların korunacağı vurgulanmıştır.⁴⁹⁶

Program ikinci aşamada vatandaşlara, Osmanlılık dairesi içinde kalmak ve onu bozmamak üzere birtakım alanlarda geniş bir hareket serbestliği tanımıştır. 17. maddede buna açıklık getirilmiştir. Bu maddenin hükmüne göre, Osmanlı milletini oluşturan unsurlardan her biri Osmanlı birliğine hâlel getirmemek koşuluyla dinî, edebî, ilmî ve iktisadî alanlarda ortaklaşa yahut ayrı ayrı çalışmada ve bu amaçla kendi mezhep ve milliyetlerine özgü her türlü ilmî ve iktisadî kuruluşları oluşturmada serbesttir. Bu çerçevede her millet mensup olduğu dinin menfaatlerine, diğer milletlerin eşit haklarını ihlal etmemek kaidesiyle herhangi bir engelle karşılaşmadan hizmet edebilir. Bu gibi girişimlere karşı Osmanlı hükümetinin benimseyeceği hareket tarzı ise hiçbir millet ve unsurun diğerlerinin haklarına tecavüz etmemesine ve özellikle Osmanlı birliğinin temel amaçlarına zarar verecek

⁴⁹⁵ "Hürriyet ve İtilâf Fırkası Programı-Maksad-ı Teşekkülü", *Alemdâr*, No:32-1342, (15 Kânûn-ı Sâni 1335/15 Ocak 1919), s.1.

⁴⁹⁶ "Hürriyet ve İtilâf Fırkası Programı-Evelki Günkü Nüshadan Mâ-ba'd", *Alemdâr*, No:34-1344, (17 Kânûn-ı Sâni 1335/17 Ocak 1919), s.2; "Hürriyet ve İtilâf Fırkası Programı-Dünkü Nüshadan Mâ-ba'd", *Alemdâr*, No:35-1345, (18 Kânûn-ı Sâni 1335/18 Ocak 1919), s.2.

harekette bulunmamasına özen göstermek şeklinde olacaktır. Bununla birlikte, hükümet bütün milletlere aralarında herhangi bir ayırım yapmaksızın mümkün olan yasal yardımı eşit bir şekilde yapmayı da ihmal etmeyecektir. Osmanlıların gelişimi adına kayıt altına alınmış olan bütün bu olumlu hükümlere rağmen, yine de Osmanlılığı yaralayacak hareketler yaşanırca bunların nasıl yorumlanacağı cevapsız bırakılmamıştır. 18. maddenin verdiği bilgiye göre, Osmanlı milletlerinden birinin yahut hangi unsura veya dine mensup olursa olsun kişilerin ya da cemiyetlerin Osmanlı siyasî birliğini bozacak her türlü girişimleri Osmanlı vatanına karşı bir hıyanet ve cinayet olarak nitelendirilmiştir. Son olarak, programın 20. ve 27. maddelerinden de açıkça anlaşıldığı üzere, eğitimde özellikle de köy mekteplerinde ve iptidai kademesinde mahalli dillerin kullanımına öncelik tanınmış, cins ve mezhep ayırımı yapmaksızın her unsurun ilmî anlamda kaydettiği ilerleme üzerinde hayatın idame edildiği ortak toprak parçası; yani Osmanlı vatani için büyük bir fayda olarak görülmüştür.⁴⁹⁷

Bu programa sütunlarında yer veren ve fırkayı önemli ölçüde destekleyen *Alemdâr* gazetesi de aynı tarihlerde Osmanlılığı gündeme taşımıştır. Gazetede konuyu ele alan kişi başyazar ve aşırı bir İttihâd ve Terakki muhalifi olan Refi' Cevad'dır. Osmanlılık gazetede, fırka programına yansıdığı gibi ölçülü bir üslupla ve gerçek anlamda ele alınmış değildir. Osmanlılık, her ne kadar devlet için "*feyizdâr bir kuvve-i hayâtiyye*" ve bir kurtuluş yolu şeklinde sunulsa da bu konuda ileri sürülen düşünceler gerçekte İttihâd ve Terakki düşmanlığına ve İttihatçıların izlediği Türkçülük ideolojisini karalamak gibi bir amaca dayanıyordu. İttihatçıları "*baldiri çıplak gürûhu*", "*çeteciler*" ve "*serseri eller*" gibi ifadelerle nitelendiren yazar, Meşrutiyet'in ilanı sonrasında onların iktidara geçmeleriyle birlikte, o ana kadar ruha neşe verici şırıltılarla akan tatlı bir su kadar berrak olan Osmanlılığın bulanık bir hale dönüştüğünü, yatağını şaşırılmış, perişan bir sel gibi hedefinden saptığını iddia etmiştir. Tartışmanın devamında imparatorluğa zarardan ziyade fayda sağladıkları kanaatinde olduğu Arnavutların, Rumların, Arapların ve Ermenilerin devletten soğutulduklarını, ayrılıkçı emellere sevk edildiklerini ve türlü sıkıntılara

⁴⁹⁷ "Hürriyet ve İ'tilâf Fırkası Programı-Dünkü Nüşadan Mâ-ba'd", s.2.

maruz bırakıldıklarını ileri sürmüş; bunu İttihâd ve Terakki'nin idaresizliğine, çevirdiği fırladıklara ve izlediği Türkçülük ideolojine bağlamıştır.⁴⁹⁸

Bu ideolojiden Türklerin dahi dilinin yandığını, hatta kimsenin *Türk'üm* demeye bile dilinin varmaz hale geldiğini iddia eden yazar, imparatorluk dâhilindeki unsurların milliyetçiliklerinin İttihatçıların imparatorluk sınırlarını aşan Türkçülüğünden cesaretlenerek daha açık ve arzu edilmeyen bir hale dönüştüğünü savunmuştur. Ona göre asırlardan beri birbirine bağlı olan unsurları kendilerinden soğutan, uzaklaştıran Türkçülük, İttihâd ve Terakki tarafından *sun'î* olarak ortaya çıkarılmış ve icat edilmiş bir harekettir. Bu hareketle amaçlanan şey ise göz boyayarak milleti iğfal etmek ve memleketi soymaktı. Böyle bir hareketin olumsuz sonuçlar yarattığına da işaret eden yazar, imparatorluğun parlak tarihinin bir kenara bırakılarak geçmişin uzaklarda aranmasının doğru olmadığını ve yayın hayatında önemli bir basamak teşkil eden *Tanin*'de kullanılan "*hâkimiyet*", "*millet-i hâkime*" gibi tabirlerin tamamen "*hoplatıcı, zıplaticı ve öfkelenirici*" olduğunu ileri sürmüştür.⁴⁹⁹

Yazarın kaleme aldığı aşağıdaki satırlarda da benzer düşünceleri tespit etmek mümkündür:

Arnavud'la Türk arasındaki muhâdeneti (dostluğu) İttihâd ve Terakki açdı. Arab ile Türk'ü İttihâd ve Terakki birbirine düşman etdi. Rum unsuruyla münâfereti (soğukluğu) tevlîd eden (doğuran) İttihâd ve Terakki'dir. Ermeni'yi zülüm ile bizden soğutmak isteyen İttihâd ve Terakki'dir. Bugün ortaya yine bir milliyet cereyânı atarak i'tidâl-ı dem (soğukkanlılık) ve sükûnla mevkî' kazanmak isteyen bî-çâre Türk'ü idlâle çalışan da yine İttihâd ve Terakki'dir. (...) Yeni yeni kurcalanmak istenen bu millî cereyâna da karnımız doydı. Hâlâ bu nakarat ile dem-güzâr (vakit geçiren) olan zevât, kıl çadırlarını merkeblerine yükletsinler, yufka pişirmek için edevât-ı tabhîyeyi de heybelerine yerleşdirerek Turan'a mı, İran'a mı nereye gidecekler ise bir an evvel def' olsunlar. Biz bu memleketde yirminci asra lâyük birer Osmanlı olarak kalacağız. Âlâgeyiklerin, bozkurduların peşine düşe düşe bu millet çok yoruldu.⁵⁰⁰

Sonuç olarak denilebilir ki, Osmanlıcılık Mütareke'nin zorlu koşulları altında da birtakım fırkaların nizamname ya da programlarına konu olmaktan ve yine Refî'

⁴⁹⁸ Refî' Cevad, "Osmanlılık ve Mes'uliyete Teşrik", *Alemdâr*, No:35-1345, (18 Kânûn-ı Sâni 1335/18 Ocak 1919), s.1.

⁴⁹⁹ Refî' Cevad, "Milliyet Cereyânı Münâsebetiyle", *Alemdâr*, No: 91-1401, (22 Mart 1335/1919), s.1.

⁵⁰⁰ Refî' Cevad, "Milliyet Cereyânı Münâsebetiyle", s.1.

Cevad örneğinde olduğu gibi dönem içinde İttihatçıların politikalarından şikâyetçi olan gazeteciler için de önemli bir muhalefet aygıtına dönüşmekten öteye gidememiştir. Böylece asırlık bir ideolojiden beklenen sonuç alınamamıştır.

3.2.2.2. İslâmcılık

İttihâd-ı İslâm ve *Panislâmizm* gibi kavramlarla da ifade edilen İslâmcılık, 19. ve 20. yüzyıllarda bütün bileşenleriyle İslâmiyet'i yaşama *yeniden* egemen kılmak ve rasyonel bir yöntemle İslâm dünyasını gerek iç ve gerekse dış sorunlardan kurtarmak, ilerletmek, birleştirmek ve kalkındırmak adına girişilen aktivist, modernist ve eklektik boyutları baskın siyasî, düşünsel ve bilimsel çalışma, arayış, öneri ve çözümlerin tümünü içeren bir hareket olarak tanımlanmıştır.⁵⁰¹

İslâmcılık, ilk bakışta, büyük ölçüde geleneksel bir düşüncenin devamı gibi görünebilir. Oysa daha yakından incelendiğinde kadim İslâmî hislerden ziyade modern milliyetçi hareketlere daha fazla benzediği anlaşılır.⁵⁰² Dolayısıyla burada hareketin kökleri ve karakteristikleriyle ilgili arayışlar daha anlamlı hale gelmektedir. Bazı Batılı araştırmacılar, bu konuda genellikle 1870'li yılların sonlarına odaklanmakta ve *Panislâmizm* kavramının Batı kaynaklı olduğunu iddia etmektedirler. Söz konusu araştırmacılar, Cemâleddîn Afganî'yi de bu hareketin "*entelektüel kurucusu ve lideri*" olarak tanıtmaktadırlar.⁵⁰³ Oysa *Panislâmizm* karşılığında olmak üzere *İttihâd-ı İslâm* kavramı ilk kez Yeni Osmanlıların önde gelen isimlerinden Namık Kemal tarafından Mayıs 1869'da *Hürriyet* gazetesinde kullanılmıştır.⁵⁰⁴ Başlangıçta sırf teorik olup, sadece *gazete* sütunlarında görülen bu fikir, gittikçe uygulanmak istenmiştir. Sultan Abdülaziz'in son zamanlarında *Panislâmizm* sözü diplomatik konuşmalara dahi konu olmuş ve bazı Asya İslâm hükümdarlarıyla temas kurulmaya çalışılmıştır.⁵⁰⁵

Burada genellikle dikkat çekilen nokta, Rusya'nın Orta Asya'daki yayılcı siyaseti ve İngiltere'nin buna dönük reaksiyonuydu. Bu reaksiyon, her ne kadar ardında yatan gerçekler farklı olsa da, söz konusu temaslardan daha ziyade bu

⁵⁰¹ İsmail Kara, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İslâmcılık Tartışmaları", **TCTA**, C.5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.1405.

⁵⁰² Nikki R. Keddie, "Pan-Islam as Proto-Nationalism", **The Journal of Modern History**, Vol.41, No:1, 1969, p.18.

⁵⁰³ Dwight E. Lee, "The Origins of Pan-Islamism", **The American Historical Review**, Vol.47, No:2, 1942, pp.279-283.

⁵⁰⁴ Azmi Özcan, "İttihâd-ı İslâm", **TDVİA**, C.23, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2001, s.470.

⁵⁰⁵ Yusuf Akçura, **Üç Tarz-ı Siyaset**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1976, s.22. Asya Müslümanları'yla olan önceki ve müteakiben devam eden temaslar hakkında ayrıca bkz. Kemal H. Karpat, "Yakub Bey's Relations with the Ottoman Sultans: A Reinterpretation", **Cahiers du Monde Russe et Soviétique**, Vol.32, No:1, 1991, pp.20-30.

ideolojinin kaynağı olarak görülmüştür.⁵⁰⁶ Bu çerçevede, Batı'nın bu ideolojinin ortaya çıkması ve gelişimindeki rolü anlaşılabilir. Fakat Cemâleddîn Afganî'nin yukarıda ifade edildiği şekliyle ön plana çıkarılması doğru olmasa gerektir. Çünkü Cemâleddîn Afganî hakkında önemli çalışmalar kaleme alan Nikki R. Keddie'ye göre, Afganî'nin ismi sıklıkla bu ideolojiyle ilişkilendirilse de 1883-85 Paris yazılarına kadar kendisinin bu konuyla ilgili değerlendirmelerde bulunduğu dair net bir bilgi söz konusu değildir.⁵⁰⁷

Bütün bu tespitlerden Yeni Osmanlıların konuya daha önce eğildikleri ve gelecek tartışmalara önemli bir zemin hazırladıkları anlaşılmaktadır. İlk emareleri *Hürriyet* gazetesinde tespit edilen *İttihâd-ı İslâm* tartışmaları, 1870'li yılların başlarından itibaren Yeni Osmanlıların diğer yayın organlarında ve özellikle *Basiret*'te ivme kazanmıştır. Basında geniş yer tutmaya başlayan bu tartışmalara, 1872 yılı Ekim ayından itibaren yaklaşık bir yıl süren bir ara verilmiştir. Bu, iki önemli itici faktörden kaynaklanıyordu. Birincisi, sömürge topraklarında binlerce Müslüman'ın yaşadığı Batılı güçlerin yaşanan tartışmalara tepkisiydi. Bu tepki, söz konusu tartışmaların Batı dünyasında yankılandığını göstermekle birlikte, haliyle kendilerinin bunlardan rahatsızlık duyduklarının da önemli bir işaretiydi. İkincisi ise bahsi geçen süreçte hali hazırda yürürlükte olan devletin resmî ideolojisiydi. Osmanlıcılığın devletin resmî ideolojisi olduğu bir zaman diliminde basında yürütülen bu tartışmalara karşı devletin sessiz kalması, gayrimüslim tebaayı da olumsuz etkileyebilir ve imparatorluğu dağılmaktan kurtarmak adına onları bir arada tutma gayretlerine halel getirebilirdi.⁵⁰⁸ Bu faktörlerin yarattığı endişeyle Osmanlı yönetimi kaçınılmaz olarak sürece müdahil olmuş ve bu tartışmalara belirtilen süre kadar ara verilmiştir. Bir yıllık aradan sonra Ekim 1873 tarihinde tekrar *Basiret* sütunlarında başlayan *İttihâd-ı İslâm* tartışmaları yine uzun ömürlü olamamıştır. Fakat şurası da bir gerçektir ki bu yıllarda *İttihâd-ı İslâm* etrafında dönen tartışmalar,

⁵⁰⁶ Lee, **a.g.m.**, pp.283-285.

⁵⁰⁷ Keddie, "Pan-Islam as Proto-Nationalism", p.22.

⁵⁰⁸ Osmanlılık kısmında da dikkat çekildiği üzere, "Osmanlı" üst kimliğiyle gayrimüslim unsurların imparatorluktan kopma girişimlerinin önüne geçilmek istenmişse de bunun söz konusu unsurların bu tür girişimlerini engelleme noktasında pek de etkili olduğu söylenemez. Öte yandan, *İttihâd-ı İslâm* tartışmalarının cereyan ettiği bu yıllarda görülen Osmanlılığa halel getirmeme gayretlerinin benzer örneklerini II. Meşrutiyet Dönemi'nin ilk yıllarında da gözlemek mümkündür. Fakat aşağıda da gösterildiği gibi bu dönemde söz konusu edilen artık *İttihâd-ı İslâm* değil, Türkçülük'tür.

başta 2. Abdülhamid Dönemi olmak üzere takip eden dönemlerde gündeme getirilen İslâmcılık tezlerine önemli ölçüde bir zemin hazırlamıştır.⁵⁰⁹

19. yüzyılın son çeyreğine girildiğinde imparatorluktaki koşullar önemli ölçüde ciddi bir hale bürünmüştür. Derin bir kriz dönemine girmiş olan Tanzimat rejimi, kısa bir süre sonra her açıdan çöküşe mahkûm olmuştur. 2. Abdülhamid, zorlu koşulların egemen olduğu bu süreçte tahta çıkmış; hükümdarlık dönemi Osmanlı coğrafyası ve elbette ki izlenecek siyaset açısından hayatî sayılabilecek gelişmelere sahne olmuştur. Savaşlar, işgaller, ayaklanmalar, imparatorluğun farklı noktalarında yaşanan kayıplar ve bu gelişmeleri müteakiben payitahta ve Anadolu'ya akan yoğun göçler, doğal olarak nüfus yapısı ve dengesinde Müslümanların lehine⁵¹⁰ ciddi bir değişime yol açmıştır. Bu gelişmeler karşısında, 2. Abdülhamid ve devlet erkânı iç siyasette belli bir dönüşümün gerekliliğini hissetmeye başlamıştır. Bu dönüşüm hiç şüphesiz, Tanzimat'ın ana ayaklarından biri olan Osmanlıcılık'tan, devlet-tebaa ilişkisinde ortak bir referans noktası olarak İslâmcılığa kayıştır. Bu, yaşanan gelişmelere rağmen hali hazırda belli bir oranda gayrimüslim nüfusu barındıran imparatorluk topraklarında Osmanlıcılığın tamamen terk edildiği anlamına gelmemektedir. Buradaki asıl vurgu, Müslüman tebaaya yönelik politikaların ağırlık kazanması noktasındadır. İç siyasette İslâmcılığı siyasal ve toplumsal birliği temin edici bir ideoloji olarak gören 2. Abdülhamid, bu sayede çoğunluğu Müslüman olan ve ayrılık emelleri taşıyan unsurları (Arnavutlar, Kürtler ve Araplar gibi) bir arada tutmayı düşünüyordu. Buradan da açıkça anlaşıldığı üzere İslâmiyet, toplumsal bir harç, dayanışma ya da birliğin kaynağı olarak telakki edilmiştir.⁵¹¹ İslâmcılığın dış siyasetteki işlevine geçmeden şu noktaya da dikkat çekmek gerekir ki, bu dönemde

⁵⁰⁹ Özcan, "İttihâd-ı İslâm", ss.470-471.

⁵¹⁰ Osmanlı topraklarındaki Müslüman nüfus, bahsedilen nedenlerden ötürü 1878 yılından itibaren ciddi oranda artış göstermiştir. İstanbul'da Müslümanlar, 19. yüzyıla kadar sayıca üstün durumdaydılar. Çoğunluğu meydana getiren topluluk olarak nüfuslarının artışı 20. yüzyıla dek azalmadan devam etmiştir. Anadolu'daki söz konusu nüfus ise 1880 yılına gelindiğinde %80'e ulaşmış ve bu oran anılan tarihten sonra da yükselişini sürdürmüştür. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal H. Karpat, **Osmanlı Nüfusu 1830-1914**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, ss.151-161, 213-222.

⁵¹¹ Gökhan Çetinsaya, "Rethinking Nationalism and Islam: Some Preliminary Notes on the Roots of 'Turkish-Islamic Synthesis' in Modern Turkish Political Thought", **The Muslim World**, Vol. LXXXIX, No:3-4, 1999, p.352; Alkan, **a.g.m.**, ss.389-390. 2. Abdülhamid Dönemi'nde Doğu Anadolu'da bu bağlamda yürütülen politikalar, yaşanan gelişmeler ve alınan sonuç hakkında ayrıca bkz. Stephen Duguid, "The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia", **Middle Eastern Studies**, Vol.9, No:2, 1973, pp.139-153.

İslâmcılık aynı zamanda bir tür ön-milliyetçilik olarak da kabul görmüştür. İslâmiyet, milliyetçi bilincin bölgeselleştirilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu da haliyle siyasal milliyetçiliğin İslâmcılık kisvesi altında gelişmesine zemin hazırlamıştır. Türkçülük kısmında ayrıntılandırıldığı üzere, 2. Abdülhamid'in muhalefetine rağmen edebî akımlar ve gazete yoluyla Türkçülük/Türk milliyetçiliği kültürel anlamda belli bir düzeyde gelişme kaydetmiştir. Bununla birlikte Türk tarihi, dili, edebiyatı ve kültürü hakkında kalem oynatan yazarların milliyetçilik anlayışlarının dinsel bir boyuta büründüğünü de göz ardı etmemek gerekmektedir.⁵¹²

İçeride bu doğrultuda önemsenen İslâmcılık, dış ilişkilerde ise bir tür "*tehdit ve denge*" siyaseti olarak görülmüştür. Bu siyaset, imparatorluk sınırları dışında kalan ve genellikle Batılı sömürgeci güçlerin kontrolündeki Müslüman dünyası üzerinden yürütülmüştür. Bu bağlamda, içeride olduğu kadar dışarıda da "*Halife*" unvanının kullanımı öncelenmiş ve hilafet makamının dünya Müslümanları nezdindeki prestiji tahkîm edilmeye çalışılmıştır. Müslüman dünyasıyla temaslar kurulmuş ve iki taraf arasındaki bu temaslar sıcak tutulmaya çalışılmıştır. Kimi taltif edilmek ve kimi de Cemâleddîn Afganî örneğinde olduğu üzere denetim altında tutulmak üzere önde gelen ideologlar, İslâm âlimleri ve şeyhler payitahta davet edilmiştir. Bunların bazılarında istifade yoluna gidilmiştir. Dünyanın dört bir yanına din adamları gönderilmiş ve çeşitli dinî kitaplar bastırılarak İslâm coğrafyasına dağıtılmıştır. İzlenen politikanın bir gereği olarak hac mevsiminden yararlanıldığı gibi bu bağlamda İslâm beldeleriyle daha kısa sürede temas kurmak üzere teknik adımlar da unutulmamıştır.⁵¹³

Bu konuda eğitimin ve basının rolü göz ardı edilmediği gibi dış güçlerin desteği de atlanmamıştır. 2. Abdülhamid'in bu süreçte egemenlikleri altında büyük bir Müslüman kitlesinin yaşadığı Ruslar, İngilizler ve Fransızlardan ziyade bu siyaseti işler kılmada kendisine yardım edeceğine inandığı dış güç Almanlar olmuştur. Konu bağlamında "*hayırhâh bir müttefik*" olarak düşünülen Almanlar, çıkarlarına uygun buldukları bu ideolojiyi desteklemekten geri durmamış ve

⁵¹² Çetinsaya, **a.g.m.**, pp.352-353.

⁵¹³ Alkan, **a.g.m.**, s.390; Kara, **a.g.m.**, ss.1408-1409; Şerif Mardin, "İslâmcılık", **TCTA**, C.5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.1402; A. Vambéry, "Pan-Islamism", **The Nineteenth Century and After**, Vol.60, 1906, p.548; J. M. Landau, "Pan-Islamism", **The Encyclopaedia of Islam**, Vol.8, E. J. Brill, Leiden, 1995, p.248.

imparatorluk sathındaki nüfuzları da süreç içerisinde birçok alanda artış göstermiştir.⁵¹⁴

Osmanlının Müslüman coğrafyası üzerindeki nüfuzu da gittikçe yükseliyordu. Bu da haliyle bahsi geçen sömürgeci güçleri korkutmamış değildi. Eskiden beri hilafetin gücünün farkında olan ve yeri geldiğinde bunu kendi lehine kullanan büyük güçler, özellikle İngiliz yönetimi bu gücün koşullar değiştiğinde kendi aleyhine dönebileceğini düşünmeyi ihmal etmemiştir. Bu noktada alternatif politikalar geliştirmeye çalışmış ve sömürgelerindeki Müslümanlar üzerinde hilafetin gücünü kırmaya dönük tedbirler planlamıştır. Diğerleri gibi imparatorlukta gayrimüslim tebaayı kışkırtan davranışlar sergilemekten ve Osmanlı karşıtı politikalara destek vermekten yeri ve zamanı geldiğinde geri durmayan İngiliz yönetimi, resmen ve açıkça desteklemese de, özellikle Osmanlı hilafetinin *Kanûn-ı Esâsî* ile anayasal bir zemine kavuşturulması sonrasında kendi basınında cereyan eden söz konusu hilafetin geçersiz ve meşru hilafet hakkının Araplara ait olduğu yönündeki iddialara da engel olmamıştır. Bu iddialara yine kendi içlerinden tarihî ve İslâmî gerekçelerle cevap verenler de yok değildi. A. Özcan'a göre *Arap hilafeti* iddiası, olası Osmanlı yıkılışına karşı gerektiğinde uygulanmak üzere İngilizlerin geliştirdikleri alternatif Arap politikasının bir parçasıydı. Buradan hareketle İngiliz yönetiminin basında yayılan söz konusu iddialara neden engel olmadığı anlaşılmış olur. İngilizlerin imparatorluğu gerek içeride ve gerekse dışarıda zor durumda bırakarak ve Osmanlı halifesinin Müslüman coğrafyası üzerindeki prestijini/nüfuzunu sekteye uğratarak esasen sömürgelerindeki menfaatlerini korumaya hizmet eden bu girişimleri, 2. Abdülhamid yönetimince cevapsız bırakılmamıştır. Bununla birlikte, 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde İngilizler de artık bahse konu Osmanlı hilafetinin tartışma konusu edilmemesi gerektiği kanaatine varacaktır. Çünkü bu konunun tekrar gündeme taşınmasının kendilerine kârdan ziyade zarar vereceğini düşünmeye başlayacaklardır.⁵¹⁵ 2. Abdülhamid, sadece yaratılmak istenen bu ayrılıkçı

⁵¹⁴ Karal, **Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)**, (2. Baskı), C.VIII, ss.547-549; İlber Ortaylı, **II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1981, ss.41-45.

⁵¹⁵ İngilizlerin öncülük ettiği "Arap Hilafeti" iddiaları hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Azmi Özcan, "İngiltere'de Hilâfet Tartışmaları, 1873-1909", **İslâm Araştırmaları Dergisi**, S.2, 1998, ss.49-71. Bu iddiaya, 2. Abdülhamid'i ürkütecek mehdîlik iddiasında bulunan Cemâleddîn Afganî de ortak olmuştur. C. Afganî ile 1880'lerden itibaren bu konuya eğilen İngiliz diplomat

oluşumlara karşı mücadele vermiyordu. Kurduğu modern mekteplerde yetişen öğrenciler, *Kanûn-ı Esâsî*'nin rafa kaldırılmasından ötürü ona karşı hürriyet yanlısı bir muhalefet hareketine girişmişlerdi. Son dönem Osmanlı tarihine *Jön Türkler* olarak geçen ve zamanla söz konusu öğrencilere farklı meslekten kimselerin de katılımıyla güçlenen bu muhalif grup, sultanın izlediği bu politika karşısında bir süre ne yapacağını kestirememiştir. Jön Türkler, din karşıtı bir dünya görüşüne sahiplerdi. Onlara göre, din ilerlemenin önünde büyük bir engeldi. Bu olumsuz yaklaşımlarına rağmen, dinin Osmanlılar üzerinde derin bir etki yaratan ve onları kolaylıkla mobilize edebilen gücünün de farkındaydılar. Bu bağlamda, başlangıçta bütün bileşenleriyle Jön Türkler dini bir tür modernleşme aracı olarak kullanmaya yöneldiler.⁵¹⁶

Asıl önemlisi, İslâmiyet onlar için aynı zamanda önemli bir muhalefet aracıydı. Amaç, Abdülhamid yönetiminin meşruiyetinin kalmadığını ispatlamak, iktidarı değiştirmek ve Meşrutiyet'i yeniden tesis etmektir. Bu girişimi meşru ve halk nazarında cazip kılmak için din önemli bir araçtı. Bu amaç doğrultusunda 2. Abdülhamid, dinî kuralların dışında hareket etmek, dinsizlik, kâfirlik, Kur'an'dan ayet sildirmek ve yukarıda da tartışıldığı üzere adeta İngilizlerin Osmanlı hilafetiyle ilgili iddialarında ekmeğine yağ sürecektir nitelikte olmak üzere hilafeti gasp etmekle itham edilmiştir. Bu ithamlar başta *Osmanlı* olmak üzere diğer Jön Türk yayın organlarında sürekli işlenmiştir.⁵¹⁷ Muhalefetlerinde bunlarla yetinmeyen Jön

---

Wilfrid Scawen Blunt arasında bir temas gerçekleşmiştir. Hatta ikilinin, hilafet için ideal bir isim buldukları, fakat bundan bir sonuç alamadıkları kaydedilmiştir. Bu arada Sudan'da yaşanan mehdî ayaklanması nedeniyle Afganî'nin mehdîlik arzuları da suya düşmüştür. Ancak bu süreçten yararlanma fırsatını kaçırmadığı gibi 2. Abdülhamid'in emrine, daha doğrusu gözüne girmek için çabalamaktan da geri durmamıştır. 2. Abdülhamid, Afganî'nin bulaştığı bu işlerden bîhaber değildi. Kendisiyle temas kurmaya çalışmış ve 1892 yılında İstanbul'a geldiğinde yukarıda da işaret edildiği üzere kendisini rahat bir ortamda göz hapsine aldırmıştır. Kaçma girişimleri sonuçsuz kalmış ve nihayet 5 yıl sonra İstanbul'da ölmüştür. Konu hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Berkes, **a.g.e.**, ss.358-363; Nikki R. Keddie, "The Pan-Islamic Appeal: Afghani and Abdülhamid II", **Middle Eastern Studies**, Vol.3, No:1, 1966, pp.46-66; Orhan Koloğlu, **Abdülhamit Gerçeği**, (6. Baskı), Pozitif Yayınları, İstanbul, 2010, ss.184-191. Arap hilafeti iddiası ve Osmanlı'nın Müslüman coğrafyası üzerindeki nüfuzunu zedelemeye dönük diğer iddiaların Hindistan'daki yansımaları ve 2. Abdülhamid yönetiminin bunlara yönelik reaksiyonları için bkz. Selim Deringil, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Geleneğin İcadı', 'Muhayyel Cemaat' ('Tasarımlanmış Topluluk') ve Pan-İslâmizm", **Simgeden Millete: II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, ss.38-45.

⁵¹⁶ Mardin, "İslâmcılık", s.1402; Hanioglu, **Preparation for a Revolution...**, pp.305-306; Hanioglu, **The Young Turks in Opposition**, pp.200-203.

⁵¹⁷ Hanioglu, **Bir Siyasal Örgüt Olarak...**, s.623; Hanioglu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak...**, ss.141-143.

Türkler, Ortodoks İslâm'ın temsilcilerinin, yani ulemanın da desteğini almaya çalışmışlardır. İzlediği İslâmcılık politikası çerçevesinde "*Halk İslâmı*"nı kendi tarafına çeken 2. Abdülhamid, ulemaya karşı olumsuz bir tavır içerisindeydi. Bu da doğal olarak Jön Türkler'in bu sınıfı yanlarına çekmede işlerini kolaylaştırıyordu. Kendileri bu sayede ulemanın aynı zamanda Batı sömürgeciliğine dönük reaksiyonlarından yararlanmayı ve yine bu reaksiyonlar ekseninde imparatorluk sathında etnik ayrılıkçılık hareketlerinin cereyan etmesine engel olmayı da öngörüyorlardı. 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde, özellikle *Osmanlı Terakki ve İttihâd Cemiyeti*'nin Jön Türk hareketindeki ağırlığının artması sonucunda ulemaya yönelik bu yaklaşımları değiştirmiştir. Öte yandan, kendileri belli birtakım amaçlar doğrultusunda *İttihâd-ı İslâm*'a da ilgi göstermiş; ancak yine bahsi geçen Cemiyet aynı tarihlerde böyle bir amaçları olmadığını savunmuştur. Çünkü artık kendileri için "İslâmiyet"ten ziyade "millet" öncelikli bir anlam kazanmaya başlamıştır.⁵¹⁸

Bu, İslâmiyet'in tamamen göz ardı edildiği ya da edileceği anlamına gelmemekteydi. Nitekim Jön Türklerin muhalefet hareketi, Temmuz 1908 tarihinde amacına ulaştığında İslâmcılık için yeni bir dönem başlamış ve İslâmiyet'e olan ilgi de devam etmiştir. Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesini müteakiben, İttihatçılar İslâmiyet'in Osmanlı toplumundaki rolünü daha iyi kavradılar. Hatta meşrutî düzenin İslâmiyet'le salt bir uyum içinde olduğunu kamuoyuna anlatmak üzere yine ulemanın desteğine başvurmuşlardır.⁵¹⁹

Ulema, yeni bir döneme kapı aralayan ve istibdat rejimine son veren İttihatçıların kendilerine yönelişlerine karşı kayıtsız kalmamışlardır. Aksi iddialara rağmen⁵²⁰ ilk aşamada, meşrutî düzenin ve *Kanûn-ı Esâsî*'nin dinin hükümlerine tamamen uygun olduğunu savunmuş ve hürriyetin yeniden ilanı karşısında duydukları sevinci kamuoyu ile paylaşmışlardır.⁵²¹ Hürriyet sevincine ön ayak olan

⁵¹⁸ Hanioglu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak...**, ss.143-145, 151-157.

⁵¹⁹ Hanioglu, **Preparation for a Revolution...**, p.306.

⁵²⁰ (İmzasız), "Reddiyye", **İkdâm**, No:5095, (19 Temmuz 1324/1 Ağustos 1908), s.3.

⁵²¹ Bâyezid Ders-i Âmmılarından Hâlid Yektâ, Bâyezid Ders-i Âmmılarından Necib, Bâyezid Ders-i Âmmılarından Vehbi, Bâyezid Ders-i Âmmılarından Mehmed Rifat, Konevî Hasan Tahsin, Kayserili Mustafa Âsım, Bâyezid Ders-i Âmmılarından İdris Fâik, Fâtih Ders-i Âmmılarından İshâk Necâti, Talebe-i Ulûm'dan Mustafa İzzet, Fâtih Ders-i Âmmılarından Osmân Râşid, Fâtih Ders-i Âmmılarından Mehmed Ali, Talebe-i Ulûm'dan Mustafa, Talebe-i Ulûm'dan Ali Şahin, İstanbul Müderrislerinden Süleyman Necâti, Fâtih Ders-i Âmmılarından Yusuf Ziya, "Ulemâ-yı İslâm ve Meşrutiyet İdâre", **İkdâm**, No:5096, (20 Temmuz 1324/2 Ağustos 1908), s.2.

İttihâd ve Terakki'yi, "*muhterem*", "*hamiyetli*" "*mukaddes*" ve "*âli*" bir cemiyet olarak nitelendirmiş ve "*dilâver*" dedikleri İttihatçıları dualarla yâd etmişlerdir. Daha da önemlisi, 2. Abdülhamid'in cülusundan beri hürriyet yanlısı olduğunu ve bu konuda "*hüsn-i niyet*" sergilediğini vurgulayarak kendisini övmekten de geri durmamışlardır. Onlara göre, yaşanan zulümlerin, kısacası istibdadın kaynağı 2. Abdülhamid değil, çevresindeki kimselerdir.⁵²² Fakat şunu ifade etmek gerekir ki sultana yönelik bu olumlu yorumlar kalıcı olmayacaktır. Bu dönemde yaşadıkları sıkıntıları da unutmayan ulema, özeleştiriyi yapmaktan da çekinmemiştir. "*Münker Devri*" olarak nitelendirdikleri istibdadın ortadan kaldırılması konusunda öncelikli vazifenin kendilerine ait olduğunu, fakat vazifelerini yerine getiremediklerini ifade eden ulema, bu konuda kendilerinden önce adım atan Cemiyet'e karşı mazur olduklarını bildirmişlerdir. Bunu telafi etmek adına vazifelerinin "*(...) milyonlarca ehl-i İslâm'ı terakkiyât-ı ahrâr-âneye teşvik etmek ve İslâmiyyet'in senelerden beri aşk-ı visâli bulunduğu idârenin idâre-i meşrûta olduğunu yâr-u ağıyâra anlatarak, hükümet-i müstebiddenin cevr ve i'tisâfi yüzünden kanûn ve hükümet nâmları kulaklarına en ağır bir bâr-ı belâ gibi gelen milleti, yeni hükümet-i âdile ile Kanûn-i Esâsi'ye ısındırmak*" olacağını dile getirmişlerdir.⁵²³

Osmanlı uleması bu aşamada, halkı gerek dinî ve ilmî bakımdan ve gerekse yeni düzen konusunda bilgilendirmek ve bilinçlendirmek üzere kendilerini doğrudan doğruya İttihâd ve Terakki Cemiyeti'yle ilişkilendiren birtakım cemiyetler kurmakta da gecikmemişlerdir.⁵²⁴ Bu gelişmeye aktif siyasete katılımları da eklenmelidir. Henüz ülkenin büyük bir bölümünde ciddi bir temel destekten yoksun olan İttihâd ve Terakki Cemiyeti, dönemin başlarında cereyan eden seçimlerde kendi zihniyetine ve siyasal görüşlerine uygun aday bulmakta da sıkıntı çekmiştir. Uygun aday bulunamayan seçim bölgelerinde kendileri için çıkış yolu, dinin toplum nezdindeki rolü dikkate alındığında keza İslâmiyet ve onun önemli bir temsilcisi konumunda olan ulemeden geçiyordu. Nitekim Cemiyet, söz konusu seçim bölgelerinde güçlü

⁵²² (M. İsmail Hakkı), "Mevâiz: Ders-46/18 Temmuz 1324", **Sırat-ı Müstakim**, No:1, (14 Ağustos 1324/27 Ağustos 1908), ss.12-14; M. İsmail Hakkı, "Mevâiz", **Sırat-ı Müstakim**, No:7, (25 Eylül 1324/8 Ekim 1908), ss.110-112.

⁵²³ Fâtih Ders-i Âmmlarından Mustafa Sabri, "Beyânü'l Hak'ın Mesleği", **Beyânü'l Hak**, No:1, (22 Eylül 1324/5 Ekim 1908), ss.2-3.

⁵²⁴ (İmzasız), "Cem'iyyet-i İttihâdiyye-i İlmiyye", **Tanin**, No:20, (7 Ağustos 1324/20 Ağustos 1908), s.4; (Mehmed) Fatîn, "Cem'iyyetimiz", **Beyânü'l Hak**, No:1, (22 Eylül 1324/5 Ekim 1908), ss.10-11.

eşraf ve ayân temsilcileri dururken, tercihini ulemadan yana yapmıştır. Bu tercih, Cemiyet'in diğer kaygıları bir yana İslâmcılığa yaklaşımını da açıklar bir mahiyettedir.⁵²⁵ Attıkları adımlarla yeni düzenin savunucusu olacaklarını ispatlama gayreti içine giren ulema, böylelikle dönem içerisinde ayânlık, mebusluk, şeyhülislâmlık ve çeşitli meclis üyelikleri gibi üst düzey görevleri de üstlenmişlerdir.⁵²⁶

Dönemin ilk yıllarından itibaren kongre kararları ve programlarında İslâmî söyleme yer vermeyi ihmal etmeyen ve süreç içerisinde bunun dozunu arttıran İttihâd ve Terakki Cemiyeti ile ulema arasındaki ilişkiler bu çerçevede ilerleme kaydetmiştir. Fakat bu ilişkiler, yaşanan bazı gelişmeler doğrultusunda kısa bir süre sonra gerginleşmeye başlamıştır. Bu gelişmelerin başında, bazı Cemiyet üyelerinin din hakkındaki gerçek düşüncelerini su yüzüne çıkaran açıklamaları geliyordu. Cemiyet'in giderek sert bir hal alan yönetimi, hürriyetlerin kısıtlanması, toplumsal hayatta cereyan eden kargaşa ve belirsizlik halleri de buna eklenebilir. Haliyle bu gelişmeler, Cemiyet'in ulema nezdindeki olumlu imajını zedelemiştir.⁵²⁷

Başlangıçta doğrudan İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne bağlı olduğunu savunan ve amaçları yukarıda ifade edilmiş olan cemiyetlerden biri, *Cem'iyet-i İlmiyye-i İslâmiyye*, İttihâd ve Terakki Cemiyeti ile artık hiçbir bağının kalmadığını ifade etmiştir.⁵²⁸ Öte yandan, toplumun edep ve ahlâk yapısının bozulduğu ve bu durumun gittikçe daha kötü bir hale dönüştüğü savunulmuştur. Yaşananlar karşısında *Meşihat* makamının sessiz kaldığı vurgulanarak, bu durum eleştiri konusu edilmiş ve şeyhülislâm iş başına çağrılmıştır.⁵²⁹ Büyük ölçüde istibdadın geri geleceği ve savunulan fikirlerin iflas edeceği korkusuyla olsa gerek bu eleştiriler aşırı bir hale

⁵²⁵ Sina Akşin, "İttihat ve Terakki", **TCTA**, C.5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.1423.

⁵²⁶ Kara, **a.g.m.**, s.1416. Daha ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. İhsan Güneş, **Türk Parlamento Tarihi: Meşrutiyet'e Geçiş Süreci-I. ve II. Meşrutiyet**, C.2, TBMM Vakfı Yayınları, No:15, Ankara, 1997.

⁵²⁷ T. Zafer Tunaya, **İslâmcılık Cereyanı II: İkinci Meşrutiyet'in Siyasî Hayatı Boyunca Gelişmesi ve Bugüne Bıraktığı Meseleler**, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., İstanbul, 1998, ss.29-30; Hanioglu, **Preparation for a Revolution...**, p.307; Azmi Özcan, "İslâmcılık: İkinci Meşrutiyet", **TDVİA**, C.23, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2001, s.64.

⁵²⁸ "Ahass-ı âmâlî, Meşrutiyet-i meşrûayı muhâfaza ile İslâmiyyet'in terakki ve teâlisine hizmetden ibaret bulunan [Cem'iyet-i İlmiyye-i İslâmiyye]'nin İttihâd ve Terakki Cem'iyeti'ne râbitası olmadığı i'lân olunur." Bkz. **Beyânü'l Hak**, No:14, (22 Kânûn-ı Evvel 1324/4 Ocak 1909), s.298.

⁵²⁹ Birusa Meb'usu Ömer Fevzi, "Nidâ-yı Ehl-i İslâm", **Beyânü'l Hak**, No:17, (12 Kânûn-ı Sâni 1324/25 Ocak 1909), ss.373-375.

dönüştürülmemiş ve Cemiyet'e olan destek gönülsüz de olsa sürdürülmüştür.⁵³⁰ Hatta 31 Mart Vak'ası'ndan hemen sonra *Cem'iyet-i İlmîyye-i İslâmiyye* tarafından yapılan açıklamalarda bu korku açıkça ifade edilmiştir. Burada istibdadı geri getirecek ve Meşrutiyet'i sona erdirecek 31 Mart gibi gelişmelere karşı gerek Osmanlı askerine ve gerekse halka sağduyulu olma çağrısında bulunulmuş ve kendileri teskin edilmeye çalışılmıştır. Keza Meşrutiyet, bir "*devr-i mes'ûd*", "*büyük bir ni'met*" olarak görülmüş ve bu devrin kıymetini bilmek gerektiği vurgulanmıştır. Öte yandan Meclis-i Mebusan'a itimat ve dolaylı da olsa İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne destek yinelenmiştir.⁵³¹ *Cem'iyet-i İlmîyye-i İslâmiyye*'nin imparatorluğun sıkıntılı bir anında yaptığı açıklamalar ve attığı adımlar kendi ifadelerine göre toplumun değişik kesimlerinden destek ve takdir görmüştür.⁵³² Kendilerine karşı muhalefetin iyice tırmandığı bir ortamda, İttihâd ve Terakki Genel Merkezi de *Cem'iyet-i İlmîyye-i İslâmiyye*'nin bu destekleyici tavrını görmezden gelmemiş ve teşekkürlerini sunmuştur.⁵³³

İttihâd ve Terakki Cemiyeti, bu desteği almakla birlikte kendi imkânlarıyla da dinsel propagandasını yapmayı ihmal etmemiştir. İstanbul'daki *Şehzadebaşı*, *Süleymaniye* ve *Sultan Ahmed* kulüplerine bu bağlamda önemli görevler verilmiştir. Bununla birlikte, mahallî şubeleri de yazışma ve yayınlarında kendilerine has İslâmî bir retorik kullanmayı sürdürmüşlerdir. Fakat şu noktanın da altını çizmek gerekir ki Cemiyet, dini önemli bir araç olarak kullanmaktan vazgeçmemekle birlikte, yavaş yavaş onun toplumsal hayatın birçok noktasındaki rolünü azaltma girişimlerinde

⁵³⁰ Hanioglu, **Preparation for a Revolution...**, p.307; Özcan, "İslâmcılık: İkinci Meşrutiyet", s.64.

⁵³¹ Cem'iyet-i İlmîyye-i İslâmiyye, "Asker Evlâdlarımıza Hitâbımız", **Beyânü'l Hak**, No:29, (6 Nisan 1325/19 Nisan 1909), ss.668-673; Cem'iyet-i İlmîyye-i İslâmiyye, "Ey Ehl-i İmân, ya İlhvân-ı Din veya Müslüman'ız Diyen Erbâb-ı Yakın...", **Beyânü'l Hak**, No:29, (6 Nisan 1325/19 Nisan 1909), ss.673-676. İstibdat korkusunu içeren ve nihayet İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ni destekler nitelikte olan bir başka açıklama için bkz. (İmzasız), "Sırat-ı Müstakim", **Sırat-ı Müstakim**, No:34, (20 Nisan 1325/3 Mayıs 1909), ss.113-115.

⁵³² (Cem'iyet-i İlmîyye-i İslâmiyye), "Teşekkürâtımız", **Beyânü'l Hak**, No:29, (6 Nisan 1325/19 Nisan 1909), s.676. *Cem'iyet-i İlmîyye-i İslâmiyye*'nin bu açıklamalarını, yaşananlar karşısında suskun kalmayı tercih eden *Sırat-ı Müstakim* dergisi takdirle karşılamıştır. Bkz. (İmzasız), "Sırat-ı Müstakim", **Sırat-ı Müstakim**, No:34, (20 Nisan 1325/3 Mayıs 1909), s.115. *Cem'iyet-i İlmîyye-i İslâmiyye*'nin yaşanan olaylar nedeniyle askerî dairelere, kışlalara ve Osmanlı donanmasına beşer kişiden oluşan nasihat heyetleri gönderdiği ve nasihatlerde bulunduğu, olaylarla ilgisi olduğu düşünülen *Mizân* gazetesi tarafından bile övgüyle ifade edilmiştir. Bkz. "Cem'iyet-i İlmîyye'nin Teşebbüsü", **Mizân**, No:129, (5 Nisan 1325/18 Nisan 1909), ss.533-534.

⁵³³ Siroz Sancağı Hâkim-i Şer'isi Mehmed Sadık, "Şeriat ve Ulemamız Mâni-i Medeniyyet Değildir", **Beyânü'l Hak**, No:36, (20 Temmuz 1325/2 Ağustos 1909), s.835.

bulunmayı da elden bırakmamıştır. Bilindiği üzere bu konudaki ilk adım, 3 Haziran 1909 tarihinde yayımlanan bir *İrade-i Seniyye* ile atılmış ve *Şer'iyye Mahkemeleri*'nin yetkileri kısıtlanmıştır. Bir tür laikleşmeye yönelik olan bu adımın devamı ise büyük ölçüde yaşanan gelişmelerin etkisiyle dönemin ortalarından itibaren atılacaktır.⁵³⁴

Bu arada İslâmcılar, geçmiş birikiminin üzerinden yükselişini sürdüren ve dönemin başlarından itibaren örgütlenen Türkçülük hareketine karşı henüz cephe almamışlardı. Aksine Türkçülerle işbirliği yapmaya çalışıyorlardı. İslâmcıların bu tutumu Türkçülüğü ciddiye almamaları, önemli ölçüde bu ideolojiyle ilgilenen İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nden çekinmeleri ve fitne çıkarmaktan korkmaları gibi nedenlere dayandırılmış ve 1912 yılına kadar varlığını sürdürmüştür. Diğer taraftan Yusuf Akçura ve A. Agayef gibi Türkçülüğün önde gelen simaları ise İslâmcı *Sırat-ı Müstakim* sütunlarında kalem oynatmış ve katkılarını esirgememişlerdir.⁵³⁵

Bununla birlikte, Türkçüler inşasına çalıştıkları milliyetçilikte İslâmiyet'e özel bir önem atfetmişlerdir. Aynı zamanda İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin ideologu olan Ziya Gökalp, Türklük ile İslâmlık arasında herhangi bir çatışma/çelişki olmadığını düşünüyordu. Ona göre Türklük, İslâmiyet'in gerçek dayanağıydı. Burada işaret edilen modern İslâmiyet'ti.⁵³⁶ Nitekim Ziya Gökalp modern İslâmiyet'in, Türk milliyetçiliği ve kültürüyle kolaylıkla birleştirilebileceğine inanıyordu. Öte yandan İslâmiyet ve milliyetçiliğin temelden birbirleriyle çeliştiği yönündeki Sünnî İslâm yorumlarına da karşı çıkan Gökalp, İslâmiyet'in modern milliyetçiliği önerdiği sonucuna ulaşmıştır. Ona göre, Türklerin millî uyanışı, İslâmiyet'in de dinsel anlamda Rönesans'ına ön ayak olacaktır.⁵³⁷ "... Ben Müslüman olduğum kadar Türk, Türk olduğum kadar Müslüman'ım..." diyen M. Ali Tevfik de "*Türk sıfatına lâyük her ferd, Müslümanlığa zevâl bulmaz bir râbîta ile merbûtdur*"⁵³⁸ şeklindeki sözleriyle Türklük ve İslâmiyet arasındaki bağa dikkat çekmiştir. Ziya Gökalp ve M. Ali Tevfik

⁵³⁴ Hanioglu, **Preparation for a Revolution...**, pp.307-308.

⁵³⁵ Kara, **a.g.m.**, s.1413. Ayrıca bkz. İsmail Kara, **Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi: Metinler/Kişiler I**, (2. Baskı), Risâle Yayınları, İstanbul, 1987, s.XLV.

⁵³⁶ Ziya Gökalp'in Mart 1913'ten itibaren *Türk Yurdu*'nda yayımlanan "Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muâsırlaşmak" başlıklı makaleleri 1918 yılında kitaplaştırılmıştır. Bkz. Ziya Gökalp, **Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muâsırlaşmak**, Yeni Mecmûa, İstanbul, 1918, ss.7, 9.

⁵³⁷ Uriel Heyd, **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri**, (Çev. A. Göke Bozkurt), İlgî Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2010, ss.112, 114.

⁵³⁸ M. Ali Tevfik, "Turanlının Defteri: Türk, Müslüman ve Şarklı", **Tanin**, No:1543, (5 Mart 1329/ 18 Mart 1913), s.3.

gibi Türkçülerin Türklük ve İslâmiyet'i bağdaştıran tezlerinden hareketle Türklük cereyanının Türkleri, eskiye nazaran daha ziyade İslâmiyet'e yaklaştırdığını ifade eden Edhem Nejad da farklı düşünmüyordu. Ona göre, "*şuna kat'iiyen emin olmalı ki İslâm'ın kuvvetlenmesi, ittihâdı için en mühim vâsıtâ Türk'dür. Bugün bir kitle halinde hazırlanan Türklük felâh bulursa İslâmiyyet mefkûreleri ancak yaşar. Bunu gizlemeye hiç lüzûm yokdur.*"⁵³⁹

Bütün bu değerlendirmelerden anlaşıldığına göre, her iki taraf başlangıçta İslâmiyet ve milliyetçilik arasında bir çatışma yahut çelişki olmadığını düşünüyordu. İslâmiyet ile milliyetçilik uzlaştırılmaya ve 2. Abdülhamid Dönemi'ndekinin aksine bir tür "*Türk-İslâm*" kimliği inşa edilmeye çalışılmıştır. Bu kimlikteki tek farklılık, G. Çetinsaya'nın da işaret ettiği gibi bir "*öncelikler*" meselesiydi. Önde gelen Türkçülerin yukarıdaki düşüncelerinden de açıkça anlaşıldığı gibi Türkçüler burada Türklüğün daha baskın olduğunu düşünüyorlardı. İslâmcılara gelince, onlar da tam tersini savunuyorlardı. Ana uzlaşma noktaları ise formüllerindeki İslâmiyet'in "*modernist*" olması yönündeydi.⁵⁴⁰

İmparatorluk coğrafyasında siyasal koşulların değişmesinden, özellikle de Müslüman unsurlar (Arnavutlar ve bir ölçüde Araplar) arasında cereyan eden ayrılıkçı hareketlerden, Trablusgarp ve Balkan Savaşları gibi siyasî gelişmelerden sonra iki grup arasında ayrılık rüzgârları esmeye başlamıştır. Fakat bu aydınlar, bahsedilen gelişmelerden sonra da radikal Garpcılarla olduğu gibi hiçbir zaman birbirlerini "*düşman kampında*"ymış gibi görmemişlerdir.⁵⁴¹

İslâmcıların bu konudaki eleştirileri, 1912 yılından itibaren su yüzüne çıkmıştır. Bu tarihe kadar *Safahat*'ta milliyetçilik hakkında eleştiride bulunmayan M. Akif, artık bu konuda açık ve giderek dozunu artıran eleştirilerde bulunmaya başlamıştır. Osmanlı coğrafyasında milliyetçi saiklerle gerçekleşen ayaklanmalar, imparatorluğun felaketinin habercisi gibiydi. Öyle ki M. Akif de büyük ölçüde bu noktaya işaret etmiştir. Ona göre, imparatorluğun yaşadığı felaketlerin yegâne sebeplerinden ilki ve en önemlisi milliyetçiliktir. Bu, Batılı güçlerin ele geçirmeyi düşündüğü yerlerde uyguladığı bir siyasetti. Bu yüzden bütün Müslümanlar uyanık

⁵³⁹ Edhem Nejad, *Türklük Nedir ve Terbiye Yolları*, Çiftçi Kütübhânesi, İstanbul, t.y, ss.8-9.

⁵⁴⁰ Çetinsaya, *a.g.m.*, p.354.

⁵⁴¹ Çetinsaya, *a.g.m.*, p.357.

olmalı ve Batıların ekmeğe çalıştıkları ayrılık tohumlarını filizlendirmemelidirler. Bu, bir borçtur. Borçtan kaçmak ise haramdır ve dine ihanettir. Her şeyi hükümetten beklememelidir.⁵⁴²

İslâmcıların milliyetçiliğe ağırlıklı olarak eğilmeye başlamaları ise 1914 yılının başlarına tarihlendirilir. 23 Nisan 1914 tarihinde *Sebilü'r Reşâd*'da "*İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet*" başlıklı uzun bir yazı belirmiştir. Yazarı ise dönemin önde gelen İslâmcılarından Babanzâde Ahmed Naim'dir. Bu yazının hikâyesi kısaca şöyleydi: Musa Kazım Efendi'nin *İslâm Mecmûası*'nda yayımladığı "*İslâm'ın Necâtı: İslâm ve Terakki:3*" başlıklı yazısını esas alan *Ta'kib ve Tenkîd Mecmûası* sahibi ve müdürü Nüzhet Sabit, "*iddia-yı kavmiyyet ve cinsiyyetin şedîden memnûiyyeti*" konusunda açıklama yapmayı memleket için faydalı bulduğunu belirtmiş ve *İslâm Mecmûası*'na birtakım sorular yönelmiştir. Ancak kendilerinden cevap alınamayınca devreye Babanzâde A. Naim girmiştir. Böylelikle bahsi geçen uzun yazısını kaleme almıştır.⁵⁴³

Yazısına yukarıdaki hikâyeden bahsederek başlayan Babanzâde A. Naim ilk aşamada, kendisini "*Türk Yurdu'nun samimi bir yoldaşı*" olarak sunan *İslâm Mecmûası*'nın bahsi geçen sorulara büyük ölçüde bu yoldaşını ve dolayısıyla Türkçüleri gücendirmemek kaygısıyla cevap vermediğini ileri sürmüştür. Müslümanlar arasında kavmiyet ve cinsiyet davasının kısaca başlangıcına ve kaynağına değinen Babanzâde A. Naim'e göre, böyle bir dava İslâmiyet'te eleştirilmiş ve reddedilmiştir. Bu davayı gütmek, İslâmiyet'in nizam ve devamına, Müslümanların refah ve saadetine büyük bir darbe demektir. Zaten bir avuç kalmış olan Müslümanların kavmiyet davasıyla birbirlerine karşı muhabbet bağlarını zerre kadar dahi gevşetmeleri, tam da düşman tecavüzünün can evimize yöneldiği bir sırada başlıca bir cinnettir ve vatanperverliğe aykırıdır. Zira Arnavutların yaşadıkları ortadadır ve bu bize müthiş bir derstir. Eğer bu yolda yürünmeye devam edilirse İslâmiyet'in "*son sığınağı*" olan bu diyar da Arnavutlukla aynı kaderi paylaşacaktır.⁵⁴⁴ Türkçülerin kendi aralarında "*Halis Türkçü*" ve "*Türkçü-İslâmcı*" şeklinde ikiye bölündüğünü ileri süren Babanzâde, ilk grupta "*telkîh etmek istedikleri*

⁵⁴² Kara, **a.g.e.**, ss.L-LII, 378-381.

⁵⁴³ Kara, **a.g.e.**, ss. XLV-XLVI.

⁵⁴⁴ Ahmed Naim, "İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet: 'Ta'kîb ve Tenkîd' Mecmûası Sahibi Nüzhet Sabit Bey Efendi'ye", **Sebilü'r Reşâd**, No:293, (10 Nisan 1330/23 Nisan 1914), s.114.

şey açıkça dinsizlik mefkûresidir..." diyerek tartışmayacağını, ancak ikinci gruba dertleşebileceğini ifade etmiştir. Nitekim yazısının devamında bu gruba seslenen Babanzâde, insanları "*çifte mefkûre*" sahibi yapmanın doğru olmadığını kaydetmiştir. Çünkü böyle bir gaye ile hiçbir iş görülemezdi. Ona göre, ancak İslâm gayesi Türklüğü kurtarır. Türklük gayesi ise İslâm dairesini hiçbir zaman kuşatamaz. Ayrılık hissini verecek her türlü tavır ve hareketten sakınmak kaidesiyle ve İslâmiyet'in çizdiği selamet ve saadet dairesi içerisinde Türklerin ilerlemesi ve yükselmesi için çalışılabilir, ancak "*Türk*" kimliği hiçbir zaman "*Müslüman*" kimliğinin önüne geçirilmemelidir. Konuyu birtakım ayet ve hadisler ekseninde açıklığa kavuşturmaya girişen Babanzâde, Arap kavmini neden sevmek gerektiğini yine ilgili hadisler doğrultusunda açıklayarak ve *Ta'kib ve Tenkîd Mecmûası*'nın sorularından ikincisini cevaplayarak yazısını tamamlamıştır.⁵⁴⁵

Babanzâde A. Naim'in bu açıklamalarına, esasen hedef aldığı "*Halis Türkçü*"ler cephesinden cevap gecikmemiştir. Babanzâde'yi cevaplayan isim, daha önce Süleyman Nazif ile benzer bir tartışmaya giren Ahmed Agayef'tir. Babanzâde'nin kendileriyle ilgili eleştirilerinin hiçbir belgesel dayanağı olmadığını ifade ederek tartışmaya giren A. Agayef, öncelikle Türkçülerin kendi aralarında ikiye bölündüğü iddiasını yalanlamıştır. Devamında Babanzâde'nin iddialarını aşağıdaki gibi üç başlık altında özetlemeye ve bu çerçevede cevaplandırmaya çalışmıştır:

1. İslâmiyet kavmiyet cereyanlarını tasvip etmiyor. Bu gibi cereyanlar onun esas ve ruhuna, hüküm ve kaidelerine muhaliftir.
2. Milliyet cereyanları zararlıdır.
3. Müslümanlar arasındaki milliyet cereyanları Avrupa'yı taklitten kaynaklandığı için tabii değil, sunidir.⁵⁴⁶

A. Agayef'e göre, Babanzâde'nin iddialarını kanıtlamak üzere başvurduğu ayet, hadis ve rivayetlerin hiçbirinde "kavim" kelimesi kullanılmamıştır. Bunların tümünde yalnızca "asabiyyet"ten bahsedilmektedir. Bu durumda Babanzâde, "*asabiyyet*" kelimesini "*milliyet*" anlamında kullanmıştır. Bu, büyük bir hatadır. Çünkü "*milliyet*" (nation) ve "*asabiyyet*" birbirinden farklı şeylerdir. Zaten İslâmiyet de kavmiyeti; yani "*milliyeti*" değil, "*asabiyyeti*" men etmiştir. Öyle ki İslâmiyet'in

⁵⁴⁵ Ahmed Naim, **a.g.m.**, ss.115-128.

⁵⁴⁶ Ahmed Agayef, "İctimâiyyât: İslâm'da Da'vâ-yı Milliyet", **Türk Yurdu**, C.6, No:10, (10 Temmuz 1330/23 Temmuz 1914), ss.2320-2322.

en birinci ve en büyük amacı "*A'râbiliği def ederek, asabiyyeti kaldırarak Arab kavminin vahdetini te'mîn eylemek, Arablıkta bir vicdân-ı umûmî, bir gâye-i müştereke husûle getürmekden ibaretdir*". Bu amaca, siyaset sahasında da ulaşmaya gayret edilmiştir. Dolayısıyla bütün bunlardan çıkarılacak sonuç şudur ki, İslâmiyet kavmiyet esasını yıkarak değil; onu temin ederek yükselmiştir. İslâmiyet milliyeti ezmekle değil; onu tesis ederek, ona dayanarak yürümüştür. Bu yolda İslâm büyüklerinin karşısına çıkmış olan en birinci ve en sağlam engel ise "*asabiyyet*" olmuştur. Şüphesiz İslâm büyükleri de en çok bunu izale etmekle uğraşmışlardır. Hatta Kur'an-ı Kerim bile bunu lanetlemektedir.⁵⁴⁷

Ne var ki bunun için verilen mücadele ve başvuru yollar fayda vermemiştir. "*Asabiyyet*" her defasında ortaya çıkmayı başarmış ve kötü sonuçlar yaratmayı sürdürmüştür.⁵⁴⁸ Bu açıklamalarıyla Babanzâde'nin ilk basamaktaki iddiasına cevap vermiş olan A. Agayef, milliyet cereyanlarının İslâm kardeşliğine zarar verdiği iddiasını da doğru bulmamıştır. Aksine gerçek milliyet cereyanlarının, İslâm kardeşliğinin kuvvetlendirilmesi ve pratik bir şekle dönüştürülmesi için oldukça önemli bir sebep olduğuna inanmaktaydı. Ona göre, her kavme kendine özgü bir kimlik bahşeden şey dindir. Din, ne kadar fazla etkili, faal ve bereketli olursa kavmiyet de aynı derecede kemale erer, yükselir ve yayılır. A. Agayef, din ve kavmiyet arasındaki bu ilişkiyi, İslâmiyet ve Türklük ekseninde açıklamaya çalışmıştır. İslâmiyet'i Türklerin "*din-i millîsi*" / "*din-i kavmîsi*" olarak gören A. Agayef, Türklerin İslâmiyet'i zorla, mahkûm ve mağlup olarak değil, hâkim ve galip olarak kabul ettiklerinin altını çizmiştir. Onun nazarında daha da önemlisi, Türklerin yıllardan beri bu dinin en ağır yüküne omuz vermiş olmalarıydı. Türkler, bu uğurda kavmiyetlerine varıncaya kadar birçok şeylerini unutmuşlardı. Sonuç olarak denilebilir ki İslâmiyet ne kadar yayılır, ne kadar yükselirse Türklük de o derecede yayılır ve yükselir. Demek oluyor ki kavmiyet/milliyet cereyanı, mahiyet itibariyle İslâm kavimleri arasına nifak ve ihtilaf yerleştirecek hiçbir esası içermemektedir; yani zararlı değildir.⁵⁴⁹ Bu çerçevede, Babanzâde'nin ikinci basamaktaki iddiasını da çürütecek değerlendirmelerde bulunan A. Agayef, üçüncü iddiaya cevap

⁵⁴⁷ Ahmed Agayef, **a.g.m.**, ss.2323-2329.

⁵⁴⁸ Ahmed Agayef, "İctimâiyyât: İslâm'da Da'vâ-yı Milliyet", **Türk Yurdu**, C.6, No:11, (24 Temmuz 1330/6 Ağustos 1914), ss.2381-2385.

⁵⁴⁹ Ahmed Agayef, **a.g.m.**, ss.2385-2390.

verememiştir. Bu, büyük ölçüde 1. Dünya Savaşı'nın başlamasından ileri geliyordu. Osmanlı yönetimi de savaşa dâhil olunca, büyük olasılıkla hükümet yetkilileri İslâmcılar ve Türkçüler arasında yaşanan bu tartışmaların devamına razı olmamışlardı. Dolayısıyla A. Agayef için üçüncü yazısını yayımlamak mümkün olamamıştır.⁵⁵⁰ Bu tartışmalardan sonra tekrar İttihâd ve Terakki'nin ve dolayısıyla Osmanlı yönetiminin İslâmcılık ile ilgili yaklaşımına dönüldüğünde önemli gelişmelerin yaşandığına tanık olunur. Ziya Gökalp'in İslâmiyet ve milliyetçilik arasındaki uzlaşmadan bahsettiği tarihlerde, Türkçülüğü örtük de olsa baskın bir biçimde benimsemiş olan İttihâd ve Terakki önde gelenlerinin zihinlerinde hali hazırda İslâmcı bir siyaset izleme düşüncesi de bulunuyordu.

İttihatçıların Türkçülüğün yanında böyle bir düşünceye de sahip olmaları aslında bir rastlantı eseri değildir. Bunu birtakım faktörlerin tetiklediği açıktır. İlk faktör, Rumeli'de yaşanan savaş ve bunun nüfus yapısında yarattığı değişimdi. Bilindiği üzere, Trablusgarp'ta yaşananların acısı soğumadan imparatorluğun mamur topraklarını teşkil eden Rumeli'de ciddi bir savaş patlak vermiştir. Bu savaş siyasî, askerî, ekonomik ve diplomatik açıdan zaten istikrardan uzak olan Osmanlı yönetimini iyice zor bir duruma sokmuştur. Nitekim kısa bir süre zarfında önemli kayıplar verilmiştir. Bu kayıplar ve haliyle daralan sınırlar, doğal olarak nüfus yapısı ve dengesinde önemli değişikliklerin yaşanmasına neden olmuştur. İmparatorluğun gayrimüslim nüfusunda ciddi bir azalma görülmüş ve öte yandan Müslüman nüfus hâkim bir konuma yükselmiştir. Bu gelişmeler yaşanmadan önce açıktan açığa İslâmcı bir siyaset izlemek aynı zamanda gayrimüslim unsurları dışlayıcı olabilir ve dolayısıyla hali hazırda yürürlükteki yerini koruyan Osmanlıcılık ideolojisine halel getirebilirdi. Oysa Rumeli'deki gelişmelerden sonra böyle bir engel artık büyük ölçüde ortadan kalkmış durumdaydı.⁵⁵¹

İkinci faktör ise savaşın imparatorluğun farklı noktalarında yarattığı kaygılar ve bunların doğurduğu reaksiyonlardı. Savaş, Rumeli topraklarında yaşansa da imparatorluğun diğer coğrafyalarını da etkilememiş değildi. Özellikle *Hürriyet*'in yeniden ilanından beri *adem-i merkezîyetçi* eğilimleri güçlenen Arap vilayetlerinin

⁵⁵⁰ Y. Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C. II, Kısım: IV, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983, s.421.

⁵⁵¹ Akşin, "İttihat ve Terakki", s.1433.

durumu dikkat çekicidir. Rumeli'deki mağlubiyetler ve imparatorluğun içine girdiği kötü koşullar, İngilizlerin ve Fransızların bölgeye olan ilgisini yoğunlaştırmıştır. Dolayısıyla savaş başladıktan sonra Arap vilayetlerindeki söz konusu eğilimler de daha belirgin bir hal almıştır. Savaşın yol açtığı yüksek vergi beklentileri, borç talepleri ve diğer yükümlülükler, kısacası savaşın mali yükünün Arap vilayetlerine ödetileceği beklentisi, haliyle Arap nüfusu kaygılandırıyor ve ayrılıkçı eğilimlerini besliyordu. Bu kaygılarında pek de haksız değillerdi. Nitekim imparatorluk gerek cephede ve gerekse içeride zor koşullar altındayken, Arap vilayetlerindeki gayri memnun unsurlar yabancı himayesi altında *özerkliği* sağlayacak siyasî bir formül arayışına girişmişlerdi bile. Bu noktada, daha önce uzun bir süre tartışılan *Arap hilafeti* tekrar gündeme taşınmıştır. Fakat bundan bir sonuç alınamamıştır. Bu arada, Aralık 1912'de Londra'da barış müzakerelerine başlayan Osmanlı yönetimi bölgedeki huzursuzluğu teskin etmek üzere yerel yöneticilerin reform önerilerini bir lâyiha haline getirmelerini de uygun görmüştür. Bu durum, Arap kamuoyunda olumlu bir hava yaratmıştır. Reform lâyihaları genellikle vilayet yöneticilerinin bölge halkından atanması, kamu kurumlarında Arapçanın kullanılması, askerliğin daha kısa ve bölgede icra edilmesi gibi ortak noktaları içermektedir. Bunların dışında daha lokal düzeyde kalan talepler de yok değildir.⁵⁵²

Babıâli baskısıyla İttihâd ve Terakki'nin tek başına iktidar koltuğuna oturmasından kısa bir süre sonra reform paketleri hazırlanmış ve yayımlanmıştır. *Adem-i merkeziyet* karşıtı İttihâd ve Terakki yönetiminin bu gibi paketleri kabul etmeye niyeti yoktu. Bu nedenle ilk aşamada bu taleplere karşı alternatif çözümler üretilmiştir. Ancak bu çözümler, bölgede pek hoş karşılanmamıştır. Öte yandan, savaşın Arap vilayetlerine bindirdiği yük, halk arasında da birtakım hoşnutsuzlukların baş göstermesine neden olmuştur. Yaşanan tepkileri yatıştırmak için bazı girişimlerde bulunulmuş; fakat bölgede İngiliz yanlısı, Osmanlı karşıtı propaganda gittikçe tırmandırılmıştır. Basın yoluyla Türkler ve Araplar karşı karşıya getirilmeye çalışılıyor ve bölgenin Osmanlı'dan kopacağı kehanetlerinde bulunuluyordu. Bunlara karşılık İttihatçılar, "*ortak bir dayanışma temeli*" olarak

⁵⁵² Hasan Kayalı, **Jön Türkler ve Araplar: Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)**, (2. Baskı), (Çev. Türkan Yöney), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, ss.139-144; Y. Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C.II, Kısım: III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983, ss.213, 216-217.

İslâmiyet'in bölgede ön plana çıkarılmasının yararlı olabileceğini düşünmekteydiler. Basındaki sözcüsü *Tanin* gazetesi de boş durmuyor ve "*Arab'la Türk'ün ayrısı gayrısı yoktur. Arab'ı mes'ûd edecek bir teklife bir Türk de bütün mevcûdiyyetiyle tâlibdir. Çünkü Arab'ın saâdeti, Türk'ün saâdetinden başka bir şey değildir. Yoksa uhuvvet-i diniyyenin ne ma'nâsı kalır? (...) Türk Arab'ın; Arab Türk'ün vekîl-i müdâfi'i olmalıdır. Zaten Müslüman bir devletiz ve dinen de buna me'mûruz*" vurgusuyla Cemiyet'in bu kanaatini destekliyordu. Bu noktada İttihatçılar, reform hareketini bir Hıristiyan tertibi olarak göstermeye ve böylelikle Müslüman fanatizmini harekete geçirmeye çalışmışlardır. Birçok Hıristiyan reformcunun ayrılıkçı amaçlar doğrultusunda Batılı devletlerle özellikle de Fransa'yla temaslara girmesi sonrasında bu girişimleri başarıya ulaştırmıştır. Ancak yine de bölgede yükselen taleplere karşı kayıtsız kalınmamış ve Arapları memnun edecek bazı adımlar atılmıştır.⁵⁵³

İlk aşamada, 19 Nisan 1913 tarihli bir *İrade-i Seniyye* dikkati çekmekteydi. İrade, halkı çoğunlukla Arapça konuşan vilayetlerde söz konusu dilin kullanım alanlarıyla ilgili önemli bir çerçeve sunmaktadır. İrade'de öncelikle eski birtakım uygulamaların devamına hükmedilmiştir. Buna göre, şimdiye kadar olduğu gibi Arapça dilekçeler kabul edilecek ve hükümet adına bu dilde beyanname yayımlanması eskisi gibi devam edecektir. Öte yandan, Arapça sorgu ve muhakeme işlemlerinin yürütüldüğü ve ilamların düzenlendiği mahaller ile mahkemelerde eskiden olduğu gibi işlemlerin bu şekilde devamı uygun görülmüştür. Asıl önemli nokta şudur ki şimdiye kadar işlemlerin bu şekilde yürütülmediği, ancak ihtiyaç hissedilen mahkemelerde de Arapça kullanımına cevaz verilmiştir. İrade'nin bundan sonraki kısmı ise bahsi geçen vilayetlerde eğitim ve görevli/görevlendirilecek memurlar hakkındadır. Alınan karara göre iptidai, rüşdi, beş senelik yatısız/gündüzlü sancak idadilerinde, sanayi ve ziraat çiftçi mekteplerinde öğretimin dili Arapça olacaktır. Ancak bütün bu eğitim kademelerinde Türkçe zorunlu tutulacaktır. Bu dilin mükemmel bir şekilde öğrenilmesi ve öğrencilerin gelecekte iş hayatlarında başarılı olabilmeleri için Tarih ve Coğrafya gibi bazı dersler Türkçe okutulacaktır. Bununla birlikte, yatılı vilayet idadileri ile sultanilerde öğretim dili Türkçe olacaktır, fakat bu mekteplerde okuyacak öğrencilerin anadillerinden o tarihe kadar yeterli

⁵⁵³ Kayalı, **a.g.e.**, ss.145-150, 158; Akşin, "İttihat ve Terakki", s.1433; Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C.II, Kısım: III, ss.218-219; Babânzâde İ. Hakkı, "Siyâsiyyât: Beyrut Hadisâtı", **Tanin**, No:1575, (6 Nisan 1329/19 Nisan 1913), s.1.

oranda faydalanamadıkları Kavâid/Gramer, Edebiyat ve Dil derslerinde yetkin olabilmelerini sağlamak üzere Arapçanın Edebiyat-ı Âliyesi'nden, İslâm Tarihi'nden ve uygun görülecek diğer derslerden bazıları Arapça okutulacaktır. İptidai ve rüştiye dârü'l-muâllimînlerinden yetişecek muallimler, iptidaiye ve rüştiyelerde hem Arapçayı hem de Türkçeyi okutacaklarından bu mekteplerde uygulanan programlar, her iki dili mükemmel bir şekilde öğrenmeyi mümkün kılacak bir şekilde düzenlenecektir. Son olarak, ataması merkeze ait memuriyetlere özellikle Arapça bilen memurların seçilip, gönderilmesine özen gösterileceği kararlaştırılmıştır.⁵⁵⁴

Arapçanın kullanımı konusunda verilen bu tavizler, bölgede hoşnutluk yaratmış ve vakit kaybedilmeden Arapça bilmeyen memurların değiştirilmesi talep edilmiştir. Fakat bu yöndeki bazı talepler merkezi yönetimce kabul edilmemiştir. Öte yandan, ders kitaplarının kısa bir süre zarfında yeniden yazılması mümkün olmadığından Arapçanın mekteplerdeki kullanımı da ertelenmiştir. Bununla birlikte, İttihâd ve Terakki yönetimi, Rumeli'de yaşananları dikkate alarak imparatorluğun Arap vilayetlerinde oluşabilecek potansiyel ayrılıkçı/milliyetçi hareketlere karşı bölgeden gelen reform taleplerinin cevaplandırılmasına daha sıcak yaklaşmaya başlamıştır. Bu yaklaşımına rağmen politikaları eleştiri konusu edilmiş ve reform fikri tekrar gündeme taşınmıştır. Bu amaçla Haziran 1913'te Paris'te Hıristiyan Arapların baskın olduğu bir Arap kongresi düzenlenmiştir. Kendileriyle uzlaşmak üzere Cemiyet'in genel kâtibi Midhat Şükrü (Bleda) Bey yönetiminde bir heyet gönderilmiş ve Arapların bazı talepleri kabul edilmiştir. Bu arada, Osmanlı başkenti yaklaşık aynı tarihlerde sadrazam değişikliğine sahne olmuş; şehit edilen Mahmud Şevket Paşa'nın yerine İslâmcı ve aynı zamanda Araplarla bağları bulunan Said Halim Paşa geçirilmiştir. Bu adım, İttihâd ve Terakki yönetiminin İslâmcılık ve Araplarla ilgili yaklaşımını da açıklar bir mahiyettedir. Nitekim pek de şaşırtıcı olmayacak bir şekilde söz konusu yönetim takip eden süreçte, Arap vilayetlerinde

⁵⁵⁴ "Ekseriyet-i Ahâlisi Lisân-ı Arabî İle Mütakellim Bulunan Vilâyâtta Lisân-ı Mezkûr İle Muharrer İstid'â-nâmelerin Kabulü Ve Mahâkim'de İstintâk Ve Muhâkemenin Sûret-i Cereyânı İle İ'lâmâtın Keyfîyyet-i Tanzimi ve Mekâtibde Tedrîsâtın Sûret-i İcrası ve Teferrûâtı Hakkında İrade-i Seniyye", (6 Nisan 1329/19 Nisan 1913), **Düstûr**, Tertîb-i Sâni, C.5a, ss.318-319. Ayrıca bkz. **Sadrazâm ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü**, Arba Yayınları, İstanbul, 1988, s.93; Babânzâde İ. Hakkı, **a.g.m.**, s.1.

daha ziyade kendisini destekleyen Arapları görevlendirmeye başlamış ve Said Halim Paşa da 1917 yılının başlarına kadar vazifesini sürdürmüştür.⁵⁵⁵

Paris Arap kongresinden kısa bir süre sonra, 7 Ağustos 1913 tarihinde yayımlanan bir diğer *İrade-i Seniyye* ile de kısmen benzer kararlar imza altına alınmıştır. Öncelikle bölgeyle ilgili birtakım kaygılardan ötürü bazı uzak Arap topraklarına (Hicaz, Yemen, Asîr ve Necid)⁵⁵⁶ asker sevki zaruri görülmüştür. Bununla birlikte, halkının çoğunluğu Arapça konuşan vilayetlerde hali hazırda ve gelecekte ihtiyaç duyulan/duyulacak ilerlemenin temin edilmesi adına bütün mekteplerde öğretimin Arapça icra edilmesi faydalı görülmüş, fakat bu uygulama şimdilik iptidai ve idadilerle sınırlı tutulmuştur. Böyle bir karara imza atılırken, yukarıdaki *İrade-i Seniyye*'de de açıkça görüldüğü üzere merkezileşmenin ön koşulu olarak görülen resmî dil göz ardı edilmemiş ve yeri korunmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla söz konusu mekteplerde Türkçe zorunlu kabul edilmiş ve ileride yüksek öğretimin dahi halkın çoğunluğunun diline göre sürdürülmesi yoluna başvurulabileceği kaydedilmiştir. Bu arada, Türkçenin yaygınlaştırılması için bu dille öğretime devam etmek üzere merkez vilayette mevcut olan idadilerin varlığı koruma altına alınmıştır. İrade'nin son kısmı ise yukarıda olduğu gibi memurlara ayrılmıştır. Alınan karara göre, bölgede görev yapacak olan memurlar Türkçenin yanı sıra Arapçaya da vakıf olacaklardır. Bu nedenle bahsi geçen vilayetlere memur atamalarında bu hususun dikkate alınacağı ifade edilmiş ve ikinci derecedeki memurların atamalarıyla ilgili bazı ince noktalara dikkat çekilmiştir.⁵⁵⁷

Atılan bu adımlar ve verilen bu kararlar, İttihâd ve Terakki'nin İslâmcılık konusundaki tutumunu, bu ideolojiden ne şekilde yahut hangi durumlarda yararlandığını açıkça gözler önüne seriyordu. Fakat girişimleri bunlarla sınırlı kalmamıştır. 20 Eylül 1913 tarihinde düzenlenen 5. İttihâd ve Terakki kongresinde, İslâmiyet'in siyasal ve toplumsal yaşamdaki rolüne dikkat çekilmiştir. Çağın

⁵⁵⁵ Kayalı, **a.g.e.**, ss.150-156.

⁵⁵⁶ Bu Arap topraklarında 1. Dünya Savaşı öncesinde yaşanan gelişmeler hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C.II, Kısım: III, ss.193-205.

⁵⁵⁷ "Memâlik-i Osmâniyye'de Mevki'-i Tatbik ve İcrâya Konulacak Bazı Tedâbir-i Esâsiyye-i Islâhiyye Hakkında İrade-i Seniyye", (25 Temmuz 1329/7 Ağustos 1913), **Düstûr**, Tertîb-i Sâni, C.5b, ss.618-619. Arapça hakkındaki kararlar, Temmuz 1914 tarihinde verilen bir Meclis-i Vükelâ kararıyla tamamlanmıştır. Buna göre elçilik ve konsolosluklar da diğer resmî dairelerde olduğu gibi Arapça evrak kabul edeceklerdir. Bkz. Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C.II, Kısım: III, s.226.

gerekleri kadar İslâmiyet'in "*esasât-ı mübeccele*"si de dikkatlerden uzak tutulmamıştır. Böylesi bir tutum, dinin siyasal ve toplumsal konulara ait kısmında yenilik adına atılacak adımlarda muhafazakâr kesimin muhalefetini minimize etmeye dönüktü. Bu amaç, 1914 yılının başlarında yayın hayatına başlayan ve şiarı "*dinli bir hayat, hayatlı bir din*" olan *İslâm Mecmûası* ile temin edilmeye çalışılmıştır. Bir taraftan İslâmiyet'in esaslarını göz ardı etmeyen ve diğer taraftan birtakım yenilikleri destekleyen kimselerin mecmuada yayımlanan yazılarıyla dönemin din otoriteleri ikna edilerek belirlenen amaca ulaşılabileceği düşünülmüştür.⁵⁵⁸ Fakat böyle bir girişim tepkiyle karşılanmış ve İslâmcılar arasında İttihâd ve Terakki'ye yönelik muhalefet artmıştır.⁵⁵⁹

İslâm Mecmûası'nda tartışmalar sürerken, İttihâd ve Terakki yönetimi kendilerini sona götüren 1. Dünya Savaşı'na girmiştir. Türkçülüğün artık resmî bir ideoloji halini aldığı bu esnada, kısmen gözden düşse de İslâmcılıktan tamamen vazgeçilmiş değildir. Kasım 1914'te ilan edilen "*Cihâd-ı Ekber*" bunun önemli bir işaretiydi. Nitekim bu konuda gerekli fetva alınmış ve dünya üzerindeki bütün Müslümanlar cihada davet edilmiştir. Askerlere, "*din-i mübînimize, vatan-ı azîzimize kasd eden düşmanlara açtığımız bu mübârek gazâ ve cihâd yolunda*" azim, sebat ve fedakârlık çağrısında bulunan Sultan 5. Mehmed Reşad, sadece devletin değil, cihada davet edilen 300 milyon Müslüman'ın geleceğinin bu savaşın zaferle taçlandırılmasına bağlı olduğunu savunmuş ve savaşın bu bağlamdaki kutsiyetine işaret etmiştir.⁵⁶⁰

Aynı üslup ve terminolojiyi kullanarak Osmanlı ordusunun zafere ulaşacağına olan inancını ifade eden Başkumandan Vekili Enver Paşa da "*zincirler altında inleyen üç yüz milyon İslâm ve eski vatandaşlarımız hep bizim muzafferiyetimize dua ediyor. (...) Ne mutlu din ve vatan yolunda şehid olanlara...*" sözleriyle hem aynı duyguları dillendirmiş hem de savaşın aynı zamanda nasıl bir amaca dönük olduğuna dikkat çekmiştir.⁵⁶¹ Yaşanan bu gelişmeler ekseninde İslâmcılık, özellikle savaşın ilk

⁵⁵⁸ Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C. II, Kısım: IV, ss.374-376.

⁵⁵⁹ Tunaya, **İslâmcılık Cereyanı II...**, s.31.

⁵⁶⁰ Cihâd-ı Ekber İ'lanı, Beyânnâme-i Hümâyûn Süreti ve Fetvâ-yı Şerîf için bkz. **İslâm Mecmûası**, No:15, (6 Teşrîn-i Sâni 1330/19 Kasım 1914), ss.437-441. Fetvâ-yı Şerîf için ayrıca bkz. **İlmiyye Salnâmesi**, Matbâa-i Âmire, Dâr-ül Hilâfet-ül Aliyye, 1334, s.640.

⁵⁶¹ Başkumandan Vekili Enver, "Başkumandanlık Vekâleti'nin Beyânnâmesi Süreti", **İslâm Mecmûası**, No:15, (6 Teşrîn-i Sâni 1330/19 Kasım 1914), s.441.

iki yılında yoğun bir şekilde sürdürülmüş, fakat "*Cihâd-ı Ekber*"den beklenen sonuç tam anlamıyla alınamamıştır.⁵⁶²

Bütün bu gelişmeler ışığında zamana ve zemine bağlı olarak dine başvurmadan geri durmadığı anlaşılan İttihâd ve Terakki yönetimi, daha önce de işaret edildiği üzere dinin birçok alandaki rolünü kısıtlama girişimlerini de elden bırakmamıştır. Hatırlanacağı üzere, daha dönemin başlarından itibaren bu konudaki ilk adım atılmıştı. Nitekim bu adımlar, süreç içerisinde devam etmiştir. 26 Nisan 1913 tarihinde yayımlanan bir *kanûn-ı muvakkat* ile ulema ve *Şer'iyye Mahkemeleri* üzerinde devlet kontrolü tesis edilmeye ve bir tür laik yüksek mahkeme konumunda olan *Mahkeme-i Temyiz*'in otoritesi birçok alanda egemen kılınmaya çalışılmıştır. Haliyle *Şer'iyye Mahkemeleri*'nin rolü de gittikçe kısıtlanmıştır. 1914 yılında medrese eğitiminde de otoritesini iyiden iyiye hissettirmeye başlayan devlet medreseleri reforme etmeye, giriş koşullarını ve programlarını iyileştirmeye gayret etmiştir.⁵⁶³

Bu gibi laikleştirme girişimleri savaş koşullarına rağmen sürdürülmüş, düşünsel zemini veya kamuoyu desteği ihmal edilmemiştir. Bu konuda Ziya Gökalp'in katkısı şüphesiz büyüktü.⁵⁶⁴ 1915 yılına gelindiğinde, hemen her meslekte olduğu gibi din alanında da neden uzmanlaşma olmasın diye sorgulayan Z. Gökalp, aslında ilk yıllarından beri İslâmiyet'te böyle bir yapının mevcut olduğunu savunmuş; "müftülük" ve "kadılık" gibi makamların varlığına işaret etmiştir. Ona göre, diyanet hükümlerini veren "müftülük" ile kazâî hükümleri veren "kadılık" makamlarının tek şahısta birleştirilmesi doğru değildir. Çünkü bunların esasları farklı amaçlara yöneliktir. Doğru olan, İslâmiyet'in ta ilk dönemlerinde yapıldığı gibi bunları birbirinden ayırmaktır.⁵⁶⁵ Z. Gökalp, bu tespitleriyle aslında şeyhülislâmlık

⁵⁶² Landau, "Pan-Islamism", p.248.

⁵⁶³ Stanford J. Shaw & Ezel K. Shaw, **History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Reform, Revolution, and Republic-The Rise of Modern Turkey, 1808-1975**, Vol.2, Cambridge University Press, Cambridge, 1977, p.306.

⁵⁶⁴ Y. Hikmet Bayur, İttihâd ve Terakki yönetiminin atacağı adımların düşünsel zeminini hazırlama ya da daha doğru bir ifade ile gerekli kamuoyu desteğini sağlama vazifesinin Ziya Gökalp'e verildiğini belirterek, aslında Z. Gökalp'in bu bağlamda bir "vazife" sorumluluğu altında hareket ettiğini ileri sürmüştür. Ona göre Z. Gökalp, "*açığa vurduğu düşüncelerin birçoğunda İttihâd ve Terakki Merkez-i Umûmîsi'nin tasarılarını meydana koymaktan başka bir şey yapmıyordu.*" Bkz. Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C. II, Kısım: IV, s.5.

⁵⁶⁵ Ziya Gökalp, "İctimâiyât: Diyânet ve Kazâ", **İslâm Mecmûası**, No:35, (27 Ağustos 1331/9 Eylül 1915), ss.756-760.

makamının mevcut yapısına ve bu yapının "diyanet" ve "kazâ" düzleminde yeniden organize edilmesi gerektiğine işaret etmekteydi. Bu tespitlere özellikle "*Cihâd-ı Ekber*"in yüzleştiği sonuç, bir kısım Arapların savaş koşullarındaki tavırları ve nihayetinde Batı'nın Osmanlı yargı sisteminin modern olmadığı ve dolayısıyla kapitülasyonların kaldırılmasının haklı bir yanı bulunmadığı yönündeki iddiaları da eklenince laikliğe yönelik takip eden adımların atılması için çok beklenilmemiştir.⁵⁶⁶

İttihâd ve Terakki'nin 28 Eylül 1916 tarihinde başlayan kongresinde şeyhülislâmlık makamının esas görevlerinin diyanetle/din işleriyle uğraşmak olduğu irdelenmiş ve bünyesindeki *Şer'iyye Mahkemeleri*'nin Adliye Nezâreti'ne bağlanması konusundaki bir maddenin programa dâhil edilmesi teklif edilmiştir.⁵⁶⁷ Kongrede böyle kararlar alınırken, Ziya Gökalp de basında boş durmamıştır. Kongre sonrasında kaleme aldığı yazılarında yukarıdaki tespitlerini genişleten Gökalp, şeyhülislâmlığın hali hazırdaki yapısının yarattığı zararlara ve burada yapılacak reformun gereğine/önemine bir kez daha parmak basmıştır.⁵⁶⁸ Nitekim çok geçmeden 12 Mart 1917 tarihinde yayımlanan bir kanunla şeyhülislâmlığı sadece diyanet işleriyle mükellef kılacak bir adım atılmış ve bünyesindeki *Şer'iyye Mahkemeleri* Adliye Nezâreti'ne bağlanmıştır.⁵⁶⁹

Medreseler, Maârif Nezâreti'nin denetimine girmiş ve birçok açıdan modern birer eğitim kurumu haline getirilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte, vakıfları idare edecek olan yeni bir Evkâf Nezâreti tesis edilmiştir. İttihâd ve Terakki yönetiminin laikleştirme yolundaki kararlılığını gösteren bir diğer adım ise *Hukuk-ı Aile Kararnâmesi*'nin hazırlanması olmuştur. 25 Ekim 1917 tarihli bu kararnâme ile Müslim-gayrimüslim bütün Osmanlıların aile hukuku, dört sunnî mezhebin modern yaşama en uygun olan kuralları üzerine oturtulmuştur. Böylece gerekli hallerde Hanefî mezhebinin dışında kalan diğer mezheplerin hükümlerinden yararlanma

⁵⁶⁶ Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, ss.302-304.

⁵⁶⁷ İttihâd ve Terakki Cem'iyeti, **(1)332 Senesi Kongresi Müzâkerâtıyla Bu Bâbda Yazılan Makâlâtı Muhtevî Risâledir**, Tanin Matbaası, İstanbul, 1332, s.25.

⁵⁶⁸ (Ziya Gökalp), "İttihâd ve Terakki Kongresi", **İslâm Mecmûası**, No:48, (27 Teşrîn-i Evvel 1332/9 Kasım 1916), ss.975-978; (Ziya Gökalp), "İttihâd ve Terakki Kongresi-Geçen Nüşadan Mâ-bâ'd", **İslâm Mecmûası**, No:49, (17 Teşrîn-i Sâni 1332/30 Kasım 1916), ss.987-994; (Ziya Gökalp), "İslâm İctimâiyyâtı: İttihâd ve Terakki Kongresi Münâsebetiyle", **İslâm Mecmûası**, No:50, (12 Kânûn-ı Sâni 1332/25 Ocak 1917), ss.1002-1007.

⁵⁶⁹ "Bi'l-Umûm Mahâkim-i Şer'iyye ile Merbûtâtının Adliye Nezâreti'ne Tahvîl-i İrtibâtı Hakkında Kanûn", (12 Mart 1333/1917), **Düstûr**, Tertîb-i Sâni, C.9a, ss.270-271.

imkânı doğmuştur. Kararnâme, genel hükümlerin yanı sıra her iki gruba hitap eden özel hükümleri de içermiştir. Bu çerçevede birden çok dinin unsurlarını barındırır da gerçek anlamda toplumsal hayatın önemli bir yönünü tamamen şeriatın ve kilisenin denetiminde olmaktan çıkarmıştır. Bundan dolayıdır ki gerek dönemin İslâmcı kesimi gerekse de gayrimüslim kilise otoriteleri kararnâmenin bazı yönlerine itiraz etmişlerdir. Bu nedenle kararnâme her ne kadar bazı yerlerde geçerliliğini korusa da Mütareke sürecinde yürürlükten kaldırılmıştır.⁵⁷⁰

Laikliğe dönük gayretler sadece bunlarla sınırlı değildi. Artık yalnızca diyanet işlerinden sorumlu tutulan şeyhülislâmlıkta modern ve bilimsel anlamda faaliyette bulunacak ve bu bağlamda toplumu aydınlatacak bazı birimlerin oluşturulması da ihmal edilmemiştir. 5 Mart 1918 tarihinde çıkarılan bir kanunla "*hakâyık-ı diniyye ve maâlî-i İslâmiyye'yi neşr ve ta'mîm*" etmek üzere bir *Dâr-ül Hikmet-ül İslâmiyye* kurulması kararlaştırılmıştır.⁵⁷¹

Resmen açılışı 12 Ağustos 1918 tarihinde gerçekleşmiş ve bir tür "*Encümen-i İlmî*" veya "*Encümen-i Dâniş*" mahiyetinde tasarlanmıştır. Öncelikli vazifesi, İslâmiyet'in esaslarını yaymak olarak belirlenmiştir. Öte yandan bilimsel ve fiilî olmak üzere iki vazifesi daha bulunuyordu. İlk vazifeleri bilimsel çalışmalarda bulunmak, İslâmiyet'in birçok yönü esas olmak üzere gerek İslâm dünyası ve gerekse Batı dünyasında yaşanan bilimsel ve düşünsel gelişmeleri takip etmek ve incelemek, İslâm tarihinin özellikle son yüzyıldaki olaylarını, dâhil olduğu dinî ve toplumsal aşamaları kaleme almak ve derlemektir. Fiilî vazifeleri ise halkın dinî eğitimini ilerletmek, bu doğrultuda ilgili daireleriyle özellikle de taşradaki müftü ve müderrislerle sürekli bir işbirliği içinde bulunmak, din görevlilerinin aydınlatılması ve geliştirilmesi için gerekli adımları atmak ve bu konuda faydalı eserlerin yayımlanmasını sağlamaktır.⁵⁷²

⁵⁷⁰ Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, ss.177-178; Berkes, **a.g.e.**, ss.460-461. Kararnâme hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. İtimâd Kitâbhânesi (Nâşir), **Hukûk-ı Aile Kararnâmesi**, Kader Matbaası, Dersaâdet, 1336.

⁵⁷¹ "Dâire-i Meşihat'da Bir Dâr-ül Hikmet-ül İslâmiyye Te'sis ve Meclis-i Meşâyih Teşkilâtının Tevsî'yle Müftülerin Sınıf ve Maâşâtı Hakkında Kanûn", (5 Mart 1334/1918), **Düstür**, Tertib-i Sâni, C.10, ss.140-141.

⁵⁷² (İmzasız), "Dâr-ül Hikmet-ül İslâmiyye", **Sebilü'r-Reşâd**, No:365, (15 Ağustos 1334/1918) ss.18-19. *Dâr-ül Hikmet-ül İslâmiyye'nin taşradaki faaliyetlerinden kısa bir süre zarfında olumlu sonuçlar alınmaya başlanmıştır. Bkz. (Dâr-ül Hikmet-ül İslâmiyye), "Taşrada İtibâh-ı Dinî", Sebilü'r-Reşâd, No:433-434, (1 Ağustos 1335/1919), s.134.*

İttihâd ve Terakki yönetimi bir taraftan bu icraatlarda bulunurken, diğer taraftan savaşın ağır koşulları altında eziliyordu. Zorlu bir süreçte sadaret makamı yine el değiştirmiş, 1917 yılının ilk aylarında İslâmcı Said Halim Paşa yerini Talat Paşa'ya bırakmıştır. İttihâd ve Terakki, bu gelişmelere rağmen İslâmcı yaklaşımını tamamen terk etmiş değildir. Fakat savaş pek de istedikleri gibi gitmiyordu ve artık sona yaklaşmıştı. Öyle ki çok sürmeden hezimetle yüzleşilmiş ve ağır koşullu mütareke antlaşması imzalanmıştır. Müteakiben Kasım 1918'de düzenlenen son kongresiyle de İttihâd ve Terakki tarihe karışmıştır. Yaşanan gelişmelerin etkisiyle zaten önemli ölçüde gözden düşmüş olan İslâmcılık ise Mütareke'nin ağır koşulları altında son demlerini yaşamış ve bu süreçte kurulan İstanbul hükümetlerinde de pek revaç görmemiştir. Dönemin ilk yıllarında gerek programında ve gerekse düzenlediği faaliyetlerde İslâmiyet'i ön plana çıkaran Hürriyet ve İtilaf Fırkası dahi her ne kadar programında bu eğilimini sürdürse de sürecin güçlü aktörü olarak artık böyle bir yaklaşımdan uzaktır. İlginç olan şudur ki, Türkçüler ile İslâmcılar arasındaki tartışmalar artık yerini uzlaşmaya bırakmıştır. Yeni siyasal koşulların gölgesinde iki taraf arasındaki mutabakat kolaylaşmıştır. Aralarında entelektüel bir yakınlık görüldüğü gibi siyasî vizyonları da örtüşmüştür. Artık İslâmcıların kalemlerinde milliyetçiliğe dönük itirazın izlerine rastlamak söz konusu değildir. Daha da önemlisi, Batı emperyalizminin hüküm sürdüğü bir süreçte din ve milliyetçiliğin birbirlerini güçlendirebileceği, hatta güçlendirmesi gerektiği gerçeğinin artık farkındaydılar. Sonuç itibarıyla Türk-İslâm kimliği Mütareke koşullarında da işlenmeye devam etmiştir.⁵⁷³

⁵⁷³ Tunaya, **İslâmcılık Cereyanı II...**, ss.31-32; Çetinsaya, **a.g.m.**, p.360.

3.2.2.3. Türkçülük

Fransız İhtilali'nin yarattığı milliyetçilik hareketleri, zamanla imparatorluğun bütün unsurlarını tesiri altına almış olmasına rağmen Türkler uzun bir süre bunların dışında kalmışlardır. Ziya Gökalp açık olmamakla beraber, Türk millî uyanışının diğer unsurlarınkine nazaran çok sonradan başlamasını iki nedene bağlamaktadır. Bunlardan birincisi, Türklerde Avrupa'da olduğu gibi millî ideallerin öncülüğünü yapacak bir orta sınıfın mevcut olmamasıydı. İkinci neden ise Türklerin haklı olarak hâkim unsuru oldukları imparatorluğun milliyetçilik karşısında parçalanmasından korkmaları ve kendilerini imparatorluğun yegâne kurtarıcısı olarak görmeleriydi. Öte yandan, çok ciddi olmasa da İslâmiyet'in "ümme" anlayışı da bu konuda etkili olmuştur. Bu frenleyici mekanizmalara rağmen yavaş yavaş Osmanlılığın ana unsuru olan Türk'e ağırlık verme eğilimi birçok açıdan kendisini göstermeye başlamıştır.⁵⁷⁴

Türk millî benliğini canlandırmada ve başlangıçta olumsuz bir anlamda kullanılan "Türk" kavramına itibar kazandırmada Batılıların önemli bir ilham kaynağı oluşturdukları açıktır. Gerek "Türkler" ve "Türkiye" gibi kavramsal tercihleri gerekse de bir bölümü Türkleri "Barbar" olarak niteleyen ve bir bölümü de tam aksine onları yücelten yazıları göz ardı edilemez bir etki yaratmıştır. Bu etki, Batı'da yapılan Türkoloji araştırmalarıyla bir adım daha ileriye taşınmıştır. Batılı Türkologlar, yaptıkları araştırmalarıyla Türklerin pek eski bir millet olduklarını, oldukça geniş bir alana yayıldıklarını, çeşitli dönemlerde büyük devletler ve yüksek medeniyetler oluşturduklarını ortaya koymuşlardır. Bunların içerisinde genellikle ön plana çıkanlar, Joseph de Guignes'in *Histoire Générale des Huns, des Turcs, des Mongols et des Autres Tartares Occidentaux* (Hunlar, Türkler, Moğollar ve Diğer Batı Tatarlarının Umûmî Târîhi), Arthur Lumley Davids'in *A Grammar of the Turkish Language* (Türk Dili Grameri), Léon Cahun'un *Introduction a l'Histoire de l'Asie* (Asya Tarihi'ne Giriş), Leh asilzâdelerinden Mustafa Celâleddin Paşa'nın *Les Turcs Anciens et Modernes* (Eski ve Modern Türkler) adlı eserleri olmuştur. Bu konuda Yıldız sarayının yakından tanıdığı Macar âlimi Arminius Vambéry, öte yandan Fransız A. I. de Sacy, Alman W. Radloff, İngiliz E.J.W. Gibb ve Danimarkalı V. Thomsen'in etkileri de az değildi. Batılı Türkologların Türk aydınları üzerindeki

⁵⁷⁴ Heyd, **a.g.e.**, s.119; M. Şükrü Hanioğlu, "Türkçülük", **TCTA.**, C.5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss.1394-1395.

etkileri⁵⁷⁵ ve Yusuf Akçura'nın da işaret ettiği üzere özellikle bu Batılı kaynakların okunması sayesinde Türk dünyasına ilişkin bilgi artmış ve bir anlamda millî hisler uyanmaya başlamıştır.⁵⁷⁶

Bu hislerin ilk yansımaları ise dil, edebiyat ve tarih alanında kendisini göstermiştir. Gazetenin dili, özellikle Şinasi'nin gayretleriyle açık ve öz Türkçe olmaya başlamıştır. Böylelikle gazete okurlarının sayısı gittikçe artmıştır.⁵⁷⁷ Bu arada Ziya Paşa, Ahmed Vefik Paşa ve Ahmed Cevdet Paşa'nın ortaya koyduğu çalışmalar ve Türkçe konusundaki hassasiyetleri de unutulmamalıdır.⁵⁷⁸ Daha da önemlisi Türkçe, Aralık 1876 tarihinde ilan edilen ve Osmanlıların ilk anayasası olan *Kanûn-ı Esâsî*'de devletin resmî dili kabul edilmiştir.⁵⁷⁹ Öncelikle merkezileşme bağlamında önem arz eden bu adım, aynı zamanda Türk diline ve dolayısıyla Türklüğe yönelik dikkate değer bir gelişme de sayılabilir. Türk diline verilen önemin yarattığı böylesi bir atmosferde, bir süredir tartışılan "Türklük" konusu kaçınılmaz olarak gündemdeki yerini almıştır. Bunu da haliyle 19. yüzyılın son dönemecinde pek de sürpriz sayılmayacak önemli gelişmeler takip etmiştir. 5 Temmuz 1894 tarihinde yayın hayatına başlayan *İkdâm* gazetesinde Türk dili ve Türk tarihi hakkında yazıların yayımlanması bu açıdan önemli bir adımdı. Gazetenin çekirdek kadrosunda Şemseddin Sami, Veled Çelebi (İzbudak), Fuad (Köseraif), Bursalı Tahir Bey gibi önemli isimler bulunuyordu. Böylece bu yıllarda bir tür "kültür Türkçülüğü"nü ilk örnekleri verilmeye başlanmıştır.⁵⁸⁰ Bu örnekler, İslâmcı bir politika izleyen 2.

⁵⁷⁵ David Kushner, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908)**, (Çev. Ş. Serdar Türet, R. Ertem & F. Erdem), Kervan Yayınları, İstanbul, 1979, ss.11-14; Ziya Gökalp, "Musâhabe: Türkçülüğün Tarihi", **Yeni Mecmûa**, No:84, (13 Eylül 1923), s.359.

⁵⁷⁶ Yusuf Akçura, "Tarih Yazmak ve Tarih Okutmak Usûllerine Dair", **I. Türk Tarih Kongresi: Konferanslar/Müzâkere Zabıtları**, Maârif Vekâleti ve Türk Tarihi Tedkik Cemiyeti, Ankara, 1932 s.593.

⁵⁷⁷ Şerif Mardin, "19. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", **TCTA**, C.2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.349.

⁵⁷⁸ Heyd, **a.g.e.**, ss.120-121; Ziya Gökalp, "İctimâiyyât: Türkçülük Nasıl Doğdu?", **Yeni Mecmûa**, No:40, (18 Nisan 1918), s.262.

⁵⁷⁹ *Kanûn-ı Esâsî*'nin 18. maddesinde doğrudan devletin resmî dilinin Türkçe olduğu vurgulanmıştır. Bu madde şöyledir: "*Tebaa-i Osmâniyye'nin hidemât-ı devletde istihdâm olunmak için devletin lisân-ı resmîsi olan Türkçeyi bilmeleri şarttır*". Aynı kanununun 57. maddesinde Meclis-i Umûmî'yi teşkil eden Ayan ve Mebusan Heyetleri'nin müzakerelerinin Türkçe yapılacağı vurgulandığı gibi 68. maddesinde Türkçe bilmeyenlerin mebus seçilemeyecekleri ve dolayısıyla dört sene sonra yapılacak seçimlerde mebus seçilebilmek için Türkçe okuma, yazmanın şart olacağı ifade edilmiştir. Bkz. **Sûret-i Münife-i Hatt-ı Hümayûn ve Kanûn-ı Esâsî**, Matbaa-i Âmire, İstanbul, (21 Şubat 1292/5 Mart 1877), ss.7,13,15-16.

⁵⁸⁰ Mardin, **a.g.m.**, s.349. *İkdâm* Gazetesi'nde yayımlanan söz konusu makalelerden birkaçı için bkz. (İmzasız), "Makâle-i Mahsûs: Meskûkât-ı Türkîniyye Kataloğu", **İkdâm**, No:3, (25

Abdülhamid yönetiminin dikkatinden kaçmamış ve sade bir Türkçe ile kaleme alınan makalelerin yayımlanması yasaklanmıştır.⁵⁸¹

Türkçeyi, köklerine yönelmek suretiyle millî ve bağımsız bir dil haline getirme yolundaki bu çalışmalar, edebiyat alanında da kendisini göstermiştir. Arapça ve Farsça olmaksızın Türkçe ile edebiyat yapılamayacağı ve söz konusu dillerde kaleme alınmış kaynaklar kullanılmadığı takdirde edebiyatsız kalınacağı iddialarına rağmen yeni ve millî bir edebiyat anlayışı savunulmuştur. Bu millî dil ve edebiyat anlayışı gelişip yaygınlaştıkça doğal olarak Türklük bilinci de gelişiyor ve kökleşiyordu. Öyle ki İslâmcı olmasına ve dil konusundaki tartışmaları yasaklamasına rağmen devrin sultanı 2. Abdülhamid bile bu bilince sahip olduğunu Sadrazam Hayreddin Paşa ile girdiği bir tartışmada "... *Paşa Paşa, Ben Türküm, Türk kalacağım*" sözleriyle açıkça ifade ettiği gibi yaygın olmamakla birlikte aydınlar da artık Türk olduklarını söylemekten gurur duymaya başlamışlardır. Bunun en açık örneğini, "*Ben bir Türk'üm, dinim, cinsim uludur*" dizelerinin sahibi Mehmed Emin (Yurdakul)'da görmek mümkündür. 1897 yılında yaşanan Osmanlı-Yunan Savaşı sonrasında yayımlanan bu dizelerin ilk işaret ettiği şey Türklük olmuştur.⁵⁸²

Bu millî hislerin tarihe ve dolayısıyla onu mekteplerde yeniden üreten ders kitaplarına yansması ise aşağı yukarı aynı döneme denk düşmektedir. Sıbyân mekteplerinde okutulmak amacıyla 1874 yılında Selim Sâbit Efendi tarafından yayımlanan *Muhtasar Târih-i Osmânî* adlı kitapta ilk dikkat çekilen noktanın Osmanlıların Orta Asya kökenlerinin olması bu açıdan şaşırtıcı değildir. Nitekim bu olgu, diğer ders kitaplarında da göz ardı edilmemiştir. Ancak Türklerin, tarihin en eski devirlerinden beri medeniyete önemli katkıları olduğunu ilk kez vurgulayan isim, Sultan Abdülaziz Dönemi'nin sonlarına doğru askerî mektepler ders nazırı olarak atanan Süleyman Hüsnü Paşa olmuştur. Hal tercemesinde askerî mekteplerin programlarını ıslah ettiği, eğitim süresinde değişikliğe gittiği, idadilere öğrenci yetiştirmek üzere askerî rüştiyeler açtığı ve eğitime daha birçok önemli hizmetleri olduğu ifade edilen Süleyman Hüsnü Paşa, Mekteb-i Harbiye'de *Târih-i Umûmî*

Haziran 1310/7 Temmuz 1894), ss.3-4; (İmzasız), "Makâle-i Mahsûs: Terakkiyyât-ı Lisâniyye", **İkdâm**, No:48, (6 Eylül 1310/18 Eylül 1894), s.1; (İmzasız), "Makâle-i Mahsûs: Lisân Tadrîsâtı", **İkdâm**, No:76, (4 Teşrîn-i Evvel 1310/16 Teşrîn-i Evvel 1894), ss.1-2.

⁵⁸¹ Akçuraoğlu Yusuf, **Türk Yılı**, Yeni Matbaa, İstanbul, 1928, s.364.

⁵⁸² Karal, **Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)**, (2. Baskı), C.VIII, ss.558-559.

okuttuğu esnada "*Târih-i Âlem*" isimli bir kitap kaleme almıştır. Kapsamlı olarak tasarlanan bu kitabın ancak "*Kurûn-ı Evvel*" kısmı hazırlanabilmiş ve 1876 yılında 5. Murad'ın saltanat devresinde yayımlanmıştır. Kitabının girişinde askerî mekteplerde okutulan *Târih-i Umûmî*'lerin eksiklerine dikkat çeken Paşa, dinî ve millî bağları gözetererek ve Batı'da cereyan eden olayların gerçek mahiyetini göstererek kitabını nasıl hazırladığını anlatmıştır. Mükâfata layık görülen, birçok Batılı kaynak esas alınarak ve Doğu kaynaklarının başlıcaları da ihmal edilmeden hazırlanmış olan bu kitapta, büyük ölçüde millî hislerin tesiriyle Türklerin Orta Asya geçmişine önemli bir yer ayrılmıştır.⁵⁸³ *Türk Yılı*'nda verilen bilgilere göre bu kitap, 2. Abdülhamid Dönemi'nde yasaklanmış ve çürümeye terk edilmiştir. Ancak II. Meşrutiyet Dönemi'nde Mekteb-i Harbiye Nazırı olan Süleyman Paşa'nın sadık öğrencilerinden Tevfik Paşa tarafından terk edildiği yerden kurtarılarak 1911 yılında yeniden yayımlanmıştır.⁵⁸⁴

Takip eden yıllarda, Türk tarihi hakkında önemli eserler ortaya çıkmaya devam etmiş ve bu eserlerde Türk'e önem atfedilmesi fikri genel bir kanaat teşkil etmiştir. Yapılan araştırmalar ve ortaya konulan eserlerin dışında imparatorluk topraklarına yapılan göçler de, her ne kadar birtakım sorunlara neden olmuşlarsa da, Türklük bilinci üzerinde önemli bir etkide bulunmuşlardır. Bu göçleri tetikleyen şey, Rusya'nın güney ve doğu yönlü yayılma politikası ve baskısıydı. Öte yandan, Orta Asya Türkleri'yle olan siyasî temaslar da konu bağlamında önemli bir yere sahipti.⁵⁸⁵

Türk'e ağırlık verme eğilimini yavaş yavaş farklı bir mecraya sevk eden ve Türklerle olan temasları güçlendiren asıl gelişme, Rusya'dan imparatorluğa birçok edip ve aydınının özellikle 19. yüzyılın sonlarına doğru giderek artan göçleri olmuştur. Bu isimler beraberlerinde, Rusya'daki Müslümanlar arasında yıllarca süren düşünsel uyanışın meyvelerini getirmiş, Osmanlı siyasal ve kültürel yaşamında etkin bir rol oynamışlardır. Yusuf Akçura'nın, "*bütün Türkçülük harekâtının merkezi siması*" saydığı İsmail Gaspıralı, bu isimlerin başında gelmekteydi. 1874-1875 yıllarında

⁵⁸³ *Mecmûa-i Askerî*'nin tarih kısmında yayımlanan Süleyman Hüsnü Paşa'nın **Umdet-ül Hakâyık** adlı eserinin birinci cildinde hal tercemesi de bulunmaktadır. Bkz. "Sâhib-i Eser Süleyman Paşa'nın Terceme-i Hâli", **Mecmûa-i Askerî-Târih Kısmı**, No:10, (Haziran 1928), ss.1-7; Ferik Süleyman Hüsnü, **Târih-i Âlem, (Kurûn-ı Evvel)**, Sahâf-ı Askerî, İstanbul, t.y.

⁵⁸⁴ Akçuraoğlu Yusuf, **Türk Yılı**, s.320. 2. Abdülhamid Dönemi'nde başka kitaplar da aynı kaderi paylaşmıştır. Bkz. Akçuraoğlu Yusuf, **a.g.e.**, s.364.

⁵⁸⁵ Kushner, **a.g.e.**, ss.14-16; Akçuraoğlu Yusuf, **Türk Yılı**, ss.311-313.

payitahta gelmiş ve burada bir süre kalmış olan Gaspıralı, "*dilde, fikirde, işte birlik*"i ilke edinen ve bu bağlamda Türklerin siyasal ve kültürel birliğini amaçlayan *Tercüman* gazetesini çıkarmıştır. İmparatorlukta da okunan gazetenin birçok yazısı Osmanlı basınında da yer bulmuştur.⁵⁸⁶

St. Petersburg'da eğitim gördüğü esnada Rus öğrencilerinin adeta zihinlerini kavuran Sosyalizm ve Panslavizm kavramlarından önemli ölçüde etkilenmiş ve eğitimini tamamladıktan sonra İstanbul'a gelmiş olan Hüseyinzâde Ali Bey'i de bu noktada anmak gerekir. İstanbul'da girdiği *Mekteb-i Tıbbiyye*'de Türkçü yahut Turancı fikirleri yaydığı ve hatta İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluşunda önemli bir rol oynadığı ifade edilen Hüseyinzâde Ali Bey, Ziya Gökalp üzerinde de derin bir etki bırakmıştır.⁵⁸⁷

İmparatorluk başkentinin bu süreçte ağırladığı önemli isimlerden biri de Türkçülüğün siyasî anlamda inşasında bir kilometre taşı olan Yusuf Akçura'ydı. Varlıklı ve kültür seviyesi yüksek bir aileye mensup olan Y. Akçura, 1883 yılında Rusya'dan İstanbul'a göç etmiştir. İstanbul'daki temel eğitiminden sonra *Mekteb-i Harbiyye*'ye girmiş ve Türkçülüğe ilk adımını bu eğitim kurumunda atmıştır. Eğitimi devam ederken gittiği Rusya'da gerçekleştirdiği temaslar, bu adımı ileriye taşımıştır. Ancak onun Türkçülük fikrini olgunlaştıran Paris ortamı olmuştur. Harbiye'yi tamamlayan Y. Akçura, Jön Türklerle ilgisi olduğu gerekçesiyle tutuklanmış ve Fizan'a sürülmek üzere Trablusgarp'a gönderilmiştir. Fakat burada serbest bırakılmış ve bir süre çalıştıktan sonra Paris'e kaçmıştır. Paris, bu esnada zengin bir düşünce ortamına ev sahipliği yapıyordu. Burada *Ecole Libre des Sciences Politiques*'e giren Akçura, Dr. Şerafettin Mağmumî'nin Türk milliyetçiliği dışında hiçbir çıkış yolunun olmayacağı yönündeki düşüncelerini, bu mektepte daha da netleştirmiştir. Öyle ki bu mektebi bitirmek üzere kaleme aldığı *Osmanlı Saltanatı Müessesâtı Târihine Dâir Bir Tecrübe* adlı çalışmasında, Jön Türklerin Osmanlılık yönündeki çabalarının sonuçsuz kalmaya mahkûm olduğu ve çözümün milliyetçilikte bulunduğu tezini ileri sürmüştür. Nitekim Y.Akçura, Paris'ten döndüğü Kazan'da kaleme aldığı *Üç Tarz-ı*

⁵⁸⁶ Kushner, **a.g.e.**, ss.16-17; Heyd, **a.g.e.**, s.121; Akçuraoğlu Yusuf, **Türk Yılı**, ss.337-346.

⁵⁸⁷ Heyd, **a.g.e.**, ss.121-122; Akçuraoğlu Yusuf, **Türk Yılı**, ss.412-419; Kushner, **a.g.e.**, s.18.

Siyaset adlı uzun makalesinde bu tezini tarihsel veriler ışığında gerekçelendirmiş ve daha da ileriye taşımıştır.⁵⁸⁸

Makale, 1904 yılında Kahire'deki *Türk* gazetesinde yayımlanmıştır. Burada bahsi geçen bu üç siyaset tarzından birincisi, Osmanlı İmparatorluğu'na tabi çeşitli milletleri temsil ederek ve birleştirerek bir "Osmanlı Milleti" yaratmak düşüncesidir. İkincisi, hilafet hakkının Osmanlı sultanlarında olmasından faydalanarak bütün İslâmları Osmanlı hükümeti yönetiminde siyaseten birleştirmektir. Sonuncusu ise ırka dayalı siyasî bir Türk milleti teşkil etmektir. Bunları, fayda ve uygulama boyutlarıyla tek tek değerlendiren Y. Akçura'nın vardığı sonuca göre, bir Osmanlı milleti teşkil etmek yararlı yönleri olsa da pek mümkün değildir, hatta beyhude bir yorgunluktur. Çünkü gerek ülke içinde ve gerekse dışarıda bu siyasete karşı bir çevre oluşmuştur. İslâm ve Türk birliği siyasetleri ise Osmanlı bağlamında eşit sayılabilecek fayda ve zararları içermektedir. Uygulama boyutunda da yine aynı düzeyde kolaylık ve zorlukları bulunmaktadır. Y. Akçura, bunlardan hangisinin Osmanlı için daha faydalı ve uygulanabilir olacağı noktasında zihinlerde büyük bir soru işareti bırakmışsa da⁵⁸⁹ gönlünün Türk birliğinden yana olduğu açıktır.

Y. Akçura'nın bu düşüncelerine yönelik reaksiyon gecikmemiştir. İlk cevap, İttihatçılara ve millî mücadele hareketine muhalif isimlerden biri olan Ali Kemal'den gelmiştir. Yayımladığı *Türk* gazetesinde yer verdiği "Cevabımız" başlıklı yazısında Ali Kemal, Y. Akçura'nın fikirlerini sert bir şekilde eleştirmiş, bunları garip bir tasavvur, hayal ürünü, asılsız bir rüya ve edebî bir egzersiz olarak değerlendirmiştir. Uğraşısının öncelikle memleketin ve milletin yararına dönük olduğunu savunan ve Osmanlı milleti siyasetini reddetmeyen Ali Kemal, uzun bir maziye sahip ve devletin kurucu unsuru olan Türklere artı ve eksi yönleriyle atıfta bulunmayı da ihmal etmemiştir. Ona göre var olan artıları daha da yükseltmenin ve eksileri artıya

⁵⁸⁸ Yusuf Akçura hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. François Georgeon, **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935)**, (Çev. Alev Er), Yurt Yayınları, Ankara, 1986; Nuri Yüce, "Akçura Yusuf (1876-1935)", **TDVİA**, C.2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1989, ss.228-229; Akçura, **Üç Tarz-ı Siyaset**, ss.1-6. Bu uzun makalenin ve kendisine cevaben kaleme alınmış olan yazıların İstanbul baskısı için bkz. Akçuraoğlu Yusuf, **Üç Tarz-ı Siyaset**, Matbaa-i Kader, İstanbul, 1327.

⁵⁸⁹ Akçura, **Üç Tarz-ı Siyaset**, ss.19-36.

çevirmenin yolu, dünyanın neresinde olunursa olunsun ve hangi meslekte bulunulursa bulunulsun çalışmaktan geçmektedir.⁵⁹⁰

İkinci cevap, Y. Akçura'nın yakın arkadaşı Ahmet Ferit (Tek)'ten gelmiştir. "Bir Mektup" isimli bu cevapta Ahmet Ferit, bir taraftan Ali Kemal'in sarf ettiği sözleri gerekçeleriyle eleştirmiş, diğer taraftan Y. Akçura'nın özellikle İslâm ve Türk birliğini fayda ve zarar yönünden eşit derecede görmesini doğru bulmadığını vurgulamıştır. Ona göre İslâm birliği, geleceği zayıf, fakat hali hazırda takibi mümkün ve yararlı olabilecek bir siyasettir. Türk birliği ise geleceği güçlü ve parlak, fakat hali hazırda neredeyse mevcut olmayan bir siyasettir. Bunların aksine Osmanlılık, parlak bir gelecek vaat etmese de bugün kolaylıkla izlenebilir, en yararlı siyasettir. Bu yüzden devletin en birinci amacı bu siyaseti takip etmek olmalıdır. Çünkü millî varlığımızın asıl koruyucusu budur. Konuya *opportuniste* bir bakış açısıyla yaklaşan Ahmet Ferit'e göre, Osmanlılık siyaseti takip edildiği zaman gerekirse İslâm birliği adı altında İslâmiyet'ten de yararlanılabilir, hatta bu siyaset gözden düştüğünde Türk birliği siyasetine de başvurulabilir.⁵⁹¹

Türk gazetesinde yayımlanan uzun bir makale etrafında bu gibi tartışmalar cereyan ederken, imparatorluk tarihinde önemli bir yer edinecek ve daha sonra İttihâd ve Terakki adını alacak olan *Osmanlı Terakki ve İttihâd Cemiyeti*'nin önde gelen isimleri de şüphesiz güçlü Türkçü eğilimlere sahiplerdi. Bu eğilim, iddiaların aksine, 1912-1913 Balkan Savaşları'ndan uzun bir süre önce var olan bir durumdu. 20. yüzyılın ilk yıllarında *Şûrâ-yı Ümmet*'te ve *Türk*'te yayımlanan makaleler, Cemiyet'in Türkçülük tercihi hakkında hiçbir şüphe bırakmamıştır. Türkçü tezleri savunan bu makalelerin, birçok yönden II. Meşrutiyet Dönemi'nde *Genç Kalemler* ve *Türk Yurdu* gibi Türkçü dergilerde yayımlananlardan aşağı kalır yanları yoktu.⁵⁹² Bütün bu girişimler sonucunda "Türk" kavramı, artık başlangıçtaki olumsuz çağrışımlarla dolu anlamını geride bırakmış ve dönemin deyişiyle mümtaz bir anlama kavuşmuştur. Osmanlı öncesi Türk tarihi aydınlatılmaya ve imparatorluk coğrafyası dışında yaşayan Türklerle temas kurulmaya başlanmıştır. Böylece kültürel

⁵⁹⁰ Ali Kemal, "Cevabımız", *Üç Tarz-ı Siyaset*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1976, ss.37-44.

⁵⁹¹ Ahmet Ferit (Tek), "Bir Mektup", *Üç Tarz-ı Siyaset*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1976, ss.45-55.

⁵⁹² Hanioglu, *Preparation for a Revolution...*, p.299.

temelleri inşa edilen ve kısmen de olsa siyasî anlamda tartışma konusu edilen Türkçülük, Meşrutiyet'in yeniden ilanından sonra bazı dernek ve dergiler etrafında örgütlenmeye başlamıştır.⁵⁹³ Türkçülüğün bu örgütlenme süreci de daha ilk adımlarından itibaren dönemin siyasî aktörlerinin yakın ilgisiyle karşılaşmakta gecikmemiştir.

Meşrutiyet'in sağladığı görece hürriyet ortamı ciddi bir dernekleşme sürecine ön ayak olmuştur. Türkçülerin etrafında örgütlendikleri ve Türkçülüğün temel esaslarına dayalı olarak Aralık 1908 tarihinde kurulan *Türk Derneği*, bu sürecin önemli bir parçasını oluşturmaktadır. İlk başkanlığını Necip Âsım, başkan yardımcılığını Veled Çelebi ve fahri başkanlığını Yusuf İzzeddin Efendi'nin yaptığı derneğin bu isimlerin dışında Yusuf Akçura, Emrullah Efendi, Ahmed Midhat Efendi, Fuad Raif (Köseraif), Rıza Tevfik (Bölükbaşı), Bursalı M. Tahir, Ahmed Hikmet, Korkmazoğlu Celal, Ferid Bey, Akyığıtoğlu Musa, Arif Bey, Agop Boyacıyan, Mehmed Celâl, Ispartalı Hakkı (Ağlarca) gibi önemli kurucu üyeleri de bulunmaktaydı. Zamanla üye sayısı artan derneğin başkanı ve yardımcısı da değişmiştir. Bünyesinde tanınmış Oryantalistleri ve gayri Türk isimleri de barındıran *Türk Derneği*'nin ülke içinde ve dışında şubeleri bulunuyordu. Derneğin amacı ise siyasî değil; nizamnamesine göre bilimsel ve kültürel idi.⁵⁹⁴

Dernek, Türk diye anılan bütün kavimlerin geçmişteki ve hali hazırdaki eserlerini, çalışmalarını, durumlarını, yaşadıkları coğrafyayı öğrenmeye ve öğretmeye çalışmak, diğer bir deyişle Türklerin eski eserlerini, tarihlerini, dillerini, edebiyatlarını, etnografya ve etnolojilerini, toplumsal yapılarını, medeniyetlerini, Türk memleketlerinin eski ve yeni coğrafyasını araştırıp ortaya çıkarmak, bunları tüm dünyaya tanıtmak, Türk dilinin açık, sade, güzel ve bilim dili olabilecek bir şekilde geniş ve medeniyete elverişli bir seviyeye gelmesini sağlamak, imlasını ona göre incelemek gibi önemli işleri amaç edinmiştir. Derneğin büyük ölçüde Türkoloji'ye yönelik bu amacı temin etmek üzere başvurduğu araçlar ise toplantılar, keşif ve araştırma heyetleri, genel dersler ve müzakereler, mekteplere yönelik ve

⁵⁹³ Yusuf Sarımay, "Osmanlı Devleti'nde Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu", **Osmanlı**, C.7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.416.

⁵⁹⁴ Füsun Üstel, **İmparatorluktan Ulus Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)**, (3. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, ss.15-21; T. Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi (1908-1918)**, (2. Baskı), C.1, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, ss.414-415.

Türkleri anlamaya yarar dersler, gazeteler, risaleler, kitaplar ve kongrelerdir.⁵⁹⁵ Derneğin bu konudaki ilk girişimi, Necip Âsım Bey'in *Türklerin Pek Eski Yazısı* ile Bursalı M. Tahir Bey'in *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri* adlı çalışmalarını yayımlamak olmuştur. Öte yandan, Türklüğe ilişkin araştırmaların yer bulduğu *Türk Derneği* isimli bir dergiye de hayat verilmiştir. Dergi, 1911 yılından itibaren ancak 7 sayı yayımlanabilmiştir.⁵⁹⁶ Bu rakamdan da anlaşıldığı üzere dergi, yeterince rağbet görmemiştir. Ziya Gökalp bu durumu, Osmanlılığı ve derginin tasfiyecilik cereyanına kapılmasına bağlamaktadır.⁵⁹⁷ Bütün bunlara ek olarak, Y. Akçura dernek adına "Cengiz Hân" hakkında genel bir ders vermiş ve düzenlenen birkaç mitingde derneğe mensup hatipler amaçlarına uygun konuşmalar yapmışlardır.⁵⁹⁸ Din, cins ve tabiiyet ayrımı yapmaksızın kapılarını herkese açık tutan dernek, bu süreçte egemen durumda bulunan Osmanlıcılığa sadık kalmakla birlikte, amacı çerçevesinde Türkçülükten de ayrılmamıştır.⁵⁹⁹

Dernek, her ne kadar siyasî bir amaç gütmese de bazı önemli siyasilerin uğradığı merkezlerden biri olmuştur. Bu siyasiler, şüphesiz İttihatçılardı. Y. Akçura'nın "*derneğin bir aralık hayli muntazam devam eden idâre he'yeti ictimâa'larına, idâre-i devlet başında bulunmaya hazırlanan bazı kimseler de misâfir sıfatıyla gelüb gidiyorlardı. Enver Bey'in dayısı^[*] Halil Bey'in, Baha Şakir Bey'in misâfirliklerini hatırlıyorum*"⁶⁰⁰ şeklindeki sözleri ve dolayısıyla tanıklığı bunu doğrular niteliktedir. Fakat İttihatçıların derneğe ilgisi, Y. Akçura'nın da altını çizdiği üzere şimdilik "misafirlik" düzeyinde kalmıştır. Bu da büyük ölçüde Osmanlıcılığa hanel getirmeme kaygısından ileri geliyordu. Ancak daha önce de işaret edildiği gibi İttihatçıların Türkçülüğe olan ilgisi yeni bir şey değildi ve ileride de görüleceği üzere yaşanan gelişmeler çerçevesinde bu ilgi gittikçe artış göstermiştir. Kesin kapanış tarihi bilinmeyen *Türk Derneği*, 1912 yılına gelindiğinde çalışamaz bir hale

⁵⁹⁵ "Türk Derneği Nizâmnamesi", *Sırat-ı Müstakim*, No:21, (1 Kânûn-ı Sâni 1324/14 Ocak 1909), s.331.

⁵⁹⁶ Akçuraoğlu Yusuf, *Türk Yılı*, s.436.

⁵⁹⁷ Gökalp, "Musâhabe: Türkçülüğün Tarihi", s.360.

⁵⁹⁸ Akçuraoğlu Yusuf, *Türk Yılı*, s.436.

⁵⁹⁹ Üstel, *İmparatorluktan Ulus Devlete Türk Milliyetçiliği*, s.25.

[*] Amcası olmalıdır.

⁶⁰⁰ Akçuraoğlu Yusuf, *Türk Yılı*, s.436.

gelmiştir. Bu, büyük ölçüde 1911 yılında *Türk Yurdu Cemiyeti*'nin ve 1912 yılında ise *Türk Ocağı*'nin kurulmasından ileri gelmiştir.⁶⁰¹

İstanbul'da, amacına büyük oranda Türkolojik çalışmaları serpiştirmiş olan *Türk Derneği* tarihe gömülürken, Selanik'te *Genç Kalemler* dergisi etrafında toplanan bir grup aydın da faaliyetlerini sürdürüyordu. Ömer Seyfeddin, Ali Canip (Yöntem), Ziya Gökalp, Kazım Nami (Duru) gibi aydınların çıkardığı *Genç Kalemler*, dilde Türkçülüğü savunuyordu. Amaçları arı ve sadeleştirilmiş, kısacası öz bir Türkçeydi. Yaratılmak istenen bu yeni dil, millî ve umûmîydi. Dil alanındaki tavrını bu şekilde açıkça belli eden *Genç Kalemler*, imparatorluk sathında yaşanabilecek her türlü siyasî ayrılıkçılığı reddetmiş ve imparatorluğun birliğini savunmuştur. Diğer bir deyişle Osmanlılık ideolojisine bağlı kalmıştır. Öyle ki Osmanlılık siyaseti millî olarak değerlendirilmiş, kavmiyet esasına dayalı bir siyasetin takibi ise suç, hatta cinayet olarak telakki edilmiştir.⁶⁰²

Dönemin koşulları çerçevesinde bu telakki, değişim rüzgârına kapılmamış değildi. *Türk Yurdu*'nun aksine, (tamamen olmasa da) genel olarak imparatorluk coğrafyası dışındaki Türklere kayıtsız kalan *Genç Kalemler*'in İttihâd ve Terakki Cemiyeti ile olan ilişkileri ise *Türk Derneği*'ne nazaran daha belirgindir. Şöyle ki 1909 yılı Nisan ayında İstanbul'da yaşanan ve 2. Abdülhamid'in halliyle sonuçlanan ayaklanmayı bastırmak üzere Mahmud Şevket Paşa kumandasında İstanbul'a gelen Hareket Ordusu'nun genç subaylarından biri de Ömer Seyfeddin'di. Keza *Genç Kalemler*'in I. cildindeki sorumlu müdürü ve imtiyaz sahibi Nesimi Sarım, genel merkezin kâtibiydi. Öte yandan Ziya Gökalp, İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin 1910 yılı kongresinde genel merkez üyesi seçilmiş ve bir süre sonra Ali Canip, genel merkez tarafından *Genç Kalemler*'in başyazarlığına getirilmiştir.⁶⁰³

⁶⁰¹ Üstel, **İmparatorluktan Ulus Devlete Türk Milliyetçiliği**, s.34; Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi (1908-1918)**, s.415.

⁶⁰² Masami Arai, **Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği**, (Çev. Tansel Demirel), İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, ss.56-65; Akçuraoğlu Yusuf, **Türk Yılı**, ss.444-445.

⁶⁰³ Arai, **a.g.e.**, ss.59-60,70,75; Gökalp, "Musâhabe: Türkçülüğün Tarihi", s.360. İstanbul'da başlayan ve tarihe *31 Mart Vak'ası* olarak geçen ayaklanmanın Rumeli'deki yansımalarını ve ayaklanmayı bastırmak üzere gönderilen Hareket Ordusu'nun hazırlık aşamalarını Ömer Seyfeddin'in "İrticâ Haberi" isimli anı hikayesinden nakleden T. Alangu'nun tespitine göre, "Ömer Seyfeddin katı bir İttihatçı değildi. Olaylara uzaktan katılıyordu. Politikadan ziyade sanat ve düşünce gibi kültürel konulara ilgiliydi. İttihâd ve Terakki Cemiyeti ile ilişkisi yine bu konularla ilişkiliydi. O, Cemiyet'in sanat ve kültür adamlarına açtığı yoldan yürüdü ve başından sonuna kadar ülkülerine uygun bir kültür politikası güttüğünden parti ile olan ilişkilerini bu

İki taraf arasındaki ilişkiler, bu resmî çerçevenin dışında da ihmal edilmemiştir. *Genç Kalemler*, Cemiyet'in gücünü kullanarak savundukları yeni dili birçok açıdan yayma gayreti sergilemiştir. Yeni dili mekteplerde öğretmek, kastedilen bu açılardan belki de en önemlisiydi. Cemiyet'in siyasî nüfuzunu kullanarak Selanik'te yeni dilde dört okuma kitabı ve iki imla kitabı yayımladılar. Maarif Nezareti'nin onayıyla da bunları mekteplerde okuttular. Bu sayede hedef kitlelerini teşkil eden halkı aydınlatmayı amaçlıyorlardı. Bunların yanında derginin önde gelen yazarları, Ziya Gökalp, Ömer Seyfeddin ve Ali Canip, Cemiyet kulübünde veya mektebinde bir araya gelebiliyor; edebiyattan, şiirden, felsefeden konuşup tartışabiliyorlardı. Bu buluşmaların yansımaları ise ya *Genç Kalemler*'de bir yazı olarak görülüyor ya da Cemiyet'e ait mektepte bir konferansa dönüşüyordu. Bu ilişkiye, *Genç Kalemler* kadar Cemiyet'in de ihtiyacı olduğu açıktır. Hürriyetin ilanından kısa bir süre sonra gerek ülke içinde ve gerekse ülke dışında türlü sorunlarla yüzleşen Cemiyet, böyle bir ortamda kendi zihniyetine uygun bir nesil yetiştirme kaygısı taşıyordu. Bu amaçla eğitime, konferanslar ve gece dersleri gibi onun alternatif kanallarına özel bir önem vermiştir.⁶⁰⁴ Dönemin koşullarının gittikçe kötüleşmesi ve özellikle Balkan Savaşları'nın başlamasıyla birlikte *Genç Kalemler*'in yayın hayatı 1912 yılının sonlarına doğru bitmiş ve yazar kadrosu yazı hayatlarını takip eden süreçte aşağıda da dikkat çekildiği üzere *Türk Yurdu*'nda sürdürmüşlerdir.

Türkçülüğün örgütlenme sürecinin bir diğer parçasını 31 Ağustos 1911 tarihinde kurulan *Türk Yurdu Cemiyeti* oluşturmuştur. Cemiyetin kurulması fikri Mehmet Emin (Yurdakul)'dan gelmiştir. Bununla birlikte Ahmed Hikmet, Ahmed Ağaoğlu, Hüseyinzâde Ali, Doktor Âkil Muhtar, Yusuf Akçura ise Cemiyet'i oluşturan diğer isimlerdi. Cemiyetin iki amacı bulunuyordu. Birinci amaç, Türk çocuklarına bir pansiyon/yurt açmaktı. Bu, Cemiyet'in çocukları önemseydiğini, onların eğitim ve barınma ihtiyaçlarına cevap vermeyi amaçladığını göstermektedir. Pansiyonun inşasına Evkaf Nazırı Hayri Bey zamanında başlanmış ve inşaat oldukça ilerlemiştir. Fakat Hayri Bey'in vefatı üzerine bu girişim yüzüstü kalmıştır. Nitekim inşaatın tamamlanması işi *Türk Maarif Cemiyeti*'nin gayretine havale edilmiştir. Cemiyet'in diğer bir amacı ise zekâ ve irfan itibarıyla Türklerin seviyelerinin

---

ölçüye bağlanarak sürdürdü." Bkz. Tahir Alangu, **Ömer Seyfeddin: Ülkücü Bir Yazarın Romani**, May Yayınları, İstanbul, 1968, ss.129-142.

⁶⁰⁴ Arai, **a.g.e.**, ss.75-79.

yükselmesine, irade ve teşebbüs sahibi olmalarına hizmet etmek üzere bir gazete çıkarmaktır.⁶⁰⁵

Türk Yurdu dergisini yayımlayan Cemiyet, *Türk Ocağı*'nın fiilen kurulma aşamasında ortaya çıktığı için pek de uzun ömürlü olamamıştır. *Türk Ocağı* kurulduğunda üyeleri buraya geçmiş ve söz konusu dergi de *Türk Ocağı*'nın yayın organı olmuştur. *Türk Yurdu* dergisi, 1911 yılı Kasım ayından itibaren yayımlanmaya başlamıştır. İmtiyazı Mehmed Emin Bey adına alınan dergiye Y. Akçura, Ahmed Ağaoglu, Hüseyinzâde Ali, İsmail Gaspıralı, Selanik'te *Genç Kalemler* dergisini çıkaran ve burada yazan Ömer Seyfeddin, Ziya Gökalp, Ali Canip (Yöntem), Aka Gündüz, M. Nermi, M. Ali Tevfik, Kazım Nami (Duru), öte yandan Köprülüzâde M. Fuad, Abdülhak Hamid, Celal Sahir, Hamdullah Suphi, Halide Edip, Mehmed Emin, Ahmed Hikmet, Bursalı M. Tahir, Ispartalı Hakkı, Necip Âsım, Rıza Tevfik ve Parvus'tan oluşan geniş bir yazar kadrosu katkıda bulunmuştur.⁶⁰⁶

Amacını "*Türklüğe hizmet etmek, Türklere fâide dokundurmak*"⁶⁰⁷ şeklinde tanımlayan derginin imtiyazı ve müdürlüğü, 1911 yılı Ağustos ayında Mehmed Emin Bey'in Erzurum Valiliği'ne atanması üzerine Y. Akçura'ya geçmiştir. Dolayısıyla dergi, ilk sayısından itibaren Y. Akçura'nın yönetiminde çıkmıştır. Derginin programını da hazırlayan Y. Akçura, birçok açıdan izlenecek yolun sınırlarını da çizmiştir. Programda ilk dikkat çekilen noktalar derginin dili ve konusu olmuştur. Derginin dili, olabildiğince geniş bir Türk kitlesine hitap edebilecek bir sadelikte olacaktır. Konular seçilirken özellikle faydalı olmasına özen gösterilecek ve zor konular bile kolay ifade edilmeye çalışılacaktır. Buradaki faydadan kastedilen şey, dergide yer alacak konuların Türklerin birbirleriyle tanışmalarına, iktisadî ve ahlâkî olarak yükselmelerine, fennî bilgi itibariyle zenginleşmelerine olanak sağlayacak nitelikte olmasıdır. Bu kaynaşmayı temin etmek için Türk dünyasında yaşanan acı, tatlı bütün gelişmeler, bu dünyanın ötesinde berisinde oluşan fikir hareketleri kayıt altına alınacak ve Türk ırkının muhtelif şubelerinde ortaya çıkan edebiyat bu ırkın bütün fertlerine bildirilecektir.⁶⁰⁸ Bu açıklamalardan anlaşıldığına göre *Türk Yurdu*,

⁶⁰⁵ Akçuraoglu Yusuf, *Türk Yılı*, ss.437, 439.

⁶⁰⁶ Üstel, *İmparatorluktan Ulus Devlete Türk Milliyetçiliği*, ss.42-46; Arai, *a.g.e.*, s.89.

⁶⁰⁷ *Türk Yurdu*, "Maksad ve Meslek", *Türk Yurdu*, C.1, No:1, (17 Teşrin-i Sâni 1327/30 Kasım 1911), s.1.

⁶⁰⁸ Akçuraoglu Yusuf, *Türk Yılı*, ss.437-438.

geniş bir Türk coğrafyasına hitap edecek ve bu coğrafyada yaşayan Türkleri sosyo-kültürel anlamda kaynaştıracaktır.

Programın işaret ettiği bir diğer nokta ise "*ideal*" hakkındadır. Bu, aslında programın takip eden bir diğer maddesinde de vurgulandığı üzere mevcut bir "*idealsizlik*"ten ileri geliyor olsa gerektir. Bu noktada derginin vazifesi, bütün Türklerin nazarında makbul olabilecek bir "*ideal*" meydana getirmektir. Bununla birlikte dergi, Osmanlı Türkleri arasında Türk millî ruhunun geliştirilmesi ve güçlendirilmesine, idealsizlikten kaynaklanan tembellik ve kötümserliğin ortadan kaldırılmasına da çalışacaktır.⁶⁰⁹ Nitekim *Türk Yurdu*, ilk sayılarından itibaren "*ideal*" yahut "*emel*" konusuna ve tarihten farklı örnekler üzerinden bunun önemine dikkat çekmeyi ihmal etmemiştir. "... Bir insan emelsiz yaşayamadığı gibi milletlerin faaliyyet ve terakkileri, hatta bekâları için bir büyük '*emel-i millî*' (*idéal national*) lazımdır. Bundan başka bir millet yaşayamaz, yaşasa da terakki edemez. Emelsiz bir millet, ruhsuz bir cesed gibidir" denilerek *ideal/emel* hem bireyler için hem de onların meydana getirdikleri milletler için bir varlık kaynağı addedilmiştir.⁶¹⁰

Aynı şekilde Y. Akçura da *Türk Yurdu*'nda yayımladığı bir yazısında "*ideal*" konusuna temas etmiş ve mekteplerde "*idealsiz*" nesillerin yetiştirilmesinden yakınmıştır. Toplumdaki "*idealsizliği*", "*ideal anarşisi*" olarak nitelendiren Y. Akçura, bu durumun nedenlerine ışık tutmuş, yaşamak için *bir, sağlam ve müspet* bir ideale sahip olmak; gençlere, çocuklara bu ideal dairesinde sağlam bir terbiye ve iman vermek; diğer bir deyişle bu ideali hayata geçirmek gerektiğini savunmuştur.⁶¹¹ Siyasetin ikinci planda tutulduğu programda, kısmî tarafsızlık vurgusu yapılmıştır. Buna göre, Osmanlı Devleti'nin iç siyasetinden bahsederken, hiçbir siyasî fırkanın taraftarlığı yapılmayacak, ancak Türklüğün, Türk unsurunun siyasî ve iktisadî menfaatleri savunulacaktır. Bu yapılırken diğer unsurlar arasında ihtilafların oluşmasından kaçınılacaktır.⁶¹² Diğer unsurlar hakkındaki vurgu, esasen birçok açıdan Türk'ün sesi ve menfaatlerinin savunucusu olma amacını taşıyan bir derginin

⁶⁰⁹ Akçuraoğlu Yusuf, *Türk Yılı*, ss.437-439.

⁶¹⁰ Can Bey (Sadri Maksudî), "Siyâsiyyât: Büyük Millî Emeller, 1-2", *Türk Yurdu*, C.1, No:1, (17 Teşrîn-i Sâni 1327/30 Kasım 1911), ss.8-11; Can Bey (Sadri Maksudî), "Siyâsiyyât: Büyük Millî Emeller, 3", *Türk Yurdu*, C.1, No:2, (1 Kânûn-ı Evvel 1327/14 Aralık 1911), ss.33-36.

⁶¹¹ Akçuraoğlu (Yusuf), "Terbiye ve Ta'lim: Emel (İdeal)", *Türk Yurdu*, C.2, No:16, (14 Haziran 1328/27 Haziran 1912), ss.484-491.

⁶¹² Akçuraoğlu Yusuf, *Türk Yılı*, ss.437-438.

halen yürürlükteki yerini koruyan Osmanlılık ile ilgili kaygıları da taşıyacağına bir işaret olarak değerlendirilebilir. Gerçekte ağırlık merkezini Türklüğün oluşturduğu böyle bir kaygının izlerine, yayımını takip eden kısa bir süre içerisinde *Türk Yurdu* sayfalarında rastlamak mümkündür. İzzet Ulvî tarafından kaleme alınmış olan bir yazıda, "*Türkler, Osmanlıları birbirine rabt eden muazzaz bir bağıdır. (...) Türklüğe çalışmak, Osmanlılığın kadîm ve mühim bir uzvunu kuvvetlendirmek, yükseltmek olduğundan aynı zamanda Osmanlılığa çalışmaktır*"⁶¹³ denilmiş ve Türklük duygusunun hiçbir şekilde Osmanlılık fikrine engel teşkil etmediği savunulmuştur. *Türk Yurdu*'nda benzer satırları kaleme alan bir diğer isim ise Köprülüzâde M. Fuad Bey'dir. Ona göre, Osmanlılığın (ve İslamlığın) varlığını koruması ancak Türklüğün uyanması ve ilerlemesiyle mümkündür.⁶¹⁴ Kısacası her iki değerlendirmede de Türklük, Osmanlılığın kurtarıcısı ve sürdürücüsü olarak görülmüştür.

Programında siyasî tarafsızlık vurgusu yapılmış olan *Türk Yurdu*'nun İttihâd ve Terakki Cemiyeti olan ilişkileri bir şekilde sürmüştür. İttihatçılar ile Cemiyet'e üye olmayan derginin sorumlu müdürü Y. Akçura'nın savunduğu görüşler arasında benzerlikler yok değildi. Söz gelimi, her iki taraf da millî iktisat konusunda neredeyse hemfikirdi. Hatta *Türk Yurdu*'nda, Cemiyet'in düzenlediği kongrelerde alınan kararlar olumlu karşılanmıştır. Bununla birlikte, Ocak 1913 tarihinde iktidarı ele geçiren Cemiyet, haliyle dönemin basını üzerinde de etkin bir denetim kurma gayreti sergilemiştir. İkili arasında bahsi geçen ekseninde cereyan eden ilişkiye rağmen *Türk Yurdu*, tümünden Cemiyet'in güdümüne girmeyen yegâne yayın organlarından biri olmuştur. Bu, şüphesiz Y. Akçura'nın tarafsız kalmak adına verdiği mücadelenin bir sonucuydu.⁶¹⁵

Programının son maddesinde devletlerarası siyasette de Türk dünyasının menfaatlerini gözetmeyi⁶¹⁶ kendisine hedef koyan *Türk Yurdu*, dünyanın farklı yerlerinde yaşamlarını sürdüren Türkler hakkında bilgi toplamaya ve bunları sunmaya gayret etmiştir. Başlangıçta ılımlı bir çizgi takip eden *Türk Yurdu*, bir süre

⁶¹³ İzzet Ulvî, "Türklük Duygusu Osmanlılık Fikrine Mâni' mi?", *Türk Yurdu*, C.2, No:16, (14 Haziran 1328/27 Haziran 1912), ss.491-493.

⁶¹⁴ Köprülüzâde M. Fuad, "İctimâiyât: Türklük, İslâmlık, Osmanlılık", *Türk Yurdu*, C.4, No:21, (25 Temmuz 1329/7 Ağustos 1913), s.693.

⁶¹⁵ Mustafa Gündüz, **II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları: İctihad, Sebülü'r-Reşad ve Türk Yurdu'nda Toplumsal Tezler**, Lotus Yayınevi, Ankara, 2007, ss.365-366.

⁶¹⁶ Akçuraoğlu Yusuf, *Türk Yılı*, s.439.

sonra dayanışma ve eylem çağruları ekseninde açıkça Pan-Türkizm savunuculuğu yapmaya yönelmiştir. Dergiye böyle bir eğilimi, başta Pan-Türkizm'in savaşılarından biri olarak nitelenen Y. Akçura olmak üzere Rusya'dan Osmanlı payitahtına göç eden aydınların kalemleri kazandırmıştır. Pan-Türkçü eğilimiyle *Türk Yurdu*, 1913 yılında gerek imparatorluk topraklarında ve gerekse bu toprakların dışında yayımlanan çağdaş birçok dergiye gölgede bırakmıştır. Bununla birlikte *Türk Yurdu*, sadece Pan-Türkizm'in önde gelen yayın organı değildi, aynı zamanda dönemin birçok seçkin Türk aydınının kalem oynattığı, katkı sağladığı ve oldukça geniş bir okuyucu kitlesine ulaşan bir dergi olma özelliğine de sahipti.⁶¹⁷

Koşullar çerçevesinde dönemin sonlarına doğru yayın hayatına ara vermiş olan *Türk Yurdu*, Cumhuriyet Dönemi'nde çıkmaya devam etmiş ve bazı kesintilerle beraber bugüne kadar Türkçülüğü, dolayısıyla Türk milliyetçiliğini savunan en önemli yayın organlarından biri olarak varlığını sürdürmüştür.⁶¹⁸ *Türk Yurdu*'nun yayın hayatına henüz adım attığı tarihlerde, Türkçülüğün önemli örgütlerinden birinin daha temelleri atılıyordu. Bu yeni örgüt ise *Türk Ocağı* idi.

Fransızca yayımlanan *Jön Türk* gazetesinde 1911 yılının Nisan sonu Mayıs ayı başlarında "*parlak muvaffakiyyetleri ile gözleri kamaşdırmakda olan Millî Donanma Cem'iyeti gibi kavmî bir Türk Maârif Cem'iyeti teşkil etmek*" fikri öne sürülmüş ve *Tanin* gazetesi de bu fikre ortak olmuştur. Bu gazeteleri yakından takip eden tıbbiyeli gençlerden bazıları büyük ölçüde bu fikirten esinlenerek kendi aralarında, "*böyle büyük emeller fi'len hâsıl olabilmek için kavmin gençleri birleşmeli, o artık doğmuş olan emeli fikren ve nakden beslemeli, yaşatmalıdır*" diye düşünmeye başlamışlardır. İdealist tıbbiyeli gençler, bir dönem seleflerinin temellerini teşkil ettikleri İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin uçurumun eşiğine gelmiş olan imparatorluğu kurtarmak adına üstlendiği rolü üstlenme ve gerçekleştirdiği siyasî devrimi toplumsal bir devrimle tamamlama düşüncesindeydiler.⁶¹⁹

Bu amaç doğrultusunda gizlice toplanarak fikir alışverişinde bulunan tıbbiyeliler, büyük ölçüde ilerleme kaydettiler. Hatta bu amaçla bir beyanname

⁶¹⁷ Arai, **a.g.e.**, s.87; Jacob M. Landau, **Pantürkizm**, (Çev. Mesut Akın), Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1999, ss.66-68.

⁶¹⁸ Hüseyin Tuncer, "Türk Yurdu", **TDVİA**, C.41, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2012, ss.550-551; Georgeon, **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935)**, s.59.

⁶¹⁹ Akçuraoğlu Yusuf, **Türk Yılı**, s.442.

hazırladılar. "*190 Tıbbiyeli Türk Evlâdı*" imzasıyla kaleme alınan beyannamede, Türklerin bir gerileme sürecine girdiklerini ve kendilerinin bir önceki nesil gibi bu konuya duyarsız kalamayacaklarını vurguluyorlardı. Onlara göre, bu işin çözümü eğitimde yatmaktaydı. Büyük ölçüde Ziya Gökalp'in etkisinde kaldıkları kullandıkları ifadelerden anlaşılabilir ki bu gençler ziraat, ticaret ve sanayi ile kazanılmış toplumsal bir egemenliği kuru bir siyasî egemenliğe tercih ediyorlardı. Temennileri ise gelecek nesillerin tembelliği günah, faaliyeti/çalışmayı ibadet saymaları, müteşebbis, güçlü ve zengin olmaları yönündeydi. Onlara göre amaçlarına erişmelerinin yolu, her türlü fırka anlaşmazlıklarının üstünde ve her türlü siyaset gürültülerinin dışında yeni bir cereyan meydana getirmekten geçmekteydi. Bu da ancak bir cemiyet teşkiliyle mümkün olabilirdi. Bu cemiyet, donanma cemiyeti kadar geniş; fakat sadece millî ve toplumsal bir karakterde olacaktır. Bu cemiyet Anadolu'da, Rumeli'de ve hatta Türklerin yaşadığı diğer memleketlerde şubeler açacak; ziraat, ticaret ve sanayi mektepleri tesis edecektir.⁶²⁰

Ne var ki kendileri asker olduklarından böyle bir girişimde bulunmaları imkân dâhilinde değildi. Sivil tıbbiyelilerin sayısı da azdı.⁶²¹ Bu nedenle konu bağlamında fikirlerinden faydalanabileceklerine inandıkları Türkçülüğün öncü isimlerine^[*] söz konusu beyannameleriyle çağrıda bulunmuşlardır. Nitekim genç tıbbiyelilerin çağrısı bu isimler tarafından olumlu karşılanmış ve bir görüşme gerçekleşmiştir. Görüşme sonucunda kurulacak cemiyetin isminin "*Türk Ocağı*" olmasına karar verilmiş, kurucuları ve geçici yönetim kurulu belirlenmiştir. Buna göre, Türk Ocağı'nın ilk kurucuları M. Emin, Ahmed Ferit, Ahmed Ağaoğlu, Dr. Fuad Sabit'ti. Geçici yönetim kurulu ise M. Emin (başkan), Y. Akçura (ikinci başkan), M. Ali Tefvik (kâtip) ve Dr. Fuad Sabit (veznedar)'ten oluşuyordu.⁶²² *Türk Ocağı*, görüşmenin gerçekleştiği 3 Temmuz 1911 (20 Haziran 1327) tarihinde bu şekilde fiilen kurulmuştur. Takip eden süreçte ocağın nizamnamesi ve gerçekleştirilecek faaliyetler üzerinde gerekli görüşmeler de icra edilmiştir. Bu arada tıbbiyeli gençlere *Mekteb-i Mülkiyye*'den de bazı öğrenciler katılmış ve fikirler hayata geçirilmiştir. Böylece

⁶²⁰ Akçuraoğlu Yusuf, *Türk Yılı*, ss.440-441.

⁶²¹ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi (1908-1918)*, s.434.

[*] **Bu isimler şunlardır:** Mehmed Emin, Ahmed Ferit, Yusuf Akçura, M. Ali Tefvik, Emin Bülend, Dr. Fuad Sabit, Ahmed Ağaoğlu. Görüşmeye tıbbiyeliler adına Hüseyin Fikret ve Remzi Osman Beyler gelmiştir.

⁶²² Akçuraoğlu Yusuf, *Türk Yılı*, s.443.

kuruluş çalışmaları Nisan-Mayıs 1911 tarihinde başlatılan *Türk Ocağı*, 25 Mart 1912 (12 Mart 1328) tarihinde resmen kurulmuştur. Ocağın ilk başkanı Ahmed Ferit (Tek) olmuş ve Yusuf Akçura ise mevcut konumunu korumuştur.⁶²³

13 Nisan 1912 (31 Mart 1328) tarihli nizamnamesine göre *Türk Ocağı*'nın amacı, "*akvâm-ı İslâmiyye'nin bir rükn-ü mühimmi olan Türklerin millî terbiye ve ilmî, ictimâî, iktisadî seviyelerinin terakki ve i'lâsıyla Türk ırk ve dilinin kemâline çalışmak*"tı.⁶²⁴ Türk milletini birçok açıdan ilerletmeyi ve yükseltmeyi amaçlayan *Türk Ocağı*'nın milliyetçilik anlayışı, K. Akyüz'e göre kana bağlı ırk temeline dayanmamaktaydı. Amacında yer verdiği "*ırk*" kavramı ise "*millet*" anlamında kullanılmıştır.⁶²⁵ Nitekim yaşanabilecek yanlış yorumlamalara engel olmak adına olsa gerek bu kavram daha sonra kullanılmamış, hatta 1918 yılında yayımlanan esas nizamında *Türk Ocağı*'nın amacı, "*Türklerin harsî birliğine ve medenî kemâline çalışmaktır*"⁶²⁶ şeklini almıştır. Bununla birlikte, *Türk Ocağı* amacına ulaşmak üzere kendisiyle aynı adı taşıyacak kulüpler açarak dersler vermeyi, konferanslar ve müsamereler düzenlemeyi, kitap ve risaleler yayımlamayı ve mektepler açmayı öngörmekteydi.

Ocak, resmen kuruluşunu takip eden süreçte pek etkin olamamış, hatta 1912 yılı sonbaharında ciddi bir buhranla yüzleşmiştir. Öncelikle Balkan Savaşları'nın yarattığı travmatik ortamda Türk milliyetçiliğine muhalif olanlar, *Türk Ocağı*'ni imparatorluk unsurları arasına ayrılık tohumları ekmekle suçlamışlardır. Oysa aynı tarihlerde söz konusu unsurlardan bazıları gizli veya açık birçok cemiyeti faaliyet sahasına sokmuşlardı bile. Yaşanan buhranın bir diğer nedeni ise maddî sorunlar ve Ahmed Ferit Bey'in *Millî Meşrutiyet Fırkası*'nı kurmak amacıyla Ocak başkanlığından ayrılmasıydı. Nitekim 18 Mayıs 1913 tarihinde Hamdullah Suphi (Tanrıöver)'in başkan seçilmesiyle buhran süreci atlatılmıştır.⁶²⁷ 1913 yılına gelindiğinde, Türkçülük artık birçok açıdan temel tezleri olan, etkin bir basın

⁶²³ Akçuraoğlu Yusuf, *Türk Yılı*, ss.443-444; Arai, **a.g.e.**, s.116; Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi (1908-1918)**, s.432.

⁶²⁴ **Türk Ocağı'nın Nizâmname-i Esâs ve Dâhilisi**, Tanin Matbaası, İstanbul, 1328, s.3.

⁶²⁵ Kenan Akyüz, "Türk Ocakları", **Belleten**, C.L, S.196, Nisan 1986, s.225.

⁶²⁶ **Türk Ocağı Esâs Nizâmı**, Orhâniyye Matbaası, İstanbul, 1334, s.1.

⁶²⁷ Yusuf Sarıнай, "İmparatorluktan Cumhuriyet'e Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Gelişimi", **Türkler**, C.14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.1480-1481; Üstel, **İmparatorluktan Ulus Devlete Türk Milliyetçiliği**, ss.56-58.

desteğine sahip ve aynı zamanda iktidar partisinin içselleştirdiği bir ideoloji halini almıştır. Ancak bu, Osmanlıcılık ideolojisinin tamamen terk edildiği anlamına gelmiyordu. Öyle ki İttihatçılar Osmanlıcılık kartını tümden ellerinden bırakmadılar, ama daha ziyade Türkçülük politikasına ağırlık vermeye başladılar.⁶²⁸ Aynı durum dönemin bazı Türkçü aydınları için de geçerliydi. Yukarıda da işaret edildiği üzere *Türk Yurdu* sütunlarında Osmanlıcılık kaygısı bir süre varlığını sürdürmüştür. Bununla birlikte, inşa edilmek istenen milliyetçilikte Osmanlıcılık kaygısı kadar İslâmcılık kısmında ayrıntılandırıldığı gibi İslâmiyet'le bağdaştırma hususu da göz ardı edilmemiştir.

Ana merkezini Türklüğün oluşturduğu bütün bu kaygı ve tezler, Rumeli'de yaşanan mağlubiyet sonrasında ciddi bir dönüm noktasına varmıştır. Balkan Savaşları sonucunda imparatorluğun bayındır topraklarını ve sayısız Türk vatandaşının ise türlü eziyetlerle hayatlarını kaybetmesinin yarattığı milliyetçi tepkiler ve nihayetinde 1. Dünya Savaşı'na giriş, içselleştirilmiş olan Türkçülüğün, resmen benimsenmiş olan Osmanlıcılıktan daha hayati ve etkili olduğunu gözler önüne sermiştir. 1. Dünya Savaşı'nın başlaması ve Türkçülüğün önemli isimlerinin geldiği Rusya ile karşı cephelerde bulunma, Türkçülerin siyasal ideallerinin daha da ön plana çıkmasına neden olmuştur. Onların nazarında eğer Çarlık Rusya savaş sonrasında yıkılırsa Türk birliği için gerekli koşullar da oluşabilecekti. Böylece Türkçülük artık siyasal bir boyut kazanmış, İttihatçıların ve dolayısıyla Osmanlı yönetiminin resmî ideolojisi haline gelmiştir.⁶²⁹ Burada şu noktanın altını tekrar çizmek gerekir ki her ne kadar Osmanlıcılık ve İslâmcılık (tamamen olmamakla birlikte) gözden düşmüşlerse de meydana gelen yeni gelişmeler ve konjonktürel değişimlere bağlı olarak tekrar gündeme getirilmemiş değillerdi. Şüphesiz uygun zaman ve zemin belirdiğinde bunlardan hangisi gerekliyse ona yoğunlaşıyordu. Bunun izlerini, dönem içerisinde sürmek mümkündür.

Osmanlı resmî ideolojisinin Türkçülüğe dönüştüğü bu süreçte, "*halkçılık*" veya "*halka doğru*" akımı, bu ideolojinin önemli bir parçasını teşkil etmiştir. Başlangıçta, 19. yüzyılın ikinci yarısında Rusya'da ortaya çıkan "*Narodnik*" hareketinin etkilerini

⁶²⁸ M. Şükrü Hanioğlu, "Türkçülük", *TDVİA*, C.41, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2012, s.553; Landau, *a.g.e.*, s.71.

⁶²⁹ Hanioğlu, "Türkçülük", *TDVİA*, s.554; Hanioğlu, "Türkçülük", *TCTA.*, s.1398.

taşıyan halkçılık, daha sonra Fransız "*dayanışmacılık*" akımının etkisinde kalmıştır. Bu konuda özellikle É. Durkheim'in etkilerini taşıyan Ziya Gökalp'in öncülüğü dikkatlerden kaçmamalıdır. Bu çerçevede, İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin de yabancı olmadığı bu iki oluşumun düşünsel temellerini oluşturduğu halkçılık akımı,

- a) halkın siyasi hayata ve yönetime katılımını yaygınlaştırmak,
- b) halkın değer ve özlemlerini veya Türk halkına mahsus özellikleri korumak,
- c) toplumsal dayanışmanın yüksek olduğu bir ekonomik düzen tesis etmek

gibi konuların muhasebesini yapmıştır. Bu konudaki ilk adımlar, *Genç Kalemler* ile *Yeni Felsefe* dergileri çevresinde gelişen ve toplumcu bir niteliğe sahip olan *yeni hayat* akımı içinde görülmüştür. Yönetici sınıfı ile halk arasındaki ayrılığın anayasa ve meclisin varlığıyla giderilemeyeceğini düşünen bu akımın temsilcileri, yazında halkın diline önem ve ağırlık verirken bu ayrılığın çözümünü aramayı da ihmal etmiyorlardı. Halkçılık, zamanla özellikle de resmî ideolojideki dönüşümden etkilenerek toplumcu yönünü kaybetmiş ve Türkçü bir nitelik kazanmıştır. Ziya Gökalp'in nazarında halkçılık, Türkçülüğün önemli ilkelerinden biridir. Bu noktada halkçılığın amacı halka yönelmek, onlara kılavuz olmak ve nihayet halkı aydınlatmaktır. Ancak bu tek yönlü değildir. Halka doğru gidecek olan kimseler, ki bunlar Ziya Gökalp tarafından "*güzideler/seçkinler*" olarak adlandırılıyor ve bununla hiç şüphesiz kendisi de dâhil olmak üzere İttihatçılar kastediliyordu, bir taraftan onlara medeniyetin bilgi ve görgüsünü sunarken, diğer taraftan onlardan millî kültür terbiyesini alacaklardır. Bu, aslında dönemin koşullarının ve yaşanan travmatik gelişmelerin yarattığı bir zorunluluktur. Çözümü ise halka gitmekte ve onlarla kaynaşmakta yatıyordu. Bu düşünceler, *Türk Yurdu* sütunlarında sıklıkla yer bulmakla birlikte bu akımın kendi yayın organı da bulunuyordu. İlk sayısı Nisan 1913 tarihinde çıkan ve *Halka Doğru* adını alan dergi Y. Akçura, Ziya Gökalp, Celal Sâhir, Hüseyinzâde Ali, Hamdullah Suphi, Mehmed Emin, Köprülüzâde M. Fuad, M. Ali Tevfik gibi daha birçok önemli Türkçü aydınının kalemiyle zenginleşmiştir. Başlangıçta alt gelir gruplarına dönük olan halkçılık hareketi, 1. Dünya Savaşıyla birlikte halkı bir "orta sınıf" olarak görmeye başlamış ve bu sınıfın öncülüğünü yapmayı hedeflemiştir. Hatta bu amaçla İzmir'de İttihatçılar tarafından *Halka Doğru Cemiyeti* kurulmuş ve cemiyet 1918 yazında *Halka Doğru* adlı bir de dergi

çıkarmıştır. Bu dergi, ilk örneğinden farklı olarak artık "orta sınıf" halka hitap edecektir. Ancak derginin verdiği bilgiye göre cemiyet, halkın "avam" kısmını da ihmal etmeyecektir.⁶³⁰

Böyle tartışmaların yapıldığı bir ortamda "*halka doğru gitmeyi, halkı görmeyi, halkı öğrenmeyi*" kendisine şiar edinmiş olan⁶³¹ *Türk Ocağı* için de yeni ve oldukça canlı bir dönem başlamıştır. Var olan sorunlar giderilmiş, üye sayısı artmış ve J. M. Landau'nun da işaret ettiği üzere büyük köylere varıncaya kadar şubeleri açılmıştır. Mütareke sürecine kadar iki kongre düzenlemiş olan *Türk Ocağı*'nın çatısı altında çeşitli dernekler de filizlenmiştir. Halkı milliyetçi bir ruhla eğitmeye ve onlara kültürel geçmişleriyle övünmeleri gerektiğini telkine gayret eden ocak, bu amaç doğrultusunda gece dersleri, çeşitli kurslar, konferanslar, yazınsal ve sanatsal suareler düzenlemiştir. Faaliyetleri bunlarla sınırlı kalmayan *Türk Ocağı*, ihtiyaç sahibi öğrencileri unutmamış, hatta 1917 Bolşevik Devrimi sonrasında Rusya'dan gelen mültecilerden yardımlarını esirgememiştir.⁶³²

Amacını gerçekleştirmeye çalışırken sadece millî ve toplumsal bir yol izleyeceğini, asla siyasetle uğraşmayacağını ve hiçbir zaman siyasî firkalara hizmet etmeyeceğini 1912 tarihli nizamnamesinde kayıt altına alan *Türk Ocağı*, aynı söylemi altı yıl sonra yayımlanan esas nizamında da tekrarlamıştır.⁶³³ Oysa amacı ve bu amaç doğrultusunda yürüttüğü faaliyetler pek de siyaset dışı bir görüntü arz etmiyordu. Kendisini çok uluslu bir imparatorlukta Türk unsurunun ve dolayısıyla Türk milliyetçiliğinin temsilcisi olarak görüyor, bu unsuru eğitsel, bilimsel, toplumsal ve iktisadî olarak kalkındırmayı amaçlıyordu. Türklüğe dair konferanslar düzenliyor, kooperatifçiliği, iktidar partisinin önelediği millî iktisat politikalarını ve yerli malı kullanımını özendiriyor, grevlere teşvik ediyor, kısacası Türk unsuruna birçok açıdan millî bir ruh kazandırmaya çabalıyordu.⁶³⁴

⁶³⁰ İlhan Tekeli, "Türkiye'de Halkçılık", *CDTA*, C.7, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, ss.1929-1930; Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, (Yay. Haz. Mehmet Kaplan), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970, ss.46-47; Zafer Toprak, *Türkiye'de Popülizm 1908-1923*, Doğan Egmont Yayıncılık ve Yapımcılık Tic. A.Ş., İstanbul, 2013, ss.170-173,194-195.

⁶³¹ Toprak, *a.g.e.*, s.173.

⁶³² Sarımay, "İmparatorluktan Cumhuriyet'e Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Gelişimi", ss.1481-1482; Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi (1908-1918)*, ss.435-436; Landau, *a.g.e.*, s.64.

⁶³³ *Türk Ocağı'nın Nizâmname-i Esâs ve Dâhilisi*, s.4; *Türk Ocağı Esâs Nizâmı*, s.1.

⁶³⁴ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi (1908-1918)*, ss.435,437.

Türk Ocağı, aynı zamanda Osmanlı siyasal hayatının oldukça karmaşık olduğu ve hemen şeyin siyasallaştığı bir zaman diliminde kurulmuştur. Dolayısıyla kendisini böylesi bir siyasal ortamdan ve bu ortamdaki aktörlerin ilgi merkezi olmaktan uzak tutması pek de mümkün olamamıştır. Bu noktada Türk Ocağı ile dönemin siyasî partileri arasındaki ilişki ve bunun düzeyi anlamlı hale gelmektedir. Y. Akçura, *Türk Yurdu* gibi *Türk Ocağı*'nın da İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin denetimine girmemesi ve siyasetten bağımsız bir şekilde faaliyetlerini sürdürmesi konusunda gayret sarf etmiştir. Ancak daha önce de dikkat çekildiği üzere, Cemiyet ile Y. Akçura arasında fikirsel bir yakınlaşma eksik olmadığı gibi İttihatçıların Türk Ocağı'yla da temasları yok değildi. Y. Akçura'nın tanıklığına göre, Türk Ocağı'nın temelleri atılmaya başlanınca İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin teşvik ve yardımları olmuştu. Cemiyet üyelerinden bir kısmı açıkça Türkçülüklerini ifade ve ilan etmekte herhangi bir sakınca görmüyorlardı. Hatta *Türk Yurdu* ve *Türk Ocağı*'nı Cemiyet'e bağılmış gibi göstermek bile istiyorlardı. Bu amaçlarına erişmek için de nakdî yardımlarda bulunuyorlardı.⁶³⁵

Bu konuda ilk adımı, daha dönemin başından itibaren Türk unsurunu ön plana çıkaran yazılarına tanık olunan *Tanin* gazetesi başyazarı İttihatçı Hüseyin Cahit Bey atmıştır. Yaptığı yardım, 50 Osmanlı altınıydı.⁶³⁶ Öte yandan, Enver ve Cemal Paşalar da ocaktan nakdî desteklerini esirgememişlerdi. Yukarıda da değinildiği üzere, zaten maddî sıkıntılar çeken ocağın da bu gibi desteklere ihtiyacı olduğu açıktır. Nitekim bu ihtiyaçlar ocağın Cemiyet'e yanaşmasını temin etmiş, hatta 1913 yılında yapılan ilk ocak kongresinde oluşturulan İdare ve İstişare Heyetleri'nde İttihatçılar da yer almıştır. 1910 yılında Cemiyet'in genel merkez üyesi seçilen Ziya Gökalp İdare Heyeti'nde, Cemiyet'in basındaki sesi Hüseyin Cahit ile ilk kurucularından Hüseyinzâde Ali İstişare Heyeti'nde bulunmuştur.⁶³⁷ H. Ziya Ülken'e göre, Cemiyet'in Türkçülüğe ve dolayısıyla Türk Ocağı'na nüfuzu ise özellikle Ziya Gökalp ve Hüseyinzâde Ali üzerinden gerçekleşmiştir.⁶³⁸ Büyük bir savaşın yarattığı olumsuz koşullar ve İttihatçı hükümetin başarısızlıkları haliyle ülkedeki prestijlerini

⁶³⁵ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi (1908-1918)*, s.437; Gündüz, *a.g.e.*, ss.365-366; Akçuraoğlu Yusuf, *Türk Yılı*, s.445.

⁶³⁶ Akçuraoğlu Yusuf, *Türk Yılı*, s.443.

⁶³⁷ Üstel, *İmparatorluktan Ulus Devlete Türk Milliyetçiliği*, ss.71,74.

⁶³⁸ Ülken, *a.g.e.*, s.333.

sarsmaya ve etkinliklerini zayıflatmaya başlamıştır. Bu koşullar altında özellikle savaşın sonlarına doğru İttihâd ve Terakki'nin Türk Ocağı'na yönelik başlangıçtaki iyimser veya olumlu yaklaşımı değişmiştir. Artık ocağı kendisine bir rakip olarak algılamaya başlayan İttihâd ve Terakki, 1918 kongresinde Ziya Gökalp üzerinden ocakla doğrudan bir bağ tesis etmek istemişse de başarılı olamamıştır. Türk Ocağı'nın dönemin iktidar partisiyle olduğu gibi diğer birtakım siyasî partilerle de ilişkisi olduğu açıktır. Fakat bu, iktidar partisiyle cereyan eden ilişkilerin aksine söz konusu diğer partileri meydana getiren kişilerin çoğunlukla Türk Ocaklı olmalarıyla sınırlı bir ilişkiydi. Bununla birlikte, ocağın ilişki içinde olmadığı partiler de yok değildi. T. Zafer Tunaya'nın da işaret ettiği üzere, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası* bunlardan biriydi. Öte yandan ocak, özellikle Osmanlılık ve İslâmcılık bağlarından bir türlü kurtulamayan parti ve dernekleri eleştirmekten de geri durmuyor ve buna karşılık onların da eleştiri oklarına maruz kalıyordu. İttihâd ve Terakki'nin iktidardan düştüğü, İttihatçıların takibata uğradıkları ve tutuklanmaya başladıkları bir süreçte, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın basındaki sesi *Âlemdar* gazetesinde Ocakçılık, İttihatçılıkla bir tutulmuştur. Ayrıca ocak, iki kez basılmış ve birçok kez yer değiştirmiştir. Nitekim baskıların iyice arttığı bu süreçte çalışmalarına geçici olarak ara vermiş ve önde gelen Türk Ocaklılar istiklal mücadelesine katılmışlardır.⁶³⁹

Bütün bu ilişkilerin ve gelişmelerin ötesinde dönemin önemli aydınlarını bünyesinde toplayan ve Türk unsurunun millî bir bilinç kazanmasında önemli roller üstlenen *Türk Ocağı*, II. Meşrutiyet sonrası döneme önemli bir miras bırakmış ve bu dönemde yeniden örgütlenmiştir. Fakat 1931 yılına gelindiğinde kapatılmıştır.

Esasen buraya kadar tartışma konusu edilen dergi, dernek veya cemiyetlerin dışında *Türk Bilgi*, *Türk Gücü* gibi daha birçok örgütten de güç almış olan Türkçülük, başlangıcından itibaren bu tip oluşumlara nüfuz girişimleri çerçevesinde kendisini ilgiyle karşılayan ve resmî ideoloji olarak benimseyen İttihatçılar tarafından Mütareke sürecinde kaçtıkları yurt dışında da siyasal anlamda işler bir hale getirilmek istenmiştir. Ne var ki bu girişimlerinden olumlu bir sonuç alamamışlardır. Aksine bu süreçte Türkçülük ciddi bir eleştiri konusu olmuştur.⁶⁴⁰

⁶³⁹ Üstel, *İmparatorluktan Ulus Devlete Türk Milliyetçiliği*, ss.73-80; Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi (1908-1918)*, ss.437-438; Akyüz, *a.g.m.*, s.205.

⁶⁴⁰ Hanioglu, "Türkçülük", *TCTA*, s.1399.

Aslında bu eleştiriler İttihatçılar üzerinden yapılmıştır. Bu eleştirilere göre, 1. Dünya Savaşı'na Almanya'nın yanında girişin ve mağlubiyetin yegâne sorumlusu İttihatçılardır. Onlar, birçok Osmanlı unsuruna çeşitli şekillerde zulmetmişlerdi. Türkler ise bir millet olarak bu olayları protesto etmemişlerdi. Böylece Türklere karşı bir öç kampanyası başlatılmıştır. Bu kampanyaların organizasyonu ise dışarıda gerçekleştiriliyordu. Ciddi bir kamuoyu yaratmada önemli bir rol üstlenen kitle iletişim araçları, Türklere karşı seferber edilmişti. Tüm Batı kamuoyu, Türklerin zulmüne ve vahşiliğine inandırılmaya çalışılıyordu. Bu tür kampanyalar, İstanbul'u ve Anadolu'yu etkilemekle birlikte gösterilen tepkiler farklı yönde olmuştur.⁶⁴¹

Türklere yönelik kampanyaların yürütüldüğü Mütareke'nin bu zorlu atmosferinde Türkçülüğü kendilerine şiar edinmiş, onu sürdürme ve Türklüğü yüceltme amacıyla olan cemiyet ve fırkalar da yok değildi.⁶⁴² Bütün bunların ötesinde, yapılan eleştiri veya saldırıların hedefi durumundaki İttihâd ve Terakki ismen tarihe karışmışsa da İttihatçılık etkisini sürdürmekte ve Türkçülüğü resmî ideoloji olarak benimsemiş olan İttihatçılar halen güçlü görünmekteydiler. Anadolu hareketinin örgütlenmesindeki rolleri⁶⁴³ bir yana, İstanbul'daki birtakım fırkaların kuruluşunda da İttihatçıların önemli etkileri olmuştu.⁶⁴⁴ Öte yandan, kurulan bazı dernek veya cemiyetler de ya onlardan oluşmuş ya da onlara yakın durmuşlardır.⁶⁴⁵ Devletin önemli güçleri (ordu ve donanma gibi) üzerindeki etkileri de hali hazırda devam eden İttihatçılar, Ekim 1918'de kurulan Mütareke'nin ilk kabinesindeki yerlerini de almışlardı.⁶⁴⁶

Bütün bunlar, Türkçülüğün yahut Türk Milliyetçiliği'nin Mütareke sürecinde varlığını sürdürdüğünün önemli birer işareti olarak değerlendirilebilir. Ülkenin bağımsızlığı için teslimiyetçi bir siyaset izleyen Damat Ferid hükümetleri dışında kalan İstanbul hükümetlerinde kendilerini "milliyetçi" olarak gören ya da "direniş hareketlerine" taraftar olan kimseler de yok değildi. Dolayısıyla bu hükümetler, açık

⁶⁴¹ Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler: Mütareke Dönemi (1918-1922)**, ss.26, 29, 31-32.

⁶⁴² **Türk Teâlî Cemiyeti** ve **Millî Türk Fırkası** hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Tunaya, **a.g.e.**, ss.512-513, 531-533.

⁶⁴³ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Erik J. Zürcher, **Millî Mücadelede İttihatçılık**, (Çev. Nüzhet Salıhoğlu), Bağlam Yayınları, İstanbul, 1987, ss.127-189.

⁶⁴⁴ Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler: Mütareke Dönemi (1918-1922)**, ss.71-74, 92-102.

⁶⁴⁵ Tunaya, **a.g.e.**, ss.150-154, 364-366.

⁶⁴⁶ Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele: Mutlakiyete Dönüş (1918-1919)**, (2. Baskı), C.1, Cem Yayınevi, İstanbul, 1992, ss.27-28.

ya da gizli olarak Anadolu hareketini birçok açıdan desteklemekten geri durmadılar. İstanbul halkı ise bütün bileşenleriyle birlikte bu hareketin yanında yer almıştır. Müttefik güçler İstanbul'daydı, ancak resmen işgal henüz gerçekleşmemiştir. Bir tür fiili işgal olan bu durumun gölgesinde seçimler yapılmış ve sonucunda yine "*milliyetçi*" ağırlıklı bir meclis teşkil edilmiştir: Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı. Bu meclisin ilk adımı ise yine millî direnişin ideolojik ve siyasî çerçevesini meydana getiren bir karara imza atmak olmuştur. Bu karar birçok açıdan önemli, Cumhuriyet Türkiye'sinin sınırlarını saptayan ve ona rehber olan "*Misak-ı Millî*"ydi. Aynı meclis, milletlerin kendi geleceklerini belirleme hakkını öne çıkarmış ve "*eyalet-i mümtaze*" üzerindeki hükümdarlık haklarından feragat etmiştir. Meclisin aldığı bu kararlar ve nihayet Sevr Antlaşması'nı imzalamayı kabul etmemesi, 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul'un resmen işgalini beraberinde getirmiştir. Bu işgal hareketi de Türk milliyetçiliği açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Meclis-i Mebusan'ın çalışmaları ertelenmiş ve bir süre sonra da meclis feshedilmiştir. 23 Nisan 1920'de Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin açılmasıyla birlikte Türk Milliyetçiliği'nin ağırlık merkezi İstanbul'dan Ankara'ya kaymıştır.⁶⁴⁷

⁶⁴⁷ E. Deniz (Tol) Göktürk, "1919-1923 Dönemi Türk Milliyetçilikleri", **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Milliyetçilik**, (3. Baskı), C.4, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, ss.109-110; Metin Ayışığı, "Kurtuluş Savaşı Sırasında İstanbul Hükümetleri İle Kuvâ-yı Milliye Arasındaki Münasebetler", **Türkler**, C.15, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.1200-1202.

3.2.2.4. Garpcılık^[*]

Uzun yıllar kendisini Garp/Batı medeniyetinden üstün gören Osmanlı yönetimi, birtakım sorunların etkisiyle bu anlayışını değiştirmek durumunda kalmıştır. Özellikle yaşanan ayaklanmaların, askerî mağlubiyetlerin ve kayıpların etkisi bu bağlamda tartışılmazdır. Bu çerçevede, Garp'a yönelmek bir zaruriyet halini almıştır. Nitekim 18. yüzyılın başlarından itibaren Garp medeniyeti yakından incelenmeye ve kaydettiği ilerlemenin kaynağında yatan nedenler teşhis edilmeye çalışılmıştır. Bu amaçla Fransa'ya büyük bir heyet gönderilmiş ve burada yapılan gözlemler kayıt altına alınmıştır. Şüphesiz bu kayıtlar, geleneksel Osmanlı düzeninde yeni bir dönemin habercisi olmuştur. Matbaa kurulmuş ve müteakiben askerî alanda önemli adımlar atılmıştır. 18. yüzyılın sonlarına doğru çeşitli Garp başkentlerinde kurulan daimi elçilikler yoluyla söz konusu ilişkiler önemli bir aşamaya girmiştir. Yine ordu başta olmak üzere devletin çeşitli alanlarda yaşadığı sorunlara çözüm üretilmeye ve yeni bir düzen tesis edilmeye gayret edilmiştir. İmparatorluğun en uzun yüzyılına girildiğinde ise ordunun yanında artık hayatın birçok alanında da Garpcılığın etkisi iyiden iyiye hissedilmeye başlanmıştır. Bu etki, yenilikçi bürokratlar ve aydınların çabalarıyla yüzyıl boyunca önemli ölçüde varlığını sürdürmüştür.⁶⁴⁸

Garpcılık adına atılan bu adımların ve ileri sürülen düşüncelerin bir zaruriyetin sonucu olduğu açıktır. 20. yüzyılın ilk yıllarında Meşrutiyet'in yeniden ilanıyla birlikte bu konudaki düşünceler daha sistematik bir hale dönüştürülmeye ve toplumun temel sorunu olarak sunulmaya başlanmıştır. Bu dönemde Garpcılık ve Garplılaşmak konusunda aydınlar arasında cereyan eden tartışmalara girmeden önce Osmanlı yönetiminin resmî ideolojinin yanında Garpcılığa nasıl yaklaştığına dikkat çekmek yerinde olacaktır. Bilindiği üzere, dönemin başlarından itibaren iktidarı denetleyen ve daha sonra bunu ele geçirerek uzun bir süre tek başına elinde tutan İttihâd ve Terakki Cemiyeti, genel olarak Garp medeniyetine vakıf isimlerden

[*] Garpcılık ve bazı alanlardaki yansımaları aşağıdaki dipnotta adı geçen yüksek lisans tezinde ayrıntılandırıldığı için burada mümkün mertebe özet bir değerlendirme yapılmıştır.

⁶⁴⁸ Bu gelişmeler hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. İrfan Davut Çam, **II. Meşrutiyet Dönemi Garpcılık Fikrinin Cumhuriyet'in Düşünsel Temellerine ve Eğitime Etkileri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İzmir, 2013, ss.5-42.

oluşuyordu. Dolayısıyla Cemiyet'in Garpçılığa bakışı da olumsuz değildi. Dönemin başlarından itibaren Garpçılık, Cemiyet'in programında önemli bir yer tutmuş ve süreç içerisinde bazı alanlarda milliyetçiliğin ön planda tutulduğu Garpçı adımlar atılmıştır. Programda milliyetçilik, Garpçılık hatta laiklikle bir tutulmuştur. Cemiyet'in Ocak 1913'te tek başına iktidar olmasıyla birlikte bu konudaki girişimleri hızlanmış ve bunları birer kanun haline getirmesi de kolaylaşmıştır. İlk aşamada özellikle sosyo-kültürel alanda önemli gelişmeler yaşanmıştır. Garpçı aydınların aşağıda dikkat çekilmiş olan tartışmalarında da açıkça görüleceği üzere, iktidar fırkası öncelikle modern yaşamın gerekleriyle çelişen hurafelere, yani batıl itikatlara ve gelenekçiliğe karşı durmuştur. Bu çerçevede, kızların ve erkeklerin Dârülfünun'daki genel derslere birlikte devam etmeleri sağlanmış, dönemin mevcut koşullarının yol açtığı bir zorunluluğun da etkisiyle kadın çalışma hayatına atılmış⁶⁴⁹, eğitim laikleştirilmeye ve dolayısıyla dinî teşkilatın mekteplere müdahalesinin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Öte yandan, üniversitenin özerkliği için birtakım önlemler alınmış, çeşitli kültür ve sanat kurumlarının açılması sağlanmıştır. Ekonomi alanında da milliyetçilik boyutu ağır basan bir politika izlenmiş ve bu doğrultuda önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bunlara öncülük eden İttihâd ve Terakki yönetimi, hukuk düzeninde ise bu araştırmanın İslâmcılık kısmında ayrıntılandırıldığı gibi laikleşmeye ve dolayısıyla bir ölçüde Garplılığa yönelik dikkate değer kararlar almıştır.⁶⁵⁰

Osmanlı yönetiminin Garpçılığa yönelik bakışı bu çerçevede gelişim gösterirken, Hürriyet'in yeniden ilanından hemen sonra "*Garpçılar*" adını alan bir grup ortaya çıkmıştır. İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin kurucularından Dr. Abdullah Cevdet başta olmak üzere Kılıçzâde Hakkı ve Celal Nuri Beyler bu grubun önde gelen isimleriydi. Garpçılık taraftarı aydınlar ilk tartışmalarını İstanbul merkezli *Mehtâb* ve bunun bir süre sonra kapatılmasıyla yerine yayın hayatına giren *Şebtâb*

⁶⁴⁹ Kadının çalışma hayatına girişi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Zafer Toprak, **Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015, ss.5-11; Tiğınçe Oktar, **Osmanlı Toplumunda Kadının Çalışma Yaşamı: Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyesi**, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul, 1998; Y. Selim Karakışla, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Savaş Yılları ve Çalışan Kadınlar: Kadınları Çalıştırma Cemiyeti (1916-1923)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

⁶⁵⁰ M. Şükrü Hanioğlu, "Batılılaşma", **TDVİA**, C.5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1992, s.150; T. Zafer Tunaya, **Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, Yedigün Matbaası, İstanbul, 1960, ss.48-50.

adlı dergilerde yürütmüşlerdir. Fakat bu tartışmaların ağırlık merkezi, 1904 yılında Cenevre'de yayın dünyasına adım atan, ancak 1911 yılında İstanbul'a taşınan *İçtihad* dergisi olmuştur. Bu dergi etrafında toplanan ve esas amaçları Osmanlı İmparatorluğu'nu çöküşten kurtarmak, yükseltmek ve ilerletmek olan Garpcılar gerek burada yayımladıkları yazılarında gerekse de müstakil eserlerinde öncelikle imparatorluğun geri kalmasının nedenini ve Osmanlı toplumunun müptela olduğu hastalığın kaynağını teşhis etmeye çalışmışlardır. İmparatorluğun geri kalmışlığını Garp'tan uzaklaşmış ve kendi kabuğuna çekilmiş olmasına bağlayan Garpcılar, toplumun bünyesine sirayet etmiş olan hastalığın kaynağını ise cehalet, tembellik, taassup, hurafeler ve sahte softalıkta buluyorlardı. Onların nazarında ekonomik gerilik, borçlar, taklitçilik, memuriyete düşkünlük, müteşebbis olmaktan uzaklık gibi nedenler de bu konuda azımsanmayacak derecede bir öneme haizdi. Peki, imparatorluk nasıl kurtarılacak ve bu hastalık nasıl tedavi edilecektir? Garpcılar, çözümü Garplılışmada görmekteydiler. Fakat bunun hangi açılardan gerçekleşeceği noktasında aralarında bir fikir birliği söz konusu değildi. Bu konuda ön plana çıkan Garpcılar, Celal Nuri ve Dr. Abdullah Cevdet olmuştur. Celal Nuri Bey, Garp medeniyetinin sadece bilim ve tekniğini almak taraftarıyken, Dr. Abdullah Cevdet topyekûn Garplılışma düşüncesini savunuyordu. *İçtihad* sütunları artık iki Garpcı aydınının, birbiriyle ters düşen fikirlerine ve ikili arasındaki yol ayrımına tanıklık etmekteydi. Balkan Savaşları'nın büyük bir mağlubiyetle son bulduğu ve 1. Dünya Savaşı'nın ise henüz başlamadığı bir zaman diliminde Celal Nuri Bey Garp'a "husûmet" adı altında eleştiride bulunurken; Dr. Abdullah Cevdet bu husumete "muhabbet"le karşılık veriyordu. Garpcılığın önde gelen iki isminin yazı hayatındaki yolları, bu tartışmadan sonra ayrılmıştır. Dr. Abdullah Cevdet ve topyekûn Garplılışma yanlıları *İçtihad*'da faaliyetlerini sürdürürken, Celal Nuri ve kısmî Garpcılığı destekleyenler ise *Hürriyyet-i Fikriyye (Serbest Fikir, Uhuvvet-i Fikriyye)* isimli bir dergi etrafında toplanmışlardır. Bir ara *İçtihad* sütunlarında Cumhuriyet Dönemi'nde yapılacak reformların programı niteliğinde önemli yazılar kaleme almış olan Kılıçzâde Hakkı Bey de *Hürriyyet-i Fikriyye*'ye geçmiştir.⁶⁵¹

Esasen siyasî bir mücadele içerisine girmeyen Garpcıların özellikle 1. Dünya Savaşı yıllarında yayın faaliyetleri kısıtlanmıştır. Çünkü en önemli yayın organları

⁶⁵¹ Çam, **a.g.t.**, ss.44-69, 176-186.

olan *İçtiḥâd* dergisi kapatılmıştır. Öte yandan, savaş koşulları hüküm sürüyordu ve örfi idare bu koşullar altında tartışma yaratacak yayınları hoş görmüyordu. *İçtiḥâd*, ancak Mütareke antlaşmasının imzalanmasından hemen sonra tekrar hayat bulabilmiştir. Bu süreçte Dr. Abdullah Cevdet, İttihâd ve Terakki muhalifi bir iktidarın yanındadır. Dolayısıyla başlangıçtaki durumuna nazaran *İçtiḥâd* dergisi de artık siyasî bir yayın organı olmuş ve İttihatçıları eleştirme görevini üstlenmiştir. Kılıçzâde Hakkı aynı tarihlerde yayın hayatını sürdürüyor ve Anadolu hareketine destek oluyordu. Kılıçzâde Hakkı gibi Anadolu hareketine olumlu yaklaşan Celal Nuri Bey ise dönemin hükümetlerini eleştirmekten çekinmiyordu. Yayın hayatına bu süreçte de devam etmiş ve Son Osmanlı Mebusan Meclisi'ne Gelibolu mebusu olarak girmiştir. Cumhuriyet'in ilanından önceki bu zaman diliminde Celal Nuri'nin hayatı önemli birtakım tutuklanma ve sürgünlere de sahne olmuştur.⁶⁵²

⁶⁵² M. Şükrü Hanioglu, "Batıcılık", TCTA, C.5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss.1387-1388; Tunaya, **Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, s.81; Celal Pekdoğan, **Batıcı Bir Düşünür Olarak Kılıçzâde Hakkı (1872-1960)**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1999, s.40; Necmi Uyanık, **Siyasî Düşünce Tarihimizde Batıcı Bir Aydın Olarak Celâl Nuri (İleri)**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2003, ss.40-56.

3.3. Eğitim ve İdeoloji İlişkisi

Sosyal bilimlerde sık sık tartışılan ve tanımı konusunda mutabakatın sağlanamadığı ideoloji kavramı gibi eğitim kavramı da geçmişten yakın zamanlara dek farklı şekillerde tanımlanmış ve kendisine farklı misyonlar yüklenmiştir. Aristo, Platon ve Sokrates gibi eğitimi idealist bir çerçevede ele alan düşünürler onu "*bilinç*", "*yeti*", "*haz*", "*zihin*", "*yetenek*" gibi daha ziyade bireylerin içsel potansiyelleriyle ilintilendirmişlerdir. Bu anlamda eğitim, her çocukta bulunan gizil potansiyelleri gün ışığına çıkarma süreciydi.⁶⁵³ Bireyleri akla sahip; yani eğitime uygun birer varlık olarak telakki eden Marcus T. Cicero eğitimi, bireye tabiat tarafından verilmiş olan yetileri özenle mükemmelleştirmek olarak tanımlarken; Chaironeialı Plutarch da onu benzer bir şekilde değerlendirmiştir. C. Plutarch'a göre eğitim üç temel unsura dayanmaktaydı. Bunlar *tabiat*, *öğretim* ve *temrin*; yani *alıştırma* idi. Tabiat bireye yetenekleri verirken, öğretim bunları geliştiriyor ve uygulamada başvurulmak üzere hazırlıyordu. Bu üç unsur birleşerek bireydeki üst düzey mükemmelleşmeyi temin etmekteydi. Bunlardan birinin eksik oluşu, kazanılacak erdemde de eksik kalmasına neden oluyordu. "*İnsan okul için değil, hayat için öğrenmelidir*" düsturunu eğitim ve öğretim sürecinin temelini yerleştiren Lucius A. Seneca ise aynı şekilde erdemli bir hayata hazırlık ile eğitimi eşdeğer görmekteydi.⁶⁵⁴

"*İnsanoğlu, doğuştan ne mutlak anlamda iyi ne de kötüdür*" diyen Maffeo Vegio Rönesans İtalyası'nda eğitime, iyi olan güçleri geliştirmek ve bilgelik sevgisini aşılacak misyonunu yüklemiştir. Orta Çağ'ın eğitim anlayışına karşı çıkan Desiderius Erasmus von Rotterdam ise dünyevî çizgiler taşıyan, ancak ahlâkî ve dinî yaşantıları da ihtiva eden hümanist-bilimsel formasyonun teşkil ettiği bir eğitim idealine sahipti. L. A. Seneca ile eğitim konusunda aynı düşünceleri paylaşan Fransız hümanist Michel de Montaigne de "*insan okul için değil, hayat için öğrenmelidir*" demektedir. Ona göre eğitim, insanın yalnızca ruhsal veya bedensel olarak değil, bütün bir insan olarak geliştirilmesi süreciydi. Alman Wolfgang Ratge eğitimi aklını insanlık için kullanacak "*akıllı birer insan*" yetiştirmekle mükellef kılarken; Jan

⁶⁵³ Kemal İnal, **Eğitim ve İdeoloji**, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2008, s.106.

⁶⁵⁴ Kemal Aytaç, **Avrupa Eğitim Tarihi: Antik Çağdan 19. Yüzyılın Sonlarına Kadar**, (2. Baskı), Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Basımevi, Ankara, 1980, ss.65-72.

Amos Komensky/Comenius ondan farklı düşünmekteydi. Onun nazarında eğitim, sonsuz hayata hazırlık demektir. Bu konuda *öğrenim*, *ahlâklılık* ve *dindârlığı* göz ardı etmeyen J. A. Komensky, insanın ancak eğitimle insan olabileceği ve ancak bu sayede uyumlu bir birliğe erişebileceği kanaatindeydi.⁶⁵⁵

İngiliz aydınlanmasının eğitim alanındaki en önemli temsilcisi olan John Locke eğitimi, bireyin inşa süreci olarak görmekteydi. O, on bireyden dokuzunun iyi ya da kötü, faydalı ya da faydasız vb. oluşunun aldıkları eğitimin bir sonucu olduğunu düşünüyordu. Ayrıca "*eğitim tabiatın yolunu izlemelidir*" diyen J. Locke, ona tabiatın getirisi olan şeyleri en üst dereceye yükseltmek ve tabii gelişimi desteklemek gibi bir vazife yüklemiştir. Bu anlamda çocuğun tabii yetenek ve eğilimlerinin gözlenerek saptanması ve alınacak eğitsel tedbirlerde her zaman bireyselliğin dikkate alınması gerekiyordu.⁶⁵⁶ Benzer şekilde eğitim sürecinde tabiata uymanın ve dolayısıyla çocuğun bireysel özelliklerine saygı göstermenin önemine işaret eden Jean Jacques Rousseau eğitimin amacını, kendi içerisinde bir uyum gösteren tabii bireyi yetiştirmek olarak saptamaktaydı. Dolayısıyla eğitimin merkezine çocuğun tabiatını; yani bireysel özelliklerini konumlandırıyor ve bu tabiatın aslına uygun bir şekilde geliştirilmesi gerektiğini savunuyordu.⁶⁵⁷

J. J. Rousseau'dan etkilenen Johann Heinrich Pestalozzi'ye göre eğitim, bireylerin sadece aklî olarak mükemmelleştirilmeleri değil; daha ziyade maddî sefaletten kurtarılmaları ve manevî-beşerî bakımdan serbest kılınmaları demektir. Genel ve şematik bir eğitimden öte, bireysel ve somut bir eğitim anlayışını destekleyen J. H. Pestalozzi, bu eğitimin bireylerin içlerindeki özleri biçimlendirecek bir tarzda olması gerektiğini savunmaktaydı. Onu yakından izleyen Johann Friedrich Herbart ise eğitime, bireyi doğru tasarımlarla besleyerek ahlâken sağlam karakterli ve erdemli bir hale getirme işlevini atfetmiştir. Hocası J. H. Pestalozzi'nin izinden yürüyen ve onun eğitime dair birtakım görüşlerini benimseyen F. Wilhelm A. Froebel de eğitimin amacını bireyin özündeki sonsuz, değişmez ve aynı zamanda kutsal olan şeyi geliştirmek olarak tarif etmiştir. Bu amaç doğrultusunda eğitim, serbestçe açılıp gelişmeye yardımcı olacak bir şekilde düzenlenmiş olmalıdır. Bu

⁶⁵⁵ Aytaç, **a.g.e.**, ss.107-119, 140-147.

⁶⁵⁶ Aytaç, **a.g.e.**, ss.166-169.

⁶⁵⁷ Fatma Varış, **Eğitim Bilimine Giriş**, (2. Baskı), Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara,1981, s.31; Aytaç, **a.g.e.**, s.188; Gutek, **a.g.e.**, ss.77-81.

çerçevede çocuğun serbest olarak faal olması, hareket etmesi ve öğrenmesi esastır. Eğitimin maddî temeldeki üretimle birleştirilmesi gerektiğini savunan K. Marx ve F. Engels ise bu sayede hem toplumsal üretimin artacağını hem de bireylerin tüm yönlü olarak yetiştirilmelerinin mümkün olabileceğini ümit etmekteydiler. Bireylerin tüm yönlü olarak yetiştirilmeleri ilkesi, K. Marx'ın eğitim görüşünün temelini teşkil ediyordu. Bu anlamda "*yeni insan*", ancak üretici temeldeki işe dâhil olmak kaydıyla biçimlendirilebilirdi. K. Marx ve F. Engels'e göre, geleceğin eğitimi bir "*üretici eğitimidir*". Bu eğitimin merkezinde ekonomik getirisi olan "*üretici iş*" bulunuyordu. Kısacası eğitim ve üretici iş birleştirilmekteydi. Alman Wolfgang Ratge ile benzer bir şekilde olmak üzere eğitime, bireylerin tüm yetilerini gerek kendileri ve gerekse diğer bireyler için üst düzeyde fayda temin edecek bir biçimde geliştirme misyonu yükleyen İngiliz filozof Herbert Spencer de ancak bu şekilde yetişmiş olan bir bireyin "*mükemmel bir insan*" ve "*faydalı bir vatandaş*" olabileceğini savunmaktaydı.⁶⁵⁸

Eğitimi bu bağlamda ele alan düşün adamlarından biri de Émile Durkheim'di. Ona göre eğitim, özü itibarıyla sosyolojik bir olguydu. Eğitimi kısaca yetişmekte olan nesillerin toplumsallaşması olarak tanımlayan E. Durkheim'a göre o esasen bireylerin yetenek ve gizil güçlerini kendileri veya kendi menfaatleri için değil, toplumsal ihtiyaçlar doğrultusunda geliştirme işlevine sahiptir. Yani eğitim, bireylerde ait oldukları toplumun ihtiyaç duyduğu fiziksel, zihinsel ve ahlâkî bilgi ve becerileri geliştirmekteydi. Toplumlar, mensupları arasında ancak yeterli oranda türdeşlik temin edildiği sürece varlıklarını idame ettirebilirlerdi. Eğitim, bu bağlamda toplumsal hayatın bireylerden talep ettiği benzerlikleri sabitleyerek bu türdeşliği sağlıyor, sürdürüyor ve tahkîm ediyordu. Bu anlamda eğitim, hemen her toplumun kendi varoluşunun olmazsa olmaz koşullarını çocuklar üzerinden inşa etmesini sağlayan bir aygıttı.⁶⁵⁹

20. yüzyılın başlarında pek çok ilerlemeci düşünür gibi dünyayı daha iyi yaşanılır bir mekân haline dönüştürmek vazifesini üstlenmiş olan Amerikalı filozof

⁶⁵⁸ Aytaç, **a.g.e.**, ss.258-259, 268, 272-273, 288-289, 293.

⁶⁵⁹ Adem Yıldırım, **Eleştirel Pedagoji: Paulo Freire ve İvan Illich'in Eğitim Anlayışı Üzerine**, (2. Baskı), Anı Yayıncılık, Ankara, 2011, ss.20-21. Ayrıca bkz. Paul Fauconnet, "The Pedagogical Work of Emile Durkheim", **The American Journal of Sociology**, Vol.28, No:5, 1923, pp.529-553; Elmer N. Lear, "Emile Durkheim as Educator", **The Journal of Educational Sociology**, Vol.34, No:5, 1961, pp.193-204.

John Dewey ise eğitimi bu amacı gerçekleştirirken başvuracağı temel aygıtlardan biri olarak görmekteydi.⁶⁶⁰ Onun nazarında eğitim, hayata hazırlık değil, hayatın ta kendisiydi. Eğitim, gelişme demektir. Birikmiş deneyimlerin/yaşantıların devamlı surette yeniden üretimi olan eğitim, aynı zamanda toplumsal bir süreçtir.⁶⁶¹ Ona göre eğitimin amacı, bireyleri yetiştirmek yahut daha sonraki deneyimlerinin kontrolünü ve yönlendirilmesini olanaklı kılan bilgileri kazandırmaktır. Esasen bireyi yetiştirmekle mükellef olan eğitimde değişen deneyimler içerisinde yetişmeyi temin eden ve başka deneyimlerin edinilmesini mümkün kılan belirli bilgiler saptanmalıdır. Yetişip gelişme, bireyin çeşitli deneyimler ve öğrenilen şeyler arasındaki bağlantıları ve ilişkileri anlama yeteneğini kazanması demektir. Deneyimlere ve problem çözümüne bağlı eğitim, hayat gibi her yeni deneyim ile devam eden ve hiç bitmeyen bir süreçtir.⁶⁶²

20. yüzyılın ikinci yarısı ve takip eden süreçte ise eğitim genellikle "*insanların davranış biçimlerini değiştirme süreci*"⁶⁶³ ya da "*bireyin davranışlarında kendi deneyimleri yoluyla ve kasıtlı olarak istendik değişme meydana getirme süreci*"⁶⁶⁴ olarak tanımlanmıştır. Eğitimin tanımına ve işlevlerine ilişkin olarak geçmişten yakın zamanlara değin yapılmış olan bütün bu açıklamalar, her ne kadar farklı bir biçimde dillendirilmişse de özü itibarıyla aynı şeye; yani arzulanan birey ve dolayısıyla toplum tipine işaret etmekteydiler. Eğitime bu çerçevede yüklenen anlamlar ve eğitimin yerine getirmesi gereken işlevler üzerinde ideolojinin, özellikle de egemen ideolojinin etkisi belirleyicidir. Hemen her siyasal iktidar, kendi istediği birey tipini yetiştirmek ve onlardan oluşan bir toplum inşa etmek üzere eğitime müdahale eder ve söz konusu amaçları doğrultusunda onu şekillendirir.⁶⁶⁵

Eğitim bu anlamda, birey ve grupların, daha geniş ölçekte toplumsal sınıfların siyasal iktidar tarafından idealleştirilen değerlere, yaşam biçimlerine, tutum ve alışkanlıklara toplumsallaştırılması sürecidir. Diğer bir ifadeyle siyasal iktidarlar,

⁶⁶⁰ Gutek, **a.g.e.**, ss.93-94.

⁶⁶¹ Varış, **a.g.e.**, s.36.

⁶⁶² Gutek, **a.g.e.**, ss.117-118.

⁶⁶³ Ralph W. Tyler, **Basic Principles of Curriculum and Instruction**, The University of Chicago Press, Chicago, 1969, pp.5-6.

⁶⁶⁴ Selâhattin Ertürk, **Eğitimde "Program" Geliştirme**, (8. Baskı), Meteksan Matbaacılık, Ankara, 1994, s.12.

⁶⁶⁵ Uğur Akın & Gani Arslan, "İdeoloji ve Eğitim: Devlet-Eğitim İlişkisine Farklı Bir Bakış", **Trakya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, C.4, S.1, 2014, s.82.

kendi menfaatlerine uygun bilgi, değer, düşünce, tutum ya da davranışları eğitim kurumu içerisinde karakterize ederek egemenliklerini yeniden üretmeye ve devamlı kılmaya çalışırlar. Eğitim, bu yönüyle ideolojik bir yeniden üretim işlevi görür. Bu çerçevede, eğitim ve ideoloji birbirinden ayrılmaz bir ikili durumundadır.⁶⁶⁶

Bu ikili arasındaki ilişkiye hayatıyet kazandıran yahut onu fonksiyonel bir hale dönüştüren şey ise bu konuda uzmanlaşmış bir kurum olan mekteptir. Mektep, özellikle de iptidai mektepler hemen her toplumda siyasal iktidarların yakından ilgilendikleri kurumların başında gelmektedirler. Toplumdaki siyasal güç dengelerinde kayda değer değişikliklerin olmadığı ve karşı ideolojilerin zayıf kaldığı zaman dilimlerinde mektebin ideolojik işlevi, genellikle normal ve oturmuş bir ortamda hayat bulacağı için pek gariptenmeyebilir. Oysa rejim değişikliklerinin cereyan ettiği ve karşı ideolojilerin güç kazandığı dönemlerde, çocukları uygun roller yahut egemen ideoloji ekseninde yetiştirmede mektebin önemi bir kat daha artmıştır. Çünkü yeni rejim, ancak mektep ve onun temel araçları sayesinde çocuklara kendi meşruiyetini temellendirecek bilgileri, düşünceleri, simge ya da sembolleri, değer ve inançları belli bir plan doğrultusunda ve bilinçli bir şekilde benimsetebilir; hatta eski rejimi ve onun bütün değerlerini eleştiri konusu yaparak⁶⁶⁷ meşruiyetini daha da tahkîm edebilir.

Devletin *ideolojik aygıtları* içerisinde en kompleks, ayrıntılı ve yaygın olanlarından birini teşkil eden mekteplerde, toplumun tüm küçük mensupları uzun yıllar boyunca haftanın belirli günlerinde ve belirli bir saat diliminde zorunlu olarak ağırlandmakta; kendilerine egemen ideolojiye uygun birtakım bilgi ve beceriler kazandırılmakta ve yine kendileri bunlara aykırı sayılabilecek açıklama ya da ifadelerden uzak tutulmaya çalışılmaktadırlar. Bu çerçevede egemen ideolojinin yeniden üretiminde işlevsel bir rol oynayan mektepler, açıkçası bazı durumlarda karşı ideolojilerin yayılmasını da kolaylaştırabilmektedirler.⁶⁶⁸ Bu bağlamda önemli noktalara işaret eden İtalyan Marxist A. Gramsci'ye göre mektep, çocukların kültürüyle çoğu kez bağdaşmaz. Mektep, egemen kültürün evrensel düşünceleri doğrultusunda yeni nesilleri yetiştirmeye ve birleştirmeye çalışır. Burada çocukların

⁶⁶⁶ İnal, **Eğitim ve İdeoloji**, ss.105, 108-109.

⁶⁶⁷ Türker Alkan, **Siyasal Bilinç ve Toplumsal Değişim**, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1989, ss.86, 89, 93-94.

⁶⁶⁸ Dijk, **a.g.e.**, pp.186-187.

mevcut kültürü ve sağduyuları anlaşılmaya ve arzulanan doğrultuda şekillendirilmeye veyahut değiştirilmeye çalışılır. Eğitimde içerikten ziyade sürece odaklanan A. Gramsci için öğrenme esasen bir uyum sürecidir. Mektebi aynı zamanda sınıfsal yeniden üretim sürecinin bir parçası olarak gören İtalyan düşünür, bu sürecin tek başına cereyan etmediğini düşünmekteydi. Eğitim, egemenliği elde etmede hiç şüphesiz önemli bir silahtır. Mektep ise bu süreçte devletin elindeki en önemli aygıtlardan biri olup millî bir dil, millî değerler ve millî bir kültür yaratır.⁶⁶⁹

Fransız Louis Althusser ise mekteplerin, yukarıda da işaret edildiği gibi kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden üretimi için temel ve önemli bir toplumsal alanı temsil ettiklerini düşünmekteydi. O, Samuel Bowles ve Herbert Gintis'le mutabık olarak mekteplerin iki temel yeniden üretim şeklini gerçekleştirdiklerini savunmaktaydı. Bunlardan biri becerilerin ve işgücü kurallarının yeniden üretimi iken, diğeri ise üretim ilişkilerinin yeniden üretimidir. Ona göre, çocuklar mektep sıralarında okuma, yazma ve sayma gibi bir dizi tekniğin yanı sıra üretimin farklı iş kollarında (söz gelimi işçiler, teknisyenler, mühendisler ve üst düzey yöneticilerin her biri için farklı bir tür öğretim) doğrudan doğruya kullanışlı olabilecek "*bilimsel*" ya da "*edebî kültür*" unsurlarını da kapsayan bir dizi başka şeyleri de öğrenmekteydiler. Kısacası mekteplerde küçük bedenler, kendileri için gerekli pek çok beceriyle donatılırlar. Çocuklar, bunların yanı sıra, yine mektep ortamında aynı zamanda iyi davranış kurallarını, diğeri bir deyişle işbölümündeki her "*özne*" tarafından riayet edilmesi gereken tutumları, "yöneltildikleri" işe göre ahlâk kaidelerini, vatandaşlık ve meslek bilincini; yani aslında sosyo-tekni işbölümüne ve nihai olarak sınıf egemenliğinin tesis ettiği düzenin kurallarına saygılı davranmanın kurallarını da öğrenirler.⁶⁷⁰

Konuya benzer bir şekilde temas eden Christian Baudelot ve Roger Establet ise mekteplerin ana işlevlerinin ancak onların işgücü üretiminde, sermaye birikiminde ve meşrulaştırılan ideolojilerin yeniden üretiminde oynadıkları rol çerçevesinde anlaşılabilirliğini vurgulamaktaydılar. Mektepler, bir kez daha egemenlik ve yeniden üretim motoruna bağlanmışlardır. C. Baudelot ve R. Establet'in yeniden üretim modelinde mektepler, işçi sınıfına mensup çocukları egemen ideolojiyle pürüzsüzce

⁶⁶⁹ İsmail Güven, *Türkiye'de Devlet, Eğitim ve İdeoloji*, Siyasal Kitapevi, Ankara, 2000, s.38.

⁶⁷⁰ Aronowitz & Giroux, *a.g.e.*, p.75; Althusser, *Lenin and Philosophy and Other Essays*, p.132.

toplumsallaştıran alanlar olarak görülmüyordu. Mektepler, aksine, kısmen de olsa antagonist sınıf ilişkilerinden ve bu kurumların günlük işleyişlerine şekil veren yapılandırılmış pratiklerden kaynaklanan çatışmacı ideolojiler tarafından aydınlatılmış toplumsal alanlar olarak nitelendiriliyorlardı. Mektepler, karşıt ideolojileri ihtiva eden alanlar olarak görüldüğü takdirde, çocukların direnişini tetikleyen bu ideolojilerin kaynaklarını sadece mektebin içerisinde değil, aynı zamanda dışarısında da teşhis etmek mümkündür.⁶⁷¹

Çalışmaları, özellikle kültürel yeniden üretim modelinin incelenmesinde en önemli perspektifi temsil eden Fransız sosyolog Pierre Bourdieu da mekteplerin basitçe egemen toplumu yansıttığı tezine karşı çıkıyordu. Buna karşılık, mekteplerin daha güçlü ekonomik ve siyasal kurumlar tarafından dolaylı olarak etkilenen görece özerk kurumlar olduğunu iddia etmekteydi. Doğrudan ekonomik bir elitin iktidarına bağlı olmaktan ziyade, mektepler uysallık ve zulmü açık bir şekilde empoze etmeyen; ancak eğitilmiş olmanın ne anlama geldiğini zımnen doğrulayan egemen bir kültürün üretimi ve aktarımı yoluyla mevcut iktidar ilişkilerini daha sinsice yeniden üreten büyük bir sembolik kurumlar evreninin parçası olarak görülüyordu.⁶⁷²

Görüldüğü üzere pek çok isim, mektebin ideolojik bir işlev gördüğü konusunda hemfikir durumdadır. Mekteplerin bu işlevinin farkında olan siyasal iktidarlar ise eğitim-öğretim sürecinin bu merkezi kurumunu ve onu etkili kılan pek çok aracı dikkatle izlemeyi ve denetlemeyi ihmal etmemişlerdir. Burada kastedilen araçların başında hiç şüphesiz ders kitapları gelmekteydi.

Tarihsel olarak ders kitabının ne olduğuna ilişkin tutarlı bir tanım söz konusu değildir. C. Stray tarafından yapılan tanıma göre ders kitabı, "*belirli bir bilgi alanının pedagojik ya da didaktik bir versiyonunu vermek üzere dizayn edilmiş bir kitap*" demektir. Onun nazarında ders kitabı kültür, pedagoji, yayın ve toplumun dönüm noktasındaydı. A. Choppin de benzer bir tanım yapmıştır. Ona göre ders kitabı her şeyden önce bir tüketici ürünü, mektep bilgisi için bir araç, ideolojik ve kültürel bir taşıyıcı ve de pedagojik bir enstrümandır. R. L. Venezky ise ders kitabını

⁶⁷¹ Aronowitz & Giroux, *a.g.e.*, p.77.

⁶⁷² Aronowitz & Giroux, *a.g.e.*, pp.79-80.

"hem kültürel bir eser hem de taşıyıcı bir müfredat olarak" kabul etmekteydi.⁶⁷³ Bu çerçevede farklı bir şekilde tanımlanan ders kitapları esasen, eğitim çağındaki hemen her çocuğun almak ve okumak durumunda olduğu eğitsel araçların başında gelmektedirler. Dolayısıyla geniş bir muhatap kitlesine sahip olan ders kitapları, haliyle geniş çaplı bir etkileme potansiyeli taşırlar. Bu niteliklerinden ötürü, yukarıda da işaret edildiği gibi siyasal iktidarların yakın markajında yer alan ders kitapları, ya bizzat kendileri tarafından ya da denetimlerinde olmak kaydıyla özel sektöre yazdırılırlar. Hatta daha da ileri giden siyasal iktidarlar, ders kitaplarının biçim, içerik, yayım ve dağıtım gibi türlü yönlerine ilişkin kanunî düzenlemeler dahi yapabiliyorlardı.⁶⁷⁴

Hatırlanacağı üzere, II. Meşrutiyet yıllarında da bu bağlamda önemli adımlar atılmış ve mevcut siyasal iktidar ders kitaplarının söz konusu yönleri üzerinde belirleyici birtakım kararlar almıştır. Hatta bu kitapların denetimi için birtakım mekanizmalar teşkil edilmiş ve bu konuya hassasiyetle yaklaşılmıştır. Mekteplerde, Maarif Nezâreti'ne bağlı bu mekanizmaların denetiminden geçen ve böylelikle resmen uygun görülen ders kitaplarının okutulması önemsenen ve dikkat edilen bir konu haline almıştır.

Bu bağlamda, denilebilir ki ders kitapları, siyasal iktidarın etkisinin en somut biçimde teşhis edildiği eğitsel araçlar dizisinin ilk sırasında yer almaktadırlar. Ders kitapları, her siyasal iktidarın meşru ve savunulur gördüğü resmî bir ideoloji ve ona uygun resmî tarihin çerçevesinde olan bilgi ve değerlerin aktarıldığı ve yeniden üretildiği eğitsel araçlardır. Ders kitaplarının kültür aktardığı, değerleri yansıttığı, bireylerin ve milletin entelektüel gelişimi için bir sıçrama tahtası vazifesi gördüğü genel kabul gören bir gerçektir. Toplumsal düzeni korumak, bütünleşmeyi sağlamak ve sürdürmek gibi önemli bir işlevi yerine getiren ders kitaplarının bu işlevi, ancak mevcut siyasal ve toplumsal güçlerin değer yargıları ve norm sistemi çerçevesinde

⁶⁷³ Akt. Yves Lenoir & Valérie Jean, "The Competency-Based Approach in African Textbooks: An Approach Dominated by Economic, Political, and Cultural Interests from the North", **The New Politics of the Textbook: Problematizing the Portrayal of Marginalized Groups in Textbooks**, (Eds. Heather Hickman and Brad J. Porfilio), Sense Publishers, The Netherlands, 2012, p.69. Ders kitabının kökenleri ve tanımları konusunda ayrıca bkz. William E. Marsden, **The School Textbook: Geography, History and Social Studies**, Routledge: Taylor & Francis Group, London and New York, 2001, pp.6-8.

⁶⁷⁴ İnal, **Eğitim ve İktidar**, s.84.

hayat bulmaktaydı. Bu anlamda ders kitapları, toplumsal sürekliliği hali hazırdaki değer yargıları ve norm sistemi doğrultusunda uyumlu ve dengeli bir şekilde temin eden önemli araçlar olmaktadır. Bu araçlarda yer alan değerler, toplum nezdinde kabul gören ve meşru addedilen ortak değerler dizgesidir. Nihai olarak ders kitapları, toplumun ortak değerlerini henüz yetişmekte olan nesillere aktararak düzeni sağlayıcı ve sürdürücü bir işlev görürler.⁶⁷⁵

Ders kitapları, bu anlamda A. Graham Down'ın da işaret ettiği gibi çocukların ne öğrendiklerine öyle ya da böyle hükmederler. Pek çok konuda müfredatı ve çoğu kez öğrenilmiş gerçekleri düzenlerler. Birçok çocuk için ders kitapları, kitaplara ve okumaya ilk ve bazen sadece erken maruz kalmaları anlamına geliyordu. Halk ise ders kitaplarını güvenilir, doğru ve gerekli addetmektedir. Dersleri organize etmede ve konuyu yapılandırmada ders kitapları belirleyici olmaktadır.⁶⁷⁶

Böylelikle sınıf ortamında ve çocukların öğrenmeleri üzerinde başrolü oynayan ders kitapları⁶⁷⁷, aynı zamanda siyasal etkinlik duygusunun, siyasal bilgi ve ilginin, kitle iletişim araçlarına yönelik yakınlığın artmasında, çocukların daha katılımcı ve siyasal anlamda hoşgörülü kılınmalarında oldukça etkilidirler. Yapılan bazı araştırmalarda, söz konusu kitapların çocuklarda *itaat etme* ve daha birçok eğilimin geliştirilmesinde de etkin bir rol oynadıkları ortaya konulmuştur. Ders kitaplarının etkileri konusunda ileri sürülen bir diğer görüş ise bunların gerçek dışı ve idealize edilmiş bir siyasal düzen sunmaları ve bunu çocuklara öğretmeleriydi. Oysa çocuk büyüyüp gerçeklerle yüzleşince kendisine ideal olarak sunulmuş ve öğretilmiş olan siyasal düzenin hiç de sunulduğu ve öğretildiği gibi olmadığını görür. Bu da hiç şüphesiz büyük bir hayal kırıklığını ve nihai olarak söz konusu siyasal düzene karşı yabancılaşma tehlikesini de beraberinde getirmektedir. Bunun önüne geçmenin yolu ise gerçekleri tüm çıplaklığıyla gözler önüne seren ders kitaplarının kaleme alınmasıdır. Siyasal düzenle ilgili gerçek dışı bilgiler veren ders kitapları bir yandan

⁶⁷⁵ İnal, **Eğitim ve İktidar**, ss.11-12, 85-86; Somel, **a.g.e.**, s.236.

⁶⁷⁶ Akt. Michael W. Apple & Linda K. Christian-Smith, "The Politics of the Textbook", **The Politics of the Textbook**, (Edited by Michael W. Apple & Linda K. Christian-Smith), Routledge: Taylor & Francis Group, New York and London, 1991, p.5.

⁶⁷⁷ Mary Koutselini, "Textbooks as Mechanisms for Teachers' Sociopolitical and Pedagogical Alienation", **The New Politics of the Textbook: Problematizing the Portrayal of Marginalized Groups in Textbooks**, (Eds. Heather Hickman and Brad J. Porfilio), Sense Publishers, The Netherlands, 2012, p.3.

da toplumsal-siyasal yanlışları ve ön yargıları gerçekmiş gibi sunarak daha da olumsuz bir etkiye yol açabilmekte; toplumsal sınıflar arasında ve uluslararası arenada yanlış anlamaları, temeli olmayan olumsuz değerlendirmeleri, aşağılama ve düşmanlık duygularını körükleyebilmektedirler. Böyle ders kitaplarını okuyarak ön yargılarla büyüyen çocukların başta mensubu oldukları devlet ve millet olmak üzere genel olarak dünya için nasıl sorunlar yaratacakları dikkate alınarak bu tür kitapların, değiştirilmeleri ve daha nesnel bir bakış açısıyla yeniden kaleme alınmaları daha doğru olacaktır.⁶⁷⁸ Çocukların, yarına daha sağlıklı ve faydalı birer fert olarak hazırlanmaları bakımından ders kitaplarının ne derecede önemli olduğu açıktır. Bu nedenle bu tür kitapların işaret edilen şekilde hazırlanmaları hiç şüphesiz parlak yarınlar için elzemdir.

---

⁶⁷⁸ Alkan, **a.g.e.**, ss.106-107, 109-110.

IV. BÖLÜM

YÖNTEM

1. Araştırma Modeli

Bu çalışma, nitel bir araştırma olarak tasarlanmıştır. Nitel araştırma *gözlem*, *görüşme* ve *doküman analizi* gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, alguların ve olayların ait oldukları tabii ortamda ya da kendi özgül koşulları çerçevesinde gerçekçi ve bütüncül (holistic) bir şekilde ortaya konulmasına dönük nitel bir sürecin izlendiği araştırma olarak tanımlanır.⁶⁷⁹

Nitel araştırmalarda "ne" sorusuna değil; "nasıl" ve "niçin" sorularına cevap aranır. Dolayısıyla incelenen konu derinlemesine ve ayrıntılı bir şekilde irdelenir. Burada ölçümden ziyade keşfetme, anlama ve açıklama ön plandadır. Geleceğe dönük tahminden çok bir duruma hâkim ilişkiler ağını sistematik bir yaklaşımla açıklamak ve yorumlamak daha anlamlı bulunur. Araştırma konusuyla ilişkili, onu şekillendiren ya da ona katkı sağlayan aktörlerin algı ve bakış açıları da önemlidir. Zira bunlardan hareketle konu anlaşılmaya ve yorumlanmaya çalışılır. Burada, araştırma yöntemlerine ve araçlarına ilişkin esnek bir tutum söz konusudur.⁶⁸⁰

2. Veri Toplama Araçları

Araştırmanın verilerini toplamak üzere, II. Meşrutiyet Dönemi'nde iptidai mekteplerde okutulan *Kırâat* (15 adet), *Târih* (25 adet) ve *Ma'lûmât-ı Medeniyye ve Ahlâkiyye/Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Târihiyye, Sıhhiyye ve Medeniyye* (20 adet) adlı ders kitaplarına başvurulmuştur. Araştırmanın konusuna uygun olan bu kitaplardan, parantez içerisindeki rakamlardan da anlaşıldığı üzere, toplam 60 adet seçilmiştir. Bu seçimde, söz konusu ders kitaplarının ilgili dönemde yürürlükte bulunan müfredat programlarına uygun olarak hazırlanmış ve Maarif Nezareti tarafından onaylanmış olmalarına dikkat edilmiştir.

Araştırmada, adı geçen ders kitaplarının yanı sıra söz konusu dönemde geçerli olan iptidai mektep müfredat programlarına, konuya ilişkin arşiv belgelerine, süreli yayınlara ve ikincil kaynaklara da başvurulmuştur. Başta ders kitapları olmak üzere

⁶⁷⁹ Ali Yıldırım & Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, (9. Baskı), Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2013, s.45.

⁶⁸⁰ Yıldırım & Şimşek, *a.g.e.*, ss.56-67.

bütün kaynaklar uzun bir arşiv ve kütüphane araştırması sonucunda temin edilmiştir. Bu amaçla T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dokuz Eylül Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi ve Buca Eğitim Fakültesi Kütüphanesi, Ege Üniversitesi Merkez Kütüphanesi ve Fikret Türkmen Kütüphanesi, Boğaziçi Üniversitesi Kütüphanesi, Bilkent Üniversitesi Kütüphanesi, Marmara Üniversitesi Kütüphanesi Nadir Eserler Koleksiyonu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi ve Siyasal Bilgiler Fakültesi Kütüphanesi, Atatürk Kitaplığı, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Hacettepe Üniversitesi Beytepe Kütüphanesi, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Ankara Milli Kütüphane, Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Seyfettin Özege Nadir Eserler Koleksiyonu, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Eğitim Fakültesi Kütüphanesi ve Princeton Üniversitesi Kütüphanesi gibi araştırma merkezlerinden faydalanılmıştır.

Bu araştırma merkezlerinden büyük bir kısmına bizzat başvurulmuştur. Bununla birlikte, bizzat başvuru Ataturk Kitapligi'nin veri tabanından online olarak da faydalanılmıştır. Online kullanım, Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Seyfettin Özege Nadir Eserler Koleksiyonu ve Marmara Üniversitesi Kütüphanesi Nadir Eserler Koleksiyonu için de geçerlidir. Boğaziçi Üniversitesi, Bilkent Üniversitesi ve Princeton Üniversitesi Kütüphanesi'nden ise kütüphaneler arası ödünç verme ve doküman sağlama hizmeti alınarak faydalanılmıştır.

Bu araştırma merkezlerinden temin edilen ilgili ders kitaplarından araştırma verilerinin toplanması amacıyla *doküman analizi* yöntemine başvurulmuştur. *Doküman analizi*, basılı ve elektronik dokümanların incelenmesine veya değerlendirilmesine yönelik sistematik bir yöntemdir. Nitel araştırmalardaki diğer analitik yöntemler gibi *doküman analizi* de anlamı ortaya çıkarmak, anlamak ve nihai olarak bilgiyi üretmek üzere verilerin incelenmesini ve yorumlanmasını gerektirir.⁶⁸¹

3. Veri Çözümleme Teknikleri

Bu araştırmada, ders kitaplarından toplanan verilerin çözümlenmesinde içerik analizi tekniğine başvurulmuştur. İçerik analizi, metinlerden kullanıldıkları

⁶⁸¹ Glenn A. Bowen, "Document Analysis as a Qualitative Research Method", **Qualitative Research Journal**, Vol.9, No:2, 2009, p.27.

bağlamlara dair tekrarlanabilir ve geçerli çıkarımlar yapmak üzere başvuru bir araştırma tekniğidir.⁶⁸² Sosyal bilimlerde sıklıkla kullanılan içerik analizi, aynı zamanda belirli kurallara dayalı kodlamalarla bir metinde geçen bazı sözcüklerin daha küçük içerik kategorileriyle özetlendiği sistematik ve tekrarlanabilir bir teknik olarak da tanımlanır.⁶⁸³

İçerik analizinde temel amaç, toplanan verileri açıklayabilecek kavramlara ve ilişkilere erişmektir. Betimsel analizde özetlenen ve yorumlanan veriler, içerik analizinde daha ayrıntılı bir işlemde geçirilir ve betimsel bir yaklaşımla keşfedilemeyen kavram ve temalar içerik analiziyle gün ışığına çıkarılabilir.⁶⁸⁴ Bu amaç doğrultusunda ders kitaplarından toplanan veriler, araştırmanın problemi ve alt problemleri göz önünde bulundurularak öncelikle kodlanmıştır.

Kod (kavram), verilerin içerisinde bulunan anlamlı bölümlere (bir sözcüğe, cümleye yahut paragrafa) ve olaylara verilen anlamdır. Kodlar (kavramlar), içerik analizinde temel analiz birimini teşkil ederler. Bu anlamda kodlama işlemi, içerik analizinin takip eden aşamalarına yön tayin eden bir başlangıç adımudur. Bu adımda öncelikle elde edilmiş olan veriler incelenmiş, anlamlı bölümlere ayrılmış ve her bölümün kavramsal olarak ne anlama geldiği saptanmaya çalışılmıştır. Bu bölümler yukarıda da işaret edildiği üzere bir sözcük, bir cümle ya da paragraf, hatta bir sayfalık veri dahi olabilir. Analiz sürecinde bu bölümlere anlamlı birer isim verilmiş; yani kodlama işlemi icra edilmiştir.⁶⁸⁵

Kodlama esnasında mevcut literatür de göz ardı edilmemiştir. T. Yıldırım'ın II. Meşrutiyet'ten günümüze sultani/lise düzeyinde okutulan *Tarih* ders kitaplarından hareketle kimlik inşası üzerine kaleme aldığı tezi⁶⁸⁶, kodlama sürecinde önemli ölçüde faydalı olmuştur. Bu konuda, İ. Parlak'ın Erken Cumhuriyet Dönemi *Tarih* ve *Yurt Bilgisi* ders kitaplarıyla ilgili daha önce adı geçen çalışması da anılmalıdır. Kodlama sürecinde bütün veri seti, derinlemesine okunmuş ve irdelenmiştir. Bu

⁶⁸² Klaus Krippendorff, **Content Analysis: An Introduction to Its Methodology**, (2nd Edition) Sage Publications, Inc., California, 2004, p.18.

⁶⁸³ Şener Büyüköztürk, Ebru Kılıç Çakmak vd., **Bilimsel Araştırma Yöntemleri**, (13. Baskı), Pegem Akademi Yayınları, Ankara, 2012, s.240.

⁶⁸⁴ Yıldırım & Şimşek, **a.g.e.**, s.259.

⁶⁸⁵ Yıldırım & Şimşek, **a.g.e.**, s.260; Ali Baltacı, "Nitel Veri Analizinde Miles-Huberman Modeli", **Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.3, S.1, 2017, s.5.

⁶⁸⁶ Tercan Yıldırım, **Meşrutiyet'ten Günümüze Tarih Ders Kitaplarında Türk Kimliğinin İnşası**, Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2014.

işlemin sonucunda belirlenmiş olan kodlar, birçok kez gözden geçirilerek gerektiği takdirde değiştirilmiş ve son hali tablo 11'de sunulmuştur. Kodlama işlemi tamamlandıktan sonra, aralarındaki benzerlik ve farklılıklar dikkate alınarak her bir kodun altında yer alabileceği uygun kategoriler belirlenmiştir. Bu kategoriler toplamda 8 adet olup, araştırmanın alt problemleriyle uyumludur. Tüm kodlardan bu kategorilerin oluşturulmasının ardından bu kez, her bir kategori, tablo 11'de açık bir şekilde görüldüğü üzere 4 tema altında toplanmıştır. Bütün bu işlemlerde kısaca şu sıralama izlenmiştir: Kod→Kategori→Tema. Tümevarımcı bir yaklaşımla gerçekleştirilen bu işlemlerde kod, kategori ve temalar hiyerarşik olarak numaralandırılmıştır. Kod, kategori ve tema tablosu aşağıda olup, bütün bunların açıklamalarına V. Bölüm'de yer verilmiştir.

Tablo 11:
Kod→Kategori→Tema Tablosu

TEMALAR			
1. Çocuklarda "Biz" Bilincinin İnşası	2. "Onlar" ya da "Öteki" Anlatısı	3. Düzen ve Meşruiyet	4. Müstakbel Vatandaş
<p>1.1. "Çocuklar! Siz Osmanlısınız!" Bir Üst Kimlik Olarak Osmanlılık</p> <p>1.1.1. Osmanlı Kimdir? Kozmopolit Bir Millet</p> <p>1.1.2. Osmanlılık ve Sultan</p> <p>1.1.3. "Bütün Osmanlılar Bir Vatanın Evlâdıdır": Osmanlılık ve Vatan</p> <p>1.2. "Biz Türk Milletiyiz": Türk Kimliği</p> <p>1.2.1. Kökene Dayalı Türklük Anlatısı</p> <p>1.2.2. Asker, Büyük ve Güçlü Bir Millet Olarak Türkler</p> <p>1.2.3. Kültür, Medeniyet ve Türkler</p> <p>1.2.4. Türkler ve Vatan</p> <p>1.2.5. Dil Üzerinden Türklük Vurgusu</p> <p>1.2.6. Türkler ve Din</p>	<p>2.1. İslâmî Köken</p> <p>2.1.1. Aktörler, Âdetler ve Olaylar</p> <p>2.2. Osmanlı Geçmişi</p> <p>2.2.1. Sultanlar (2. Abdülhamid'in Öncellerinden Bazıları)</p> <p>2.2.2. Ulema ve Yeniçeriler</p> <p>2.2.3. Öteki Âsî Takımı</p> <p>2.2.4. 2. Abdülhamid ve Dönemi</p> <p>2.3. Düşman Ötekiler</p> <p>2.3.1. Bizans</p> <p>2.3.2. "Ehl-i Salîb" (Haçlılar)</p> <p>2.3.3. "Zahirde Dost, Hakikatte Düşman": Şah İsmail ve Şiilik</p> <p>2.3.4. Rusya ve Öteki Batılı Güçler</p> <p>2.3.5. "Dünkü Tebaamız" ya da "Yeni Düşmanlar"</p> <p>2.3.6. Ve Diğerleri</p>	<p>3.1. Meşrûfî Düzen ve Meşruiyet</p> <p>3.1.1. Meşrutiyet Mücadelesi</p> <p>3.1.1.1. Yeni Osmanlılar</p> <p>3.1.1.2. Genç Türkler</p> <p>3.1.2. 31 Mart "Fâciası" ve Meşrûfî Düzenin Müdafaası</p>	<p>4.1. Müstakbel Vatandaşın İdeal/Makbul Halleri</p> <p>4.1.1. "Sıhhat En Büyük Nimettir!": Sağlıklı Olmak</p> <p>4.1.2. "Câhil Bir Adam İyi Bir Vatandaş Olamaz!": İlim Sahibi Olmak</p> <p>4.1.3. Medenilik</p> <p>4.1.4. Vatanperverlik</p> <p>4.1.5. Dinî Bütünlük</p> <p>4.1.6. "Bütün Faziletlerin Kapısı": Doğruluk</p> <p>4.1.7. Şefkat, Merhamet ve Yardımseverlik</p> <p>4.1.8. "Tükenmez Bir Define!": Çalışmak</p> <p>4.1.9. Müteşebbislik</p> <p>4.1.10. İktisatlılık</p> <p>4.2. Hak, Hürriyet ve Vazife Bağlamında Müstakbel Vatandaş</p> <p>4.2.1. Hak ve Hürriyetler</p> <p>4.2.1.1. Hayat Hakkı</p> <p>4.2.1.2. Kişi Hürriyeti</p> <p>4.2.1.3. Seçme ve Seçilme Hakkı</p> <p>4.2.1.4. Ve Diğerleri</p> <p>4.2.2. Vazifeler</p> <p>4.2.2.1. Kanuna İtaat Etmek</p> <p>4.2.2.2. Askerlik Yapmak</p> <p>4.2.2.3. Vergi Vermek</p>

V. BÖLÜM

BULGULAR VE YORUMLAR

1. Çocuklarda "Biz" Bilincinin İnşası

Bu tema altında, çocuklarda "biz" bilincinin nasıl inşa edilmeye çalışıldığı iki kategori üzerinden gösterilmiştir. Bu kategoriler "*Çocuklar! Siz Osmanlısınız: Bir Üst Kimlik Olarak Osmanlılık*" ve "*Biz Türk Milletiyiz: Türk Kimliği*" şeklindedir.

1.1. "Çocuklar! Siz Osmanlısınız": Bir Üst Kimlik Olarak Osmanlılık

II. Meşrutiyet Dönemi'nin ilk yıllarında, iptidai mekteplerde okutulan ders kitaplarında çocuklara sık sık "*Osmanlı*" oldukları telkin edilmiştir. Bu telkin bazen "*sancâğımız şânımız; Osmanlı unvânımız*"⁶⁸⁷ dizelerinin yer bulduğu bir vatan şiiirinde, bazen "*bilmelisiniz ki siz Devlet-i Osmâniyye'nin nüfûs defterinde kayıtlısınız, siz Osmanlısınız*"⁶⁸⁸ diyen ve çocuklara aslında kanunun mahiyetini ve önemini anlatan bir muallimin sözlerinde, bazen de "*Osmanlılarız tıynetimiz güher-i sâfdir, (...) Osmanlıyız âmâlimiz a'dâya zaferdir, (...) Osmanlılarız cenk ve zaferden alıruz kâm*"⁶⁸⁹ dizelerinde somutlaşmaktaydı. Nitekim yapılan içerik analizi sonucunda çocuklara telkin edilen *Osmanlılığın* bir üst kimlik olarak üç önemli esas üzerinden inşa edilmeye çalışıldığı tespit edilmiştir. Bunlar "*Osmanlı Kimdir? Kozmopolit Bir Millet*", "*Osmanlılık ve Sultan*" ve "*Bütün Osmanlılar Bir Vatanın Evlâdıdır: Osmanlılık ve Vatan*" şeklinde kodlanmıştır.

1.1.1. Osmanlı Kimdir? Kozmopolit Bir Millet

Osmanlı kimdir? Osmanlı milleti kimlerden oluşuyordu? Yahut tersine çevirerek söylemek gerekirse kimler Osmanlıydı? Ders kitabı yazarları, özü itibariyle birbirleriyle ilişkili olan bu sorulara genellikle farklı bir anlatıyla benzer cevaplar üretmişlerdir. Bu cevaplarda ilk dikkati çeken şey, *tebaa* vurgusu olmuştur. II. Meşrutiyet Dönemi, her ne kadar "*tebaa-i şâhânenin vatandaşlık merhalesine*

⁶⁸⁷ A. İrfan, *Birinci Kırâat*, Şems Matbaası, İstanbul, 1326-1328, s.12.

⁶⁸⁸ Ebû-l Cezmi, *Kırâat-ı Türkiyye (İkinci Kısım)*, Kitâbhâne-i Tefeyyüz, Dersaâdet, 1327, ss.10-11.

⁶⁸⁹ Ebû-l Cezmi, *Kırâat-ı Türkiyye (Üçüncü Kısım)*, Kasbâr Matbaası, Dersaâdet, 1329, ss.24-25.

yükseldiği"⁶⁹⁰ bir zaman dilimi olsa da *tebaa* anlayışının henüz tamamen terk edilmediği ve farklı konularda olduğu gibi "*Osmanlı milleti*"ni tanımlarken de varlığını sürdürdüğü saptanmıştır.

Tebaa, "*bir devletin kanûnlarına, idâresine, nizâmâtına tâbi' olan efrâd*" şeklinde tanımlanmış ve tebaanın mensubu olunan devletin adıyla anıldığı örnekler verilerek önemle vurgulanmıştır. Buradan hareketle İngiltere Devleti tebaasının "*İngiliz*", Fransa Devleti tebaasının da "*Fransız*" olarak adlandırıldığı ifade edilerek konu "*Osmanlı milleti*"ne bağlanmıştır. *Osmanlı milleti* ise "*her hangi din (ve) mezhebde bulunursa bulunsun Devlet-i Osmâniyye tâbiyyetinde olan kimseler*" biçiminde tanımlanmıştır.⁶⁹¹ "*Tebaa*" olmak, "*Osmanlı*" olmanın/sayılanın bir ön koşulu olarak görülmüştür.

Kanûn-ı Esâsî'nin Osmanlı milletini tarif eden 8. maddesiyle⁶⁹² tahkîm edilen ve böylece anayasal bir nitelik kazandırılan bu tanım, daha da genişletilmiş ve Osmanlı milletini meydana getiren unsurlar tek tek sayılmıştır. Yapılan bir tanımlamaya göre Osmanlı milleti, "*Osmanlı bayrağı altında biriken; yani Osmanlı milletinin her dürlü kanûn ve nizâmlarına uyan Türk, Arab, Kürd, Arnavud, Rum, Ermeni, Bulgar, Yahudi vesâir kavimlerden*"⁶⁹³ oluşmaktaydı.

Bir başka tanımda özellikle Meşrutiyet'in yeniden ilanının temin ettiği hürriyet atmosferinde "*Türk, Arab, Arnavud, Kürd, Rum, Ermeni, Yahudi hepsi 'Osmanlı' nâmı altında ittihâd etdiler*"⁶⁹⁴ denilerek yine Osmanlı milletinin kimlerden meydana geldiği yahut kimlerin *Osmanlı* olduğu açıklığa kavuşturulmuştur. Batılı coğrafyacıların imparatorluğun nüfusu konusunda yaptıkları tahminlerden belli bir

⁶⁹⁰ Füsun Üstel, "II. Meşrutiyet ve Vatandaşın 'İcad'ı", **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası-Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, (8. Baskı), (Ed. Tanıl Bora & Murat Gültekinil), C.1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s.167.

⁶⁹¹ Selanikli Fâik, **Ma'lûmât-ı Medeniyye**, Karabet Matbaası, Dersââdet, 1324, s.15.

⁶⁹² *Kanûn-ı Esâsî*'nin ilgili maddesi şöyleydi: "*Devlet-i Osmâniyye tâbiyyetinde bulunan efrâdın cümlesi her kangı din ve mezhebde olur ise olsun bilâ-istisnâ Osmanlı ta'bir olunur*". Bkz. Selanikli Fâik, **a.g.e.**, s.16.

⁶⁹³ Doktor Hâzık, **Ma'lûmât-ı Medeniyye ve Ahlâkiyye (Birinci Kısım)**, Keteon Bedrosyan Matbaası, İstanbul, 1325, s.12. Benzer bir tanımlama için ayrıca bkz. Reşâd, **Tarz-ı Nevîn Kırâat (İkinci Kısım)**, Artin Asaduryan ve Mahdûmları Matbaası, İstanbul, 1329, ss.13-14.

⁶⁹⁴ Ahmed Rasim, **Resimli Küçük Târih-i Osmânî**, Matbaa-i Zirâyer-Keteon, İstanbul, 1327, s.81; Ahmed Rasim, **Resimli ve Haritalı Küçük Târih-i Osmânî**, Şems Matbaası, İstanbul, 1329, s.82.

bölümünün eksik olduğuna işaret eden yazarlardan biri ise Ali Reşâd Bey'den naklettiği bilgilere dayanarak "*Osmanlı milletini*" şu şekilde ayrıntılandırmıştır:

Hey'et-i müttehhide-i Osmâniyye Türk, Arab, Kürd, Laz, Boşnak, Pomak, Çıtak, Arnavud, Çerkes, Tatar, Mongây, Gürcü olmak üzere başlıca on iki (Müslüman) kavimden müteşekkil olub kezâlik Arab, Gürcü, Rum, Ermeni, Bulgar, Arnavud, Ulâh, Yahudi olmak üzere başlıca sekiz kavim-i gayr-i müslim dahi vardır. Bunların cümlesi "Osmanlı" nâm-ı celîli altında müttehid ve müteayyişdirler.⁶⁹⁵

Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesinin *Osmanlılık* konusunda yeşerttiği ümitleri adeta yerle yeksan eden ve Osmanlı coğrafyasında büyük bir travma yaratan Balkan Savaşları'nın üzerinden yıllar geçmiş olmasına rağmen ders kitaplarındaki *Osmanlılık* vurgusunun yoğun olmasa da devam ettiği tespit edilmiştir. 1915 yılında 3. baskısını yapmış olan bir ders kitabında geçen "(...) Milletimiz de Osmanlı milletidir. (...) Osmanlı milleti denilince, bu memâlikin seknesinden olan muhtelif cins ve mezheb erbâbından bulunan Türk, Arab, Arnavud, Kürd, Çerkes, Laz, Rum, Ermeni, Yahudi, Bulgar vesâireden mürekkeb otuz bu kadar milyon akvâm-ı Osmâniyye'nin cümlesinin bir sancâk altında bir aile teşkil ettikleri, aralarında uhuvvet, adalet, müsâvât bulunduğu ve cümlesinin de vatanın menfaatine, selâmetine el birliğiyle çalışdıkları, hepsinin de bir hükümete, bir kanûna tâbi oldukları anlaşılır"⁶⁹⁶ şeklindeki ifadeler bu devamlılığın anlamlı bir delili olarak okunmalıdır.

Bu tanımlarda iki önemli şey daha dikkati çekmektedir. Birincisi "*tek bayrak*"; yani "*Osmanlı bayrağı*" olup, kendisine dinleri, cinsleri ve mezhepleri ne olursa olsun bütün Osmanlıları tek çatı altında toplamak gibi birleştirici bir misyon yüklenmiştir. İkincisi ise Osmanlı milletini oluşturan unsurların dinî cemaat kimlikleriyle değil, seküler etnik kimlikleriyle takdim edilmeleridir. Özellikle belirtmek gerekir ki bu takdimde Türkler, daima ilk sırada yer almıştır. Bu, hiç şüphesiz Osmanlılığın hâkim unsurunun Türkler olduğu mesajını ihtiva etmekteydi. Bu çerçevede, çocuklara önemli bir parçasını teşkil ettikleri "*Osmanlı milleti*"nin kim olduğu ve kimlerden meydana geldiği açık bir şekilde anlatılarak kendilerine mensubu oldukları milletin "*büyük ve güçlü*" olduğu duygusu verilmek istenmiştir.

⁶⁹⁵ Reşâd, *Tarz-ı Nevîn Kırâat (Üçüncü Kısım)*, Araks Matbaası, (İstanbul), 1329, s.28.

⁶⁹⁶ A. Rıza, *İbtidâiyelere Ma'lûmât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, (3. Tab'ı), Nefâset Matbaası, Dersaadet, 1331, ss.34-35.

Çocukların henüz birer fidanken *Osmanlılık* etrafında kenetlenmeleri ve kardeşçe geçinmeleri temin edilerek parlak yarınlar için kökleri sağlam birer *Osmanlı* olarak yetişmeleri sağlanmaya çalışılmıştır.

1.1.2. Osmanlılık ve Sultan

Osmanlı üst kimliğinin inşasında "*sultan*", dinî ve etnik farklılıklarına rağmen bütün Osmanlıları kuşatan önemli ortak paydalardan birini teşkil etmiştir. Devletin başı ve mevcut düzenin garantörü olan "*sultan*", öncelikle bütün Osmanlıların hükümdarı olarak resmedilmiştir. Yazarlar, bu amaç doğrultusunda genellikle "*bütün Osmanlı tebaasının hükümdarı*"⁶⁹⁷ yahut "*otuz milyon Osmanlının sultanı*"⁶⁹⁸ gibi ifadeleri tercih etmişlerdir.

"*Sultan*"a yüklenen bu misyon, kaçınılmaz olarak onun "*halifelik*" sıfatıyla tahkîm edilmiş ve kendisinin aynı zamanda "*küire-i arz üzerindeki 300 milyon Müslüman'ın da halife-i muazzamı*"⁶⁹⁹ olduğu vurgulanmıştır. Böylelikle "*sultan*", bütün bu vurguların muhatabı olan çocukların nazarında hem siyasî hem de dinî bir otorite olarak yüceltilmiştir. Daha da önemlisi dönemin ders kitabı yazarları adeta söz birliği yapmışcasına devletin kurucusu Osman Gâzi'ye atıfta bulunarak Osmanlılık ile "*sultan*" arasında tarihî bir ilişki tesis etmeye çalışmışlardır. Bu ilişkinin ayrıntılarını, farklı yazarların kalemlerinden dökülmüş olan şu cümlelerde bulmak mümkündür:

Bize "Osmanlı" denir. Bize "Osmanlı" nâmı birinci pâdişâh Osman Gâzi'den yâdigârdır.⁷⁰⁰ Pâdişâhımızın cediti Osman Gâzi'dir. Bu devleti kuran odur. Bunun için bize "Osmanlı milleti", devletimize Osmanlı Devleti derler.⁷⁰¹ Osman Bey, babası ve kabilesi halkı vaktiyle onlardan (Selçuklulardan) çok iyilik görmüşlerdi. Baba, oğul bu iyiliğin altında kalmadılar. Kat kat ödediler. Artık Osman Bey, bundan sonra kimsenin emri altına girmedi. Ben de bir başıma "Şâh'ım" dedi. O günden itibaren tebaasına "Osmanlı" denildi.⁷⁰² Devletimize Osmanlı Devleti, bize de "Osmanlı milleti" denilir ki bu isim Sultan Osman'dan yâdigâr kalmıştır. Bizim böyle büyük bir devlet sahibi büyük bir millet olmamız hep Sultan Osman hânedânının çalışması ve bütün milletin onlara itâat etmesi sayesinde olmuştur. Bunun için pâdişâhımızı öz babamızdan da daha ziyâde sevmeliyiz; onun sözlerine itâat etmeliyiz.⁷⁰³

⁶⁹⁷ Doktor Hâzık, **a.g.e.**, s.37.

⁶⁹⁸ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Diniyye, Târihiyye, Medeniyye**, (Devre-i Evvelî-1. Sınıf), A(rtın) A(saduryan) ve Mahdûmları Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, Dersâadet, 1332, s.23.

⁶⁹⁹ Ali Seydi, **a.g.e.**, s.19.

⁷⁰⁰ Ahmed Rasim, **İbtidâî Kırâat**, Şems Matbaası, Dersâadet, 1328-1330, s.14.

⁷⁰¹ Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Târih Okuyorum**, Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, İstanbul, 1330, ss.3-4.

⁷⁰² İhsan Şerif, **Târihde İlk Adım (İkinci Kısım)**, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1331, s.8.

⁷⁰³ Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Evvelî-1. Sene), İkdâm Matbaası, İstanbul, 1335, s.16.

Görüldüğü üzere hemen her yazar, "*Osmanlı*" namının kaynağının Osman Gazi olduğu konusunda mutabıktır. "*Osmanlı*" namı, Osman Gazi'nin kendisinden sonra gelenlere bıraktığı bir yadigâr, kıymetli bir hediye olarak telakki edilmiş ve yüceltilmiştir. "*Osmanlılığın*" hanedanlığın ilk yıllarına dek uzatılmasıyla aslında bu kimliğin zannedildiği gibi yeni değil, tarihî bir kimlik olduğu mesajı verilmek istenmiştir. Aynı cümlelerde Osmanlı milletinin büyüklüğüne de vurgu yapılmış ve bunun kaynağı keza Sultan Osman hanedanının çalışması ile milletin onlara karşı olan itaatine bağlanmıştır. Böylelikle "*sultan*", "*itaat ve sadakat*" duygularının yöneleceği ana hedeflerden biri olarak takdim edilmiştir.

1.1.3. "Bütün Osmanlılar Bir Vatanın Evlâdıdır": Osmanlılık ve Vatan

Bir milleti vücuda getiren bireylerin kendilerini özdeşleştirdikleri, aidiyet duydukları belli bir toplumsal mekânı, az çok sınırları saptanmış bir toprak parçasını⁷⁰⁴ ifade eden "*vatan*", farklı dinî ve etnik yapılarına rağmen tüm Osmanlılar için temel ortak paydalardan bir diğeri olmuştur. Bu anlamda "*vatan*", "*sultan*"ın ardından Osmanlılığın referans noktalarından biri olarak ayrıntılı bir değerlendirmeyi hak etmektedir.

Meşrutiyet'in yeniden doğduğu ve aynı zamanda zorlu günler geçirdiği bir dönemde, milletin yarınlarının teminatı olan çocuklar için kaleme alınmış olan ders kitapları, bu değerlendirmeyi zengin kılacak kadar cömert bir içeriğe sahiplerdi. "*Vatan*"ın ne anlama geldiği yahut neresi olduğu konusunda dönemin ders kitabı yazarları arasında bir mutabakat mevcut değildi. Her yazar, "*vatan*"ı kendi zaviyesinden farklı bir şekilde tanımlamıştır. Dolayısıyla "*vatan*", ya "*bir devletin işgâl ettiği bütün yerler*"di⁷⁰⁵ ya da "... yalnız bir milletin hükmü altında bulunan (...) memleketlerin, (...) toprakların hepsi"ydi.⁷⁰⁶

Dönemin üretken kalemlerinden ve aynı zamanda sayılı eğitimcilerinden biri olan Ali Seydi Bey ise "*vatan*"ın iki türlü olduğunu düşünmekteydi. Bunlar, "*vatan-ı husûsî*" ve "*vatan-ı umûmî*"ydi. "*Vatan-ı husûsî*", "*insanın doğub büyüdüğü yerler*"i temsil ediyordu. Bu anlamda, "*vatan-ı husûsî*", kişinin memleketine tekabül etmekteydi. "*Vatan-ı umûmî*" ise "*herkesin mensûb olduğu hükümetin zîr-i idâresinde bulunan ülkelerin, memleketlerin hey'et-i mecmûası*" demektir.⁷⁰⁷

Yapılan bütün bu tanımlarda görüldüğü gibi "*vatan*", aslında sadece "*kuru bir toprak parçası*" yahut "*ülkeler, memleketler bütünü*" olarak görülmüyordu. "*Vatan*", aynı zamanda derin duygular ve değerlerle teçhiz edilmekteydi. Söz gelimi "*vatan*" bazen, içinde anne, baba ve kardeşlerin hayatlarını idame ettikleri, acı-tatlı pek çok anıyı paylaştıkları mahrem bir mekânla; diğeri bir ifadeyle "*ev*"le özdeşleştirilmiş ve

⁷⁰⁴ Anthony D. Smith, **Millî Kimlik**, (Çev. Bahadır S. Şener), İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s.24.

⁷⁰⁵ Selanikli Fâik, **a.g.e.**, s.8.

⁷⁰⁶ Doktor Hâzık, **a.g.e.**, s.11.

⁷⁰⁷ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Mutavassıta-1.Sene), Matbaa-i Orhâniyye, İstanbul, 1334, ss.116-117.

"umûmî bir evimiz"⁷⁰⁸ olarak takdim edilmiştir. Aynı "ev"de doğanlar ile aynı "vatan" toprakları üzerinde doğanlar eşdeğer görülmüştür. Dolayısıyla aynı "vatan"ın çocukları, aynı "ev"in çocukları gibi kardeş addedilmişlerdir. Kardeşlerin birbirlerini sevmeleri, zıtlamalardan, gavg ve gargaşalardan uzak durmaları salık verilmiş; bu durum "ev"deki gibi "vatan" topraklarındaki güvenliğin, bereketin, düzen ve saâdetin bir ön koşulu sayılmıştır.⁷⁰⁹

Bazen de "vatan cümlemizin en şefkatli vâlidesidir"⁷¹⁰ yahut "vatan bizim anamızdır"⁷¹¹ denilerek "anne" ile "vatan" arasında bir analogi kurulmuş ve "vatan"ın kutsiyetine işaret edilmiştir. "Vatan" ile "anne" arasında kurulan bu ilişki, hiç şüphesiz çocuklar için önemli mesajlar ihtiva etmekteydi.

Bu ilişkiden anlaşıldığına göre bir anne, çocukları tarafından nasıl sevilip sayılıyor ve korunuyorsa; "vatan" da çocuklarından aynı muameleyi görmeli, her zaman sevilmeli, her türlü taarruz ve tecavüzlere karşı yekvücut bir şekilde müdafaa edilmeliydi.

"Vatan" topraklarından bir parçanın eksilmesi, hayatın bir kısmının mahvolması şeklinde telakki edilmiş; aynı annenin çocukları buna yol açabilecek düşman saldırılarına karşı anneleri olan "vatan"ı müdafaa etmek üzere daima tetikte olmaya davet edilmişlerdir. Dolayısıyla bir "anne" olarak "vatan", birbirlerinden farklı yönleriyle adeta bir mozaik teşkil etseler bile bütün çocuklarını birleştiren, onları sevgi ve dayanışma duygularıyla bir noktada toplayan önemli bir güç olmaktadır.

Bütün Osmanlı milletinin sakin olduğu toprakların karşılığı olan "Osmanlı vatani" ise dönemin ilk yıllarında genellikle üç kısım halinde tanımlanmıştır. Ders kitabı yazarlarının üzerinde tam bir uzlaşma içerisinde oldukları bu kısımlar, Harita I'de açıkça görüldüğü gibi "Avrupa-yı Osmânî, Asya-yı Osmânî ve Afrika-yı Osmânî"ydi. Yazarlar, her ne kadar bu kısımlar üzerinde hemfikir olsalar da bunları ayrıntılandırmak noktasında birbirlerinden ayrı düşmüşlerdir.

⁷⁰⁸ Doktor Hâzık, **a.g.e.**, s.13.

⁷⁰⁹ A. İrfan, **Birinci Kırâat**, (2. Tab'ı), Şems Matbaası, İstanbul, 1328-1330, s.7.

⁷¹⁰ Selanikli Fâik, **a.g.e.**, s.8.

⁷¹¹ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Diniyye, Târihiyye, Medeniyye**, (Devre-i Evvelî-1. Sınıf), s.139.

Harita 1:
"Vatanımızın Resmî Haritası"⁷¹²

Söz gelimi, dönemin *kırâat* kitabı yazarlarından biri olan Mehmed Arif, "Osmanlı vatanı"nı meydana getiren kısımların her birini en ince ayrıntısına varıncaya dek anlatmayı tercih etmiştir. İlgili kısımları, kendilerini dört ana yönde çevreleyen yerlerle birlikte resmeden yazar, bunlarla yetinmeyerek her bir kısımda mevcut olan nehirleri ve döküldükleri denizleri, körfezleri, gölleri, iskeleleri, sancakları, vilayetleri ve merkezlerini dahi sayıp dökmüştür:

Devlet-i Âliye-i Osmâniyye, Avrupa Kıt'ası'nın Şark-ı Cenûbu'nda, Asya Kıt'ası'nın Garb-ı Şimâlî'sinde, Afrika'nın Şark-ı Şimâlî'sinde memâlik-i vesîaya mâlikdir. Bunlara "Avrupa-yı Osmânî yahut Rumeli-i Şâhâne, Asya-yı Osmânî ve Afrika-yı Osmânî" nâmı verilir. **Avrupa-yı Osmânî:** Avrupa-yı Osmânî'nin Şarkı'nda Karadeniz, Cenûbu'nda İstanbul Boğazı, Marmara Denizi, Çanakkale Boğazı, Adalar Denizi ve Yunanistan, Garbı'nda Adriyatik Denizi, Karadağ ve Macaristan, Şimâlî'nde Romanya, Sırbistan, kezâ Macaristan hükümetleri vâki'dir. İstanbul ve Çanakkale Boğazları Avrupa-yı Osmânî ile Asya-yı Osmânî arasındadır. Karadeniz'e Tuna Nehri, Adalar Denizi'ne Meriç, Mesta ve Ustruma, Vardar Nehirleri döküldüğü gibi daha birçok sular dahi akmaktadır. Rumel-i Şâhâne, İstanbul ve mülhakâtı ile Edirne, Selanik, Yanya, Manastır, İşkodra, Kosova Vilâyetleri'ni, Çatalca Sancağı'nı, Girid Adası'nı, Bosna ve Hersek'i, Bulgaristan Emâreti ve Şarkî Rumeli Eyâleti'ni hâvidir. Bunlardan Edirne, Selanik, Manastır, Yanya, İşkodra Vilâyetleri'nin merkez idâreleri aynı isimdeki şehirler olup, Kosova Vilâyeti'nin "Üsküb", Girid Adası'nın "Hanya", Bosna ve Hersek'in

⁷¹² A. İrfan, *Birinci Kırâat*, s.9.

"Saraybosna", Bulgaristan Emâreti'nin "Sofya", Rumeli-i Şarkî Eyâleti'nin "Filibe" şehirleri olduğu gibi Çatalca Sancağı'nın dahi "Çatalca" şehridir. **Asya-yı Osmânî:** Asya-yı Osmânî, Anadolu-ı Şâhâne ve Arabistan kısımlarını hâvidir. Anadolu-ı Şâhâne'nin Şimâli'nde Karadeniz, İstanbul Boğazı, Marmara Denizi, Çanakkale Boğazı, Garbı'nda Adalar Denizi, Akdeniz, Cenûbu'nda Arabistan yarımadası, Basra Körfezi, Şarkı'nda İran memleketi ve Rusya'nın Kafkasya arazisi vardır. Anadolu-ı Şâhâne'nin Adalar Denizi ile Akdeniz sevâhilinde İzmir, İstanköy, Antalya ve İskenderun Körfezleri gibi girintileri çoktur. Rumeli-i Şâhâne'de İşkodra Gölü meşhûr olduğu gibi Anadolu-ı Şâhâne'deki "Van" ve "Lut"(?) Gölleri birer büyük göllerdir. Anadolu-ı Şâhâne'de Yeşilirmak, Kızılırmak ve Sakarya Nehirleri Karadeniz'e; Gedüs, Büyük Menderes, Küçük Menderes Adalar Denizi'ne; Seyhan, Ceyhan Akdeniz'e; Fırat ve Dicle nâmıyla iki büyük nehirden hâsıl olan "Şatt-ül Arab" Nehri dahi Basra Körfezi'ne dökülür. Anadolu-ı Şâhâne: Evvelen- Hüdâvendigâr, Aydın, Konya, Adana, Ankara, Sivas, Kastamonu, Trabzon, Erzurum, Van, Haleb, Beyrut, Bitlis, Diyarbakir, Cezâir-i Bahr-i Sefid, Ma'mûret-ül Azîz, Suriye, Bağdad, Musul, Basra nâmıyla yirmi vilâyetden tereküb etmiştir ki bunlardan Hüdâvendigâr Vilâyeti'nin merkezi "Birusa", Aydın Vilâyeti'nin "İzmir", Cezâir-i Bahr-i Sefid Vilâyeti'nin "Rodos", Ma'mûret-ül Azîz Vilâyeti'nin "Harput", Suriye Vilâyeti'nin "Şam-ı Şerîf", şehirleri merkez idâreleri olub diğerlerinin ise aynı isimdeki şehirlerdir. Sâniyen- İzmîd, Kudüs-i Şerîf, Biga, Cebel-i Lübnân ve Zor Mutasarrıflıkları'nı hâvi olub bunlardan Bigâ'nın "Çanakkale", Cebel-i Lübnan'ın "Deyr-ül Kamer", Zor Mutasarrıflığı'nın "Deyr" şehirleri merkez idâreleri olub diğerlerinin yine aynı isimdeki şehirlerdir. Sâlisen- Sisam Beyliği olub bu isim de Adalar Denizi'nde bir adadan ibâretidir. Merkezi "Havra" şehridir. Râbiân-Merkez idâresi "Lefkoşa" şehri olan Kıbrıs adasıdır. Arabistan Yarımadası: Arabistan yarımadası birtakım çöllerden, sahrâlardan tereküb etmiş ise de münbit ve mahsûldâr mahalleri dahi vardır. İşbû yarımada da kâin Hicaz Vilâyeti'nin merkez idâresi "Mekke-i Mükerrerme" şehri olub "Cidde" nâmında bir de "Şab" Denizi'nde iskelesi vardır. Mekke-i Mükerrerme, Hazret-i Peygamber Sallallahu Teâlâ Aleyhivesellem Efendimiz Hazretleri'nin maskat-ı re's-i mübârekleri (doğduğu mübarek yer) olduğu gibi "Ka'be-i Muazzama" dahi bu şehir-i mukaddesde kâindir. Kezâ vilâyet dâhilindeki "Medine-i Münevvere" dahi Resullullah Efendimiz Hazretleri'nin ravza-i mutaharralarını hâvi olduğu için bir belde-i mukaddes ve mübârekdir. Hicaz Vilâyeti'nin Cenûbu'nda merkez idaresi "San'a" şehri olan Yemen Vilâyeti bulunur. San'a'nın iskelesi "Hadide" şehridir. **Afrika-yı Osmânî:** Afrika-yı Osmânî Şimâlen Akdeniz, Şarken Bahr-ı Ahmer dahi tesmiye olunan Şab Denizi, Cenûben Sudan-ı Cenûbî ve Habeşistan ve Garben Cezayir, Sahra-yı Kebir ve Sudan-ı Şimâlî ile tahdîd olunmuşdur. Şab Denizi'ne Akdeniz'den "Süveyş Kanalı" vasıtasıyla dâhil olunur ve "Bab-ül Mendeb" Boğazı dahi "Şab Denizi" ile Bahr-i Muhît-i Hindî arasında kâindir. Afrika-yı Osmânî: Mısır Hidiviyyeti'ni, Bingazi Sancağı'nı, Trablusgarb Vilâyeti'ni, Tunus Beyliği'ni hâvi olmak üzere dört kısımdan

terekküb etmiştir. "Mısır-ül Kahire", Mısır Hidiviyyeti'nin merkez idâresi ve "İskenderiye" şehri dahi Akdeniz üzerinde ticâretgâh ve meşhûr bir şehridir. Mısır Hidiviyyeti dâhilinde "Nil-i Mübârek" nâmıyla bir nehir vardır ki Akdeniz'e akar. Bingazi Sancağı'nın "Bingazi", Trablusgarb Vilâyeti'nin "Trablusgarb", Tunus Beyliği'nin dahi "Tunus" şehirleri merkez idâreleri olup bunların üçü dahi Akdeniz sâhilinde kâindir.⁷¹³

Ana hatlarıyla adeta Harita 1'in açıklaması niteliğini taşıyan bütün bu ayrıntı dikkate alındığında yazarın "*Osmanlı vatani*"nı, Tanıl Bora'nın yerinde ifadesiyle "*somut, fizikî-coğrafi içeriğini*"⁷¹⁴ göz ardı etmeksizin tasvir ettiği söylenebilir. Yazarın kaleme aldığı bu satırları okuyan çocuklar üç kıtada toprakları bulunan, adeta uçsuz bucaksız bir "*Osmanlı vatani*"yla tanışır. Böylesine ayrıntılı bir tasvirle iki şeyin arzulandığı ifade edilebilir. Birincisi, henüz eğitim hayatlarının başında bulunan çocukları üzerinde varlıklarını idame ettikleri vatan coğrafyası konusunda bilinçlendirmektir. İkincisi ve belki de en önemlisi, çocukların küçük kalplerine vatan sevgisinin tohumlarını atarak daha mektep sıralarındayken vatan topraklarının her bir karışına tutkuyla bağlı, sadık birer "*Osmanlı*" olarak filizlenmelerini temin etmektir. Aynı tarihlerde imparatorluğun farklı merkezlerindeki mekteplerde sınıfların duvarlarının dahi "*memâlik-i Osmâniyye*"yi resmeden haritalarla donatılmaya çalışılması ve bu doğrultuda merkeze yöneltilen harita taleplerinin olumlu karşılanması anlamsız olmasa gerekir.⁷¹⁵

Ne var ki ders kitaplarında hemen her zaman Mehmed Arif'in ayrıntılı "*Osmanlı vatani*" tasvirine tesadüf etmek mümkün değildir. Öyle ki söz konusu kitaplarda bazen, çocuklara "*Osmanlılık*" ve "*vatan*"dan bahseden bir muallim, "*haritada gösterdiğim şu küçük noktayı görüyorsunuz ya? Şimdi orada bulunuyoruz, mektebimiz oradadır. Koca Memâlik-i Osmâniyye'de ne kadar küçük bir mevki' işgâl ediyoruz!*"⁷¹⁶ şeklinde konuşturularak ayrıntısız, ama "*koca*" bir "*Osmanlı vatani*"na işaret edilmekle yetinildiği görülmüştür. Bazen de muallimin üstteki sözlerinde de olduğu gibi dağları, bağları, bahçeleri, verimli toprakları, gölleri ve etrafını

⁷¹³ Mehmed Arif, **Küçük Kırâat-ı Fenniyye**, (4. Tab'ı), Karabet Matbaası, Dersâdet, 1326, ss.6-10.

⁷¹⁴ Tanıl Bora, "Türk Milliyetçiliğinin İnşasında Vatan İmgesi: Harita ve 'Somut' Ülke-Milliyetçiliğin Vatani Neresi?", **Birikim**, S.213, 2007, ss.26-36.

⁷¹⁵ BOA, MF.TTD., 61/29, (18 Mart 1325/31 Mart 1909); BOA, MF.TTD., 61/30, (2 Nisan 1325/15 Nisan 1909); BOA, MF.TTD., 60/73, (28 Mart 1325/10 Nisan 1909); BOA, MF.TTD., 60/74, (28 Mart 1325/10 Nisan 1909).

⁷¹⁶ Ebû-l Cezmi, **Kırâat-ı Türkiyye (İkinci Kısım)**, s.25.

çevreleyen denizleriyle *somut, fizikî-coğrafi dokusu* bir kenara bırakılarak; "*koca*" olduğu özellikle vurgulanan "*Osmanlı vatani*", yalnızca ilgili kısımları ve onları meydana getiren bazı vilayetler üzerinden anlatılmıştır:

Biz Osmanlılar, her nerede doğub büyümüş isek ve sevgili pâdişâhımızın ve şânlı hükümetimizin sözü ve hükmü nerelerde geçiyorsa vatanımızdır. Şu halde bütün Osmanlı memleketleri vatanımızdır. Mukaddes vatanımız başlıca üç kıt'a; yani parçadır ki Avrupa-yı Osmânî, Asya-yı Osmânî ve Afrika-yı Osmânî isimleriyle anılır. Vatanımızın: İstanbul, Selanik, İzmir, Konya, Harput, Trabzon, Sivas, Adana, Bağdad, Basra, Girit, Mısır, Yemen, Hicaz, Trablusgarb, İskenderiye ve Bingazi gibi daha nice büyük ve meşhûr kasaba ve şehirleri vardır. Vatanımızın pây-ı tahtı İstanbul şehridir, ki sevgili pâdişâhımız burada oturur ve bütün Osmanlı ülkesi buradan idare olunur.⁷¹⁷

Hatırlanacağı üzere, Osmanlı yönetimi gerek Meşrutiyet'in yeniden ilanından önce gerekse de hemen sonra, bu tasvirlerle konu olan "*Osmanlı vatani*"nın bazı önemli parçaları üzerindeki doğrudan kontrolünü yitirmişti. Tunus, Mısır, Bulgaristan ve Bosna-Hersek bu bağlamda sayılabilir. Buna rağmen bahse konu toprak parçaları, "*Osmanlı vatani*"na ilişkin yapılan tasvirlerde yerlerini korumuşlardır. Bir önceki dönemin izlerini taşıyan bu yaklaşım tarzıyla⁷¹⁸ çocuklara gerçekleri bütün çıplaklığıyla göstermek yerine üç kıtadaki tüm topraklarıyla "*Osmanlı vatani*"nin bölünmez bir bütün olduğu mesajı verilmek istenmekteydi.

Trablusgarp ve özellikle ardından patlak veren Balkan Savaşları'yla birlikte "*Osmanlı vatani*"nin daha önceden yitirilen parçalarına yenileri eklenmiştir. Bu durumun ders kitaplarına yansımaları ise çok gecikmemiştir. Öyle ki Balkan Savaşları'ndan hemen sonra yürürlüğe konulan yeni müfredat programına uygun olarak hazırlanan ve basılan ders kitaplarında "*Osmanlı vatani*"yla ilgili değerlendirmeler değişmiş; kaybedilen topraklar haritalara farklı bir isim ve görüntüyle aksettirilmiştir. Değişen koşullar ve yüzleşilen olumsuz gelişmeler acı da olsa daha gerçekçi olmayı zorunlu kılmıştır. Dolayısıyla çocuklar, artık bu andan

⁷¹⁷ A. İrfan, **Birinci Kırâat**, ss.5-6.

⁷¹⁸ 2. Abdülhamid Dönemi'nde gerek ders kitaplarında gerekse de duvar haritalarında benimsenen yaklaşım için bkz. Behlül Özkan, "Making a National *Vatan* in Turkey: Geography Education in the Late Ottoman and Early Republican Periods", **Middle Eastern Studies**, Vol.50, No:3, 2014, p.462; Benjamin C. Fortna, "Change in the School Maps of the Late Ottoman Empire", **Imago Mundi**, Vol.57, No:1, 2005, pp.23-34.

itibaren vatanlarıyla ilgili acı gerçeklerle yüzleşmeye başlamış ve önemli vazifelerle mükellef kılınmışlardır.

Yapılan yeni değerlendirmelere göre, kaybedilen ve elde kalan parçalarıyla "*Osmanlı vatani*" artık iki kısımdı: *Esir vatan, hür ve müstakill vatan*. "*Esir vatan*", "*Osmanlı vatani*"ndan "*cebren sökülüp alınmış*" yerleri ifade ediyordu. Esâret altında inlediği üzüntüyle vurgulanan bu yerler; "*Bosna, Arnavudluk, Selanik, Yanya, Girid, Gümülcine, Filibe, Romanya, Kafkasya, Mısır, Bingazi, Trablusgarb, Tunus ve Cezayir*" şeklinde sıralanmıştır. Düşmanın kahrı altındaki "*esir vatan*"ın sakinleri ise "*esir vatandaşlar/esir Osmanlılar*" olarak nitelendirilmiş ve kendilerinin türlü sıkıntılar altında temel hak ve hürriyetlerinden yoksun oldukları vurgulanmıştır. Kısacası, "*esir vatan*" ve "*esir vatandaşlar*"la ilgili çizilen tablo oldukça karanlıktı.⁷¹⁹ "*Esir vatan*"nın hemen her parçası şüphesiz önemliydi. Fakat yazarlar kaleme aldıkları satırlarda, onun Rumeli kısmına daha baskın bir önem atfetmişlerdir. "*Yunanistan'ın en cenûb noktasını teşkil eden Mataban Burnu'ndan Romanya'nın, Macaristan'ın Şimâli'ne ve Avusturya'nın göbeğine kadar uzanan memleketlerimiz*"⁷²⁰ diye tasvir edilen Rumeli'nin kaybedilmesi ve asırlarca bu topraklarda hayatlarını idame ettiren Türklere karşı düşmanın reva gördüğü türlü eziyet ve işkenceler, hemen her satıra büyük bir acı ve üzüntü olarak nakşedilmiştir. Bir ders kitabında yer bulan şu satırlar esasen her şeyi özetlemektedir:

Geçen Balkan Muhârebesi'nde biz mağlûb olduk. Edirne Vilâyeti'nden başka bütün Rumeli'yi gâib etdik. Rumeli'deki Selanik, Manastır, Üsküb, Yanya, İşkodra, Kavala, Gümülcine, Dedeâğaç, İskece, Köprülü gibi büyük ve güzel şehirler, binlerce köyler hep düşman elinde kaldı. Rumeli'de ecdâdımızın mezârları, pâdişâhlarımızın türbeleri, atalarımızın cami'leri, mescidleri, medreseleri, çeşmeleri, köprüleri vardır. Düşmanlar, güzel Rumeli'yi elimizden alırken birçok Müslümanları, binlerce vatandaşlarımızı şehid etdiler. Teslim olan askerleri bile süngüden geçirdiler. Şimdi orada kalan Müslümanlar, Türkler hep esirdir.⁷²¹

Başlangıçta "*Osmanlı vatani*"nın *Avrupa-yı Osmânî* kısmını meydana getiren *Rumeli-i Şâhâne*, artık o vatanın "*esir*" olan kısmının bir parçasıydı. Düşmanın

⁷¹⁹ Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Âliye-1. Sene), Hilâl Matbaası, İstanbul, 1330, ss.108-112.

⁷²⁰ Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), Matbaa-i Orhâniyye, Dersââdet, 1332, s.125.

⁷²¹ Mehmed Âsım & Ahmed Cevad, **Anadolu Yavrusunun Kitâbı (İkinci Kitâb): Kırâat ve Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Evvelî-2. Sene), Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1333, s.138.

esareti altındaki bu toprak parçası, dikkat çekici bir farkla haritadaki yerini korumuştur. Bu farklılık ise haritadaki Rumeli'nin, adeta üzerinde cereyan etmiş olan kötü günleri hatırlatırcasına siyaha büründürülmesiydi.

Harita 2:
"Esir Vatan"⁷²²

Ali Seydi Bey'in naklettiği bir diyalogtan anlaşıldığına göre, Rumeli'nin Osmanlı haritasındaki yerini koruması onu çocuklara unutturmamak, küçük kalplerinde düşmana karşı beslenen kin ve intikam duygularını arttırmak ve yine aynı kalplerde o toprakları geri alma şevkini/duygusunu uyandırmak amacına yönelikti. Bu toprakların Harita 2'de görüldüğü gibi siyaha boyanması ise koca Rumeli'nin nasıl kara günler ve matemli dakikalar geçirmiş olduğunu anlatmak içindi.⁷²³

Harita 2'deki Rumeli'nin anlattıkları sadece bunlarla sınırlı değildi. İhtiva ettiği simgelerden her biri, muhatap kitle için ayrı ayrı mesajlarla yüklüydü. Bu simgelerden biri Osmanlı sancağıydı. Bilindiği üzere sancak, birlik ve beraberliği, bağımsızlığı sembolize etmektedir. Böylesine anlamlı bir simgenin siyah bir haritada yer bulması ise temsil ettiği değerlere hanel geldiğini anlatmak amacını taşımaktaydı. İkinci önemli simge ise ağlayan çocuktur. Ağlayan çocuk ise Afsaneh

⁷²² Ahmed Refik, **Küçükler Tarih Dersleri: Tarih Okuyorum**, s.92. Bu haritanın benzer bir örneği, *Rumeli Muhâcirîn-i İslâmiyye Cem'iyeti* tarafından yayımlanmıştır. "İntikâm" başlığını taşıyan bu harita ise *ekler* kısmında sunulmuştur.

⁷²³ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sınıf), Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, İstanbul, 1333, s.73.

Najmabadi'nin ifadeleriyle söylemek gerekirse "*annenin yitirilmesinin verdiği acıyı, onun sıcak koynundan koparılmışlığın yol açtığı ızdırabı*"⁷²⁴ temsil ediyordu. Rumeli'nin kaybedilmesinin verdiği bütün bu acı, üzüntü ve yarattığı endişeye dayalı olağanüstü atmosfer, haliyle çocukları ona karşı yerine getirilmesi gereken birtakım vazifelerle yükümlü kılmayı zorunlu hale getirmiştir. "*Bedbahı*" olarak nitelendirilen Rumeli'nin düşman elinden kurtarılması için çocuklardan istenenler çalışmak, gayret etmek, kuvvetlenmek, ilim ve irfan sahibi olmak, kudsî bir vazife olan askerliği sevmek ve ona hazırlanmaktı. Yarınları inşa edecek olan çocukların bütün bunları hakkıyla ifa etmeleri, Rumeli'nin tekrar kazanılması olarak telakki ediliyordu.⁷²⁵

Rumeli, bu çerçevede çocukların gerek zihinlerinde ve gerekse de kalplerinde zinde tutulmaya çalışıldığı gibi bu süreçte gözler aynı zamanda "*Osmanlı vatanı*"nın öteki kısmına çevrilmiştir. "*Hür ve müstakill vatan*" olarak adlandırılan bu kısım ile *Anadolu ve Arabistan* coğrafyasına işaret edilmiştir. Dönemin ilk yıllarında bu iki coğrafya, "*Osmanlı vatanı*"nın *Asya-yı Osmânî* kısmını teşkil etmiştir. Balkan Savaşları'nda alınan ağır mağlubiyet sonrasında ise Arabistan coğrafyası "*mensûb olduğumuz din Arabistan'dan neş'et etmiştir*"⁷²⁶ denilerek kutsanmış; ancak ağırlık merkezi olarak Anadolu öne çıkarılmıştır. Anadolu, Rumeli'nin kaybedilmesi ve bu topraklarda yaşananlar nedeniyle yanan yüreklere su serpen önemli bir teselli kaynağı, Osmanlıların doğduğu ve büyüdüğü yer, mübarek bir toprak olarak telakki edilmiştir. Her karışının canla başla korunması gerektiği özellikle vurgulanan Anadolu sayesinde eski güzel günlerin tekrar geri gelebileceğine inanılmaktaydı. Acı, üzüntü ve sevincin bir arada olduğu şu satırlarda bu inancı görmek mümkündür:

Osmanlı vatanını gösteren bu haritada ah! Alçak düşmanlar tarafından bin dürlü zulüm ve vahşet ve hile ile zabt edilmiş olan o sevgili Rumeli kıt'asını da görüyorum. Hem de bil-iltizâm (bile bile) siyaha boyandığını görüyorum. Beş yüz sene kadar Osmanlı vatanı olan bu kıt'ayı gördükçe, hatırladıkça ve hele şimdi oralardaki minarelere çan takıldığını, ecdâdımızın kabirlerinin kirlî Yunan, Bulgar, Sırb efrâdı tarafından

⁷²⁴ Afsane Najmabadi, "Sevgili ve Ana Olarak Erotik Vatan: Sevmek, Sahiplenmek, Korumak", **Vatan, Millet, Kadınlar**, (5. Baskı), (Der. Ayşe G. Altınay), İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s.135.

⁷²⁵ Mehmed Âsım & Ahmed Cevad, **Anadolu Yavrusunun Kitâbı (İkinci Kitâb): Kırâat ve Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Evvelî-2. Sene), s.138; Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Diniyye, Târihiyye, Medeniyye**, (Devre-i Evvelî-1. Sınıf), ss.65-66.

⁷²⁶ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Evvelî-2.Sene), Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, İstanbul, 1334, s.32.

çiğnendiğini, oradaki vatandaşlarımızın, din kardeşlerimizin ırzına, malına, canına, hukukuna bu vahşiler tarafından tecâvüzler edildiğini göz önüne getiriyorum, getiriyorum da kalbim sızlıyor, yüreğim sızlıyor, insan bu hale karşı me'yûs (ümitsiz) olmaz mı, hiss-i intikâm günden güne artmaz mı? Adamın milliyetine, dinine muhabbeti, merbûtiyyeti (bağlılığı) ziyâdeleşmez mi? (...) Sonra gözüm Anadolu'ya geliyor. Bakıyorum koca bir kıt'a. Rumeli'den beş, altı def'a daha büyük, daha münbit. Düşünüyorum, bizim, Osmanlıların ocağı, yurdu, menşe'i bu mübârek toprak, kıt'a. Düşmanlardan intikâm bile almasak; Anadolu'yu i'mâr etmek şartıyla yine dünyanın büyük bir imparatorluğunu teşkil edebileceğiz. Anadolu'daki fikirlerin, hislerin uyandığını, zirâat, ticâret fikirlerinin günden güne arttığını haber aldıkça yüreğim yağ bağlıyor. İşte bu düşünceler ile de memnun, mesrûr oluyor, neş'e duyuyorum.⁷²⁷

Harita 3:
"Anadolu ve Arabistan"⁷²⁸

Aynı ders kitabında yer alan ve 23 Temmuz 1908'den önce İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne giren, fakat sonradan muhalefet saflarına katılan Dr. Rıza Tevfik (Bölükbaşı)⁷²⁹ tarafından kaleme alındığı tespit edilen şu dizeler dahi Anadolu'yu pek çok açıdan yüceltmekte, kutsamakta ve örtük de olsa Türklüğün izlerini taşımaktadır:

Anadolu!... Sultan Osman'ın yurdu,	Hep gâziler ordan gelüb geçdiler;
Tuğrul Bey'in konağıdır o iller!	O çâylardan abdest alub, içdiler;
Milletimiz orda doğdu, büyüdü,	Memleketler fethleyüb göçdüler,
Bize ana kucağıdır o iller!...	Erenlerin durağıdır o iller!..

⁷²⁷ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sınıf), ss.72-73.

⁷²⁸ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sınıf), s.75.

⁷²⁹ Abdullah Uçman (Haz.), **Rıza Tevfik (Hayatı, Edebî Şahsiyeti, Şiirleri)**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1986, s.9.

Osmanlılar unutmasın soyunu!..
Anadolu'dan aşdık hudud boyunu.
Orda oldu zorlu ateş oyunu,
Ataların ocağıdır o iller!...

Bir zamanlar krallardan tac aldık!..
Akan sudan, uçan kuşdan bâc aldık!..
Nice yavuz düşmanlardan öc aldık!..
Bu kuvvetin kaynağıdır o iller!...

Bu devlete orda tohum atıldı;
O meydanda canlar alub satıldı;
Yaylasında zağlı silâh çatıldı.
Kahramanlar otağıdır o iller!...

Her bir virân köşesinde bir er var!..
Türebelerde nice nice server var!..
Bilmem nerede böyle mutlu bir yer var!..
Ulu Kab'e toprağıdır o iller!...⁷³⁰

Bu şiirin devamı olup Anadolu'nun Türklüğüne doğrudan işaret eden dizelere ilgili ders kitabında yer verilmemiştir. Bu dizeler ise şöyleydi:

Ora(da)dır asıl Türk'ün oymağı,
Cevâhirdir bütün taşı, toprağı.
Gümüş akar, çiçek kokar ırmağı,
Defîneler yatağıdır o eller!^[*]

Rıza! Cânım o ellere kurbandır,
Sînesinde yatan, atan, anandır;
Anadolu asıl eski vatandır,
Anamızın kucağıdır o eller!⁷³¹

Sılasıdır serde, Türk'ün sevdâsı,
Memlekettir gece gündüz rüyâsı,
Askerlerin odur gelin odası,
Gönüllerin bucağıdır o eller!

Bu durum, Rumeli'de yaşanan ağır mağlubiyet sonrasında derin bir yara almış olmasına rağmen Osmanlıcılığın, dönemin ilk yıllarındaki gibi yoğun olmasa da ders kitaplarındaki etkisini sürdürdüğüün önemli bir işareti olarak değerlendirilebilir. Bunu, Osmanlı üst kimliğine dair diğer kodlarda olduğu gibi *Osmanlılık-vatan* ilişkisinin irdelendiği aşağıdaki satırlarda dahi rahatlıkla tespit etmek mümkündür.

Bu, Türklüğün ders kitaplarına hiçbir şekilde nüfuz etmediği anlamına gelmemektedir. Zira II. Meşrutiyet Dönemi'nin ilk yıllarından itibaren Türklüğün ders kitaplarındaki izleri kolaylıkla saptanabilir. Bu izlerin, Balkan Savaşları'nı takip eden yıllarda her ne kadar yoğun bir düzeyde olmasa da belirginleşmeye başladığı özellikle vurgulanmalıdır. Nitekim bu izlerin küçük bir bölümünü, Anadolu'nun Türklüğü'ne, hatta dönemin son yıllarına girildiğinde Anadolu'nun kadim bir Türk vatani olduğuna ilişkin yapılan değerlendirmelerde bulmak mümkündür.⁷³²

⁷³⁰ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sınıf), s.76.

[*] "Eller" sözcüğü, şiirin ders kitabında geçen dizelerinde orijinal haliyle; yani "iller" olarak tercüme edilmiştir.

⁷³¹ Uçman (Haz.), **a.g.e.**, ss.43-44.

⁷³² Türklüğün II. Meşrutiyet Dönemi'nin ilk yıllarından itibaren ders kitaplarında saptanan bütün izleri, bu araştırmanın "*Biz Türk Milletiyiz: Türk Kimliği*" kategorisi altında ele alınmıştır. Bu nedenle burada tekrara gidilmemiştir.

Osmanlılık-vatan ilişkisi ise "*bütün Osmanlılar bir vatanın evlâdıdır*" cümlesinde net ifadesini bulan bir eksende kurgulanmıştır. Dinleri, cinsleri veya mezhepleri ne olursa olsun "*Osmanlı*" nâmı altında toplananların hepsi "*bir vatanın evlâdı*" ve dolayısıyla birbirlerinin "*toprâk kârdeşi*" addedilmişlerdir.⁷³³ "*Osmanlı vatani*"nın mamur kısmını teşkil eden Rumeli'nin büyük bozgun sonucunda kaybedilmesinin akabinde *Osmanlılık* için her ne kadar "*bir ay bile sürmedi... pamuk gibi atıldı*"⁷³⁴ yahut "*büyük bir felâkete uğradı*"⁷³⁵ gibi yorumlar yapılmışsa da söz konusu bozgun öncesinde ders kitaplarında hâkim olan *Osmanlılık-vatan* ilişkisi bozgun sonrasında da yer yer devam etmiştir. Osmanlılığın aynı zamanda "*toprâk kârdeşliği*" olduğunu anlatan şu cümleler bunu doğrulamaktaydı:

Millet-i Osmâniyye efrâdı birbirinin toprâk kârindâşdır.⁷³⁶ Bu toprâkda doğan, evinin, bağının, çiftinin, harmanının vergüsünü veren Rum, Ermeni, Yahudi hep "*Osmanlı*"dır. Bizim toprâk kârdeşlerimizdir. "*Osmanlılığı*" canımız gibi severiz. "*Osmanlıyız*" diye iftihâr ederiz.⁷³⁷

Ahmed Cevad'ın II. Meşrutiyet Dönemi'nin son yıllarına doğru yayımlanmış olan bir ders kitabında "*Hep Kârdeşiz*" başlığıyla yer bulan Tefik Fikret'e ait bir şiirin şu dizeleri dahi aynı şeyleri anlatmaktaydı:

Beşğimiz bir toprâkdır,	Yaratmış bizi yaradan,
Bayrâğımız bir bayrâkdır,	Bir anadan bir babadan;
Ayrılık bizden irâkdır.	Aynı toprâk, aynı vatan.
Farkımız yok, biriz eşiz;	Farkımız yok, biriz eşiz;
Hep Osmanlı, hep kârdeşiz.	Hep insânız, hep kardeşiz. ⁷³⁸

Bu anlamda "*vatan*", farklı renkleriyle bütün Osmanlıları bir mekânda buluşturan güçlü bir ortak payda olmaktadır. "*Aynı vatanın evlâdı*" ve dolayısıyla "*toprâk kârdeşi*" olan Osmanlılar, birbirlerine yardım etmek ve "*vatan*"larına hizmetle mükellef kılınmışlardır. "*Vatan*"ın selâmeti, mamuriyeti, ilerlemesi ve düşman saldırılarına karşı daima müdafaa edilebilmesi için "*gerek Ahmed gerek*

⁷³³ Selanikli Fâik, **a.g.e.**, s.19; Doktor Hâzık, **a.g.e.**, s.12.

⁷³⁴ İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Osmânî**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), Kanâat Kütübhâne ve Matbaası, Dâr-ül-Hilâfet-ül-Aliyye, 1331, s.114.

⁷³⁵ Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Muhtasar Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-2. Sınıf), (3. Tab'i), Matbaa-i Orhâniyye, İstanbul, 1332, s.135.

⁷³⁶ A. Rıza, **a.g.e.**, s.41.

⁷³⁷ İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Osmânî**, (Devre-i Mutavassıta-1.Sene), Kanâat Kütübhâne ve Matbaası, Dâr-ül-Hilâfet-ül-Aliyye, 1331, s.10.

⁷³⁸ Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Evvelî-1. Sene), s.83. Bu şiir için ayrıca bkz. Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Te'lif ve Terceme Kütübhânesi, **Müntahab Çocuk Şi'ri**, (Devre-i Evvelî-1. ve 2. Sene), (İntihâb Edenler: Celal Sahir & Mehmed Âsım), Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1334, s.19.

Etnaş gerek(se) Artin Efendiler"; kısacası bütün Osmanlılar yükümlü tutulmuştur.⁷³⁹ Böylelikle "*Osmanlı*" olan herkes, "*vatan*"a hizmette eşitlenmiştir. Amaç "*vatan*"a hizmet etmek olunca özellikle *Kanûn-ı Esâsî*'nin 18. ve 19. maddelerine dayanılarak dini, cinsi ve mezhebi ne olursa olsun devletin resmî dili olan Türkçeyi bilen ve kendisinden beklenen hizmeti ifa edebilecek liyakata sahip her "*Osmanlı*"nın memur olabileceği ve bu koşulları yerine getirdikleri takdirde hiçbir "*Osmanlı*"nın bu haktan mahrum bırakılmayacağı önemle vurgulanmıştır.⁷⁴⁰

Esasen yeni bir şey olmamakla birlikte, Türkçenin devletin resmî dili olarak memur adayları için önemli bir koşul olarak saptanması, Benedict Anderson'un da işaret ettiği üzere işleri kolaylaştırmak⁷⁴¹; diğer bir ifadeyle merkez ile çevre arasındaki bürokratik iletişimi zor olmaktan çıkarmak ve böylece merkezîliği tahkîm etmek amacına yönelikti. Kısacası memuriyette resmî dil uygulaması, bürokratik merkezleşmenin bir gereğiydi. Memuriyette liyakat koşulunun da özellikle gündeme taşınması, kadroları özü itibarıyla muktedir ellere teslim etmenin gereğine ve önemine gönderme yapmaktaydı.

Vatan"a hizmet bağlamında önemsenen ve öncelenen konulardan biri de askerlik olmuştur. Bu araştırmanın ilgili sayfalarında ayrıntılı bir şekilde irdelendiği üzere askerlik, şerefli ve kutsal bir vazife olarak telakki edilmiştir. Başlangıçta sadece taşralı Müslümanlara, Türklere mahsus olduğu ve dolayısıyla bahşettiği şereften imparatorluğun öteki unsurlarının mahrum kaldığı özellikle vurgulanan askerliğin⁷⁴², *Kanûn-ı Esâsî*'nin temin ettiği eşitlik ve adalet ilkeleri doğrultusunda atılan adımlarla cümle Osmanlılar için temel vazifelerden biri haline geldiği ifade edilmiş ve bu durumun yarattığı heyecan şu sözcüklerle anlatılmıştır:

(...) Kanûn-ı Esâsî'nin bahşettiği müsâvât, adâlet sayesinde bütün vatandâşlarımız, kardâşlarımız milletin, devletin üç bâlâ-yı kemâle irtikâsı emrinde elbirliğiyle çalışacaklar, bildiğini öğretecekler, bilmediğini öğrenecekler, hâsılı Osmanlılığa lâayık bir millet-i necibe olduklarını fi'len isbât edeceklerdir. Şimdi bir misâl gösterelim: Meselâ bir düşman kuvve-i askeriyyesinin ser-haddi tecâvüz etdiğini veyahûd

⁷³⁹ Selanikli Fâik, **a.g.e.**, s.19; Doktor Hâzık, **a.g.e.**, s.12; A. Rıza, **a.g.e.**, s.42.

⁷⁴⁰ Selanikli Fâik, **a.g.e.**, ss.18-19.

⁷⁴¹ Benedict Anderson, **Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**, (4. Baskı), (Çev. İskender Savaşır), Metis Yayınları, İstanbul, 2007, ss.56-57.

⁷⁴² Reşâd, **Tarz-ı Nevîn Kırâat (Birinci Kısım)**, Artin Asaduryan ve Mahdûmları Matbaası, İstanbul, 1329, s.25.

birkaç kıt'a-i seyyârenin adalarımıza, sevâhilimize doğru geldiğini görüyoruz. O vakit ne yapacağız? Anâsır-ı erbaadan teşekkül edecek olan ordu ve donanmamızla kuvvâ-yı mütecâvize üzerine yürüyeceğiz. Toplarımızın başına geçeceğiz. Yorgi dolduracak, Nesim der ise verecek, Mehmed nişân alacak, Agob ateş edecek! Düşününüz kardâşlarım. Bu ne ulvî ne şânlı bir manzâra-ı mehâbet-nümâ teşkil edecektir.⁷⁴³

Osmanlı milletini meydana getiren farklı unsurların imparatorluktan kopmalarının önüne geçmek ve kendilerini üzerinde varlıklarını idame ettikleri "vatan" toprakları etrafında kenetleyerek aralarında birlik, beraberlik ve dostluk inşa etmek önemli bir meseleydi. Üstteki satırların da anlattığı gibi askerlik ve dolayısıyla kışla hayatı bunu temin etme gücüne sahip önemli bir yol olarak görülüyordu. Nitekim Müslim ve gayrimüslim tüm "Osmanlı"ların eşit bir şekilde askerlik vazifesiyle yükümlü kılınmaları adına *Gülhâne Hatt-ı Hümayûnu*'ndan itibaren bazı kararlar alınmış⁷⁴⁴; fakat uygulama safhasında birtakım pürüzler baş göstermiştir. Ders kitaplarına da açıkça yansıdığı üzere, bu pürüzler *Kanûn-ı Esâsî*'nin yeniden yürürlüğe konulmasının akabinde izale edilmiş ve Ağustos 1909 tarihinde bu konuda gereken kanun yayımlanarak yürürlüğe konulmuştur. Nitekim 1910 yılından itibaren gayrimüslimler de orduda istihdam edilmeye başlanmışlardır. Ne var ki Rumeli'de yaşanan acı tecrübenin etkisiyle gayrimüslim askerlere karşı şüpheler oluşmaya başlamış ve bu nedenle kendileri 1. Dünya Savaşı sürecinde geri hizmete alınmışlardır. Silâh altına alınanlardan bazılarının firar etmesi ve bazı firarilerin de düşman safına katılması onlara karşı Müslüman askerler cephesinde ciddi bir güvensizlik yaratmıştır. Bütün bunlardan açıkça anlaşıldığına göre, askerlik vazifesine "Osmanlı"ları tüm bileşenleriyle yekvücut bir millet kılmak üzere yüklenen misyondan arzulanan sonuçlar alınamamıştır.⁷⁴⁵

⁷⁴³ Ebû-l Cezmi, **Kırâat-ı Türkiyye (Üçüncü Kısım)**, ss.31-32.

⁷⁴⁴ Tam anlamıyla olmasa da pek çok açıdan Müslim-gayrimüslim eşitliğini temin eden *Islahat Fermanı*, bu bağlamda anılmalıdır. Fakat ilginçtir ki *Gülhâne Hatt-ı Hümayûnu*'ndan "Avrupalıların da beğendiği", "devletin yeniden kuvvet bulmasına imkân tanyan", "uluslararası arenada devletin itibarını arttıran" gibi övgü dolu sözcüklerle bahseden II. Meşrutiyet Dönemi ders kitabı yazarları, *Islahat Fermanı*'nı adeta görmezden gelmişlerdir. Öyle ki araştırma kapsamında incelenen ders kitaplarının biri dışında hiçbirisinde *Islahat Fermanı* yer almamıştır.

⁷⁴⁵ Mehmet Hacısalıhoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Zorunlu Askerlik Sistemine Geçiş: Ordu-Millet Düşüncesi", **Toplumsal Tarih**, S.164, 2007, ss.58-64.

1.2. "Biz Türk Milletiyiz": Türk Kimliği

Meşrutiyet'in yeniden ilan edildiği 23 Temmuz 1908 tarihinden Balkan Savaşları'nın büyük bir hezimetle sonuçlandığı anlara değin iptidai mekteplerde okutulan ders kitaplarında Osmanlılık egemen durumdaydı. Bu zaman diliminde Türk kimliği ise egemen Osmanlılık ideolojisine paralel olarak özellikle Türklerin ilk vatanlarına, Selçuklular ve Osmanlıların Türklüklerine işaret edilmek suretiyle⁷⁴⁶ yavaş yavaş inşa edilmeye başlanmıştır. Bahsi geçen savaşların yol açtığı trajik ve travmatik sonuçlar, dönemin ders kitabı yazarlarının da önemle vurguladıkları gibi Osmanlılık için adeta büyük bir felaket olmuştur. Osmanlılık, yaşadığı bu felakete ve aldığı derin yaraya rağmen söz konusu savaşları takip eden yıllarda da baskın olmamakla beraber ders kitaplarındaki etkisini devam ettirmiştir.

Ders kitabı yazarlarının anlatımlarına göre Balkan Savaşları'nın söz konusu acı sonuçları, aynı zamanda Türkler arasında derin bir uyanışa vesile olmuştur. Öteki unsurları darıltmak korkusuyla unutulmuş olan Türklüğün hatırlanmasına ve milletin nihai olarak "Türk" olduğunu anlamasına kaynaklık etmiştir. Türklüğü ve Türk vatanını yaşatmak üzere millî bir mefkûreyi takip etmenin lüzumunu göstermiştir.⁷⁴⁷ Bu anlamda ders kitaplarında Osmanlılığın gittikçe daralan kapsamına⁷⁴⁸ karşın Türklük, yoğun olmamakla beraber dönemin ilk yıllarındaki izlerine nazaran daha belirgin bir hal almıştır.

Ders kitaplarına yansıyan Türklüğün henüz yoğun bir düzeyde olmaması ise bir yönüyle ilgili kitaplarda ilk Türklere dair çok fazla bilgi verilmemesinden ileri geliyordu. Şöyle ki iptidai mekteplerde okutulan *Kırâat ve Ma'lûmât-ı Medeniyye ve Ahlâkiyye/Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Târihiyye, Sıhhiyye ve Medeniyye* adlı ders kitaplarında Türklük oldukça yüzeyseldi. *Târih-i Osmânî* yahut *Muhtasar Târih-i*

⁷⁴⁶ Ahmed Rasim, **Resimli Küçük Târih-i Osmânî**, ss.5-6.

⁷⁴⁷ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-3: Küçük Mekteblilere Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-2), Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, İstanbul, 1334, s.55; Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), Kanâat Kütübhâne ve Matbaası, (İstanbul), 1337, ss.57, 60.

⁷⁴⁸ "Osmanlılığın gittikçe daralan kapsamı" ifadesi, Edhem Eldem'in şu cümlelerinden mülhemdir: "1908 sarhoşluğu artık geçmiş, harp yıllarının ve etnik mücadelelerin etkisinde Osmanlılık gittikçe daralan bir kapsamla Türk milliyetçiliğinin dışlayıcı olmasa bile baskın kisvesine bürünmeye başlamıştır". Bkz. Edhem Eldem, "Aklî Osmanlılık (Ottomanisme Rationnel): 1917 Tarihli Fransızca Bir Okuma Kitapçığı", **Toplumsal Tarih**, C.7, S.38, 1997, s.28.

Osmânî adını taşıyan ders kitaplarında verilen Türklerin eski tarihiyle ilgili bilgiler de son derece sınırlıydı. 1913 yılını müteakiben aynı mekteplerde *Muhtasar Târih-i Medeniyet* ve *Muhtasar Kurûn-ı Cedîde Târihi* adları altında okutulmaya başlanan *Târih-i Umûmî* ders kitaplarında konuya hasredilen yer ise en az 1 ve en fazla 7 sayfadan ibaretti. Türkçülüğün önde gelen isimlerinden Yusuf Akçura'nın "(...) *Türkçülük fikriyatı, Meşrutiyet Devri'nde ciddi bir iş göremedi. Edebiyat ve Edebiyat Târihi'yle bir derece meşgul olabildiyse de Umûmî Târih ve Türk Târihi ile esaslı bir surette uğraşamadı. Hele mekteplerde okutulan Umûmî Târihlere hiçbir ciddi tesiri dokunamadı*"⁷⁴⁹ şeklindeki ifadeleri de bu durumu doğrular bir mahiyettedir. Ders kitabı yazarları ise Türklüğün ders kitaplarına esaslı bir surette yansımamasını, Türklerin eski tarihiyle ilgili araştırmaların henüz pek yeni olmasına bağlamaktaydılar. Hatta bu konudaki mevcut bilgileri ise özellikle Batılı araştırmacılara borçlu olduklarını açıkça itiraf etmekteydiler.⁷⁵⁰

Nitekim Türk tarihiyle ilgili olarak ders kitaplarında yer alan bilgiler, 19. yüzyılın sonlarında Batı'da ileri sürülen Türk karşıtı tezler de dikkate alınarak analiz edilmiş ve bunun sonucunda Türk kimliğinin altı önemli esas üzerinden inşa edilmeye çalışıldığı saptanmıştır. Bunlar "*Kökene Dayalı Türklük Anlatısı*", "*Asker, Büyük ve Güçlü Bir Millet Olarak Türkler*", "*Kültür, Medeniyet ve Türkler*", "*Türkler ve Vatan*", "*Dil Üzerinden Türklük Vurgusu*", "*Türkler ve Din*" şeklinde kodlanmıştır.

⁷⁴⁹ Akçura, "Tarih Yazmak ve Tarih Okutmak Usûllerine Dair", s.596.

⁷⁵⁰ İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-1. Sene), Kanâat Kütübhâne ve Matbaası, Dâr-ül-Hilâfet-ül Aliyye, 1331, s.22; Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-4:Küçük Mekteblilere Umûmî Târih**, (Devre-i Âliye-1), Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, İstanbul, 1334, ss.24-25; Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Âliye-1. Sene), Kanâat Kütübhâne ve Matbaası, (İstanbul), 1337, s.24. Türk tarihine yönelik ilginin ayrıntıları için bu araştırmanın *Türkçülük* kısmına bakınız.

1.2.1. Kökene Dayalı Türklük Anlatısı

Bir milletin mensupları için etnik bağların ve duygudaşlığın zeminini meydana getiren anlamlar bütünü'nün anahtar öğeleri, yaratılışa ve kökene yahut soya dair mitlerdir. Bunlar dünyadaki kolektif yerleşimin araçlarını ve bir milletin kökenlerini, gelişimi ve kaderini açıklayan imtiyaz beratını sağlarlar.⁷⁵¹ Ders kitapları bu anlamda dikkat çekici noktalara temas etmekteydiler. Şöyle ki Türklerin tarihsel kökenleri açıklığa kavuşturulmadan önce, hemen her millet gibi onların da bir masal devresi geçirdiklerinden bahsedilmiştir. Bu aşamadan sonra söz konusu kökenlere ilişkin bir hikâyeye dikkat çekilmiştir. Yazarların genellikle benzer bir biçimde tekrarladıkları bu hikâyede, Türklerin kökenleri Hz. Nuh'un oğullarından Yâfes'e dayandırılmıştır. Türklerin esasen Yâfes'in oğullarından biri olan *Türk*'ten türedikleri rivayet edilmiş ve uzun bir soyağacı oluşturulmuştur.

"Hz. Nuh → Yâfes → Türk → Alençe Hân → Moğol → Kara Hân → Oğuz Hân" şeklinde sunulan bu uzun soyağacının ayrıntıları şöyle açıklanmıştır:

Türklerin ilk hayâtlarına dâir birçok masallar vardır. Zaten her kavim, böyle bir masal devri geçirmiştir. Rivâyete nazaran Yâfes'in) evlâdından "Türk" nâmında bir adam Isı Göl kenârında bir hükümet te'sîs etmişti. Türk'ün torunlarından "Alençe Hân"ın iki oğlu vardı: Moğol, Tatar. Moğol'un dört oğlundan en büyüğü olan "Kara Hân" babası öldükden sonra pâdişâh olmuş. Bunun bir oğlu dünyaya gelmiş.. Türkler çocuklarına bir yaşına girmeden evvel ad ko(y)mazlarmış. Kara Hân bir sene bitince büyük bir ziyâfet yapmış, bütün ailesini ve tebaasını çağırılmış. Ziyâfetden sonra: "Bu çocuğa acaba ne ad koyalım!" diye konuşurlarken çocuk, beşikden başını kaldırmış: "Benim adım Oğuz Hüsrev'dir" demiş. Bu sûretle ismini kendisi koymuş.⁷⁵²

Bu hikâyeye, genellikle Oğuz Hân'ın Hz. İbrahim'in dinini kabul ettiği, hükümdar olduktan sonra bütün Türkleri bir araya toplayarak Asya'nın bir ucundan diğer ucuna kadar uzanan büyük ve güçlü bir devlet kurduğu, Asya kıtasındaki pek çok yeri ve

⁷⁵¹ Anthony D. Smith, **Ulusların Etnik Kökeni**, (Çev. S. Bayramoğlu & H. Kendir) Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2002, ss.48-49.

⁷⁵² Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-4: Küçük Mekteblilere Umûmî Târih**, (Devre-i Âliye-1), ss.23-24. Bu hikâyenin benzer versiyonları için ayrıca bkz. İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-1. Sene), s.21; Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Muhtasar Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-1. Sene), (3. Tab'ı), Kitâbhâne-i İslâm ve Askerî, İstanbul, 1332, ss.27-28; Midhat Sadullah, **Mücmel Târih-i Umûmî Dersleri**, (Devre-i Âliye-1. ve 2. Sınıf), (2. Tab'ı), A(rtin) A(saduryan) ve M(ahdûmları) Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, İstanbul, 1332, s.17; Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Yeni Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), (4. Tab'ı), Matbaa-i Orhâniyye, İstanbul, 1336, ss.3,5.

hatta kıta dışındaki bazı yerleri fethettiği ve bu yolla Türklerin geniş bir coğrafyaya yayıldıkları övgüyle anlatılarak tamamlanmıştır. Türklerin kökenlerine ilişkin olarak verilen bu hikâye ve ortaya konulan uzunca bir soyağacıyla Türklük bir taraftan kutsallaştırılmış, diğer taraftan çocuklara Türk milletinin aslında insanlığın en kadim milletlerinden biri olduğu anlatılmak istenmiştir.

Türklerin tarihsel kökenleri bu çerçevede ifşa edildikten sonra Hiung-nular/Hunlar, Yüeciler, Tukyular, Uygurlar, Hazarlar, Karluklar, Karahaniler, Kumanlar ve Uzlar hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Kırgız ve Kalaç gibi Türk boylarının ise sadece adları zikredilmiştir. Bununla birlikte, yukarıda da değinildiği üzere dönemin ilk yıllarından itibaren gerek Selçukluların ve gerekse Osmanlıların Orta Asya kökleri göz ardı edilmeden gündeme taşınmıştır. Nitekim Ahmed Rasim'in kaleminden dökülen şu cümlelerde bunu açıkça görmek mümkündür:

Afganistan'da Gazne şehrinde hükümet eden Sultan Mahmud Gaznevî nâmındaki bir İslâm pâdişâhı, Selçukî nâmında olan bir Türk aşiretini Horasan taraflarına yerleşdirdi. O zaman Kayı Hân nâmında bir kabile dahi zuhûr etmiş idi. Sonraları Selçuk aşireti isyân etdi. Selçuk, Selçukiyye nâmıyla bir devlet teşkil eyledi; fakat Kayı Hân kabilesi bu isyâna karışmadı. Bu esnâda Asya'da Cengiz nâmında bir Tatar ser-gerdesi çıkdı. Bu ser-gerde, önüne gelen memleketi yıkar, yakar. Ahâlisini keser, öldürürdü. Askeri pek ziyâde olduğundan kimse gâlib gelemiyordu. Artık (Asya'da) bulunan Türklerin rahatı bozuldu. Öteye berüye göçmeye başladılar. Kayı Hân kabilesi de o zaman ser-gerdeleri (reisleri) Süleyman Şâh Kaya Alp kumândasında olarak Anadolu'ya geçdi. Van Gölü civârında Ahlât nâm kasabaya göçdü. Orada yedi sene oturdular. Bu esnada Cengiz'in belâsı bitmişdi. Belâ bitince yine memleketlerine dönmek istediler. Fırat Nehri'nden geçerlerken Süleyman Şâh suya düşdü. Boğuldu. Bu vak'a, hicretten 626 sene sonradır. Süleyman Şâh'ın na'şısı oraya gömülmüşdür. Hâlâ o mezâra "Türk mezârı" denir.⁷⁵³

Dönemin ilk yıllarına ait olan bu satırlardaki Türklük vurgusu, Rumeli'de cereyan eden büyük bozgunun akabinde daha açık bir hale dönüşmüştür. Öyle ki farklı yazarların kurdukları aşağıdaki cümlelerde çocuklara hem Selçukluların hem de Osmanlıların Orta Asya'dan çıktıkları ve esasen Türk kökenli oldukları apaçık bir biçimde telkin edilmiştir:

⁷⁵³ Ahmed Rasim, **Resimli Küçük Târih-i Osmânî**, ss.5-6.

Müslüman olduktan sonra Orta Asya'da kuvvetli bir devlet kuran Selçukî Türkleri'nden bir kısmı hemân sekiz yüz sene evvel Anadolu'ya geldiler. (...) Orta Asya'dan gelen bu Türklerin sayesinde bu mübârek kıt'a yeni başdan şenlendi. (...) Güzel Anadolu, Selçukîler zamanında tam bir Türk yurdu olmuşdu. (...) Anadolu'da artık başdan başa Türkçe konuşuluyordu. (...) Osmanlılar da (...) Moğol seyli karşısında oturdukları yerlerden kalkarak onların zulmünden kurtulmak için Garb'a doğru gelen Türk kabilelerinden biridir.⁷⁵⁴ Pâdişâhımızın ve bizim cinsimiz Türk'dür.⁷⁵⁵ Bizler, Osmanlı Türkleri; büyük Türk kavminin "Kayı Hân" oymağından türemişizdir. Bu oymağın Süleyman Şâh isminde bir başbuğu vardı.⁷⁵⁶ Hükümetimizin temelini kuranlar Türkler'dir; biz Türk Milletiyiz.⁷⁵⁷

II. Meşrutiyet Dönemi ders kitabı yazarları, sayıca çok ve ayrıntılı olmasa da yukarıda bahsi geçen Türklerin dışında kalan birtakım toplulukların da Türk kökenli veya "*Turân ırkından/kavimlerinden*" olduklarını ya da Orta Asya'dan çıktıklarını iddia etmişlerdir. Bu iddialara konu olan topluluklar *Finovalar*, *Macarlar*, *Sitler*, *Helenler*, ayrıca *Etrüskler* ve *Hititler*'di. Bunlar hakkında ancak birkaç cümle kurulabilmiştir.

Söz gelimi, "(...) *bugün Bahr-i Baltık sâhilinde ve Rusya'nın idâresinde bulunan "Finlandiya" kıt'asının eski ahâlisi olan Finovalar hâlis Türk'dür. Kezâlik Macarlar da Türk'dür*"⁷⁵⁸ ya da "*bugün yeryüzünde milyonlarca Türk vardır. Asya'dakilerden mâ-adâ Baltık Denizi sâhilindeki Finlandiya'nın eski ahâlisi olan Finovalarla Macarlar, hep Türk neslindendirler*"⁷⁵⁹ cümlelerinde açıkça görüldüğü gibi *Finovaların* ve *Macarların* Türk oldukları ileri sürülmüştür. Aşağıdaki satırlarda ise Hunların bir kısmının *Finovalı* olduğu ifade edilmiş ve Hun lideri Atilla'nın *Macaristan*'da bir hükümet tesis ettiği belirtilmiştir:

En büyük istilâyı Turânîler yaptılar. Asya'dan geldiler. Bu gelenler Turânîlerin Hun kısmı idi. Yarıları Finovalı, yarıları Moğol'du. Reisleri

⁷⁵⁴ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), Kanâat Kütübhâne ve Matbaası, (İstanbul), 1337, ss.6-8.

⁷⁵⁵ Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Târih Okuyorum**, s.3.

⁷⁵⁶ İhsan Şerif, **Târihde İlk Adım (Birinci Kısım)**, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1331, s.32.

⁷⁵⁷ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-1: Küçük Mekteblilere İslâm Büyükleri**, (Devre-i Evvelî-2), Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, İstanbul, 1334, s.5.

⁷⁵⁸ İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-1. Sene), s.22.

⁷⁵⁹ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-4: Küçük Mekteblilere Umûmî Târih**, (Devre-i Âliye-1), s.24.

Atilla idi. Atilla, cesim ovaları aşarak geldi, Macaristan'a yerleşti.
Burada hükümet te'sîs etdi.⁷⁶⁰

Üstteki satırların yazarı aynı zamanda İran hükümdarı Dara'nın "*Tuna sâhillerinde Turân ırkından Sitlerle muhârebe*" ettiğinden ve onları mağlub edemeden perişan bir halde Anadolu'ya döndüğünden bahsederek "*Sit*" adlı "*Turân ırkından*" bir kavmin varlığına işaret etmiştir.⁷⁶¹ Konu bağlamında gündeme getirilen bir diğer topluluk ise *Helenler*'di. Yunanlıların kendi menşelerini bilemedikleri, zira yazıyı milattan ancak 800 yıl önce öğrendikleri savunulduktan sonra Yunanistan coğrafyasına en önce "*Pelaj-Pélasges*" adlı hakkında herhangi bir bilgi olmayan bir kavmin yerleştiği vurgulanmıştır. Müteakiben "*Ârîlerden Helen kavmi Asya-yı Vustâ'dan gelerek Yunanistan'da yaşamağa başlamışlardır. Yunaniler, babalarının Ağustos böceği gibi Yunanistan toprağında yetiştiğini söylüyorlar*"⁷⁶² denilerek *Helenler*'in Yunanlıların iddialarının aksine Orta Asya'dan geldikleri ileri sürülmüştür.

Benzer iddiaların bir diğer hedefi de *Etrüskler* olmuştur. İtalya'nın sınırları çizildikten ve bu coğrafyanın en eski sakinlerinin Etrüskler ile Yunanlılar olduğu ifade edildikten sonra "*Etrüsklerin Turân ırkına mensûb olmaları muhtemeldir. Romalılar sonradan gelmişlerdir*"⁷⁶³ denilerek Etrüsklerin "*Turân ırkına*" mensup olma olasılığına işaret edilmiştir. Benzer bir durum, kadim dönemlerde Anadolu topraklarının ev sahipliği yaptığı *Hititler* için de geçerlidir. Anadolu'da Fırat ile Kızılırmak arasındaki bölgede sakin oldukları ve bu coğrafyada önemli eserler bıraktıkları belirtilen Hititlerin yazıları tamamen okunamadığı için kendileriyle ilgili esaslı bilgi elde edilemediği vurgulanmış ve "*Turân kavimlerinden oldukları zannediliyor*"⁷⁶⁴ ifadesiyle olası kökenlerine dikkat çekilmiştir. Burada açıkça görüldüğü üzere bahsi geçen toplulukların kökenleriyle ilgili ortaya atılan iddiaları

⁷⁶⁰ Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Muhtasar Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-1. Sene), (3. Tab'ı), s.60.

⁷⁶¹ Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Muhtasar Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-1. Sene), (3. Tab'ı), s.22. Yazarın "*Sit*" adıyla işaret ettiği kavmin, Türklüğü bugün bilim dünyasında yaygın olarak kabul gören "*İskitler*" olduğu düşünülmektedir.

⁷⁶² Midhat Sadullah, **Mücmel Târih-i Umûmî Dersleri**, (Devre-i Âliye-1. ve 2. Sınıf), (2. Tab'ı), ss.78-79.

⁷⁶³ Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Muhtasar Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-1. Sene), (3. Tab'ı), s.47.

⁷⁶⁴ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-4: Küçük Mekteblilere Umûmî Târih**, (Devre-i Âliye-1), s.21.

perçinleyecek herhangi bir somut kanıtı başvurulmuş değildir. Dolayısıyla bu noktada özellikle vurgulanmalıdır ki bahsi geçen iddialar, Cumhuriyet Dönemi'nde ileri sürülenlere nazaran henüz emekleme aşamasındadır. Bu iddiaların daha ileriye taşınabilmesi, birtakım kanıtlarla takviye edilmesi ve bahsi geçen topluluklara pek çok yenilerinin eklenmesi için Cumhuriyet yıllarını beklemek gerekecektir.⁷⁶⁵ Bu iddiaların, her ne kadar kendilerini ileri sürenler tarafından lazım gelen kanıtlarla tahkîm edilmeseler de, arka planlarında Türklerin tarihin en eski dönemlerinden itibaren Orta Asya'dan dünyanın farklı noktalarına yayılmış ve çeşitli medeniyetlere kaynaklık etmiş kadim bir millet oldukları tezini barındırdığı söylenebilir.

---

⁷⁶⁵ Cumhuriyet Dönemi ders kitaplarında Türk kökenli oldukları iddia edilen topluluklar ve bunlara ilişkin olmak üzere ortaya konulan kanıtlar hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Parlak, **a.g.e.**, ss.217-230; Etienne Copeaux, **Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslâm Sentezine**, (2. Baskı), (Çev. Ali Berktaş), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, ss.39-45.

1.2.2. Asker, Büyük ve Güçlü Bir Millet Olarak Türkler

Türklerin askerî kabiliyetleri, büyük ve güçlü bir millet oluşları, ders kitaplarında önemle temas edilen bir konu olmuştur. Yapılan analizler Türklerin, söz konusu özelliklerinin farklı boyutlarıyla çocukların gündemlerine taşındıklarını göstermiştir.

Ders kitaplarına göre Türkler, kadınları ve erkekleriyle ata binmeyi seven, at üstünden inmeyen, at üzerinde türlü savaş aletlerini kullanmaktan mutluluk duyan ve çocuklarını dahi küçük yaşlarından itibaren iyi birer atıcı ve binici olarak yetiştiren bir millettir:

Türkler, ata binmekden, at üstünde cirid atmak, mızrâk, kârgı kullanmaktan pek hoşlanırlardı.⁷⁶⁶ Kadını, erkeği atdan inmezler. (...) At üstünde cirid atmaktan zevklenirlerdi.⁷⁶⁷ Türkler avcılık ve binicilikde pek mâhir idiler. Atlarını yıldırım gibi koşdururlardı. Keskin kılıçlar ve boynuzdan yâylar kullanırlardı.⁷⁶⁸ Türkler ata binerler, silâhşörlük ederlerdi.⁷⁶⁹ Arkalarına deri, başlarına ağır miğfer veya tüylü külâh giyerlerdi. Bellerine millî silâh takarlar, atlarına yüksek ve dar eğer koyarlardı. Bu eğerlerin üstünde yıldırım gibi uçarlardı.⁷⁷⁰ Türkler silâh kullanmak hususunda ve binicilikde çok mâhir idiler. Boynuzdan yâyları, keskin kılıçları, ıslık sesli okları vardı. Vücûdlarına göğüslük koyarlar, kemerlerini kabartmalarla süslerler, bayraklarının ucuna altundan bir kurt başı takarlardı. Çocuklara daha küçükden cengâver terbiyesi verilirdi. Avcılığa ve biniciliğe alışdırılırdı. Bir çocuk, büyüüb de kahramanlık göstermedikçe ona ad verilmezdi.⁷⁷¹

Binicilik ve atıcılık kabiliyetleri üzerinden savaşçı, asker bir millet olma özelliklerine dikkat çekilen Türkler, yine bu özelliklerinin bir yansıması olarak ders kitabı satırlarına ilk vatanlarında icra ettikleri başlıca sanatlardan biri silahçılık olan, dolayısıyla kendilerine lazım gelen silahları bizzat yapan, savaşmaktan hoşlanan ve savaş meydanlarında can vermeyi büyük bir şeref addeden bir millet olarak geçmiştir:

⁷⁶⁶ İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Osmânî**, (Devre-i Mutavassıta-1.Sene), s.6.

⁷⁶⁷ İhsan Şerif, **Târihde İlk Adım (İkinci Kısım)**, s.3.

⁷⁶⁸ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-2: Küçük Mektebilere Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-1), Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, İstanbul, 1334, s.2.

⁷⁶⁹ Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Muhtasar Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-1. Sene), (3. Tab'ı), s.27.

⁷⁷⁰ Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Yeni Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), (4. Tab'ı), ss.3-4.

⁷⁷¹ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), s.4.

Silâhçılık, Türklerin ilk yurdlarındaki san'atlarının birincisidir.⁷⁷² Tunçdan sapan, orak vesâir aletler, demirden kılıç, kalkân gibi silâhlar yaparlardı.⁷⁷³ Boynuzdan yâylar, demirden keskin kılıçlar i'mâl ederlerdi. Muhârebeden pek ziyâde hoşlanırlardı.⁷⁷⁴ Hastalıkla ölümü ayıb bilirler, muhârebede ölmeyi şeref tanırırlardı. "İnsan çâdırda doğar, çayırda ölür", darb-ı meseli meşhûrdur. Türkler, son derece şecî'dir (cesurdur)... Askerlikleri meşhûrdur.⁷⁷⁵

Türklerin asker, büyük ve güçlü bir millet oluşlarını, çevrelerine saldıkları korkuya ve yol açtıkları yılgınlığa ilişkin satırlarda da teşhis etmek mümkündür. Yazarlara göre, Türklerin üzerlerinde korku yarattıkları ve hücumlarıyla adeta yıldırtdıkları milletlerin başında Çinliler gelmekteydi; hatta Çin Seddi dahi Türklerin akınlarına engel olmak üzere inşa edilmişti:

Bu devirde Türkler, en ziyâde Çinlilerle münâsebâtda bulunurlardı. Çinliler, Türklerin hücûmundan yıldı. Hatta Türklerin hücûmlarına mâni' olmak için koca bir duvar, (Sedd-i Çin)'i inşâ etdiler.⁷⁷⁶

ya da

Mîlâd'dan üç asır evvel, Şimâlî Çin'de "Hiung-nu" denilen Türklerle "Yüeşi" (Yüeci) denilen diğer Türkler harb ediyorlardı. "Hiung-nu"lar, iyi süvâri ve pek mâhir okçu idiler. Binâenaleyh, etrâfa akınlar yapıyorlardı. Mîlâd'dan 250 sene evvel kuvvetli bir devlet kurarak, ibtidâ' "Yüeşi"leri mağlûb etdiler. Sonra Çinlilerle asırlarca muhârebe etdiler. "Sedd-i Çin", bunların hücûmlarına karşı yapılmıştır.⁷⁷⁷

Türk akınlarının tek muhatabı şüphesiz sadece Çinliler değildi. Batı'ya doğru gerçekleşen Hun göçleri esnasında Türklerin önünden "korkarak" kaçtıkları vurgulanan ve bu çerçevede "biz" bilincini tahkîm etmek üzere "öteki"leştirilen bir diğer grup ise Cermen kavimleriydi. Pek çok ders kitabında imzası bulunan Midhat Sadullah Bey'in kaydettiği şu cümleler bu bağlamda her şeyi anlatmaktaydı:

Cermân akvâmından en büyüğü olan Gotlar, "Wisigoths, Ostrogoths nâmıyla ikiye ayrılmıştı. Bunlar, 375 sene-i mîlâdiyyesinde Asya'dan hicret eden "Hun"lardan korkarak kaçmağa başladılar. Bunlardan başka

⁷⁷² İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-2. Sene), Kanâat Kütübhâne ve Matbaası, Dâr-ül-Hilâfet-ül Aliyye, 1331, s.74.

⁷⁷³ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-4: Küçük Mekteblilere Umûmî Târih**, (Devre-i Âliye-1), s.25.

⁷⁷⁴ Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Muhtasar Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-1. Sene), (3. Tab'i), s.29.

⁷⁷⁵ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-2: Küçük Mekteblilere Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-1), s.2.

⁷⁷⁶ Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Muhtasar Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-1. Sene), (3. Tab'i), ss.28-29.

⁷⁷⁷ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Âliye-1. Sene), s.25.

Hunlar'a tesâdüf eden sâir akvâm da böylece Garb'a doğru yürümüşlerdir ki işte buna "muhâceret-i umûmiyye" denir.⁷⁷⁸

Şiddet ve cesaretleriyle Batı dünyasını titrettikleri önemle vurgulanan Türkler, ilk devletlerinin temellerini attıkları andan itibaren hiçbir yabancı milletin boyunduruğu altına girmemiş, daima "*hâkim*", "*efendi*" olarak kalmış, komşularının hürmetlerine mazhar olmuş, göçler sonucunda Orta Asya'nın dışına taşmış, dünya üzerinde muhtelif yerlere yayılmış ve buralarda birtakım devletler tesis etmiş asker, büyük ve güçlü bir millet olarak şu cümlelerin de konusu olmuştur:

Türkler, ilk devletlerini bundan 2500-3000 yıl evvel kurmuşlar, o zamandan beri hiçbir yabancı milletin boyunduruğu altına girmemişler, daima "*hâkim*, *efendi*" kalmışlardır. Çinliler, Acemler, Hindliler; yani Türklerle komşu olan bütün milletler ona hürmet ederlerdi.⁷⁷⁹ Çin'in Şimâl sâhalarından İran ve Hind hudûduna kadar Orta Asya'nın pek vâsi' bir kısmını işgâl eden Türkler, tarihin en eski milletlerinden biridir. Bunların bir kısmı daha binlerce sene evvel Anadolu'ya gelüb yerleştikleri gibi sonraları da muhtelif Türk zümreleri Avrupa'ya, Asya'yı Sugrâ'ya, Irak ve Suriye'ye Mısır'a, İran'a, Şimâlî Hind'e gelmişler, muhtelif zamanlarda muhtelif devletler kurmuşlardır.⁷⁸⁰

Bu satırlardaki asker, büyük ve güçlü Türk vurgusu, "*Ey Türk Uyan*" başlıklı aşağıdaki dizelerde ise kutsal bir formata büründürülmüştür:

Ey milletim! Sen bundan beş bin yıl evvel / Altaylarda yaşarken / Tanrı'n sana dedi ki "ey Türk ırkı" bu yerden / Güneşlere süzülen kartal gibi uç, yüksel! / Senin her bir kuvveti râm edici ellerin / Bütün mağrûr başlara yıldırımlar saçacak / Sana Çin'in, İran'ın, Hind'in, Mısır'ın her yerin / Er isteyen tahtları kollarını açacak / Sen bu sesin önünde rüzgâr gibi dolaşdın / Sert yelesi dikilen arslan gibi savaştın / İlk erleri tanıyan / Buzlu Alpler, Kafkaslar... / Tufânlarla çağlayan / Coşgun Niller, Araslar / Senin gibi bir yiğit ve bir ulû milleti / Hiçbir zaman görmedi.⁷⁸¹

Eski Türk hakanı Kültigin'in yaptığı savaşların yazıldığı ifade edilen Kültigin kitabesinde dahi Türklerin söz konusu özellikleri rahatlıkla anlaşılıyordu. Kitabede geçtiği belirtilen "*Türklüğü temelleştirmek için büyük ordular başında yirmi iki kere savaşa çıktım. Sonra kutluluk aradım. Sıra geldi, işim iyi gitti. Ölmekte olan ulusu*

⁷⁷⁸ Midhat Sadullah, **Mücmel Târih-i Umûmî Dersleri**, (Devre-i Âliye-1. ve 2. Sınıf), (2. Tab'), ss.163-164.

⁷⁷⁹ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), s.3.

⁷⁸⁰ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Âliye-1. Sene), s.23.

⁷⁸¹ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Âliye-1. Sene), Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, İstanbul, 1334, ss.49-50. Bu dizeler, M. Emin Yurdakul'a ait olup şiirin tam metni için bkz. Mehmed Emin, **Türk Yurdu'na: Ey Türk Uyan**, Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, (İstanbul), 1330.

*diriltdim. Çıplak oldu, giydirdim. Yoksul oldu, zengin etdim. Sayısı az olan ulusu artırdım*⁷⁸² cümlesi bunu açıklar bir mahiyettedir. Bu cümle, geçtiği yer dikkate alındığında, aynı zamanda Türklüğün tahkîm edilmesi adına verilen mücadelenin de oldukça eski olduğunu anlatmaktaydı.

Sahip oldukları bu özellikleriyle Türklerin, "...*daha hicretin birinci asrında Müslümanlığı kabule başlamışlar ve bir zaman gelmiş ki İslâmiyyet'in yegâne müdâfi' kesilmişlerdir*"⁷⁸³ denilerek aynı zamanda İslâm dininin önemli bir muhafızı oldukları belirtilmiştir. Askerî kabiliyetlerinin Türklere özellikle Abbasiler Dönemi'nde ayrıcalıklı bir konum sağladığı düşünülüyordu. Nitekim Abbasi halifelerinden olup esasen Türk adetlerini pek sevdiği ve onlar gibi yaşadığı belirtilen Mu'tasım'ın Türklerden bir hassa ordusu teşkil ettiği ve sırf Türklere mahsus olmak üzere Bağdat civarında "*Sâmarrâ*" kentini kurduğu dikkatlere sunulmuştur.⁷⁸⁴ Bu yeni ordunun kumandanlarına "*Emîr-ül-Ümerâ*" denildiği, Abbasilere önemli hizmetlerde bulunduğu ifade edilen bu askerî kuvvetin, sonraları söz konusu "*Emîr-ül Ümerâ*"ların elinde halifeleri korkutmak için önemli bir güç haline geldiği, halifelere istediklerini yaptırdıkları, hatta "*istemedikleri halifeyi hal' ederler, istediklerini halife yaparlardı*" denilerek bu Türk kumandanların devlet bünyesinde belirleyici/söz sahibi bir güç oldukları vurgulanmıştır.⁷⁸⁵

Bazı yazarlar ise Abbasilerin son zamanlarında kıymetli devlet adamlarından mahrum kaldıklarını, halifelerin kendi kıymetli vezirlerini idam ettirmek gibi büyük bir hataya düştüklerini, hatta kendileri için önemli bir şahsiyet olan Ebû Müslim Horasânî'nin kurban edildiğini, nitekim memleketi idare etmekten aciz kalarak 50 bin kişilik bir Türk ordusu teşkil ettiklerini, Türklerin Abbasilerin ve dolayısıyla İslâmiyyet'in müdafi'si olduklarını kaydetmişlerdir.⁷⁸⁶ Bu çerçevede, adları zikredilmeyen söz konusu Abbasi halifeleri hataları ve aciziyetleri üzerinden "*öteki*"leştirilmiş, Türkler ise "*biz*" ekseninde savaşçılıkları veya askerî

⁷⁸² Ahmed Refik, **Küçüklerle Târih Dersleri: Muhtasar Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-1. Sene), (3. Tab'ı), s.30.

⁷⁸³ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-2: Küçük Mekteblilere Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-1), s.3.

⁷⁸⁴ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Âliye-1. Sene), s.72.

⁷⁸⁵ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Âliye-1. Sene), s.72; Ahmed Refik, **Küçüklerle Târih Dersleri: Muhtasar Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-1. Sene), (3. Tab'ı), s.75.

⁷⁸⁶ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-4: Küçük Mekteblilere Umûmî Târih**, (Devre-i Âliye-1), s.66.

kabiliyetleriyle yüceltilmiş, İslâmiyet'in hâmesi büyük ve güçlü bir millet olarak takdim edilmişlerdir.

Türklerin bu özelliklerine dair izler, Selçuklular ve Osmanlılara ilişkin anlatılarda da saptanmıştır. Selçuklular özelinde Türk'ün asker, büyük ve güçlü yönünü ön plana çıkarması bakımından *Malazgirt Savaşı* oldukça önemliydi. Bu savaşta Türk askerlerinin kendilerinden sayıca üstün olduğu belirtilen ve "biz" in karşısında "*düşman öteki*" olarak konumlandırılan Rum/Bizans ordusu önünde büyük bir cesaret, metanet ve kararlılık örneği sergileyerek zafere eriştikleri uhrevî ve destansı bir anlatı eşliğinde şu sözcüklerle ayrıntılandırılmıştır:

Selçukî hükümdârı Alparslan, Anadolu'nun birçok yerlerini Rumlardan almışdı. Rum İmparator'u Diyojen, Türkleri Anadolu'dan sürmek için iki yüz bin kişilik büyük bir ordu topladı. Türkler(in) üzerine yürüdü. Alparslan, muhârebeye hazır olmadığı için yanında ancak on beş bin kişilik bir ordu vardı. Cuma günü hatibler minberde iken biraz kuvvetle düşmana hücum etmek kararlaştırıldı. Tamam o saat geldikde Alparslan, askeriyle namaz kıldıktan sonra ağladı. Halk da onunla beraber ağladılar. Dua etdi. Onlar da âmin dediler. Sonra askere: *İsteyen geri dönsün. Burada sultan yokdur. Ben de sizin gibi bir neferim!* dedi. Yâynı ve tîr-keşini (ok kabını) atdı. Yalnız kılıcını aldı. Kendi eliyle atının kuyruğunu bağladı. Asker de onun gibi yaptılar. Sonra beyazlar giyüb: *Şehid olursam kefenim budur*, diyerek buhûrlandı ve güzel kokular süründü. Askeri dahi hep onun gibi ölüm eri oldular. Sultan bir nefer gibi ileri hareket etdi. Askeri de öyle yaptılar. Rumların dağlar, sahrâlar almaz ordusuna yaklaştıklarında Alparslan, tekbir alub kükremiş arslan gibi düşmana saldırdı. Askeri de kaplanlar gibi düşman ordusunun içine daldılar. O sırada şiddetli bir rüzgâr çıkdı, tozu toprağı düşman üzerine sürdü. Göz gözü görmez oldu. Rum ordusu bozuldu. İmparator, esir düşdü. Türkler, kolları yoruluncaya kadar onları kırdılar. Sahrâlar düşman lâşeleriyle (leşleriyle) doldu.⁷⁸⁷

Rum/Bizans ordusu karşısında birbirlerine büyük bir inançla kenetlendikleri ve düşmana başarıyla cevap verdikleri vurgulanarak yüceltilen Türklerin benzer bir mücadele örneğini, "*Birinci seferde Ehl-i Salîb Anadolu'ya girdi, İznik Hıristiyanların eline geçdi. O zamanlar Anadolu'da Türk ırkından Selçukîler saltanat sürüyorlardı. Hükümdârlarından Kılıç Arslan, Ehl-i Salîb'e karşı durdu. Eskişehir civârında Ehl-i Salîb ile çarpışdı, Müslümanlığı müdâfaa etdi. (...) İkinci seferde de hiçbir muvaffakiyyet olmadan Anadolu'da Selçuk Türkleri Ehl-i Salîb'e şiddetle karşı*

⁷⁸⁷ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), s.8.

durdular"⁷⁸⁸ denilerek yine Anadolu coğrafyasında bu kez "*Ehl-i Salīb*" (Haçlı) ordularına karşı sergiledikleri belirtilmiş ve kendilerinin İslâmiyet'in müdafîliği misyonunu sürdürdükleri savunulmuştur.

Selçuklular üzerinden Türklerin asker, büyük ve güçlü bir millet oluşları, "*Selçukî Türkleri yalnız Bizanslılarla değil, Gürcülerle, Ermenilerle, hatta Avrupa'nın Hıristiyan milletleriyle muhârebe ederek hepsini yıldırılmışlar, hadlerini bildirmişlerdi*"⁷⁸⁹ cümlesiyle biz kez daha gündeme getirildiği gibi savaş olsun ya da olmasın daima kışlada duran ve talimlerle meşgul olan düzenli orduların tesisi bakımında da gerek Selçuklu ve gerekse Osmanlı Türkleri'nin üstünlüklerine işaret edilmiştir. Onların bu üstünlükleri, aşağıdaki satırlarda da açık bir şekilde görüldüğü üzere özellikle Batı dünyasının 17. yüzyıla değin düzenli ve modern bir orduya sahip olamayışı ve dolayısıyla bu konuda gösterdiği geri kalmışlık vurgulanarak tahkîm edilmiştir:

Muhârebe olsun olmasun dâima kışlada oturarak ta'lîm eden muntazam orduların ihdâsı Selçukî ve Osmanlı Türkleri'ne aiddir. Avrupa'da ise on yedinci asra kadar hep ücretli asker kullanılırdı. Herhangi bir ser-gerde maiyyetine yüzlerce serseri toplar, muayyen ücret mukâbilinde her hükümete hizmet ederdi. Muhtelif milliyetlere mensûb olan bu serserilerin üniformaları yokdu; harbde birbirlerini tanımak için birtakım işaretler, parolalar kullanırlardı. Bunların birçok fenâlıkları görüldüğü cihetle hükümdârlar sonraları doğrudan doğruya kendilerine tâbi' olmak üzere daha muntazam ordular teşkiline çalışmışlar, oldukça muntazam âlâyalar vücûda getirmişlerdir. Bunların ümerâ ve zâbitânî hükümdârlar tarafından ta'yîn olunurdu.⁷⁹⁰

Batılıların 17. yüzyıl öncesinde henüz sahip olmadıkları belirtilen düzenli ordular, Selçuklu Türkleri'nin olduğu gibi Osmanlı Türkleri'nin de gerçekleştirdikleri başarılı fetihlerin ve dolayısıyla elde ettikleri zaferlerin, devleti sağlam temeller üzerinde inşa etmelerinin ve nihai olarak düşmanlara asırlarca verdikleri ifade edilen derslerin temel kaynaklarından biri olarak görülüyordu. Nitekim Rumeli'ye geçiş sonrası süreç anlatılırken kurulan "*Osmanlı Türkleri bu andan i'tibâren zaferden*

⁷⁸⁸ Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Muhtasar Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-1. Sene), (3. Tab'ı), ss.78-79. Benzer bir anlatı için ayrıca bkz. Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-1: Küçük Mekteblilere İslâm Büyükleri**, (Devre-i Evvelî-2), ss.29-31.

⁷⁸⁹ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), s.7.

⁷⁹⁰ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Âliye-2. Sene), Kanâat Kütübhâne ve Matbaası, (İstanbul), 1337, ss.12-13.

zafere koşdular. Saltanatlarını sağlam bir temel üzerine kurmak için büyük ülkeler zabt etdiler. Avrupa'ya asırlarca meydân okudular"⁷⁹¹ şeklindeki bir cümle esasen bu kaynağın varlığını doğrulamaktaydı. Benzer bir anlatıyı, 1. Kosova Savaşı ile ilgili olup Türklerin askerî kabiliyetleriyle, büyük ve güçlü bir millet oluşlarıyla çevrelerinde yol açtıkları korkunun rahatlıkla okunabildiği şu satırlarda da bulmak mümkündür:

Bizim Rumeli'de memleketler almamız, hükümdârlarını harâca bağlamamız İstanbul İmparatoru'nu ziyâde korkutdu. Çünkü imparator yakında sıra(nın) kendi pâ-yı tahtına geleceğini pekâlâ anlıyordu. Hemân kalkdı, Roma'ya, orada oturan Papa'ya yalvarmağa gitdi. Eğer dedi siz şimdi Türklerin hakkından gelmezseniz sonra yalnız yurdumuz değil, dinimiz bile elden gider. Papa, Hıristiyan diyârlarına adamlarını gönderdi. *Emrimi dinlerseniz tekmîl günâhlarınızdan kurtulur, ölürseniz suâlsiz, cevâbsız doğruca cenneti bulursunuz. Hep birleşiniz, Türklerin üzerine yürüyüş ediniz*, dedi. Bunlar Papa'nın sözünü dinlediler, birleşdiler ve üzerimize yürüyüş etdiler..."⁷⁹²

Batı Hıristiyan âlemini kendilerine karşı birlik olmaya sevk edecek kadar askerlikte ileri, büyük ve güçlü bir millet oldukları vurgulanan Türklerin bu özellikleri, Niğbolu Savaşı ile ilgili anlatıda geçen "*Osmanlı Türkleri, bu muhârebede Avrupa'nın en müdhiş bir salîb ordusunu bozdular. Türkleri Rumeli'nden çıkarmak isteyen düşmanlarına iyi bir ders verdiler*"⁷⁹³ ifadesinde de somutlaşmıştır.

Türklerin sadece karada değil; denizde dahi söz konusu özelliklerinin hakkını verdikleri önemle irdelenmiştir. Bunu özellikle Barbaros Hayrettin Paşa ve Turgut Reis ile ilgili anlatıda rahatlıkla teşhis etmek mümkündür. Barbaros Hayrettin Paşa, elindeki az bir kuvvetle hücum ederek düşman gemilerini mahveden, Akdeniz'i "*Türk denizi*" haline getiren, Avrupa'yı titreten, Andrea Doria'nın canını güç bela kurtarabildiği ve denizlerde kendisine karşı koyacak hiçbir kuvvetin kalmadığı⁷⁹⁴ yavuz bir denizci olarak tanıtılmıştır. Öte yandan, "*zorlu bir Türk denizcisidir. Deniz cenkcisidir. Deniz kahramanıyız diyen, öğünen İspanyollara, İtalyanlara güzel bir cenk dayağı atmış, ellerinden "Cerbe" Adası'nı almış idi. Onların tekmîl gemilerini*

⁷⁹¹ Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Yeni Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), (4. Tab'ı), s.17.

⁷⁹² İhsan Şerif, **Târihde İlk Adım (Birinci Kısım)**, s.40.

⁷⁹³ Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Yeni Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), (4. Tab'ı), s.27.

⁷⁹⁴ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), ss.40-41.

yakmış, batırmış, kaçırmış idi. Meşhûr Andreyâ Dorya'nın oğlunu da esir etmiş idi"⁷⁹⁵ şeklinde tanıtılan Turgut Reis ise bir taraftan Türk kökenlerine dikkat çekilmek diğer taraftan savaşçılığı ve düşman karşısında gösterdiği azamet vurgulanmak suretiyle yüceltilmiştir.

Çocuklara imparatorluğun ciddi sorunlarla yüzleştiği dönemlerde dahi Türk milletinin askerî kabiliyetlerini, büyüklüğünü ve gücünü hiç bir şekilde kaybetmediği ve bu karakteristiklerini her an göstermeye muktedir olduğu özellikle anlatılmıştır. Nitekim Köprülüzâde F. Ahmed Paşa'nın sadaret yıllarından bahsedilirken yer verilen, *"devleti, on beş sene çok iyi idâre etdi. Büyük bir ordu ile Macaristan'a girdi. Avusturya ve Macar askerlerini bozdu. Senelerden beri dâhili karışıklıklarımızı, idâresizliğimizi gören Avrupalılar: "Artık Türkler için muhârebeleri kazanmak ümidi kalmamıştır" diyorlardı. Lakin Fâzıl Ahmed Paşa, Türklüğün eski mehâbetini (yüceliğini, azametini) Avrupalılara gösterdi. Türklerin bu yeni muvaffakiyetlerine bütün Avrupa hayretde kaldı*"⁷⁹⁶ şeklindeki kısa bir paragraf buna ilişkin önemli ipuçlarını vermekteydi.

Balkan Savaşları'nın toplum bünyesinde yol açtığı travmanın etkisiyle kaleme alınmış olan *"milletinin tarihini oku. Atalarının büyüklüğünü gör. Onlardan ibret al. Vatanının çektiği felâketleri gözünün önüne getir. Onları ta'mîre çalış. Felâketden yılma. Türk milleti, her felâkete göğüs gerer. Sen de milletinin büyüklüğünü göster*"⁷⁹⁷ satırlarında ise çocuklara milletlerinin tarihini okumaları ve ondan ibret almaları tavsiye edilmiş, her şeye rağmen Türk milletinin büyük ve güçlü olduğu vurgulanmış, bu büyüklük ve güçlü halin devam ettirilmesi istenmiştir.

Sonuç olarak Türkler, bütün bu bulguların da açık bir şekilde gösterdiği gibi askerî kabiliyetleri yüksek, teşkilatçı, kadını, erkeği ve çocuklarıyla her an savaşa hazır, Orta Asya'dan çıkarak dünya coğrafyasının değişik kesimlerinde hâkimiyet tesis etmiş, nice kralları ve milletleri kanatları altına almış, namları dört bir yana

⁷⁹⁵ İhsan Şerif, **Târihde İlk Adım (İkinci Kısım)**, s.40.

⁷⁹⁶ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-5: Küçük Mekteblilere Umûmî Târih**, (Devre-i Âliye-2), Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, İstanbul, 1334, s.35.

⁷⁹⁷ Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Târih Okuyorum**, ss.95-96.

yayılmış, yeni dinleri İslâmiyet'i canları ve başlarıyla müdafaa etmiş, mazisi şanlar ve şereflerle dolu⁷⁹⁸ asker, büyük ve güçlü bir millet olarak tasvir edilmişlerdir.

---

⁷⁹⁸ Köprülüzâde M. Fuad, **Küçük Mektebliye: Millî Kırâat-Medhal**, Kanâat Kütübhâne ve Matbaası, (İstanbul), 1336, ss.38-39.

1.2.3. Kültür, Medeniyet ve Türkler

Batı dünyasında 19. yüzyılın sonlarında çeşitli yayın organları aracılığıyla Türkler göçebe ve zalim bir güruh, her türlü değişimin ve ilerleme fikrinin düşmanı, kültür ve medeniyetten yoksun, "barbar" bir kitle olarak nitelendirilmiş, Batı'da kalmalarına tahammül etmek Batı Hıristiyan medeniyeti için bir leke addedilmiş ve dolayısıyla Batı'dan mutlaka kovulmaları gerektiği savunulmuştur. Batılıların Türk milletinin önemini, tarihsel gelişim süreci içerisinde oynadığı rolleri göz ardı eden tutumları ve Türkler hakkında sarf ettikleri olumsuz sözler, gerek bazı Batılı aydınlar ve bilginler⁷⁹⁹ gerekse daha önce de açıklandığı üzere Jön Türkler nezdinde ciddi tepkilere ön ayak olmuş ve karşı tezlerin üretilmesine kaynaklık etmiştir.

Türkler hakkında yaratılan bu kötü imaj, çocuklar için temel bilgi kaynaklarından biri olan ders kitaplarında da etkisini göstermiş ve onlara Türk milletinin Batı'da iddia edildiği gibi olmadığı eldeki bilgiler ışığında anlatılmaya çalışılmıştır. Ders kitaplarına yansıyan Türkler, Batı'da ileri sürülen olumsuz tezlerin birçoğunun aksine pek çok konuda kayda değer bir mesafe kat etmiş, kendi kendilerine yeter, ileri, kültürlü ve medenî bir millettir. Türkler şehirleşme, tarım/ziraat, hayvancılık, ticaret, maden işleme, sanat ve yazı gibi alanlarda gösterdikleri gelişmişlik düzeyleriyle önemle dikkatlere sunulmuşlardır.

"Türklerin bir kısmı göçebe hâlde yaşarlardı"⁸⁰⁰ ya da "eski Türklerin bir kısmı göçebe hâlinde yaşardı"⁸⁰¹ ifadelerinden açıkça anlaşıldığı üzere Türkler, bir kısımlarının göçebe hayatları yer yer gizlenmemekle birlikte genellikle şehirli bir millet olarak tanıtılmışlardır. Oldukça önemli bir bilgi devresi geçirdikleri belirtilen Türklerin daha binlerce yıl önce kendileri için güzel ve büyük şehirler kurdukları, bu şehirlerde büyük ve resimlerle süslenmiş ibadethaneler, debdebeli saraylar ve kocaman konaklar inşa ettikleri⁸⁰² vurgulanmıştır. Özellikle "*Türklerin eski yurdlarında, bunların geçmiş zamanlarıyla tarihiyle uğraşan Avrupalılar, (...) bazı*

⁷⁹⁹ 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren J. Arthur de Gobineau ile Ernest Renan'ın milliyet anlayışıyla ilgili olmak üzere ortaya attıkları tezler, bu tezlerden hareketle Türkler hakkında Batı'da sarfedilen sözler, bunlara karşı bazı Batılı aydınların ve bilginlerin gösterdikleri tepki için bkz. Karal, **Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)**, (2. Baskı), C.VIII, ss.551-553.

⁸⁰⁰ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), s.4.

⁸⁰¹ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Âliye-1. Sene), s.27.

⁸⁰² İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Osmânî**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), ss.5-6; Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), s.4.

mahallerde oldukça muntazam şehirlerin harâbelerini meydâna çıkarmışlardır"⁸⁰³ yahut "*Avrupalılar, Türklerin eski yurdlarında muntazam şehir harâbeleri (...) bulmuşlar*"⁸⁰⁴ denilerek Türklerin çok eski tarihlerden beri şehirli ve dolayısıyla medenî bir millet oldukları, haklarında olumsuz değerlendirmelerde bulunan Batılıların bir zamanlar elde ettikleri arkeolojik bulgulardan hareketle kanıtlanmaya çalışılmıştır.

Gerek Uygurlar ve gerekse çok erken tarihlerde Karadeniz kıyısında var oldukları ileri sürülen Kumanlarla ilgili şu satırlarda dahi Türkler büyük şehirler kurmuş, buraları gösterişli saraylar, mabetler ve evlerle süslemiş, hatta bu şehirleri olası saldırılara karşı korumak üzere gerekli tedbirleri almış bilgili ve medeniyet noktasında ileri bir millet olarak tanıtılmışlardır:

Uygur Türkleri de Tukeyular gibi "Hiung-nu"ların bakâyâsındandı. Bunlar mîlâdî sekizinci asırda lâyıkıyla kuvvetlenerek asıl Türkistan'dan başka Moğolistan'ın bir kısmıyla Çin'in Kansu eyâletini de ihtivâ etmek üzere kuvvetli bir devlet kurdular. Pây-ı tahtları "Kara Hoca" şehri olub birçok müzeyyen ma'bedleri, sarâyı hâviydi. Medeniyet itibâriyle çok yükselmiş olan bu Uygurların devleti mîlâdî dokuzuncu asır ortalarında, yine Türk cinsinden olan "Kırgız"ların hücumuyla mahv oldu.⁸⁰⁵ Bugünkü Trabzon vilâyeti sahâsında yaşayan (...) Kumanlar, medeniyetçe çok müterakkî idiler. (...) Şehirleri, ma'bedleri, evleri vardı. Kumusa adlı şehirlerinin etrâfını tuğladan yapılmış üç sıra muntazam bir sûr ile muhâfaza ediyorlardı.⁸⁰⁶

Bu çerçevede şehirli oldukları önemle vurgulanan Türkler, aynı zamanda eski tarihlerden beri ekip biçme konusunda ilerlemiş, madenden sağlam tarım/ziraat alet ve edevatlarını yapmayı bilen, arklar açarak hatta yer altında kanallar yaparak uzaktaki çorak toprakları dahi sulama kabiliyetine haiz çiftçi bir millet olarak resmedilmişlerdir:

Türkler, eskiden de eküb biçmekde pek ileri gitmiş, çiftçi bir millet idi. Sapanlarını, oraklarını vesâir çift âletlerini tunçdan yaparlardı. Cedveller, arklar açarak, yer altından yollar yaparak uzaktaki çorakları dahi sularlardı.⁸⁰⁷ Türkler, çiftçilikde pek ziyâde terakki etmişlerdi.

⁸⁰³ İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-1. Sene), s.22.

⁸⁰⁴ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-4: Küçük Mekteblilere Umûmî Târih**, (Devre-i Âliye-1), ss.24-25.

⁸⁰⁵ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Âliye-1. Sene), s.27.

⁸⁰⁶ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Âliye-1. Sene), s.24.

⁸⁰⁷ İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-1. Sene), s.22. Ayrıca bkz. İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Osmânî**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), s.6.

Cedveller açarak, yer altından yollar yaparak susuz toprakları sulamayı biliyorlardı.⁸⁰⁸

Türklerin bu bağlamda çiftçilikte usta bir millet olduklarına işaret eden yazarlar, büyük hayvan sürüleri besleyişlerinden ve hayvancılığın onlar için makbul bir uğraş oluşundan da bahsetmişlerdir.⁸⁰⁹ Hatta "*dedelerimizin sürülerle koyunları, sığırları, atları vardı. Yedikleri hep yoğurd, ayrân, et idi. Demek ki dünyanın en kuvvetli gıdalarıyla geçinirlerdi. Düşmanları onlara hücum ettiği zaman cesâretle kendilerini, kadınlarını, çocuklarını, sürülerini müdafaa ederlerdi*"⁸¹⁰ ifadesinden de açıkça anlaşıldığı üzere hayvancılık Türkler için büyük bir nimet telakki edilmiş, yedikleri ürünler "*dünyanın en kuvvetli gıdaları*" olarak nitelendirilmiş ve bu ürünlerle beslenen Türklerin nasıl birer cengâver oldukları vurgulanmıştır. Bu anlamda Türklerin cesurlukları, bir yönüyle tükettikleri doğal gıda maddelerine bağlandığı gibi kendilerinin aynı zamanda doğal bir beslenme kültürüne sahip oldukları ima edilmiştir.

Köprülüzâde M. Fuad Bey'in işaret ettiği kadarıyla Türkler, yalnız hayvan sürüleri beslemekle kalmazlardı. Aynı zamanda ticaretle de meşgul oluyorlardı. Ünlü yazara göre, Asya'nın bir ucundan diğer bir ucuna mal götürüp getirmek Türklerin ellerinde idi. Bundan ötürü Türkler, çok para kazanmış ve dolayısıyla zengin olmuşlardı.⁸¹¹ Türklerin Asya'nın ticaret tekeliğini ellerinde bulundurduklarına ve haliyle tüccar bir millet olduklarına işaret eden bu ifadeler, onların ayrıca ticaret yoluyla ürettikleri ürünleri geniş bir coğrafyanın istifadesine sunma, mensuplarının çeşitli ürünleri kullanmalarını sağlama, haliyle farklı kültürlerle tanışma, onlarla etkileşime girme, böylece Türk kültür ve medeniyetini geliştirme ve yaygınlaştırma imkânına sahip olduklarını da anlatmaktaydı.

Yazarlar, medeniyete hizmetleri bağlamında Türklerin maden işlemeciliklerinden de söz ederler. Türklerde maden işlemeciliği, yukarıda da ayrıntılı olarak ifade edildiği üzere, savaşçı karakteristiklerini ön plana çıkaran türlü

⁸⁰⁸ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-4: Küçük Mekteblilere Umûmî Târih**, (Devre-i Âliye-1), s.25.

⁸⁰⁹ Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Muhtasar Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-1. Sene), (3. Tab'ı), s.29; İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Osmânî**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), s.6; Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), s.4.

⁸¹⁰ Mehmed Âsım & Ahmed Cevad, **Anadolu Yavrusunun Kitâbı (İkinci Kitâb): Kırâat ve Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Evvelî-2. Sene), s.62.

⁸¹¹ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), ss.4-5.

silahların yapımı başta olmak üzere tarım/ziraat aletleri ve gündelik hayatta kullanılan birtakım ev eşyalarının yapımı çerçevesinde gündeme getirilmiştir. Sözelimi, "(Türkler) ma'den işletmeyi bilirler ve kılıç, kalkan ve eğer takımları i'mâl ederlerdi. Sapanlarını, oraklarını vesâir çift âletlerini tunçdan yaparlardı"⁸¹² ya da "tunçdan sapan, orak vesâir aletler, demirden kılıç, kalkan gibi silâhlar yaparlardı"⁸¹³ gibi ifadeler Türklerin maden işlemeciliği hakkında muhataplarını bilgilendirici bir mahiyettedir. Burada demir ve tunç madenlerini silah ve tarım/ziraat aletlerinin yapımında kullandıkları belirtilen Türklerin, "Türkler, daha o zamanlar bile medeniyetçe ileriye gitmişlerdi: Altundan, gümüşden güzel ibrikler (...) yaparlardı"⁸¹⁴ denilerek ayrıca altın ve gümüş madenlerini de kullandıkları ve bunlardan güzel ev eşyaları yapacak kadar ileri gittikleri savunulmuştur.

Türklerin maden işlemeciliklerine ilişkin olmak üzere ders kitaplarında yer bulan resimler, okuyuculara onların sanat konusundaki kabiliyetleri hakkında da önemli bir fikir vermekteydi. Sözelimi, madenden yapılmış olan silah ve zırhlar, "Türk Silâhları/Türk Tûlğası Zırh Başlık"⁸¹⁵ alt yazısıyla resmedilerek Türk sanatının incelikleri tasvir edilmiştir. Öte yandan, altın ve gümüşten yapıldıkları belirtilen ve güzellikleri özellikle vurgulanan ibrikler, "1500 yıl evvelki Türk eserlerinden"⁸¹⁶ alt yazısıyla görselleştirilmiş ve üzerlerindeki motiflerle Türk sanatının binlerce yıl önceki gelişmişlik düzeyi gözler önüne serilmek istenmiştir.

Türk sanatı sadece bunlarla sınırlandırılmamıştır. Türklerin heykelden mimariye, resimden minyatüre, çömlekçilikten dokumacılığa, şiirden musikiye değin pek çok sanat dalında ileri oldukları savunulmuştur. Nitekim şu satırlar, buna ilişkin önemli ipuçlarını barındırmaktaydı:

Tukyu ve Uygur Türkleri arasında medeniyet çok terakki etmişdi. Devlet teşkilâtı gâyet muntazam olduğu gibi muazzam binalar, ma'bedler, heykeller vesâir her türlü san'at eserleri mevcûddu. O devirden kalma birçok bakıyyeler, duvâr resimleri, minyâtürler el-yevm Avrupa müzelerindedir. (...) Sahife kenârlarında renkli çizgiler, sahife başlarında

⁸¹² İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-1. Sene), s.22.

⁸¹³ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-4: Küçük Mekteblilere Umûmî Târih**, (Devre-i Âliye-1), s.25.

⁸¹⁴ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), s.5.

⁸¹⁵ İhsan Şerif, **Târihde İlk Adım (İkinci Kısım)**, ss.3-4.

⁸¹⁶ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), s.4; Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Âliye-1. Sene), s.25.

san'at-kârâne minyâtürler mevcûddur. Türkler, çanak çömlek yapmakda, altun ve gümüş(den) mükemmel evânî (kap kacak) vücûda getirmekte, halı ve kumaş dokumakta da pek mâhirdiler. Hiung-nu'ların, Hunların, Tukeyu ve Uygurların kâtibleri, şâirleri, mûsikî-şinâsları da vardı. En eski Türk şâirleri, ellerinde sazlarıyla hükümdâr sarâylarında, ordularda bulunurlardı; bunlara "ozan" ve ellerindeki ûd'a benzer saza "kopuz" derlerdi.⁸¹⁷

Benzer ipuçlarını, üstteki satırlarda olduğu gibi hemen her Türk sanatına dair olmamakla birlikte şu ifadelerde de teşhis etmek mümkündür: "*Türkler, (...) taşdan heykeller, ibâdethânelerinin duvârlarına gâyet güzel resimler yaparlardı. Büyük kahramanlar, büyük pâdişâhlar öldüğü zaman onun adını millete unutturmamak için güzel âbideler dikerler, üstüne onun sağken ne hayırlı işler, ne parlak kahramanlıklar yaptığını yazarlardı*"⁸¹⁸ veyahut "*Türklerin eski âbideleri Çin hudûduna dikdikleri Kültigin kitâbesidir. Bu âbidenin üzerine eski Türk Hakânı Kültigin'in muhârebeleri yazılıdır. (...) Bundan başka Turfan'da birçok Türk (...) resimleri bulunmuştur. Bunlar hep eski Türklerin medeniyetini gösterir.*"⁸¹⁹

Selçuklu Türkleri'nin Anadolu'yu mimari eserleriyle baştanbaşa mamur bir Türk vatani haline getirdiklerine ilişkin olan şu satırlarda ise Bizans "*harap eden, yakan, yıkan*" olarak "*öteki*"leştirilirken, Türkler "*biz*" ekseninde Batı'da ileri sürülen iddiaları çürütürcesine "*inşa eden, mamur kılan, şenlendiren*" bir millet olarak yüceltilmişlerdir:

Anadolu Selçukîleri zamanında Türkistan'dan milyonlarca Türk, Anadolu'ya hicret etdiler. Anadolu, Bizanslılar zamanda başdan başa harâb, yanmış, yıkılmış bir hâlde idi; ahâlisi de pek azalmıştı. Orta Asya'dan gelen bu Türklerin sâyesinde bu mübârek kıt'a yeni başdan şenlendi. Her tarafda yeniden yeniye köyler, kasabalar, şehirler kuruldu. Eski yanmış, yıkılmış memleketler yeniden yapıldı. Selçukîler zamanında Anadolu'da yapılmış olan câmi'ler, türbeler, hânlar, kervânsarâyılar, medreseler, hastahâneler, hâlâ bugün bile Anadolu toprağını süslemektedir. Güzel Anadolu, Selçukîler zamanında tam bir "Türk yurdu" olmuşdu.⁸²⁰

⁸¹⁷ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Âliye-1. Sene), ss.28-29.

⁸¹⁸ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), s.5.

⁸¹⁹ Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Muhtasar Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-1. Sene), (3. Tab'i), ss.29-30.

⁸²⁰ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), ss.6-7. Köprülüzâde M. Fuad Bey, bir diğer ders kitabında ise üstteki nitelemeleriyle "*öteki*"leştirdiği *Bizans'a Ehl-i Salîb'i*; yani *Haçlıları* da dâhil etmiştir. Bkz. Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Âliye-1. Sene), s.79.

"Mi'mâr Sinan, vatanını büyük binâlarla süsledi. Nâmını dünya durdukça ibkâ etdi. Türklüğün yüzünü ağartdı. Atalarımızın san'atda ne kadar üst olduklarını gösterdi"⁸²¹ ifadesiyle de Osmanlı özelinde Türklerin sanattaki kabiliyet ve üstünlüklerine vurgu yapılmıştır. Türk sanatının farklı dallarıyla eski tarihlerden beri büyük bir ilerleme kaydettiğini ve Türklerin bu çerçevede iddia edildiği gibi "*vahşi yahut barbar*" değil, "*ince ruhlu, sanatkâr*" insanlar olduklarını göstermeye çalışan yazarlar, yine Batılıların elde ettikleri bulgulara dayanarak bu insanların ilk zamanlarından itibaren yazıyı bildiklerini savunmuşlardır. Onlara göre, Türklerin eski vatan topraklarında Batılı araştırmacıların yaptıkları incelemeler sonucunda kendilerine ait "*pek eski yazılar*" bulunmuş ve bu yazılar büyük bir çaba harcanarak okunmuştur.⁸²² "*Türkler arasında yazı da eskiden beri ma'rûfdu. Muhtelif Türk şubeleri türlü türlü yazılar kullanmışlarsa da bu elifbâların en ma'rûfu, "Orhun" Nehri kenârındaki "Kültigin" kitâbelerinde kullanılmış olan "Orhun" elifbâsıyla Uygur elifbâsıdır. Türkler kitâblarını kâğıd veya deriye yazarlardı"*⁸²³ ifadesiyle bir kez daha yazının Türkler arasında meçhul olmadığı, çeşitli Türk gruplarının farklı yazılar kullandıkları ve bu yazıların en bilinen örneğinin Kültigin kitabesinde kayıtlı olduğu vurgulanmıştır. Buradan hareketle Türklerin kültür ve medeniyetten yoksun olmadıkları, aksine medeniyete önemli hizmetlerde buldukları anlatılmış ve bunun eski Türk abidelerinden iyi bir şekilde anlaşılabilceği ifade edilmiştir:

Türklerin medeniyete hizmetleri çokdur. Eski Türk âbideleri meydâna çıkdıkça bunları daha iyi anlayacağız. En eski Türk âbidesi Çin hudûdundaki Kültigin kitâbesidir. Türk pâdişâhlarından Kültigin'in muhârebeleri bunun üzerinde yazılıdır. Şarkî Türkistan'da kâin Turfan şehrinde de bazı âbideler keşf olunmuşdur. Yeniden yeniye de keşf olunmaktadır.⁸²⁴

"Eski Türk âbideleri/Eski Türk yazısı"⁸²⁵ veya "*Moğolistan'da Orhun Nehri Kenârında En Eski Türk Âbidesi/Orhun Yazısı/Orhun'daki "Kültigin Âbidesi'nin*

⁸²¹ Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Târih Okuyorum**, s.59.

⁸²² İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-1. Sene), s.22; Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-4: Küçük Mekteblilere Umûmî Târih**, (Devre-i Âliye-1), ss.24-25.

⁸²³ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Âliye-1. Sene), s.28.

⁸²⁴ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-2: Küçük Mekteblilere Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-1), s.3.

⁸²⁵ Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Muhtasar Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-1. Sene), (3. Tab'ı), ss.27-29.

Bugünkü Hali ve Civârı"⁸²⁶ gibi alt yazılı görsellerle Türklerin yazılı geçmişi de görünür kılınmış; hatta yine yazı bahsinde "*Türklerin o kadar medenî olduğu zamanlarda şimdiki Avrupa milletlerinin birçoğu daha ormanlarda vahşi bir hayât sürüyordu. Türklere "medeniyetsiz" diye iftirâ edenler, onun ne eski bir medeniyeti olduğunu bilmeyenlerdir*"⁸²⁷ denilerek Türklerin esasen medenî bir millet oldukları, kendileri eski bir medeniyete sahipken Batılı milletlerden birçoğunun ilkel bir hayat sürdürdükleri ve Türklere isnat edilen "*medeniyetsiz*"liğin onları gerçek anlamda tanımayanların bir iftirası olduğu savunulmuştur. Türkler böylece "*medenî*" bir millet olarak yüceltilirken, Batılı milletlerin pek çoğu "*vahşilik*" tezi üzerinden "*öteki*"leştirilmiştir.

⁸²⁶ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Âliye-1. Sene), ss.23, 29.

⁸²⁷ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassita-1. Sene), s.5.

1.2.4. Türkler ve Vatan

Bir milletin sahip olması gereken en temel unsurlardan biri, hiç şüphesiz iyi tanımlanmış bir toprak parçasıdır. Bu toprak parçasının herhangi bir yer olması olası değildir. Burası bir millete beşiklik yapmış, çağlar boyunca o millet ile etkileşmiş "*tarihî*" bir mekândır. Bu tarihî mekân, bilginlerinden kahramanlarına değin bir milleti teşkil eden tüm fertlerin hayatlarını idame ettikleri, çalıştıkları, dua edip savaştıkları ve nihai olarak gömüldükleri bir yerdir. Bütün bu yönleriyle dünya coğrafyası üzerinde eşi ve benzeri olmayan bir yere dönüşen bu mekân denizleri, gölleri, nehirleri, dağları ve kentleriyle, kısacası tüm fizikî-coğrafi dokusuyla aynı zamanda "*kutsal*" bir görünüm kazanır. Dolayısıyla burası, derûnî anlamları ancak milletin öz-bilinçli evlâtları tarafından idrak edilebilecek mübârek ve yüce bir yerdir.⁸²⁸

Bu yer, Türk milleti söz konusu olduğunda genellikle Asya olarak kaydedilir. Burası Türklerin doğdukları, üzerinde hayatlarını idame ettikleri, akınlar yaptıkları, pek çok eser bıraktıkları ve dünyaya yayıldıkları ilk yer, ilk vatan diye bilinir. II. Meşrutiyet Dönemi ders kitabı yazarları da bu konuda hemfikirdirler. Dönemin ilk yıllarında, "*Türkler, Asya'nın ortalarında yaşar bir kavim idiler*"⁸²⁹ ifadesiyle basit bir biçimde Asya'nın orta kesimlerinin ilk Türk vatani olduğu vurgulanmıştır.

Süreç ilerledikçe ders kitaplarının Orta Asya'ya dair ayrıntıları artış göstermiştir. Bu ayrıntılarda dikkatleri çeken iki şey bulunuyordu. Birincisi, çizilen sınırlardı. Yazarlar, farklı bir anlatımla da olsa aşağı yukarı benzer sınır çizgileriyle geniş bir Türk vatani resmetmişlerdir. Genellikle "*Turân*" olarak adlandırıldığını vurguladıkları bu geniş coğrafyanın sınırlarını ise şu sözcüklerle dillendirmişlerdir:

Eski, pek eski dedelerimiz, Çin'in Şimâli'nden ta Horasan diyârına kadar Asya'nın yüce dağları arasındaki geniş ve ıssız yerlerde, Turân illerinde yaşamışlardır.⁸³⁰ Türkler Vustâ Asya'da otururlardı. (...) Türklerin vatani, Ural Nehri'nden Balhaş (Balkaş olmalı) Gölü'ne, Bahr-i Hazer'den Çin hudûduna, Sibiry'a'nın Cenûb eteklerinden Himâlaya Dağları'na kadar uzânub giderdi. Bu geniş memleketde muhtelif Türk

⁸²⁸ Smith, *Millî Kimlik*, s.25.

⁸²⁹ Ahmed Rasim, *Resimli Küçük Târih-i Osmânî*, s.5.

⁸³⁰ İhsan Şerif, *Târihde İlk Adım (İkinci Kısım)*, s.3.

kabileleri otururdu. Buraya Turân derlerdi.⁸³¹ Türkler, eski zamanlarda Asya Kıt'ası'nın orta yerlerinde, etrafı dağlar ve çöllerle çevrilmiş bozkırlarda otururlardı. Bahr-i Hazer'den Çin Denizi'ne, Sibirya'dan Himâlâya Dağları'na kadar olan yerler Türklerin vatanı idi. Buralara Turân denilir.⁸³²

İlk Türk vatanı, çizilen bu sınırlarla sadece sözcüklere değil; anlaşılmasını ve dolayısıyla zihinlerde yer edinmesini kolaylaştırmak üzere haritalara da konu olmuştur. Nitekim Harita 4'ün konusu *Türk illeri, Turân* coğrafyasıydı.

Harita-4:
"Türk İlleri"⁸³³

Turân, haritada ana hatlarıyla Sibirya, Çin, Hindistan, İran, Arabistan ve Anadolu'nun çevrelediği geniş bir coğrafyanın tam merkezine konumlandırılmış ve etrafındaki doğal doku göz ardı edilmeden görselleştirilmiştir. İlk Türk vatanına ilişkin ayrıntılarda göze çarpan ikinci şey ise bu geniş coğrafyanın özellikleriydi.

Burası geniş ve ıssız çölleri olan, mamur olmayan, dolayısıyla kimsenin arzularını celbetmeyen, yine kimsenin aman gideyim de buraları zabt edeyim demediği, haliyle yabancı milletlerin hücumlarından yahut istilalarından masun

⁸³¹ Ahmed Refik, *Küçüklere Târih Dersleri: Muhtasar Târih-i Umûmî*, (Devre-i Âliye-1. Sene), (3. Tab'ı), s.27.

⁸³² Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, *Târih Derslerinden-2: Küçük Mekteblilere Osmanlı Târihi*, (Devre-i Mutavassıta-1), s.2.

⁸³³ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, *Târih Derslerinden-4: Küçük Mekteblilere Umûmî Târih*, (Devre-i Âliye-1), s.23.

kalmış, barınmanın güç olduğu, yazların pek sıcak, kışların pek soğuk geçtiği⁸³⁴ ve yazın su bulmanın zor olduğu⁸³⁵ bir coğrafya olarak tanıtılmıştır. *Orta Asya'yı/Turân'ı* adeta hayatın idame ettirilmesine elverişsiz bir yer olarak gösteren böyle bir tanıtımın arkaplanında Türklerin bu coğrafyadan gerçekleştirdikleri göçleri mantıkî bir nedene bağlamak ve dolayısıyla yöneldiği coğrafyalarda kayda değer bir etki yaratan bu demografik hareketi haklılaştırmak gibi bir amacın yattığı söylenebilir.

Yapılan tanıtım, *Orta Asya'nın/Turân'ın* tamamen anılan şekilde tasvir edildiği anlamına gelmemektedir. Zira bu coğrafyayı yücelten anlatımlar da mevcuttu. Söz gelimi, üst satırlarda *Orta Asya/Turân* coğrafyasında yazın su bulmanın güçlüğüne dikkat çeken dönemin ders kitabı yazarlarından Ahmed Refik Bey, bir başka kitabında burayı "*çiçekli, çayırılık, güneşli bir ülke*"⁸³⁶ olarak tasvir etmiştir. Yine ders kitabı yazarlarından Köprülüzâde M. Fuad Bey ise "*ben Türk'üm.. Ulû, mukaddes bir kavmin oğluyum.. Milletim dünyanın en büyük bir milletidir. Mazisi şânlar, şerefle doludur. Biz, uzak illerden, Asya'dan geldik.. Mübârek bir kaynaktan taşar gibi her tarafa taşdık.*"⁸³⁷ ifadesinden açıkça anlaşıldığı üzere aynı coğrafyayı "*mübarek bir kaynak*" olarak nitelendirmiştir.

Ders kitaplarında Türklerin ilk vatanları olarak *Orta Asya/Turân* vurgusu devam ettirilmekle birlikte, geliştirilen Türk vatanı söyleminin bir diğer cephesini Anadolu teşkil etmiştir. Hatırlanacağı üzere, Anadolu'nun kadim medeniyetlerinden biri olan Hititlerin *Turânî* olduklarından bahsedilmiş ve bunun eldeki bulgular ışığında ancak bir olasılık arz ettiği vurgulanmıştı. Öte yandan, Anadolu'nun Selçuklulara ve müteakiben Osmanlılara ev sahipliği yaptığı, haliyle bir Türk vatanı olduğu II. Meşrutiyet Dönemi'nin ilk yıllarından itibaren dikkat çekilen bir nokta olmuştur. Selçuklular ve Osmanlılar üzerinden Anadolu'nun Türk vatanı oluşuna yapılan bu vurgu Balkan Savaşları'nı izleyen yıllarda belirginleşmiş; hatta dönemin

⁸³⁴ İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Osmani**, (Devre-i Mutavassita-1. Sene), s.5; İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-1. Sene), s.21; Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-4: Küçük Mekteblilere Umûmî Târih**, (Devre-i Âliye-1), s.22.

⁸³⁵ Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Muhtasar Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-1. Sene), (3. Tab'ı), s.27.

⁸³⁶ Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Yeni Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassita-1. Sene), (4. Tab'ı), s.3.

⁸³⁷ Köprülüzâde M. Fuad, **Küçük Mektebliye: Millî Kırâat-Medhal**, s.38.

son yıllarına doğru yeni bir tez ortaya atılarak Anadolu'nun aslında 3 bin yıllık kadim bir Türk vatani olduğu savunulmuştur. Merkezinde Hititlerin değil, Kumanların yer aldığı bu tezi gündeme getiren kişi, çocuklar için "*Millî Târih*" ve "*Millî Kırâat*" adlı ders kitaplarını kaleme almış olan Köprülüzâde M. Fuad Bey'dir. Bu teze göre, Asurlular döneminde Anadolu'da "*Kuman*" Türkleri bulunuyordu. Tezin ayrıntıları şöyleydi:

Bugünkü ma'lûmâtımıza göre mevcûdiyyetini bildiğimiz en eski Türk devleti Anadolu'daki Kumanlardır. Bunlar, "Birinci Tıglat Pileser"den (takrîben kabl-el-mîlâd 1118-1093) evvel Asûrî Devleti'ne harâc-güzâr olarak, fakat müstakill bir halde yaşıyorlardı. Etrâfdaki milletlere karşı zâlimâne bir siyâset ta'kîb eden Asûrî Devleti bunlarla harb ederek mağlûb etdiyse de Kumanlar, muayyen bir vergi vermek sâyesinde istiklâllerini muhâfaza etdiler. Lakin bundan hemân dört yüz sene sonra Asûrî hükümdârı "Sargon" bunları mağlûb etmiş ve memleketlerini Asûrî Devleti'nin bir vilâyeti haline sokarak istiklâllerini ellerinden almıştır.⁸³⁸

Anadolu'ya 3 bin yıl önce gelen ilk Türklerin "*Kumanlar*" olduğunu ve onlardan sonra 2 bin yıl kadar bu topraklara o nisbette kalabalık bir başka Türk kabilesinin gelmediğini belirten Köprülüzâde M. Fuad Bey, bin yıl kadar önce Müslüman olan Türklerden bazılarının Adana dolaylarına gelerek buraları Rumlardan aldıklarını, Adana ve Tarsus gibi şehirlerin bu sayede birer Türk vatani olduklarını ve ardından Selçukî Türkleri'nden bir kısmının sekiz yüz yıl önce Anadolu'ya gelip, bu eski anavatanı Bizans'ın elinden alıp imar ederek tam bir Türk vatani haline getirdiklerini savunmuştur.⁸³⁹ Bu tez, esasen Wilson Prensipleri'nin yayımlanmasını takip eden süreçte Rumların ve Ermenilerin Anadolu toprakları üzerinde hak iddia etmelerine karşı gelişen Türkçü refleksin bir ürünüydü. Nitekim yazarın "*bugün, Anadolu'da yaşayan milletlerin en kalabalığı, en kuvvetlisi ve en eskisi Türklerdir. Hiçbir yabancı milletin o topraklarda hakkı yoktur*"⁸⁴⁰ şeklindeki

⁸³⁸ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Âliye-1. Sene), s.24.

⁸³⁹ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), ss.6-7.

⁸⁴⁰ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), s.6. Köprülüzâde M. Fuad Bey adı geçen ders kitaplarında gündeme getirdiği bu tezi, daha önce bir gazetenin sütunlarında dikkatlere sunmuştur. Burada öncelikle Wilson Prensipleri'nin yayımlanmasının akabinde Anadolu'nun muhtelif kesimlerinin binlerce yıl önce Rumlara ve Ermenilere ait olduklarına dair türlü iddiaların ortaya atıldığına dikkat çekmiş ve Anadolu'nun aslında 3 bin yıllık bir Türk vatani olduğu konusunda bizzat Batılı büyük âlimlere ait olduğunu belirttiği ilgili tezi ele almıştır. Bu makale için bkz. Köprülüzâde M. Fuad, "Anadolu Ne Zaman ve Nasıl Türkleşti? Anadolu, Üç Bin Senelik Vatanımız!", **Zaman**, No:297, (31 Kânûn-ı Sâni 1335/31 Ocak 1919), s.2.

Türkleri pek çok açıdan yüceltici ve Anadolu'nun diğer sakinlerini "öteki"leştirici sözleri de bunu doğrulamaktaydı. Kaynaklar da Anadolu'daki *Kuman* varlığını milattan sonra 11. yüzyılı takip eden sürece tarihlendirmektedirler. Bu da haliyle söz konusu tezin mahiyetini açıklamaktadır.⁸⁴¹

---

⁸⁴¹ Bkz. Mehmet Bilgin, **Doğu Karadeniz: Tarih-Kültür-İnsan**, (Genişletilmiş 3. Baskı), Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul, 2010, ss.143-144,159-188; Nevzat Kösoğlu, **Türk Dünyası Târîhi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler**, (3. Baskı), Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul, 1997, s.31; Ahmet Gökbel, "Kıpçaklar ve Kumanlar", **Türkler**, C.2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.1290-1292,1294-1296,1299.

1.2.5. Dil Üzerinden Türklük Vurgusu

Bireylerin bir parçasını teşkil ettikleri millete aidiyetleriyle ilgili duygu, düşünce ve arzularını paylaşmalarında ve dolayısıyla millî bir bilinç kazanmalarında dil büyük bir önem arz etmektedir. Dil ortak bir duygu, düşünce ve davranış sistemi oluşturur. Bireyleri, ortak bir yoruma ve değerlendirmeye götürür. Bu özelliğiyle dil, milletin oluşumunda kayda değer bir rol üstlenmektedir. Diğer bir ifadeyle bir milletin var olmasında, acı-tatlı anılarla yoğrularak bir şahsiyet kazanmasında dilin payı pek büyüktür.⁸⁴²

Bu anlamda, Türk milletinin varoluşunda ve Türk kimliğinin inşasında Türkçenin önemli bir yeri olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Bunu, Türklüğe dair diğer konularda olduğu gibi Türk dili bağlamında da yeni nesillerin henüz eğitim hayatlarının başlangıcındayken bilinçlendirilmeye çalışılmalarında teşhis etmek mümkündür. Bu noktada ders kitapları yine önemli birer kaynak işlevi görmüşlerdir.

Söz gelimi, "*Türkler, lisânları i'tibâriyle "Ural-Altay" kavimleri denilen ırk zümresine dâhildir. Bu i'tibâr ile Finlandiyalılar, Macarlar, Moğollar, Mançular, Türklerle aynı ırktan sayılır. Bu zümre arasında nüfusça en çok olan ve en mühim mevki'i bulunan kavim, Türklerdir. Bu lisânlar arasında en evvel medenî bir lisân haline gelen de Türkçedir. Türkler, aded i'tibâriyle çokluk oldukları cihetle eskiden beri birbirinden çok uzak ve çok farklı yerlerde yaşadılar. Bundan dolayı muhtelif zamanlarda muhtelif isimler aldılar. Bugün bile Türkçe konuşanlara ta Adalar Denizi'nden Çin hudûdlarına ve El-Cezire'den Volga boylarına kadar tesâdüf edilir. Anadolu ve Rumeli ahâlisiyle Kafkas ve Azerbaycan halkının lehçesine Cenûb veya Garb Türkçesi, Türkistan halkının lehçesine Çağatayca veya Şark Türkçesi, Volga boyu Türkleri'nin lehçesine Tatarca veya Şimâl Türkçesi derler. Edebî lisân halini almış olan bu üç lehçeden başka, yalnız tekellüm lehçesi olarak birçok şu'bel(er)i daha vardır*"⁸⁴³ ifadeleriyle çocuklara Türkler ve Türkçe üzerinden önemli mesajlar verilmiştir.

Öncelikle Türk dilinin türediği kaynak ifşa edilmiş ve ardından Finlandiyalılar, Macarlar, Moğollar ve Mançular dil itibarıyla Türklerin akrabaları olarak

⁸⁴² Mehmed Niyazi, **Millet ve Türk Milliyetçiliği**, (4. Baskı), Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul, 2014, s.40.

⁸⁴³ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Âliye-1. Sene), ss.23-24.

tanıtılmışlardır. Bu milletler arasında Türkler "*nüfusça en çok olan ve en mühim mevki'i bulunan*" şeklinde yüceltilirken; "*en evvel medenî bir lisân haline gelen*" vurgusuyla Türkçe diğer dillere nazaran daha üstün bir dil olarak konumlandırılmıştır. Bununla birlikte, Türkler dünya üzerinde farklı yerlere yayılmış büyük bir millet; Türkçe ise "*ta Adalar Denizi'nden Çin hudûdlarına ve El-Cezire'den Volga boylarına kadar*" geniş bir coğrafyada konuşulan yaygın bir dil olarak nitelendirilmiştir. Son satırlardan da açıkça anlaşıldığı üzere farklı lehçeleri bağlamında edebî yönü de vurgulanan Türkçe, bu lehçelerle aynı zamanda geniş bir dil ailesi olarak takdim edilmiştir. Bu çerçevede Türklerin büyük bir millet, Türkçenin ise dünyanın dört bucağında konuşulan yaygın, medenî, edebî ve geniş kapsamlı bir dil olduğu anlatılarak çocuklara esasen milletleri ve dilleriyle gurur duymaları gerektiği mesajı verilmiştir.

Türkçeye dair özelliklerin ve Türklüğe ilişkin değerlerin gelecek nesillere aktarılması, onların yazılı bir hale getirilmesini gerekli kılmıştır. Nitekim ders kitaplarında Türkçenin yazılı kayıtları olarak Orhun Nehri kıyısında yer aldığı ifade edilen Kültigin kitabesi gösterilmiştir. Haklarında herhangi bir bilgi verilmeyen Orhun ve Uygur alfabelerinin kullanıldığı belirtilen⁸⁴⁴ kitabede eski Türk hakanı Kültigin'in yaptığı savaşların yazılı olduğu vurgulanmıştır. Kitabenin muhtevası konusunda yalnızca "*Türklüğü temelleştirmek için büyük ordular başında yirmi iki kere savaşa çıktım. Sonra kutluluk aradım. Sıra geldi, işim iyi gitdi. Ölmekte olan ulusu diriltdim. Çıplak oldu, giydirdim. Yoksul oldu, zengin etdim. Sayısı az olan ulusu arttırdım*"⁸⁴⁵ tümcesine yer verilmiştir.

Bu tümce ise yetişmekte olan nesillere daha önce de kısmen vurgulandığı üzere, Türklüğü sağlam temeller üzerinde inşa etmek için harcanan çabanın eskiliğini, bu uğurda pek çok savaşın yapıldığını, Türklerin yaşadıkları sıkıntıları ve nihai olarak bir Türk hakanının onları refaha kavuşturmak adına verdiği mücadeleyi anlatmaktaydı. Türklük uğruna dökülen terler özellikle dillendirilerek söz konusu nesillere onun kıymetini bilmek ve Türk milletini daima güçlü, varlıklı, zinde ve müreffeh tutmak gerektiği telkin edilmiştir.

⁸⁴⁴ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Âliye-1. Sene), s.28.

⁸⁴⁵ Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Muhtasar Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-1. Sene), (3. Tab'ı), s.30.

Türklerin tarihlerinin ilk dönemlerinden beri konuştukları, tarihsel süreç içerisinde değişen ve gelişen bir dil olarak Türkçe, aynı zamanda farklı dilleri etkilemiş ve yine farklı dillerin etkisi altında kalmıştır. Türklerin özellikle İslâm kültür coğrafyasına dâhil olmalarına paralel olarak Türkçenin etkisinde kaldığı başlıca diller Arapça ve Farsça olmuştur. Literatürde, bu dillerin etkisinin zamanla arttığı; hatta Türkçenin öz kimliğini yitirerek başkalaştığı savunulmuştur.⁸⁴⁶

Nitekim ders kitaplarında buna ilişkin küçük de olsa çocukları bilinçlendirici bir örnek tespit edilmiştir. Türkçeye nazaran Arapça ve Farsçanın daha fazla tercih edilişi, bir çocuğun hâlasına yazdığı cevap mektubu üzerinden gündeme taşınmıştır. Babasının çocuğuna bu mektupta kullandığı kelimeler için sarf ettiği aşağıdaki sözlerde açıkça görüldüğü üzere, zorunlu olmadığı sürece Türkçe kelimeler dururken tercihin Arapça ve Farsçadan yana yapılmasının hiç de makbul bir şey olmadığı savunulmuştur.

Şimdi bu oldu mu Nebil? Hâla'na karşı da böyle mi söyleyecekdin? Hiç böyle lâkırdı mı olur? Hele şu etrâfını çizdiğim kelimelere, cümlelere bak: (Çe çâre ki mûmâ-ileyh), (umûr zımnında), (olub), (dü-dest-i nâzikâne), (takbîl-i birle) ne sevimsiz, ne biçimsiz sözler! Şunu da iyi bil ki bir ma'nâyı ifâde edecek Türkçe, ama herkesin bildiği, kullandığı Türkçe bir kelime varken onu bırakub da Arabcasını, Acemcesini söylemek ve yazmak makbûl değildir. Bulunmazsa o başka. "*Satmak, iş, gitmek, görüşmek, gelmek, para*" kelimeleri dururken, "*fürûht, umûr, azîmet, mülâkât, vürûd, meblağ*" demekde bir ma'nâ, bir letâfet yokdur.⁸⁴⁷

Bu sözcüklerdeki Türkçe vurgusu, "*güzel Anadolu, Selçukîler zamanında tam bir Türk yurdu olmuşdu. Bizans'a aid meydânda hiçbir şey kalmamışdı. Anadolu'da, artık başdan başa Türkçe konuşuluyordu*"⁸⁴⁸ ifadesinde de mevcuttu. Türkçenin Selçukî Türkleri'yle birlikte Anadolu'da yaygın bir konuşma dili haline geldiğine ve haliyle bu coğrafyanın Türkleştigiine işaret eden bu ifadelerin yazarı, "*Anadolu Türkleri daha Selçukîler zamanından beri Türkçe olarak manzûm ve mensûr birtakım eserler yazmışlardı*"⁸⁴⁹ diyerek Türkçenin yine Selçukluların Anadolu'daki hâkimiyetleri esnasında aynı zamanda edebî bir dil olarak kullanıldığını

⁸⁴⁶ Şerafettin Turan, **Türk Kültür Tarihi: Türk Kültüründen Türkiye Kültürüne ve Evrenselliğe**, (2. Baskı), Bilgi Yayınevi, Ankara, 1994, ss.46, 50.

⁸⁴⁷ Reşâd, **Tarz-ı Nevîn Kırâat (İkinci Kısım)**, ss.57-58.

⁸⁴⁸ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), s.7.

⁸⁴⁹ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Âliye-2. Sene), s.23.

savunmuştur. Bu çerçevede öz dili önceleyen yazar, gerek Selçuklu bürokrasisinde gerekse de bilim ve edebiyat dilinde Arapça ve Farsçanın baskın nüfuzunu göz ardı ederek yahut görmezden gelerek bu yaklaşımını tahkîm etmiştir.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu takip eden süreçte de Türkçeye önem verildiği, pek çok şairin yetiştiği, edebiyat alanında büyük bir ilerleme kaydedildiği ve unutulmaz eserler kaleme alındığı savunulmuştur.⁸⁵⁰ Hatta Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın, "*milletin bilgisini arttırmak için Arabcadan, Acemceden güzel kitâbları Türkçeye terceme etdirdi. Milletin fikrini açmaya çalışanları teşvik etdi*"⁸⁵¹ sözlerinden de açıkça anlaşıldığı üzere Türkçeye önemli eserler kazandırdığı ve halkı bilinçli kılmak adına çaba gösterenleri teşvik ettiği vurgulanmıştır.

Ders kitaplarındaki Türkçe vurgusu, özellikle *Kanûn-ı Esâsî*'nin devletin *resmî dilinin Türkçe olduğunu*⁸⁵² açıklayan ve mebus seçilebilmek için *Türkçe okuma-yazma bilmeyi*⁸⁵³ önemli koşullardan biri olarak saptayan maddeleri, hatta belediye meclislerine üye olabilmek için aralarında *Türkçe bilmenin*⁸⁵⁴ de zorunlu olarak yer aldığı ilgili koşullar dillendirilerek perçinlenmeye çalışılmıştır. Bütün bunlar, daha önce de işaret edildiği gibi esasen bürokratik iletişimi kolay kılmanın bir gereği idi. Bununla birlikte, kozmopolit bir imparatorlukta konuşulan diğer dillere nazaran Türkçenin öncelenmesi, Türklüğe atfetilen önemin bir göstergesi olarak da kabul edilebilir.

⁸⁵⁰ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Âliye-2. Sene), s.23.

⁸⁵¹ Ahmed Refik, **Küçüklerle Târih Dersleri: Târih Okuyorum**, s.73.

⁸⁵² Selanikli Fâik, **a.g.e.**, ss.18-19.

⁸⁵³ Doktor Hâzık, **a.g.e.**, s.40; Nazım, **Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Diniyye, Târihiyye, Sıhhiyye ve Medeniyye**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sınıf), Hilâl Matbaası, İstanbul, 1337, s.58.

⁸⁵⁴ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sınıf), s.103.

1.2.6. Türkler ve Din

Milletin oluşumunu inceleyenlerin üzerinde önemle durdukları kimliğin inşasında, buraya kadar irdelenen diğer unsurlar gibi dinin de etkili bir işlev gördüğü kaydedilmiştir. Nitekim din, millet olmanın kapsamlı bir zemini ve büyük bir garantörü olarak telakki edilmiştir.⁸⁵⁵ Milleti "*dilce, dince, ahlâkça ve güzellik duygusu bakımından müşterek olan; yani aynı terbiyeyi almış fertlerden mürekkep bulunan bir topluluk*" olarak tanımlayan Ziya Gökalp de bir bireyin diğer bireylerle birlikte hayatını sürdürme isteğinin temelinde yatan unsurlardan birinin ortak din olduğunu belirtmiştir.⁸⁵⁶

Bu anlamda din, bireylerde millet olma bilincine hayat veren ve onu güçlendiren temel dinamiklerden biri olmaktadır. Dolayısıyla hemen her milletin hayatında farklı düzeylerde ve şekillerde dinin bir yeri olduğu muhakkaktır. Bu konuda diğer milletler gibi Türklerin de önemli bir örnek teşkil ettikleri söylenebilir. Öyle ki tarihlerinin ilk zamanlarından itibaren Türk milletinin hayatında din çeşitlilik arz etmekle birlikte yerini hep korumuştur. Ders kitapları Türklerin ilk dinî hayatları, İslâmiyet'e geçişleri ve bunun cereyan ediş şekli, bu yeni dinin Türkler üzerindeki etkisi ve Batı'da ortaya atılan iddialara cevap verircesine Türklerin İslâmiyet'e hizmetleri gibi konularda küçük okurlarını ayrıntılı olmamakla birlikte bilinçli kılacak düzeyde bir içerik sunmuşlardır.

Ders kitaplarında Türklerin başlangıçta *demir, toprak, ağaç, ateş ve su* gibi beş kuvvete inandıkları ve bunların içerisinde özellikle *demire* büyük bir saygı gösterdikleri ifade edilmiştir. Ne var ki Türklerin bu inançlarının sabit kalmadığı ve zamanla yaşanan değişim sonucunda "*gök*" ile "*yer*"den ibaret bir Allah'ı tanımaya başlayarak ona "*Tingri-Tanrı*" adını verdikleri vurgulanmıştır.⁸⁵⁷

Bununla birlikte, Türklerden bazılarının özellikle yabancı millet ve medeniyetlerle temasları sonrasında İran, Hint ve Çin dinleri ile Nasturi Hıristiyanlığı'nı kabul ettikleri belirtilmiş, ancak bu dinlerden hiçbirinin Türkler

⁸⁵⁵ Mehmed Niyazi, **a.g.e.**, ss.44-45.

⁸⁵⁶ Gökalp, **a.g.e.**, s.22.

⁸⁵⁷ Ahmed Refik, **Küçüklerle Târih Dersleri: Muhtasar Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-1. Sene), (3. Tab'ı), s.29; Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-2: Küçük Mekteblilere Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-1), s.3.

arasında yaygınlık kazanmadığı savunulmuştur.⁸⁵⁸ Bu savunuyla bir anlamda küçük bir azınlığın dışında Türklerin çoğunlukla yabancı millet ve medeniyetlerin içerisinde erimedikleri ve dolayısıyla millî benliklerini korudukları anlatılmak istenmektedir.

Daha da önemlisi Türklerin tarihlerinin başlangıcından itibaren çeşitli dinleri kabul ettiklerini ifade eden yazarlar, bu dinlerin zamanla değiştiklerini veyahut yerlerini başka dinî inançlara terk ettiklerini özellikle vurgulayarak çoğunluğunun tam anlamıyla özümsemediklerine ve dolayısıyla geçici olduklarına işaret etmişlerdir. Türklerin nihai olarak kendi millî benliklerine uygun buldukları ve zamanla büyük kitleler halinde kabul ettikleri belirtilen din ise İslâmiyet olmuştur. Asya'nın açık ve hür yaylalarında yetiştikleri söylenen Türklerin İslâmiyet'i "*kuvvetli, fa'âl, âdil olmağı, hakkâniyeti sevmeyi, kadına hürmet etmeyi, başkalarının hukûkuna riâyet eylemeyi*"⁸⁵⁹ emretmesi nedeniyle kendilerine "*en muvâfik bir din*" olarak gördükleri ve böylece "*daha hicretin birinci asrında Müslümanlığı kabule*"⁸⁶⁰ başladıkları vurgulanmıştır. İslâmiyet'in emirleri ile Türkleri Türk yapan değerlerin, Türk mizacının birbirleriyle uyumlu oldukları ve dolayısıyla Türklerin (kim oldukları belirtilmeyen) başkaları gibi bu yeni dini kılıç kuvvetiyle yahut zoraki değil; "*kendi ruhlarından kopub gelen bir arzu(y)la*"⁸⁶¹ kabul ettikleri savunulmuştur.

Düşmanlar hakkında dahi insanca muamelede bulunmayı emreden, hak, adalet, eşitlik, kardeşlik, merhamet ve doğruluk dini olarak nitelendirilen İslâmiyet, övgü dolu cümlelerle yüceltildiği gibi "*kırk yaşında iken Allah-ı Âzim-üş-Şân tarafından vahiy ve nübüvvetle teşrîf olundu*"ğu belirtilen bu dinin peygamberi Hz. Muhammed ise "*Nebî-i Zî-şânımız*", "*Peygamberimiz Efendimiz*", "*Hazret-i Muhammed Efendimiz*", "*Hazret-i Fahr-ı Kâinat Efendimiz*" gibi dinsel aidiyet bildiren sıfatlarla anılmış; kendisi "*doğruluğu, safveti, güzîde evsâfi ile herkesin sevgisini*" kazanmış ve dolayısıyla "*emin lakabını*" almış ideal bir kişilik olarak gösterilmiştir.⁸⁶² Müslümanlığın hükümlerinin yazılı olduğu ve Hz. Muhammed'e ayet ayet indirildiği

⁸⁵⁸ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Âliye-1. Sene), s.28.

⁸⁵⁹ Mehmed Âsım & Ahmed Cevad, **Anadolu Yavrusunun Kitâbı (İkinci Kitâb): Kırâat ve Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Evvelî-2. Sene), s.63.

⁸⁶⁰ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-2: Küçük Mektebilere Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-1), s.3.

⁸⁶¹ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Âliye-1. Sene), s.77.

⁸⁶² İhsan Şerif, **Çocuklara Târih Dersleri**, y.y., Dersâadet, 1331, ss.3-4; Ahmed Refik, **Küçüklerle Târih Dersleri: Muhtasar Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-1. Sene), (3. Tab'ı), s.67; İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-1. Sene), s.47.

belirtilen Kur'ân-ı Kerim ise "*Kur'ân-ı Âzim-üş-Şân*", "*bütün Müslümanların bir kitâbı*", "*ümmetin dinî, şer'î, ahlâkî, siyâsî bütün işlerini görmek için yegâne düstûr*" olarak yüceltilmiştir.⁸⁶³ Hz. Muhammed'den sonra Müslümanlara öncülük eden dört halifeden Hz. Ebubekir "*Peygamber Efendimiz'in en vefâdâr yârı*", "*Hazret-i siddîk*" ve "*İslâm olduktan sonra tekmîl servetini düşman elinde esir bulunan din kardeşlerini kurtarmak için fedâ*" eden, Hz. Ömer "*ehl-i İslâm'ın en büyük, en âdil halifesi*", "*büyük, küçük, zengin, fakir kim olursa olsun hakdan, hakikatden kat'iyyen ayrılma(yan)*" ve "*Beyt-ül Mâl'dan ancak bir ekmeğini tedârik edecek kadar para*" alan/kanâatkâr, Hz. Osman "*halîm, kerim, âlî-cenâb bir zât*", "*zî-n-nûreyn/iki nur sahibi*" ve "*malını, canını ümmet-i Muhammed'in saâdeti ve selâmeti uğruna fedâ*" eden, Hz. Ali "*pek kuvvetli ve seçî*" ve "*gâyet güzel, hakimâne sözler söyle(yen)*" şeklindeki övgü sözcükleriyle örnek birer kişilik olarak takdim edilmişlerdir.⁸⁶⁴

"*Bunlar milletin re'y ve intihâbıyla halife olmuşlardır*" denilerek "*Hülefâ-yı Râşidîn*" Dönemi meşrûtî düzene uygun, ideal bir dönem olarak nitelendirilmiştir. Keza bu dönemde esasen meşrûtî düzenin özünde yer alan adalet ve eşitlik ilkelerinin yerleştiği ve memleket meselelerinin "*müşâvere*" yahut "*istişâre*" yoluyla çözüme kavuşturulduğu vurgulanmıştır. "*Halifelerin bu adaletini görenler İslâmiyyet'e candan atıldılar, Müslümanlık yıldırım hızıyla ilerledi*" denilerek ilk İslâm halifelerinin adaletli yönetimleri sayesinde içinde Türklerin de hayatlarını idame ettikleri yerlerin bulunduğu geniş bir coğrafyanın İslâmiyet'le tanıştığı, dolayısıyla yeni dine inananların hızla arttığı vurgulanmıştır.⁸⁶⁵

Benzer bir yaklaşım, diğer birçok İslâm büyüklerine ve kumandanlarına ilişkin anlatılarda da sergilenmiştir. Söz gelimi, Hz. Hasan ve Hüseyin "*bütün Müslümanların göz bebeği*", Hz. Hamza "*kuvvetiyle, secâatiyle meşhûr*", Hz. Halid Bin Ebâ Eyyüb El-Ensârî "*Hazret-i Peygamber'in bulunduğu muhârebelerde hem sancâğ-ı şerîfi taşı(yan) hem de Efendimizin mübârek vücûdunu muhâfaza için etrâfda pervâne gibi dolaş(an)*", Sa'd İbn-i Ebî Vakkâs "*ok atmakta, nişân almakda*

⁸⁶³ Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Muhtasar Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-1. Sene), (3. Tab'ı), ss.69,71.

⁸⁶⁴ İhsan Şerif, **Çocuklara Târih Dersleri**, (Devre-i Evvelî-2. Sene), (2. Tab'ı), Kanâat Kütübhanesi ve Matbaası, Dâr-ül-Hilâfet-ül Aliyye, 1334, ss.3-7.

⁸⁶⁵ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-4: Küçük Mekteblilere Umûmî Târih**, (Devre-i Âliye-1), ss.64,74; Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Muhtasar Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-1. Sene), (3. Tab'ı), s.70.

bir nazîrleri" olmayan, Ebû Ubeyde Bin El-Cerrâh "*merhametli, adaletli ve kanâatkâr*", Hz. Halid Bin Velid kendi devrinde "*muhârebe ilmini bilenlerin en birincisi*" ve "*yiğitliği, bilgisi dillerde gezmiş (biri)*" gibi ifadeleri kullanmak suretiyle övgüyle tanıtılmışlardır.⁸⁶⁶

Ne var ki Hz. Muhammed, dört halife ile anılan diğer İslâm büyükleri ve kumandanları için kurulan bu övgü dolu cümleler, "*Hülefâ-yı Râşidîn*" Dönemi'ni takip eden Emeviler Dönemi için bazı istisnalar dışında tekrarlanmamıştır. Ömer Bin Abdülaziz, Musa Bin Nusayr, Tarık Bin Ziyâd gibi bazı isimler dışında Emeviler Dönemi genel olarak eleştiri oklarının hedefi olmuştur. Nitekim "*Emevilerin zâlim idâresi Türklerin çabuk İslâmlaşmasına mâni' oldu*"⁸⁶⁷ ifadesinin de anlattığı gibi Emevilerin kötü yönetimleri Türklerin hızla İslâmlaşmalarının önündeki engellerden biri olarak nitelendirilmiştir. Türklerin İslâmiyet'e girişlerinin ivme kazanmasında asıl dönüm noktası olarak Maverâünnehir bölgesini ele geçirme girişimlerinde bulunan Çinliler ile Ebû Müslim'in gönderdiği ordu arasında cereyan eden savaşta (h.133 (750/751) yılında meydana geldiği ifade edilen savaşın *Talas Savaşı* olduğu belirtilmemiştir) Çin ordusunda buldukları belirtilen *Karluk Türkleri*'nin isyan etmesi sonucunda İslâm birliklerinin başarılı olmaları gösterilmiştir. Böylece Maverâünnehir bölgesinin kesin olarak İslâmiyet dairesine girdiği, Samaniler zamanında yeni dinin Taşkent'e, Seyhun Nehri'nin kuzeyine dek yayıldığı dikkatlere sunulmuştur. Aynı süreçte Bağdat'ta Türklerden hassa âlâyaları teşkil ettikleri vurgulanan Abbasilerin keza çeşitli yollara başvurarak onları İslâmlaştırmaya çalıştıklarından söz edilmiştir. Bütün bunların sonucunda h.350 (961/962) yılında 200 bin çadır halktan meydana geldiği belirtilen *Karluk Türkleri*'nin reisleriyle birlikte İslâmiyet'i kabul ettikleri ileri sürülmüştür.⁸⁶⁸

Türkler arasında böylece yaygınlaşmaya başlayan İslâmiyet'in onlara önemli katkılarda bulunduğu düşünülmekteydi. "*Müslümanlık, Türklerin zekâsını meydâna çıkardı. Türk zekâsı, Müslümanlık sayesinde ma'rifetler gösterdi*"⁸⁶⁹ tümcesinin özetlediği gibi İslâmiyet'in Türklerin mevcut kabiliyetlerini gün ışığına çıkardığına ve bu sayede Türk milletinin önemli işler başardıklarına dikkat çekilmiştir. Hatta

⁸⁶⁶ İhsan Şerif, **Çocuklara Târih Dersleri**, (Devre-i Evvelî-2. Sene), (2. Tab'ı), ss.8-13.

⁸⁶⁷ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Âliye-1. Sene), s.77.

⁸⁶⁸ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Âliye-1. Sene), s.77.

⁸⁶⁹ Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Târih Okuyorum**, s.29.

İslâmiyet'in Türkler arasında yayılması, onlar için yeni bir dönemin başlangıcı addedilmiştir.⁸⁷⁰ İslâmiyet'in Türklere yaptığı katkılar gibi Türklerin de yeni dinlerine önemli hizmetlerde buldukları dillendirilerek bir bakıma 19. yüzyılın sonlarında Batı'da ileri sürülen "*İslâm medeniyeti Arapların eseridir. Türkler, Arap medeniyetinin merkezlerini mahvetmişler ve hâkimiyetleri ile Arapları kalkınma imkânlarından mahrum bırakmışlardır*"⁸⁷¹ şeklindeki iddialar çürütülmeye çalışılmıştır. Söz gelimi Abbasilerin ele alındığı satırlarda, "(...) 50.000 kişilik bir Türk ordusu teşkil etdiler. Türkler birçok zaman Abbasilerin ve dolayısıyla İslâmiyyet'in müdâfi'i olmuşlardır"⁸⁷² denilerek Türklerin büyük bir askerî güç olarak Abbasilerin ve haliyle İslâmiyet'in hizmetine girdikleri, onları müdafaa etmek gibi önemli bir vazifeyi üstlendikleri savunulmuştur. Keza Karahaniler (Karahanlılar) kastedilerek kurulan şu cümlede dahi Türklerin gerek İslâmiyet'in soydaşları arasında yerleşmesinde gerekse de İslâm medeniyetine hizmet noktasında emek harcadıklarına dikkat çekilmiştir:

Semer kand'da, Kaşgar'da hükümet süren bu Türk hükümdârları bir buçuk asır kadar icrâ-yı saltanat ederek Türkler arasında İslâmiyyet'in yerleşmesine çalışmışlar, hatta henüz İslâm olmayan "Uygur" Türkleri'yle birçok harblerde bulunmuşlardır. Bunlardan "Kadir Hân" Hoten kıt'asını zabt etmişti. Bunların İslâm medeniyetine de epey hizmetleri vardır.⁸⁷³

Bu satırlardaki İslâmiyet'in yayıcısı ve İslâm medeniyetinin hizmetkârı Türk vurgusu, Selçukluların Anadolu coğrafyasında verdikleri mücadelelere ilişkin pasajlarda da mevcuttu. Bu konuda *Malazgirt Savaşı*'nın önemli bir yere sahip olduğu açıktır. Nitekim bu araştırmanın "*Asker, Büyük ve Güçlü Bir Millet Olarak Türkler*" kodu altında da işlendiği gibi Rumların/Bizans'ın "*dağlar, sahrâlar almaz*" denilerek yere göğe sığdırılmayan iki yüz bin kişilik ordusu karşısında Sultan Alparslan'ın Cuma günü birlikte namaz kıldığı, ağlayarak dua ettiği, inançlı ve her an "*şehit*" olmaya hazır ve nazır oldukları özellikle vurgulanan on beş bin askeriyle

⁸⁷⁰ Köprülüzâde M. Fuad Bey bu konuda "*esâsen bu sıralarda İslâm dini Türkler arasında yayılmağa başlamış, Türklerin "Kurûn-ı Evveli"si addedebileceğimiz devr-i câhiliyyet kapanarak, İslâmiyyet Devri başlamışdı*" şeklinde bir yorum yapmıştır. Bkz.Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Âliye-1. Sene), s.27.

⁸⁷¹ Karal, **Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)**, (2. Baskı), C. VIII, s.552.

⁸⁷² Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-4: Küçük Mekteblilere Umûmî Târih**, (Devre-i Âliye-1), s.66.

⁸⁷³ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Âliye-1. Sene), s.78.

birlikte verdiği mücadele; dinî ve millî, hatta savaş esnasında çıkararak tozu toprağı birbirine kattığı ve düşmanı zor durumunda bıraktığı öne sürülen şiddetli rüzgâr da hesaba katıldığında adeta mucizevî denilebilecek bir arka plan eşliğinde sunulmuştur.

Malazgirt'te her şey bitmiş değildi. Selçukluların bu savaştan sonra da Bizans ile Anadolu coğrafyasında yeni bir güç olarak beliren "*Ehl-i Salîb*"e karşı mücadele ettikleri belirtilmiş, İslâmiyet'e büyük hizmetlerde buldukları savunulmuştur:

Melikşâh, Selçûkî ailesinden Süleyman'ı Kızılırmak'ın ötesindeki memleketleri zabta me'mûr etdi. O da Bizans ordularını mağlûb ve yerli ahâlinin can ve malını himâye ederek az zamanda Marmara kıyılarına kadar geldi. İbtidâ' İznik ve sonra Konya pâ-yı tahtları oldu. Süleyman'ın oğlu Kılıç Arslan Bizanslılarla ve Ehl-i Salîb ile birçok muhârebeler etmiş, İslâmiyet'e büyük hizmetlerde bulunmuştur.⁸⁷⁴

Bu çerçevede Anadolu'da hâkimiyetlerini tesis ettikleri ve burayı baştanbaşa Türkleştirdikleri ifade edilen Selçukluların, daha önce de işaret edildiği üzere Bizans'ın ve "*Ehl-i Salîb*"in tahrip ettikleri bu coğrafyayı şehirler, hânlar, kervansaraylar, köprüler ve hastahanelerin yanı sıra cami ve medrese gibi mabetlerle donattıkları ihmal edilmeden dile getirilmiştir. Selçukluların bu girişimleri, Türklerin İslâmiyet'e hizmetlerini göstermesi bakımından oldukça anlamlıydı. Yazarlar, aynı hizmetin Osmanlıların hâkimiyet yıllarında da devam ettirildiği konusunda fikir birliği içerisindeydiler.⁸⁷⁵ Genelde dinin ve özelde İslâmiyet'in Türklerin hayatlarındaki yerini ve önemini gösteren bütün bu bulguların, aynı zamanda II. Meşrutiyet Dönemi'nde tartışılan, ancak yükselişi çok daha sonraki tarihlerde gerçekleşmiş olan Türk-İslâm kimliğinin ders kitaplarındaki küçük bir yansıması olduğu özellikle belirtilmelidir.

⁸⁷⁴ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Âliye-1. Sene), s.79.

⁸⁷⁵ Ahmed Rasim, **Resimli ve Haritalı Küçük Târih-i Osmânî**, ss.13-14; İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Osmânî**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), s.76; İhsan Şerif, **Târihde İlk Adım (İkinci Kısım)**, s.23; Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Târih Okuyorum**, s.59; Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-2: Küçük Mekteblilere Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-1), s.8.

2. "Onlar" ya da "Öteki" Anlatısı

Bu tema ile çocuklarda inşa edilmek istenen "biz" bilincinin tahkîmi noktasında önem arz eden "onlar/öteki" anlatısına odaklanılmıştır. Bu anlatı ve arka planı, her biri ayrı ayrı kodlardan hareketle oluşturulmuş olan üç kategori üzerinden irdelenmiştir. Bu kategoriler "*İslâmî Köken*", "*Osmanlı Geçmişi*" ve "*Düşman Ötekiler*" şeklindedir.

2.1. İslâmî Köken

Bu kategori, İslâmiyet öncesi dönemi göz ardı etmeksizin sırasıyla Hz. Muhammed, İslâmiyet'in doğuşu, hicret, dört halife, önde gelen diğer pek çok İslâm büyükleri ve kumandanları, Emeviler, Abbasiler, Endülüs Emevileri konularını kapsamakta ve bunların anlatımında benimsenen yaklaşımlara eğilmektedir. Yazarlar, yukarıda ayrıntılandırıldığı üzere bu konulardan bazılarının anlatımında önemli ölçüde olumlu, yüceltici bir yaklaşım sergilemişlerdir. Bununla birlikte, bazı konular da olumsuz anlatımların hedefi olmuşlardır. Nitekim bunlara ilişkin olmak üzere ders kitaplarından elde edilen veriler analiz edilerek kısaca "*Aktörler, Âdetler ve Olaylar*" şeklinde kodlanmıştır.

2.1.1. Aktörler, Âdetler ve Olaylar

Hız. Nuh'un oğlu Sam'ın soyundan türeyen, tek bir ırka mensup oldukları için aralarında sıkı bir bağ bulunan, medenî, "*şi'r, nutuk söylemek, ilm-i nücûm ve ilm-i tıbb*" gibi çeşitli ilim ve fenlere ilgili, özellikle şiire yaratılış itibarıyla kabiliyetli⁸⁷⁶, hayatlarını hür bir şekilde sürdürmeyi seven, mağrur, cesur, doğuştan zeki ve hassas, misafirperver, aralarında muktedir şair ve hatiplerin yetiştiği, şerefliliğe ve asilata önem veren⁸⁷⁷, keskin zekâlı, yiğit ve mert⁸⁷⁸, Yemen'de "*Benî Himyer*" Devleti'ni kurarak, merkezi Me'rib ve San'a olmak üzere önemli bir medeniyet vücuda getiren ve şehirler kuran, Şam'da "*Gassânîler*", İran sınırlarında "*Hireliler*" Devleti'ni kurup

⁸⁷⁶ Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Muhtasar Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-1. Sene), (3. Tab'i), s.65.

⁸⁷⁷ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-4: Küçük Mekteblilere Umûmî Târih**, (Devre-i Âliye-1), s.62.

⁸⁷⁸ İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-1. Sene), s.47.

Doğu Roma ve İran medeniyetlerinden faydalanan⁸⁷⁹ bir kavim olarak tanıtılan ve övülen İslâmiyet öncesi Arapları bazı konularda olumsuzlanmışlardır.

Öncelikle Arapların İslâmiyet öncesi dönemleri yukarıdaki olumlu değerlendirmelerle tam bir tezat oluşturacak şekilde "*Cahiliye Devri*" olarak adlandırılmıştır. Geniş çöllerde serbest, iptidai/ilkel bir hayat sürdürdükleri belirtilen Cahiliye Devri Arapları, varlıklarını birbirlerine düşman kabileler halinde devam ettiren, kan davası güden ve kız çocuklarını öldüren bir kavim olarak tarif edilmişlerdir.⁸⁸⁰ Cahiliye Devri'nde kız çocuklarının yüzleştikleri vurgulanan, ancak yaygınlık derecesi bildirilmeyen diri diri gömülme hadisesi, "*bugün böyle çirkin hâller var mıdır? Ve olabilir mi?*"⁸⁸¹ ifadesiyle içinde bulunulan zaman diliminde görülmeyen, hatta olabilirliği dahi tartışma konusu edilmeyecek "*çirkin*" bir hal olarak nitelendirilmiş ve kız çocuklarına karşı güdülen bu cinsiyet ayrımcılığı kınanmıştır.

Daha önce de altı çizildiği üzere, Asya'nın açık ve hür yaylalarında yetiştikleri belirtilen Türklerin İslâmiyet'i kendilerine "*en muvâfık bir din*" olarak görmeleri "*çünkü İslâmiyyet de kuvvetli, fa'âl, âdil olmağı, hakkâniyyeti sevmeyi, kadına hürmet etmeyi, başkalarının hukûkuna riâyet eylemeyi emreder*"⁸⁸² şeklindeki bir nedene dayandırılmıştır. Bu neden üzerinden İslâmiyet'in emirlerinden bir tanesinin "*kadına hürmet etmek*" olduğu gündeme taşınarak örtük de olsa yeni dinde Câhiliye Devri'nde görülen kız çocuklarını diri diri gömmek gibi "*çirkin*" hallerin yeri olmadığı ve dolayısıyla kız çocuklarının da diğerleri gibi sevgiye layık varlıklar olduğu mesajı verilmiştir.

Bu neden üzerinden aynı zamanda cahiliye Arapları'nın cinsiyetler arasında ayırım gözeterek kız çocuklarını ölüme terk ettikleri bir zaman diliminde Türklerin esasen kadınlara hürmet eden, kötü davranmayan bir millet olduğuna işaret edilmiş ve cahiliye Arapları karşısında Türkler yüceltilmiştir. "*Peygamberimizin zamanına kadar Arablar pek câhildi, her dürlü fenâlığı yaparlar ve kendi yaptıkları putlara*

⁸⁷⁹ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Âliye-1. Sene), s.61.

⁸⁸⁰ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Âliye-1. Sene), s.61.

⁸⁸¹ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Âliye-1. Sene), s.40.

⁸⁸² Mehmed Âsım & Ahmed Cevad, **Anadolu Yavrusunun Kitâbı (İkinci Kitâb): Kırâat ve Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Evvelî-2. Sene), s.63.

taparlardı"⁸⁸³ denilerek söz konusu Araplar "*cahil olmak*", "*her türlü kötülüğü yapmak*" ve "*putlara tapmak*" gibi birtakım olumsuz fiillerin faileri olarak gösterilmişlerdir. Yumuşak huylu olmayı ve tevekkülü emreden Hıristiyanlığın, ateşin ve sert tabiatları nedeniyle aralarında rağbet görmediği ileri sürülen Arapların aslında pek eski zamanlardan beri Allah'ın varlığına ve birliğine inandıkları savunularak İslâmiyet öncesi ile sonrası arasında inanç temelinde bir tür devamlılık tesis edilmeye çalışılmış; fakat putperestlikleri göz ardı edilmemiştir. Bu inanç şeklinin Araplar arasında bir âdet halini aldığı ve bundan ötürü din değiştirmeyi ayıp saydıkları vurgulanmıştır. Onların İslâmiyet'e geçişlerinin önündeki önemli engellerden biri olduğu belirtilen bu âdetin, ona bağlı kalarak din değiştirmeyi ayıp addeden bazı Kureyş büyüklerini/ileri gelenlerini Müslüman olanlara düşman kılacak, onlarla kız alıp vermeyi ve her türlü alış-verişi kesecek, hatta Hz. Peygamber'i öldürmeye dahi sevk edecek kadar⁸⁸⁴ kökleştiği ima edilmiştir.

Putlara tapmayı sürdürerek İslâmiyet'i kabul etmekte direniş gösterenler "*müşrik*" olarak adlandırılmış ve Müslüman olanlar karşısında "*onlar/öteki*" olarak konumlandırılmışlardır. Bu bağlamda Ebû Süfyân ve karısı Hind, Vahşi, Ebû Cehil ve Ebû Lehep adı zikredilenlerin başında gelmekteydiler. Ebû Süfyân "*Hz. Peygamber'in düşmanı*", "*müşriklerin ulusu*" yahut "*müşriklerin rüesâsından*" gibi ifadelerle Müslüman olanların baş muhaliflerinden biri olarak takdim edilmiştir. Karısı Hind ise Vahşi adlı Habeşli bir kölenin şehit ettiği Hz. Hamza'nın ciğerini "*canavarlar gibi*" yediği/ağzında çiğnediği belirtilerek acımasız ve insanlık dışı bir kadın şeklinde resmedilmiştir.⁸⁸⁵ Ebû Cehil, "*hâin*"⁸⁸⁶ ve aynı zamanda "*müşriklerin reisi/mell'ün*"⁸⁸⁷ olarak nitelendirilirken; Ebû Lehep adı geçen diğerleriyle birlikte "*Hazret-i Peygamber'e ve Müslümanlara büyük düşmanlık göstermekde*"⁸⁸⁸ olanlardan biri şeklinde tanıtılmıştır.

⁸⁸³ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-1: Küçük Mekteblilere İslâm Büyükleri**, (Devre-i Evvelî-2), s.6.

⁸⁸⁴ İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-1. Sene), ss.47-48; Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-4: Küçük Mekteblilere Umûmî Târih**, (Devre-i Âliye-1), ss.62-63.

⁸⁸⁵ Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Târih Okuyorum**, s.14; İhsan Şerif, **Târihde İlk Adım (Birinci Kısım)**, ss.19-20; İhsan Şerif, **Çocuklara Târih Dersleri**, s.13.

⁸⁸⁶ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-4: Küçük Mekteblilere Umûmî Târih**, (Devre-i Âliye-1), s.64.

⁸⁸⁷ İhsan Şerif, **Târihde İlk Adım (Birinci Kısım)**, s.19.

⁸⁸⁸ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Âliye-1. Sene), s.63.

Ders kitapları, hicretten sonra "*müşrik*"lere karşı verilen mücadelenin kutsal bir savaşa/cihada dönüştüğüne dair kısa bir anlatı ihtiva etmekteydiler. Bu süreçte cereyan ettiği ifade edilen savaşlar, sadece birkaç satırla özetlenen Bedir, Uhud, Hendek, Hayber kalesinin zabtı, Mekke'nin fethi/zabtı ve Huneyn'di. Bedir Savaşı'nda Müslümanların "*galip*" geldiği ve "*müşrik*"lerden Ebû Cehil'in "*telef*" olduğu belirtilmiştir. "*Müşrik*"lerin savaş ölüleri bu çerçevede "*telef*" vb. sözcüklerle olumsuzlanıp "*öteki*"leştirilirken, Uhud Savaşı'nda Vahşi isimli Habeşli bir kölenin sırtından vurarak öldürdüğü belirtilen Hz. Hamza örneğinde olduğu gibi Müslüman olanlardan öldürülenler ise "*şehit*" sözcüğü ile yüceltilmiştir. Uhud Savaşı'nın, "*Müslümanlar emr-i nebevîye riâyet etmediklerinden*" mağlubiyetle sonuçlandığı kaydedilmiş ve Hz. Peygamber'in verdiği emirlere itaat etmenin önemine yahut bunlara itaatsizliğin yol açtığı elim sonuçlara işaret edilmiştir. Bununla birlikte, Sa'd İbn-i Ebî Vakkâs ve Ebû Ubeyde Bin El-Cerrâh gibi İslâm kumandanlarının bu savaşta gösterdikleri vurgulanan fedâkârlık ve yararlılıklar Hz. Peygamber'in iltifatına mazhar olmuş örnek birer davranış olarak takdim edilmiştir. Hendek Savaşı, Müslümanlara karşı "*müşrik*"lerin "*başarısız*" oldukları bir diğer an olarak sunulurken; Hayber kalesinin zabtı, herhangi bir ayrıntıya girilmeden basitçe "*Yahudilerden zabt olundu*" sözcükleriyle geçiştirilmiştir. Bütün bu savaşlar içerisinde İslâmiyet'in yaygınlaşması açısından Mekke'nin fethinin/zabtının önemli bir yere sahip olduğu düşünülüyordu. Nitekim "*mücâhid*" sözcüğüyle kutsallaştırılan on bin kişilik bir ordu ile Mekke'nin feth/zabt edildiği, Kâbe'deki putların kırıldığı, "*müşrik*"lerden Ebû Süfyân'ın Müslüman olduğu ve böylece Arabistan'da İslâmiyet'e karşı koyacak bir kuvvetin kalmadığı savunulmuştur. Huneyn'de toplandığı ifade edilen "*müşrik*"lerin de dağıtıldıkları ve nihai olarak İslâmiyet'in Arap çöllerine "*nur ve hayat*" götürdüğü vurgulanarak yeni din yüceltilmiştir.⁸⁸⁹

H. Peygamber'in vefatından sonra sırasıyla Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali hilâfet makamına geçmişlerdir. Bu halifelerin her biri, yukarıda işaret edildiği gibi farklı yönleriyle genellikle övülmüşlerdir. Bununla birlikte, özellikle Hz. Osman ve Hz. Ali Dönemleri'nde cereyan ettiği belirtilen bazı

⁸⁸⁹ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Âliye-1. Sene), s.64; İhsan Şerif, **Çocuklara Târih Dersleri**, (Devre-i Evvelî-2. Sene), (2. Tab'ı), ss.10-13; Mîdhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-4: Küçük Mekteblilere Umûmî Târih**, (Devre-i Âliye-1), s.64.

gelişmeler üzerinden birtakım aktörler, sert bir dille eleştirilmiş ve çeşitli ifadelerle olumsuzlanmışlardır. Söz gelimi, Hz. Osman'ın şehadetine temas eden satırlarda bunun "*Hazret-i Osman tekâmîl büyük mansıbları, me'mûriyyetleri, kendi akrabasına veriyor*" biçiminde yayılan bir "*dedikodu*"nun dönüştüğü fitneden ileri geldiği savunulmuştur. Bu "*dedikodu*"yu çıkaranlar, adları anılmadan sadece "*bazı münâfıklar*" ifadesiyle olumsuzlandıkları gibi İslâm halifesini "*Allah'dan korkmadan şehid*" ettikleri belirtilen kişiler ise "*âsi*" olarak nitelendirilmişlerdir. Benzer bir değerlendirme, Hz. Ali'nin şehâdeti için de geçerlidir. Şam valisi olup, Hz. Ali'nin hilafetini kabul etmeyen Emevilerden Muaviye, işin savaşa varmasına ve nihayetinde Müslümanlar arasına ayrılık, gayrılık düşmesine yol açan, "*harîs*" bir kişi olarak tasvir edilmiştir. "*Bu ayrılığı, gayrılığı koyanlar dünyadan göçdüler, ama bıraktıkları fitne İslâmları ezdi, bitirdi. Milyonlarca canlar, kurbân oldu gitdi. Hz. Ali'yi İbn-i Mülcem isminde bir hâin hançerle şehid etdi*" sözleriyle de Muaviye'nin bu tavrının yol açtığı olumsuz sonuçlara işaret edilmiştir.⁸⁹⁰

Muaviye'nin suçlandığı en önemli konulardan biri de halife olduktan sonra hilafeti, saltanata dönüştürmesiydi. Hatırlanacağı üzere "*Hülefâ-yı Râşidîn*" Dönemi, halifelerin seçimle iş başına geçtikleri, devlet-memleket işlerini "*müşâvere*" yoluyla yahut aralarında "*istişâre*" ederek yürüttükleri ve haliyle mevcut düzenle örtüşen makbul bir zaman dilimi olarak tanımlanmıştı. Oysa Muaviye, "*şekl-i hükümeti değiştirdi. mutlakîyyet idâreyi te'sîs etdi. Artık hükümdârlar, Hülefâ-yı Râşidîn Devri'nde olduğu gibi milletin re'yi ile intihâb edilmeyecek, hükümdârlık babadan oğula geçecek*"⁸⁹¹ denilerek Meşrutiyet'le uyuşmayan bir yönetim şekli tesis etmekle suçlanmış ve eski sistemi terk etmesi eleştiri konusu edilmiştir.

Bu eleştiriler, Muaviye'den sonra hilâfet makamına oturan oğlu Yezid ve diğer halifelerin eylemleri üzerinden devam ettirilmiştir. Yezid, öncelikle Hz. Hasan'ı,

⁸⁹⁰ İhsan Şerif, **Çocuklara Târih Dersleri**, ss.7-9. Bu çerçevede eleştirilen ve olumsuzlanan Muaviye, aynı zamanda "*çok akıllı*" ve "*ziyâde cömerd*" gibi ifadelerle de övülmüştür. Bkz. İhsan Şerif, **a.g.e.**, s.8. Hz. Osman'ın akrabalarını çok sevdiğini ve vilâyetlere hep onları tayin ettiğini belirten Ahmed Refik Bey, Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer Dönemleri'nde böyle hallerin görülmediğini, bundan ötürü halkın isyan ettiğini ve nihai olarak Hz. Osman'ın şehit edildiğini yazarak örtük de olsa Hz. Osman'ın bu tavrını eleştirmiştir. Bkz. Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Târih Okuyorum**, s.9.

⁸⁹¹ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-4: Küçük Mekteblilere Umûmî Târih**, (Devre-i Âliye-1), ss.64-65. Benzer ifadeler için ayrıca bkz. Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Muhtasar Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-1. Sene), (3. Tab'ı), s.71.

eşini para ve türlü vaatlerle kandırarak zehirleyen biri olarak hedef tahtasına oturtulmuştur. Bu bağlamda, Yezid'in vaatlerine kanarak Hz. Hasan'ı zehirleyen eşi ise "*alçak kadın*", "*hâin*", "*mel'üne*" ve "*fenâ yürekli kadın*" şeklinde karakterize edilmiştir. Bu olay üzerinden çocuklara "*para için, geçici bir dünya saltanatı için bazı insanların ne fenâlıklar, ne alçaklıklar irtikâb etdiklerini anladıkça fenâlardan, fenâlıklardan öğreniyoruz, nefret ediyoruz*" denilerek bu tip insanlara karşı nasıl bir tavır takınılması ve nasıl birer insan olmak gerektiği mesajı verilmiştir. Yezid'in adı, Kerbelâ'da Hz. Hüseyin'in "*şehit*" edilmesiyle bir kez daha gündeme gelmiştir. Yezid "*facia*", "*felâket*" ve "*yürekler acısı vak'a*" olarak tanımlanan Kerbela olayındaki rolü nedeniyle "*bütün Müslümanların nefret ve la'netini kazanmış (...) büyük bir fâsık*" olarak nitelendirilmiştir. Bu olayda yer alan Yezid'in adamları/askerleri ise "*dünya ikbâli için kıyâmete kadar la'netler altında kalmağı tercih*" eden, "*mel'ün*" ve "*düşman*" ifadeleriyle sert eleştirilerin hedefi olmuş ve kendilerine lanetler okunmuştur.⁸⁹²

Emevi halifelerinden II. Velid dahi Yezid gibi "*hâinlikleri ve kötü huylarıyla fenâ bir nâm kazan(mış) (...) bütün ma'nâsıyla fâsık*"⁸⁹³ biri olarak vasıflandırılmıştır. Yapılan birtakım fetihler sonucunda geniş bir coğrafyada hâkimiyetin tesis edildiği belirtilen Emeviler Dönemi'nde aynı zamanda servetin çoğaldığı, ahlâkın bozulduğu, Müslümanlar arasında eski doğruluk, sadelik ve birlikten eser kalmadığı ileri sürülmüş; son Emevi halifelerinin ve onların atadıkları valilerin memleketi adaletle değil, zulüm, zorlama ve haksızlıkla yönettikleri, zevk ve sefa ile meşgul oldukları vurgulanmıştır. Bu durumun ayaklanmalara, savaşımlara yol açtığı ve haliyle Emevi saltanatının sonunu getirdiği savunulmuştur.⁸⁹⁴ Emevi saltanatının son bulmasının ardından İslâm halifeliğini Abbasiler üstlenmiştir. Ders kitaplarında, Batı karşısında İslâm dünyasının büyüklüğünün, rahatının, zenginlik ve debdebesinin arttığı, bilim, sanat ve eğitimin kalbinin İslâm beldelerinde attığı vurgulanarak övülen halife Harûn

⁸⁹² İhsan Şerif, **Çocuklara Târih Dersleri**, ss.9-11; İhsan Şerif, **Târihde İlk Adım (Birinci Kısım)**, ss.15-17; Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Târih Okuyorum**, s.13; Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-1: Küçük Mekteblilere İslâm Büyükleri**, (Devre-i Evvelî-2), ss.12-13; Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Âliye-1. Sene), s.68.

⁸⁹³ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-4: Küçük Mekteblilere Umûmî Târih**, (Devre-i Âliye-1), s.65; İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-1. Sene), s.48.

⁸⁹⁴ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Âliye-1. Sene), ss.68-70; Midhat Sadullah, **Mücmel Târih-i Umûmî Dersleri**, (Devre-i Âliye-1. ve 2. Sınıf), (2. Tab'ı), s.183.

Reşîd ve oğlu Me'mûn Dönemleri⁸⁹⁵ ile daha önce de işaret edildiği gibi Abbasilerde Türk nüfuzunun belirgin bir hale geldiği ifade edilen halife Mu'tasım Dönemi⁸⁹⁶ dışında bazı Abbasi halifeleri çeşitli nedenlere dayanılarak sert bir dille eleştirilmişlerdir.

Genellikle adları zikredilmeyen bu halifeler memleketin menfaatlerini unutmak, kıymetli devlet adamlarından mahrum kalmak, iktidarsız olmak, hiçbir maddî nüfuzları bulunmamak, İslâm devletleri arasında birliği temin etmeye çalışmak yerine aksine ayrılıkları uyandırmak suretiyle nüfuz kazanmaya çalışmak, düşmanlarına karşı kendilerini koruyamaz olmak, Selçuklu Türkleri'nin "*Ehl-i Salib*"e karşı mücadele verdiği esnada zevk-ü sefaya dalarak yahut saltanat kavgalarıyla uğraşarak kendilerine herhangi bir yardımda bulunmamak, Cengiz istilasına karşı lakayt kalmak, Harzem Şahı'nı ezmek için Moğol ordularını İslâm memleketlerine musallat etmekten çekinmemek gibi nedenler ekseninde eleştirilmiş ve bu çerçevede gerek içine düştükleri zafiyetler gerekse de acizlikleri üzerinden "*öteki*"leştirilmişlerdir. Bütün bunların sonucunda Moğol hükümdarı Hülagü'nün Bağdat'a girerek İslâm medeniyetinin yüzlerce yıllık merkezini yağmaladığı ve tahrip ettiği, pek çok İslâm eserini Dicle'ye döktüğü, Bağdat merkezli Abbasi hilafetinin son bulduğu, Mısır'a kaçan Abbasi hanedanından birinin (kim olduğu belirtilmiyor) Türk hükümdarı *Baybars* sayesinde halife ilan edildiği ve Mısır merkezli hilafetin Yavuz Sultan Selim ile birlikte Osmanlılara devredildiği kaydedilmiştir.⁸⁹⁷

Abbasilerin Bağdat merkezli olmak üzere hâkimiyetlerini devam ettirdikleri sırada İspanya topraklarında Abbasilerin hışmından kurtulmayı başaranların tesis ettikleri bir diğer Emevi Devleti varlık göstermekteydi. Endülüs Emevi adını alan ve uzun süre İspanya topraklarında hüküm süren bu devlet sayesinde, adeta karanlık bir dönem geçirdiği ifade edilen Batı dünyasının aydınlığa kavuştuğu savunulmuştur.

⁸⁹⁵ İhsan Şerif, **Çocuklara Târih Dersleri**, (Devre-i Evvelî-2. Sene), (2. Tab'ı), ss.21-22; Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Târih Okuyorum**, ss.21-23; Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-1: Küçük Mekteblilere İslâm Büyüklere**, (Devre-i Evvelî-2), ss.25-26.

⁸⁹⁶ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Âliye-1. Sene), s.72.

⁸⁹⁷ Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Muhtasar Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-1. Sene), (3. Tab'ı), s.75; Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-4: Küçük Mekteblilere Umûmî Târih**, (Devre-i Âliye-1), s.66; İhsan Şerif, **Çocuklara Târih Dersleri**, s.24; Midhat Sadullah, **Mücmel Târih-i Umûmî Dersleri**, (Devre-i Âliye-1. ve 2. Sınıf), (2. Tab'ı), s.183; Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Âliye-1. Sene), ss.74-76.

Özellikle III. Abdurrahman'dan itibaren bu toprakların dünyanın en mamur ve medenî coğrafyası haline dönüştürüldüğü, bilim, sanat ve eğitim alanlarında ciddi adımlar atıldığı, her biri şaheser konumunda olan türlü mektepler, medreseler, camiler, darüssinâ'lar ve saraylar inşa edildiği, Batılı Hıristiyanların İslâm eğitim kurumlarına büyük bir ilgi gösterdikleri, o ana dek zulüm, istibdat, karanlık ve cehaletten başka bir şey görmedikleri vurgulanan Batılı Hıristiyanlara eşitliğin, adaletin, fikir hürriyetinin ve merhametin lezzetinin Müslümanlar tarafından tattırıldığı, çeşitli eserlerin tercüme edildiği, sanayinin geliştirildiği, ziraatin ekilmedik bir karış toprak bırakmayacak derece ilerletildiği belirtilerek Endülüs Emevileri övülmüştür.⁸⁹⁸

Ne var ki bu parlak sürecin keza adları verilmeyen bazı halifelerin zevk-ü sefaya düşkünlük göstermeleri nedeniyle uzun sürmediği, servetin artmasından ötürü ahlâkın gevşediği, savaş alışkanlığının yitirildiği, halk arasında dahi içki kullanımının ve sefahatin arttığı, Emevi ve Abbasi Devletleri'nde olduğu gibi Endülüs Emevi Devleti'nde de ayrılıkların baş gösterdiği, iç isyanların çıktığı, idaresizliğin görülmeye başladığı, vilayetlerin tek tek bağımsızlıklarını ilan ettikleri ve dolayısıyla koca devletin parçalandığı, oluşan küçük devletlerin dahi Hıristiyanlara karşı birleşmek yerine birbirlerini mahvetmek adına onlarla ittifak kurdukları, ancak onların da yok olup gittikleri, nihai olarak İspanya topraklarında tesis edilen medeniyetin⁸⁹⁹ ve o ana dek harcanan emeklerin zail olduğu vurgulanarak yaşananlar karşısında duyulan hoşnutsuzluk küçük okuyuculara hissettirilmeye çalışılmıştır.

⁸⁹⁸ İhsan Şerif, **Çocuklara Târih Dersleri**, ss.29-30; İhsan Şerif, **Çocuklara Târih Dersleri**, (Devre-i Evvelî-2. Sene), (2. Tab'ı), ss.22-23; Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-1: Küçük Mekteblilere İslâm Büyükleri**, (Devre-i Evvelî-2), s.28; Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-4: Küçük Mekteblilere Umûmî Târih**, (Devre-i Âliye-1), ss.67-68; Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Âliye-1. Sene), s.73.

⁸⁹⁹ Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Muhtasar Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-1. Sene), (3. Tab'ı), ss.76-77; Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-4: Küçük Mekteblilere Umûmî Târih**, (Devre-i Âliye-1), s.68; Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Âliye-1. Sene), ss.73-74.

2.2. Osmanlı Geçmişi

II. Meşrutiyet Dönemi, bir önceki dönemde Osmanlı geçmişinin güçlü ve şanlı yönlerine odaklanan, ancak söz konusu geçmişin zayıflıklarını, olumsuzluklarını yahut başarısızlıklarını önemli ölçüde gündeme taşımayan yaklaşımın yavaş yavaş terk edilmeye başlandığı bir zaman dilimi olmuştur. Bunun açık izlerini, iptidai mekteplerde okutulan ders kitaplarında rahatlıkla tespit etmek mümkündür. Ders kitapları artık sultanlardan ulemaya, askerlerden rejime değin pek çok konuda övgü dolu, yüceltici anlatımlarla birlikte sert eleştirileri, olumsuz nitelendirmeleri yahut "öteki"leştirici anlatıları da ihtiva etmeye başlamıştır. Nitekim bu kategoride, Osmanlı geçmişine övgüde-yüceltide önemli bir kırılmayı temsil eden bu tür anlatılara odaklanılmış ve ders kitaplarının bu konuda sağladığı veriler yapılan analizin ardından kısaca "*Sultanlar (2. Abdülhamid'in Öncellerinden Bazıları)*", "*Ulema ve Yeniçeriler*", "*Öteki Âsî Takımı*", "*2. Abdülhamid ve Dönemi*" şeklinde kodlanarak yorumlanmıştır.

2.2.1. Sultanlar (2. Abdülhamid'in Öncellerinden Bazıları)

Ertuğrul Gazi'den 2. Selim'e kadarki zaman diliminde tahta çıkmış olan Osmanlı sultanları, bazı istisnalar dışında⁹⁰⁰, adalet, cesaret, temiz yüreklilik, yardımseverlik/iyilikseverlik, dinî bütünlük, akıllılık, dirayet, mertlik, doğruluk, ilme ilgi ve ulemaya saygı, merhamet, fedakârlık, misafirperverlik, kanâatkârlık, gayret, vatan topraklarını mamur kılma/imar çalışmaları, ticaret, ziraat ve sanayiye ilerletmek, vatana ve millete bağlılık ve sevgi, askerlik/fetihçilik, cömertlik, israf ve gösterişten uzak durmak, azim, sabır, kahramanlık, sanata ilgi ve sanatkârlara değer vermek gibi pek çok özellikleri sıralanarak övülmüşlerdir. Bahsi geçen zaman dilimi,

⁹⁰⁰ Söz gelimi, zamanında ticaret ve ziraatin ilerlemesi için çalışıldığı, yolların açıldığı belirtilen, sufi tabiatlı, sakin ve halim biri olarak tasvir edilen Sultan 2. Bayezid aynı zamanda, "*ne babası Fatih'e benzerdi ne de oğlu gibi cengi severdi. O daima rahatını isterdi*" ifadesiyle "*rahatına/keyfine düşkün*" biri olarak nitelendirilmiştir. Bkz. İhsan Şerif, **Târihte İlk Adım (İkinci Kısım)**, s.31. Bununla birlikte, pek çok açıdan övülen ve imparatorluğun "*en parlak dönemi*" olarak yüceltilen Kanuni Sultan Süleyman Dönemi, "*Kanuni zamanında zenginlik arttı, sefâhat çoğaldı. Sarây entrikaları baş gösterdi. Devlet inhitâta başladı*", "*Son zamanlarda pâdişâh ihtiyaçları. Sarây kadınlarının sözüne uydu, israf çoğaldı, idâre bozuldu. Osmanlıların dâhili düşkünlükleri bu tarihten itibaren başladı*" **sözcükleriyle özellikle son yıllara doğru** "*zevk ve eğlencenin arttığı, entrikaların ortaya çıktığı, devletin kuvvetten düşmeye başladığı, saray kadınlarının sözlerine uyulduğu, israfın arttığı, yönetimin bozulduğu*" bir zaman dilimi olarak resmedilmiştir. Bkz. Ahmed Refik, **Küçüklerle Târih Dersleri: Muhtasar Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-2. Sınıf), (3. Tab'ı), s.43; Ahmed Refik, **Küçüklerle Târih Dersleri: Yeni Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), (4. Tab'ı), s.54.

Meşrutiyet'in ruhuna uygun bir süreç olarak görülmekteydi. Fakat 2. Selim ve sonrası dönem söz konusu olduğunda Osmanlı sultanlarına düzülen övgülerde kısmen bir devamlılık olmakla birlikte aynı zamanda belirgin bir kopuş yaşandığı tespit edilmiştir. Başta 2. Selim (1566-1574) olmak üzere 3. Murad (1574-1595), 3. Mehmed (1595-1603), 4. Mehmed (1648-1687) ve 3. Ahmed (1703-1730) gibi Osmanlı sultanları "*ehl-i keyf*"; yani rahatlarına/keyiflerine düşkün, zamanlarının çoğunu sarayda zevk ve eğlenceyle geçiren, av âlemlerine dalan, dolayısıyla devlet işlerine karşı ilgisiz, kadınların sözleriyle iş yapan ve ordunun başında sefere çıkmayan/çıkılmak istemeyen birer kişi olarak tanıtılmış ve bu hallerinin yol açtığı travmatik sonuçlara ışık tutulmuştur.

2. Selim, "*cenkden, cenkleşmekden ziyâde çalgıdan, çağazakdan zevk alırdı. Eğer Selim-i sâni babası, büyük babası gibi yiğit olsa idi; şimdi Osmanlıların, Osmanlılığın tâli'i pek başka ve parlak olurdu. Selim-i sâni, Sokullu Mehmed Paşa'yı sadrazamlıkta bırakmışdır ve her işi bunun üzerine atmışdır*"⁹⁰¹ ifadeleriyle savaştan ziyade zevk ve eğlenceden hoşlanan, babası ve dedesi gibi yiğit olmayan ve devlet işleriyle ilgilenmeyen biri olarak resmedilmiş; hatta Osmanlıların özellikle Balkan Savaşları sonrasında içine düştükleri olumsuz durum kastedilerek, bunun bir anlamda 2. Selim ve onun gibi sultanların tuttukları yolun bir sonucu olduğu ima edilmiştir. "*Sultan Selim vaktini, zevk-ü sefâ ile geçirdi. Yavuz Sultan Selim yahûd Kanuni Sultan Süleyman gibi kahramanlık gösterse idi, devletimiz daha ziyâde terakki ederdi*"⁹⁰² yahut "*Sultan Selim babasının yerine geçdi; fakat Sultan Süleyman'ın faziletleri onda yokdu. İçkiye düşkündü. Zamanını zevk-ü sefâ ile geçirdi. Vücûdunu bu yüzden mahvetdi. Devleti yalnız başına Sokullu Mehmed Paşa idâre etdi*"⁹⁰³ tümcelerinde de benzer bir 2. Selim portresi çizilmiştir. 2. Selim'den sonra oğlu 3. Murad'ın tahta çıkışı, Osmanlı Târihi'nin "*kara yazıları*"nın başlangıcı sayılmış ve o da babasıyla benzer bir şekilde adından söz ettirmiştir:

Târih-i Osmânî'nin kara yazıları Sultan Murad-ı Sâlis'in cülûsuyla başlıyor. (...) Sultan Murad-ı Sâlis ziyâdesiyle kadınlara meclûb olduğundan müteaddid karılarının sözlerinden çıkamaz, hiçbirinin

⁹⁰¹ İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Osmânî**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), s.45.

⁹⁰² Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-2: Küçük Mekteblilere Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-1), s.40.

⁹⁰³ Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Yeni Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), (4. Tab'ı), s.55.

gönlünü kıramaz idi. Kadınlar ise umûr-ı devletden gâfil ve umûmiyyetle câhil olduklarından, akli ermedikleri işe; yani muâmelât-ı hükümete karışdılar. Rüşvetle iş görmeye alışdılar.⁹⁰⁴ (Sultan Murad-ı Sâlis) de babası gibi bir muhârebeye gitmemiş ve sarâydan dışarı çıkmamıştır.⁹⁰⁵ (...) Pâdişâh, bütün vaktini eğlenceyle sarâylılarla geçirdi. Yüzü mütecâviz evlâdı dünyaya geldi. Nihâyet vücûdu sefâhate dayanamadı, genç yaşında vefât etdi.⁹⁰⁶ Sultan Murad zamanında işlerin böyle çığırından çıkması türlü sebeplerden ileri geliyordu. Sarâydan çıkmayan pâdişâh, her işi kadınların, harem ağalarının, dalkâvuklarının akıyla görüyordu. Sarâyda isrâf çoğaldığı için hazine sıkıntı çekmeye başladı. Askere maaş verilemez oldu. Ordunun nizâmı bozuldu. Zaten şunun bunun hatırıyla olur olmaz herkes yeniçeri yazılmağa başlamış, canbazlardan, hokkabazlardan asker kaydedilmişdi. Bu sûretle askerin sayısı ve aylığı arttı; lakin kıymeti düşdüğü düşdü. İki de bir de kazan kaldırmağa, isyân etmeye başladılar. Büyük me'mûriyyetler rüşvetle, hâtırla, dalkâvuklukla elde edildiği cihetle ehliyyetsizlerin, hırsızların eline düşdü. Vergiler çoğaldı, zulüm çoğaldı. Âsâiş kalmadı.⁹⁰⁷

"Eğri Fatih" olarak yüceltilen 3. Mehmed'in de aslında babası 3. Murad gibi sefere çıkmak istemeyen ve sarayda eğlenceyle meşgul olmayı seven bir sultan olduğu; ancak halkın "*nice bir pâdişâhlarımız böyle sarâylarında oturacaklar*" diyerek sızlanması üzerine sefere çıktığı ve nihai olarak Eğri kalesini aldığı vurgulanmıştır. Bu çerçevede halkın zoruyla ordunun başına geçtiği işaret edilen 3. Mehmed'in hükümdarlık yılları, devletin büyük karışıklıklar içinde olduğu, savaşların devam ettiği, hazineye paranın azaldığı, yeniçeriler arasında itaatsizliğin başladığı, israf ve sefahatin arttığı, rüşvet ve iltimas gibi haksızlıkların halkın canını acıttığı "*sorunlu*" bir süreç olarak tasvir edilmiştir.⁹⁰⁸

Tarihe "*Avcı Mehmed*" olarak geçen 4. Mehmed ise ders kitaplarına hep bu yönüyle konu olmuş ve bundan ötürü eleştiri almıştır. Genellikle Edirne'de avcılıkla vakit geçirdiği ve dolayısıyla devlet işleriyle ilgilenmediği belirtilen 4. Mehmed, yeniçerilerin "*pâdişâh avcılıkla vakit geçiriyor, devlet işlerine bakmıyor!*" diyerek ayaklanmalarının yegâne müsebbibi olarak gösterilmiştir. Devlet işlerinin harem ağaları, valide ve büyük validelerin ellerine geçtiği, rüşvet, iltimas, sefahat ve

⁹⁰⁴ İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-2. Sene), s.78.

⁹⁰⁵ İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Osmânî**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), s.47.

⁹⁰⁶ Ahmed Refik, **Küçükler Tarih Dersleri: Yeni Osmanlı Târîhi**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), (4. Tab'ı), s.59.

⁹⁰⁷ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), s.47.

⁹⁰⁸ İhsan Şerif, **Târihde İlk Adım (İkinci Kısım)**, s.47; Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-2: Küçük Mekteblilere Osmanlı Târîhi**, (Devre-i Mutavassıta-1), s.44.

haksızlıkların arttığı, devlette haysiyetin ve memlekette güvenliğin kalmadığı vurgulanan 4. Mehmed Dönemi'nin Köprülü Mehmed Paşa'nın sadaretine kadar uzanan kısmı bir "*kepâzelik devri*" olarak nitelendirilmiştir.⁹⁰⁹ Büyük Petro'nun Rusya'yı reforme etmekle meşgul olduğu tarihlerde Osmanlı tahtında bulunduğu belirtilen 3. Ahmed de "*tama'kâr, zevk-ü sefâya meyyâl*" ve "*vaktini sarâyda çırâğânlar tertibi ile geçiren*" biri olarak tanıtılmıştır.⁹¹⁰

Bunların yanı sıra bazı Osmanlı sultanları da özellikle "*aklen za'yıf*" oldukları vurgulanarak gündeme getirilmişlerdir. 1. Mustafa (1617-1618/1622-1623), Sultan İbrahim (1640-1648) ve 5. Murad (1876) bunlardandı. Ders kitabı yazarları, bu sultanların aklî rahatsızlıkları konusunda mutabıklardı ve özellikle ilk ikisinin bahsi geçen rahatsızlığının sonuçlarından bahsederek adeta büyük bir "*buhran*" devresi geçirmekte olan bir devlet resmetmişlerdir. "*Kendisinin hâli biraz meczûbâne idi*"⁹¹¹ denilerek "*mezcûb*" olduğu ifade edilen 1. Mustafa aynı zamanda "*aklen za'yıf, (...) bir iş beceremeyen, (...) akılsızlığı hâinlere fırsat veren*"⁹¹², "*memleket idâresinden anlamayan, (...) hiçbir işe karışmayan*"⁹¹³, "*teşettüt (karışıklık) devrinde gelen pâdişâhlarımızdan (...) mecnûn*"⁹¹⁴, "*(...) kuvve-i akliyyesi kâfi olmadığı cihetle devlet işlerine bakamayan, (...) ortalıkda ne olub bitdiğini anlayacak kadar akla mâlik olmayan*"⁹¹⁵ gibi küçümseyici ve dışlayıcı sözcüklerle nitelendirilmiştir.

Bu nitelendirmeleri yapan yazarlar adeta söz birliği yapmışcasına devlet hazinesinin israf edildiğinden, hükümetin nüfuzunun sekteye uğradığından, payitahtta karışıklıkların görüldüğünden, ortalığın sahipsiz kaldığından, liyakatsiz insanların paye sahibi olduklarından, yeniçerilerin büsbütün şımarıklarından, devlet düzeninin bozulduğundan, Osmanlı mülkünün yağmalandığından, yaşananlar

⁹⁰⁹ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-3: Küçük Mekteblilere Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-2), s.13; İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Osmânî**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), s.63.

⁹¹⁰ Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Muhtasar Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-2. Sınıf), (3. Tab'ı), s.59; Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Yeni Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), Matbaa-i Orhâniyye, İstanbul, 1336, s.18.

⁹¹¹ Ahmed Rasim, **Resimli Küçük Târih-i Osmânî**, s.44; Ahmed Rasim, **Resimli ve Haritalı Küçük Târih-i Osmânî**, s.47.

⁹¹² Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Yeni Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), ss.2-3.

⁹¹³ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-3: Küçük Mekteblilere Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-2), ss.2,4.

⁹¹⁴ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-5: Küçük Mekteblilere Umûmî Târih**, (Devre-i Âliye-2), s.34.

⁹¹⁵ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), ss.3,5.

karşısında bütün milletin sabırsızlık gösterdiğinden, Anadolu coğrafyasının ayaklanma ve karışıklıklara sahne olduğundan ve benzeri durumlardan bahsederek 1. Mustafa Dönemi için karanlık bir tablo çizmişlerdir.

"*Aklen pek za'yıf*"⁹¹⁶ nitelendirmesinin bir diğer muhatabı olan Sultan İbrahim ise keza "*aklında hiffet olmak hasebiyle tahtdan indirilen, (...) meczûb*"⁹¹⁷, "*adeta zihnini oynatmış, (...) sakalına inciler dizen, kürkünü tersine giyerek Âlây'a çıkan, daha aklına ne gelirse bilmeden, düşünmeden yapan*"⁹¹⁸, "*aklını oynatmış, (...) mecnûn bir hükümdâr, (...) irâdesiz, akılsız, (...) sarâyıların elinde oyuncak olmuş*"⁹¹⁹, "*sarâyda yalnız kadınlarla meşgûl olan, (...) eğlenceden başını kaldıramayan*"⁹²⁰ vb. olumsuz anlamlarla dolu ifadelerle takdim edilmiştir. Bu ifadeleri kaleme alan yazarlar, sadrazam Kara Mustafa Paşa'nın yaptığı icraatlar dışarıda kalmak üzere Sultan İbrahim'in içinde bulunduğu halet-i ruhiyenin sonucunda sarayın masalcı kadınlar, okuyucu hocalar ve büyücü sihirbazlarla dolduğunu, sultanın samur ve ambere merak saldiğını, halktan zorla samur ve amber vergisi toplandığını, bu vergi için dükkânların basıldığını, milletin soyulduğunu ve adaletin kalmadığını, devlet yönetiminin valide sultanın elinde kaldığını, saray halkının pek şımardığını, memleketin yine büyük bir karışıklık içerisine girdiğini, cahil adamların makam sahibi olduklarını (cinci Hüseyin gibi) ve Girit'e yardım gönderilemediğini vurgulayarak devletin siyasî, idarî, askerî ve ekonomik bakımdan yıkımın kıyasına geldiği bir "*kriz*" dönemi betimlemişlerdir.

Yazarlar, 5. Murad'ın da "*aklen za'yıf*" olduğu konusunda hemfikirlerdi. Ne var ki 5. Murad, 1. Mustafa ve Sultan İbrahim'in aksine daha olumlu bir yaklaşımla ele alınmıştır. Yazarların bu yaklaşımlarının arka planında büyük bir olasılıkla 5. Murad'ın şehzadeligi esnasında Namık Kemal başta olmak üzere Meşrutiyet taraftarı Yeni Osmanlılarla ilişki ve dostluk kurması, hatta meşrûfî düzene destek vermesi⁹²¹

⁹¹⁶ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-3: Küçük Mekteblilere Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-2), s.6.

⁹¹⁷ Ahmed Rasim, **Resimli Küçük Târih-i Osmânî**, s.49; Ahmed Rasim, **Resimli ve Haritalı Küçük Târih-i Osmânî**, s.51.

⁹¹⁸ İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Osmânî**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), s.62.

⁹¹⁹ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), ss.8-9; Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Âliye-2. Sene), s.31.

⁹²⁰ Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Yeni Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), ss.6-7.

⁹²¹ Enver B. Şapolyo, **Osmanlı Sultanları Tarihi**, Rafet Zaimler Yayınevi, İstanbul, 1961, s.414.

yatmaktaydı. Nitekim kimi yazarlar 5. Murad'ın aklî problemlerini, nedenlerine temas etmeden kısaca "evvelce aklına hiffet gelmiş olması bahanesiyle"⁹²², "fikren hastalığına mebni"⁹²³, "(...) lakin o da hasta idi"⁹²⁴, "hastalığından dolayı"⁹²⁵ gibi ifadelerle ifşa ederken; kimi de Sultan Abdülaziz'in yaşadıklarının "sinirlerine dokunduğunu" ve bundan ötürü "fikren rahatsızlık duymaya" başladığını savunmuştur.⁹²⁶ Yazarların bir bölümü ise kendisinin, amcasını tahttan indirenlerin bu konuda daha önceden aldıkları kararda yaptıkları değişikliği veliahta bildirmek konusunda gösterdikleri ihmalkârlığın "kurbanı" olduğunu ve bu nedenle "aklı bozduğunu" iddia etmişlerdir.⁹²⁷

Pek çok acı ve sıkıntı çektiği belirtilen 5. Murad, "talihsiz" bir sultan olarak nitelendirilmiştir. Yazarlar, kendisinin aklî sorunları bahane edilerek halledildiğini düşünmekteydiler. Daha da önemlisi bazıları, bu olayda o esnada veliaht olan Abdülhamid Efendi'nin de rol oynadığını ileri sürmekteydiler. Bir taraftan halk arasında 5. Murad'ın padişah olamayacağını yaydığı ve diğer taraftan da vükelaya oldukça hür fikirli görüldüğü belirtilen Abdülhamid Efendi'nin vükelaya başvurarak 5. Murad halledilir ve kendisi tahta çıkarılırsa milleti rahat ettireceğini vaat ettiği iddia edilmiştir. Nihayetinde vükelanın Abdülhamid Efendi'nin çevirdiği belirtilen dolaplar karşısında 5. Murad'ı daha fazla tahtta tutamadıkları ve "aklen za'yıf" oluşunu bahane ederek hallettikleri savunulmuştur.⁹²⁸ Böylelikle 2. Abdülhamid, 5. Murad'ın tahttan indirilmesine yol açan kişi olarak eleştiri oklarının hedefi olmuş ve bu çerçevede tahta meşru olmayan bir biçimde geçtiği; haliyle çeyrek yüzyıldan fazla devam etmiş olan iktidarının gayri meşru olduğu ima edilmiştir. Fakat 5. Murad üzerinden 2. Abdülhamid'e yöneltilen eleştiriler sadece bununla sınırlı değildi.

⁹²² Ahmed Rasim, **Resimli Küçük Târih-i Osmânî**, s.76; Ahmed Rasim, **Resimli ve Haritalı Küçük Târih-i Osmânî**, s.77.

⁹²³ Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Muhtasar Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-2. Sınıf), (3. Tab'ı), s.125.

⁹²⁴ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Âliye-2. Sene), s.73.

⁹²⁵ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-5: Küçük Mekteblilere Umûmî Târih**, (Devre-i Âliye-2), s.83.

⁹²⁶ Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Yeni Osmanlı Târîhi**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), s.46.

⁹²⁷ İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Osmânî**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), ss.105-106; Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-3: Küçük Mekteblilere Osmanlı Târîhi**, (Devre-i Mutavassıta-2), s.48; Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), s.49.

⁹²⁸ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), s.49; Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Yeni Osmanlı Târîhi**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), s.46.

2. Abdülhamid aynı zamanda, tahta çıktıktan sonra 5. Murad'ı Çırağan Sarayı'na kapatmış, sarayın etrafını nöbetçi ve hafiyelerle donatmış, ailesiyle birlikte kimseyle görüşmelerine izin vermemiş⁹²⁹, sarayı adeta korkunç bir hapishaneye çevirmiş, memlekette "*Murad*" adını yasaklamış⁹³⁰, hilesi, zulmü ve adamlarının kahır altında 5. Murad ve ailesinin söz konusu sarayda uzun bir süre sefil bir halde kalmalarına yol açmış⁹³¹, kendilerini bu dayanılmaz baskı altında dert ve sıkıntı içinde inim inim inletmiş⁹³² "*zalim*" bir sultan olarak olumsuzlanmıştır.

Bütün bu bulguların da gösterdiği üzere, şanlı Osmanlı geçmişinin övgü dolu satırlarla anılıp sahiplenildiği II. Meşrutiyet yılları, aynı zamanda bu geçmişte mevcut olan olumsuzlukların gizlenmeden bütün çıplaklığıyla yetişmekte olan nesillerin dikkatlerine sunulduğu bir zaman dilimi olmuştur. "*Ehl-i keyf*" ve "*aklen za'yıf*" oldukları iddia edilen Osmanlı sultanları ile bunların devlet bünyesinde yol açtıkları sorunlar, çocukların gündemlerine taşınarak bir taraftan geçmişten ders çıkarmaları temin edilmeye çalışılırken diğer taraftan bunlar üzerinden örtük de olsa eski düzenin eleştirisi yapılarak meşrûti düzen haklılaştırılmak istenmiştir.

⁹²⁹ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-3: Küçük Mekteblilere Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-2), s.48.

⁹³⁰ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), s.49.

⁹³¹ Ahmed Rasim, **Resimli Küçük Târih-i Osmânî**, ss.76-77; Ahmed Rasim, **Resimli ve Haritalı Küçük Târih-i Osmânî**, s.77.

⁹³² İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Osmânî**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), s.107.

2.2.2. Ulema ve Yeniçeriler

Ders kitapları, Osmanlı Devleti'nde iki önemli sınıfı meydana getiren ulema ve yeniçeriler hakkında kayda değer övgüler barındırmaktadır. Bu övgü dolu satırlar, özellikle 16. yüzyılın ikinci yarısını izleyen zaman dilimi söz konusu olduğunda yerini büyük ölçüde eleştiri cümlelerine terk etmiştir.

İşaret edilen tarihten sonra giderek yaygınlaştığı ifade edilen rüşvetin ve adam kayırcılığın Osmanlıların "*en mümtâz, en âlim sınıfı*" olduğu belirtilen ulemayı dahi bozduğu, şeyhülislâmların hak yolunu unuttukları, menfaatlerine göre fetvalar verdikleri, ulemadan birçoklarının ayaklanmalara ön ayak oldukları, memleketin faydasını düşünmedikleri, ulema eğitiminin bozulduğu, kadılıkların para ile dağıtılması sonucunda ilme, çalışmaya rağbetin azaldığı ve memleketteki adaletin mahvedildiği, herkesin para ve hile ile makam ve memuriyet sahibi olmaya başladığı, "*ricâl-i ilmiyyenin daha beşikdeki çocuklarına ilmî rütbeler tevcîh edilmek gibi masharalıklar*" meydana geldiği, haliyle ilk zamanlardaki âlimlerin artık yetişmez oldukları ve bu suretle memleketin "*en mühim rüknü*"nün temelinden sarsıldığı⁹³³ vurgulanarak ulemanın içine düştüğü durum sert bir dille eleştirilmiştir.

Vaktiyle "*dünyayı sars*"tıkları belirtilen, "*muntazam*", "*itâatli*", hatta "*dünyanın en mükemmel askeri*" oldukları vurgulanarak yüceltilen yeniçerilerin de bahsi geçen zaman diliminde artık eski hallerinden eser kalmadığı ileri sürülmüştür. Bu süreçten itibaren "*muhârebeden kaç(tıkları), milletin yurdunu, namusunu düşman eline bırak(tıkları)*", "*hokkabazların çocuklarının dahi ocağa alındıkları*", "*dükkânlar, fûrûnlar açdı(kları), ticâreti kendilerine hasretti(kleri)*", "*beğendikleri evlerde bâd-ı hevâ otur(dukları), istedikleri şeyleri dükkânlardan zorla al(dıkları)*" dile getirilerek eleştirilen yeniçeriler "*korkak*", "*milletin başına belâ kesilen*", "*itâatsiz haydud*", "*korkak âsiler*", "*şımarık edepsizler*", "*kalbi bozuk, ahlâkı bozuk haşerât*", "*devletin ve milletin şerefini ayaklar altında süründüren bir eşkiya, bir haydud çetesi*" gibi olumsuz anlamlarla yüklü sözcüklerle nitelendirilmişlerdir.⁹³⁴ Devletin yaşadığı

⁹³³ Ahmed Refik, **Küçüklerle Târih Dersleri: Muhtasar Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-2. Sınıf), (3. Tab'ı), s.48; Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Âliye-2. Sene), s.30.

⁹³⁴ Ahmed Refik, **Küçüklerle Târih Dersleri: Târih Okuyorum**, ss.36,78-79; İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Osmânî**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), s.13; İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Osmânî**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), ss.59,61,82,91; Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-2: Küçük Mekteblilere Osmanlı**

mağlubiyetler, toprak kayıpları ve nihai olarak yüzleştiği gerileme yeniçerilerin bu hallerine bağlanmıştır. Bu durumun devletin geleceği için tehlikeli görüldüğü ve bundan ötürü yeniçerileri tekrar eski günlerdeki konumlarına kavuşturmak amacıyla 3. Selim Dönemi (1789-1807) öncesinde birtakım reform hareketlerine girişildiği belirtilmiştir. Ne var ki bütün bu girişimlerin cehalet, taassup ve reformdan zarar görece kimselerin muhalefetleri nedeniyle hedefine varamadığı savunulmuştur.⁹³⁵

Başta yeniçeriler olmak üzere ulemeden, hatta büyük memurlardan birtakım kimselerin teşkil ettikleri dillendirilen bu muhaliflerin orduyu reforme etmeye yönelik olmak üzere atılan adımlara ve yapılan icraatlara karşı muhalefetlerinin 3. Selim Dönemi'nde de devam ettiği savunulmuştur. 3. Selim Dönemi'nde yeni kıyafet ve silahlarla teçhiz edilerek oluşturulduğu ve aynı zamanda iyi bir eğitimden geçirildiği ifade edilen Nizâm-ı Cedid ordusu, muhalif grupta görülen hoşnutsuzluğun önemli bir kaynağı olarak gösterilmiştir. Özellikle "*hoca kıyâfetindeki bazı câhiller*" şeklinde vasıflandırılan ulema, "*sakın ta'lîm etmeyiniz, bu dâr elbiseleri giymeyiniz, bunlar Frenk icâdidir, sonra dinden çıkarsınız!*" diyerek yeniçerileri ayaklanmaya teşvik ettiği için eleştiri oklarının hedefi olmuştur. El altından bir fitne yayarak reform karşıtlarını ayaklandırdıkları için başta ulemanın lideri Şeyhülislâm Topal Ataullah Efendi olmak üzere sadaret kaymakamı Köse Musa Paşa "*hâin*" ve "*müfsidlerin başı*" olarak olumsuzlanmış ve adeta topa tutulmuşlardır. "*Akıllı, gayretli, açık fikirli, zeki ve teceddüd-perver*" olarak yüceltilen 3. Selim ise "*biraz metânetle hareketle âsileri te'dîbe teşebbüs etse idi şübhesiz muvaffak olacaktı*" denilerek bu olaylar esnasında takındığı yumuşak tavır ve gösterdiği merhamet üzerinden örtük de olsa eleştirilmiş; hatta bu tavrının kendi sonunu da hazırladığı ima edilmiştir.⁹³⁶

Ulema ve yeniçerilerin ordu reformuna yönelik bu tavırlarının 3. Selim'in halledilmesi ve yaptığı yeniliklerin yakılıp yıkılmasıyla son bulmadığı, 2. Mahmud'un hükümdarlık yıllarının (1808-1839) başlarında dahi benzer

---

Târihi, (Devre-i Mutavassıta-1), s.44; Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-3: Küçük Mekteblilere Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-2), s.7.

⁹³⁵ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-5: Küçük Mekteblilere Umûmî Târih**, (Devre-i Âliye-2), ss.44-45.

⁹³⁶ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-5: Küçük Mekteblilere Umûmî Târih**, (Devre-i Âliye-2), ss.60-63.

hareketlerinin devam ettiği savunulmuştur. Yenilik yanlısı kimseler "*zeki ve nâzik adamlar*" olarak yüceltilirken, devleti ve milleti ilerlemekten alıkoyarak geri kalmalarına neden oldukları için tepki gösterilen bu iki sınıf "*yenilik ve iyilik düşmanları*", "*eski fikirli câhiller*", "*hâin*" ve "*âsî*" şeklinde olumsuzlanarak "*öteki*"leştirilmişlerdir. Nitekim Yeniçeri Ocağı'nın bu dönemde lağv edilmesi, gerek devlet ve gerekse millet için "*büyük bir yaradan kurtuluş*", "*pek faydalı ve hayırlı bir vak'a*" olarak yorumlanmıştır.⁹³⁷

Başta ordu olmak üzere pek çok alanda modernleşmenin, ileri bir düzeye ulaşmanın gerekli görüldüğü ve kısmen de olsa laikliğe yönelik birtakım adımların atılmaya başlandığı meşrûti düzenin gölgesinde yazarların yenilik yanlılarını öven ve yücelten; ancak karşıtlarını aksine olumsuzluk dolu sözcüklerle niteleyerek eleştiren bir değerlendirmede bulunmaları tesadüf eseri olmasa gerektir.

⁹³⁷ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-3: Küçük Mekteblilere Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-2), ss.36-40; Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-5: Küçük Mekteblilere Umûmî Târih**, (Devre-i Âliye-2), ss.62,71-72; Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Yeni Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), ss.37-39; Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), ss.37-38.

2.2.3. Öteki Âsî Takımı

Osmanlı geçmişi, yukarıda temas edilenlerin dışında keza merkezî yönetimi sarstıkları ve halkı zor durumda bıraktıkları ifade edilerek olumsuzlanan başka gelişmelere de sahne olmuştur. Celâlî ayaklanmaları⁹³⁸ bu bakımdan dikkat çekicidir. Merkezîyetçi bir yönetim anlayışının benimsendiği ve haliyle adem-i merkezî gelişmelerin hoş karşılanmadığı meşrûfî düzenin koşulları altında bu gibi ayaklanmaları başlatanlar da sert eleştirilere hedef teşkil etmişlerdir. Bunu, bahsi geçen düzenin gölgesinde kaleme alınmış olan ders kitaplarında kolaylıkla tespit etmek mümkündür.

Kalenderoğlu, Kara Saîd, Musullu Çavuş, Canbulad ile Fahreddin adlı kişiler zikredilerek⁹³⁹ ve yalnızca "*senelerce devam eden Avusturya muhârebese devletimizi za'yıf düşürdüğü için Anadolu'ya iyi bakılamayordu*"⁹⁴⁰ şeklinde gerekçelendirilerek oluşumlarında rol oynayan pek çok itici faktörün gündeme getirilmediği Celâlî ayaklanmaları, genellikle yol açtıkları travmatik sonuçlar ve bunlara karşı alınan sert tedbirler üzerinden değerlendirilmiştir. Başlattıkları ayaklanmaların sonucunda Anadolu'yu "*kan (ve) kül içinde*" bıraktıkları; halkın malına, mülküne ve canına el uzattıkları, kadınların namuslarını kirlettikleri, devleti tanımadıkları ve nihai olarak bu coğrafyayı "*fitne, fesât ocağı*" yahut "*eşkiyâ yatağı*" haline dönüştürdükleri vurgulanarak eleştirilen Celâlîler, "*fesat başları*", "*alçak*", "*hâin*", "*mel'ûn*", "*eşkiya*", "*zorba*", "*habis (soysuz)*" ve "*zâlim*" gibi yol açtıkları sonuçlarla örtüşen sözcüklerle olumsuzlanarak "*öteki*"leştirilmişlerdir.⁹⁴¹

Celâlîlere karşı koymak ve böylece Anadolu coğrafyasında hem sekteye uğrayan merkezî otoriteyi tekrar tesis etmek hem de halka rahat bir nefes aldirmakla görevlendirildiği belirtilen kişi sadrazam Kuyucu Murad Paşa'dır. "*Gâyet sert*

⁹³⁸ Celâlî ayaklanmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mücteba İlgürel, "Celâlî İsyancıları", **TDVİA**, C.7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993, ss.252-257.

⁹³⁹ Ahmed Rasim, **Resimli Küçük Târih-i Osmânî**, s.43; Ahmed Rasim, **Resimli ve Haritalı Küçük Târih-i Osmânî**, s.45.

⁹⁴⁰ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-2: Küçük Mekteplilere Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-1), s.47.

⁹⁴¹ İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Osmânî**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), s.54; İhsan Şerif, **Çocuklara Târih Dersleri**, (Devre-i Evvelî-2. Sene), (2. Tab'ı), s.50; İhsan Şerif, **Târihde İlk Adım (Birinci Kısım)**, s.53; Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), s.52.

tabiatlı, cesâretli (ve) bütün düşmanları korkutan büyük bir vezir"⁹⁴² sözcükleriyle yüceltilen Kuyucu Murad Paşa, aynı zamanda halka kötülük eden Celâfîleri tamamen ele geçirmiş, yirmi, otuz binden fazlasını hiç acımadan kuyulara gömdürmüş, böylelikle bütün Anadolu'yu kısa sürede sütlimana çevirmiş⁹⁴³, memlekette eşkıya ve hırsız namına kimseyi bırakmayarak halkı uzun bir süredir maruz kaldıkları zulümden kurtarmış⁹⁴⁴ bir "*kahraman*" olarak takdim edilmiştir. Övgüyle söz konusu edilen bu sert tedbirler, "*devletin ve milletin bekası için rahmet*" oldukları vurgulanarak meşrulaştırılmaya çalışılmıştır. Bu anlatıyla aynı zamanda küçük okuyuculara merkezî yönetime baş kaldıran ve halka zulmedenlerin cezasız kalmayacakları mesajı verilmiş; bu çerçevede saf kalplerine devlete sadakat hislerinin tohumları ekilmeye çalışılmıştır.⁹⁴⁵

⁹⁴² Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-1: Küçük Mekteblilere İslâm Büyükleri**, (Devre-i Evvelî-2), s.55.

⁹⁴³ İhsan Şerif, **Târihde İlk Adım (Birinci Kısım)**, s.53.

⁹⁴⁴ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-1: Küçük Mekteblilere İslâm Büyükleri**, (Devre-i Evvelî-2), s.56.

⁹⁴⁵ Sarioğlu, **a.g.e.**, s.129.

2.2.4. 2. Abdülhamid ve Dönemi

Eski düzenin ve ona ilişkin değerlerin olumsuzlanarak "öteki"leştirilmesi, yeni tesis edilmiş olan düzenin meşrulaştırılması ve geniş kitleler tarafından içselleştirilerek devamlılığının temin edilmesi adına başvurulmuş temel yollardan biridir. Bu anlamda, Temmuz 1908 tarihinde Meşrutiyet'in yeniden ilanı ile birlikte oluşturulan yeni düzenin ideolojik meşruiyet zemini, bazı Osmanlı sultanlarının yukarıda ayrıntılandırılan halleri dışında, bir yönüyle de 2. Abdülhamid ve döneminin çeşitli açılardan olumsuzlanarak "öteki"leştirilmesi üzerine kurulmuştur.⁹⁴⁶

2. Abdülhamid konusunda ders kitaplarının dili, oldukça sertti. Sultanı konu edinen satırlar pek çok açıdan kötileyici, aşağılayıcı, dışlayıcı ve türlü suçlarla itham edici ifadeleri barındırmaktaydılar. Bu satırları okuyan çocuklar her şeyden önce "*millete en büyük bir belâ, hâin, (...) gâyet müstebidd, (...) tahta çıkar çıkmaz ne kadar Meşrutiyet'i isteyenler var ise hepsini asdır(an), kesdir(en), milletin en büyük babası olan Midhat Paşa gibi bir adamı iki sene Taif zindanında çürütdükden sonra bir gece yağlı sicim ile boğdur(an), (...) müddet-i saltanatı olan 33 sene zarfında millete etmediği gadr ve zulüm kalma(yan), milletden (...) para soy(an)*"⁹⁴⁷ bir sultan ile tanışıyorlardı.

Bu sultan aynı zamanda "*halkın fikri açılır, beni pâdişâhlıktan indirirler diye kork(an), en güzel kitâbları yasak etdi(ren), hürriyeti ağzına alını sürdür(en), etrâfına hafiyeler topla(yan), milleti kendisine düşman bil(en)*"⁹⁴⁸ biri olarak resmedilmiştir. Genel olarak "*baskıcı, zalim, hürriyet ve Meşrutiyet karşıtı*" olarak konumlandırılan 2. Abdülhamid'in uzun yıllar iktidarda olduğu dönem ise "*devr-i istibdâd*" olarak adlandırılmıştır. Osmanlı milletinin zahmet ve meşakkatle geçirdiği vurgulanan⁹⁴⁹ bu zaman dilimi pek çok bakımdan karanlığın, geriliğin, hatta vahşetin hüküm sürdüğü bir süreç olarak gösterilmiştir. Söz gelimi, "*Abdülhamid'in zaman-ı saltanatında maârif, sanayi', ticâret, zirâat hepsi mahvoldu. Ortalık öyle bir hâle gelmiş ki millet gideceği yolu şaşırmiş ve kör(ü) körüne hareket ederek ne*

⁹⁴⁶ Sarıoğlu, a.g.e., s.69.

⁹⁴⁷ Doktor Hâzık, a.g.e., ss.25-26.

⁹⁴⁸ Ahmed Refik, *Küçüklere Târih Dersleri: Târih Okuyorum*, s.89.

⁹⁴⁹ Ebû-l Cezmi, *Kırâat-ı Türkiyye (Birinci Kısım)*, (2. Tab'ı), Artin Asaduryan ve Mahdümları Matbaası, Dersâdet, 1328, s.23.

yapacağını bilemeyecek bir hâle gelmiş idi. Maliyemiz bozuldu. Düzelmez hâle geldi. Sarâyın isrâfı haddi geçdi. Maârifimiz kökünden kuruyordu. Hele donanmamız hiç kalmadı. Askerî cihetinde biraz terakki görülüyor idiyse de kumanda kendi elinde olduğundan kuvvetimiz hiç mesâbesinde idi. Hatta devleti Bulgarlar, Sırbılar, Karadağlılar bile arada sırada tehdîd ediyorlardı. Her işimizde rezil oluyorduk. Avrupa devletleri dâhili işlerimize karışdılar. Makedonya; yani Selanik, Manastır, Kosova vilâyetleri az kaldı elimizden gidiyordu"⁹⁵⁰ denilerek ülkede eğitimin, ekonominin ve ordunun içler acısı bir halde olduğu vurgulanmış; bu kötü durumun devleti dış tehditlere karşı güçsüz/savunmasız bıraktığı ileri sürülmüştür.

Hatta "(...) bize geçen Balkan muhârebeleri pek güzel bir sûretde isbât eyledi. Düşmana karşı ilk sevk eylediğimiz asker ekseriyâ redifler idi. Bunlar devr-i istibdâdda askerlik etmiş, manevra, ta'lîm, idmân görmemiş oldukları cihetle muhârebede bozuldular. Ve bu yüzden milletimiz koca Rumeli'yi gâib eyledi"⁹⁵¹ ifadeleri kullanılmak suretiyle bir taraftan 2. Abdülhamid Dönemi'nde ordunun eğitimsiz olduğu iddia edilmiş; diğer taraftan Balkan Savaşları'nda alınan mağlubiyet bu dönemden miras kalan ordunun eğitimsizliğine bağlanarak Rumeli'nin kaybının sorumluluğu bir yönüyle 2. Abdülhamid'e yüklenmiştir.

Başta devletin ve milletin mutluluğu için çalışmayı ahdetmiş oldukları ifade edilen *Meşrutiyet* yanlıları olmak üzere vatan evlatlarının anne ve babalarının kucaklarından kılıç ve kamçı darbeleri, tüfenk dipçikleri ve çizme nalçalarıyla koparılıp, ellerine kelepçe vurularak sürgün edildikleri⁹⁵², zulüm, rüşvet ve gizli gizli adam öldürmelerin meydana aldığı, binlerce günahsızın zindanlarda inlediği, kimsenin canından, malından ve hatta namusundan bile emin olamadığı⁹⁵³ belirtilen 2. Abdülhamid Dönemi, özü itibariyle "güvensiz/tehlikeli" bir süreç olarak resmedilmiştir. Bu dönem, şu satırlara dahi benzer bir şekilde konu olmuştur:

Birisi devr-i istibdâd nedir? Ne zamandır? diye sorsa hiç düşünmeden Sultan Hamid'in zaman-ı saltanatıdır deriz. İstibdâd demek mecâzen bir insanın eli(nin), dili(nin), fikri(nin) bağlı olması demektir. Fi-l-hakika Sultan Abdülhamid'in zamanında herkesin eli bağlı idi. Zirâ bir insan

⁹⁵⁰ Ebû-l Cezmi, **Kırâat-ı Türkiyye (Birinci Kısım)**, (2. Tab'ı), s.24; Ahmed Rasim, **Resimli ve Haritalı Küçük Târih-i Osmânî**, ss.79-80.

⁹⁵¹ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), s.129.

⁹⁵² Ebû-l Cezmi, **Kırâat-ı Türkiyye (Üçüncü Kısım)**, s.29.

⁹⁵³ Ahmed Rasim, **Resimli ve Haritalı Küçük Târih-i Osmânî**, s.79.

istediğini yapamaz, istediğini yazamazdı. Dili bağlı idi. Zirâ gördüğü haksızlıklara, zulümlere karşı ağız açamazdı. Fikri bağlı idi. Zirâ istibdâdı yıkmak için üç kişi bir araya gelüb konuşamazdı. Her yerde gözcüler, dinleyiciler vardı. İnsan kendi evinin içinde bile serbest bulunamazdı. Kardeş kardeşe, baba evlâda emniyyet edemez, bir söz söyleyemezdi.⁹⁵⁴ O zaman kimse istediği yere gidemezdi, arzu ettiği kitâbı okuyamazdı.. "Hürriyyet" kelimesini ağzına alan bir adam nefy olunurdu.. İnsan akşam evine gitdiği zaman "acaba hafiyeler mi gelecek? Beni sürecekler mi?" diye kalbinde bir korku hissedirdi.⁹⁵⁵

Hafiyelerin kol gezdikleri, bireylerin diken üstünde oldukları, her an sürgün edilme korkusu taşıdıkları, temel hak ve hürriyetlerinin kısıtlandığı, matbuatın serbest olmadığı, kardeşin kardeşe, babanın evladına güvenemediği bir zaman dilimi olarak tasvir edilen bu dönem, bütün bu bulguların da açık bir şekilde gösterdiği üzere genellikle olumsuzluklara endekslenilerek söz konusu edilmiştir. Dönemin tanıklık ettiği olumlu gelişmeler bir istisna dışında genellikle görmezden gelinmiştir. Bu istisna ise Osmanlı-Yunan Savaşı'nda Osmanlıların "*muzaffer*" olduklarına dair vurguydu. Ne var ki, "*lakin bundan istifâde edilmedi*"⁹⁵⁶ denilerek 2. Abdülhamid ve dönemi yine olumsuzlanmıştır.

⁹⁵⁴ İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Osmânî**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), ss.109-111.

⁹⁵⁵ Hayım Natan & Midhat Sadullah, **Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Medeniyye, Târihiyye, Diniyye**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sınıf), Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, İstanbul, 1333, s.91.

⁹⁵⁶ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), s.53.

2.3. Düşman Ötekiler

"*Düşman öteki*", ait olunan grup içerisinde birlik, beraberlik, uyum, bağlılık ve dayanışmanın tahkîminde ve bütün bunların daima diri tutulmasında önem atfedilen bir nokta olmuştur. Genellikle tüm olumsuzlukların yahut kötülüklerin kökü olarak resmedilen "*düşman öteki*" bu kategoride, ders kitaplarından elde edilen verilerin analizi sonucunda oluşturulmuş olan 6 adet kod üzerinden irdelenmiştir. Bu kodlar "*Bizans*", "*Ehl-i Salîb(Haçlılar)*", "*Zahirde Dost, Hakikatte Düşman: Şah İsmail ve Şiilik*", "*Rusya ve Öteki Batılı Güçler*", "*Dünkü Tebaamız ya da Yeni Düşmanlar*" ile "*Ve Diğerleri*" şeklindedir.

2.3.1. Bizans

Bizans olarak bilinen ve bütün Orta Çağ boyunca varlığını devam ettirmiş olan imparatorluk, esasen eski Roma İmparatorluğu'nun devamından başka bir şey değildi. Bizans adlandırması, imparatorluğun yıkılışından çok sonraki dönemlerde modern araştırmacılar tarafından gerçekleştirilmiş bir işlemdir. Bizanslılar olarak tanınan insanlar, kendilerini daima Romalı olarak görmekteydiler. Öte yandan, hükümdarlarının Roma İmparatoru ve devletlerinin de Roma İmparatorluğu olduğunu düşünüyorlardı.⁹⁵⁷

Arap-İslâm kaynaklarında ise "*Rûm*" olarak anılmaktaydılar. "*Rûm*", "*Romalı, Roma'ya mensup*" anlamındaki "*Romaio*" isminin Arapçaya geçmiş şekliydi. Öte yandan, Anadolu başta olmak üzere Bizans topraklarını anlatmak için "*Bilâdü'r-Rûm*" yahut "*Arzu'r-Rûm*" ifadelerine başvuruluyordu. Bizans İmparatorları için de "*Kayser*"in dışında "*Melikü'r-Rûm*" veya "*Azîmü'r-Rûm*" gibi tabirlere yer verilirdi. Kur'ân-ı Kerîm'de bir yerde geçen ve bir sureye adını veren "*Rûm*" ismi, yine Bizanslılar için kullanılmıştır. Burada Bizanslıların, Sâsânîler karşısında aldıkları mağlubiyete işaret edilerek kendilerinin üç ile dokuz yıl arasında Sâsânîlere galebe çalacakları bildirilmiştir. Hadis kaynaklarında dahi "*Rûm*" ismi genellikle birçok kez Bizanslıları ifade etmek üzere kullanılmıştır.⁹⁵⁸ Selçuklular ve akabinde varlık gösteren Osmanlılar da "*Rûm*" ismini kullanmışlardır. Bizans toprakları için

⁹⁵⁷ Mustafa Daş, **Bizans'ın Düşüşü**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2006, s.13.

⁹⁵⁸ Casim Avcı, "*Rûm*", **TDVİA**, C.35, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2008, s.222. Ayrıca bkz. N. Maria El Cheikh-Saliba, **Byzantium viewed by the Arabs**, A Thesis of Doctor of Philosophy, Harvard University, Cambridge, Massachusetts, 1992, ss.42-52.

kullanılan "*Bilâdü'r- Rûm*" ifadesi, Anadolu Selçuklularını simgeleyen "*Selçukiyân (Selâçıka)-i Rûm*" şeklini almıştır. Selçuklu hükümdarları İzzüddin ve Rüküddin'den bahsedilirken kendileri "*Rûm diyarı sultanları*" olarak tanıtılmış ve "*Rûm*" ülkesi için coğrafi bir çerçeve çizilmeye çalışılmıştır. "*Rûm*" ismi, ayrıca bu coğrafyada bulunan ve Grekçe konuşan etnik grubu da ifade etmekteydi. Osmanlıların ilk devirlerinde ise Amasya, Sivas ve Tokat'ı içine alan yönetsel birim "*Eyâlet-i Rûm*" olarak anılmıştır. Anadolu'ya "*mülk-i Rûm*", Balkan yarımadasındaki Osmanlı topraklarına "*Rûmeli*" ve Osmanlı hükümdarlarına ise "*Sultan/Padişah-ı Rûm*" denilmiştir. Bizans'ın varlığına son veren 2. Mehmed, diğer unvanlarının yanında "*Kayser-i Rûm*" unvanını da almıştır. Osmanlılarda "*Rûm*" ismi, aynı zamanda tebaaları olan ve Grekçe konuşan Hıristiyanları ifade etmek üzere de kullanılmıştır. Bununla Anadolu'da Türklerin gelişinden önce Bizans hâkimiyeti altında Hıristiyanlaşmış ve dilleri Grekçeye/Yunancaya dönüşmüş yerli halklar nitelenmiştir. Selçuklu ve Bizans yönetiminden Osmanlı hâkimiyetine geçen bu topluluklar, Anadolu'nun birçok yerinde varlıklarını idame ettirmişlerdir. Bunların yanı sıra, Osmanlı yönetimi altına daha sonra giren Yunan anakarası, Trakya ve adalarda yaşayan, Grekçe konuşan topluluklar ise "*tâife-i Rûmiyân*" olarak adlandırılmışlardır. Etnik bir grubu ifade eden "*Rûm*" ismi, 18. ve 19. yüzyıllarda yaygın bir şekilde kullanılmıştır.⁹⁵⁹ Ders kitaplarında ise Bizans, bu ismin dışında üç farklı isimle daha anılmıştır. Bu isimlerden biri, "*İstanbul İmparatorluğu*" olmuştur.⁹⁶⁰ Diğer isimler ise "*Doğu/Şarkî Roma İmparatorluğu*"⁹⁶¹ ve aşağıda da görüleceği üzere "*Rûm*" idi.

Ders kitaplarında kullanılan "*Rûm*" ismi, sadece Bizans İmparatorluğu'nu ve İmparatorları'nı değil; aynı zamanda imparatorluk tebaasını da ifade etmekteydi. Bununla birlikte, Anadolu ve Balkanların birleştiği noktada bin yıldan fazla varlık sürmüş olan Bizans, bütün yönleriyle ders kitaplarına konu olmuş değildir. İmparatorluk, Romalılara ilişkin satırlar bir yana ancak İslâm ve özellikle Türk tarihi bağlamında gündeme gelme fırsatı bulabilmiştir. Romalılara ilişkin satırlarda kısaca söz konusu edilen Bizans, İslâmiyet'in ilk yıllarından itibaren meydana gelen bazı

⁹⁵⁹ Salih Özbaran, **Bir Osmanlı Kimliği: 14.-17. Yüzyıllarda Rûm/Rûmi Aidiyet ve İmgeleri**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004, ss.48-49, 52-54, 99-108; Avcı, **a.g.m.**, s.225; Franz Babinger, "Rûm", **İslâm Ansiklopedisi**, C.9, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1964, s.766.

⁹⁶⁰ Ahmed Rasim, **Resimli Küçük Târih-i Osmânî**, s.26; İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Osmânî**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), s.24.

⁹⁶¹ İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-1.Sene), ss.41-42.

savaşlar ekseninde de gündeme taşınmış ve İslâm birlikleri karşısında "*mağlup bir düşman*" olarak gösterilmiştir.⁹⁶² Bizans'ın başta Tukeyular olmak üzere Uzlar ve diğer Türk topluluklarıyla temasları ise sadece birer satırla geçirilmiştir.⁹⁶³ Fakat Selçuklu tarihine ilişkin metinler, çok ayrıntılı olmamakla beraber zihinlerdeki Bizans hakkında önemli ipuçlarını barındırmaktaydı.

Selçuklular ve Bizanslılar arasındaki iyi komşuluk ilişkilerinin yer almadığı bu metinlere, genellikle taraflar arasındaki mücadeleler egemendir. Bu konuda *Malazgirt Savaşı*'nın bir dönüm noktası teşkil ettiği malumdur. Malazgirt Savaşı ile ilgili anlatıda Bizans, daha önce de yer yer değinildiği üzere büyük ordularına rağmen kendilerinden sayıca az olan Türk ordusu karşısında "*ezilmiş, hezimete uğramış*" bir düşmanı temsil etmekteydi. Buradaki Bizans temsili, Selçukluların Anadolu'da kendilerine karşı verdiği diğer mücadele örnekleri için de geçerlidir. Bizans, aynı zamanda Anadolu'nun baştanbaşa "*harap, yanmış ve yıkılmış*" bir halde olmasının da başlıca sorumlularından biri olarak görülmüştür.⁹⁶⁴

Selçuklu tarihine ilişkin metinlerde, bu çerçevede olumsuz bir imajla yer bulan Bizans, Osmanlı tarihiyle ilgili satırlara da büyük ölçüde benzer bir şekilde yansımıştır. Bizans, Selçukluların olduğu gibi Osmanlıların da en önemli komşularından biri olmuştur. Ders kitaplarında Osmanlılar ile bu sınır komşusu arasındaki ilişkilerin başlangıçta iyi olduğu vurgulanmıştır. Fakat bu iyi ilişkilerin, komşuların "*Osman Bey'in sınırını aş(mak)*" ve "*birkaç sürüsünü aşır(mak)*" gibi sınır ihlallerine ve hırsızlığa varan kötü davranışlarından ötürü bozulmaya başladığı savunulmuştur. Kendileri, bu bağlamda iyi giden ilişkileri bozan taraf olarak resmedilmişlerdir. Hatta bu durum üzerine Osman Bey'in Bizans topraklarına yönelmeye başladığı belirtilerek bir anlamda Osmanlı akınları da meşrulaştırılmaya çalışılmıştır.⁹⁶⁵ Bu meşrulaştırma işlemi, aynı zamanda hak ve adalete riayet eden birer yönetici olarak yüceltilen Osmanlı sultanlarının esasen Bizans'a ait şehirlerde istenen kimseler oldukları ve iyi karşılandıkları vurgulanarak da gerçekleştirilmiştir.

⁹⁶² İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-1. Sene), ss.41-42; Ahmed Refik, **Küçüklerle Târih Dersleri: Muhtasar Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-1. Sene), (3. Tab'), ss.56-57,70; Ahmed Refik, **Küçüklerle Târih Dersleri: Târih Okuyorum**, s.22.

⁹⁶³ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Âliye-1. Sene), ss.26-27, 29.

⁹⁶⁴ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), ss.7-8; Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Âliye-1. Sene), ss.78-79.

⁹⁶⁵ İhsan Şerif, **Târihde İlk Adım (Birinci Kısım)**, s.34.

Bu vurguya, Bizans tekfurlarının "*zâlim ve müstebidd*" şeklinde olumsuzlanmaları eşlik etmiştir:

Osman Bey, (...) gâyet akıllı, tedbirli, idâreliydi. Tebaasına karşı ister Müslüman olsun ister Hıristiyan, büyük bir adâletle muâmele ediyor, kimsenin hakkını kimsede bırakmıyordu. Hâlbuki tekfurlar gâyet zâlim ve müstebidd olub kendi Rum tebaalarına türlü türlü zulümler, haksızlıklar yapıyorlardı. İşte bu sebebden bütün Rumlar, kendi tekfurlarından kurtulub, onun idâresi altına girmeyi can-u yürekden istiyorlardı.⁹⁶⁶ Osmanlıların sür'atle ilerlemeleri, İstanbul'daki Bizans İmparatoru'nu telaşa düşürdü. O zamanlar Bizans İmparatoru Üçüncü Andronikos idi. İmparator, Orhan Gâzi'nin yürüyüşünü durdurmak istedi. Maltepe'ye kadar ilerledi. Burada Osmanlılarla Rumlar çarpışdılar. Osmanlılar parlak bir muzafferiyet kazandılar. Maltepe Muhârebesi'nin neticesinde İznik de teslim oldu. Orhan Gâzi parlak bir âlâyla şehre girdi. Kadın, çoluk çocuk Orhan Gâzi'yi karşıladı. Hepsi Rumların zâlimâne idâresinden bezmişlerdi. Orhan Gâzi ahâliyi taltîf etdi. Düşmanla musâlaha edildi.⁹⁶⁷

Osmanlıların Bizans tebaası tarafından adeta bir "*kurtarıcı*" olarak sevinçle karşılanışları, görsellere başvurulmak suretiyle de görünür kılınmıştır.⁹⁶⁸ Osmanlıları "*merdlikle, kuvvetle yenemeyeceklerini pek iyi anladıkları*" belirtilen Bizans tekfurları aynı zamanda, onları "*tuzak kurarak*" yahut "*hile ile*" öldürmeye kalktıkları ve bu amaçla "*kancıkça söz birliği ettikleri*" dillendirilerek sert bir şekilde eleştirilmiş; "*alçak*" ve Osmanlıların hücumuyla "*perişan edilmiş düşman*" olarak nitelendirilmişlerdir.⁹⁶⁹ Bu nitelendirmeleri içeren ders kitaplarında aynı zamanda saltanat kavgalarına sahne olan, kendi iç sorunlarını çözemeyecek derecede "*aciz*", "*güçsüz*" ve dolayısıyla "*yardıma muhtaç*" bir Bizans tasviri de söz konusuydu. Buna karşılık Osmanlı ise Bizans'ın iç sorunlarını çözen, onu vergiye bağlayan, hatta Bizans İmparatoru'nu dahi tayin edebilen "*büyük*" bir güç olarak takdim edilmiştir.⁹⁷⁰ Bu çerçevede, varlığını Osmanlılara borçlu olduğu ima edilen Bizans, tam aksine gittikçe büyüyen bu güce karşı Batılıların "*Ehl-i Salîb*" orduları hazırlamalarına ön ayak olan, onların yaşadıkları sorunları aşarak tekrar kuvvet bulmalarını

⁹⁶⁶ Köprülüzâde M. Fuad, *Millî Târih*, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), ss.11-12.

⁹⁶⁷ Ahmed Refik, *Küçüklerle Târih Dersleri: Yeni Osmanlı Târîhi*, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), (4. Tab'ı), ss.15-16.

⁹⁶⁸ Ahmed Refik, *Küçüklerle Târih Dersleri: Târih Okuyorum*, s.37.

⁹⁶⁹ Köprülüzâde M. Fuad, *Millî Târih*, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), ss.12-13; İhsan Şerif, *Târihde İlk Adım (İkinci Kısım)*, ss.6-7.

⁹⁷⁰ Ahmed Refik, *Küçüklerle Târih Dersleri: Yeni Osmanlı Târîhi*, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), (4. Tab'ı), s.25.

arzulamayan, hatta bu amaç doğrultusunda Osmanlı iç sorunlarını kendi lehine suistimal eden açık bir "*düşman*" olarak resmedilmiştir.⁹⁷¹

Bizans'ın süregelen düşmanlıklarına rağmen Osmanlıların dostane duruşlarının, adalete riayetteki özenlerinin, hoşgörülü, şefkatli ve merhametli tutumlarının değişmediği her fırsatta vurgulanmıştır. Bunun kayda değer bir örneğini özellikle İstanbul'un fethine ve onu takip eden sürece ilişkin anlatıda da tespit etmek mümkündür. Öncelikle vurgulamak gerekir ki fetih öncesi Bizans tasviri, pek çok bakımdan karanlık bir tabloyu andırmaktaydı. Bu tabloya göre Bizans, derin bir rezâlet ve sefâhet içerisindeydi. Halk, takım takım firkalara bölünmüş ve ahlâksızlığa dalmıştı. Kimsede vatan ve millet aşkı kalmamıştı. Herkes kendi menfaatinin peşinden koşmaktaydı. Eski Bizans medeniyetinden eser kalmamıştı. Şehir ufalmış ve yarısı harabe haline gelmişti. İmparatorlar dahi memleketi değil, türlü entrikalara karşı kendi konumlarını nasıl koruyacaklarını düşünür bir hale gelmişlerdi. Onun için bu kıymetli memleketi koruyamıyorlardı. Bizans'ı koruyacak kuvvet, etrafını çevreleyen kalın duvarlardan ibaretti.⁹⁷²

Bizans'ın gerçekte kendi içinden yıkıldığı kaydedilmiştir. İstanbul'un fethi, Bizans'a ait bu enkazın ortadan kaldırılması ve daha da önemlisi Osmanlı toprak bütünlüğünün tesis edilmesi bakımından gerekli görülmekteydi. Zira İstanbul, Anadolu ve Balkanlardaki Osmanlı topraklarının ortasında, bu toprakları birleştiren bir noktada bulunuyordu. Öte yandan, başkentin sakinleri "*yabancılar*" yahut "*yabancı millet*" olarak nitelendirilmişlerdir. Bu, hiç şüphesiz İstanbul'un ne kadar üst düzeyde sahiplenildiğinin önemli bir göstergesiydi. Bu anlamda, şehrin fetih öncesinde "*yabancılara ait*" olabileceği düşünülüyor ve bu çerçevede Boğaz'daki Bizans varlığı gayrimeşru bir olgu gibi görülüyordu. Daha önce bazı Osmanlı sultanları tarafından birkaç kez kuşatıldığı; ancak ya Anadolu'da baş gösteren ayaklanmalardan ya da duvarlarını yıkamamaktan ötürü alınamadığı belirtilen İstanbul'u fethetme ve Hz. Peygamber'in hayır duasına⁹⁷³ mazhar olma şerefi, 2.

⁹⁷¹ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), ss.22, 27.

⁹⁷² Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), ss.29-30; Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-1: Küçük Mekteblilere İslâm Büyükleri**, (Devre-i Evvelî-2), s.43; Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Yeni Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), (4. Tab'ı), s.37.

⁹⁷³ Hz. Peygamber'in İstanbul'un fethine dair hadisi, ders kitaplarında aynen geçmemektedir. Bunun yerine "*Peygamberimiz Efendimiz, İstanbul'u zapt eden emir ve o emirin maiyetinde bulunan*

Mehmed'e nasip olmuştu. Bu başarı, 2. Mehmed'in geçmiş kuşatmaları dikkate alarak gerekli hazırlıkları yapmış olmasına, kararlı duruşuna ve zorluklardan yılmayan azmine bağlanmıştır. Bu değerlendirmeye aynı zamanda Bizans'ın şehri savunmak üzere aldığı tedbirlerin sonuçsuzluğuna da işaret edilmiştir. Bizans'ın son imparatoru Konstantin'in akıbeti ise "*telef oldu*" sözcükleriyle ifade edilmiş ve kendisinin 2. Mehmed tarafından hürmetle gömdürüldüğü vurgulanmıştır.⁹⁷⁴

Osmanlı tarihinde yeni bir devrin başlangıcı olarak yorumlanan fetih, aynı zamanda Batı'da *intibah/uyanış* devresinin başlamasına ön ayak olan gelişmelerden biri sayılmıştır.⁹⁷⁵ Fetihle başlayıp, Fransız Devrimi'ne kadar geçen zaman dilimine "*Kurûn-ı Cedîde*" (Yeni Çağ) denildiği konusunda da yazarlar aynı fikirdeydiler.⁹⁷⁶ Bu da hiç şüphesiz dünya tarihine girmenin, küresel düzende sarsıntı yaratan olaylara ön ayak olmanın ve tarihsel çağları kapatıp açmanın haklı gururunu aksettirmekteydi.⁹⁷⁷ Hemen her şey bunlarla sınırlı değildi. Fethin ardından İstanbul sakinlerine karşı takınılan tavır da üzerinde önemle durulan bir konu olmuştur. Yazarlar, 2. Mehmed'in bu insanlara karşı son derece olumlu bir tavır takındığı konusunda hemfikirlerdi. Bu yazarlardan biri olan Köprülüzâde M. Fuad Bey, şu satırlarda 2. Mehmed'in bu tavrı ile Bizanslıların, Sırp'ların, Ulâhların Türklere yaptıkları arasında bir karşılaştırma yaparak Osmanlı Türkü'nü yukarıda işaret edildiği üzere dostluğu, adaleti, hoşgörüsü, şefkat ve merhametiyle yüceltmıştır:

O zamanın âdetince, harb edilerek girilen şehirlerin ahâlisi öldürülür veya esir edilirdi. Hatta Bizanslılar, Sırp'lar, Ulâhlar ellerine geçen Türkleri, bin türlü işkence ile öldürürlerdi. Sultan Mehmed, Türklerdeki

---

mücâhidin haklarında hayırlı dua etmişlerdi" şeklindeki bir tümce kullanılmıştır. Bkz. İhsan Şerif, **Çocuklara Târih Dersleri**, s.44; İhsan Şerif, **Çocuklara Târih Dersleri**, (Devre-i Evvelî-2. Sene), (2. Tab'ı), s.42. Aynı yazarın diğer kitaplarında da bu tümcenin farklı versiyonlarını bulmak mümkündür. Ayrıca bkz. Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-2: Küçük Mekteblilere Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-1), ss.26-27.

⁹⁷⁴ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), s.30; Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Yeni Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), (4. Tab'ı), ss.37-41; Copeaux, **a.g.e.**, s.187.

⁹⁷⁵ Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Yeni Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), (4. Tab'ı), s.41; Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Muhtasar Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-2. Sınıf), (3. Tab'ı), s.8.

⁹⁷⁶ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Âliye-2. Sene), s.3; Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Muhtasar Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-2. Sınıf), (3. Tab'ı), s.3; Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-5: Küçük Mekteblilere Umûmî Târih**, (Devre-i Âliye-2), s.2.

⁹⁷⁷ Copeaux, **a.g.e.**, s.191.

şefkat ve merhamet hislerinden kurtulamadı. Ahâlinin canına, malına dokundurmadı; Rûm Patriki "Genadyus"a hürmet etti. Rûmları din işlerinde tamamıyla serbest bıraktı.⁹⁷⁸

Son olarak, Bizans'ın varlığını idame ettirdiği merkezi koruma konusunda gösterdiği gafleti sık sık gündeme getiren yazarlar, aynı zamanda küçük okuyucularına dünyada bir eşi daha bulunmadığını ve hemen herkesin sahip olmak istediğini vurgulayarak övdükleri İstanbul'u canları pahasına da olsa daima koruma ve onu fetheden sultana gece gündüz dua etme telkininde bulunmayı da ihmal etmemişlerdir.⁹⁷⁹

⁹⁷⁸ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), s.31.

⁹⁷⁹ Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Târih Okuyorum**, s.44; Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-1: Küçük Mekteblilere İslâm Büyükleri**, (Devre-i Evvelî-2), ss.44-45.

2.3.2. "Ehl-i Salîb" (Haçlılar)

Göğüslerine veya kollarına kırmızı birer "*salîb*"; yani "*haç*" takmalarından ötürü "*Ehl-i Salîb*" olarak adlandırıldıkları belirtilen⁹⁸⁰ ordular, gerek kendi coğrafyalarının dışına yönelmelerinde etkili olan söylem gerekse de gittikleri yerlerde yapıp ettikleri üzerinden sert bir dille eleştirilmiş ve olumsuzluk yüklü sıfatlarla nitelendirilmişlerdir.

"*Ehl-i Salîb*" ordularının oluşumunda iki kişinin öncelikli olarak rol oynadığı ileri sürülmüştür. Bunlardan biri Papa idi. Bir diğeri ise Piyer Lermite adlı bir papazdı. Papa, "...*hem Kudüs-i Şerîfi Müslümanlardan almak hem de bu kavimleri Hıristiyanlaştırmak için ahâliyi harbe teşvik etdi...*"⁹⁸¹ denilerek "*Ehl-i Salîb Seferleri*"nin baş sorumlularından biri olarak gösterilmiştir. Papaz Piyer Lermite ise "*din kardâşlarımızı Müslümanlar asıyorlar, kesiyorlar, yakıyorlar*"⁹⁸² sözlerini kullanarak Hıristiyan halkı Müslümanlara karşı galeyana getiren bir tür "*provokatör*" olarak konumlandırılmış ve Müslümanları Hıristiyanlara karşı türlü suçları işlemekle itham eden bu sözlerinin bir "*yalan*"dan ibaret olduğu savunulmuştur. Bir bakıma "*Ehl-i Salîb Seferleri*"nin meşru hiçbir dayanağının bulunmadığına işaret eden bu savunu, aynı zamanda söz konusu seferlerin iç yüzünün esasen Doğu'nun zenginliklerini "*yağmalamak*" olduğu vurgulanarak⁹⁸³ tahkîm edilmiştir.

Yaklaşık iki yüz yıla yakın bir sürede toplam 8 sefer gerçekleştirdikleri dile getirilen "*Ehl-i Salîb*" orduları, genellikle güzergâhları üzerindeki yerlerde icra ettikleri "*kötü*" eylemler üzerinden gündeme getirilmişlerdir. Bu süreçte sadece Müslümanlara değil, Musevilere de zulmettikleri belirtilerek⁹⁸⁴ bir taraftan "*Ehl-i Salîb Seferleri*"nin gerçek arkaplanına ışık tutulmuş ve diğer taraftan bu ordular söz konusu eylemleri çerçevesinde "*düşman, sürü, zalim, vahşi, câhil, barbar, gaddâr,*

⁹⁸⁰ Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Muhtasar Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-1. Sene), (3. Tab'i), ss.77-78; Midhat Sadullah, **Mücmel Târih-i Umûmî Dersleri**, (Devre-i Âliye-1. ve 2. Sınıf), (2. Tab'i), s.190.

⁹⁸¹ Midhat Sadullah, **Mücmel Târih-i Umûmî Dersleri**, (Devre-i Âliye-1. ve 2. Sınıf), (2. Tab'i), s.190.

⁹⁸² İhsan Şerif, **Çocuklara Târih Dersleri**, s.23.

⁹⁸³ Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Muhtasar Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-1. Sene), (3. Tab'i), s.77.

⁹⁸⁴ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-4: Küçük Mekteblilere Umûmî Târih**, (Devre-i Âliye-1), s.70.

masum çocuklara dahi kıyan ve yağmacı"⁹⁸⁵ gibi olumsuz sıfatlarla anılmışlardır. Bununla birlikte, "*Ehl-i Salib*" ölüleri de ölümlerine yol açan nedenler ne olursa olsun (ister savaş isterse de açlık, susuzluk gibi türlü nedenlerden ötürü olsun) "*telef-telefât*"⁹⁸⁶ sözcükleriyle nitelendirilerek olumsuzlanmışlardır.

"*Ehl-i Salib*" ordularının bütün bu eylemleri karşısında Müslümanların benimsedikleri hareket tarzı ise "(...) *fakat Müslümanlar da bunlara karşı son derece vakûrâne müdâfaâtda bulunmuşlardır*"⁹⁸⁷ denilerek bir tür "*meşru müdafaa*" olarak yorumlanmış ve yüceltilmiştir. Bu yücelti, Müslümanlara türlü "*vahşetleri*" atfeden ve onları "*can yakıcı, cana kıyıcı, câhil, vahşi ve barbar*" zanneden kimselerin yanıldıkları; aksine Müslümanların son derece merhametli, şefkatli, medenî ve pek çok alanda ileri oldukları vurgulanarak takviye edilmiştir. Müslümanların taşıdıkları bütün bu özelliklerin, esasen onlara haiz olmadıkları belirtilerek "*öteki*"leştirilen Batılı Hıristiyanlar için önemli birer örnek teşkil ettikleri savunulmuştur. Hatta madden büyük zararlar vermiş olsa da "*Ehl-i Salib Seferleri*" ileri ve aydın İslâm medeniyetiyle tanışmalarına fırsat sağlamış olması bakımından kendileri için faydalı görülmüştür. "*Arz yuvarlakdır" diyenleri ateşe atarlardı. Hıristiyanlar, bu derece câhil ve mutaassıb idiler. Krallar ve derebeyleri bî-çâre ahâliyi zulüm ve istibdâd altında inletirler(di)*" sözcükleriyle karanlık bir zaman diliminden geçtiği işaret edilen Batı dünyasının, özellikle "*Ehl-i Salib Seferleri*"nin akabinde İslâm medeniyetinin etkisiyle ilerlemeye ve aydınlanmaya başladığı vurgulanmıştır. Batılı Hıristiyanların Müslümanlardan her şeyden önce vatan ve millet sevgisini, adaleti, eşitliği, fikir ve inanç hürriyetini, şefkat ve merhamet duygularını, ticareti, ziraati, sanatı, ilim ve fenni öğrendikleri ileri sürülmüş⁹⁸⁸ ve Müslümanların onlara bir bakıma "*hocalık*" yaptıkları ima edilmiştir. Bu ima ile aynı zamanda Batılı

⁹⁸⁵ Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Târih Okuyorum**, s.24; Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-1: Küçük Mekteblilere İslâm Büyüklere**, (Devre-i Evvelî-2), s.31; Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Muhtasar Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-1. Sene), (3. Tab'ı), s.77.

⁹⁸⁶ Midhat Sadullah, **Mücmel Târih-i Umûmî Dersleri**, (Devre-i Âliye-1. ve 2. Sınıf), (2. Tab'ı), s.191; İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-1. Sene), s.51.

⁹⁸⁷ Midhat Sadullah, **Mücmel Târih-i Umûmî Dersleri**, (Devre-i Âliye-1. ve 2. Sınıf), (2. Tab'ı), s.192.

⁹⁸⁸ İhsan Şerif, **Târihde İlk Adım (Birinci Kısım)**, s.31; Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Muhtasar Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-1. Sene), (3. Tab'ı), s.80; Midhat Sadullah, **Mücmel Târih-i Umûmî Dersleri**, (Devre-i Âliye-1. ve 2. Sınıf), (2. Tab'ı), ss.194-195; Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-4: Küçük Mekteblilere Umûmî Târih**, (Devre-i Âliye-1), ss.72,75-77.

Hıristiyanların "*Ehl-i Salîb Seferleri*"ni izleyen süreçte birçok alanda eriştikleri gelişmişlik düzeyini esasen Müslümanlara borçlu oldukları anlatılmak istenmiştir. Müslümanlar ile kastedilenler elbette sadece Araplar değildi. Türkler de bunlara dâhildi. Daha önce de temas edildiği gibi Türklerin İslâm medeniyetine hizmetleri ders kitaplarında göz ardı edilmemiştir. Ayrıca İslâmiyet'in müdafî'leri içerisinde Türkler başta zikredilmişlerdir.

"*Ehl-i Salîb Seferleri*" söz konusu olduğunda adı genellikle gündeme getirilen iki kişiden biri, Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan olmuştur. Anadolu'da "*Ehl-i Salîb*" ordularına karşı önemli bir mücadele örneği sergilediği ifade edilen Kılıç Arslan'ın bu çerçevede Türklerin İslâmiyet'in müdafî'liği misyonunu devam ettirdiği vurgulanmış ve böylelikle verdiği bu mücadele bir anlamda kutsanmıştır.⁹⁸⁹ Kılıç Arslan'ın yanı sıra "*Ehl-i Salîb Seferleri*" bağlamında adı sık sık anılan ikinci kişi ise Salâhaddin-i Eyyûbî olmuştur. "*Bu muhârebelerde, İslâm memleketlerini kurtarmak için çalışan iki kahraman Türk mücâhidi*"nden⁹⁹⁰ biri olarak tanıtılan Salâhaddin-i Eyyûbî, temiz kalpliliğiyle Batılı Hıristiyanları hayretler içerisinde bırakan ve namı bütün Müslümanlar tarafından hürmetle yaddedilen pek muhterem bir mücahit⁹⁹¹ olarak övülmüştür. "*Ehl-i Salîb*" ile mücadele konusunda Harezmi Türkleri'nin çabalarına da dikkat çekilmiştir. Salâhaddin-i Eyyûbî'nin Kudüs'ü almasının ardından buranın Melik Kamil Dönemi'nde cereyan eden iç karışıklıklar nedeniyle "*Ehl-i Salîb*"e ağır bir bedel karşılığında verildiği, ancak yerine geçen oğlu Melik Salih'in Harezmi Türkleri'yle yaptığı ittifak sonucunda Kudüs'ün bir daha kaybedilmemek üzere geri alındığı savunulmuştur.⁹⁹² Ders kitapları "*Ehl-i Salîb*"le gerçekleşen bu karşılaşmanın bir diğer etabının Endülüs'te meydana gelen gelişmeler bir yana özellikle Osmanlıların hâkimiyet yıllarında cereyan ettiğine işaret etmekteydiler. Rumeli'ye geçiş, bu bakımdan önemli bir hareketi temsil ediyordu. Bu hareket, öncelikle Bizans'a yardım etmek amacıyla imparatorun daveti üzerine icra edildiği

⁹⁸⁹ Ahmed Refik, **Küçükler Târih Dersleri: Muhtasar Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-1. Sene), (3. Tab'i), ss.78-79.

⁹⁹⁰ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-1: Küçük Mekteblilere İslâm Büyükleri**, (Devre-i Evvelî-2), s.30. Salâhaddin-i Eyyûbî "*Türk*" olarak sahiplenilmekle birlikte, bazı ders kitaplarında "*Salâhaddin aslen Kürd'dür*" denilerek esasen "*Kürt*" kökenli olduğuna da vurgu yapılmıştır. Bkz. İhsan Şerif, **Çocuklara Târih Dersleri**, s.24; İhsan Şerif, **Târihde İlk Adım (Birinci Kısım)**, s.30.

⁹⁹¹ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-1: Küçük Mekteblilere İslâm Büyükleri**, (Devre-i Evvelî-2), s.31.

⁹⁹² İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-1. Sene), ss.51-52.

vurgulanarak meşrulaştırılmaya çalışılmıştır. Akabinde başlayan Rumeli akınları ise Bizans İmparatorları'nın bölgedeki baskıcı, ezici yönetimleri gündeme getirilerek haklı gösterilmiştir. Osmanlılar, özellikle Bizans yöneticilerinin baskısı altında hayatlarını idame ettiren Hıristiyan Türkler tarafından sevinçle kabul edildikleri, hatta çoğunluğunun Müslüman oldukları ileri sürülerek, adeta bir "*kurtarıcı*" olarak takdim edilmişlerdir. Ne var ki Rumeli'deki bütün Hıristiyanlar aynı yaklaşımı sergilememişlerdir. Osmanlıların Rumeli'ye geçişlerinin ardından kaydettikleri hızlı ilerleyişin öteki Hıristiyan milletleri ürküttüğü ve onları bu coğrafyadan atmak üzere birbirleriyle ittifak yapmaya sevk ettiği kaydedilmiştir. Bu ittifakın oluşumunda genellikle iki aktörün teşviklerinin oynadığı role dikkat çekilmiştir. Bunlardan biri, "*Ehl-i Salîb Seferleri*"nde olduğu gibi Papa'ydı. Diğeri ise daha önce de işaret edildiği üzere gittikçe büyüyen ve güçlenen Osmanlı karşısında varlığını tehlike altında gören Bizans'tı.⁹⁹³

Bu aktörlerin teşvikleriyle birlikte Rumeli'nin pek çok kanlı savaşa sahne olduğu ayrıntılarıyla dikkatlere sunulmuştur. Sırsındığı (1364), 1. Kosova (1389), Niğbolu (1396), Varna (1444) ve 2. Kosova (1448) bu bağlamda sıralanan savaşlardandı. Hemen her savaşın anlatımında istisnasız bir şekilde düşmanın sayıca üstünlüğüne vurgu yapılmıştır. Ne var ki aynı düşman, bu sayısal çoğunluğun kendilerine adeta hiçbir fayda sağlamadığını gösterircesine, genellikle "*mağlup, berbâd, hasır gibi yere serilmiş ve perişan*" olarak tasvir edilmiştir.⁹⁹⁴

Düşman ölümlerine ilişkin olumsuz nitelendirmelerde de bir değişiklik söz konusu değildir. Nitekim bu amaçla daha önce "*Ehl-i Salîb Seferleri*" bağlamında başvurulmuş olan "*telef*" sözcüğü kullanımdaki yerini korumuştur.⁹⁹⁵ Savaşlarda yitirdikleri "*şehit*" olarak yüceltilen ve düşmanlarından kat be kat az oldukları özellikle vurgulanan Osmanlılar ise daima "*galip*" olarak takdim edilmişlerdir. Elde

⁹⁹³ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-4: Küçük Mekteblilere Umûmî Târih**, (Devre-i Âliye-1), s.71; Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), ss.17-18; İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Osmânî**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), ss.21-25, 29.

⁹⁹⁴ Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Târih Okuyorum**, ss.40-41; İhsan Şerif, **Çocuklara Târih Dersleri**, (Devre-i Evvelî-2. Sene), (2. Tab'ı), ss.37-40; Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-2: Küçük Mekteblilere Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-1), ss.13-17, 23-24.

⁹⁹⁵ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-2: Küçük Mekteblilere Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-1), s.14; Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Yeni Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), (4. Tab'ı), s.27.

edilen galibiyetler, zaman zaman savaş taktiklerine bağlanmıştır. Söz gelimi, Sırsındığı Savaşı'nda galibiyet getiren şey düşmana hiç beklemediği bir anda yapılan baskındı ve bu baskın övgüyle söz konusu edilmiştir.⁹⁹⁶ 1.Kosova Savaşı'na dair şu satırlardan da açıkça anlaşıldığı üzere, düşmanın yukarıda bahsi geçen tasvirdeki bir konuma düşürülmesinde aynı zamanda Osmanlı ordusunun düzenli oluşunun, onu kumanda eden sultanın soğukkanlılığının ve cesaretinin, askerlerin kahramanlığının ve sahip olunan inancın verdiği kuvvetin etkisi de göz ardı edilmemiştir:

Osmanlı Devleti'nin şânı her tarafa yayılmış, Rumeli İslâmlarla dolmuşdu. Bu ilerlemeyi gören Hıristiyanlar korkmağa başladılar. Sırbalar, Ulâhlar, Bulgarlar Osmanlıları Rumeli'den çıkarmak için birkaç defa birleşdiler. Avrupalılardan da imdâd aldılar. Büyük bir ordu ile Kosova meydânına geldiler. Sultan Murad, bunu haber aldı; fakat hiç telaş etmedi. Gâyet muntazam ordusuyla düşmanın üzerine yürüdü. Muhârebe pek dehşetli oldu. Buna birinci Kosova Muhârebesi derler. Cenâb-ı Hakk'ın yardımı ve askerlerin kahramanlığı ile düşmanlar yenildiler.⁹⁹⁷

Bu satırlardaki "*galip*" Osmanlı ve "*ezik, mağlup, perişan*" düşman imgesi, bahsi geçen diğer savaşların anlatımında da kararlılıkla devam ettirilmiş ve düşmanın Osmanlıları Rumeli'den atmaya yönelik çabalarının başarısızlığına dikkat çekilmiştir:

İstanbul İmparator'u bu sıkışdırma üzerine Avrupalılardan imdâd istedi. (...) İstanbul, Müslümanların eline geçecek diye bütün Hıristiyan devletler korkdu. Papa, bu devletleri teşvik etdi. Almanya'dan, Fransa'dan, İngiltere'den yığın yığın ordular geldi. Bütün bu kuvvetler kralları ve beyleri maiyyetinde Niğbolu'ya doğru ilerledi. Yıldırım Bâyezid, İstanbul önündeki ordusunu topladı. Niğbolu'ya sür'atle yetişdi. Düşmanla şiddetli bir sûretde çarpışdı. (...) Düşmanı cesâretiyle perişân etdi. (...) Osmanlı Türkleri, bu muhârebede Avrupa'nın en müdhiş bir salîb ordusunu bozdular. Türkleri Rumeli'nden çıkarmak isteyen düşmanlarına iyi bir ders verdiler. (...) Murad-ı Sâni (...) Osmanlı ordusunun başına geçdi. Hareketini düşmandan gizli tuttu, Anadolu askerini Rumeli'ne geçirdi. Kuvvetli bir ordu ile Varna önlerine, düşman ordusunun karşısına geldi. Müsâdeme pek şiddetli oldu. İki taraftan oklar, yağmur gibi yağdı. Yeniçeri neferlerinden kahraman Hızır, bu kargaşalık içinde Macar Kralı'nın üzerine yürüdü, kralın başını kesdi, pâdişâha getirdi. Bu kesik baş ile düşmanın bozduğu muâhede-nâme bir

⁹⁹⁶ İhsan Şerif, **Târihde İlk Adım (İkinci Kısım)**, ss.14-15; Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-2: Küçük Mekteblilere Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-1), ss.13-14.

⁹⁹⁷ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-1: Küçük Mekteblilere İslâm Büyüklere**, (Devre-i Evvelî-2), ss.40-41.

mızrağa takıldı, düşmana gösterildi. Düşman bu manzaradan büsbütün yılgınlık gösterdi, dağılmaya başladı. Hünyadi Yanoş da kaçmaktan başka çare bulamadı.⁹⁹⁸ Jan Hünyad, Varna mağlubiyetinin acısını bir türlü unutamadı. İntikâm almak için Macar, Sırb, Ulâh, Boşnak, Arnavud askerlerinin en seçmelerinden büyük bir ordu topladı, Kosova'ya yürüdü. Orada Osmanlı ordusuyla Hünyad arasında üç gün üç gece büyük ve kanlı bir harb oldu. Sonunda Sultan Murad, düşmanlarını tekrar mağlub ve perişan etdi.⁹⁹⁹

Rumeli'de cereyan eden bu savaşların sonucunda ele geçirilen yerlere Anadolu'dan getirilen muhacirlerin iskân edilmesiyle bu geniş coğrafyanın Türkleştirildiği ve her tarafının cami ve medreselerle donatıldığı vurgulanmıştır. Bölgeye bir anlamda Türk-İslâm damgasının vurulmaya başlandığını anlatan bu vurgu, aynı zamanda Osmanlıların Rumeli'de kalıcı olma isteklerini de ifşa etmekteydi.¹⁰⁰⁰

⁹⁹⁸ Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Yeni Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), (4. Tab'ı), ss.26-27, 35.

⁹⁹⁹ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), s.28.

¹⁰⁰⁰ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), s.19; Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Yeni Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), (4. Tab'ı), s.23.

2.3.3. "Zahirde Dost, Hakikatte Düşman": Şah İsmail ve Şiilik

İran ve İranîler, ilk zamanlarından itibaren ders kitaplarına konu teşkil etmişlerdir. Bu kitaplardan öncelikle İran'ın sınırlarını, iklimini ve fizikî-coğrafi dokusunu, akabinde İranîlerin kim ve nasıl insanlar olduklarını, dinlerini, hükümdarlarını ve mimarilerini öğrenen çocuklar, bunların eski çağları hakkında yer yer yapılan bazı eleştirilerin dışında genellikle olumsuz cümlelere tesadüf etmemişlerdir.¹⁰⁰¹ Fakat bu yaklaşım, söz konusu Osmanlı-İran ilişkileri olunca değişmiştir. Özellikle 16. yüzyılın başlarında varlık göstermeye başlayan Safevîlerle birlikte bu ilişkilerin gerginleştiği ve takip eden süreçte taraflar arasında birtakım savaşların cereyan ettiği bilinmektedir. Bunda, bu kodun esasen ders kitaplarındaki anlatısına eğildiği Şah İsmail ve Anadolu coğrafyasında Şiiliği yaygınlaştırma çabasının katkısı büyüktü.

"Tekye şeyhliğinden İran Şâhlığı'na atla"dığı¹⁰⁰² belirtilen Şah İsmail, "Osmanlı Devleti'ne zâhirde dost görünüyor, fakat hakikatde onu içinden yıkarak mirâsına konmak istiyordu"¹⁰⁰³ denilerek görünüşte dost; ama gerçekte Osmanlı Devleti'ne karşı "kötü emeller" besleyen bir düşman olarak takdim edilmiştir. Bu ifadeler, aynı zamanda Şah İsmail'in Osmanlı'yı askerî güç kullanmak suretiyle ortadan kaldıramayacağını bildiği ve dolayısıyla söz konusu emellerine erişmek üzere farklı bir yola başvurmayı tercih ettiği anlamını da barındırmaktaydı. Örtük olarak Osmanlı'yı "içinden yıkmak" biçiminde tanımlanan bu yol, aşağıdaki satırlarda da açıkça görüleceği üzere esasen Sünnî bir coğrafyada Şiiliği yaygınlaştırmaya çalışmaktan başka bir şey değildi.

Ders kitaplarında Şah İsmail'in bu yöndeki çabasının 2. Bayezid Dönemi (1481-1512)'nden itibaren başladığına işaret edilmiş; ancak "en büyük tehlike" olarak yorumlanan Şah İsmail ve söz konusu hareketine karşı alınan tedbirler gündeme taşınmamıştır. Hatta 2. Bayezid Dönemi'nin sonlarında patlak veren ve Anadolu'da

¹⁰⁰¹ İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-1. Sene), ss.15-18; Ahmed Refik, **Küçüklerle Târih Dersleri: Muhtasar Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-1. Sene), (3. Tab'), ss.20-24; Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-4: Küçük Mekteblilere Umûmî Târih**, (Devre-i Âliye-1), ss.18-21; Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Âliye-1. Sene), ss.19-20.

¹⁰⁰² İhsan Şerif, **Târihde İlk Adım (Birinci Kısım)**, s.47.

¹⁰⁰³ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassita-1. Sene), s.34.

Safevî propagandasının zirvesi olarak değerlendirilen Şahkulu ayaklanması¹⁰⁰⁴ ve arkaplanı dahi "*bazı karışıklıklar*" adı altında geçiştirilmiştir.¹⁰⁰⁵ Şah İsmail'in Anadolu'da Şiiliği yayma gayretine karşı merkezî yönetimin gösterdiği reaksiyon özellikle 1. Selim Dönemi'nden itibaren söz konusu edilmiştir.

"(...) *Acemler, bizim mezhebimizden başka ve pek yanlış olan Şîa mezhebinde idiler. Acem hükümdârı Şâh İsmail, Anadolu'daki sâf ahâlimiz arasında Şîa mezhebinin yayılmasına çalışıyordu. Kendisini Sultan Selim'den daha büyük görüyordu*"¹⁰⁰⁶ sözcükleriyle bir taraftan Anadolu halkını mezheplerinden (Sünnîlikten) saptırmak ve aralarında "*bizim mezhebimizden başka ve pek yanlış*" denilerek "*öteki*"leştirilen Şiiliği yaymakla diğer taraftan kendisini 1. Selim'den üstün görmekle itham edilen Şah İsmail'e sert bir cevap verildiği kaydedilmiştir. Çaldıran'da verildiği belirtilen bu cevaba ilişkin şu satırlarda Osmanlılar askerî anlamda kaydettikleri ilerlemeyle yüceltilirken; İranîler savaş teknolojisinin eriştiği noktanın gerisinde kalmış ve savaş meydanında hezimete uğramış taraf olarak içler acısı bir halde tasvir edilmişlerdir:

Çaldıran sahrasında iki taraf çatışdılar. Kana susamış gibi çarpışdılar. Bizim topraklarımız vardı. İranîler o zamana kadar ne top görmüşler ne de onun gürültülü patlamasını duymuşlardı. Bizim taraftan toplara ateş verilince İran tarafı şaşırды. Yayası, atlısı birbirine karışdı. Pek fenâ bozuldular. Koca sahra Acem cesedleriyle doldu. Şâh yaralandı, kaçdı. Tâcını, tahtını, karısını, hazinesini bıraktı. Muhârebenin ertesi günü, Tebriz şehri alındı.¹⁰⁰⁷

Şah İsmail'e verilmiş olan bu cevap, hemen her yazar tarafından aşağı yukarı benzer sözcüklerle tekrarlanmış ve söz konusu nedenden ileri geldiği vurgulanarak meşru bir zemine dayandırılmıştır. 1. Selim'in bu askerî hareketi Anadolu coğrafyasına ve dolayısıyla devletin varlığına yönelik Safevî tehdidini kırmış; ancak tamamen ortadan kaldıramamıştı. Nitekim onun saltanatını takip eden süreçte de İran

¹⁰⁰⁴ Firdevs Çetin, "Osmanlı-Safevi Rekabetinin Osmanlı Resmî İdeolojisine Etkisi", **Çankırı Karatekin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.2, S.1, 2011, s.21.

¹⁰⁰⁵ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), s.34; Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Âliye-2. Sene), s.17; Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-2: Küçük Mekteblilere Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-1), s.30.

¹⁰⁰⁶ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-1: Küçük Mekteblilere İslâm Büyükleri**, (Devre-i Evvelî-2), s.45.

¹⁰⁰⁷ İhsan Şerif, **Târihde İlk Adım (İkinci Kısım)**, s.32.

coğrafyasına yönelik seferler devam etmiştir.¹⁰⁰⁸ Safevîlerin varlığı, aynı zamanda Sünnî mezhebinde olan Orta Asya Türkleri'yle birleşmenin; yani Sünnî Türk birliğinin kurulmasının önünde önemli bir engel olarak görülmekteydi. Dönemin ders kitabı yazarlarından olan Köprülüzâde M. Fuad Bey, 1. Selim'in şayet Şirpençe'den vefat etmeseydi bunu gerçekleştireceğine olan inancını belirtmekten geri durmamıştır.¹⁰⁰⁹

Sunnîlik-Şiilik ihtilafının iki devleti de özellikle Hıristiyanlara karşı zayıf düşürdüğünü savunan aynı yazar, Nadir Şah'ın İran'da iktidara geçtikten sonra (böylece İran'da Safevî hanedanlığı dönemi kapanmıştır) Şiiliği kaldırıp yerine Caferi mezhebini koymak suretiyle bu ihtilafa son verme arzusunu "*büyük ve hayırlı maksad*" olarak yorumlamıştır. Ne var ki Nadir Şah'ın bu amacı boşa çıkmıştır. Bunu, gerek Osmanlı memleketindeki Sünnî âlimlerin gerekse de Şii Ahundları'nın söz konusu amacı anlamamalarına, cehalet ve taassuplarına bağlayan yazar, Hıristiyanların bundan çok iyi bir şekilde faydalandıklarını vurgulayarak duyduğu üzüntüyü sezdirmeyi de ihmal etmemiştir.¹⁰¹⁰

¹⁰⁰⁸ Ahmed Rasim, **Resimli ve Haritalı Küçük Târih-i Osmânî**, ss.35, 41, 44, 46, 48-50, 61-62.

¹⁰⁰⁹ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), s.37.

¹⁰¹⁰ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), s.25.

2.3.4. Rusya ve Öteki Batılı Güçler

Ders kitaplarını okuyan çocuklar, başta Rusya olmak üzere Avusturya, Venedik/İtalya, İngiltere ve Fransa gibi bu kodun konusunu teşkil eden Batılı güçleri yakından tanıma fırsatı bulmuşlardır. Bu kitaplarda "biz"e karşı önemli ölçüde "düşman öteki" olarak konumlandırılmış olan bu güçlerin bazı olaylar bağlamında "dost" yahut "müttefik" olarak sunuldukları da özellikle vurgulanmalıdır.

2. Bayezid Dönemi (1481-1512)'nden itibaren Osmanlı Devleti ile temas kurduğu ve bazı imtiyazlar aldığı ifade edilen Rusya, gerek bu başlangıç ilişkileri gerekse de Mısır'ın Napoléon Bonaparte tarafından işgali ve M. Ali Paşa (Mısır) sorunu konusundaki tutumu¹⁰¹¹ dışında arkaplanı göz ardı edilmeden genelde Osmanlı Devleti'nin başta gelen "düşman"larından biri olarak takdim edilmiştir. Büyük Petro öncesi dönemde halkı "pek ehemmiyetsiz, çok yerlerde isimleri bile söylenmez ve bilinmez, son derece câhil ve mutaassıb, kaba ve yarı vahşi, sanayiden, ilim ve edebiyâtdan anlamaz"¹⁰¹² biçiminde tanıtilen Rusya'nın büyüyüp güçlendikçe Osmanlı'ya yönelik politikasının değiştiği savunulmuştur.

Osmanlı Devleti'ni bir an önce yıkıp payitahtını ele geçirerek hem Akdeniz'e inmek hem de Bizans'ın varisi olmak gibi emeller beslediği vurgulanan Rusya'nın bu emellerine erişmek adına Osmanlıların büyümek ve ilerlemek üzere attığı adımları hoş karşılamadığına ve onları zor durumda bırakmak için çeşitli yollara başvurduğuna dikkat çekilmiştir.¹⁰¹³ Bu doğrultuda öncelikle Osmanlı topraklarına yönelerek bunlardan bazılarını zapt ettiği ve Osmanlı ile savaşan devletlerle ittifak kurduğu söz konusu edilmiştir.¹⁰¹⁴ Bu gelişmelerin ardından bizzat Osmanlı-Rus savaşlarının cereyan ettiği ifade edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin birkaçı dışında çoğunlukla mağlubiyeti yaşadığı vurgulanan bu savaşlar, adeta çocukların zihinlerine

¹⁰¹¹ Ahmed Rasim, **Resimli ve Haritalı Küçük Târih-i Osmânî**, ss.31, 69; Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Yeni Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), ss.33-34, 41.

¹⁰¹² İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-2. Sene), s.81; Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-3: Küçük Mekteblilere Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-2), s.18; Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Âliye-2. Sene), ss.34-35.

¹⁰¹³ Midhat Sadullah, **Mücmel Târih-i Umûmî Dersleri**, (Devre-i Âliye-1. ve 2. Sınıf), (2. Tab'ı), ss.310-311; Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Âliye-2. Sene), ss.36-37, 42; Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-5: Küçük Mekteblilere Umûmî Târih**, (Devre-i Âliye-2), s.76.

¹⁰¹⁴ Ahmed Rasim, **Resimli ve Haritalı Küçük Târih-i Osmânî**, ss.39,58-59; İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Osmânî**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), s.68.

nakşedilircesine "*Prut muhârebesi, 1148, 1182, 1201, 1224, 1244 seferleri, Kırım muhârebesi, 1294 seferi*" adları altında tek tek ayrıntılandırılmıştır. Rusların bu savaşlardan bazılarında kadın, erkek, çoluk çocuk demeden herkesi kılıçtan geçirdiklerine ve dolayısıyla büyük bir "*zalimlik*" örneği sergilediklerine dikkat çekilerek küçük okuyucuların zihinlerinde acımasız bir "*düşman*" profili çizilmiştir. Rusya karşısında Osmanlı Devleti'nin aldığı mağlubiyetler, genellikle ordunun içinde bulunduğu içler acısı duruma bağlanmıştır. Bu konuda yöneticilerin de hatalı davrandıkları kaydedilmiştir. Söz gelimi, *1294 seferinde* yüzleşilen olumsuz sonuçlarda, 2. Abdülhamid'in de payı olduğu savunulmuştur. Kendisi, savaşı cephede değil; Yıldız Sarayı'nda harita başında yönettiği vurgulanarak eleştirilmiştir. Bahsi geçen savaşların sonucunda taraflar arasında imzalanan bazı antlaşmalar ise yol açtıkları sonuçlar çerçevesinde olumsuzlanmışlardır. Örneğin, *1182 seferinden* sonra imzalanan K. Kaynarca Antlaşması, "*hakkımızda en muzırr*" ve "*bizim için en elemli ve ağır*" sözcükleriyle nitelendirilmiştir. "*El-hâsil, devletimiz pek büyük zararlara uğradı. Her devlet, vatanımızdan birer parça kopardı, aldı*" cümlesi ise *1294 seferinden* sonra imzalanan Berlin Antlaşması için kurulmuştur.¹⁰¹⁵

Bütün bu savaşlara, müfredat programında yer almamakla birlikte bazı ders kitaplarında yer bulan 1. Dünya Savaşı da eklenmelidir.¹⁰¹⁶ Bu çerçevede, Osmanlı Devleti ile aralarında birçok savaşın yaşandığı dikkatlere sunulan Rusya'nın, aşağıdaki satırlardan da açıkça anlaşılacağı üzere, söz konusu emellerine erişmek için başta Rumlar olmak üzere gayrimüslim Osmanlı tebaasını kışkırtmaktan, aralarına ayrılık tohumları ekmekten ve nihai olarak onları ayaklandırmaktan da geri durmadığı savunulmuştur:

Rusya o tarihten sonra gittikçe büyüdü. Memleketimizdeki Rumları teşvike başladı, onların hâmesi süsünü takındı. Devletimizi yıkmak için hiçbir zaman boş durmadı. Rusya, yarım asırdan beri Türkiye'nin mahvına çalışıyordu. İkinci Katerina, Çariçe olduğu zaman bu mesleği

¹⁰¹⁵ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-5: Küçük Mekteblilere Umûmî Târih**, (Devre-i Âliye-2), ss.40-41, 43-44, 46-48, 51-53, 69-70, 72-73, 76-78, 83-88; İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-2. Sene), ss.82-89, 98-99, 101-102, 104-105, 111-114; İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Osmânî**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), ss.74-75, 78-82, 94-95, 100-101, 107-109; Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-3: Küçük Mekteblilere Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-2), ss.18-19, 21-29, 40-41, 44-46, 49-51.

¹⁰¹⁶ Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Yeni Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), ss.55-56; Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-3: Küçük Mekteblilere Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-2), ss.55-56.

daha ziyâde bir şiddetle ta'kîb etdi. (...) Yunanistan'a casuslar gönderdi. Rumları kendi himâyesine almak için teşvik etdi. Papas oğlunun teşviki ile bütün Yunanistan'ı ayaklandırdı.¹⁰¹⁷ Rumeli'deki (...) Sırbalar, Karadağlılar, Ulâhlar da Rusların teşvikiyle ayaklanmağa çalışdılar.¹⁰¹⁸ Ruslar, bizim eski düşmanlarımızdı. Devletimizin ilerlemesini hiç istemezlerdi. (...) Moskoflar, bir mes'ele çıkarmak için bizim tebaamız olan Rumların işlerine karışmağa başladılar...¹⁰¹⁹

Ders kitaplarında yer alan çocuk oyunlarında dahi "*düşman*" olarak karşı cephede konumlandırılan ve kendisiyle mücadele edilmesi gerektiği telkin edilen Rusya¹⁰²⁰, Osmanlı Devleti ile yaptığı savaşların bazılarında (*1148 ve 1201 seferleri* gibi) yalnız değildi. Bahsi geçen savaşlarda en önemli müttefikleri Avusturya'ydı.

Avusturya, 16. yüzyılın başlarından 18. yüzyılın sonlarına değin gerek müttefikleriyle birlikte gerekse onlardan bağımsız olarak Osmanlı Devleti ile birçok savaşa girmiş ve bu savaşlar bağlamında ders kitaplarında "*düşman öteki*" olarak konumlandırılmıştır. Taraflar arasında cereyan eden bu savaşları konu edinen satırlar, çocukların Rusya örneğinde olduğu gibi hem "*düşman*"ı yakından tanımalarını sağlıyor hem de mensubu oldukları devletin içinde bulunduğu koşulları açık bir şekilde göstererek bunlardan ders çıkarmalarına imkân tanıyordu.

İşaret edilen tarihler arasında meydana gelen savaşlara ilişkin anlatılarda, Osmanlı Devleti'nin yer yer elde ettiği galibiyetler¹⁰²¹ gibi önemli ölçüde yüzleştiği mağlubiyetler de söz konusu edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin Avusturya ve bazı savaşlarda müttefiklerini teşkil eden Rusya, Venedik ve Lehistan karşısında yüzleştiği mağlubiyetler birtakım nedenlere dayandırılmıştır. "*(...) Avrupa devletlerinin gözleri açılmışdı; gitdikçe terakki ediyorlardı. Dâimî ve ta'lîmli asker yetiştiriyorlardı*"¹⁰²² ifadesinin anlattığı gibi Batılı devletlerin zamanla ilerleme kaydetmeleri, düzenli ve eğitilmiş ordular kurmaya başlamaları bu nedenlerden sayılmıştır. Bununla birlikte, taraflar arasında yaşanan savaşlara ilişkin olup aynı

¹⁰¹⁷ Ahmed Refik, **Küçükler Tarih Dersleri: Muhtasar Tarih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-2. Sınıf), (3. Tab'ı), ss.60, 69.

¹⁰¹⁸ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Tarih**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), s.28.

¹⁰¹⁹ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Tarih Derslerinden-1: Küçük Mekteplilere İslâm Büyükleri**, (Devre-i Evvelî-2), s.68.

¹⁰²⁰ "*Moskof Tabyası*" başlıklı askerlik oyunu için bkz. Mehmed Âsım & Ahmed Cevad, **Anadolu Yavrusunun Kitâbı (İkinci Kitâb): Kırâat ve Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Evvelî-1. Sene), (2. Tab'ı), Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1336, ss.68-70.

¹⁰²¹ Ahmed Rasim, **Resimli ve Haritalı Küçük Tarih-i Osmânî**, ss.43-44, 58, 62-63.

¹⁰²² Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Tarih Derslerinden-2: Küçük Mekteplilere Osmanlı Tarihi**, (Devre-i Mutavassıta-1), s.43.

zamanda geçmişe duyulan özlemin sezdirildiği aşağıdaki satırların ayrıntılandığı üzere orduda ve devlet yönetiminde görülen zafiyetler, liyakatsizlik ve çekişmeler de Osmanlı Devleti'ni "*düşman*"ları önünde mağlubiyete sürükleyen nedenler olarak sıralanmıştır:

Bizde askerin terbiyesi ve itâatı bozul(muştı). (...) Artık düşmanlarımızı eskisi gibi kolay kolay mağlûb edemiyor, eskisi gibi ezemiyor idik.¹⁰²³ (...) Avusturya seferi devam ediyor, ordularımız birbiri ardınca bozuluyordu. Pâdişâhlar, sarâylarına çekilüb keyiflerine bakmağa başladıkları zamandan beri işler yüz üstü kalmışdı; herkes eğlenceye, sefâhate düşmüştü. Artık iş erleri iş başına getirilmiyordu.¹⁰²⁴ (...) Kumandanlarımız beyninde ittihâd yokdu; hepsi birbirine düşmandı. Sadrazam'ı düşürmek için ordunun bozulduğunu istiyorlardı. Ordumuz bu kumandanlar idâresinde perişan oldu.¹⁰²⁵

Uzun yıllar devam eden savaşların sonuçları bağlamında Avusturya'nın yorgun düşüşüne ve yer yer yaşadığı kayıplara dikkat çekildiği gibi aynı zamanda ekonomik ve siyasî anlamda pek de iç açıcı olmayan bir Osmanlı tablosu çizilmiştir. Bu tablo küçük okuyuculara savaş masraflarının arttığını, para için halkın sıkıştırıldığını, yeniçerilerin ayaklandıklarını, bazı sultanların halledildiklerini, sık sık sadrazam değiştirildiğini, sadrazamların hırs ve cehaletlerinin memleketi gerek içerde ve gerekse dışarıda büyük bir zafiyete uğrattığını anlatıyordu.¹⁰²⁶

Osmanlı Devleti'ni güç durumda bıraktığı ve kendisine önemli kayıplar verdirdiği ifade edilen bu savaşlardan bazıları (*özellikle 1593-1606 yılları arasında cereyan eden ilk uzun Avusturya Savaşları, 1683 Viyana muhâsarası ve ardından başlayan ikinci uzun Avusturya Savaşları*) "*lüzûmsuz*"¹⁰²⁷ olarak nitelendirilmiştir. Hatta Avusturya ve müttefikleriyle imzalanan bazı antlaşmalar da sonuçları itibariyle olumsuzlanmışlardır. Söz gelimi, 1683-1699 yılları arasında meydana gelen ve bazı ders kitaplarında "*Avusturya Sefer-i Tavîli*"¹⁰²⁸ adıyla anılan ikinci uzun savaş

¹⁰²³ İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Osmânî**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), ss.48-49.

¹⁰²⁴ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), s.49.

¹⁰²⁵ Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Yeni Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), ss.17-18.

¹⁰²⁶ Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Muhtasar Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-2. Sınıf), (3.Tab'ı), s.53.

¹⁰²⁷ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-2: Küçük Mekteblilere Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-1), s.43; Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Muhtasar Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-2. Sınıf), (3.Tab'ı), s.53.

¹⁰²⁸ İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Osmânî**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), ss.68-69; Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-3: Küçük Mekteblilere Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-2), ss.12-13.

sürecinin akabinde imzalanan Karlofça Antlaşması, "*Osmanlılar için büyük bir felâket*"¹⁰²⁹ yahut "*felâketli muâhede*"¹⁰³⁰ gibi olumsuz ifadelerle anılmıştır. 1718 yılında imzalanan Pasarofça Antlaşması ise Karlofça Antlaşması'ndan "*çok daha muzır*"¹⁰³¹ olarak nitelendirilmiştir.

Bu savaşların ardından bir zamanlar "*kan bahâsına aldığı yerleri düşmana bırak(tuğu)*"¹⁰³² ifade edilen Osmanlı Devleti'nin Rumeli coğrafyasındaki konumu iyice sarsılmış ve Batılılar uzun bir zamandan beri Osmanlıları bu coğrafyadan atmak üzere girdikleri yolda önemli bir mesafe kat etmişlerdir. Ayrıca Rusya'nın yaptığı gibi gayrimüslim Osmanlı tebaasını ayrılığa teşvik ettiği belirtilen Avusturya'nın¹⁰³³ Osmanlı Devleti ile olan ilişkileri her zaman "*düşmanlık*" merkezli olmamıştır. Öyle ki ders kitapları çocuklara, "*düşmanlığın*" devamlı bir olgu olmadığını, bunun zamana ve zemine göre yerini "*dostluğa*" ya da "*müttefikliğe*" terk edebileceğini Avusturya örneğinde de göstermiştir. Avusturya (artık Avusturya-Macaristan) Meşrutiyet'in yeniden ilanından sonraki gelişmeler bağlamında takındığı tutum bir yana 1. Dünya Savaşı esnasında Osmanlı Devleti'nin müttefikidir¹⁰³⁴ ve bu savaştan sonra onunla aynı kaderi paylaşmıştır.

"*Avusturya Sefer-i Tavîli*" esnasında Osmanlı Devleti'nin karşısında ve Avusturya'nın yanında yer almış olan Venedik ise denizlerdeki hâkimiyetiyle ön plana çıkmış İtalyan şehir devletlerinden biriydi. Adı, öncelikle "*Ehl-i Salîb Seferleri*" anlatısında yer yer zikredilmiş¹⁰³⁵; ancak Türklerle herhangi bir teması gündeme getirilmemiştir. Hatta Selçuklular Dönemi'nde ticaret bağlamında mevcut olduğu bilinen Türk-Venedik ilişkileri¹⁰³⁶ konusunda dahi incelenen ders kitapları

¹⁰²⁹ Ahmed Refik, **Küçüklerle Târih Dersleri: Muhtasar Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-2. Sınıf), (3.Tab'ı), s.54.

¹⁰³⁰ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Âliye-2. Sene), s.34.

¹⁰³¹ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), s.22.

¹⁰³² Ahmed Refik, **Küçüklerle Târih Dersleri: Muhtasar Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-2. Sınıf), (3.Tab'ı), s.55.

¹⁰³³ İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-2. Sene), s.109; Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), s.45.

¹⁰³⁴ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-5: Küçük Mekteblilere Umûmî Târih**, (Devre-i Âliye-2), ss.101-102.

¹⁰³⁵ Midhat Sadullah, **Mücmel Târih-i Umûmî Dersleri**, (Devre-i Âliye-1. ve 2. Sınıf), (2. Tab'ı), s.191; Ahmed Refik, **Küçüklerle Târih Dersleri: Muhtasar Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-1. Sene), (3.Tab'ı), s.80.

¹⁰³⁶ Selçuklular Dönemi'ndeki Türk-Venedik ticaret ilişkilerinin ayrıntıları için bkz. Şerafettin Turan, **Türkiye-İtalya İlişkileri-1: Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000, ss.168-180.

herhangi bir bilgi barındırmamaktaydı. Adı geçen kitaplarda Venedik ile ilişkiler genellikle Osmanlı Devleti bağlamında söz konusu edilmiştir. Osmanlı-Venedik ilişkileri, Venedik'in 1. Murad Dönemi (1359-1389)'nde vergi vermek üzere "*ahid-nâme*"ye nail olduğu vurgulanmak suretiyle başlatılmıştır.¹⁰³⁷ Bu ilişkiler, 2. Mehmed Dönemi (1451-1481)'nde kendilerine "*ticâret muâhededesi ihsân edil(işi)*"¹⁰³⁸ ve "*Venedik'den Bellini gibi ressâmlar getirt(i)lmesi*"¹⁰³⁹ dışında genellikle iki taraf arasında cereyan eden mücadelelere yahut savaşılar hasredilmiştir.

Çocuklar, bu mücadele ya da savaşlara dair anlatıda dahi Osmanlı Devleti'nin hem önemli galibiyetlerini (*Modon, Koron ve Navarin'in alınışı, Preveze muhârebesi, Kıbrıs ve Girit'in fethi*)¹⁰⁴⁰ hem de mağlubiyetlerini (*İnebahtı bozgunu ve Avusturya Sefer-i Tavîli*)¹⁰⁴¹ öğrenebilme şansına sahiplerdi. Bu, aynı zamanda Venedik'in müttefiki olduğu güçlerle birlikte elde ettiği galibiyetlerin göz ardı edilmediği anlamına geliyordu. Çocuklara sık sık "*düşmanlarımız*" sözcüğüne başvurmak suretiyle tanıtılan Venedik, özellikle Avusturya ile birlikte "*Katolik taassubu*" güderek gayrimüslim Osmanlı tebaasını zor durumda bırakmakla da itham edilmiştir. Onların bu yaklaşımına karşı Osmanlı Devleti'nin adalet ve hoşgörü politikası yüceltilmiştir.¹⁰⁴² 1789 yılında patlak veren Fransız Devrimi sonrasında Napoléon Bonaparte'ın İtalya'yı işgali, Venedik için bir son olmuştur.¹⁰⁴³ Nitekim ders kitaplarında bu olaydan sonra cereyan eden gelişmelere dair anlatılarda Sardinya'nın adı ön plana çıkmıştır. İtalyan birliğinin tesisi konusunda adı sıklıkla anılan Sardinya, Kırım Savaşı esnasında Osmanlı Devleti'nin üç müttefikinden biri olmuştur. Yazarlar, bu ittifakı hiçbir şekilde göz ardı etmemişlerdir.¹⁰⁴⁴ Fakat bu ittifak, 20. yüzyılın başlarında İtalya ile yerini "*düşmanlığa*" bırakmıştır. İtalya'nın "*düşmanca*" tavrının ilk etabı, 1911 yılının sonbaharında Trablusgarp'ta başlamıştır.

¹⁰³⁷ Ahmed Rasim, **Resimli Küçük Târih-i Osmânî**, s.16.

¹⁰³⁸ Ahmed Rasim, **Resimli Küçük Târih-i Osmânî**, s.27.

¹⁰³⁹ Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Yeni Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), (4. Tab'ı), s.37.

¹⁰⁴⁰ Ahmed Rasim, **Resimli Küçük Târih-i Osmânî**, ss.28, 33-34, 36, 51.

¹⁰⁴¹ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), s.44, İhsan Şerif **Çocuklara Târih-i Osmânî**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), ss.68-69.

¹⁰⁴² Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Âliye-2. Sene), s.34.

¹⁰⁴³ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. A. Savelli, **İtalya Tarihi**, (Çev. Galip K. Söylemezoğlu), C.2, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1940, ss.263-269.

¹⁰⁴⁴ Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Yeni Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), ss.43-44; Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-3: Küçük Mekteblilere Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-2), ss. 44-46.

İtalya'nın anılan tarihte Trablusgarb'a çıkışı, yazarlar tarafından farklı şekillerde yorumlanmıştır. İhsan Şerif hazırladığı bazı ders kitaplarında bu durumu, "*aramızda hiçbir geçmişimiz yok iken bir gün İtalyanlar habersizce Trablusgarb'ı topa tutdular*"¹⁰⁴⁵ sözcükleriyle "*beklenmedik*" bir gelişme olarak değerlendirmiştir. Aynı yazar, bir başka ders kitabında daha gerçekçi bir yaklaşımla İtalya'nın bu tutumunun "*(...) Avrupa devletlerince yirmi seneden beri hazırlanmış planın mevkî-i tatbiki vaz'ı*"¹⁰⁴⁶ olduğunu vurgulayarak "*planlı*" bir harekete işaret etmiştir. Ahmed Refik, Midhat Sadullah ve arkadaşları ise İtalya'nın Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu karışıklıktan faydalanarak Trablusgarb'a çıktığını ve bunun tam anlamıyla bir "*haksızlık*" olduğunu vurgulamışlardır.¹⁰⁴⁷

İtalya'nın Preveze, Beyrut ve adalardaki bazı Osmanlı gemilerini batırması, Çanakkale Boğazı'nı tıkaması ve Osmanlı donanmasının içler acısı bir halde oluşu, Osmanlı Devleti'nin elini ayağını bağlayan nedenler olarak sıralanmıştır. Osmanlı Devleti'nin bu zorlu anında ancak gizlice bölgeye geçtikleri belirtilen Enver ve Fethi Beyler ile "*mübârek*" ve "*muhterem*" sözcükleriyle anılan *Senûsîlerin "düşman"* karşısında verdikleri mücadeleden övgüyle söz edilmiştir. Ancak gerek bahsi geçen nedenlerin ve gerekse patlak veren Balkan Savaşları'nın Osmanlı Devleti'ni İtalya ile anlaşmak ve önemli topraklarını ona terk etmek zorunda bıraktığı savunulmuştur.¹⁰⁴⁸ İtalya'nın "*düşmanca*" tutumunun ikinci etabını ise 1. Dünya Savaşı oluşturmaktaydı. "*Avrupa devletlerinden Almanya, Avusturya ve İtalya bir ittifâk akdetmişlerdi. (...) Sonra İtalya, eski müttefiklerini bırakarak İtilâf tarafına geçti*"¹⁰⁴⁹ ifadelerinin de anlattığı üzere İtalya, başlangıçta Osmanlı Devleti ve müttefiklerinin tarafında iken,

¹⁰⁴⁵ İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Osmânî**, (Devre-i Mutavassita-2. Sene), s.112; İhsan Şerif, **Çocuklara Târih Dersleri**, s.76.

¹⁰⁴⁶ İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-2. Sene), s.117.

¹⁰⁴⁷ Ahmed Refik, **Küçüklerle Târih Dersleri: Yeni Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassita-2. Sene), s.53; Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-3: Küçük Mekteblilere Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassita-2), s.54.

¹⁰⁴⁸ Burada bahsi geçen iki isim dışında Trablusgarp'ta önemli başarılar imza atan başta Mustafa Kemal olmak üzere diğer Osmanlı subaylarının adları ya "*sâir hamiyetli gençler*", "*bazı fedâkâr zâbitlerimiz*" gibi ifadelerle geçiştirilmiş ya da hiçbir şekilde zikredilmemiştir. Birkaç örnek için bkz. İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Osmânî**, (Devre-i Mutavassita-2. Sene), ss.112-113; İhsan Şerif, **Târihde İlk Adım (Birinci Kısım)**, s.68; Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-5: Küçük Mekteblilere Umûmî Târih**, (Devre-i Âliye-2), s.92.

¹⁰⁴⁹ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-5: Küçük Mekteblilere Umûmî Târih**, (Devre-i Âliye-2), s.101.

daha sonra onların karşısında yer almayı tercih etmiştir. İtalya'nın bu tercihi, "*menfaatine öyle geldi*"¹⁰⁵⁰ denilerek "*menfaat*" temeline dayandırılmıştır.

İtalya'nın 1. Dünya Savaşı'nda yanlarında yer almayı uygun bulduğu Batılı güçlerden İngiltere ve Fransa ile ilk temaslar ise "*Ehl-i Salib Seferleri*"ne kadar uzatılmıştır.¹⁰⁵¹ Bu temaslar, daha önce de değinildiği üzere, Rumeli'deki hızlı ilerleyişi Hıristiyan Batı dünyasında korku uyandıran Osmanlı Devleti ile Niğbolu'da tekrar cereyan etmiştir. Bu olaylara ilişkin anlatıda "*biz*"in karşısında "*düşman öteki*" olarak konumlandırılan İngiltere ve Fransa'nın bu konumu, yukarıda bahsi geçen bazı Batılı güçlerde olduğu gibi, takip eden süreçte cereyan eden birtakım olaylar ekseninde değişkenlik göstermiştir.

Bu olaylardan biri Girit'in fethiydi. Bu fethiye ilişkin anlatıda, Fransa'nın Venedik'e destek verdiği belirtilmiştir. Bu bağlamda, Köprülüzâde F. Ahmed Paşa'nın Fransız elçisiyle konuşmasında söylediği belirtilen "*evet, Fransızlar bizim dostumuzdur; fakat onları dâima düşmanlarımızla görüyoruz*"¹⁰⁵² şeklindeki sözlerde somutlaştığı üzere Fransa "*görünüşte dost, ama gerçekte düşman*" olarak resmedilmiştir. Benzer bir durum, Napoléon Bonaparte'ın Mısır'ı işgali bağlamında da gündeme getirilmiştir. Bu işgalin gerek Osmanlı payitahtında gerekse de Mısır halkı arasında şaşkınlık yarattığı vurgulanmıştır. Napoléon Bonaparte'ın bu durum karşısında sarf ettiği söylenen "*ben buraya düşman değil, dost sıfatıyla, pâdişâhınız aziz dostum Sultan Selim-i Sâlis'in izniyle giriyorum. Pâdişâha itâat etmeyen âsî kölemen beylerini ezmek, mazlûm ahâliyi zâlimlerin elinden halâs etmek için giriyorum*" şeklindeki sözler "*yalan*" olarak nitelendirilmiştir. "*Napoléon'un emeli Akdeniz hâkimliğini İngilizlerden almak idi*" ifadesiyle işgalin arkaplanına ışık tutulan satırlarda Fransa, "*bizi dostum diye aldatan*" yahut "*yalancı dost*" olarak takdim edilmiştir.¹⁰⁵³ İngiltere ise bu olayda Osmanlı Devleti'ni desteklemiştir.

¹⁰⁵⁰ Ahmed Refik, **Küçüklerle Târih Dersleri: Yeni Osmanlı Târîhi**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), s.56.

¹⁰⁵¹ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-4: Küçük Mekteblilere Umûmî Târih**, (Devre-i Âliye-1), ss.70-71; Midhat Sadullah, **Mücmel Târih-i Umûmî Dersleri**, (Devre-i Âliye-1. ve 2. Sınıf), (2. Tab'ı), ss.190-192.

¹⁰⁵² Ahmed Refik, **Küçüklerle Târih Dersleri: Muhtasar Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-2. Sınıf), (3.Tab'ı), s.51.

¹⁰⁵³ İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Osmânî**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), ss.84-85; Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-3: Küçük Mekteblilere Osmanlı Târîhi**, (Devre-i Mutavassıta-2), s.31.

İngiltere'nin Fransa'ya karşı Osmanlı Devleti'nin yanında yer alışı, "*Mısır'ın Fransızlar(in) eline geçmesine ve dolayısıyla Bahr-i Sefid hâkimiyet-i bahriyyesinin ellerinden gitmesine bir dürlü razı olmadıklarından bizimle birleşdiler*"¹⁰⁵⁴ şeklinde bir gerekçeye dayandırılmıştır.

Rusya ve Avusturya örneğinde olduğu gibi İngiltere ve Fransa da başta Rumlar olmak üzere gayrimüslim Osmanlı tebaasına "*milliyet fikri telkîn*" etmek ve onları Osmanlı yönetiminden ayırmak için "*dâima isyân ve ihtilâle tahrik ve teşvîk*" ile itham edilmişlerdir.¹⁰⁵⁵ Nitekim Yunanistan'da patlak vermiş olan ayaklanmada, İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti'nin karşısında yer almış ve olumsuz bir tavır takınmışlardı. "*Yunanistan taraflarında ihtilâl emâreleri görüldü. Fransa ve İngiltere Devletleri bu ihtilâle yardım ediyorlardı. Hatta donanmaları Navarin sularında görüldü. Bizim donanmamızı yaktılar. Yunanistan'a istiklâl istediler*"¹⁰⁵⁶ tümcesinin de örneklendirdiği üzere ders kitaplarında İngiltere ve Fransa'nın bu tavrına önemle dikkat çekilmiştir. Hatta Lord Byron ve Victor Hugo'nun bu süreçte oynadıkları roller de gündeme getirilerek Yunanistan'da başlayan bir ayaklanmanın Batı dünyasından gördüğü büyük destek gözler önüne serilmiştir.¹⁰⁵⁷

"*Mehmed Ali Paşa'ya fazla imtiyâz almak istedi*" ifadesiyle Fransa'nın, M. Ali Paşa (Mısır) sorununda da Osmanlı karşıtı tutumunu devam ettirdiği işaret edilmiştir. İngiltere ise Napoléon Bonaparte'ın Mısır'ı işgali sırasında takındığı tavrı yinelemiş ve bu tavrı "*İngiltere Hindistan yolu üzerinde Fransız nüfuzuna meydân verdiği için Mehmed Ali Paşa'ya kızgındı*" denilerek bölgedeki konumunun ve haliyle "*menfaatleri*"nin tehlikeye düşmüş olmasına bağlanmıştır.¹⁰⁵⁸

Bu sorunun halledilmesinden bir süre sonra Kırım Savaşı patlak vermiş ve bu iki Batılı güç Sardinya ile birlikte bu kez Osmanlı Devleti'nin yanında Rusya'ya karşı savaş vermiştir. Bu savaşta İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı Devleti'nin yanında yer

¹⁰⁵⁴ İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-2. Sene), s.93.

¹⁰⁵⁵ İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-2. Sene), s.109.

¹⁰⁵⁶ Ahmed Rasim, **Resimli ve Haritalı Küçük Târih-i Osmânî**, ss.72-73.

¹⁰⁵⁷ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-5: Küçük Mekteblilere Umûmî Târih**, (Devre-i Âliye-2), ss.70-71; İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-2. Sene), ss.99-100.

¹⁰⁵⁸ Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Muhtasar Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-2. Sınıf), (3.Tab'ı), ss.109-112.

alışı, "bu iki devlet, Rusya'nın Bahr-ı Sefid havzasında ilerlediğini istemediler"¹⁰⁵⁹ biçiminde gerekçelendirilmiştir. Bu ve daha önce farklı olaylar bağlamında gündeme getirilen gerekçeler üzerinden küçük okuyuculara Batılı güçlerin "dostluk"larının ya da "müttefiklik"lerinin ancak "menfaatleri" söz konusu olduğunda mümkün olabileceği ve dolayısıyla bahsi geçen güçlerin gerçekte Osmanlı Devleti'ni "düşmanları"na karşı müdafaa etmek gibi bir amaçları olmadığı mesajı verilmeye çalışıldığı söylenebilir.

Başta İngiltere ve Fransa olmak üzere Batı dünyası, Balkan Savaşları sırasında Rumeli'de yaşanan "bu vahşiliklere seyirci kaldı"¹⁰⁶⁰, "(...) bu acıklı hallere (...) hiç ses çıkarmadı.." ¹⁰⁶¹ denilerek sert bir dille eleştirilmiştir. Bu sessizliği, 1. Dünya Savaşı bozmuştur. Farklı emeller doğrultusunda savaşa dâhil oldukları vurgulanan söz konusu Batılı güçler, Osmanlı Devleti'nin karşısında yer almışlardır. Osmanlı yönetiminin savaşa girişi ise "(...) Ruslarla İngilizler, bize karşı düşman vaz'iyyeti aldıklarından Devlet-i Osmâniyye dahi Almanya ve Avusturya ile müttefikân İ'tilâf-ı Müselles ve tarafdârlarına karşı muhârebeye başladı"¹⁰⁶² ifadesinde işaret edildiği üzere Rusya ve İngiltere'nin "düşmanca" tutumlarına dayandırılmıştır.

Bununla birlikte, savaş esnasında cereyan eden gelişmelerin yer bulduğu ders kitaplarında Osmanlı ordusundan övgüyle bahsedilirken¹⁰⁶³; "düşman"ın yapıp ettikleri sert bir üslupla anılmıştır. Bunun açık bir örneğini, Çanakkale'de yaşananları konu edinen aşağıdaki satırlarda bulmak mümkündür:

İngilizler, Fransızlar, medeniyet taslayan bu insanlar, bu muhârebede o kahramanın (Şehzâde Süleyman Paşa kastediliyor) türbesini topa tutdular. Yiğit askerimizden kaçan korkaklar, hırslarını ölülerimizden alıyorlar, toplarıyla gülleleriyle camileri, türbeleri, hastahâneleri

¹⁰⁵⁹ Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Muhtasar Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-2. Sınıf), (3.Tab'ı), s.114.

¹⁰⁶⁰ İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Osmânî**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), s.114.

¹⁰⁶¹ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-3: Küçük Mekteblilere Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-2), s.55.

¹⁰⁶² Midhat Sadullah, **Mücmel Târih-i Umûmî Dersleri**, (Devre-i Âliye-1. ve 2. Sınıf), (2. Tab'ı), s.336. Osmanlı Devleti'nin savaşa girişi konusunda, özellikle savaş sonrası süreçte yayımlanmış bazı ders kitaplarında artık iktidarda olmayan *İttihâd ve Terakki* liderlerinin de adları zikredilmeden sorumlu tutuldukları özellikle vurgulanmalıdır. Bu konuda bkz. Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), s.61.

¹⁰⁶³ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-3: Küçük Mekteblilere Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-2), s.56; Midhat Sadullah, **Mücmel Târih-i Umûmî Dersleri**, (Devre-i Âliye-1. ve 2. Sınıf), (2. Tab'ı), s.337; Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Yeni Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), s.56.

yıkıyorlar. Mübârek şehzâdemiz sağlığında o toprağı murdâr ayaklara çiğnetmemiş idi.¹⁰⁶⁴

Daha önce söz konusu edilen diğer antlaşmalar gibi 1. Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti ile imzalanan Sevr Antlaşması da olumsuz sözcüklere konu olmuştur. Sevr "*gâyet haksız, (...) öz Türk yurdu olan Edirne ile İzmir'i Rumlara bırakan, bizi kendi memleketimizde köle mertebesine indiren, (...) her dürlü adalet fikrine zıdd olan*" bir antlaşma biçiminde tanımlanmış ve onu kabul etmek idamla eş değer görülmüştür.¹⁰⁶⁵

¹⁰⁶⁴ İhsan Şerif, **Târihde İlk Adım (Birinci Kısım)**, ss.36-37.

¹⁰⁶⁵ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), s.62.

2.3.5. "Dükkü Tebaamız" ya da "Yeni Düşmanlar"

Ders kitaplarında II. Meşrutiyet Dönemi'nin ilk yıllarında yüzeysel olarak geçirilen; ancak Balkan Savaşları'nı izleyen yıllarda önemle ve ayrıntılı olarak ele alınan konulardan biri, Osmanlı unsurlarının gösterdikleri ayrılıkçı eğilimler, başlattıkları ayaklanmalar ve nihai olarak aralarında ittifak kurarak ön ayak oldukları savaşlar olmuştur. Bu unsurlar içerisinde adı en fazla ön plana çıkanlar Sırlar, Rumlar, Romenler, Karadağlılar ve Bulgarlardı. Bunların dışında kalan diğer unsurlardan ancak birkaçının ayrılık emeli taşıdığı vurgulanmış ve bu durum sadece bir ders kitabında yüzeysel olarak söz konusu edilmiştir.¹⁰⁶⁶

Ders kitaplarında, anılan unsurların ayrılıkçı eğilimlerine ve başlattıkları ayaklanmalara temas edilmeden önce Osmanlı Devleti'nin Rumeli'ye yerleştiği tarihten itibaren kendilerine karşı izlediği hoşgörü politikasına, hukuklarını temin etmek noktasında gösterdiği hassasiyet ile bu bağlamda Batılı devletlere nazaran kaydettiği mesafeye ve onlara rahat bir hayat imkânı sunmuş olmasına dikkat çekilmek suretiyle iyimser bir tablo çizilmiştir:

Sırf devletimizin lütûf ve âtîfeti sayesinde Sırlar, Bulgarlar, Karadağlılar, Romanyalılar, Rumlar kendi dinlerini, lisânlarını, kiliselerini, mekteblerini serbestçe muhâfaza etdiler. Devletimiz bu sûretle yirminci asırdaki Avrupa devletlerinin "Cem'iyet-i Akvâm" kurarak ekalliyetlere te'mîn eylemek istedikleri hukuku, daha asırlarca evvel Hıristiyan tebaasına te'mîn etmişdi. Bunlar idâremiz altında uzun müddet rahatça yaşadılar.¹⁰⁶⁷

Bu aşamadan sonra, Osmanlı Devleti'nin kendilerine karşı benimsediği olumlu yaklaşıma rağmen bahsi geçen unsurları ayrılık eğilimleri göstermeye ve ayaklanmaya sevk eden nedenlere dikkat çekilmiştir. Öne sürülen nedenlerden biri, Fransız Devrimi sonrasında hızla yayılan *milliyet* fikriydi.¹⁰⁶⁸ Bu fikrin, adı geçen

¹⁰⁶⁶ "İstibdâd Devri" başlığı altında söz konusu edilen bu unsurlar Ermeniler, Müslüman Araplar ve Arnavutlardı. Bunların da ayrılık emeli taşıdıkları sadece "Ermenilerde, hatta Müslüman Arablarda, Arnavutlarda milliyet fikirleri, müstakill devlet kurmak hülyâları uyanmışdı" ifadesiyle gündeme getirilmiştir. Bkz. Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), s.53.

¹⁰⁶⁷ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Âliye-2. Sene), s.71. Benzer ifadeler için ayrıca bkz. Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), s.44; Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Muhtasar Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-2. Sınıf), (3. Tab'ı), s.104.

¹⁰⁶⁸ İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-2. Sene), s.99; Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-5: Küçük Mekteblilere Umûmî Târih**, (Devre-i Âliye-2), ss.70, 82; Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i

unsurlar arasında yayılmasında Anadolu'ya nazaran Rumeli'nin Batı ile temasları kolay kılan konumunun önemli bir belirleyici olduğu düşünülmekteydi. Bu coğrafyada hayatlarını idame ettiren unsurların Anadolu'dakilere kıyasla uzun bir süre Batı'ya yabancı kalmadıkları, eğitim veya ticaret amacıyla Batı'nın her tarafına gittikleri ve buralarda kendilerine *milliyet* fikri telkin edildiği savunulmuştur.¹⁰⁶⁹ Bu konuda, bir önceki kod altında da işaret edildiği gibi, başta Rusya olmak üzere Avusturya, İngiltere ve Fransa gibi devletlerin oynadıkları rollere de vurgu yapılmıştır.¹⁰⁷⁰

Bunların yanı sıra, dikkat çekilen bir diğer neden ise Osmanlı Devleti'nin eski nüfuzunun azalmış olmasıydı. Bu durumun söz konusu unsurları, bağlı oldukları devletten ayrılmak konusunda cesaretlendirdiğine işaret edilmiştir.¹⁰⁷¹ Bu nedenler çerçevesinde konu ayrıntılandırılmış; hatta metinlerde bazı unsurlar farklı şekillerde olumsuzlanmıştır. Söz gelimi, Rumlar ayaklandıkları esnada Müslümanlara karşı kötü eylemler icra ettikleri vurgulanarak "*eşkiyâ*" ve "*âsî*" olarak nitelendirilmişlerdir.¹⁰⁷² Romenler, "(...) *1293-94 Rus harbinde Ruslarla müttefikân bizimle harb ederek...*"¹⁰⁷³ şeklinde bir cümleyle "*biz*"in tam karşısına yerleştirilirken; Karadağlılar "*i'lân-ı istiklâllerine kadar hiçbir zaman bize karşı itâat ve inkiyâd-ı kâmilede bulunmamışlardır*"¹⁰⁷⁴ denilerek "*biz*"e karşı "*itâatsiz*" olmakla itham edilmişlerdir.

Bu anlatım şekli Balkan Savaşları'na ilişkin satırlarda da devam etmiş, hatta daha da sert bir hal almıştır. Bu satırlarda dikkatleri üzerinde toplayan ilk şey, "*yeni*

Mutavassıta-2. Sene), s.45; Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Âliye-2. Sene), ss.60, 71.

¹⁰⁶⁹ İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-2. Sene), s.109; Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-5: Küçük Mekteblilere Umûmî Târih**, (Devre-i Âliye-2), s.82.

¹⁰⁷⁰ Ayrıntılar için "*Rusya ve Öteki Batılı Güçler*" koduna bakınız.

¹⁰⁷¹ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-5: Küçük Mekteblilere Umûmî Târih**, (Devre-i Âliye-2), s.82; Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Âliye-2. Sene), s.71.

¹⁰⁷² İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-2. Sene), s.100; Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-5: Küçük Mekteblilere Umûmî Târih**, (Devre-i Âliye-2), s.71; Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), s.39.

¹⁰⁷³ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Âliye-2. Sene), s.72.

¹⁰⁷⁴ İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-2. Sene), s.110. Benzer ifadeler için ayrıca bkz. Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-5: Küçük Mekteblilere Umûmî Târih**, (Devre-i Âliye-2), s.82.

düşmanlar" tabiri olmuştur. Bu tabirin muhatapları ise Sırp, Rum/Yunanlılar, Karadağlılar ve Bulgarlardı.¹⁰⁷⁵

Bu unsurların, Trablusgarp'ta İtalya'ya karşı mücadelenin verildiği ve ülke içerisinde karışıklıkların baş gösterdiği bir esnada, "*Rumeli'yi aralarında paylaşmak*"¹⁰⁷⁶ amacıyla birleşerek Osmanlı Devleti'nin üzerine yürüdükleri belirtilmiş ve "*fırsatçı*" oldukları ima edilmiştir.¹⁰⁷⁷ Osmanlı yönetiminin bu ittifaka cevabı ise "*biz bu yeni düşmanlarla uğraşmak için mecbûr olduk*"¹⁰⁷⁸ yahut "*biz bu yeni düşmanlarla uğraşmak için çâresiz kaldık*"¹⁰⁷⁹ ifadeleriyle meşrulaştırılmıştır. Bu çerçevede başladığı ifade edilen Balkan Savaşları, Osmanlı Devleti'nin bir zamanlar kendisine tabi olan unsurlar karşısında uğradığı ağır bir mağlubiyetle son bulmuştur.

Mağlubiyetin muhasebesinin yapıldığı ders kitaplarında, birtakım nedenlere dikkat çekilmiştir. Daha önce de değinildiği üzere, savaşta ilk önce öne sürülen redif askerlerinin 2. Abdülhamid Dönemi'nden miras kaldığı belirtilmiş ve bu askerlerin söz konusu dönemde doğru düzgün eğitim görmedikleri ileri sürülmüştür. Bu durum mağlubiyet nedeni olarak görülmüş ve dolayısıyla Rumeli'nin kaybedilmesinin sorumluluğu bir yönüyle 2. Abdülhamid'e yüklenmiştir. Öte yandan, "*o zamanki kabine, silâhındaki kuvvetlerimizi -Avrupalıların sözüne inanarak- dağıtmak gafletinde bulunmuşdu*"¹⁰⁸⁰ ifadesiyle Rumeli'de silâh altında bulunan askerlerin terhis önemli bir neden olarak gündeme getirilmiş ve bu durum adı zikredilmeyen o zamanki kabinenin "*gaflet*"i olarak kaydedilmiştir. Üzerinde önemle durulan bir diğer neden ise ordunun iyi bir şekilde sevk ve idare edilememesi olmuştur. Bu konuda gerek vükela ve gerekse kumandanlar sorumlu tutulmuştur. Askerlerin bu yüzden birçok yerde aç kaldıklarına ve savaş meydanını terk ettiklerine vurgu

¹⁰⁷⁵ İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Osmânî**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), ss.113; İhsan Şerif, **Çocuklara Târih Dersleri**, s.77.

¹⁰⁷⁶ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-1: Küçük Mekteblilere İslâm Büyükleri**, (Devre-i Evvelî-2), s.74.

¹⁰⁷⁷ İhsan Şerif, **Çocuklara Târih Dersleri**, s.77; Midhat Sadullah, **Mücmel Târih-i Umûmî Dersleri**, (Devre-i Âliye-1. ve 2. Sınıf), (2. Tab'ı), s.332.

¹⁰⁷⁸ İhsan Şerif, **Çocuklara Târih Dersleri**, (Devre-i Evvelî-2. Sene), (2. Tab'ı), s.63.

¹⁰⁷⁹ İhsan Şerif, **Târihde İlk Adım (Birinci Kısım)**, s.68.

¹⁰⁸⁰ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), s.58.

yapılmıştır.¹⁰⁸¹ Burada kim oldukları açıkça ifade edilmeden eleştirilen "*kabine*" ve "*vükela*" ile siyasî iktidarın hedef alındığı açıktır. Bu eleştirilerin hedefi, İttihâd ve Terakki değildi. Zira İttihad ve Terakki iktidarı, Temmuz 1912'de son bulmuş ve bu durum Ocak 1913 tarihine kadar devam etmiştir. Yukarıda bahsi geçen terhis olayının cereyan ettiği, Balkan Savaşları'nın patlak verdiği ve daha ilk anlarından itibaren önemli kayıpların yaşandığı bu zaman aralığında Gazi Ahmed Muhtar Paşa ve Kamil Paşa kabineleri teşkil edilmiştir. T. Zafer Tunaya'ya göre, Hürriyet ve İtilaf Fırkası bu kabineler döneminde kendisini bir anlamda iktidarda saymıştır.¹⁰⁸²

Bazı ders kitabı yazarları da bu düşünceyi destekler mahiyette cümleler kurmuşlardır. Bir ders kitabında geçen "*Bulgarlar Edirne'yi muhâsara etdiler, Çatalca'ya kadar geldiler... İtilâfçuların Kamil Paşa kabinesi düşmanlarla bir mütâreke akdeyledi*"¹⁰⁸³ ifadesi buna örnek verilebilir. Bu bağlamda, söz konusu eleştirilerin hedefinin bu kabineler ve dolayısıyla onlar üzerinden Hürriyet ve İtilaf Fırkası olduğu söylenebilir.

23 Ocak 1913 tarihinde cereyan eden Bâbîâli Baskını sonucunda İttihâd ve Terakki tekrar iktidara geçmiştir. Bu çerçevede gerçekleşen iktidar değişikliği, "*vatanın gitdikçe felâkete doğru sürüklenmekte olduğunu gören İttihâdçılar, buna bir çâre bulmayı düşünüyorlardı; bunun üzerine birçok fedâkârlıklarla hükümeti tekrar ellerine aldılar. (...) Fevkalâde bir faâliyyetle çalışarak orduyu tanzim etdiler ve yeniden muhârebeye karar verdiler*"¹⁰⁸⁴ tümcesinden açıkça anlaşıldığı üzere vatanın selameti üzerinden meşru kılınmaya çalışılmış ve övgüyle söz konusu edilmiştir.

Bu tümcede de görüldüğü gibi adı geçen baskından ve bu sırada cereyan eden gelişmelerden hiçbir şekilde söz edilmemiştir. İttihâd ve Terakki tek başına iktidar koltuğuna geçtikten sonra Yanya, Edirne ve İşkodra kaybedilmiştir. Bu kayıplar dahi

¹⁰⁸¹ İhsan Şerif, **Çocuklara Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-2. Sene), ss.117-118; Midhat Sadullah, **Mücmel Târih-i Umûmî Dersleri**, (Devre-i Âliye-1. ve 2. Sınıf), (2. Tab'ı), ss.332-333; Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-5: Küçük Mekteblilere Umûmî Târih**, (Devre-i Âliye-2), s.93.

¹⁰⁸² Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi (1908-1918)**, s.273.

¹⁰⁸³ Midhat Sadullah, **Mücmel Târih-i Umûmî Dersleri**, (Devre-i Âliye-1. ve 2. Sınıf), (2. Tab'ı), s.333. Benzer ifadeler için ayrıca bkz. Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Muhtasar Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-2. Sınıf), (3. Tab'ı), s.134.

¹⁰⁸⁴ Midhat Sadullah, **Mücmel Târih-i Umûmî Dersleri**, (Devre-i Âliye-1. ve 2. Sınıf), (2. Tab'ı), s.333.

"şanlı bir müdâfaadan sonra sükût"¹⁰⁸⁵ olarak değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmeden sonra "yeni düşmanlar"ın ittifaklarının çok sürmediği, Osmanlı topraklarını aralarında paylaşmadıkları için bozularak birbirleriyle savaşa girdikleri ve Osmanlı ordusunun bu fırsattan istifade ederek Edirne'yi geri aldığı önemle vurgulanmıştır.¹⁰⁸⁶

Bütün bunlarla birlikte, Rumeli'de alınan mağlubiyet "*ta'mîri gayr-ı kâbil bir felâket, büyük bir musîbet ve perişânlık*"¹⁰⁸⁷ olarak tanımlanmış ve bu mağlubiyetin acı sonuçları olduğu kaydedilmiştir. Öncelikle "*Edirne'den mâ-adâ, ecdâdımızın birçok kanlar dökerek fethetmiş oldukları bütün Rumeli düşmanlarda kaldı*"¹⁰⁸⁸ denilerek imparatorluk topraklarının mamur ve önemli bir kesimini teşkil eden Rumeli'nin büyük ölçüde elden çıktığı vurgulanmıştır. Bu, hiç şüphesiz uzun bir zamandan beri Osmanlı Devleti'ni Rumeli'den söküp atmak amacıyla mücadele eden Batılı güçlerin amaçlarına ulaştıkları anlamına geliyordu. Ayrıca "yeni düşmanlar"ın yapıp ettikleri bütün çıplaklığıyla gözler önüne serilmiştir. Bunlara ilişkin satırlar zihinlerde derin izler bırakacak, hatta yetişkin kalpleri dahi titretecek ayrıntıları barındırmaktaydı:

Düşmanlar bizi ezdiler. Erkek, kadın, çocuk ne buldularsa keddiler. Rumeli'de ne can kaldı, ne namus! Camilerimize çânlar asıldı, mezârlarımız açıldı.¹⁰⁸⁹ Düşmanlar Rumeli'deki bütün şehirlerimizi birer birer aldılar. Birçok Müslümanları, gaddârâne öldürdüler. (...) Bî-çâre anaları, çocuklarıyla beraber kapalı yerlerde yaktılar.¹⁰⁹⁰ Koskoca Rumeli'yi gâib ettiğimiz gibi Rum ve Bulgar çetecileri milyonlarca Türk'ü kasab gibi doğradılar.¹⁰⁹¹

¹⁰⁸⁵ Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Muhtasar Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-2. Sınıf), (3. Tab'ı), s.134. Benzer ifadeler için ayrıca bkz. Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-3: Küçük Mekteblilere Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-2), s.55.

¹⁰⁸⁶ Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Muhtasar Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-2. Sınıf), (3. Tab'ı), ss.134-135; Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-3: Küçük Mekteblilere Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-2), s.55.

¹⁰⁸⁷ Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Yeni Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), s.55; Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Târih Okuyorum**, s.94.

¹⁰⁸⁸ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-3: Küçük Mekteblilere Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-2), s.55.

¹⁰⁸⁹ İhsan Şerif, **Çocuklara Târih Dersleri**, s.78; İhsan Şerif, **Târihde İlk Adım (Birinci Kısım)**, s.69.

¹⁰⁹⁰ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-3: Küçük Mekteblilere Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-2), s.54.

¹⁰⁹¹ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), s.59.

Bu satırların anlattıkları, "*Bulgar Mezâlîmi ve Elvâh-ı Fecâyiden*"¹⁰⁹² gibi alt yazılarla resme dökülmüş ve böylelikle "*düşman*"ın insanlık dışı eylemleri hem kalplerde hem de zihinlerde canlı tutulmaya çalışılmıştır. Henüz eğitim hayatlarının başında bulunan çocuklara, "*haydûd, habîs, gaddâr, zalim, hâin, gâsıb, sözünü tutmayan, vahşi, çapulcu, aç gözlü ve murdâr*"¹⁰⁹³ gibi olumsuz sözcüklerle tanıtılan "*yeni düşmanlar*"a karşı "*Ah Rumeli*" başlıklı bir şiirin şu dizelerinde de açıkça görüldüğü üzere kin ve intikam telkin edilmiş; hatta bu duyguları daima canlı tutmak gerektiği salık verilmiştir:

Unutma! Gördüğün hakâreti bil,	Milleti yaşatan kindir, emeldir.
Kinini kalbinde sakla unutma;	Üfle ateşi kinin sönmesin,
Ağlama! Gözünün yaşlarını sil,	Devlet binasına kin bir temeldir.
Bekle zamanını, fakat unutma.	Unutma Yunan'ı, Sırb'ı, Bulgar'ı,
Unutma, intikâm günleri gelir, (...)	Kinini kalbine ateşle yazdır;
Yaşasın kalbinde bugünün yâdı.	Unutma! Sel gibi çağlayan kanı,
Unutma kinini, fikrin dönmesin;	Ölürsen bunları taşına kazdır. ¹⁰⁹⁴

Çocuklar, bir taraftan bu duygularla donatılırlarken; diğer taraftan "*Osmanlılık ve Vatan*" kodu altında da değinildiği üzere Rumeli'nin düşman elinden kurtarılması için çalışmak, gayret etmek, kuvvetlenmek, ilim ve irfan sahibi olmak, kudsî bir vazife olan askerliği sevmek ve ona en iyi şekilde hazırlanmakla da yükümlü kılınmışlardır.

Bütün bunların yanı sıra, Balkan Savaşları'na ilişkin satırlarda "*yeni düşmanlar*"dan biri olarak tanıtılan ve yukarıda söz konusu edilen sıfatların hedefi olan Bulgarlar, 1. Dünya Savaşı anlatısında sadece "*bir sene sonra Bulgarlar da bizim ile ittifâk etdiler*"¹⁰⁹⁵ yahut "*Bulgaristan, bizim tarafa geçdi*"¹⁰⁹⁶ şeklinde sıradan birer cümleyle anılmışlardır. Bu savaşta, Osmanlı Devleti'nin karşısındaki cephede yer alan Sırplar ve Karadağlılar ile ilgili değerlendirmeler, Sırpların

¹⁰⁹² Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Âliye-2. Sınıf), Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, İstanbul, 1332, ss.9,40,68,106,112,121,133,141.

¹⁰⁹³ Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), Matbaa-i Orhâniyye, (İstanbul), 1332, s.125; Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), ss.13, 130, 135; Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), ss.164-165; Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sınıf), s.18.

¹⁰⁹⁴ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Âliye-2. Sınıf), ss.82-83.

¹⁰⁹⁵ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-3: Küçük Mekteblilere Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-2), s.56.

¹⁰⁹⁶ Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Yeni Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), s.56.

"*hain*"¹⁰⁹⁷ olarak nitelendirilmeleri dışında, Balkan Savaşları anlatısındaki kadar sert değildir. Rumlar/Yunanlılar ise bir ders kitabında kısaca yer bulan millî mücadele anlatısında da söz konusu edilmiş ve "*aldığı yerlerde bir tek Müslüman bırakmayan, köylerimizi yakan, zâlim*" olarak tanıtılmışlardır. Hatta millî mücadelenin Rumların/Yunanlıların "*kan dökmek hırsı*"ndan ötürü devam ettiği vurgulanarak, "*biz*" esasen kan dökülmesini istemeyen bir millet olarak konumlandırılırken; "*onlar*" buna istekli bir millet olarak resmedilmişlerdir.¹⁰⁹⁸

---

¹⁰⁹⁷ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-3: Küçük Mekteblilere Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-2), s.56.

¹⁰⁹⁸ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), s.62.

2.3.6. Ve Diğerleri

Ders kitaplarında, yukarıda bahsi geçen "*düşman öteki*"lerin dışında, keza çeşitli ifadelerle başvurulmak suretiyle olumsuzlanan ve yer yer "*düşman*" olarak tanımlanan başka unsurlar da saptanmıştır. "*Ve Diğerleri*" şeklinde kodlanarak ders kitaplarındaki anlatısı irdelenen bu unsurlar başta Moğollar ve Timur olmak üzere Karamanoğlu, Akkoyunlu ve Dulkadiroğlu Beylikleri ile Kölemen Devleti'ydi.

"*Türklerden ayrı bir millet*"¹⁰⁹⁹ oldukları belirtilen Moğollar, öncelikle ilk hükümdarları Cengiz Han¹¹⁰⁰ önderliğinde icra ettikleri eylemler üzerinden gündeme getirilmişlerdir. Bu eylemlere ilişkin satırlarda Moğollar "*zâlim*", "*yakıcı*", "*yıkıcı*", "*kan dökücü*" olarak tanıtılmış ve İslâm medeniyetine, özellikle de Türklere büyük bir zarar verdikleri vurgulanmıştır:

O zamanlar cihânın en ma'mûr diyârı, diyâr-ı İslâm idi. Bütün bu memâlik-i İslâm Moğol muhâriblerinin hücumlarıyla bir yığın kan ve külden ibaret kalmıştır.¹¹⁰¹ (...) Cengiz (...), ibtidâ' bütün Moğol kabilelerini kendi idâresi altında topladıktan sonra etrâfdaki bütün devletleri birer birer ortadan kaldırdı. Hatta Selçûkîlerin yerine kâim olub o sırada Asya'nın en kuvvetli devleti sayılan Harezmi Devleti'ni de ortadan kaldırdı. Celâleddin Harezmişâh bütün kahramanlığıyla beraber ona karşı bir şey yapamadı. Bir taraftan Çin içerilerine, diğer taraftan Dicle kıyılarına, bir taraftan da Cenûbî Rusya, Macaristan ve Lehistan sahâlarına kadar yürüyen bu istilâ pek müdhişti: Önüne gelen şehirleri yakub yıkıyor, bir kısım halkı kesiyor, kalanlarını da bir çığ gibi önüne sürüb götürüyordu. İslâm medeniyeti, bu istilâdan çok zarar görmüştür. İslâm kavimleri içinde bu istilâ yüzünden en çok felâket görenler ise Türklerdir.¹¹⁰² Türklere, Asya'yı kana boyayan Cengiz'in zulmünden kurtulmak için Anadolu'ya geldiler.¹¹⁰³

Cengiz Han'ın torunu Hülâgû¹¹⁰⁴ da özellikle Bağdat'ta yaptıklarıyla söz konusu edilmiş ve bunlara dair aşağıdaki satırların da gösterdiği üzere "*hûn-rîz/kan*

¹⁰⁹⁹ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), ss.7-8.

¹¹⁰⁰ Cengiz Han'ın bazı ders kitaplarında aynı zamanda "*dâhî*", "*Turân'ın en büyük serdârı*" ve "*müdhiş bir kumandan*" sözcükleriyle övüldüğü de vurgulanmalıdır. Bkz. Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Âliye-1. Sene), s.79; Ahmed Refik, **Küçüklerle Târih Dersleri: Târih Okuyorum**, s.25; Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), s.7.

¹¹⁰¹ İhsan Şerif, **Çocuklara Târih Dersleri**, s.34.

¹¹⁰² Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Âliye-1. Sene), ss.79-80.

¹¹⁰³ Ahmed Refik, **Küçüklerle Târih Dersleri: Muhtasar Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-2. Sınıf), (3. Tab'ı), ss.21-22.

¹¹⁰⁴ Hülâgû, bir ders kitabında dedesi Cengiz Han gibi "*Turân'ın büyük serdârlarından idi*" şeklinde nitelendirilmiştir. Bkz. Ahmed Refik, **Küçüklerle Târih Dersleri: Târih Okuyorum**, s.29.

dökücü", "merhametsiz", "ilim ve ma'rifetden anlamaz", "yakıcı" ve "yıkıcı" olarak resmedilmiştir:

Halifeyi hazinesine habsetirdi. Hiç yiyecek verdirmedi. Bu sûretle açlıktan öldürdü. Hülâgû merhametsizdi, ilimden, ma'rifetden anlamazdı. Bağdâd kütübhânelerinde ne kadar kitâb varsa topladı. Nehirlere atırdı. Müslüman medeniyetine büyük bir darbe (v)urdu.¹¹⁰⁵ Hûn-rîz Hülâgû, iki yüz bin kişilik bir ordu ile rast geldiği yeri yakarak, ahâlisini keserek Bağdad'a geldi. Bağdadlılar bir sabah karşularında Tatar ordusunu görmüşler ve ziyâdesiyle şaşırılmışlardı. Hemân sebebini anlamak için nezdine güya hiçbir şeyden haberi yok gibi duran İbn-i Alkamî mel'ununu göndermişlerdir. Bu mel'un, Hülâgû'nun bir fenâ fikri olmayub kerimesini halifenin oğluna nikâh etmek için geldiğini söylemiş ve "Hülâgû düşman değil, dost sıfatıyla şehre kabul edilmeli" demişdi. Zaten karşı duracak kudreti, kuvveti olmayan halife, bu hâinin sözüne inanmış ve şehrin kapularını Hülâgû ordusuna açmıştır. İçeri giren Tatarlar, ibtidâ' şehri yağma etmişler, sonra kadın, erkek, çoluk çocuk cümlesini kılıçdan geçirmişler. Bağdad kütübhânelerindeki kitabları nehre atmışlar, köprü kurub üzerinden geçmişlerdir. Bunca emeklerle meydana gelen bu ilim, bu ma'rifet hazinelerini, o parlak medeniyetin tekmi eserlerini bir gün içinde yok etmişlerdir.¹¹⁰⁶

Cengiz Han sülalesinden olduğu belirtilen Timur ise "*zâlimdir, âdildir, gaddârdır, rahimdir, dinsizdir, dindârdır, azametlidir, kalenderdir, mütekebbirdir, kadir-dândır*" şeklinde birbirlerine zıt sözcüklerle tanıtılmış ve "*anlaşılması güç bir muammâ*" olarak nitelendirilmiştir.¹¹⁰⁷ Zıtlıklarla örülü bir tanıtıma konu olan Timur, Ankara Savaşı'na ilişkin satırlarda "*düşman*" olarak konumlandırılmıştır.

Bu satırlarda savaşın patlak vermesinde Yıldırım Bayezid'in ve Timur'un memleketlerinden kovdukları beylerin rollerine dikkat çekilmiştir. Bu beylerin memleketlerini ele geçirmek için her iki hükümdarı birbirleriyle savaş yapmaya teşvik ettikleri ve nihai olarak savaşa karar verildiği belirtilmiştir. Akabinde "*Timur, yağmaya alışmış ordusuyla Osmanlı memleketine girerek şehirleri yakmağa, ahâliyi öldürmeye başladı. Yıldırım Bayezid, ordusuyla Ankara'da Timur'a karşı çıktı*" denilerek ilk saldırıya geçen tarafın Timur olduğu vurgulanmış ve Yıldırım Bayezid'in ona karşı çıkışı bu bağlamda meşru bir zemine oturtulmuştur.¹¹⁰⁸ Savaşta sayıca Timur kuvvetlerinden az olduğu vurgulanan Osmanlı ordusu mağlup

¹¹⁰⁵ Ahmed Refik, *Küçüklerle Târih Dersleri: Târih Okuyorum*, ss.30-31.

¹¹⁰⁶ İhsan Şerif, *Çocuklara Târih Dersleri*, ss.37-38.

¹¹⁰⁷ İhsan Şerif, *Çocuklara Târih Dersleri*, ss.30-31.

¹¹⁰⁸ Köprülüzâde M. Fuad, *Millî Târih*, (Devre-i Mutavassita-1. Sene), s.23.

olmuştur. Bu mağlubiyet, Osmanlı ordusunda yer alan askerlerden bir bölümünün "*düşman*" tarafına geçmiş olmasına bağlanmıştır. Savaş sırasında cereyan eden bu taraf değişikliği, "*cinâyet*" ve "*ihânet*" olarak yorumlanmıştır. Yine bu sırada Yıldırım Bayezid'in oğulları ve sadrazamı tarafından terk edildiği belirtilmiş ve bu hareket de "*hıyânet*" olarak nitelendirilmiştir.¹¹⁰⁹ Savaşın akabinde Timur'a ait askerlerin yapıp ettikleri "(...) *Timurlenk, Yıldırım'ın oğullarını ta'kîb etdirdi. Timur'un ordusu Birusa'ya kadar ilerledi. Timur'un askeri sevgili pâ-yı tahtımızı yakdı. Camilerimizi âhûr yapdı, mihrâblarımıza at bağladı*"¹¹¹⁰ ifadeleriyle anlatılmıştır.

Osmanlı-Karamanoğlu ilişkileri ise taraflar arasında cereyan eden mücadeleler ekseninde ders kitaplarına yansımıştır. Rumeli'de hızla yayıldıkları, önemli fetihler gerçekleştirdikleri ve nihai olarak gittikçe güçlendikleri vurgulanan Osmanlıların Karamanoğulları'yla mücadelesi, onların Osmanlı karşıtı politikalarına ve bu doğrultudaki olumsuz hareketlerine dayandırılmıştır. Bu anlamda Karamanoğulları; Osmanlıların gittikçe güçlenmelerini çekemeyen, iyiliklerine kötülükle karşılık veren, fitne ve fesattan asla vazgeçmeyen, onları ikide bir rahatsız eden, kendilerini güç durumda bırakmak için Hıristiyan devletlerle ittifak kuran ve memleket için "*tehdit*" teşkil eden taraf olarak resmedilmişlerdir.¹¹¹¹ Karamanoğulları, Osmanlıların "*Anadolu'daki düşmanların*"dan¹¹¹² addedilmiş; hatta bir ders kitabında daha da ileri gidilerek Karaman Beyleri "*Osmanlıların ebedî düşmanları*"¹¹¹³ olarak takdim edilmişlerdir.

Benzer bir anlatım şekli, Osmanlı-Akkoyunlu ilişkileri için de geçerlidir. Bu ilişkiler ise 2. Mehmed ve Uzun Hasan arasında yaşanan mücadele çerçevesinde söz konusu edilmiştir. Üzerinde önemle durulan Otlukbeli Savaşı, Uzun Hasan'ın "*İran, Azerbaycan, Bağdad taraflarını zabt ederek adeta Timur'un yerini tutmağa*

¹¹⁰⁹ İhsan Şerif, **Çocuklara Târih Dersleri**, s.31; Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-2: Küçük Mekteblilere Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-1), s.18; İhsan Şerif, **Târihde İlk Adım (İkinci Kısım)**, s.20.

¹¹¹⁰ Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Yeni Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), (4. Tab'i), s.29.

¹¹¹¹ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), ss.18, 26; Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-2: Küçük Mekteblilere Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-1), ss.20, 28; Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Yeni Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), (4. Tab'i), ss.30, 41.

¹¹¹² Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), s.18.

¹¹¹³ İhsan Şerif, **Târihde İlk Adım (İkinci Kısım)**, s.27.

heveslenmiş" olduğu, "*Karamanlıları himâyeye ve devletimizin işlerine karışmağa kalk(tığı)*" vurgulanarak haklılaştırılmıştır. Nitekim "(...) *Uzun Hasan, Otlukbeli muhârebesinde mağlûb ve perişan oldu. Bu sûretle Anadolu'da da belli başlı bir düşman kalmadı*" denilerek Akkoyunlular da "*düşman*" sayılmışlardır.¹¹¹⁴ Dulkadiroğlu da "*eskiden beri Osmanlılara düşman olan*" bir beylik biçiminde tanıtılmıştır. 1. Selim'in Şah İsmail'i mağlup edişi ve bu beyliği ortadan kaldırması, Mısır'daki Kölemen Devleti'nin canını sıkan iki olay olarak değerlendirilmiş ve nihayetinde bu devletin Osmanlı Devleti'ne karşı açıktan açığa "*düşmanlık*" göstermeye başladığı vurgulanmıştır. Kölemen Devleti'nin bu tavrı, 1. Selim'in Mısır seferine gerekçe gösterilmiş ve dolayısıyla söz konusu sefer meşru kılınmıştır. Bu anlamda, Kölemen Devleti de "*biz*"e karşı "*düşman*" olarak konumlandırılmıştır.¹¹¹⁵

¹¹¹⁴ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), ss.32-33.

¹¹¹⁵ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), ss.35-36.

3. Düzen ve Meşruiyet

Bu tema, iki ayrı koddan hareketle oluşturulmuş olan "*Meşrûti Düzen ve Meşruiyet*" kategorisi altında ele alınmıştır.

3.1. Meşrûti Düzen ve Meşruiyet

Bu kategori, meşrûti düzenin meşruiyetine ve devamlılığına dair anlatıya eğilmektedir. Ders kitapları konuya ilişkin olmak üzere eski düzen ve olumsuz yönleri, Meşrutiyet uğruna verilen mücadele, meşrûti düzene son verip eski düzeni egemen kılmaya yönelik hareketler, bu hareketleri bertaraf etmek üzere sarf edilen çabalar ve Meşrutiyet'in faydaları hakkında kayda değer verileri içermektedir. Eski düzen ve olumsuz yönleri ile Meşrutiyet'in faydaları bu kategorinin dışında tutulmuştur. Zira eski düzen ve olumsuz yönleri, "*Onlar*" ya da "*Öteki*" temasının "*Osmanlı Geçmişi*" kategorisi altında irdelenmiştir. Genellikle "*fevâid*" ya da "*ni'met*" sözcükleriyle ifade edilen Meşrutiyet'in faydaları ise "*Müstakbel Vatandaş*" temasının ikinci kategorisi altında ele alınmıştır. Dolayısıyla bu kategoride, konuya ilişkin olmak üzere ders kitaplarının sunduğu diğer veriler esas alınmıştır. Bu veriler analiz edilerek muhtevalarına göre "*Meşrutiyet Mücadelesi*" ile "*31 Mart Fâciası ve Meşrûti Düzenin Müdafası*" şeklinde kodlanmıştır.

3.1.1. Meşrutiyet Mücadelesi

Meşrûti düzeni, türlü sorunlarla boğuşan ve yıkılışın eşiğine gelmiş olan Osmanlı Devleti için önemli bir kurtuluş reçetesi olarak gören bazı Osmanlı aydınları ve bürokratları, 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra bu uğurda çetin bir mücadele vermeye başlamışlardır. Bu mücadele, anılan yüzyılın son çeyreğinde amacına ulaşmış; ancak bu sırada ilan edilen *Kanûn-ı Esâsî* kısa bir süre sonra askıya alınca yeniden başlamıştır. Bu yolda ancak 20. yüzyılın başlarında Meşrutiyet'in tekrar ilan edilmesiyle birlikte başarı sağlanabilmiştir. Bu mücadele süreci, ders kitaplarında "*İnkılâbımızın Tarihçesi*" ve "*Hürriyyet/Meşrutiyet Mücadeleleri*" gibi başlıklarla söz konusu edilmiştir. Bu anlamda, meşrûti düzene geçişi "*inkılâp*" olarak nitelendiren ve bu uğurda verilen mücadeleye "*kutsallık*" atfeden yazarlar, birkaç farklı nokta dışında genellikle önce Yeni Osmanlılar tarafından verilen mücadeleye dikkat çekmişlerdir. Bunu, Genç Türklerin Meşrutiyet mücadelesiyle ilgili ayrıntılar takip etmiştir. Bu çerçevede, bahsi geçen Osmanlı aydınları ve bürokratlarının

Meşrutiyet uğruna verdikleri uğraşıya ilişkin ayrıntılara odaklanan "*Meşrutiyet Mücadelesi*" kodu, iki alt koda indirgenerek ele alınmıştır. Bu alt kodlar, "*Yeni Osmanlılar*" ve "*Genç Türkler*" şeklindedir.

3.1.1.1. Yeni Osmanlılar

Ders kitaplarında Meşrutiyet mücadelesi söz konusu olduğunda, birkaç farklı noktanın dışında¹¹¹⁶, genellikle önce "*Yeni Osmanlılar*", "*İlk Genç Türkler*" veya "*Genç Türkler*" olarak anılan Şinasi, Namık Kemal, Ali Suavi, Ziya Paşa, Mustafa Fazıl Paşa ve Midhat Paşa gibi Osmanlı aydınları ve bürokratları tarafından verilen mücadele gündeme getirilmiştir. "*Parlak fikirli gençler*", "*açık fikirli gençler*", "*hürriyet-perver*", "*vatan-perver*" gibi ifadelerle¹¹¹⁷ övülen ve görselleriyle

¹¹¹⁶ Yozgatlı Zeynizâde Doktor Hâzık, "*Ma'lûmât-ı Medeniyye ve Ahlâkiyye*" adlı ders kitabında öncelikle Osmanlı Devleti'nin 2. Selim öncesi yıllarda uyguladığı yönetim şeklini, "*akla ve şeriata muvâfık*" ve "*hemân hemân bir idâre-i meşrûtaya yakın*" sözcükleriyle nitelendirmiştir. Bu nitelendirmeyi "*çünkü pâdişâhlarımız, memleketimizin her tarafından adamlar celb ederek milletimizin halini anlar ve senelerce me'mûriyyetlerde bulunmuş olan namuslu ve hamiyetli vezirler ile müşâvere ederler idi*" ifadesiyle gerekçelendiren yazar, bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin meşrûfî düzene yabancı olmadığına işaret etmiştir. 1. Süleyman'dan sonra sultanların ahlakının bozulduğunu, bu durumun millete de sirayet ettiğini, nihayetinde her tarafta perişanlık ve mağlubiyetlerin baş gösterdiğini, yeniçerilerin itaatsizleştiklerini ve ayaklanmalarını gittikçe arttırdıklarını, kan pahasına alınan yerlerin birer birer elden gittiğini vurgulayan yazar, bu durumun 3. Selim Dönemi'ne kadar aynen devam ettiğini ifade etmiştir. Bu çerçevede, 3. Selim'in bir milletin saadet ve selameti için Meşrutiyet'ten başka hiçbir çare olmadığını anladığını ve dolayısıyla Meşrutiyet'i ilan etmek istediğini ileri süren yazar, sultanın bu konuda başarılı olmadığını vurgulamıştır. 2. Mahmud Dönemi'nde devlet ve milletin bir dereceye kadar düzelmeye yüz tuttuğunu ve akabinde tahta çıkan Sultan Abdülmecid'in ilan ettiği *Tanzimat-ı Hayriyye*'nin hükümleri itibariyle Meşrutiyet'e tamamen uygun olduğunu belirtmiştir. Sultan Abdülaziz'i "*müstebidd*" olarak nitelendiren yazar, ilginç bir şekilde Meşrutiyet'in Midhat Paşa'nın tavsiyesi üzerine 5. Murad tarafından ilan edildiğini iddia etmiştir. Bu iddiasını, "*Abdülhamid dahi gâyet müstebidd bir pâdişâh idi. İlk önce tahta çıkınca Sultan Murad'ın i'lân ettiği Kanûn-ı Esâsi'ye sâdik kalacağına yemin etdi*" ifadesiyle sürdüren yazarın, böyle bir yaklaşımla Meşrutiyet'in ilanını 2. Abdülhamid'e mal etmek istemediği söylenebilir. Bkz. Doktor Hâzık, **a.g.e.**, ss.21-26. Midhat Sadullah ve arkadaşları da Osmanlı Devleti'nde hürriyet ve Meşrutiyet fikrini ilk defa ileri süren kişinin Şeyh Bedreddin olduğunu kaydetmişlerdir. Bkz. Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-2: Küçük Mekteblilere Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-1), ss.20-21. Ahmed Cevad ise Osmanlı Devleti'nde gerçek Meşrutiyet mücadelesinin ilk olarak Sultan Abdülmecid Dönemi'nde başladığını ve ilk Meşrutiyet mücâhidinin Kafkasyalı Hüseyin Paşa olduğunu ileri sürmüştür. Yazara göre, memleketin kurtuluşunu Meşrutiyet'te gören K. Hüseyin Paşa'nın fikirleri, ortamın henüz birçok açıdan buna hazır olmamasından ötürü kabul görmemiştir. Buna rağmen K. Hüseyin Paşa'nın pek çok kimseyle gizli görüşmeler yaparak fikirlerini onlara kabul ettirdiğini, hatta gizli bir cemiyet kurduğunu belirten yazar, bu cemiyetin Osmanlı yönetimi tarafından tespit edildiğini ve nihai olarak K. Hüseyin Paşa ile arkadaşlarının aynı zamanda Meşrutiyet'in ilk kurbanları olarak sürgün edildiklerini vurgulamıştır. Bkz. Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Âliye-2. Sene),(3. Tab'ı), Matbaa-i Orhâniyye, Dersâadet, 1333, ss.19-20.

¹¹¹⁷ Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Yeni Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), s.45; Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih**

çocukların zihinlerinde görünür kılınan bu aktörlerin Meşrutiyet mücadelesi, ilk aşamada gerekçelendirilerek haklılaştırılmaya çalışılmıştır.

Genellikle üzerinde durulan nokta, devletin gittikçe kötüleşen haliydi. Bu bağlamda, öncelikle Ali Paşa'dan sonra sadarete geçtiği belirtilen Mahmud Nedim Paşa, sivri eleştiri oklarının hedefi olmuştur. "*Müstebidd ve iktidârsız bir adam*" olarak tanıtılan M. Nedim Paşa, iyi ve iktidarlı adamları sultana çekiştirmekle itham edilmiştir. Sevilmeyen bir adam olduğu vurgulanan M. Nedim Paşa, Sultan Abdülaziz'in halkın bir kısmı tarafından sevilmemeye başlanmasının müsebbiplerinden biri addedilmiştir.¹¹¹⁸ Bununla birlikte, Batı'dan sık sık borç para alındığı, bu paraların sarayın ve büyük memurların sefahati için harcandığı, memlekette ticareti ve ziraati ihya etmek gerekirken cepleri doldurmaktan başka bir şey düşünülmediği, hazineye para olmadığı için borçların ödenemediği, Batıların nazarında devletin itibarının azaldığı, ikide bir nazırların ve valilerin değiştirildiği, memlekette fakirliğin arttığı ve milletin hakkının tanınmadığı ileri sürülmüştür.¹¹¹⁹

Bütün bunlara Rumeli'de cereyan eden ayaklanmalar, Rusya'nın devleti zor durumda bırakmak adına hiçbir fırsatı kaçırmayışı, Batılı güçlerin devletin her işine müdahale etmeleri ve Bâbîâli'ye çeşitli reform projeleri vermeleri de dâhil edilmiştir.¹¹²⁰ Devletin içinde bulunduğu bu koşullar karşısında, Yeni Osmanlıların daha fazla dayanamayarak harekete geçtikleri, Avrupa'ya giderek gazeteler ve kitaplar yayımladıkları, milleti aydınlatmaya, kendilerine hürriyet ve Meşrutiyet fikirlerini vermeye çalıştıkları vurgulanmıştır. Memleket için "*Meşrutiyet fikri*", bir "*Kanûn-ı Esâsi*" ve bir "*Meclis-i Millî*"nin gerekliliğinin onlar sayesinde anlaşıldığı savunulmuştur.¹¹²¹ Bu çerçevede, Yeni Osmanlıların Meşrutiyet mücadelesinin ana

---

Derslerinden-3: Küçük Mekteblilere Osmanlı Târîhi, (Devre-i Mutavassıta-2), s.47; Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târîh**, (Devre-i Âliye-2. Sene), ss.76-77.

¹¹¹⁸ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târîh Derslerinden-3: Küçük Mekteblilere Osmanlı Târîhi**, (Devre-i Mutavassıta-2), s.47. Ayrıca bkz. Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târîh**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), s.47.

¹¹¹⁹ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târîh Derslerinden-3: Küçük Mekteblilere Osmanlı Târîhi**, (Devre-i Mutavassıta-2), s.47; Ahmed Refik, **Küçüklere Târîh Dersleri: Yeni Osmanlı Târîhi**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), s.45; Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târîh**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), s.47.

¹¹²⁰ Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Âliye-2. Sene), (3. Tab'ı), s.25.

¹¹²¹ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târîh Derslerinden-3: Küçük Mekteblilere Osmanlı Târîhi**, (Devre-i Mutavassıta-2), s.47; Ahmed Refik, **Küçüklere**

amacının devleti içine düştüğü durumdan kurtarmak olduğu işaret edilmiştir. Fakat bu mücadelenin kolay olmadığı, sürgün, hapis ve işkence gibi türlü sorunlarla yüzleşildiği vurgulanmıştır.¹¹²²

Bütün bunlara rağmen Yeni Osmanlıların Meşrutiyet mücadelesinin, "*Genç Türklerin babası*" yahut "*hürriyet babası*" olarak tanıtılan ve hürriyet taraftarı gençleri himayesine alarak çalıştırdığı ifade edilen¹¹²³ Midhat Paşa'nın *Kanûn-ı Esâsî* hazırlıklarıyla devam ettirildiği kaydedilmiştir. Midhat Paşa'nın kaleme aldığı belirtilen metnin ilan edilmeden önce çoğunluğu "*Genç Türkler*"den oluşan yirmi sekiz üyeli bir meclis tarafından düzeltildiği ve genişletildiği ileri sürülmüştür. Üyelerden 10'unun ulemadan, 16'sının devlet ricalinden ve 2'sinin de üst rütbeli askerlerden oluştuğu belirtilmiştir. Devlet ricalinden 3 üyenin Hıristiyan olduğu ifade edilerek *Kanûn-ı Esâsî* hazırlıklarında Osmanlı unsurları arasında ayırım yapılmadığı işaret edilmiştir. Bu meclis tarafından incelenen *Kanûn-ı Esâsî*'nin, o esnada tahtta bulunan 2. Abdülhamid tarafından dahi uzun uzadıya incelendiği ve düzeltilindiği, hatta "*bir lüzûm-ı idâriye binâen istenilen kimseleri memleketden ihrâc etmek hakkının zât-ı şâhâneye aid olduğunu tasdik eden madde*"nin de bu sırada eklendiği ifade edilmiştir.¹¹²⁴

Sultanın *Kanûn-ı Esâsî*'ye böyle bir madde ekletmekle temkinli hareket ettiği, konumunu korumaya çalıştığı; hatta ilerisi için bir şeyler planladığı söylenebilir. Bu çerçevede hazırlandığı kaydedilen *Kanûn-ı Esâsî*, 2. Abdülhamid'in saltanatının ilk zamanlarında ilan edilmiş ve böylelikle Osmanlı Devleti'nde meşrûî düzene geçiş yapılmıştır. Sadrazam Midhat Paşa'nın, artık ülkeyi Meşrutiyet'e uygun bir şekilde idare etmeye başladığı; hatta birkaç defa 2. Abdülhamid'e karşı koyarak iradelerini geri çevirmek mecburiyetinde kaldığı söylenmiştir. Öte yandan, sultanın ikide bir yüklü para talebinde bulunduğu; ancak bu taleplerinin dahi kabul görmediği belirtilmiştir. Bundan ötürü, 2. Abdülhamid'in Midhat Paşa'yı hiç sevmediği, hatta

Târih Dersleri: Yeni Osmanlı Târîhi, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), s.45; Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), s.47.

¹¹²² Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), ss.77-78.

¹¹²³ İhsan Şerif, **Çocuklara Târih Dersleri**, s.66; Mehmed Âsım & Ahmed Cevad, **Anadolu Yavrusunun Kitâbı: Kırâat ve Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), (2. Tab'ı), Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, (İstanbul), 1338-1340, s.177.

¹¹²⁴ Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Âliye-2. Sene), (3. Tab'ı), ss.27-28.

kendisinden korktuğu ileri sürülerek birtakım tedbirler almaya başladığı dikkatlere sunulmuştur. Özellikle mabeynde kendi adamlarına yer vermesi ve Ziya Paşa gibi Yeni Osmanlıları görevlerinden alması bu tür tedbirlerden sayılmıştır. Bunları, birkaç memuriyette yapılan değişikliklerin ve nihai olarak Midhat Paşa'nın sürgün edilmesinin takip ettiği vurgulanmıştır. Sultanın bu tavrının Osmanlı Meşrutiyeti'ne indirilmiş ikinci darbe olduğu (ilk darbenin ise Çerkez Hasan tarafından indirildiği kaydedilmiştir) savunulmuştur. Ziya ve Midhat Paşaların bu çerçevede etkisiz kılınmaları, "*artık Kanûn-ı Esâsî ve Meşrutîyyet İstanbul'da kuvvetli tarafdârlarından mahrûm idi*" şeklinde yorumlanmıştır.¹¹²⁵

Bu gelişmeler kaydedildikten sonra Meclis-i Mebusan'ın açıldığı ve başkentte Midhat Paşa lehine gösterilerin düzenlendiği; ancak bu gösterilerden sürgünden başka bir sonuç çıkmadığı ifade edilmiştir. Bu arada Osmanlı-Rus Savaşı'nın patlak verdiği, Osmanlı ordusunun bazı nedenlerden ötürü mağlubiyetler aldığı, başkentte gösterilerin tekrarlandığı ve Meclis-i Mebusan'da dahi hararetli tartışmaların cereyan ettiği dile getirilmiştir. Meşrûî düzende nüfuzunun iyice azaldığını gören ve bu durumu çekemediği belirtilen 2. Abdülhamid'in, bütün bu gelişmeler karşısında Meclis-i Mebusan'ı kapatma yolunu tercih ettiği ve nihai olarak "*memleketi kavuracak olan meşhûr istibdâdının kapılarını aç(tığı)*" vurgulanmıştır. Mebuslardan bazılarının sürgün edildiği ve kalanların ise memleketlerine gönderildikleri belirtilerek¹¹²⁶ bir taraftan devletin kurtuluş reçetesi olarak görülen ve diğer taraftan Batılılar gibi ilerlemenin kaynağı addedilen¹¹²⁷ meşrûî düzenin böylece uzun ömürlü olamadığı işaret edilmiştir.

Ders kitaplarında yer verilen Meşrutiyet mücadelesine ilişkin bu satırlar, başta Midhat Paşa olmak üzere Yeni Osmanlıların yüzleştikleri sorunlara dair ayrıntılarla devam ettirilmiştir. Bu ayrıntılarda, daha önce sürgüne gönderilen Midhat Paşa'nın Batı'daki sürgün hayatına son verildiği, yeni sürgün yerinin (menfa) Girit olarak tayin edildiği, bunu Suriye ve İzmir valiliklerinin takip ettiği dile getirilmiştir. Midhat Paşa, gittiği bu yerlerde insanlar tarafından sevgiyle karşılandığı ve onların

¹¹²⁵ Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Âliye-2. Sene), (3. Tab'ı), ss.28-29.

¹¹²⁶ Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Âliye-2. Sene), (3. Tab'ı), ss.29-32; Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Târih Okuyorum**, s.86.

¹¹²⁷ Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Târih Okuyorum**, s.86.

kalplerinde yaşamaya devam ettiği vurgulanarak yüceltilmiştir. Bu arada boş durmadığı ifade edilen 2. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı'nda kurduğu bir mahkemede kendisini, bütün gerçekleri açık bir şekilde ifade etmiş olmasına rağmen, idama mahkûm ettirdiği; ancak oluşan muhalefet nedeniyle bu kararın sürgüne dönüştürüldüğü kaydedilmiştir.¹¹²⁸

Taife sürgün edilen Midhat Paşa'nın orada da rahat bırakılmadığını vurgulayan yazarlar, söz birliği yapmışçasına kendisinin 2. Abdülhamid'in emriyle boğdurulduğunu ileri sürmüşlerdir.¹¹²⁹ Meşrûti düzeni savunan diğer aktörlerin de yüzleştikleri akıbet dillendirilmiş ve yaşananlardan yine 2. Abdülhamid sorumlu tutulmuştur. Söz gelimi, Namık Kemal'in Rodos ve Kıbrıs zindanlarında çürütüldüğü iddia edilmiş; Ali Suavi'nin ise "*tecrübe etdiği küçük bir ihtilâl esnâsında yüzlerle fedâi vatan-perverlerle beraber şehid düş(tüğü)*" belirtilmiştir.¹¹³⁰

¹¹²⁸ Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Âliye-2. Sene), (3. Tab'ı), ss.35-36.

¹¹²⁹ Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Âliye-2. Sene), (3. Tab'ı), s.37; Ahmed Refik, **Küçüklerle Târih Dersleri: Târih Okuyorum**, s.87; İhsan Şerif, **Çocuklara Târih Dersleri**, s.67; Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), s.50.

¹¹³⁰ Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), s.78.

3.1.1.2. Genç Türkler

Meclis-i Mebusan'ın kapatılması ve Kanûn-ı Esâsî'nin askıya alınması, Osmanlı toplumu için zorlu bir sürecin başlangıcı addedilmiştir. Daha önce de temas edildiği üzere, Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesine kadar uzanan bu süreç, ders kitaplarında "*devr-i istibdâd*" olarak adlandırılmış ve karanlık bir tablo halinde resmedilmiştir.

Bu tabloya konu olan olumsuz gelişmelerden bizar olanların sayıca az olmadığına dikkat çekilmiş ve istibdadın memleketi yok olmanın eşiğine getirdiği vurgulanmıştır. Buna karşı koymak üzere Meşrutiyet mücadelesinin başlatıldığı kaydedilmiş ve bu mücadelenin düşünsel ve duygusal temellerinin mekteplerde atıldığına işaret edilmiştir. Genç mekteplilerin bütün yasaklara rağmen hürriyet aşkını ve vatana muhabbeti telkin eden, istibdadı eleştiren Namık Kemal, Abdülhak Hamid ve Ziya Paşa'nın eserlerini, hatta bazı Fransızca kitapları (adları verilmemiştir) gizlice okumaktan geri durmadıkları dikkatlere sunulmuştur. Böylece alttan alta genç kalplerde istibdada karşı müthiş bir öfke ve husumetin uyanmaya başladığı; Meşrutiyet için fedakârlık duygusu ve mücadele arzusunun harekete geçtiği söylenmiştir.¹¹³¹

Milleti ve memleketi istibdattan kurtarmak ve Meşrutiyet'i yeniden ilan etmek üzere düşünsel ve duygusal açıdan hazırlandıkları işaret edilen mektepli gençlerin bu yöndeki örgütlenme girişimleri de göz ardı edilmemiştir. Bu konuda ilk adımın *Mekteb-i Tıbbiyye-i Askeriyye*'de atılarak "*İttihâd ve Terakki*" adıyla siyasî ve gizli bir cemiyet kurulduğu dile getirilmiştir.¹¹³²

Cemiyet'i kuranlar, "*vatanın hakiki evlâdları*" ve "*bazı fedâkâr ve hamiyetli gençler*" gibi ifadeleri¹¹³³ kullanmak suretiyle yüceltilmiş ve Yeni Osmanlılar örneğinde olduğu üzere "*Genç Türkler*"¹¹³⁴ olarak anılmışlardır.

¹¹³¹ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, (Devre-i Âliye-2. Sene), (3. Tab'ı), s.37.

¹¹³² Doktor Hâzık, *a.g.e.*, ss.26-27; Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), s.78; Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, (Devre-i Âliye-2. Sene), (3. Tab'ı), s.38.

¹¹³³ Doktor Hâzık, *a.g.e.*, s.26; Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, *Târih Derslerinden-5: Küçük Mekteplilere Umûmî Târih*, (Devre-i Âliye-2), s.91.

¹¹³⁴ Doktor Hâzık, *a.g.e.*, s.26.

Cemiyet'i kuran gençlerin dört kişi olduklarını kaydeden Ahmed Cevad Bey, bunların İshak Sükûti, Abdullah Cevdet, Reşid ve İbrahim Temo olduğunu belirtmiştir.¹¹³⁵ Aynı yazar, kaleme aldığı bir başka ders kitabında da bu kişilerden sadece "(...) *Tıbbiyye mektebinde müntehî sınıf talebesi arasında birkaç genç*"¹¹³⁶ şeklinde bahsetmiştir. Doktor Hâzık ise pek çok kişinin adını zikretmiş ve bu kişilerin İshak Sükûti, Abdullah Cevdet, Şerafeddin Mağmumî, İbrahim Temo, Mehmed Reşid, Hikmet Emin, Nazım Hamid, Abdülkerim Sebati ve Âsaf Derviş olduğunu ifade etmiştir.¹¹³⁷

Zamanla birçok kişinin Cemiyet'e üye olduğu, üyeler arasında mektepli gençlerin yanı sıra ihtiyar ve genç memurların da bulunduğu, Cemiyet'in şubelerinin tesis edilmeye başlandığı vurgulanarak istibdat karşıtlığının ve dolayısıyla Meşrutiyet taraftarlığının gittikçe güç kazandığı işaret edilmiştir. Bu arada, Cemiyet'in kendisini 2. Abdülhamid yönetiminin gelişmiş hafiyeye ağından gizleyemediğinin altı çizilmiş ve bu durumun sürgünlerle sonuçlandığı vurgulanmıştır. Buna rağmen, Ahmed Rıza ve yurt dışına çıkmış olan Mehmed Murad Beylerin yayımladıkları *Meşveret* ve *Mizan* gazetelerinin bir şekilde imparatorluk başkentindeki okuyucu kitlesine ulaştırıldığı ifade edilerek¹¹³⁸ Meşrutiyet adına fedâkârca çalışıldığı mesajı verilmiştir.

2. Abdülhamid yönetiminin tutuklama girişimlerine dikkat çekilen satırlarda, siyasî suçlulara oldukça sert davranıldığı kaydedilmiş ve özellikle 19. yüzyılın son yıllarına doğru idam, kalebentlik ve müebbet sürgün cezalarının yoğunlaştığı ileri sürülmüştür. Hatta 2. Abdülhamid'in bizzat baş hafiyelerini yurt dışına göndererek Genç Türk Komitesi'ni "*aldatmak*" girişiminde bulunduğu belirtilmiş; ancak Ahmed Rıza Bey cephesinde bundan bir sonuç çıkmadığı vurgulanarak küçük okuyuculara Meşrutiyet mücadelesinde kararlı olduğu anlatılmak istenmiştir. Öte yandan, Mehmed Murad Bey'in siyasî mahkûmların affı koşuluyla ve bizzat sultanla görüşmek üzere Osmanlı başkentine döndüğü kaydedilmiş; sultanın cülusu

¹¹³⁵ Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Âliye-2. Sene), (3. Tab'ı), s.38.

¹¹³⁶ Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), s.78.

¹¹³⁷ Doktor Hâzık, **a.g.e.**, s.27.

¹¹³⁸ Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Âliye-2. Sene), (3. Tab'ı), ss.38-39.

münasebetiyle af ilan ettiği, ancak gerçekte kimseyi affetmediği; hatta sürgünlerin devam ettiği vurgulanarak 2. Abdülhamid'in aldığı kararlarda "*samimi*" olmadığı ima edilmiştir. Mehmed Murad Bey'in payitahta dönüşü sonrasında, Meşrutiyet mücadelesinin aksatılmadığı vurgulanırcasına işlerin İshak Sükûti, Abdullah Cevdet, Çürüksulu Ahmed ve sair kimseler tarafından üstlenildiği, *Osmanlı* gazetesinin Cemiyet'in yayın organı olduğu ve Ahmed Rıza Bey'in de *Meşveret*'i yayımlamaya devam ettiği dile getirilmiştir. 2. Abdülhamid'in bir ara *Osmanlı* gazetesini çıkararak anlaşılmaya vardığı kaydedilse de kendisinin Meşrutiyet'i yeniden ilan etmeye kesinlikle yanaşmadığı savunulmuştur. "*Eski bir Meşrutiyet-perver*" olarak tanıtılan ve sultanın tuttuğu istibdat yolunu hoş görmediği, hatta kendisine içinden öğüt alabileceği layihalar sunduğu belirtilen Damat Mahmud Paşa'nın girişimlerinden dahi bir sonuç çıkmadığı dile getirilmiş ve kendisinin adları zikredilmeyen iki oğlunu yanına alarak yurt dışına firar ettiği vurgulanmıştır.¹¹³⁹

Bu firar olayından sonra Paris'te yapılan kongreler söz konusu edilmemiştir. Özellikle 20. yüzyılın başlarında Rumeli'de cereyan eden gelişmeler çerçevesinde vatan topraklarının tehlikede olduğu belirtilmiş ve bu duruma ordunun genç subaylarının bizzat tanıklık ettikleri kaydedilmiştir. Vatan topraklarının yüzleştiği bu tehlike karşısında söz konusu genç subayların bazı sivil memurlarla birlikte "*İttihâd ve Terakki Cem'iyeti'nin efkârına hâdim olmağa; yani memleketin çâre-i halâsını ancak Kanûn-ı Esâsî'nin i'lânında, Meclis-i Mebusan'ın küşâdında, Meşrutiyet'in tekrar îade ve te'sisinde görmeye*" başladıkları savunulmuştur. Birkaç sene içerisinde Rumeli'deki 2. ve 3. ordularda görevli subayların da çoğunlukla bu sürece dâhil oldukları belirtilmiş¹¹⁴⁰ ve böylece Rumeli'de etkin bir Meşrutiyet mücadelesinin yürütüldüğü dikkatlere sunulmuştur. Rumeli'nin Osmanlı başkentine nazaran daha az hafiye barındırması Cemiyet'in bölgede güçlü bir teşkilat kurmasının ve dolayısıyla Meşrutiyet mücadelesinin ivme kazanmasının önemli bir nedeni sayılmıştır.¹¹⁴¹

İngiltere ve Rusya hükümdarları arasında cereyan eden Reval görüşmeleri, uzun bir zamandan beri devam eden bu mücadelede önemli bir kırılma noktası olarak

¹¹³⁹ Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Âliye-2. Sene), (3. Tab'ı), ss.39-40.

¹¹⁴⁰ Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Âliye-2. Sene), (3. Tab'ı), ss.41-42.

¹¹⁴¹ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), s.55.

takdim edilmiştir. Reval'de Rumeli'nin paylaştırılmasına karar verildiği belirtilmiş ve bu durum "*felâket*" olarak nitelendirilmiştir.¹¹⁴² Bu gelişmenin akabinde Niyazi ve Enver Beylerin kıtalarıyla birlikte dağa çıktıkları, Selanik merkez kumandanının yaralandığı ve Manastır'da "*Yıldız'ın büyük bir hafiyesi*" olarak tanıtılan Şemsi Paşa'nın öldürüldüğü belirtilerek Meşrutiyet için artık silahların çekildiği işaret edilmiştir. Bundan ötürü, "*şanlı âsîler*" olarak nitelendirilen Niyazi ve Enver Beylerin üzerlerine taburlar gönderildiği; fakat bu askerlerin dahi ateş etmekten imtina ettikleri vurgulanarak¹¹⁴³ Meşrutiyet mücadelesine onların da kazandırıldıkları ima edilmiştir.

Rumeli'de asker, memur ve halkın birleşerek ayaklandıkları, Yıldız Sarayı'na telgraflar çekerek *Kanûn-ı Esâsî*'nin yeniden ilanını talep ettikleri; şayet bu talepleri kabul görmezse 2. Abdülhamid'i tanımayacaklarını bildirdikleri kaydedilmiş ve sultanın nihai olarak bu talebe cevap vermek mecburiyetinde kaldığı savunulmuştur.¹¹⁴⁴ 10 Temmuz 1324/23 Temmuz 1908 tarihinde Kanûn-ı Esâsî'nin yeniden ilanıyla birlikte Meşrutiyet'in "*istirdâd*" edildiği; yani "*geri alındığı*" vurgulanmıştır.¹¹⁴⁵

Milletin hürriyet ve Meşrutiyet'e kavuştuğu belirtilen bu tarihin bütün Osmanlılar için *millî bayram* olduğu belirtilmiş¹¹⁴⁶; hatta 10 Temmuz, yeni bir hayatın başlangıcı addedilmiştir.¹¹⁴⁷ Gerek Yeni Osmanlılar ve gerekse Genç Türkler tarafından verilen Meşrutiyet mücadelesine ilişkin satırlarda, birtakım eksikliklerle birlikte, cereyan eden gelişmelere temas edilmiş ve yetişmekte olan nesiller nail oldukları Meşrutiyet'in serüveni hakkında bilinçli kılınmaya çalışılmışlardır. Kendilerine "*işte bugün nâil bulunduğumuz Meşrutiyet ve hakimiyet-i milliye ancak kanlı birçok mücâdelelerden sonra, yüzlerle fedâkâr vatandaşın hayatı*

¹¹⁴² Ahmed Refik, **Küçüklere Târih Dersleri: Yeni Osmanlı Târîhi**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), s.52.

¹¹⁴³ Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vatanıyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Âliye-2. Sene), (3. Tab'ı), s.42.

¹¹⁴⁴ İhsan Şerif, **Târihde İlk Adım (Birinci Kısım)**, s.67; Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), s.55.

¹¹⁴⁵ Nazım, **Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Diniyye, Târîhiyye, Sıhhiyye ve Medeniyye**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sınıf), s.76.

¹¹⁴⁶ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-5: Küçük Mekteblilere Umûmî Târih**, (Devre-i Âliye-2), s.91.

¹¹⁴⁷ Midhat Sadullah, **Mücmel Târih-i Umûmî Dersleri**, (Devre-i Âliye-1. ve 2. Sınıf), (2. Tab'ı), s.314.

bahâsına olarak kazanılmışdır"¹¹⁴⁸ sözcüklerinin de anlattığı üzere Meşrutiyet'in kolay kazanılmadığı mesajı verilmiş, bu uğurda çalışmış olan kimseleri hürmetle yâd etmeleri gerektiği örtük olarak telkin edilmiş¹¹⁴⁹ ve sırtlarına büyük fedakârlıklarla tesis edilmiş olan meşrûfî düzeni canları pahasına koruyup kollamak vazifesi yüklenmiştir.¹¹⁵⁰

¹¹⁴⁸ Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), s.80.

¹¹⁴⁹ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-1: Küçük Mekteblilere İslâm Büyükleri**, (Devre-i Evvelî-2), s.72.

¹¹⁵⁰ A. Rıza, **a.g.e.**, s.38.

3.1.2. 31 Mart "Fâciası" ve Meşrûfî Düzenin Müdafaası

23 Temmuz 1908 tarihinde Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesi, Osmanlı topraklarında büyük bir coşku atmosferine kaynaklık etmiştir. Fakat bu tarihin üzerinden çok geçmeden birtakım dış krizler patlak vermiş ve bazı iç sorunlar baş göstermiştir. Osmanlı başkentinin 13 Nisan 1909 tarihinden itibaren sahne olduğu gelişmeler, söz konusu iç sorunlardan biriydi ve tarih sayfalarına *31 Mart Vak'ası* olarak geçmiştir. Sıkıntılı günlere ön ayak olan bu olay, ders kitaplarına da yansımıştır. Yazarlar, bu kodun konusunu teşkil eden *31 Mart Vak'ası*'na ve dolayısıyla meşrûfî düzenin müdafa edilişine dair önemli ayrıntılara yer vermişlerdir.

Öncelikle vurgulamak gerekir ki *31 Mart Vak'ası* başta "fâcia"¹¹⁵¹ olmak üzere "ihtilâl, askerî ihtilâl"¹¹⁵², "isyân"¹¹⁵³, "irticâ, irticâ isyânı"¹¹⁵⁴ gibi sözcüklere başvurulmak suretiyle tanımlanmış ve olumsuzlanmıştır. İttihâd ve Terakki'yi devirmeye ve meşrûfî düzene son vererek tekrar eski düzene geçmeye yönelik olduğu kaydedilen bu olayın sorumluları ise yazarlara göre değişiklik göstermiştir. Nitekim bazı yazarlar, olayın baş sorumlusunun doğrudan 2. Abdülhamid olduğunu düşünüyorlardı:

Abdülhamid, (...) Meşrutiyet'e sâdık kalacağına Şeyhülislâm'ın huzurunda Kur'ân'a el basdığı, namusuna yemin ettiği halde yine gizliden gizliye Meşrutiyet'i kaldırmağa çalışıyordu. Milletten çaldığı liraları birtakım namussuz, alçak kimselere torbalarla vererek onları kandırıyor idi. Rumeli'de hürriyeti alan ve onun muhâfazası için Kur'ân'a ve namuslarına yemin eden askerleri dahi para ile kandırdı. Her birisine yirmişer, otuzar lira vererek onların da vicdân ve namuslarını satın aldı. Nihayet 31 Mart Vak'ası zuhûr etdi. (...) Ordu birkaç gün daha geri kalsa idi, Abdülhamid İstanbul'da katl-ı âmm yapacaktı. Yani askerlere Hıristiyan, Müslüman, ecnebi, çoluk çocuk her neye rast

¹¹⁵¹ Ahmed Refik, **Küçükler Târih Dersleri: Muhtasar Târih-i Umûmî**, (Devre-i Âliye-2. Sınıf), (3. Tab'ı), s.132; Ahmed Refik, **Küçükler Târih Dersleri: Yeni Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), s.52; Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), s.56.

¹¹⁵² Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-3: Küçük Mekteblilere Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-2), s.53; Ahmed Rasim, **Resimli ve Haritalı Küçük Târih-i Osmânî**, s.81.

¹¹⁵³ Midhat Sadullah, **Mücmel Târih-i Umûmî Dersleri**, (Devre-i Âliye-1. ve 2. Sınıf), (2. Tab'ı), s.330.

¹¹⁵⁴ Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Âliye-2. Sene), (3. Tab'ı), ss.42-44; Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), s.80.

gelirlerse kesdirtecek idi. Bundan maksadı da müdâhale-i ecnebiyyeyi da'vet edecek ve yalnız kendi için bütün milleti, bütün vatani düşman eline teslim edecek idi.¹¹⁵⁵ Sultan Hamid, câhil halkı bu sûretle ayağa kaldırub yine eskisi gibi idâreyi eline almak istiyordu.¹¹⁵⁶ 31 Mart 1325'de yine Abdülhamid-i Sâni'nin tahriki ile pâ-y-1-tahtda askerler arasında irticâ' isyânı zuhûr etdi.¹¹⁵⁷ (...) Herkes ihtiyar-ı müstebiddin eski hilekârlığını terk ettiğine zâhib oluyordu. Hâlbuki Abdülhamid, pâ-y-1-tahtda müdhiş bir irticâ' hazırlamakla uğraşıyordu.¹¹⁵⁸

Bazı ders kitabı yazarları ise *31 Mart Vak'ası*'nın sorumlularına, adlarını bizzat zikretmeden örtük olarak temas etmişlerdir. Söz gelimi Midhat Sadullah Bey, "*memleketimizde, Avrupa'da olduğu gibi siyasî fırkalar teşekkül etmişti. Eski devri isteyen müstebiddlerle, şahsî menfaatlerini te'mîn etmek isteyen bazı adamlar, İttihâd ve Terakki Fırkası'nı devirdikten sonra yerlerine kendileri geçmek için uğraşmağa başladılar; nihayet (şeriat elden gidiyor; İttihâd ve Terakki Cem'iyeti, herkesi dinsiz yapacak!) diye bazı câhil ahâliyi ve neferleri kandırdılar; 31 Mart (1)325 tarihinde bir isyân çıkardılar*"¹¹⁵⁹ ifadeleriyle olayda İttihâd ve Terakki muhaliflerinin parmağı olduğuna işaret etmiştir. Bu ifadelerin yazarı, arkadaşlarıyla birlikte kaleme aldığı bir başka ders kitabında ise *31 Mart Vak'ası*'nın "*bazı hâinlerin teşvikleriyle*"¹¹⁶⁰ meydana geldiğini söylemekle yetinmiş ve dolayısıyla sorumluları açıkça ifşa etmemiştir.

Meclis-i Mebusan'ın açılmasından sonra memlekette nifak ve ihtirasın uyandığına değinen Köprülüzâde M. Fuad Bey de fırkalar arasındaki iktidara geçme hırsına dikkat çekerek, *31 Mart Vak'ası*'nın sorumlularının adlarını zikretmediği bu fırkalar olduğunu ima etmiştir.¹¹⁶¹ Ahmed Refik Bey ise "*fakat hürriyyetin neş'esi çok sürmedi. Millet, fazla serbestiyi hazmedemedi; çünkü fikirler henüz yükselmemişti. Hürriyyetin ma'nâsı anlaşlamadı, herkes birbirine düşdü, Meşrutiyet tehlikede kaldı. 31 Mart fâciası üzerine Abdülhamid tahtdan indirildi,*

¹¹⁵⁵ Doktor Hâzık, **a.g.e.**, ss.29-30.

¹¹⁵⁶ Ahmed Rasim, **Resimli ve Haritalı Küçük Târih-i Osmânî**, s.81.

¹¹⁵⁷ Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), s.80.

¹¹⁵⁸ Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Âliye-2. Sene), (3. Tab'ı), s.43.

¹¹⁵⁹ Midhat Sadullah, **Mücmel Târih-i Umûmî Dersleri**, (Devre-i Âliye-1. ve 2. Sınıf), (2. Tab'ı), ss.328, 330.

¹¹⁶⁰ Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid, **Târih Derslerinden-3: Küçük Mekteblilere Osmanlı Târihi**, (Devre-i Mutavassıta-2), s.53.

¹¹⁶¹ Köprülüzâde M. Fuad, **Millî Târih**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), s.56.

yerine kardeşi beşinci Sultan Mehmed Han Hazretleri pâdişâh oldu"¹¹⁶² ifadelerini kullanmak suretiyle doğrudan sorumluların adlarını anmasa da 31 Mart Vak'ası'na uzanan yolu açan ve haliyle meşrûti düzeni tehlikeye sokan nedenlere ışık tutmuştur.

Ali Seydi Bey de şu satırlarda Ahmed Refik Bey'in ifade ettikleriyle de benzer olan noktalara temas ederek olayın esasen basın hürriyetinin suistimal edilmesinin bir sonucu olduğunu savunmuş ve örtük olarak bu suistimalda parmağı olanlara işaret etmiştir:

Bizde 31 Mart fâciasını yapan kim idi? (...) Matbûât!!!... Serbestî-i matbûât!!!... Meşrutîyyet'in i'lânından sonra hükümet -isteyerek, istemeyerek- matbûâta dünyanın hiçbir tarafında emsâli görülmedik bir serbestî vermiş idi. Herkes bir gazete çıkarmağa başladı. Her kimin hıncı varsa bir gazetenin başına geçdi. Ağzına geleni yazdı; halkımızın kısım-ı küllîsi ise câhil idi. O gazetecinin maksadını, fikrini anlayamadı. Ale-l-husûs o gibi gazetecilerden birçoğu zaten halkı hükümet aleyhine düşürüb memleketde bir ihtilâl çıkarmak veya idâre-i mutlakayı geri getirmek istiyordu. Lakin bunlar fikrini doğrudan doğruya söylemiyorlardı; kendilerini zâhiren Meşrutîyyet-perver gösteriyorlar, altdan alta millete fitne veriyorlardı. (...) Bunlar iki de bir de Meşrutîyyet'i idâre eden hükümetin dini kaldırmak istediğinden, şerîat-ı mutahharanın elden gitdiğinden, Müslümanlığın zevâl bulmak üzere olduğundan, memleketin ecnebilere satıldığından... filândan bahisle her gün uzun, müheyyic makaleler yazıyorlardı. Halk ise bu adamları gâyet dindâr, gâyet hamîyyetli zannederek Meşrutîyyet'den, hükümetinden soğumağa başlıyordu. Nihayet 31 Mart'da İstanbul'da ve onu ta'kîb eden günlerde vilâyetlerin bazı yerlerinde hükümet aleyhine kıyâmlar, isyânlar oldu.¹¹⁶³

Olaya ilişkin satırlarda "*şerîat isteriz!*"¹¹⁶⁴, "*şerîat elden gidiyor!*"¹¹⁶⁵ yahut "*şerîat kaldırılıyor!*"¹¹⁶⁶ şeklindeki ifadelere dikkat çekilmiş ve "*şerîat*" kelimesi kullanılarak gerçekte ne tür bir amaç güdüldüğü gösterilmeye çalışılmıştır. Doktor Hâzık bu amacın "*böyle mukaddes bir kelimeyi kendi cinâyet ve vahşetlerine siper edinmek ve ahâlden akli yetmeyenlerini de kendi fenâlıklarına katmak*"¹¹⁶⁷ olduğunu savunmuştur. Diğer bir ifadeyle yazar, "*şerîat*" kelimesine yaşanan olumsuzlukları

¹¹⁶² Ahmed Refik, *Küçüklere Târih Dersleri: Yeni Osmanlı Târîhi*, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), s.52.

¹¹⁶³ Ali Seydi, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye*, (Devre-i Âliye-2. Sınıf), ss.46-48.

¹¹⁶⁴ Ahmed Rasim, *Resimli ve Haritalı Küçük Târih-i Osmânî*, s.81.

¹¹⁶⁵ Midhat Sadullah, *Mücmel Târih-i Umûmî Dersleri*, (Devre-i Âliye-1. ve 2. Sınıf), (2. Tab'ı), s.328.

¹¹⁶⁶ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, (Devre-i Âliye-2. Sene), (3. Tab'ı), s.43.

¹¹⁶⁷ Doktor Hâzık, *a.g.e.*, s.30.

meşrulaştırmak ve olan bitenlere başkalarını da ortak etmek amacıyla başvurulduğunu düşünmekteydi. Bununla birlikte, "*hâlbuki şeriatımız meydânda duruyordu. Meşrutîyyet, şeriatın eseridir*"¹¹⁶⁸ denilerek Meşrutîyyet'in özü itibariyle şeriata aykırı olmadığı; aksine onun bir ürünü olduğu savunularak *31 Mart Vak'ası*'nın temelsizliğine işaret edilmiştir. Arka planına bu çerçevede ışık tutulan *31 Mart Vak'ası*'nın Osmanlı başkentinde yol açtığı sonuçlar da oldukça ağır olmuştur. Şehrin genellikle arzu edilmeyen gelişmelere sahne olduğunu kaydeden yazarlar, karanlık bir başkent tablosu çizmişlerdir:

Âsî askerler birkaç gün İstanbul'a hâkim kaldılar. Meclis-i Meb'ûsân'a giderek birkaç meb'ûsu ve Adliye Nâzırı'nı itlâf ettikten sonra meclisi sedd etdiler. Genç mektebli zâbitân her tarafda ta'kîb ediliyor, her nerede bulunsa derhâl öldürülüyor. Gece gündüz pây-ı tahtın hemân (her) tarafında tüfek sesleri işidiliyor, her tarafda ma'sûm kanlar akıyordu.¹¹⁶⁹ İstanbul, tamam on bir gün dehşet içinde kaldı.¹¹⁷⁰ Bir taraftan şeriat istiyorlar diğer taraftan da zâbitleri, vatanın en sâdık evlâdları olan Genç Türkleri ve kendilerinden iş beklenen Meşrutîyyet'e sâdık büyükleri öldürüyorlar idi.¹¹⁷¹ O gün Ayasofya meydânında toplanan ve ne yaptıklarını bilmeyen süngülü askerler; bazı zâbitleri ve gençleri öldürdüler. Bir iki gün zarfında Meşrutîyyet'e muhâlif birçok fenâlıklar vukû' buldu.¹¹⁷²

Bu gelişmeler üzerine Rumeli'de bir ordunun hazırlandığı ve Osmanlı başkentine sevk edildiği belirtilmiştir. "*Hareket Ordusu*" olarak bilinen bu ordunun, aynı zamanda kendisine yüklenen misyonu ifşa edercesine "*Hürriyyet Ordusu*" adını da aldığı kaydedilmiştir. Mahmud Şevket Paşa kumandasında olduğu ifade edilen bu orduya Talat, Enver, Hafız İsmail Hakkı, Niyazi, Muhtar ve Nazım Bey gibi İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen aktörlerinin de bizzat katıldıkları vurgulanmıştır.¹¹⁷³ Bu vurguyla küçük okurlara meşrûfî düzeni tesis edenlerin onu müdafaa etmekten de geri durmadıkları mesajı verilmek istendiği açıktır. Olayın bastırılmasına ilişkin ayrıntılar da benzer bir mesaj taşıyordu. Bu ayrıntılarda Hareket

¹¹⁶⁸ Ahmed Rasim, **Resimli ve Haritalı Küçük Târih-i Osmânî**, s.81.

¹¹⁶⁹ Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Âliye-2. Sene), (3. Tab'ı), s.43.

¹¹⁷⁰ Ahmed Rasim, **Resimli ve Haritalı Küçük Târih-i Osmânî**, s.81.

¹¹⁷¹ Doktor Hâzık, **a.g.e.**, s.30.

¹¹⁷² Midhat Sadullah, **Mücmel Târih-i Umûmî Dersleri**, (Devre-i Âliye-1. ve 2. Sınıf), (2. Tab'ı), s.330.

¹¹⁷³ Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Âliye-2. Sene), (3. Tab'ı), s.44; Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), s.80.

Ordusu ile "*âsî*" olarak tanımlanan askerler arasında "*azîm muhârebeler*" olduğu, yüzlerce kişinin hürriyet ve Meşrutiyet uğruna kanını akıttığı ve nihai olarak "*bütün âsî askerinin kışlaları zabt ve kendileri esir edilerek irticâ'ya nihâyet verildi(ği)*" savunulmuştur.¹¹⁷⁴ Bütün bunlar muhatap kitleye, meşrûfî düzene geçmek için verilen mücadele kadar o düzeni saldırılara karşı müdafaa etmenin de hiç de kolay olmadığını anlattığı gibi büyük fedakârlıklarla tesis edilen ve aynı şekilde korunup kollanmaya çalışılan bu düzenin kararlılıkla devam ettirilmesi gerektiği mesajını veriyordu.

Meşrûfî düzeni müdafaa edenler "*mücâhid*" olarak nitelendirilip kutsanırken, bu uğurda hayatını kaybedenler de "*şehit*" olarak yüceltilmişlerdir. Hatta bu şehitlere gereken kıymetin verildiğini ve unutulmadıklarını anlatırcasına kendilerinin boğaz içine hâkim bir tepeye defnedilerek adlarına bir "*abide-i hürriyyet*" dikildiği, "*hürriyyet-i ebediyye*" adını alan bu tepenin insanların bir ziyaret yeri olduğu ve burada her yıl düzenlenen fevkalade törenlerle hürriyet şehitlerinin anıldıkları belirtilmiştir.¹¹⁷⁵

Bununla birlikte, 10 Nisan (1)325 (23 Nisan 1909) tarihinde Hareket Ordusu'nun şehre girişi, "*ikinci fetih*" olarak yorumlanmıştır. Hürriyet ve Meşrutiyet'in esaslı bir surette ilan ve tahkîm edildiği vurgulanan bu tarih, aynı zamanda "*tarih-i hayâtımızın en mukaddes ikinci bayram günü*" sayılmıştır. Bu olayın akabinde 2. Abdülhamid'in tahttan indirildiği ve yerine "*namus ve hamiyetiyle şöhrat-şîâr, vatanını, milletini cidden sever ve Meşrutiyet'e sâdik*" sözcükleriyle yüceltilen 5. Mehmed Reşad'ın geçtiği kaydedilmiştir. Yaşanan bu taht değişikliği, uzun bir zamandan beri zulüm altında ezildiği belirtilen millet için "*yeni bir devr-i terakki*"nin başlangıcı kabul edilmiştir.¹¹⁷⁶ Bu değişiklikle aynı zamanda devlet hayatının tazelendiği; eşitlik, adalet ve kardeşlik kelimelerinin gerçek anlamda hükmetmeye başladığı savunulmuştur.¹¹⁷⁷

¹¹⁷⁴ Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Âliye-2. Sene), (3. Tab'ı), s.44.

¹¹⁷⁵ Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Âliye-2. Sene), (3. Tab'ı), ss.44-45.

¹¹⁷⁶ Doktor Hâzık, **a.g.e.**, ss.30-31.

¹¹⁷⁷ Ahmed Rasim, **Resimli ve Haritalı Küçük Târih-i Osmânî**, s.81.

4. Müstakbel Vatandaş

Bu tema, her biri ayrı ayrı kodlardan hareketle oluşturulmuş olan iki kategori üzerinden irdelenmiştir. Bu kategoriler "*Müstakbel Vatandaşın İdeal/Makbul Halleri*" ile "*Hak, Hürriyet ve Vazife Bağlamında Müstakbel Vatandaş*" şeklindedir.

4.1. Müstakbel Vatandaşın İdeal/Makbul Halleri

Çocuklar, ailelerinin yanı sıra mensubu oldukları devletin ve milletin ana sermayesidirler. Zira onları ilerletecek ve yaşatacak olan çocuklardır. Sermayesi güçlü olan bir tüccar nasıl çok kazanıyorsa pek çok açıdan nitelikli nesillere sahip devlet ve milletler de o derece de kazançlıdır. Bu bağlamda nitelikli nesiller yetiştirmek önemli bir politika haline gelmekte ve mekteplere, özellikle de iptidai mekteplere bu çerçevede hayatî bir misyon yüklenmektedir. Bu bakımdan II. Meşrutiyet Dönemi dikkate değer bir zaman dilimi olmuştur.

Çocuklar, bu zaman diliminde, geleceğin vatandaşları olarak Meşrutiyet'in getirdiği faziletler sistemi doğrultusunda bilgilendirilmeye ve biçimlendirilmeye çalışılmışlardır.¹¹⁷⁸ Başka bir deyişle kendileri geleceğe, bu süreçte okutulan ders kitaplarının içeriklerinden anlaşıldığı kadarıyla, birtakım *ideal/makbul* hal ya da davranışlara sahip birer vatandaş olarak hazırlanmışlardır. Bu yapılırken hiç şüphesiz söz konusu hal yahut davranışların karşıtları da görmezden gelinmemiş ve çocuklar bu konuda özellikle uyarılmışlardır.

Nitekim bu kategoride, çocuklara geleceğe hazırlanırken kazandırılmak istenen *ideal/makbul* hal ya da davranışlar, ders kitaplarının sunduğu verilerin analizi sonucunda oluşturulmuş olan 10 adet kod üzerinden irdelenmiştir. Bu kodlar şunlardır: "*Sıhhat En Büyük Nimettir!*": *Sağlıklı Olmak*", "*Câhil Bir Adam İyi Bir Vatandaş Olamaz!*: *İlim Sahibi Olmak*", "*Medenilik*", "*Vatanperverlik*", "*Dinî Bütünlük*", "*Bütün Faziletlerin Kapısı: Doğruluk*", "*Şefkat, Merhamet ve Yardımseverlik*", "*Tükenmez Bir Define!: Çalışmak*", "*Müteşebbislik*" ve "*İktisatlılık*".

---

¹¹⁷⁸ Üstel, **a.g.m.**, s.168.

4.1.1."Sıhhat En Büyük Nimettir!": Sağlıklı Olmak

Sağlık, ders kitaplarında "*en büyük nimet*" olarak telakki edilmiştir. Henüz eğitim hayatlarının başında bulunan çocuklar, öncelikle böylesine değerli bir nimetin önemine vakıf kılınmaya çalışılmışlardır. Bununla birlikte, sağlığı korumanın (hıfz-üs-sıhha) ve dolayısıyla hayatı sağlıklı bir şekilde devam ettirmenin çeşitli kaideleri anlatılarak bilinçlendirilmişlerdir.

Sağlıklı olmak rahat ve mutlu bir ömür sürmenin, hayatta başarılı olmanın, ilim ve sanat öğrenmenin, dünyanın lezzet ve nimetlerini anlayabilmenin, sahip olunan hak ve hürriyetleri kullanabilmenin ve yükümlü olunan vazifeleri yerine getirebilmenin başlıca yolu olarak görülmüştür.¹¹⁷⁹ Sağlıklı olmayan bir insanın ne kendisine ne de bir başkasına faydalı olamayacağını altı önemle çizilmiştir. Osmanlı Sultanı 1. Süleyman tarafından söylendiği kaydedilen "*olmaya devlet cihânda bir nefes sıhhat gibi*" ifadesiyle sağlıktan, sağlıklı olmaktan daha büyük bir zenginliğin olmadığı savunulmuştur. Sağlık, kıymeti bilinmesi gereken büyük bir lütf addedilmiştir.¹¹⁸⁰ Bu bağlamda yemek ve içmekten giyim-kuşama, uykudan temizlik ve spora değin pek çok konuda önemli noktalara temas edilmiş ve çocuklara kayıtsız kalmamaları gereken uyarılarda bulunulmuştur.

Yemek ve içmek; yani beslenmek, sağlığı korumak ve hayatı sağlıklı olarak idame ettirmek için oldukça önemli bir eylemdir. Beslenirken yeterince yemek yememek ve beden için gerekli miktarda sıvıyı tüketmemek sağlığa zarar verici bir hareket tarzı olarak görülmüştür. Bu konuda aşırı gitmek; yani oburluk da sağlık açısından son derece zararlı ve tasvip edilmeyen bir davranış sayılmıştır. Bu durumda midenin hem yorulduğu hem de bozulduğu kaydedilerek bu hayatî uzvun fonksiyonlarını tam anlamıyla yerine getiremediği ve dolayısıyla diğer uzuvların da bundan olumsuz etkilendiği savunulmuştur.¹¹⁸¹ Beslenmede aşırılık ve israfın, "*iyiniz, içiniz; (fakat) isrâf etmeyiniz*"¹¹⁸² ayetine başvurulmak suretiyle dinen de uygun olmadığı vurgulanmıştır. Beslenirken izlenmesi gerektiği savunulan en doğru

¹¹⁷⁹ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), s.8.

¹¹⁸⁰ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Evvelî-2. Sene), ss.18-19.

¹¹⁸¹ H(ayım) Natan & Mîdhat Sadullah, **Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Medeniyye, Târihiyye, Diniyye**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sınıf), Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, İstanbul, 1333, ss.11-12; Reşâd, **Tarz-ı Nevîn Kırâat (İkinci Kısım)**, s.132.

¹¹⁸² Bu ayet, *A'râf Suresi*'nde geçmektedir. Fakat ders kitabında bu surenin adı zikredilmemiştir. Bkz. Reşâd, **Tarz-ı Nevîn Kırâat (İkinci Kısım)**, s.132.

hareket tarzı ise "*i'tidâle riâyet etmek*"; diğerk bir ifadeyle orta yollu/ölçülü davranmaktır.¹¹⁸³ "*İ'tidâl, en emin bir hekimdir ki hayâtın hüsn-i muhâfazasına hidmet eder*" denilerek beslenmede orta yollu/ölçülü davranmanın önemine dikkat çekilmiştir. Beslenirken iyi cins ve hazmı kolay yiyeceklerin seçilmesi, sofrada sebze ve ete yer verilmesi¹¹⁸⁴, yemek vakitlerinin mümkün mertebe belirli bir düzene oturtulması, her yemek arasında 4-5 saat bırakılarak başta mide olmak üzere diğerk uzuvların dinlenmesine imkân tanınması, yemek yerken ağır ağır davranılması ve lokmaların iyice çiğnenmesi, yemekten önce ve sonra hafifçe gezilmesi gerektiği belirtilerek sağlık için doğru ve ölçülü beslenmenin ana hatları ortaya konulmuştur.¹¹⁸⁵

Beslenmede içeceklerin de vazgeçilmez bir yeri olduğu açıktır. Bu konuda bir dizi içecek üzerinde durulmuş; fayda ve zararları anlatılarak çocuklar bilinçli kılınmaya çalışılmıştır. İyi su, (terliyken soğuk olarak içilmemek kaydıyla) beden için en faydalı içecek olarak tanıtılırken; ölçüye riayet etmek koşuluyla çay, kahve, şurup ve limonatanın dahi tüketilebileceği vurgulanmıştır. Çay ve kahvenin aşırı tüketimi ise sinir hastalığının nedeni sayılmıştır. Kuyu ve ırmak sularının bozuk ve mikroplu olmasından ötürü tifo gibi tehlikeli hastalıklara neden olduğu vurgulanmıştır. Göl suyu gibi durgun sular da zararlı görülmüştür. Kaynatılmış sular da mikrop olmadığı savunularak, kaynak suyu bulunmadığı takdirde içilecek suların iyice kaynatılması salık verilmiştir. Bulaşıcı hastalık durumunda ise kaynatma işleminin bütün sulara uygulanması gerektiği kaydedilmiştir.¹¹⁸⁶

Alkol, afyon ve tütün ise hiçbir zaman kullanılmaması gerekenler listesinde yer almışlardır. Alkol ve afyon öldürücü zehirler olarak tanıtılmışlardır. Sarhoşluk ve yol açtığı kötülükler, geleceğin vatandaşlarına ders olacak şekilde hikâye edilmiştir. Gayet zararlı olduğu belirtilen tütün kullanımını ise birçok hastalığın kaynağı addedilmiştir. "*Tütün içen çocuklara rast gelmek kadar çirkin bir şey yoktur*"

¹¹⁸³ H(ayım) Natan & Midhat Sadullah, **Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Medeniyye, Târihiyye, Diniyye**, (Devre-i Mutavassita-1. Smif), s.11.

¹¹⁸⁴ Sofrada etin eksik edilmemesi gerektiği belirtilmiştir. Hatta bu konuda Hz. Peygamber'in "*Taâmın efdâli etdir*", "*Et yiyiniz ki huyunuz güzel, renginiz, kanınız parlak olsun*" şeklindeki hadisi söz konusu edilerek etin birçok bakımdan insanoğluna katkısı olduğu vurgulanmıştır. Bu konuda alttaki dipnotta geçen ders kitabına bakınız.

¹¹⁸⁵ Reşâd, **Tarz-ı Nevîn Kırâat (İkinci Kısım)**, ss.132-134.

¹¹⁸⁶ A. Rıza, **a.g.e.**, s.12.

denilerek çocukların tütün kullanmalarının makbul bir davranış olmadığı anlatılmıştır.¹¹⁸⁷ Sağlıklı ve rahat bir ömür geçirmek için bedeni tahrip eden ve nihai olarak ölüme yol açan bu gibi zararlı maddelerden uzak durmak gerektiği tavsiye edilmiştir.¹¹⁸⁸

Konunun dinsel boyutu da göz ardı edilmemiştir. Söz gelimi, "*dinimizde sarhoşluk veren içkilerin damlası bile haramdır; çünkü aza alışan çoğu da içer, vücudunu harab eder, birçok fenâlıklar da işler. (...) Çocuklar, Müslümanlığın bu en mühim şartına riâyet edelim. Fenâlıkların anası sayılan içkinin damlasını bile ağzımıza almayalım*"¹¹⁸⁹ ifadeleriyle alkol kullanımının İslâm dininde yeri olmadığı savunulmuş ve çocuklara ondan uzak durmaları salık verilmiştir. II. Meşrutiyet yılları kastedilerek medenî Hıristiyanların dahi alkölü terk etmeye yöneldikleri; hatta Avrupa ve Amerika'da alkole karşı birçok cemiyetler teşkil edilerek halka zararlarının anlatılmaya başlandığı ileri sürülmüştür.¹¹⁹⁰ Bununla çocuklara alkol kullanımının aynı zamanda Hıristiyanlar arasında da makbul görülmediği anlatılmaya çalışılmıştır.

Beslenmede olduğu gibi giyim-kuşam ve uyku konusunda dahi "*i'tidâle riâyet etmek*", sağlıklı bir ömür için önemli bir kaide olarak gösterilmiştir. Şık olsun diye gayet dar elbiseler giymek ve yüksek yakalılık takmak sağlığa zararlı sayılmış; hatta oldukça gülünç bulunmuştur.¹¹⁹¹ Uyku ise "*istirâhat ve telâfi-i mâfât için bir vakit*" olarak tanımlanmıştır. Uyku süresinin kısa yahut uzun tutulması bedene zarar veren ve dolayısıyla sağlığı bozan bir hareket şeklinde yorumlanmıştır. Uyku süresinin genellikle 6-7 saat olduğu kaydedilmiş ve bu sürenin asla 8 saati geçmemesi gerektiği savunulmuştur. Bu süre, yaşlı bireyler ve gençlerde farklılık arz ediyordu. İdeal uyku süresi, yaşlılar için 5-6 ve gençler için 6-7 saat olarak saptanmıştır. 8 saat uyumak, tembelliğe 1 saat katmak şeklinde nitelendirilmiştir. Sağlıklı bir hayat için

¹¹⁸⁷ Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), ss.14, 18-21.

¹¹⁸⁸ Ali Seydi & Mustafa, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye**, (Devre-i Âliye-1. Sınıf), Necm-i İstikbâl Matbaası, İstanbul, 1336, s.16.

¹¹⁸⁹ Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), s.15.

¹¹⁹⁰ Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), s.15.

¹¹⁹¹ H(ayım) Natan & Midhat Sadullah, **Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Medeniyye, Târihiyye, Diniyye**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sınıf), s.11.

en ideal uyku vakti ise gece saatleridir. Güneş'in doğuşundan batışına dek uyanık bulunmak ve çalışmak; geceleri ise uyumak makbul sayılmıştır.¹¹⁹²

Sağlıklı olmanın ve bu şekilde hayat sürmenin temel kaidelerinden biri de temizliktir. Temizliğin ilk basamağı bedenden başlatılmıştır. Beden temizliği için yapılması gerekenler, faydaları, buna riayet edilmediği takdirde yaşanabilecek olumsuz sonuçlar şu şekilde sıralanmış, pis ve temiz çocukların farkı ortaya konularak temizlik aynı zamanda sevilmenin de kaynağı addedilmiştir:

Temizlik, sıhhatimiz için gâyet lazımdır. Yüzümüzü, el ve ayaklarımızı her gün yıkamalıyız. Günde beş defa abdest almalıyız. Haftada bir kere de sıcak su ve sabun ile tek mil yıkanacak olursak terden kirlenmiş vücudumuz temizlenir, sıhhat ve rahatımız yerine gelir. İş görmeye, yürümeye, koşmağa daha hevesli oluruz. Yıkılmayan insanın cildinde birtakım kızılıklar, sivilceler, çıbanlar çıkar. Pislik içinde yüzen, yüzü gözü, vücudu yaralı olan bir çocuğu kimse sevmez; kimse onunla arkadaşlık etmez. Temizliği sevmeyen çocuklar, bed-baht olur.¹¹⁹³ El ve ayak tırnaklarımızı sık sık kesmek lazımdır. Çünkü kesilmeyen tırnaklar çabuk kirlenirler, güç temizlenirler; kirleri herkesi iğrendirir, yemek yerken ise ağızımıza girer veya gece yatarken yatağımıza bulaşır. Uzun saçların temiz tutulması pek güçtür. Uzun saçlı baş çabuk yağlanır, kirlenir; hatta bitlenir. Çocuklar, saçlarını mümkün olduğu kadar kısa kesdirmelidir. (...) Her sabah bol su ve sabunla ellerini, yüzlerini yıkayan, sık sık yıkanan, her gün birkaç defa abdest alan, çamaşır değiştiren, tırnaklarını kesen, üstünü başını kirletmeyen, saçını uzatmayan çocuk sıhhatini muhâfaza eder. Temizlik içinde adeta parlar. Herkesin muhabbet ve hürmetini kazanır. Çok arkadaşı olur.¹¹⁹⁴

Temizliğin ikinci ve son basamağını ise elbise-çamaşır, yiyecek ve ev temizliği teşkil etmiştir. Sağlık açısından beden temizliği nasıl önemli görülüyorsa elbise ve çamaşır temizliği de o derecede önemli sayılmıştır. Yaz mevsiminde haftada bir kere değiştirilmeyen çamaşırların koktuğu ve böylece sağlığı ihlal ettiği belirtilerek sık sık, hiç olmazsa haftada bir kez çamaşırların değiştirilmesi gerektiği tavsiye edilmiştir. Çamaşır değiştirmek, bedeni yarı yıkamak olarak kabul edilmiştir. Temiz olmayan yiyeceklerin tüketilmesi de uygun bulunmamıştır. Özellikle çiğ yenen şeylerin tamamını yıkadıktan ve yemişleri soyduktan sonra yemek elzem görülmüş; buna kolera ve tifo gibi salgın hastalıklar esnasında daha fazla dikkat etmek gerektiği

¹¹⁹² Reşâd, **Tarz-ı Nevîn Kırâat (İkinci Kısım)**, ss.135-136.

¹¹⁹³ Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Evvelî-2. Sene), (5. Tab'ı), Matbaa-i Orhâniyye, İstanbul, 1336, s.78.

¹¹⁹⁴ Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), s.9.

savunulmuştur.¹¹⁹⁵ Ev temizliği ise yine sağlıklı bir hayat adına önemsenen bir durumdu. Evi her gün süpürmek ve her sabah pencereleri açarak içeriye temiz hava ve ışık girmesini sağlamak gerekli görülmüştür. Bu sayede mikropların evde barınamayacağı ve dolayısıyla hastalıkların da yaşanmayacağı vurgulanmıştır.¹¹⁹⁶

Temizlik, "*ennezâfetü min-el imân*"; yani "*temizlik imândandır*" hadisine başvurulmak suretiyle aynı zamanda dinin de bir gereği olarak görülmüştür. Bununla beden ve çevre temizliği kadar kalp temizliğine de işaret edildiği açıktır.¹¹⁹⁷ Temizliğin yanı sıra spor ya da ders kitaplarına konu olduğu şekliyle idman/jimnastik sağlıklı, kuvvetli ve çevik bir beden için vazgeçilmez bir kaidesiydi. İdman, "*birtakım hareketlerle a'zâ-yı vücûddan her birine kendine lazım olacak kuvveti vermek*" biçiminde tanımlanmıştır. Açık havada idman yapmak gerekli görülmüştür. İdman sayesinde bedeni kuşatan etlerin kuvvetlendiği ve göğsün genişlediği savunulmuştur.¹¹⁹⁸ Böylelikle beden için türlü hastalıklardan korunduğu kaydedilmiştir. İdman, gelecekte memlekete hizmet edecek olan çocuklardan ailesini geçindiren pedere değin bir milleti meydana getiren her birey için elzem addedilmiştir. İdmanlı bir millet ise ölü olarak nitelendirilmiştir.¹¹⁹⁹

Son olarak gezinti, hafif koşu, hafif top oyunları ve marangoz aletlerinin kullanılması gibi eylemler çocuklar için faydalı birer idman olarak takdim edilmiş ve kendileri sürekli kapalı bir sınıfta kalmak yerine açık havada, kırlarda idman yapmaya teşvik edilmişlerdir.¹²⁰⁰

¹¹⁹⁵ Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), ss.8-11.

¹¹⁹⁶ A. Rıza, **a.g.e.**, s.9.

¹¹⁹⁷ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Diniyye, Târihiyye, Medeniyye**, (Devre-i Evvelî-1. Sınıf), s.124.

¹¹⁹⁸ A. Rıza, **a.g.e.**, ss.10-11.

¹¹⁹⁹ Nazım, **Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Diniyye, Târihiyye, Sıhhiyye ve Medeniyye**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sınıf), ss.17-18.

¹²⁰⁰ Mehmed Âsım & Ahmed Cevad, **Anadolu Yavrusunun Kitâbı: Kırâat ve Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), (2. Tab'ı), ss.81-84.

4.1.2. "Câhil Bir Adam İyi Bir Vatandaş Olamaz!": İlim Sahibi Olmak

Sağlıklı olmaları, pek çok bakımdan önemli ve gerekli görülen çocuklar, aynı zamanda ilim sahibi olmaları amaçlanan aktörlerdi. Zira "*câhil bir adam iyi bir vatandaş olamaz!*"¹²⁰¹ ifadesiyle işaret edildiği gibi başta iyi vatandaşlık olmak üzere güzel ve faydalı birçok şey ilim sahibi olmayı gerektiriyordu. Bu çerçevede çocuklar, bazı konu ya da kavramlar üzerinden bilgilendirilmiş ve kendilerine önemli tavsiyelerde bulunulmuştur. Ders kitaplarında sık sık karşılaşılan bu konu ya da kavramlar ise cehalet ve verdiği zararlar, ilim ve sağladığı faydalar, mektep, dersler ve muallimlerdi.

Cehalet, "*ilmin zıddı*"; yani "*bilmemek*" olarak tanımlanmıştır. Bir topluluk dâhilinde hayatlarını idame ettiren bireylerin başına gelen herhangi bir felaketin ilk nedeni cehalet sayılmıştır. Öldürücü bir hastalık olarak nitelendirilen cehalet, hemen her kötülüğün kaynağı olarak görülmekteydi. Bu anlamda hırsızlık, cinayet, dolandırıcılık, yan kesicilik ve benzeri suçların baş aktörü cahil bireydi. Cehaletinden ötürü yaptığı işin iyi ya da kötü oluşunu ayırt etmekten mahrum olduğu savunulan cahil birey, aynı zamanda hiçbir işe yaramayan, geçinmekte ve hayatını idame ettirmekte güçlük çeken, kimsenin nezdinde değeri ve itibarı olmayan biri olarak tarif edilmiştir. Bireylerin cehalet içerisinde oldukları bir memlekette kolera ve veba gibi salgın hastalıkların şiddetle hüküm sürdüğü kaydedilmiş ve bu durum söz konusu bireylerin doktor sözü dinlememelerine bağlanmıştır. Kısacası cehalet ile salgın hastalıkların devam etmesi arasında doğrudan bir ilişki tesis edilmiştir.¹²⁰²

Vatanına ve milletine karşı vazifelerini hiçbir zaman hakkıyla yerine getiremediği belirtilen cahil birey, bu anlamda "*faydasız*" biri olarak telakki edilmiştir.¹²⁰³ Cahiller, "*(...) insanların en aşağısıdır. Hiçbir şeyin âdîsi makbûl olmadığı gibi insanların da âdîsi, aşağısı makbûl değildir*"¹²⁰⁴ ifadelerini kullanmak suretiyle aşağılanmış ve böyle bireylerin makbul olmadıkları savunulmuştur. "*(...)*

¹²⁰¹ A. Rıza, **a.g.e.**, s.15.

¹²⁰² Reşâd, **Tarz-ı Nevîn Kırâat (Birinci Kısım)**, s.5; Hayım Natan & Midhat Sadullah, **Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Medeniyye, Târihiyye, Diniyye**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sınıf), ss.31-32.

¹²⁰³ Ebû-l Cezmi, **Kırâat-ı Türkiyye (Birinci Kısım)**, (2. Tab'ı), s.10.

¹²⁰⁴ A. İrfan, **Birinci Kırâat**, s.18.

*Dünya ve âhret için elzem olan şeyleri bilmek ve öğrenmek*¹²⁰⁵ şeklinde tanımlanan ilim ise bir çocuğun dilinden faydalarının anlatıldığı şu satırlarda cehaletin tam karşısında konumlandırılmış ve pek çok açıdan yüceltilmiştir:

Efendim, ilim öyle bir fâideli faziletdir ki hâl ve şânımıza lââyık olan şeyleri bize bildirir. Fikrimize genişlik, zihnimize açıklık verüb bizi her hâlde doğru yola götürür. Hele rahat yaşamamız için başlıca vâsıta-i selâmetdir. (...) İlmimiz olmazsa üzerimize aid vazifelerimizi hiçbir vakit mükemmel olarak ifâ edemeyiz. İlim insanları hem dünyada hem âhrette saâdete eriştirir. Çünkü âlim olan kimseler dünyada yapacakları işleri bildikleri gibi âhrete yarayacak işleri de bildiklerinden insanlık vazifelerini pek güzel ifâ ederler. Lakin ilmi olmayanlar ki onlara câhil derler, ne dünyada yapacakları işleri güzel, muntazam sûrette yapabilirler, ne (de) âhrete yarayacak işleri bilüb ifâ edebilirler. Hâsılı her hâlde insanların sebeb-i selâmet ve bâis-i saâdeti ilimdir.¹²⁰⁶

Hem dünya hem de ahiret hayatına ilişkin vazifelerin mükemmel bir şekilde yerine getirilmesine imkân tanıdığı belirtilen ilmin cehalet karşısındaki üstünlüğü, değerliliği ve faydaları birçok ayet ve hadis mealleri ile ilim erbabının özlü sözlerine başvurulmak suretiyle de vurgulanmıştır.¹²⁰⁷ Çocuklar, bu çerçevede cehaletin zararlarına ve ilmin faydalarına vakıf kılınmışlardır. İlimin öğrenildiği yer ise mekteplerdi. Bu konuda özellikle iptidai mekteplerin önemi üzerinde ısrarla durulmuştur. Bu bağlamda, "*tahsîl-i ibtidâî, bütün medenî milletlerin pek çok istifâde etdikleri saf, berrak, kurumaz bir menba*"¹²⁰⁸ olarak nitelendirilerek yüceltilmiştir.

Bu bağlamda söz konusu mekteplerde okuyan çocuklara, ilim öğrenmek için ideal bir zaman diliminde oldukları hatırlatılmıştır. Bu zaman diliminde gereği gibi ilim öğrenen çocukların ileride vatana, millete ve insanlığa faydalı işler görecekları, vazifelerini hiçbir sıkıntı yaşamadan daha iyi bir şekilde getirecekları, insanlar tarafından el üstünde tutulacakları, herkesin hürmet ve sevgisine mazhar olacakları; kısacası makbul birer vatandaş olacakları savunulmuştur.¹²⁰⁹

İlim öğrenmeye yönelik şevkleri böylece attırılmak istenen çocuklara, bu aşamada aynı zamanda birtakım sıkıntılarla yahut güçlüklerle yüzleşebilecekleri

¹²⁰⁵ Mehmed Arif, **Kırâat-ı Fenniyye**, (3. Tab'ı), Matbaa-i Kütübhâne-i Cihân, Dersâdet, 1324, s.69.

¹²⁰⁶ Ebû-l Cezmi, **Kırâat-ı Türkiyye (İkinci Kısım)**, ss.38-39.

¹²⁰⁷ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Evvelî-2. Sene), ss.24-25.

¹²⁰⁸ Hayım Natan & Midhat Sadullah, **Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Medeniyye, Târihiyye, Diniyye**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sınıf), s.40.

¹²⁰⁹ Ebû-l Cezmi, **Kırâat-ı Türkiyye (Birinci Kısım)**, (2. Tab'ı), ss.8-10.

uyarısı yapılmış; fakat sabır, sebat ve gayret gösterdikleri sürece bunların üstesinden kolaylıkla gelebilecekleri anlatılmıştır.¹²¹⁰ Mektebe erkenden ve şevkle gitmeleri istenen yarının büyüklerine gerek dersler ve gerekse muallimler konusunda da riayet etmeleri gereken önemli tavsiyeler edilmiş; hatta konu bağlamında geçmişe nazaran içinde bulunulan zaman dilimi, pek çok artışı olduğu savunularak övülmüştür:

Çocuklarım, mektebe şevk ile gidiniz; derslerinizi kemâl-i dikkatle dinleyiniz, muallimlerin verdikleri vazifeleri dikkatle yapınız. (...) Muallimlerinizi, pederiniz gibi seviniz. (...) Eskiden çocuklar tavanı alçak, ziyâsız, pis kokulu, dar bir odaya giderek orada ma'nâsını anlamadan birkaç şey ezberledikten sonra çıkarlardı. Eski mektebler böyle idi. Muallimler iyi okutmazlardı; talebenin kitâbları, defterleri yoktu. Fakat siz şimdi vâsi', ziyâdâr sınıflarda ders okuyorsunuz; elinizde her derse aid mükemmel kitâblarınız var, muallimleriniz daha ma'lûmâtlı.. Bu suretle siz onların verdikleri derslerden, nasihatlerden çok istifâde ediyorsunuz. Çok çalışınız, çalışırsanız vatanınıza hizmet etmiş, çalışmazsanız hem kendinize hem (de) memleketinize iyilik etmemiş olacağınızı düşününüz.¹²¹¹

¹²¹⁰ Reşâd, **Tarz-ı Nevîn Kırâat (Birinci Kısım)**, s.6; Mehmed Âsım & Ahmed Cevad, **Anadolu Yavrusunun Kitâbı (İkinci Kitâb): Kırâat ve Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Evvelî-2. Sene), ss.64-65.

¹²¹¹ Hayım Natan & Midhat Sadullah, **Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Medeniyye, Târihiyye, Diniyye**, (Devre-i Mutavassita-2. Sınıf), ss.35-36.

4.1.3. Medenilik

Çocuklar, özel alandan toplumsal alana değin her düzeyden çevrede hal ya da davranışları "*medenilik*" doğrultusunda biçimlendirilmek istenen bireyleri de temsil ediyorlardı. Bu anlamda, kendilerine başta aile ortamı olmak üzere bir davet doğrultusunda ya da ziyaret amacıyla gidilen başka evlerde, sokakta, yolda, vapur, tren veyahut tramvay gibi toplu taşıma araçları ve benzeri özel ve toplumsal alanlarda birer "*medenilik ölçütü*" olmak üzere birtakım nezaket ve görgü kaideleri öğretilmeye çalışılmıştır.¹²¹² Makbul birer vatandaş olmanın önemli bir boyutunu teşkil eden bu kaideleri ayrıntılandırmak bakımından özelden toplumsala doğru bir sıralama izlemek; diğer bir ifadeyle önce özel hayatın idame edildiği alanlardan başlamak yerinde olacaktır. Bu bağlamda, özellikle ifade edilmelidir ki gerek aile ortamında ve gerekse yukarıda işaret edilen nedenlerden ötürü gidilen başka evlerde uyulması gereken kaideler pek çok inceliği barındırmaktaydı.

Çocuklara aile ortamında başta ebeveyn olmak üzere aile büyüklerine ve hatta ev çalışanlarına karşı nezaket ve görgü kaideleri dairesinde nasıl davranmaları gerektiği tek tek anlatılmıştır. Bu bağlamda aile büyüklerinin yanına giyinmiş bir halde çıkmak, onlarla yüz göz olmamak ve iltifatları karşısında şırmarmamak dikkat çekilen önemli bir kaide olmuştur. Ebeveyne karşı daima resmî davranmak, yanlarında edep ve terbiye dairesinde oturup kalkmak, kendileri çağırmadan veyahut bir iş esnasında oda kapılarına vurulduktan sonra "*giriniz!*" cevabı alınmadan odalarına girmemek elzemdi. Ebeveynden bir şey istendiği zaman "*sihirli*" bir ifade olarak nitelendirilen "*lütfen*"i kullanmak ve akabinde "*teşekkür ederim*" demek nezaketin bir gereği sayılmıştır. Ebeveyne ait kâğıt, para ve eşyaları karıştırmamak konusunda da uyarılan çocuklara, ev çalışanlarına; yani hizmetçilere bile "*lütfen*" ile "*teşekkür ederim*" ifadelerini kullanmaları ve onlara nazik davranmaları gerektiği telkin edilmiştir.¹²¹³ Davetle ya da ziyaret amaçlı olarak gidilen başka evler için de geçerli önemli kaidelere dikkat çekilmiştir. Bir başka eve davetli gidildiği sırada elbiselerin temiz, tırnakların kesilmiş, ellerin ve yüzün yıkanmış olmasına özen

¹²¹² Üstel, **a.g.m.**, s.177.

¹²¹³ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), ss.167-168; Köprülüzâde M. Fuad, **Küçük Mektebliye: Millî Kırâat-Medhal**, s.49; Mehmed Âsım & Ahmed Cevad, **Anadolu Yavrusunun Kitâbı (İkinci Kitâb): Kırâat ve Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Evvelî-1. Sene), (2. Tab'ı), ss.106-108; H(ayım) Natan & Midhat Sadullah, **Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Medeniyye, Târihiyye, Diniyye**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sınıf), ss.158-159.

gösterilmesi, söz konusu yere gitmeden önce soğan ve sarımsak gibi şeylerin yenilmemesi gerektiği vurgulanmıştır. Davete tam zamanında gitmek makbul sayılmıştır. Şayet bir mazeretten ötürü gidilemeyecek olunursa davet eden tarafın bir tezkere ile bilgilendirilmesi ve bekletilmemesi tavsiye edilmiştir. Davet olunmadan iftar için ya da gece yatmak üzere bir başkasının evine gitmek ayıp olarak nitelendirilmiştir. Çocuklar, kendi ebeveynlerinde olduğu gibi davet edilen evin sahibine ait eşyaları karıştırmak veya masa üzerindeki mektupları okumak gibi terbiyesizliklerden sakınmaya yöneltmişlerdir. Ziyaretlerde ise uyku ve yemek saatlerine dikkat edilmesi, özellikle hasta ziyaretlerinin kısa tutulması mutlaka önemsenmesi gerektiği savunulan bir nezaket ve görgü kaidesiydi.¹²¹⁴

Gerek kendi evinde gerekse de davet olunan evde sofrada adabına riayet etmek de elzem görülmüştür. Temizliğin önemli bir faktör olarak öncelendiği sofrada adabına göre yemeğe başlamadan önce elleri yıkamak, besmele çekmek ve akabinde Allah'a şükretmek gerekiyordu. Elleri yıkama işlemini yemeğin sonunda da tekrarlamak, sofranın üzerini mümkün mertebe kirletmemek ve elbiseye bir şey dökmemeye gayret etmek uyulması salık verilen bir diğer sofrada adabı kaidesiydi. Sofra adabı çerçevesinde çocuklara aynı zamanda yemek yenildiği sırada acele etmemek, yemeğe ilk önce büyüklerin başlamasını beklemek, kimsenin yüzüne ve lokmasına dikkatle bakmamak, başkasının yemeğine el uzatmamak, sofrada anlamsız sözler söylememek, ağız şapırdatmamak, ağız gereğinden fazla açmamak ve başkalarını iğrendirecek şeyler yapmamak gibi incelikler de önemle hatırlatılmıştır. Aynı satırlarda yemeğin nasıl yenilmesi gerektiği üzerinde durularak bu aşamada her iki eli kullanmak yerine elin üç parmağını tercih etmek uygun görülmüştür.¹²¹⁵

Bütün yazarların böyle bir yemek yeme şekli konusunda mutabık oldukları söylenemez. Nitekim Ahmed Cevad Bey, "*zamanımızda el ile yemek yemek terbiyeye, nezâfete ve hıfz-üs-sıhhate münâfidir*" diyerek elle yemek yemeyi terbiyeye, temizliğe ve sağlığa aykırı görmüş; çocuklara yemekte çatal ve kaşık kullanmaya alışmaları tavsiyesinde bulunmuştur.¹²¹⁶ Öte yandan, ev sahibi yer göstermeden gelişi güzel bir sandalyeye oturmak sofrada adabına aykırı sayılmıştır.

¹²¹⁴ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), ss.168-169.

¹²¹⁵ Mehmed Arif, **Küçük Kırâat-ı Fenniyye**, (3. Tab'ı), ss.78-79.

¹²¹⁶ Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Âliye-1. Sene), s.184.

Keza kullanılmış bıçak veya parmakla tuzluktan tuz almak tavsiye edilmediği gibi "*ben bu yemeği sevmem*" gibi ifadeleri kullanmak da münasebetsizlik olarak nitelendirilmiş ve hoş karşılanmamıştır. Bu konuda makbul sayılmayan bir diğer davranış şekli ise yemek bitmeden yemiş yemek ve pardösü ya da palto ile yemek salonuna girmektir.¹²¹⁷

Bu bağlamda denilebilir ki "*medenilik*" çerçevesinde çocuklara yapılan telkinlerde ve öğretilen kaidelerde geleneksel terbiye tamamen terk edilmediği gibi modern hayatın gerekleri de göz ardı edilmemiştir. Nitekim yarının vatandaşlarına ayrıca sokakta, yolda, vapur, tren veyahut tramvay gibi toplu taşıma araçlarında da "*modern toplumsallık biçimleri*" ve "*medeniyet dairesinde*" hayatı idame ettirmenin önemli ipuçlarını veren uyarılar yapılmış ve birtakım kaideler hatırlatılmıştır.¹²¹⁸ Sokağa çıkarken öncelikle dikkat edilmesi gerektiği ifade edilen şey giyim kuşamdı. Temizlik vurgusu, burada da devam ettirilmiştir. Sokağa kirli yahut lekeli kıyafetlerle çıkılması uygun görülmemiştir.¹²¹⁹ Bununla birlikte entari, hırka, kürk ve takke gibi kıyafetlerle sokağa çıkılmayacağı belirtilmiş; bunun aksini gerçekleştirmek insanlara hürmetsizlik ve terbiyesizlik addedilmiştir. Sokakta kravatsız gömlekle gezmek, setre ya da paltoyu kollarını geçirmeksizin omuza almak hoş değildi. Çocuklara sokaklarda veya geçit yerlerinde kadınlara ve büyüklere yol vermeleri gerektiği hatırlatılmış; kendileri yolda iki veya üç kişi ile kol kola girerek yürümek, kahkaha ile gülmek, bir şeyler yemek, yola tükürmek ve sümürmek, bağıra bağıra konuşmak gibi davranışlar konusunda da uyarılmışlardır. Böyle davranışları sergilemek ayıp sayıldığı¹²²⁰ gibi özellikle yola tükürmek ve elle sümürmek hem sağlık açısından zararlı görülmüş hem de iğrenç bulunmuştur.¹²²¹

Burada özellikle vurgulanmalıdır ki söz konusu "*konuşmak*" olunca çocuklar "*konuşma ve sohbet âdâbı*" adı altında pek çok inceliğe de vakıf kılınmaya çalışılmışlardır. Sarf edilen sözlerin az, öz, faydalı ve dinleyenlerin nezdinde makbul ve muteber olmasının elzem görüldüğü satırlarda; kurulan cümleleri tekrar etmemek, sözü kısa tutarak karşıdaki kişiye de konuşmak için fırsat tanımak, kişinin konuşması

¹²¹⁷ Ali Seydi, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye*, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), s.168.

¹²¹⁸ Üstel, "*Makbul Vatandaş*"ın Peşinde..., s.83.

¹²¹⁹ Ali Seydi, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye*, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), s.169.

¹²²⁰ Reşâd, *Tarz-ı Nevîn Kırâat (Üçüncü Kısım)*, ss.77-78.

¹²²¹ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, (Devre-i Âliye-1. Sene), s.183.

bitmeden söze karışmamak, büyüklerle konuşurken kinayeli söz söylememek, bedeni teşkil eden baş, kaş, göz ve sair uzuvlarla işaret etmek suretiyle söz söylememek, konuşma ve sohbet esnasında gizlenen yahut gizli tutulmak istenen sözleri merak etmemek ve bunları anlamak için ayrıca çalışmamak, yine bu esnada "*anladın mı?*" veya "*bana bak*" gibi sözlere başvurmamak, söz söylerken bağırılmamak, karşıdaki kişinin anlayamayacağı derecede yavaş konuşmamak, başkasının taklidini yaparak yahut sesini benzeterek söz söylememek ideal bir konuşma ve sohbetin temel kaideleri olarak sıralanmıştır.¹²²²

Bütün bunlarla birlikte kapalı sözlerin, kulağa yabancı gelecek kelime ya da tabirlerin kullanılması uygun görülmediği gibi edebe aykırı sözler kullanmak, sövüp saymak, soğuk ve onura dokunacak şakalar yapmak kaçınılması gereken davranışlar olarak küçüklerin dikkatlerine sunulmuştur. Bu gibi davranışlardan kaçınmak, "*zirâ bunlar terbiye ve nezâketin hilâfi oldukdan başka pek çok def'a düşmanlığa sebep olur*" ifadesiyle gerekçelendirilmiştir. Bir şeyden bahsederken insafı elden bırakmamak, zaruri olmadığı sürece hiç kimseyle bahse girmemek, cahil kimselere derin anlamlı veya anlaşılması bilgiye muhtaç sözler söylemekten uzak durmak, ilmen ve mertebe itibarıyla büyük kimselerle görüşürken "*siz*" veya "*zât-ı âliniz*" gibi hitap sözcüklerini tercih etmek konu bağlamında önemle altı çizilen diğer kaideler olmuştur.¹²²³

Sokakta, yolda veya başka mekânlarda selamlaşmanın önemine ve ayrıntılarına da dikkat çekilmiş; selamın önce küçükler tarafından ifa edilmesi gerektiği savunularak kendileri özendirilmeye çalışılmışlardır.¹²²⁴ Sokakta, yol ortalarında, toplu taşıma araçlarının girişleri gibi kalabalık yerlerde durup konuşarak insanların gelip geçmelerine engel olmamak, bu gibi araçlara girip çıkarken veya bilet alırken insanları itip kakarak rahatsız etmemek, böyle yerlerde şemsiye ve benzeri şeyleri koltuk altında taşımamak, en iyi yeri hasta veya ihtiyarlara vermek, yalnızca bir kişilik yer işgal etmek, pencereleri açmak yahut kapatmak gerektiği takdirde oradaki

¹²²² Mehmed Arif, *Küçük Kırâat-ı Fenniyye*, (3. Tab'ı), ss.77-78.

¹²²³ Reşâd, *Tarz-ı Nevîn Kırâat (İkinci Kısım)*, ss.93-95.

¹²²⁴ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, (Devre-i Âliye-1. Sene), ss.181-182.

insanlardan gerekli izni almak da ahenkli ve dolayısıyla sorunsuz bir hayat dairesinin inşasına kaynaklık edecek makbul birer davranış biçimi olarak görülmüştür.¹²²⁵

---

¹²²⁵ Reşâd, **Tarz-ı Nevîn Kırâat (Üçüncü Kısım)**, s.78; A. Rıza, **a.g.e.**, s.32; Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), s.169.

4.1.4. Vatanperverlik

Ders kitaplarında "*vatan*", daha önce ayrıntılı olarak irdelendiği üzere, farklı şekillerde tanımlanmış ve kendisine kayda değer anlamlar yüklenmiştir. "*Vatan*"ın bu tanımlar ve anlamlar çerçevesinde tahayyül edilmesi, aynı zamanda küçük kalplere vatanperverlik duygusunun aşılmasına ve bu eksende "*vatanperver vatandaş*"ın inşasına zemin teşkil etmiştir. Bu anlamda vatanperverlik, Meşrutiyet iktidarının yetiştirmeyi amaçladığı makbul vatandaşın önemli bir diğer cephesini oluşturmaktaydı. Vatanperverlik, ders kitaplarına konu olduğu üzere çok boyutluydu. Her bir boyutta küçük mekteplilere önemli telkinlerde bulunulmuş ve vatana karşı yerine getirmeleri gereken sorumluluklar hatırlatılmıştır.

Kısaca "*ulvî ve mukaddes bir aşk*"¹²²⁶ olarak tanımlanan vatanperverlik, "*rahatça yaşadığımız, ni'metlerinden istifâde ettiğimiz (...) güzel yurdumuzu sevmek*"¹²²⁷ demektir. Bu çerçevede vatanperverlik, vatan sevgisinin ta kendisi olmaktaydı. Vatan sevgisi, "*anne*" ile "*vatan*" arasında kurulan analogi doğrultusunda anne sevgisiyle eş değer görülmüştür. Bu bağlamda çocuklardan vatanlarını annelerini sever gibi sevmeleri, onun şeref ve mutluluğuna ortak olmaları, çektiği felaketlerden ızdırap ve nail olduğu başarılarından mutluluk duymaları istenmiştir.¹²²⁸ Vatani sevmek boyun borcu sayılmış ve onu sevmeyenler "*nankör*" olarak nitelendirilmiştir.¹²²⁹ Vatanperverliğin sadece kalpte kalması arzu edilen bir durum değildi. Bunun fiilen de gösterilmesi önem arz ediyordu. Vatan topraklarını müdafaa etmek, sancağa hürmet göstermek ve onu düşmanlara çiğnetmemek, ecdada ve vatan topraklarında bıraktıkları yâdigârlara hürmet göstermek ve bunlara sahip çıkmak, vatanın ilerlemesi ve yükselmesi için çalışmak, ihtiyaç sahibi vatandaşlara yardımda bulunmak vatanperverliğin birer fiilî boyutuymuş ve her biri önemle irdelenmiştir.

Kan pahasına kazanılan vatan topraklarını düşmana karşı müdafaa etmek ve gerekirse bu uğurda can vermek büyük bir vatanperverlik addedilmiştir. Vatan topraklarının gereği gibi müdafaa edilmesi adına askerlik vazifesinin üzerinde

¹²²⁶ Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Mutavassita-1. Sene), s.129.

¹²²⁷ Hayım Natan & Midhat Sadullah, **Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Medeniyye, Târihiyye, Diniyye**, (Devre-i Mutavassita-2. Sınıf), s.132.

¹²²⁸ Hayım Natan & Midhat Sadullah, **Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Medeniyye, Târihiyye, Diniyye**, (Devre-i Mutavassita-2. Sınıf), s.133.

¹²²⁹ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Evvelî-2. Sene), s.38.

önemle durulmuş; vatanın küçük evlatlarına henüz mektep sıralarındayken dinç ve kuvvetli olmak üzere çalışmak ve askerlik sanatını öğrenmek vazifesi yüklenmiştir.¹²³⁰ İzcilik, bu bağlamda temas edilen önemli bir konu olmuş ve "*küçük asker*" olarak tanımlanan çocuklara askerliğe izcilikten başlayarak hazırlanmaları salık verilmiştir:

Siz cümleiniz esâsen birer küçük asker sayılırsınız. İzci değil misiniz? İzci demek asker nâmzedi demektir. İzci yorgunluğa tahammül eder, nişân atar, yüzerek dereleri geçer, yürüyerek dağları aşar. İzci çevik, mahâretli, uyanık ve fedâkârdır. İzci vatani için yaşar, sancağına hürmet eder, ona leke sürdürmez. İşte bütün bu vasıflar, hakiki bir askerinin de vasıflarıdır. İzcilik tıpkı askerlik gibi şerefli bir meslektir. Şimdi izciliği seviniz ki az sonra askerliği de seve seve ifâ edesiniz ve hayâtınız devam etdikçe vatanın müdâfaa ve muhâfazasını en şerefli, en sevimli bir vazife bilesiniz.¹²³¹

Söz konusu vatan topraklarının müdafaası olunca, aynı zamanda karada ve denizde her açıdan güçlü bir orduya sahip olmak gerekli görülmüştür. Böylesine güçlü bir ordu için yeterli sayıda asker beslemek, top, tüfek ve cephaneye almak, kışla tesis etmek, gemi ve zırhlı yapmak elzemdi. Bütün bunlar haliyle ciddi bir para kaynağını zorunlu kılıyordu. Bu bağlamda, öncelikle vergi vermenin önemine vurgu yapılmıştır.¹²³² Güçlü bir ordu için verginin yanı sıra bağışta bulunmak da makbul bir davranış sayılmıştır. Hatta sunulan örnekler üzerinden çocuklar, biriktirdikleri gündeliklerini donanma cemiyeti gibi merkezlere bağışlamaya teşvik edilmişlerdir.¹²³³

Vatanperverliğin bu bağlamda önemli bir diğer boyutunu sancağına hürmet göstermek ve onu düşmanlara çiğnetmemek teşkil etmiştir. Sancak, "*vatanın alâmet-i fârikası, timsâl-i istiklâli*"¹²³⁴ ve "*her milletin alâmeti, namusu, en mukaddes bir şeyi*"¹²³⁵ olarak tanımlanmıştır. Osmanlı sancağı, bütün sancaklar içerisinde "*daha*

¹²³⁰ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Evvelî-2. Sene), ss.38-39; Mehmed Âsım & Ahmed Cevad, **Anadolu Yavrusunun Kitâbı (İkinci Kitâb): Kırâat ve Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Evvelî-2. Sene), s.142.

¹²³¹ Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), ss.128-129.

¹²³² Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Evvelî-2. Sene), s.39.

¹²³³ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Diniyye, Târihiyye, Medeniyye**, (Devre-i Evvelî-1. Sınıf), ss.138-139.

¹²³⁴ Hayım Natan & Midhat Sadullah, **Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Medeniyye, Târihiyye, Diniyye**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sınıf), s.141.

¹²³⁵ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Diniyye, Târihiyye, Medeniyye**, (Devre-i Evvelî-1. Sınıf), s.140.

güzel, daha dil-nişîn" sözcükleriyle yüceltilmiştir. Sancağa hürmet göstermek, Osmanlıların ilk yıllarından itibaren önem atfettikleri, oldukça eski (kadim) bir davranış olarak takdim edilmiştir. Geçmişte olduğu gibi içinde bulunulan zaman diliminde dahi sancağın Osmanlıların nazarında pek muhterem olduğu kaydedilmiş ve özellikle Balkan Savaşları'nda yaşanan mağlubiyetin akabinde sancağa gösterilen hürmet ve muhabbetin daha da arttığı savunulmuştur.¹²³⁶ Bu konuda, Osmanlı sancağının söz konusu savaşlar esnasında maruz kaldığı kötü muamelenin yüreklerde yol açtığı sarsıntının etkili olduğu düşünülmekteydi. Böyle bir muamelenin milletin namusuna sürülmüş kara bir leke olduğu ima edilerek çocuklara ilerde bunun acısını çıkarmak ve sancağı bir daha düşmana çiğnetmemek üzere çalışmak, ona göre hazırlanmak¹²³⁷, hatta gerekirse hayatlarını feda etmekten çekinmemek gibi önemli vazifeler yüklenmiştir. Sancağa hürmetle birlikte onu bir yerden diğerine taşıyarak geniş bir coğrafyada dalgalanmasını temin eden ecdada ve miras bıraktıkları yâdigârlara hürmet göstererek bunlardan her birine sahip çıkmak da vatanperverliğin icra edilmesi gereken diğer bir boyutuydu:

Bize ne kalmış ise ecdâdımızdan kalmıştır. Üzerinde oturduğumuz vatan ecdâdımızın himmetiyle kazanılmıştır. (...) Onlar bizim sebab-i hayât ve saâdetimizdir. Binâenaleyh, ecdâdımıza ve ale-l-husus ecdâdımız arasında vatana, millete, ilim ve ma'rifete hizmet etmiş olanlara son derecede hürmet eylemeli ve isimlerini ihtirâmla yâd etmeliyiz. Bütün medenî milletler kendi ceddlerine, seleflerine pek kavî bir sûrette merbûtdurlar. Ecdâda hürmet etmekle beraber onların âsârına da son derecede hürmet etmeliyiz. Ecdâd ve eslâfımızın âsârı ve yâdigârları ne gibi şeylerdir? Câmiler, medreseler, çeşmeler, sebiller, türbeler, mektebler, imâretler, yollar, köprüler, hânlar, kabirler vesâir bunlara mûmâsil âsâr ile beraber onların mahsûlât-ı fikriyyesi olan kitâblar, eserler, fikirler, şi'rler, tarihe aid vak'alar... hatta âdetler, kâideler... hep eslâf ve ecdâdımızın bize birer yâdigâridir. Biz bunlara ne kadar hürmet edersek ecdâdımıza o kadar hürmet göstermiş, onların ruhunu o kadar şâd etmiş oluruz. Bir de biz eğer ecdâdımızın âsâr-ı metrukisine böyle riâyet-kâr olursak bizim bırakacağımız eserlere de bizim ahlâfımız, ahfâdımız, yani bizden sonra gelenler böyle riâyet ederler. Bugün yapılmış âsâra da (...) hürmet etmeliyiz. Çünkü bunlar da âsâr-ı milliyyedendir. Mesela kışlalarımızın, mekâtib-i âliyemizin, abidelerimizin, müzehânelerimizin birçoğu yenidir. Bunlar bizimle bir asırda yaşayan adamlar tarafından yapılmıştır. Keza bizim yetiştiğimiz

¹²³⁶ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sınıf), ss.77-80.

¹²³⁷ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Diniyye, Târihiyye, Medeniyye**, (Devre-i Evvelî-1. Sınıf), s.140.

zamanlarda yazılmış birçok mühim, mu'teber eserler vardır, bunlara da hürmet etmeye mecbûruz.¹²³⁸

Balkan Savaşları'nda sadece Osmanlı sancağının değil, aynı zamanda ecdat yâdigârı cami, mescit ve hatta mezar taşlarının dahi hakarete uğradığı savunularak mekteplilere yine ileride bunun acısını düşmanlardan çıkarmak ve öcünü almak üzere çalışmak öğütlenmiştir.¹²³⁹

Bütün bunlarla birlikte, vatanın ilerlemesini ve yükselmesini amaç edinmek, bu doğrultuda çalışıp çabalamak da büyük bir vatanperverlik sayılmıştır. Bu anlamda, hemen herkes elinden geleni yapmakla mükellefti. Söz gelimi âlim zihinleri aydınlatarak, sanatkâr serveti arttırarak, çiftçi yahut ziraat ehli toprağı verimli kılarak, amele halkın ihtiyaç duyduğu işleri yaparak, ebeveynler çocuklarını iyi terbiye ederek, muallimler çocukları iyi bilgilendirerek vatanın ilerlemesi ve yükselmesi adına gerekenleri yapmış sayılıyorlardı. Mektepliler ise derslerini layıkıyla öğrendikleri, muallimlerinin teveccühünü kazandıkları, devam ettikleri mektepten gerektiği gibi faydalandıkları, akil ve kâmil birer insan olmaya çalıştıkları takdirde bu yolda üzerilerine düşenleri yapmış ve böylece ilerde vatana hizmet etmek üzere hazırlanmış olmaktadır.¹²⁴⁰ Bu konuda kanunlara itaat/riayet etmek önemli görüldüğü gibi yerli malını yabancı ürünlere tercih etmek de ticaret ile sanayinin gelişmesi ve dolayısıyla vatanın ilerleme kaydetmesi bakımından elzem sayılmıştır.

Vatanperverliğin fiilî son boyutunda ise muhtaçlara, fakir ya da muhacirlere yardım eli uzatarak çektikleri sorunları gidermek, vatan ehliden olanların ya da savaşlarda şehit düşen askerlerin çocuklarına bakmak ve onları eğitmek bulunmaktaydı.¹²⁴¹

¹²³⁸ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Âliye-2. Sınıf), ss.57-58.

¹²³⁹ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Diniyye, Târihiyye, Medeniyye**, (Devre-i Evvelî-1. Sınıf), ss.141-142.

¹²⁴⁰ Nazım, **Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Diniyye, Târihiyye, Sıhhiyye ve Medeniyye**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sınıf), ss.116-117.

¹²⁴¹ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Âliye-1. Sene), s.55.

4.1.5. Dinî Bütünlük

Meşrutiyet çocukları, aynı zamanda dinî bütünlük; yani dine bağlılık göstermek, dinin temel kaidelerini bilmek ve gereklerini layıkıyla yerine getirmek ekseninde yetiştirilmek istenen bir nesildi. Bu doğrultuda kendilerine *Kanûn-ı Esâsî*'nin 11. maddesinde resmî din olarak yer bulan İslâmiyet'in esasını teşkil eden ve yerine getirilmesi gereken birtakım vazifeler öğretilmiş; bunlara inanmanın yahut inanmamanın, gereklerini yapmanın veya yapmamanın sonuçları hatırlatılarak tercihlerinin inanmak ve yapmak yönünde olması salık verilmiştir.

Bu vazifeler "*i'tikâdî*" ve "*amelî*" olmak üzere iki gruba ayrılmış ve akabinde ayrıntılarına girilmeden tek tek sıralanmıştır. Çocuklara öğretilen "*i'tikâdî*" vazifeler, "*bizi yokdan var eden Cenâb-ı Rabb-ül Âlemîn'in varlığına, birliğine, şerîk ve nazîri olmadığına, ezeli ve ebedi bulunduğuna, mahlûkât-ı latifeden ibaret olan meleklerine, insanların vazâifini göstermek üzere inzâl eylediği kitâblarına, irşâd-ı mahlûkât için gönderdiği peygamberlerine, herkesin dünyadaki amelinin mükâfât veya mücâzâtını göreceği yevm-i âhire, yani öldükden sonra dirilmenin, kıyâmetin hak ve hayır ve şerrin Allah'dan olduğuna bütün kuvvet-i kalbimiz ile imân ve i'tikâd etmek...*"¹²⁴² şeklindeydi.

"*Amelî*" vazifeler ise "*savm (oruç), salât (namaz), hac, zekât, kelime-i şehâdet*"¹²⁴³ şeklinde takdim edilmiştir. Bütün bunlara kalben inanmak ve gereklerini layıkıyla yerine getirmek hem dünya hayatında mutluluğa ve rahata erişmenin hem de ahirette türlü mükâfâtlara nail olmanın kaynağı sayılmıştır.¹²⁴⁴ Aksi yönde davranmak ise Allah'a hakkıyla kulluk etmemek olarak görülmüş ve bu durumun "*(Allah'ın) her ni'metinden mahrûm oluruz, rahat yüzü görmeyiz. (Sadece) Allah'ın değil, hatta kimsenin merhametine layık olmayız. Daima sefâlet ve zarûret içinde bulunarak gâyet fenâ bir hayât geçiririz. (...) Bundan mâ-adâ ahrette cehennemlerde yanmak azâb ve cezâlarına uğrayacağımız yine başka!..*"¹²⁴⁵ gibi gerek dünyevî ve gerekse uhrevî bakımdan olumsuz sonuçlar doğurduğu vurgulanarak müstakbel vatandaşlar uyarılmışlardır. Konu bağlamında kendilerine yapılan uyarılardan biri de

¹²⁴² Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Âliye-1. Sene), s.77.

¹²⁴³ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Âliye-1. Sene), s.78.

¹²⁴⁴ Ebû-l Cezmi, **Kırâat-ı Türkiyye (Birinci Kısım)**, (2. Tab'ı), ss.4-5; Reşâd, **Tarz-ı Nevîn Kırâat (Birinci Kısım)**, ss.7-8.

¹²⁴⁵ A. İrfan, **Birinci Kırâat**, s.39.

daha önce de temas edildiği gibi temizlik hakkında olmuştur. Sağlık açısından önem arz ettiği vurgulanan temizlik; kirli yerlerde, kirli elbise ve bedenle ibadet etmenin uygun olmadığı savunularak aynı zamanda "*bir mukaddime-i ibâdet*" sayılmıştır. İdeal bir Müslüman her şeyi ile temiz olması gereken biri olarak tasvir edilmiş ve Hz. Peygamber'in beyaz renkli elbise giymek konusundaki emri gündeme getirilerek buna temizlik adına riayet etmek öğütlenmiştir.¹²⁴⁶ Bu bağlamda, Hz. Peygamber'in sünnetine riayet etmek ve ona göre davranmak makbul sayılmıştır.¹²⁴⁷

Çocukların İslâm dininde yükümlü oldukları vazifeler konusunda bilinçlendirilmeleri, kozmopolit bir imparatorlukta mevcut diğer dinlerin hoş görülmediği anlamına gelmemektedir. Öyle ki *Kanûn-ı Esâsî*'nin 11. maddesinde geçen "*Devlet-i Osmâniyye'nin dini, din-i İslâm'dır. Bu esâs(ı) vikaye ile beraber âsâyiş-i halkı ve âdâb-ı umûmiyyeyi ihlâl etmemek şartıyla memâlik-i Osmâniyye'de ma'rûf olan bi-l-cümle edyânın serbestî-i icrâsı ve cemâat-ı muhtelifeye verilmiş olan imtiyâzât-ı mezhebiyyenin kemâ-kân cereyânı (devletin) taht-ı himâyetindedir*" hükmüne temas edilerek İslâmiyet'in dışındaki dinlere mensup bireylerin ibadetlerini yapmakta serbest oldukları ve bu amaçla ibadet yerlerine gitmelerine hiç kimsenin engel olamayacağı hatırlatılmış¹²⁴⁸; hatta çocuklara camilere, mescitlere, medreselere, tekke ya da Müslüman mezarlarına olduğu gibi diğer dinlere ait kutsal mekânlara karşı da hürmette kusur etmemeleri gerektiği telkin edilerek¹²⁴⁹ hoşgörülü olmaları temin edilmeye çalışılmıştır.

¹²⁴⁶ H(ayım) Natan & Midhat Sadullah, **Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Medeniyye, Târihiyye, Diniyye**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sınıf), ss.5-6.

¹²⁴⁷ Mehmed Arif, **Küçük Kırâat-ı Fenniyye**, (3. Tab'ı), s.67.

¹²⁴⁸ Selanikli Fâik, **a.g.e.**, ss.16-17.

¹²⁴⁹ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sınıf), ss.38-40.

4.1.6. "Bütün Faziletlerin Kapısı": Doğruluk

Sağlam temellere sahip parlak yarınların inşasında her yönüyle doğru vatandaşlara sahip olmanın vazgeçilmez bir yeri olduğu özellikle vurgulanmalıdır. Bunun bilincinde olan II. Meşrutiyet Dönemi eğitim otoriteleri, geleceğin teminatı olan çocukları aynı zamanda doğruluktan hiçbir şekilde ayrılmayan vatandaşlar olarak yetiştirmeyi amaçlamışlardır. Bu konuda ders kitaplarına yine büyük bir iş düşmüştür. Doğruluğun tanımlandığı ve ilişkili olduğu konuların olumlu/olumsuz sonuçlarıyla yer bulduğu bu kitaplarda, çocuklara doğru birer vatandaş olmanın kayda değer yolları anlatılmış, kendilerine bu bağlamda önemli tavsiyelerde ve uyarılarda bulunulmuştur.

"*Kimseye fenâlık etmemek, insanların bahtiyar olmasına çalışmak*"¹²⁵⁰ ifadesiyle kısaca tanımlanan doğruluk, "*bütün faziletlerin kapısı, (...) dünyada en büyük fazilet*"¹²⁵¹ olarak nitelendirilmiştir. Doğruluk, genellikle çeşitli konulara temas edilmek suretiyle söz konusu edilmiştir. Bu bağlamda öncelikle doğru konuşmak, yalan söylemek, zemm, iftira, koğuculuk ve alay etmek gibi konular üzerinde durmak yerinde olacaktır.

Kabahatlerin dahi saklanmadan dosdoğru bir şekilde dile getirilmesi gerektiği vurgulanan satırlarda, daima doğru konuşmanın önemli bir haslet olduğu savunulmuş ve bunun faydalarına dikkat çekilmiştir. Nitekim doğru konuşan bireylere herkesin güven duyduğu ve böyle çocukların ise yine herkes tarafından sevildikleri vurgulanarak doğru konuşmak, güven ve sevginin kaynağı addedilmiştir.¹²⁵² Nefret edildiği vurgulanan yalan ise bütün kötülüklerin başı sayılmıştır. Doğru konuşmayan ve dolayısıyla yalana başvuran kimseler; yani yalancılar, kendilerine güven ve sevgi duyulmayan kimseler olarak tanıtılmışlardır. Yalancıların söyledikleri doğru sözlerin dahi zamanla inandırıcı olmaktan çıktığı ifade edilerek böyle kimselerin insanların nezdinde hiçbir saygınlıkları olmadığı anlatılmıştır.¹²⁵³ Yalancılığın birtakım türleri

¹²⁵⁰ A. Rıza, **a.g.e.**, s.26.

¹²⁵¹ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Diniyye, Târihiyye, Medeniyye**, (Devre-i Evvelî-1. Sınıf), ss.89-90.

¹²⁵² Mehmed Âsım & Ahmed Cevad, **Anadolu Yavrusunun Kitâbı (İkinci Kitâb): Kırâat ve Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Evvelî-2. Sene), s.110.

¹²⁵³ Mehmed Arif, **Küçük Kırâat-ı Fenniyye**, (3. Tab'ı), s.75; Mehmed Âsım & Ahmed Cevad, **Anadolu Yavrusunun Kitâbı (İkinci Kitâb): Kırâat ve Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Evvelî-2. Sene), s.110.

olduğu düşünölmekteydi. Riyakârlık, bunlardan biri ve en çirkini sayılmıştır. Riyakâr, "daima yalan söyleyen, daima düşündüğünü gizleyen, sevdiği veya nefret ettiği şeyi saklayan bir sefil, (...) zenginlerin, büyüklerin etrafını al(an), onların her söylediğine 'ne büyük hakikat', her yaptığına 'ne büyük isâbet' " diyen biri olarak tarif edilmiştir. Çocuklara, dünyada hiçbir menfaat uğruna riyakârlığa yönelmemek gerektiği hatırlatıldığı gibi kendileri riyakârlardan uzak durmak konusunda dahi uyarılmışlardır.¹²⁵⁴ "Başkasına yalandan faziletler, meziyyetler isnâd etmek" şeklinde tanımlanan dalkavukluk ise şeref, haysiyet ve vakarın korunması adına kaçınılması gereken bir diğer yalancılık türü addedilmiştir.¹²⁵⁵ Bu çerçevede hayatta mutlu olmak, sevmek ve sayılmak adına yalandan, yalan söylemekten veya gerçekleri gizlemekten bazı durumlar dışında daima kaçınmak gerektiği savunulmuştur. Bu durumlardan birtakımının istisnai olduğu kaydedilmiş ve bunlar şöyle örneklendirilmiştir:

(...) Bazı müstesnâ ahvâlde yalan söylemek, hakikati gizlemek adetâ mecbûr olur. Meselâ, bir vâlidenin gurbetdeki evlâdı vefât etmiş... Bu hakikat-ı müdhişeyi, vaktini kollamadan, bed-baht vâlidenin derece-i tahammülünü anlamadan ifşâ etmek câiz olabilir mi? Olabilir ki öyle bir ihbâr ihtiyâr vâlidenin de mevtine sebebiyyet verir. Bir hastanın şifâsından kat'-ı ümid edilmiş olsa bu hakikat kendisine söylenemez. Hatta sorsa dahi ona verilecek cevâb gâyet tesliyet-âmîz, gâyet ümid-bahşâ olmalıdır. Tevehhüm ettiği hastalığın kat'iyyen kendisinde bulunmadığına bile iknâ' edilmelidir.¹²⁵⁶

Bu müstesna durumların yanı sıra, bir kimse için fayda sağlayacak, ama aynı zamanda hiç kimseye zararı olmayacak yalanlar da uygun görölmüştür. Bu, "dürûg-ı maslahat-âmîz"; yani "iş bitirmek üzere söylenen yalan" olarak tanımlanmıştır.¹²⁵⁷ Zemm de "şunun bunun gıyâbında fenâ söz söylemek, o adamın gerek muttasıf olduğu, gerek olmadığı fenâlıklarını zikr ve ta'dâd ederek onun kadir ve i'tibârını küçültmek, o adamı gıyâbında rezil eyleme(k)" biçiminde tanımlanmış ve ahlâksızlığın "en büyük delili" olarak nitelendirilmiştir. Bir kimsenin iyi veya kötü

¹²⁵⁴ Mehmed Âsım & Ahmed Cevad, **Anadolu Yavrusunun Kitâbı: Kırâat ve Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), (2. Tab'ı), ss.121-122.

¹²⁵⁵ Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Âliye-1. Sene), ss.174-175.

¹²⁵⁶ Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Âliye-1. Sene), ss.172-173.

¹²⁵⁷ Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Âliye-1. Sene), ss.173-174.

ahlâklı oluşunu anlamanın ancak o kimsenin başkalarını gıyaplarında zemmedip etmediğine dikkat etmekten geçtiği savunulmuş ve zemmedenlere selam bile vermek uygun görülmemiştir. Bir kimse için yapmadığı şeyi yaptı demek şeklinde açıklanan iftira ise zemmetmekten daha kötü sayılmıştır. İftira, "*en şeni', en fenâ bir huy*" olarak görülmüş ve bu konuda hemen herkesin hemfikir olduğu savunulmuştur. İftira, aynı zamanda "*en ahlâksız, en vicdansız*" adamların işi olarak görülmüştür. Bu bağlamda müfteriler; vicdanları körleşmiş, namus ve insaniyetin kıymetini bilmeyen, ulvî şeylerden zevk almayan kimseler olarak resmedilmişlerdir.¹²⁵⁸ Ayrıca müfterilerin yüzleştikleri kötü sonlara eğilen hikâyeler yahut mektep hayatından örnek olaylar üzerinden çocuklar, müfteri arkadaş edinmek ve iftira atmak konusunda özellikle uyarılmışlardır.¹²⁵⁹

"*Birinin aleyhinde işidilen sözü 'filân senin için şöyle söyledi' diyerek kendisine yetiştirmek, ondan ona lâkırdı taşımak*" da koğuculuk demektir. Doğruluğa aykırı görülen ve mutlaka uzak durulması gerektiği salık verilen koğuculuk, aynı zamanda "*fitnelik*" ya da "*münâfiklik*" olarak da adlandırılmıştır. Koğucularla konuşmak, düşüp kalkmak doğru bulunmamıştır. Dünyada en kötü huylardan biri kabul edilen koğuculuk karşısında ihtiyatlı olunup taşınan sözlerin aslını öğrenmek ve ona göre davranmak öğütlenmiştir. Bu bağlamda insana yakıştığı savunulan şey, "*bir adam hakkında işiddiği sözü ne o adama ne de başkalarına söylemeyiü adeta işitmemiş gibi olmak*"tı.¹²⁶⁰ İnsanlarla birtakım sözler sarf etmek suretiyle alay etmek ise en büyük ahlaksızlıklardan biri sayılmıştır. Çevrelerindeki insanlarla yahut arkadaşlarıyla alay edenler cahil, terbiyesiz ve kendi kusurlarını görmekten aciz kimseler olarak tarif edilmişlerdir. Güldürücü sözleriyle eğlendiklerini ya da birilerini eğlendirdiklerini zanneden bu gibi kişilerin yanlarında bulunmamak ve kendileriyle konuşmamak çocuklara verilen öğütlerden birkaçıydı.¹²⁶¹

Doğruluğa ilişkin konuları sadece bunlarla sınırlı tutmak mümkün değildir. Yazarlar, yine bu bağlamda değerlendirilebilecek daha pek çok konuya temas etmiş

¹²⁵⁸ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), ss.154-155.

¹²⁵⁹ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Diniyye, Târihiyye, Medeniyye**, (Devre-i Evvelî-1. Sınıf), ss.40-47.

¹²⁶⁰ Reşâd, **Tarz-ı Nevîn Kırâat (İkinci Kısım)**, ss.89-90.

¹²⁶¹ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), s.154; H(ayım) Natan & Midhat Sadullah, **Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Medeniyye, Târihiyye, Diniyye**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sınıf), s.137.

ve çocuklara önemli mesajlar vermişlerdir. Herkesin hayatına, hürriyetine, haysiyetine, ırzına, inancına ve malına hürmet göstermek, hırsızlık yapmamak, yolda bulunan bir şeyi sahibine teslim etmek, verilen sözün gereğini yapmak veya yapılan sözleşmelere riayet etmek, insanlara samimi davranmak ve doğru kişileri dost edinmek, kusur işlememek; şayet işlenirse bunu derhal düzeltmek gibi konular da bu düzlemde ayrıntılandırılmayı hak etmektedir.

İnsanların hayatlarına hürmet göstermek, onların hayat haklarını ellerinden almamak olarak tanımlanmış ve bunun aynı zamanda İslâmiyet'in bir emri olduğuna dikkat çekilmiştir. Bu emre aykırı davranmak; yani bir insanın hayatına son vermek "*cinâyetlerin en müdhişi*" olarak nitelendirilmiştir. İnsan hayatına olduğu gibi hürriyet ve haysiyetine de hürmet etmek mecburi telakki edilmiştir. Hürriyetin "*herkesin meşrû' olan şeyleri istediği gibi yapabilmesi*" olarak tanımlandığı satırlarda, "*hürriyyet var!*" diye insanların hukukuna ve haysiyetine dokunacak şeyler yapmaya kalkışmanın doğru olmadığı savunulmuştur. Böyle bir girişimin kanunen de cezasız kalmayacağı vurgulanarak çocuklar, başkalarının hürriyet ve haysiyetine tecavüz etmemek üzere ikaz edilmişlerdir. Aynı şekilde insanların ırzı, her türlü tecavülden masun sayılmış ve buna hürmet göstermek gerekli görülmüştür. Bu bağlamda, inanç hürriyeti de anılmalıdır. Hiç kimse başkasının inancına müdahale etmek hakkına haiz olmadığı gibi herkes buna hürmet etmekle de mükellef kılınmıştır. İnsanlar, aynı zamanda tasarruf hakkına da sahiptir. Bu anlamda mülkiyetleri altındaki ev, arazi vb. şeyleri istedikleri şekilde kullanmakta serbesttirler. İnsanların tasarruf haklarına karışmak, mallarına zarar vermek ya da bunları çalmak makbul görülmemiştir.¹²⁶²

İnsanların çalışarak, gayret göstererek kazandıkları malları veya paraları çalmak; yani hırsızlık yapmak, doğrulukla bağdaşmayan bir davranış olup aynı zamanda "*cinâyet*" olarak yorumlanmıştır. Hırsızlık, sadece bir kimsenin malını ya da parasını çalmak olarak görülmüyordu. Bir ürünü veyahut emtiayı hile ile değerinden fazla parayla satmak, alınan borcu ve vermekle yükümlü olunan vergiyi ödememek, devletin malını, parasını çalmak, ticarete ortak olunan kimseye hile

¹²⁶² A. Rıza, a.g.e., ss.26-27; H(ayım) Natan & Midhat Sadullah, **Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Medeniyye, Târihiyye, Diniyye**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sınıf), ss.131-133.

yapmak, sahibinin haberi olmaksızın bir iğne bile almak hırsızlık sayılmıştır.¹²⁶³ Hiçbir hırsızlığın gizli kalmadığı, hepsinin mutlaka su yüzüne çıktığı, sonucunun ise ağır bir ceza ve rezillik olduğu vurgulanarak çocuklara dünyadaki en fena huylardan birisi olan hırsızlıktan kaçınmaları gerektiği telkin edilmiştir.¹²⁶⁴

Yolda bulunan bir şeyi sahibine teslim etmemek de hırsızlık kapsamına alınmıştır. Bu aşamada gösterilmesi doğru bulunan davranış şekli, bulunan şeyi sahibine ulaştırmaktır. Bu, aynı zamanda yerine getirilmesi gereken bir vazife olarak telakki edilmiştir.¹²⁶⁵ Pek çok konuda olduğu gibi böyle durumlarda *vicdan*, kişinin doğru ile yanlış, iyi ile kötüyü birbirinden ayırt etmesine imkân tanıyan önemli bir denetim mekanizması olarak takdim edilmiş ve daima vicdanın sesini dinleyerek hareket etmek gerektiği savunulmuştur.¹²⁶⁶

Söz ise ister sözlü isterse yazılı olarak verilmiş olsun her durumda "*insanın tuğra-yı namus ve vicdanı*" addedilmiş ve yerine getirilmesi gerekli görülmüştür. İnsanların nezdinde makbul ve muteber olmanın bir yolu da buydu. Aksine davranmak, insanın adının lekelenmesine ve nihai olarak rezillığe yol açacağı kaydedilerek uygun görülmemiştir. Bu şekilde davranan insanların haysiyet ve vicdandan yoksun oldukları vurgulanarak yerine getirilemeyecek/tutulamayacak sözlerin verilmemesi yahut hükümlerine riayet edilemeyecek sözleşmelerin imzalanmaması gerektiği salık verilmiştir.¹²⁶⁷ Özellikle eğitilmiş ve medenî milletlere mensup bireylerin verdikleri sözlerin gereklerini icra ettikleri düşünülmekteydi. Bu bağlamda, çocuklara aşağıdaki satırlara yansıdığı üzere iki önemli örnek verilerek bunlardan ders çıkarmaları temin edilmeye çalışılmıştır. Bu örneklerden birisi, ecdat olarak ifade edilen Osmanlı Türkleri'ydi. Diğer örneği ise Balkan milletleri oluşturmaktaydı. Osmanlı Türkleri, "*sözüne sadık*" bir millet olarak yüceltilirken; Balkan milletleri daha önce de temas edildiği gibi "*birbirlerine verdikleri sözü tutmayan*" birer millet olarak olumsuzlanmışlardır:

Bütün terbiyeli ve medenî kavimlerin efrâdı sözlerini, va'dlerini tutarlar. Bu hale bizim ecdâdımız da son derecede riâyet ederlerdi.

¹²⁶³ A. Rıza, **a.g.e.**, s.29.

¹²⁶⁴ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), ss.156-161.

¹²⁶⁵ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Diniyye, Târihiyye, Medeniyye**, (Devre-i Evvelî-1. Sınıf), ss.100-103.

¹²⁶⁶ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Âliye-1. Sene), ss.2-4.

¹²⁶⁷ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Âliye-1. Sene), ss.73-75.

Vefâlı, vefâsız kelimeleri bu ma'nâları ifade etmek için vaz' olunmuştur. Ama Balkan hükümetleri efrâdı böyle değildir... Çünkü birçokları hep birden bizim aleyhimizde ittifâk etmişler, birbirlerine söz vermişlerdi. Üç beş ay sonra hiçbiri sözünü tutmadı, araları bozuldu, birbir(ler)ine girdiler. Bu kavimlerin, milletlerin medenî olması için daha çok zaman lazımdır. Vahşetle, çapulculukla muttasıf olan kavimlerden sen ne beklersin? Maa-hazâ: Aralarındaki ittifâkın böyle çabuk bozulmasını yaptıkları zulümlerin, vahşetlerin bir mucâzât-ı ma'nevîyesi olarak telakki etmeliyiz. Acaba bir daha böyle bir ittifâk yapabilirler mi? Asla! Çünkü her biri diğerlerinin mahiyetini, aç gözlülüğünü tamamıyla anladı. Aralarında zerre kadar emniyet kalmadı. Birinin verdiği söze, ahde, va'de öbürü kat'îyyen inanmaz.¹²⁶⁸

Konu, verilen sözlerin ya da yapılan sözleşmelerin gereklerini yapmak olunca devreye aynı zamanda samimiyet ve dost edinmek girmektedir. Samimiyet herkese karşı doğru olmak, kimseyle eğlenmemek, kimseyi kandırmamak, riyakârlık etmemek, kısacası içten ve açık/temiz yürekli olmak şeklinde tanımlanmıştır.¹²⁶⁹ Verilen sözlerde ve gösterilen davranışlarda samimi olmak, bu özelliklere haiz kimselerle dostluk kurmak makbul sayılmıştır. Bununla birlikte sözlerinde yalancılık ve haksızlık olan kimselerden uzak durmak; herkesin sırrını başkalarına anlatan, acizlere zarar veren, alaycı ve kusur arayan, büyüklerine hürmet ve itaat etmeyen kimselerle dostluk kurmamak gerektiği savunulmuştur.¹²⁷⁰ Samimi dostlukların kalıcılığı ise dostluğun maddî bir menfaat için tesis edilmemiş olmasına ve dostların birbirlerine karşı fedakârlık göstermelerine bağlanmıştır.¹²⁷¹

Böyle dostlara sahip olmak aynı zamanda kusursuz, dosdoğru birer vatandaş olmanın da önünü açmaktadır. Öyle ki dost, insanın ikinci vicdanı addedilmiştir. Vicdanın sustuğu bir yerde dostun devreye girdiği ve doğru olanı söylediği kaydedilmiştir. Bu çerçevede, kusur işlemek noktasında yarının büyüklerine, samimi dostlarının "*sende şu kusur vardır, bundan vazgeç!*" tarzındaki ikazlarına kulak vermeleri ve onlara asla gücenmemeleri tavsiye edilmiştir.¹²⁷² Bütün bunların yanı sıra rüşvet almamak, sahtekârlık yapmamak, kundakçılık yapmaktan ve kumar

¹²⁶⁸ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), ss.164-165.

¹²⁶⁹ H(ayım) Natan & Midhat Sadullah, **Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Medeniyye, Târihiyye, Diniyye**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sınıf), s.29.

¹²⁷⁰ Nazım, **Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Diniyye, Târihiyye, Sıhhiyye ve Medeniyye**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sınıf), ss.27-28.

¹²⁷¹ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), s.56.

¹²⁷² Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Evvelî-2. Sene), ss.43-45; Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), s.56.

oynamaktan uzak durmak, vermekle mükellef olunan vergiyi inkâr etmemek ve bunu tamamen ödemek, yine yükümlü olunan vazifelere sadık ve bu yolda gayretli olmak, emanete hıyanet etmemek, mağrur değil, mütevazı olmak ve kavga etmemek gibi her biri doğruluğa ilişkin olan birçok konu gündeme getirilmiştir.

4.1.7. Şefkat, Merhamet ve Yardımseverlik

Şefkat, merhamet ve yardımseverlik, aile ortamında ve toplumda sevginin, birlik, beraberlik ve dayanışmanın kökleşmesinde vazgeçilmez bir yeri olan ve esasen birbirlerini tamamlayan faziletlerdir. Ders kitaplarında üzerinde önemle durulan bu faziletler insanları, hayvanları, tabiat örtüsünü; kısacası bütün canlıları ihtiva edecek şekilde oldukça geniş kapsamlı tutulmuştur. Bu kapsamda çocuklara öncelikle kendilerini dünyaya getiren ve türlü meşakatlere katlanarak yetiştiren ebeveynlerine karşı insanı yücelten ve duyarlı bir varlık haline dönüştüren bu faziletler doğrultusunda davranışları gerektiği telkin edilmiş, böyle davranışları makbul ve aksi davranışları ise kötü addedilmiştir:

Ebeveynimize yardım etmeli, yani onları beslemeli, ihtiyârlıklarında, hastalıklarında bakmalı. Ebeveyn, ihtiyâr oldukları vakit, çocukların onları beslemesi lazımdır; çünkü ebeveyn evlâdlarını çocuk iken besleyüb büyütmüşlerdir. Anasını, babasını beslemek istemeyen evlâdlar ahlâksızdır. İyi bir evlâd, ebeveynine yardım edebildiği için kendisini mes'ûd bilir. Hizmetlerini severek görür.¹²⁷³ (...) Anamıza, babamıza daima itâat etmeliyiz. Kendilerini hoşnûd etmek, memnun kılmak için her zaman sözlerini dinlemeliyiz. Nasihatlarını tutmalıyız. Muhtaç olduklarında kendilerine yardım etmeliyiz. İşlerinde bulunmalıyız, gönül ve hatırlarını kırmak değil, kendilerine (öf, aman, artık) gibi nâ-hoş sözler ile bile asla karşı gelmemeliyiz. Hatırlarını kırmaktan gece gündüz sakınmalıyız. Hiçbir hâlimizden gücenmemelerine çalışmalıyız.¹²⁷⁴ Ailemize muâvenet etmeye mecburuz... Yani ihtiyârlayarak çalışmadıkları zaman onların geçinmelerine yardım ederiz. Ebeveyn, küçük iken çocuklarını besledikleri gibi çocuklar da ihtiyâr olan peder ve vâlidelerine bakmakla mükellefdirler. Büyüdükleri vakit peder ve vâlidelerine bakmayan çocuklar pek fenâ bir hareketde bulunmuş olurlar. İyi bir evlâd, ailesine muâvenet etmekle bahtiyâr olur.. Onları yalnız beslemekle iktifâ etmez; kendilerinin muhtaç oldukları bütün şeyleri tedârik eder..¹²⁷⁵

Çocuklar, ebeveynlerine olduğu gibi şayet varsa nine ve dedelerine de hürmet göstermek, şefkat ve merhametle davranarak ihtiyaçlarını temin etmek üzere yardımda bulunmakla mükellef kılınmışlardır.¹²⁷⁶ Dünyada herkesin zengin, mutlu ve sağlam vücutlu olmadığı kaydedilen satırlarda, ilaç ve doktor parası bulamayan

¹²⁷³ A. Rıza, **a.g.e.**, s.20.

¹²⁷⁴ A. İrfan, **Birinci Kırâat**, ss.28-29.

¹²⁷⁵ H(ayım) Natan & Midhat Sadullah, **Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Medeniyye, Târihiyye, Diniyye**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sınıf), s.85.

¹²⁷⁶ Mehmed Âsım & Ahmed Cevad, **Anadolu Yavrusunun Kitâbı (İkinci Kitâb): Kırâat ve Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Evvelî-2. Sene), s.77.

hastalara, kimsesiz dul kadınlara, öksüz ve yetim çocuklara, çalışamayacak ve dolayısıyla geçimini temin edemeyecek kadar ihtiyar, hasta ve sakat olan yoksullara, daha önce de temas edildiği gibi vatan uğrunda şehit düşmüş ya da vatana büyük hizmetlerde bulunmuş kimselerin çaresiz kalmış ailelerine, yaralılara, yolunu şaşırılmışlara ve felaketzedelere de aynı şekilde davranmaya ve onlara imkânlar ölçüsünde yardım ellerini uzatmaya teşvik edilmişlerdir. İnsanları, diğer canlılardan üstün kıldığı vurgulanan bu faziletler doğrultusunda söz konusu kimselerin ihtiyaçlarını gidermek mutluluğun ve vicdanî rahatlığın kaynağı addedilmiştir. Bu aşamada din, cins ve milliyet farkı gözetmek doğru bulunmadığı gibi "*düşman-ı can ve vatan*" olarak takdim edilen Bulgarlardan ya da Yunanlılardan birine aciziyeti durumunda şefkat ve merhamet göstererek yardım etmek, kendilerinden alınması mecburî sayılan siyasî ve millî intikama rağmen, insan olmanın bir gereği kabul edilmiştir. Himaye ve yardıma layık görülmeyenler ise tembel kimseler olmuştur. Tembel insanlara para vererek yardımda bulunmak, kendilerini daha fazla tembelliğe sevk edeceği düşünülerek uygun görülmemiştir.¹²⁷⁷

Bu konuda küçük mekteplilere örnek teşkil edecek *ideal/makbul* çocuk portreleri çizildiği gibi¹²⁷⁸ kendileri insanların yanı sıra hayvanlara ve tabiat örtüsüne karşı da duyarlı olmaya davet edilmişlerdir. İnsanlar gibi can taşıdıkları vurgulanan hayvanlar, şefkat ve merhametle davranılması gereken varlıklar olarak görülmüşlerdir. Bunlardan özellikle etinden, sütünden, tüyünden, yağından, gücünden istifade edilen ve eve bağlı olanlar faydalı sayılmıştır. Hayvanlara eza etmek ise insana yapılan eziyetle eş değer görülmüş ve dolayısıyla insanlık dışı kabul edilmiştir. Bu varlıklara zulmedenlerin felaketten felakete uğradığı, kimilerinin dünyada kimilerinin de ahirette cezasını bulduğu kaydedilerek çocuklar böyle davranışlar sergilemekten uzak tutulmaya çalışılmıştır.¹²⁷⁹ Hatta İngiltere, Fransa ve Almanya gibi Batılı ülkelerde pek çok örnekleri bulunan; zayıf, sakat, sahibi tarafından terk edilmiş, ağır yük altında ezilmiş hayvanları, bir kenara atılmış kedi, köpek ve kuş yavrularını toplayarak bakımlarını üstlenen hayvanları koruma

¹²⁷⁷ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Diniyye, Târihiyye, Medeniyye**, (Devre-i Evvelî-1. Sınıf), ss.76-80.

¹²⁷⁸ Ahmed Rasim, **İbtidâî Kırâat**, ss.18-19; Reşâd, **Tarz-ı Nevîn Kırâat (Birinci Kısım)**, ss.98-101.

¹²⁷⁹ Ebû-l Cezmi, **Kırâat-ı Türkiyye (Üçüncü Kısım)**, s.13; Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Evvelî-2. Sene), ss.47-50.

cemiyetlerinden Osmanlı başkentinde dahi bir adet teşkil edildiği; ancak bunun henüz faaliyete girmediği belirtilerek çocuklara ilerde bu gibi cemiyetlere dâhil olup faydalı işler yapmaları öğütlenmiştir.¹²⁸⁰ Hayvanların yanı sıra tabiat örtüsünü teşkil eden otlar, çiçekler, ağaçlar da gerekli olmadığı sürece zarar verilmemesi, daima korunması gereken canlılar grubunda yer almışlardır. "*Kâinâtın, kırların ziyneti*" olarak nitelendirilen bu canlılar, herkesin malı sayılmıştır. İnsanların ortak malına zarar vermek nasıl doğru değilse tabiatın bu güzelliklerini beyhude yere yok etmek de doğru bulunmamıştır.¹²⁸¹

¹²⁸⁰ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), ss.171-174.

¹²⁸¹ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Diniyye, Târihiyye, Medeniyye**, (Devre-i Evvelî-1. Sınıf), s.113.

4.1.8. "Tükenmez Bir Define!": Çalışmak

II. Meşrutiyet Dönemi ders kitaplarında önemle gündeme getirilen konulardan biri de çalışmak olmuştur. Daha önce yer yer temas edilen çalışmak, söz konusu kitaplarda sürekli olarak yüceltilmiştir. Çocuklar, çalışmanın gerekliliği ve faydaları konusunda bilinçlendirilerek daima çalışmaya, çalışmayı sevmeye, çalışkan olmaya teşvik edilmişlerdir. Bu anlamda, Meşrutiyet'in ilk mekteplerinde, geleceğin aynı zamanda "*çalışan ve çalışkan vatandaşları*" yetiştirilmek istenmiştir.

Bedenen veya zihnen; kısacası farklı şekillerde cereyan ettiği vurgulanan çalışmak, "*tükenmez bir define, nihâyetsiz bir hazine*"¹²⁸² olarak telakki edilmiştir. Çalışmak ve define/hazine arasında kurulan bu analogiyle çocuklara onun ne derecede önemli ve değerli olduğu mesajı verilmiştir. Çalışmak, öncelikle kimseye muhtaç olmadan hayatı idame ettirmenin ve mutlu olmanın önemli bir yolu olarak görülmüştür. Çalışarak kendisini ve ailesini geçindirecek miktarda para kazanan kimselerin yalan söylemek, hırsızlık yapmak, başkalarına avuç açmak ve yalvarıp yakarmak gibi olumsuz eylemlere yönelmeye mecbur kalmadıkları, namus, haysiyet ve faziletlerini korudukları vurgulanmıştır. Bu bağlamda çalışmak, "*faziletin bekçisi*" addedilmiştir.¹²⁸³ Bireyin kendisi ve ailesi için gerekli ve faydalı sayılan çalışmak, aynı zamanda mensubu olunan millet (dolayısıyla devlet) ve insanlık için de faydalı görülmüş; hatta bir borç olarak takdim edilmiştir:

(...) Çalışan para kazanır, zengin olur. Bundan kendisi, ailesi fâide görür, rahat ömür geçirir. Lakin şahsının çalışmasının millet ve insâniyete fâidesi olur mu? Millet, birçok şahısdan mürekkebe bir hey'ettir. O hey'etin cüz'leri arasında ne kadar çok zengin, terbiyeli adamlar bulunursa, o millet o kadar zengin sayılır. Bir millet içinde ne kadar ziyade çalışkan, sahib-i servet ve saman zatlar bulunursa hükümete o kadar çok vergi verir, hükümet zengin olunca askerini muntazaman besler, yetiştirir. Donanmasını düzeltir. Yollar, köprüler yapar. Âsâyişi yoluna kor, mektebler açar, bundan bütün millet efradı istifade eyler. Bundan anlaşılır ki: İnsan çalışmakla yalnız kendi nefesine, ailesine hizmet etmiş olmuyor. Milletine, devletine de o nisbetde bilmeyerek hizmet ve muâvenet eylemiş oluyor. Sa'y ve gayretin insâniyete fâidesi nedir? Düşünürsek anlayabiliriz ki: Dünyada insan yalnız başına hiçbir şey yapamaz. En küçük bir ihtiyacını, hatta bir lokma ekmeği, başındaki

¹²⁸² Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Diniyye, Târihiyye, Medeniyye**, (Devre-i Evvelî-1. Sınıf), s.64.

¹²⁸³ Mehmed Âsım & Ahmed Cevad, **Anadolu Yavrusunun Kitâbı: Kırâat ve Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), (2. Tab'ı), s.87.

fesi bile hazırlayamaz. Bunları bize başka insanlar, yüz binlerce adamlar çalışarak hazırlamışlar, bize hizmet etmişler. Biz de bu suretle çalışarak diğer adamlara hizmet etmeliyiz. Bu, bir ahlâk borcudur; çünkü insanlar bir anadan ve bir babadan hâsıl oldukları cihetle adeta kardeşirdler. Onun için insanlara hizmet mukaddes bir borçtur. Bu da ancak herkesin çalışmasıyla ödenebilir.¹²⁸⁴

Çalışmak, hem bireysel hem de kamusal anlamda temin ettiği faydaların özetlendiği bu satırlarda da örtük olarak işaret edildiği üzere vatanın müdafaası, mamuriyeti, ilerletilmesi ve yükseltilmesi adına önemli bir meziyet sayılmıştır. Vatanın namusunu canında yaşatan ve vatan için çalışan kim olursa olsun o, "*ana toprağının en sevgili, en kıymetli evladı*"¹²⁸⁵ kabul edilmiştir. Vatan topraklarını büyüten, şenlendiren ve yıllarca birtakım düşmanlara karşı müdafa eden bazı Osmanlı sultanları ve sadrazamlarının çalışkanlıkları gündeme getirilerek çocuklar onlar gibi durmadan çalışmaya ve çalışkan olmaya yönlendirilmişlerdir.¹²⁸⁶ *Osmanlı Vatanı*'nın önemli ve mamur kısmını teşkil eden Rumeli'nin kaybedilmesi, bir yönüyle çalışmamaya; diğer bir ifadeyle tembelliğe bağlanmış; gerek bu toprakların tekrar ele geçirilmesi ve gerekse elde kalanların korunması için¹²⁸⁷ çocuklar, daha önce de temas edildiği gibi ilim öğrenmek ve askerliğe hazırlanmak dışında çalışmak, gayret etmek ve kuvvetlenmekle yükümlü kılınmışlardır. Bu çerçevede, çalışmaya hayatî bir önem atfedilmiş ve çalışkanlık yüceltilmiştir. Tembellik ise aksine olumsuz atıfların hedefi olmuştur.

Tembellik, "*mühlik bir maraz*"; yani "*öldürücü bir hastalık*" olarak tanımlanmıştır. Böyle bir hastalığın tedavisi için tavsiye edilen en temel ilaç ise yine çalışmak olmuştur.¹²⁸⁸ Aklın ve vicdanın hükmettiği faydalı, gerekli ve hayırlı işlere girişildiği zaman insanı bunlardan vazgeçirmeye çalıştığı kaydedilen tembellik, "*insanın en büyük ma'nevî düşmanlarından*" biri olarak görülmüştür.¹²⁸⁹ Tembelliğin sonucunun kötülük, kumarbazlık, hırsızlık, fakirlik, dilencilik ve ahlaksızlık olduğu; bu olumsuz sonuçların sadece tembel olan kişiyi değil; toplumu oluşturan herkesi

¹²⁸⁴ Ali Seydi, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye*, (Devre-i Evvelî-2. Sene), s.22.

¹²⁸⁵ İhsan Şerif, *Çocuklara Târih-i Osmânî*, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), s.108.

¹²⁸⁶ Ahmed Refik, *Küçüklere Târih Dersleri: Târih Okuyorum*, ss.34-37, 40-48, 60-62, 65-67, 69-73, 75-82, 94-96.

¹²⁸⁷ Ali Seydi, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Diniyye, Târihiyye, Medeniyye*, (Devre-i Evvelî-1. Sınıf), ss.63-64.

¹²⁸⁸ Ali Seydi, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye*, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), s.36.

¹²⁸⁹ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vatanıyye ve İnsâniyye*, (Devre-i Âliye-1. Sene), s.36.

etkilediği vurgulanarak küçük okurlar bu büyük manevî düşmandan uzak durmak konusunda özellikle ikaz edilmiş¹²⁹⁰; hatta çalışkan çocukların yüceltildiği, ancak tembellerin olumsuzlanarak "*öteki*"leştirildiği şu satırlarda daima çalışmaya, hem de çok çalışmaya sevk edilmişlerdir:

Mektebde ne kadar çalışkan çocuklar varsa herkes onları seviyor, (...) ne kadar tembeller varsa herkes onlardan nefret ediyor. (...) Çalışkan olanlar hem kendi nefisleri, hem aileleri hem milletleri hem bütün insanlar için fâideli adamlardır. Tembel ise evvel emirde kendi nefsinin düşmanıdır. Kendi nefesine fâidesi olmayanın ne ailesine, ne milletine, ne de insâniyete bir fâidesi dokunmak şöyle dursun böyleleri cem'iyet-i beşeriyyenin başına belâdır.¹²⁹¹ Çocuklar çalışınız! Dâima çalışmak lazımdır. Ta ki terakki edelim. (...) Türkiyâ terakki için pek çok çalışmağa pek büyük sa'y ve gayrete muhtâcdır. Bunun için pek çalışkan, çok gayretli adamlara ihtiyâcı vardır. Bu çalışkan adamlar ise evlâdlarım! Siz olacaksınız!¹²⁹²

Pek çok açıdan gerekli ve faydalı bulunan çalışmanın İslâm dininde de aynı şekilde telakki edildiği vurgulanmıştır. Söz gelimi, Kur'an-ı Kerim'de yer alan "(ve en) *leyse lil insâni illâ mâ se'â*" ayeti gündeme getirilerek çocuklara insan için çalışmanın ne kadar değerli olduğu anlatılmaya çalışılmıştır. Keza Hz. Peygamber'in "*el-kâsibü habîbullah*" hadisine başvurulmak suretiyle çalışıp kazanan kimselerin Allah'ın sevgili kulları oldukları belirtilmiştir. Bu konuda, kim oldukları açıklanmayan şair, yazar ve filozoflara, İmam Yahya ve Hz. Ali'ye ait olduğu belirtilen özlü sözlere de yer verilmiştir.¹²⁹³ Çocuklara ayrıca çalışmanın ister bedenlen ister zihnen olsun kolay bir şey olmadığı ve çalışırken türlü sıkıntılar yahut zorluklarla karşılaşabilecekleri hatırlatılmış; bunlar karşısında yılgınlık ve ümitsizlik göstermemeleri, daima azim, irade, kararlılık, kendine güven ve sabırla çalışmaları, bugünün işini yarına bırakmamaları ve çalışmalarını teşebbüsle taçlandırmaları gerektiği salık verilmiştir.¹²⁹⁴

¹²⁹⁰ Ebû-l Cezmi, **Kırâat-ı Türkiyye (Üçüncü Kısım)**, ss.19-21; Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), ss.25-27; Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Âliye-1. Sene), ss.21-22.

¹²⁹¹ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Diniyye, Târihiyye, Medeniyye**, (Devre-i Evvelî-1. Sınıf), ss.71-73.

¹²⁹² Ebû-l Cezmi, **Kırâat-ı Türkiyye (İkinci Kısım)**, ss.6-7.

¹²⁹³ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), ss.34-37. Bahsi geçen ayet, *Necm Suresi*'nde yer almaktadır. Ancak bu kitapta söz konusu surenin adı zikredilmemiştir.

¹²⁹⁴ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Âliye-1. Sene), ss.35-37; Nazım, **Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Diniyye, Târihiyye, Sıhhiyye ve Medeniyye**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sınıf), ss.39-44, 47-48; Ebû-l Cezmi, **Kırâat-ı Türkiyye (İkinci Kısım)**, ss.8-9.

4.1.9. Müteşebbislik

II. Meşrutiyet yıllarında ülke ekonomisinde ciddi buhranlar görülmekle birlikte ümit verici gelişmeler de eksik olmamıştır. Liberalizmden millî iktisada farklı politikaların izlendiği bu zaman diliminde para kazanmak, zengin olmak ve dolayısıyla müreffeh bir hayat sürmek önem kazanmıştır. Bu doğrultuda teşebbüste bulunmak; diğer bir ifadeyle "*müteşebbislik*" teşvik edilmiştir. Bu koşullar altında geleceğin teminatı olan çocuklar da unutulmamış ve henüz mektep sıralarındayken yarına "*müteşebbis*" birer vatandaş olarak hazırlanmışlardır.

Ders kitaplarında çalışmaları, hem de çok çalışmaları gerektiği sık sık hatırlatılan çocuklara ileride çalışmalarını teşebbüsle desteklemek, başkalarını taklit etmeden yeni ve mükemmel şeyler üretmek, hayatlarını idame ederken ailelerine, eş-dost ya da akrabalarına ve devlete dayanmak yerine doğrudan doğruya kendilerine güvenmek, başarıyı kendi teşebbüslerinde görmek; kısacası "*müteşebbis*" olmak öğütlenmiştir.¹²⁹⁵ Fakat her şey, sadece bu öğütlerden ibaret değildi. Yarının "*müteşebbis*" vatandaşları için aynı zamanda üç makbul meslek alanı ön plana çıkarılmış ve bütün dikkatler bu alanlar üzerinde yoğunlaştırılmıştır. Bu meslek alanları sırasıyla ziraat, ticaret ve sanat olmuştur.

Çiftçilik olarak da tanımlanan ziraat, insanların birtakım temel gereksinimlerine cevap verdiği için hayatın kaynağı addedilmiştir. "*Çiftçilik olmasa hepimiz açlıktan ölüürüz*" ifadesi bunu doğrular bir mahiyettedir. "*Bütün insanların babası ve bütün peygamberlerin birincisi olan Hazret-i Âdem bile çiftçilik etdi. Her şeyden evvel zirâatla meşgul oldu*" denilerek ziraata hem kutsallık atfedilmiş hem de onun insanlık tarihi kadar eski oluşuna işaret edilmiştir. Bu bağlamda, çocuklara bu mesleği mübarek bilmek, sevmek ve ilerletmek üzere çalışmak salık verilmiştir. Kendileri, her geçen gün değişen ve gelişen dünyada ziraati ilerletmek üzere birtakım inceliklere vakıf kılınmaya çalışılmışlardır. Toprağı vaktinde ve iyi sürmek, gerektiği takdirde gübrelemek veya bir yıl dinlendirmek, iri ve sağlam tohum kullanmak bu inceliklerden sadece birkaçıydı. Zirai alanlarda kısa sürede çok iş yapmak ve çekilen zahmeti azaltmak için modern makinelerin kullanımı da elzem görülmüştür. Hatta "*el ile harman*" ve "*makine ile harman*" görsellerine yer verilmek suretiyle ilkel ve

¹²⁹⁵ Ali Seydi, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye*, (Devre-i Âliye-1. Sene), ss.35-37.

modern ziraat arasındaki fark görünür kılınmış; yarının vatandaşları için bunlardan ikincisini icra etmek makbul sayılmıştır. Bununla birlikte, yeni zirai yöntemlerin öğrenilmesinin ve uygulanmasının gerek bireysel ve gerekse toplumsal ölçekte yarattığı olumlu sonuçlara hikâyeler üzerinden temas edilerek küçük mekteplilere bilginin zirai kalkınmadaki rolü anlatılmış; bu çerçevede ziraat derslerine önemle eğilmeleri gerektiği mesajı verilmiştir. Öte yandan, ziraatla uğraşan kimselerin hem zengin hem de erkenden kalkarak işe başlamaları, temiz hava almaları, bedenlerini daima hareket halinde bulundurmaları, kendilerini üzmemeleri, suyun iyisini içmeleri, temiz ve sade yemekler tüketmeleri ve gönüllerini daima ferah tutmaları sayesinde son derece sağlıklı kimseler oldukları vurgulanarak ziraat hem maddî olarak cazip ve kazançlı hem de sağlık açısından faydalı bir meslek alanı şeklinde gösterilmiştir.¹²⁹⁶ Bu yolla küçük kalplerin ziraata ısındırılmaya çalışıldığı açıktır.

"*Meşrû' bir sûretde kâr etmek maksadıyla mal alub, satmak*" şeklinde tanımlanan ticaret ise ziraat gibi yine makbul bir meslek alanı olarak takdim edilmiştir. Gelişen üretim ve ulaşım teknolojisine paralel olarak ilerleme kaydettiği, insanların ihtiyaç duydukları ürünleri istedikleri yerlerde kolaylıkla ve ucuza temin etmelerine imkân tanıdığı vurgulanan ticaret, bu anlamda çok iyi ve faydalı bir iş şeklinde nitelendirilerek yüceltilmiştir. Aynı zamanda hürriyetle eş değer görülen ticaret "*sür'at, intizâm, nezâket, sebât*" gibi riayet edilmesi gerektiği ifade edilen dört esasa dayandırılmış; ilerlemenin, zenginleşmenin ve mutluluğun önemli kaynaklarından biri sayılmıştır. Ticaret erbabı, yani tüccarlar ise bu çerçevede zengin, mutlu, hayatlarını rahatlıkla geçiren, kimseye boyun eğmeyen ve yalvarıp yakarmayan, kimsenin emri altında çalışmayan, serbest¹²⁹⁷; kısacası çocukların örnek almaları gereken ideal birer aktör olarak resmedilmişlerdir.

Çocukların ilerde icra etmek üzere teşvik edildikleri ticaretin etnik cephesi de göz ardı edilmemiştir. Nitekim daha önce de ayrıntılı bir şekilde irdelendiği gibi özellikle 1. Dünya Savaşı'nın yol açtığı olağanüstü atmosfer altında yerli/millî bir

¹²⁹⁶ A. İrfan, **Birinci Kırâat**, ss.64-72; Mehmed Âsım & Ahmed Cevad, **Anadolu Yavrusunun Kitâbı: Kırâat ve Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Mutavassita-2. Sene), (2.Tab'ı), ss.147-149.

¹²⁹⁷ H(ayım) Natan & Midhat Sadullah, **Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Medeniyye, Târihiyye, Diniyye**, (Devre-i Mutavassita-1. Sınıf), ss.62-64; A. İrfan, **Birinci Kırâat**, ss.73-75.

burjuvazi oluşturma çabalarına paralel olarak esasen cesur ve savaşçı bir millet oldukları vurgulanan Türkler için ticarete atılmanın elzem olduğu savunulmuştur:

Şu zamanda milletlerin ruhu olan ticaret,
Niçün, niçün yurdumuz da bir tekâmül görmesin?
Bir zamanlar kâinâta korku saçan bu millet,
Neden bugün ticaretde büyük bir nam vermesin?
Kardeşlerim, yaşamak isterseniz geliniz,
Hep beraber çalışub da birer tacir olalım,
Ah biraz da altun tutsun silâh tutan eliniz,
Haydi, gelin şu millete biz ön ayak olalım,
Şu asırda Türkler için zengin olmak gerekdir,
Zengin olmak kardeşlerim tacir olmak demektir,
Hep zenginler fakir olan insanları ezerler,
Ticaretsiz bir vatanda yabancılar gezerler,
Ey Türkoğlu şu tâli'siz vatanını seversen,
Gururlanan düşmanını mahv eylemek istersen,
Sen tacir ol, çünkü şimdi ticaret bir necâtdır.
Tacir olmak en sevimli, en tatlı bir hayâtdır...¹²⁹⁸

Bu satırlarda savunulan Türklerin ticarete atılmalarının gerekliliği konusunda gayrimüslim tüccarların, özellikle de Rumların kötü ve pahalı mal satmak gibi esasen ticaret hayatında doğrulukla bağdaşmayan tavırlarının da belirleyici, hatta itici bir güç olduğuna işaret edilmiş ve kendileri söz konusu tavırları üzerinden olumsuzlanarak "öteki"leştirilmişlerdir:

Vaktiyle üç mekteb arkadaşı beş senelik bir idadiyyeden aynı senede şehâdet-nâme alub çıkmışlardı. Bunlardan biri liva mutasarrıfının, diğeri zengince bir çiftlik sahibinin, üçüncüsü de bir bakkâlın oğlu idi. (...) Bakkâlın çocuğu (...), babasının dükkânında çırak, destgâhdâr ve kâtib oldu. (...) O zamana kadar o çocuğun babası olan bakkâl satdığı eşyayı kasabadaki topdancı Rumlardan alıyordu. Halbûki o tacirler, i'tiyâdları iktizâsından olarak, en fenâ malları getirtüb en yüksek fiyatlarla satmakta idiler. Delikanlı bir sene kadar çalışub dükkânın işlerini intizâma getirmeye, defterleri muntazam tutmağa muvaffak oldu. Bu müddet zarfında babasından ücret olarak aldığı şehri on mecidiyeyi toplayub sene nihâyetinde İstanbul'a kadar bir seyâhat yaptı. İstanbul'a geldiği gibi evvelce ticârî gazetelerde görüb öğrenmiş olduğu esnâf cem'iyetlerini, ticaret odalarını, komisyoncuları dolaşdı. Doğrudan doğruya mal getirtmek yollarını te'mîn etdi. Tekrar memlekete avdet eyledi. Bu gencin en ziyâde ehemmiyyet verdiği şeyler: İntizâm ve istikâmet idi. Bu sayede hem İstanbul'da kendisiyle muameleye girişen büyük tüccârın hem de mağazasından alışveriş eden ahâlinin emniyyet ve i'tibârını kazandı. Beş altı sene sonra mağazaları kasabanın en büyük

¹²⁹⁸ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Âliye-2. Sınıf), s.98.

mağazası idi. Herkes oradan mübâyââtda (alışveriş) bulunurdu; çünkü aldatılmayacağından, mağşûş (hileli) mal almayacağından emin idi. Bunu gören diğer gençler de kendisini taklid etmeye başladılar. Kasabada bir kaç Müslüman tacir zuhûr etdi. (...) Yirmi beş otuz sene sonra o bakkâl çocuğu kasabanın, bütün livanın en büyük ve en namuslu taciri idi. Merâm ve teşebbüsü sayesinde bütün memleketin ticâreti de büyük bir terakkiye mazhar olmuş idi.¹²⁹⁹

Ziraat ve ticaret kadar sanat da çocukların yetkin kılınmaya çalışıldıkları ve teşebbüste bulunmaya teşvik edildikleri gözde meslek alanlarından biri olmuştur. "*San'at elde altun bilezikdir*" atasözü gündeme getirilmek suretiyle çocuklara sanatın, değerini hiçbir zaman yitirmeyen büyük bir servet olduğu anlatılmıştır. Bu servete sahip olmayanlar; yani elinde bir sanatı bulunmayanlar kör addedilmiştir. Değirmencilik, demircilik, neccârlık (marangozluk), dokumacılık, kunduracılık, terzilik, duvarcılık, resimcilik, makinecilik, dülgerlik herkesin bildiği ve dolayısıyla çocukların ilerde teşebbüste bulunabilecekleri makbul birer sanat dalı olarak sıralanmıştır.¹³⁰⁰

Türklerin bu gibi sanat erbabına olan ihtiyacı hatırlatılarak konunun etnik yönü yine vurgulanmış ve ülkede böyle sanatkârların arttırılması için daha fazla gayret sarf etmek gerektiği savunulmuştur. Bu bağlamda, söz konusu sanat dallarına yönelen kimseler sevgiye ve hürmete layık görülmüş; böyle kimselerin cesaretlendirilmeleri öğütlenmiştir. Bu konuda sergilenecek aksi davranışlar ise ilerlemenin önünde önemli bir engel olarak görülmüş ve başkalarına muhtaç olmanın kaynağı sayılmıştır. Bu anlamda, kendi ihtiyaçlarına cevap veremeyen bir milletin hayatta kalmaya layık olmadığı, diğer bir ifadeyle ölmeye mahkûm olduğu vurgulanarak ona göre çalışıp çabalamak, sanatı ve sanatkârı önemsemek elzem addedilmiştir.¹³⁰¹

Bütün bu bulguların da gösterdiği üzere ziraat, ticaret ve sanat çocukların özendirildikleri ve gelecekte teşebbüste bulunmaya teşvik edildikleri üç makbul meslek alanı olmuştur. Meslekî tercihlerin bu alanlardan herhangi birisinden yana yapılması, hayatı hiç kimseye minnet etmeden rahat bir şekilde idame ettirmenin, zengin ve mutlu olmanın, vatana ve millete büyük hizmetlerde bulunmanın ve

¹²⁹⁹ Mehmed Âsım & Ahmed Cevad, **Anadolu Yavrusunun Kitâbı: Kırâat ve Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), (2.Tab'ı), ss.147, 149-150.

¹³⁰⁰ A. İrfan, **Birinci Kırâat**, ss.76-78.

¹³⁰¹ H(ayım) Natan & Midhat Sadullah, **Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Medeniyye, Târihiyye, Diniyye**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sınıf), ss.118-120.

dolayısıyla ilerlemenin en temel yolu olarak görülmüştür. Bu alanlardan hangisi olursa olsun teşebbüs etmek, fedakâr, doğru ve iyi niyetli olmak çocukların en büyük rehberi sayılmıştır.¹³⁰²

Bu çerçevede parlak yarınlar için büyük umutlar bağlanan çocuklardan, uzak durmaları ve heves etmemeleri istenen meslek alanı ise memuriyet olmuştur. Memuriyet, kısaca "*emir ve idâre altında bulunmak*" biçiminde tanımlanmıştır. Devlet işlerinin yürütülmesi, vatanın selameti ve ileriliği bakımından memurların gerekliliği yadsınmamakla birlikte bu gibi kimseler ve meslekleri genellikle olumsuz bir dille söz konusu edilmiştir. Memur, "*söz sahibi olmayan, kendi başına hareket edemeyen, her işinde kendinden büyüğüne danışmağa mecbûr*" olan biri şeklinde tanımlanmıştır. İşlerinde ne yaparlarsa yapsınlar mutlaka birilerine hesap vermek zorunda oldukları kaydedilen memurlar, serbest ve neşeli oldukları vurgulanan çiftçilere, tüccarlara ve sanatkârlara nazaran "*birilerine bağımlı*" olarak resmedilmişlerdir. Memurların, "*(...) zirâat, ticaret veya san'at sahibi olanlar, becerikli bulunanlar, uğraşmağa, çalışmağa üşenmeyenler ve-l hâsıl kendi iktidârına güvenenler me'mûr olmağa asla heveslenmezler*" denilerek aynı zamanda "*becerikli olmayan, uğraşmaya, çalışmaya üşenen, kısacası kendi iktidârına güvenemeyen*" kimseler oldukları ima edilmiştir. Bu kimselerin her an işten atılmak ve böylece açıkta kalarak sefil olmak tehlikesiyle yüz yüze oldukları, haliyle iş güvencesine sahip olmadıkları, ömürlerini kiralık evlerde borç, vehim, telaş ve zaruret içerisinde tükettikleri, bir yere atanmak için binlerce kişiye yalvarıp yakardıkları ve dolayısıyla bir "*esir sürüsü*"nden başka bir şey olmadıkları düşünülmekteydi. Bu anlamda memuriyet, "*en ziyâde ruhu sıkın bir iş*" olarak nitelendirilmiş ve "*esaret*"le eş değer görülmüştür.¹³⁰³ Hatta memuriyete yönelik eğilimlerin yoğun olması nedeniyle Meşrutiyet öncesi dönem de sert bir dille eleştirilmiş; esasen bir "*terbiye noksanlığı*" olduğu kaydedilen bu durumun Meşrutiyet'le birlikte değiştiği işaret edilerek yeni düzen yüceltilmiştir:

Memleketimizde Meşrutiyet teessüs etmeden evvel, herkes
yorulmadan para kazanmak, terlemeden zengin olmak isterdi. Çocukları,

¹³⁰² Doktor Hâzık, *a.g.e.*, ss.17-18.

¹³⁰³ A. İrfan, *Birinci Kırâat*, ss.79-80; Ali Seydi, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Diniyye, Târihiyye, Medeniyye*, (Devre-i Evvelî-1. Sınıf), ss.130-131; Ali Seydi, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye*, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), ss.38-46.

adam olub ileride kendi kendine para kazanmaları ve aynı zamanda millete hizmet etmeleri için değil, sırf mektebden çıkdıktan sonra me'mûr olsun diye mektebe gönderirlerdi. O zaman büyük paşalardan birinin himâyesinde bulunmak, o sayede hazine-i devletden bir maaş almak icâb ederdi. İnsan, bir kaleme girdiği zaman kendini birçok kâtib galabalığı arasında bulurdu: Bu kadar galabalığı hükümet nasıl besleyebilir? Nitekim maaşları muntazaman verilemiyordu. Şimdi bu terbiye noksanlığı her tarafda nazar-ı dikkate alınıyor.¹³⁰⁴

Bu çerçevede, çocuklara memuriyetin esasen cezbedici hiçbir yönü bulunmadığı, devletin sırtında yük teşkil etmekten baş bir şey olmadığı anlatılmaya ve kendileri bu meslek alanından uzak tutulmaya çalışılmışlardır. Memuriyete yönelik bu olumsuz yaklaşımın, eskiden beri Türkler arasında adeta kökleşmiş olduğu vurgulanan devlete kapılanma anlayışını terk ederek yerli/millî bir burjuva sınıfı oluşturma politikasının bir gereği olduğu söylenebilir.

¹³⁰⁴ H(ayım) Natan & Midhat Sadullah, **Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Medeniyye, Târihiyye, Diniyye**, (Devre-i Mutavassita-1. Sınıf), s.59.

4.1.10. İktisatlılık

Geleceğe memur değil, başarılı ve yetkin birer çiftçi, tüccar ya da sanatkâr olarak hazırlanan çocuklar, buna paralel olarak ileride teşebbüste buldukları zaman gerekli olan sermayeyi nasıl yahut hangi yollarla temin edebilecekleri konusunda da bilinçli kılınmaya çalışılmışlardır. Bu konuda çocukların tüm dikkatleri, buldukları yaştan itibaren mutlaka riayet etmeleri gerektiği vurgulanan iktisatlılığa ya da tasarrufa çekilmiştir. Sermaye birikimi sorununa temel bir çözüm yolu olarak takdim edilen iktisatlılık, müstakbel vatandaşın makbul bir diğer cephesini teşkil etmiştir.

İktisada riayet etmek, dünyadaki bütün servet ve sermayelerin kaynağı addedilmiştir. Vatandaşa teşebbüs için gerekli fonu sağlayan iktisatlılık, bu anlamda zengin olmanın, kimseye minnet etmeden hayatı müreffeh bir şekilde idame ettirmenin ve dolayısıyla geleceği garanti altına almanın önemli bir yolu olarak görülmüştür. Çocuklara bu konuda örnek gösterilen millet, Fransızlar olmuştur. Buna karşılık Osmanlılar ise "*bugün şu koca memâlik-i Osmâniyye'ye bakılsa birkaç kişi müstesnâ olmak üzere bî-hakkın zengin denilmeye layık pek az adamlar vardır. Çünkü bizde fikr-i iktisâd yokdur*" ifadelerini kullanmak suretiyle iktisat fikri olmamakla itham edilmiş ve eleştirilmişlerdir. Osmanlıların içinde buldukları bu duruma son vermek üzere çocuklara, daha mektep sıralarındayken iktisada riayet etmek salık verilmiştir. Henüz küçük yaşlardayken iktisada riayet eden çocukların, yarının servet sahiplerini teşkil edecekleri hatırlatılmış; onların zenginlik ve mutluluğunun aynı zamanda memleketlerinin ve mensubu oldukları milletin zenginlik ve mutluluğu olacağı kaydedilerek¹³⁰⁵ iktisatlılığın ne kadar önemli ve makbul bir meziyet olduğu vurgulanmıştır.

Harçlıklarını tamamen ellerinden çıkarmayıp, bunun bir kısmını kenara koymaları öğütlenen çocuklara, aşağıdaki satırlarda görüldüğü üzere henüz küçükken iktisada riayet eden ve büyüdüğüde teşebbüs için gerekli sermayesi de büyümüş olan bir çocuğun hikâyesi üzerinden iktisatlılığın faydaları anlatılmış ve kendileri iktisatlı olmaya özendirilmiştir:

(...) Küçük Hulki altı yaşında iken babası ona her gün on para vermeye başlamış, bu paraları saklamasını tavsiye etmiş idi. (...) Öbür

¹³⁰⁵ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), ss.77-82; Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Âliye-1. Sene), ss.31-33.

çocuklar kırmızı, sarı boyalı şekerler, fıstıklar, çiğ kestaneler satun alarak mi'delerini bozuyorlardı. Küçük Hulki, onluklarını saklıyor, her dört günde bir onları babasına vererek kendisinden güzel, çil bir guruş alıyordu. Bayramlarda ise annesi, amca ve dayıları, hala ve teyzeleri de Hulki'ye oyuncak yerine para vermişlerdi. Bir sene nihâyetinde küçük Hulki'nin tam bir buçuk sarı sarı altunu vardı. Babası, Hulki'nin böyle iktisadı, tasarrufu sever bir çocuk olduğunu görünce memnun oldu. Bu parayı, emniyet sandığına verirse oradan senede yüzde dört guruş fâiz alabileceğini anlattı. Bunun üzerine bir buçuk lira emniyet sandığına teslim edildi. Buna mukâbil sandık, küçük Hulki'nin nâmına bir defter teslim etdi. Para da oraya kaydedilmiş idi. (...) Hulki büyüyor, sermayesi de çoğalıyordu. İdâdiyye'den çıktığı zaman on dokuz yaşında idi. Emniyet sandığında ise altmış lira parası birikmiş idi. Hulki bir zaman babasıyla beraber dükkânlarında çalıştı; amele gibi ücret aldı. Sonra babası bu paraya biraz daha katarak Hulki'ye bir dükkân açtı. İşte on sene sonra Hulki Bey, büyük bir tâcir olmuştu. Bugün zengin, genç ve bahtiyardır. İki mektebe, gureba hastahânesine, Dâr-ül Âceze'ye her sene pek çok paralar veriyor..¹³⁰⁶

İlk mektep sıralarında, böylelikle iyi bir insan ve iyi bir vatandaş olmada iktisada riayet etmek sayesinde edinilen servetin önemli bir yere sahip olduğunu öğrenen çocuklar, aynı zamanda yine parayla bağlantılı olmak üzere sahip oldukları elbiseleri, ayakkabıları, kitap ve defterleri kirletmeden, yırtmadan ve hızlıca eskitmeden, hatta kendileri için pek kıymetli olan zamanı boş yere harcamadan kullanmak konusunda dahi ikaz edilmişlerdir.¹³⁰⁷ Bu bağlamda kendilerine yapılan diğer ikazlar ise başta borç olmak üzere israf ve cimrilik gibi esasen iktisatlılığa ters düşen konulara ilişkindi.

Borç, "*aile ocaklarını söndüren, evleri, barkları yıkan bir belâ; (...) fakr-u zarûretin, sefâletin kapısı*" olarak tanımlanmıştır. Bu kapının dış tarafının yaldızlı, fakat iç tarafının korkunç bir uçurumdan başka bir şey olmadığı vurgulanarak olumsuzlanan borç, tehlike ile eş değer görülmüştür. Bir tehlike karşısında nasıl davranılıyorsa borca karşı da aynı şekilde davranmak makbul sayılmıştır. Başka bir deyişle geçinirken yarını düşünmek, harcamalarda ipin ucunu kaçırmamak, ayakları yorgana göre uzatmak ve bu çerçevede borçtan kaçınmak çocuklar için ilerde riayet etmeleri gereken birer düstur olarak takdim edilmiştir. İnsanları yalancılık ve dolandırıcılık gibi doğrulukla bağdaşmayan hallere sürüklediği belirtilen borç, aynı

¹³⁰⁶ Mehmed Âsım & Ahmed Cevad, **Anadolu Yavrusunun Kitâbı: Kırâat ve Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), (2.Tab'ı), ss.99-101.

¹³⁰⁷ Nazım, **Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Diniyye, Târihiyye ve Medeniyye**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sınıf), ss.19-20.

zamanda haysiyet ve namusun lekelenmesinin de önemli bir nedeni kabul edilmiştir.¹³⁰⁸ Sadece herhangi bir felaket sonucunda içine düşülen zor durumlardan kurtulmak üzere başvurulabilecek bir araç olarak kabul gören borç, hiçbir felakete uğramadan yahut ihtiyaç hâsıl olmadan sırf idaresizlik yüzünden alındığı takdirde büyük bir kusur addedilmiştir.¹³⁰⁹

Borçla ilişkili olmak üzere israf da "*lüzûmsuz yere para sarf etmek, mal ve servet telef etmek*" biçiminde tanımlanmış; aklî ve terbiyevî yetersizliğin bir delili sayılmıştır. Bu anlamda yarının büyüklerine, israfın sonucunun sefalet ve perişanlık olduğu hatırlatılarak bundan kesinlikle kaçınmaları ve hayatlarını iktisat dairesinde idame ettirmeleri öğütlenmiştir. İsrâf, sadece kişinin kendisi için değil; çevresinde bulunan herkes için zararlı kabul edilmiştir.¹³¹⁰

"*Bahl*", "*hisset*" ve "*tamâ-kârlık*" gibi sözcüklerle de ifade edilen cimrilik ise borç ve israf gibi kötü ve zararlı bir huy olarak görülmüştür. Cimri, ruhunu istediği şeylerden mahrum bırakan, bedenine bakmayan, parası olduğu halde ucuz olsun diye zararlı şeyler yiyen, yırtık ve eski elbiselerle gezen, kendisi için harcaması gereken parayı sandığa atan, hayatını para için idame ettiren ve daha fazla para toplamak için hileli işlere teşebbüs eden biri olarak tanıtılmıştır. Yalancılık, kendi menfaatleri uğruna başkalarını zarara uğratmak ve kandırmak da yine cimrilerin özellikleri arasında sayılmış; böyle kimselerle gerçek anlamda dostluk kurmanın imkân dâhilinde olmadığı savunulmuştur. Bu anlamda insanı şeref ve haysiyetten yoksun bıraktığı, nefse hürmeti, insanlara muhabbet ve merhameti körelttiği ifade edilen cimrilik, çocuklara borç ve israf gibi kesinlikle sakınmaları gereken kötü huylardan biri olarak takdim edilmiştir.¹³¹¹

¹³⁰⁸ Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), ss.46-47.

¹³⁰⁹ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Âliye-1. Sene), s.31.

¹³¹⁰ Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), s.43; Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Diniyye, Târihiyye, Medeniyye**, (Devre-i Evvelî-1. Sınıf), s.107.

¹³¹¹ Mehmed Arif, **Küçük Kırâat-ı Fenniyye**, (3. Tab'ı), s.76; H(ayım) Natan & Midhat Sadullah, **Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Medeniyye, Târihiyye, Diniyye**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sınıf), ss.23-25; Nazım, **Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Diniyye, Târihiyye, Sıhhiyye ve Medeniyye**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sınıf), ss.22-23.

4.2. Hak, Hürriyet ve Vazife Bağlamında Müstakbel Vatandaş

18. yüzyıldan itibaren, verilen türlü mücadeleler ve gerçekleştirilen inkılâplar sonucunda saltanatlar yıkılmaya başlamıştır. Yerine bünyesi gereği istibdadın dönüşünü engelleyecek siyasî bir cemiyet ikame edilmek istenmiştir. Hürriyetçi, liberal devlet, bireyi aslî kıymet addeden, insanın şeref ve haysiyetini yüceltmeyi ideal edinen modern merkezi devlet bu suretle doğmuştur. İnsanların pek çok fedakârlık ve feragat pahasına elde ettikleri hür, "*kurtulmuş*" devletin iktidarı üç yeni vasfa sahip bulunuyordu. Bu iktidar, öncelikle milletin malı olmuştur. Öte yandan bireyselleşmiştir ve en nihayetinde hukukla sınırlandırılmıştır. Hukukla sınırlandırılmış bir iktidarla, hükümet edenlerin ellerindeki gücü ancak belirli bir amaç uğrunda ve yine belirli bir alan dâhilinde kullanabilmeleri durumu kastedilir. İktidar, artık sonsuz değildir. Bir yere kadar gelir ve orada durarak öteye geçemez. İktidarı durduran güç ise vatandaşın hak ve hürriyetleri olmuştur. Vatandaş, birtakım hak ve hürriyetlere sahiptir. Devlet dâhil herkes bunlara riayet etmek durumundadır. Buna karşılık, yeni iktidarın sınırı, her şeyin ölçüsü ve değerlerin en yükseği addedilen hür insan; diğer bir ifadeyle vatandaş¹³¹² aynı zamanda birtakım vazifelerle de mükellef kılınmıştır.

Eski düzenin son bulması ve yeni bir düzenin tesis edilmesi anlamına gelen bu gelişmeler, sadece Batı dünyasıyla sınırlı kalmış değildir. Osmanlı İmparatorluğu da benzer gelişmelere sahne olmuş; 19. yüzyılın son çeyreği ve nihai olarak 20. yüzyılın başlarında istibdada son verilerek meşrûfî düzene geçilmiştir. Yeni düzen, gerek tesis edilmesi ve gerekse saldırılara karşı müdafaa edilmesi için gösterilen gayretlerin yanı sıra sağladığı faydalar (hak ve hürriyetlerin temini gibi) özelinde de gündeme getirilmiş ve bütün bunların Osmanlılar tarafından gerektiği gibi anlaşılmasına büyük bir önem atfedilmiştir.

Özellikle henüz eğitim hayatlarının başında bulunan çocukların bir taraftan hukuk devleti ve yeni düzenin belli başlı kurumları hakkında aydınlatılmaları diğer taraftan vatandaş hak, hürriyet ve vazifeleri konusunda bilinçlendirilerek seferber edilmeleri amaçlanmıştır. Bu anlamda gerek yarın için hak, hürriyet ve vazifelerinin

¹³¹² T. Zafer Tunaya, "Bugünün Değeri: Vatandaşın Saltanatı", **Vatan**, No:3386, (22 Ekim 1950), s.2.

bilincinde/farkında olan vatandaşların yetiştirilmesinde gerekse de yeni düzenin bu çerçevede geniş kitlelerce içselleştirilmesi ve dolayısıyla meşruiyet kazanmasında ders kitaplarına önemli bir misyon yüklenmiştir. Söz konusu kitaplarda "*Meşrutiyet-i mukaddese*" kavramı altında kutsanan yeni düzenin kurumsal çerçevesi ve öngördüğü hak, hürriyet ve vazifeler alanı, bir yandan "*33 sene müddetle mazlum milleti müthiş bir istibdat rejimi altında ezen*" Abdülhamid rejimi özelinde "*Ancien Régime*"e yönelik bir *devr-i sabık* yaratırken, diğer yandan da "*zulme karşı halkın isyanı*" olarak tanımlanan 10 Temmuz "*hareketi*"nin de meşruiyet kaynağını oluşturmuştur.¹³¹³ Nitekim bu kategoride meşrûfî düzenin temin ettiği ve küçük yaşlardan itibaren çocuklara belletilmeye çalışılan vatandaş hak, hürriyet ve vazifelerine odaklanılmıştır. Ders kitaplarının bu konuda sunduğu veriler analiz edilerek muhtevalarına göre "*Hak ve Hürriyetler*" ve "*Vazifeler*" şeklinde kodlanmıştır.

4.2.1. Hak ve Hürriyetler

Temmuz 1908 tarihinde Meşrutiyet'in yeniden ilanıyla birlikte tekrar işlerlik kazanan *Kanûn-ı Esâsî*, hak ve hürriyetlerin en temel garantörüdür. "*Bizim en mukaddes kanûnumuzdur*"¹³¹⁴ ifadesinin anlattığı üzere adeta kutsal bir metin gibi yüceltilen *Kanûn-ı Esâsî*'de vatandaş hak ve hürriyetlerine ayrı bir bölüm altında yer verilmiştir. Ders kitaplarında ise önemli ölçüde bu bölüm gündeme getirilerek yahut kanunun ilgili hükümlerine temas edilerek çocuklar, hak ve hürriyetler konusunda bilgilendirilmeye ve dolayısıyla yarın için hak ve hürriyetlerinin bilincinde olan vatandaşlar yetiştirilmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede oluşturulan "*Hak ve Hürriyetler*" kodu, dört alt koda indirgenerek ele alınmıştır. Bu alt kodlar "*Hayat Hakkı*", "*Kişî Hürriyeti*", "*Seçme ve Seçilme Hakkı*" ile "*Ve Diğerleri*" şeklindedir.

4.2.1.1. Hayat Hakkı

Uzun ders kitabı metinlerinde, yarının vatandaşlarına belletilen temel hakların başında hayat hakkı gelmekteydi. Hayatın ve onu tasarruf etme hakkının, insanoğlunun yeryüzünde sahip olduğu en kıymetli, hatta en mukaddes şeylerden biri olduğunu öğrenen çocuklar, öncelikle böylesine önemli ve kudsî bir hakka gerektiği

¹³¹³ Üstel, **a.g.m.**, ss.169-172.

¹³¹⁴ Selanikli Fâik, **a.g.e.**, s.7.

gibi hürmet göstermenin önemine vakıf kılınmışlardır.¹³¹⁵ Esasen hemen her şeyin zeminini teşkil eden hayat, özellikle mükellef olunan vazifeleri yerine getirebilmenin başlıca yolu olarak görülmüştür. Bir diğer ifadeyle insanın ancak hayatta olduğu sürece her türlü vazifesini yapabileceği kaydedilmiştir.¹³¹⁶

Bu bağlamda, hayatı korumak ve kollamak üzere birtakım fiil veya davranışlardan kaçınmak zaruri görülmüştür. Çocuklar, bu çerçevede bir taraftan "*birisi hayâtıma, hayâtım üzerindeki hakk-ı tasarrufuma tecaviüz eylese ben nasıl mükedder, muztarib olursam benim de bu yoldaki hareketim başkaları üzerinde aynı te'sîri husûle getirir*"¹³¹⁷ ifadelerini kullanmak suretiyle hayatı ve onu tasarruf etme hakkını koruma konusunda empatik düşünme becerisiyle donatılırlarken; diğer taraftan söz konusu fiil veya davranışların ayrıntıları üzerinde durularak kendilerine bazı ikazlar yapılmış ve kayda değer tavsiyelerde bulunulmuştur.

İnsanların hayat haklarını ellerinden almak; başka bir deyişle hayatlarına son vermek, bu bağlamda üzerinde önemle durulan fiil yahut davranışların başında gelmekteydi. Öldürmek olarak da ifade edilen bu fiil, daha önce de kısaca temas edildiği gibi "*haksızlıkların, zulümlerin, cinâyetlerin en büyüğü*" biçiminde nitelendirilerek olumsuzlanmıştır. Bu fiili icra eden kimse; yani katil ise "*cem'iyet-i beşeriyyenin en büyük düşmanı*" olarak tanıtılmıştır.¹³¹⁸ Geleceğin vatandaşları, böyle bir fiilin "*hem vicdanen hem şer'an hem de kanûnen memnû'*" olduğu konusunda bilgilendirildikleri gibi başkalarının hayatlarına ve hayatları üzerindeki tasarruf haklarına taarruzda bulunmaktan sakınmak ve "*hayât-ı beşer taarruzdan masûundur*" kaidesini unutmamak noktasında da özellikle ikaz edilmişlerdir. Bununla birlikte öldürmek fiili, aşağıdaki satırlara açık bir şekilde yansıdığı üzere ancak meşru müdafaa, savaş ve hükümet eliyle idam hallerinde makul ve meşru görülmüş; ancak böyle hallerde dahi bazı şeyleri göz önünde bulundurarak ona göre hareket etmek gerektiği savunulmuştur:

Müdâfaa-i meşrûaya hiçbir kimse bir şey diyemez. Binâenaleyh: Bir adamın benim hayâtıma kasd edeceğini görünce ve bunun taarruzunu

¹³¹⁵ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Âliye-1. Sene), ss.62-65.

¹³¹⁶ Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Âliye-1. Sene), ss.12, 16.

¹³¹⁷ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Âliye-1. Sene), ss.62-63.

¹³¹⁸ Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), s.137.

men'e çâre olmadığını anlayınca ve-l-hâsıl kendi hayâtıyla onun hayâtından birinin fedâ edilmesi arasında muhayyer kalınca bi-t-tabî' kendimi kurtarmak için ben de onun hayâtına taarruz ederim. Benim şu hareketimi, kanûn da, şeriat da, ahlâk da afv eder ve bundan dolayı vicdanım da gazaba düşmez. Maa-hazâ, o adamın taarruzunu bir vasıta ile def'e çâre varsa herhalde o adamın yaptığının aynını yapmamaklığım ve ba'dehû hükümete müracaatla onun cezasını tayin etdirmekliğim elbette daha muvâfık ve kanûn-ı ahlâkiyyeye mutâbıktır. (...) Efrâd-ı askeriyeye (ise) ma'zûrdur. Bunlara katil, mütearrız denilemez. Çünkü: Evvela bunlar bir menfaat veya şahsî bir husûmet dolayısıyla muhârebe etmiyorlar. Bunlar üzerlerine saldıran, vatanlarını almak, milletdâşlarının ırz ve namusunu ayaklar altına almak maksadıyla silâha sarılan düşman askerinin hücumunu def için mukâbelede bulunuyorlar. Müdâfaa-i nefis nasıl meşrû' ise müdâfaa-i vatan da öyle meşrû' ve ma'kuldur. Eğer sen üzerine gelen düşman askerini öldürmez, yaralamaz isen o gelüb seni öldürür, yaralar. Şu halde senin hareketin ne maddeten ve ne manen cezayı mücib olamaz. Şu kadar ki: Düşmandan alınan esirleri, onların meydân-ı muhârebede terk eyledikleri yaralılarını itlâf etmek ve hukuk-ı düvelce memnû' olan esliha-i vahşiyâne kullanmak mahz-ı cinâyettir. Zira muhârebeden maksad, mutlaka düşman askerini öldürmek değil, onun kuvvetini azaltmak, onu muhârebe edemeyecek bir hale uğratmaktır. Binâenaleyh, yaralıları kesmek, esir öldürmek, vahşiyâne silâh isti'mâl eylemek o maksada muvâfık düşmez. Belki adî (bir) cinâyet ve katil sayılır. Hükümet bazen bir adamı asıyor, i'dâm ediyor; bu da bir cinâyet sayılmaz mı? Bu da hayâta karşı bir taarruz addedilmez mi? Hayır (...) ! Bu, meşrû'dur, ma'kuldur. Hükümetin bir cânîyi asması, i'dâm etmesi iki maksada müsteniddir. Birincisi: Cem'iyet-i beşeriyenin başına belâ olan adamın vücûdunu kaldırmak. İkincisi: Başka insanlara ibret vermektir. Kanûnlarda i'dâm cezâsının mevcut olması ve ara sıra hükümetin en büyük cânîlerden birkaçını alenen i'dâm eylemesi cinâyete müstaidd olan birçok kimselerin gözünü korkudur, onları her düşündükleri cinâyeti yapmaktan men' eder...¹³¹⁹

Konu bağlamında gündeme taşınan diğer bir fiil ise bulaşıcı hastalıkları yaymak olmuştur. Metinlerde yarının vatandaşlarına birçok hastalığın bilimsel olarak kanıtlandığı üzere mikroplardan ileri geldiği ve yayıldığı hatırlatılarak taşınan bulaşıcı hastalıkların başka insanlar arasında yayılmaması için ihtiyatlı davranmanın son derece önemli olduğu telkin edilmiştir. Bir insanın bilerek kendi hastalığını başkasına bulaştırması "*büyük bir haksızlık*" olarak nitelendirilmiştir. Bu konuda dikkatli davranmamaktan ötürü başkalarının hayat hakkını ellerinden alanlar birer "*katil*" sayılmışlardır. Hatta ihtiyatsızca öteye beriye tüküren, mikroplarını her tarafa saçan bir hastanın pek çok kişinin ölümüne sebebiyet verdiği kaydedilerek böyleleri

¹³¹⁹ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Âliye-1. Sene), ss.63-65.

bıçak yahut silahla insan hayatına son verenlerden daha kötü ve tehlikeli kimseler olarak takdim edilmişlerdir.¹³²⁰

Yeryüzünde karşılaşılabilecek hastalık, haksızlık, bela veyahut felaket gibi türlü sorunlar karşısında sabır ve metanetle durmak yerine intihar etmek suretiyle hayata son vermek de hoş görülmemiştir. Kötü bir fiil olarak nitelendirilen intihar, acizlik ve korkaklık eseri sayılarak olumsuzlanmıştır. Bir insanın kendi hayatına son vermesiyle başka bir insanın hayatına son vermesi arasında hiçbir fark olmadığı düşünülmekteydi. Bu anlamda intihar aynı zamanda gerek dünyevî ve gerekse uhrevî bağlamda olumsuz sonuçlar üreten, adî bir hareket ve bir cinayet olarak tanımlanmıştır. İntihar eden kimselere acımak gerektiği telkin edilen küçük mekteplilere "*hiçbir zaman, hiçbir felâket ve ibtilâ içinde dahi onları taklid etmeyi hatırımıza bile getirmemeliyiz*" denilerek böylesine kötü bir fiilden her halükarda uzak durmaları salık verilmiştir. Bu konuda Hz. Eyüp, Sokrates, Lavoisier ve Midhat Paşa, özellikle yüzleştikleri türlü sıkıntılara nasıl büyük bir sabır ve metanetle karşı durdukları anlatılarak örnek alınması gereken ideal/makbul birer aktör olarak takdim edilmişlerdir.¹³²¹ İnsan sağlığını bozması ve dolayısıyla hayatını tehlikeye sokması bakımında alkol kullanmak ve kumar oynamak da üzerinde dikkatle durulan ve mutlaka sakınılması gereken fiillerden sayılmıştır. Gerek dinen ve gerekse ahlaken olumsuzlandığı vurgulanan bu iki fiil, aynı zamanda yapılan bütün kötülüklerin %90'ının kaynağı olarak gösterilmiştir. Ürettikleri olumsuz sonuçlar söz konusu edilerek yarının vatandaşlarına bu iki tehlike karşısında dikkatli olmaları gerektiği mesajı verilmiştir.¹³²² Son olarak, hiçbir makul gerekçe yokken beden bütünlüğüne zarar verecek ve dolayısıyla hayatı tehlikeye sokacak şekilde herhangi bir uzvu kesmek yahut tahrip etmek de olumsuz bir fiil olarak gündeme getirilmiş ve çocuklara böylesi kötü fiillerden sakınmaları öğütlenmiştir.¹³²³

¹³²⁰ Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), s.138.

¹³²¹ Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Âliye-1. Sene), ss.12-16; Ali Seydi & Mustafa, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye**, (Devre-i Âliye-1. Sınıf), ss.22-23.

¹³²² Ali Seydi & Mustafa, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye**, (Devre-i Âliye-1. Sınıf), ss.20-22.

¹³²³ Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Âliye-1. Sene), ss.15-16.

4.2.1.2. Kişi Hürriyeti

Çocukların, iptidai mektep sıralarında hayat hakkının yanı sıra öğrendikleri temel hak ve hürriyetlerden biri de kişi hürriyeti (*hürriyyet-i şahsiyye*) olmuştur. Esasen hayat hakkını bütünleyen kişi hürriyeti kısaca, "*nefsimizin her dürlü tecavüzlerden emin olması demektir*"¹³²⁴ biçiminde tanımlanmıştır. Bu konuda hemen her şeyin sadece bu tanımla sınırlı tutulmadığı vurgulanmalıdır. Özellikle hak ve hürriyetlerin garantörü konumunda olan *Kanûn-ı Esâsî*'nin konuya ilişkin maddelerine temas edilerek yarının vatandaşları kişi hürriyetinin mahiyetine vakıf kılınmışlardır.

Söz gelimi, ilgili kanunun "*Osmanlıların kâffesi hürriyyet-i şahsiyyelerine mâlik ve âherin hukuk ve hürriyyetine tecavüz etmemekle mükellefdir*"¹³²⁵ şeklindeki 9. maddesi gündeme getirilerek yarının vatandaşlarına bütün Osmanlıların kişi hürriyetine sahip oldukları ve başkalarının hak ve hürriyetlerine hürmet göstermekle mükellef buldukları hatırlatılmıştır. Bu bağlamda, aynı zamanda bir vatandaşın hürriyetinin bir diğer vatandaşın hürriyetiyle sınırlı olduğunu öğrenen müstakbel vatandaşlara, kişi hürriyetinin kullanımı konusunda bu sınıra riayet etmenin önemi anlatılmış ve bu aşamada gösterilecek aksi tutumların yol açacağı olumsuz sonuçlar sıralanarak kendileri özellikle ikaz edilmişlerdir:

(...) Vapurda, kamaranın tam köşe tarafı hoşunuza gidebilir; lakin bu mahall sizden evvel başkası tarafından işgal edilmiş ise bi-t-tabi' siz bu merâmınızdan vazgeçmeye mecbursunuz, yoksa "burası benim beğendiğim bir yerdir" bahanesiyle orada oturan adamı kaldırub yerine geçemezsiniz. O mahalli işgal etmek sizin kadar onun da hakkı idi; mademki o sizden evvel bu hakkını isti'mâl etmiş bulunuyor, sizin kendi arzunuzdan ferâgat etmeniz lazım gelir. Şayed tecavüz ederseniz o adamın hakaretine, mümânaatına uğrarsınız. Herkesin nazarında da terbiyesiz sayılırsınız. Hele işi muâraza ve münâzaaya vardırırsanız bir de kanûnun haklı bir cezasına dūçâr olursunuz. Hürriyyet-i şahsiyye bahanesiyle umûmî bir mahallde hızlı hızlı lakırdı etmek, gülmek, okumak, tagannî etmek, gürültü patırdı etmek asla yakışmaz. Biri bir yerden geçerken, siz de aynı anda oradan geçmeye kalkarsanız tabî' buna imkân bulamazsınız. Birbirinize çarpmaktan başka bir netice istihsâl edemezsiniz. Bunun için küçük efendiler, diğer insanlarla olan ihtilât ve

¹³²⁴ Ali Seydi & Mustafa, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye**, (Devre-i Âliye-2. Sınıf), Kanâat Matbaası, Dersââdet, 1339, s.23.

¹³²⁵ Ali Seydi & Mustafa, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye**, (Devre-i Âliye-2. Sınıf), s.22.

muâşeretiniz esnâsında hürriyyet-i şahsiyyenizi kullanırken kimsenin hürriyyet-i şahsiyyesine tecavüz ve kimseyi ta'cîz etmemeye dikkat etmelisiniz. Hürriyyet-i şahsiyyeden istifâde etmek ancak sağlam düşünmekle mümkün olur. Düşünmeden yapacağınız her hareket sizi başkalarıyla çarpışdırır, size tahkirler, fenâ muâmeleler, hatta cezalar celb eder.¹³²⁶

Konu bağlamında *Kanûn-ı Esâsî*'nin 10. maddesinde geçen "*hürriyyet-i şahsiyye, her dürlü taarruzdan masûndur. Hiç kimse şer' ve kanûnun ta'yîn etdiği sebep ve sûretten mâ-adâ bir bahane ile tevkif ve mücâzât olunamaz*"¹³²⁷ hükmü de söz konusu edilmiştir. Bu hüküm çerçevesinde yarının vatandaşlarına kişi hürriyetinin yukarıdaki tanımla da örtüştüğü üzere her türlü taarruz ya da tecavüzden masun olduğu; ancak kanunda gösterilen hallerde bu hürriyetin sınırlandırılabilceği; bunun dışında vatandaşların uydurma nedenlerle tutuklanarak ve cezalandırılarak böyle bir hürriyetten mahrum bırakılmayacakları anlatılmıştır. Başka bir deyişle vatandaşların, kanun dışı tutuklama ve cezalandırmalara karşı güvence altına alındıkları ifade edilmiştir.

Bu anlamda, meşrûti düzen vatandaşlara sunduğu kanun güvencesi ekseninde yüceltilmiştir. Buna karşılık aşağıdaki satırlardan da açıkça anlaşıldığı üzere Sultan 2. Abdülhamid Dönemi, daha önce de kısaca değinildiği gibi başta kişi hürriyeti olmak üzere temel hak ve hürriyetlerin çeşitli şekillerde sınırlandırıldığı, hatta yok edildiği ve haliyle kanun güvencesinin olmadığı bir zaman dilimi şeklinde resmedilerek olumsuzlanmıştır:

İstibdâd zamanında, husûsiyle Abdülhamid-i Sâni Devri'nde herkes her an tevkif edilmek tehlikesine ma'rûz idi: Mâbeynciler, kâtibler, nâzırlar ve on binlerle hafiyeler istedikleri anda istedikleri adamı tevkif ettirmek, menfâya göndermek iktidârını hâiz idiler. Milletın namuslu efrâdı daimi bir korku içinde bulunuyordu. Her aile acaba bugün kırmızı fesliler (hafiyeler) evimizi basacak, efrâdımızdan birini alub götürcek mi endişesiyle cehennemî bir azâb içinde yaşıyordu. Hafiyeler, casuslar istediklerini tehdid ederek mal ve ırzını gasb ediyorlar ve hiçbir cezaya çarpmıyorlardı. Ara sıra canından bîzâr olmuş, namuslu bir fedâi çıkub o edebsizlerden birini itlâf etmemiş olsa zulüm ve hıyânetlerine bir nihâyet tasavvur olunamazdı. Herhangi bir hasmınızın, garezkâr bir muârinizin gidüb hakkınızda hafiyelik edeceğini; yani sizi devlet ve bâ-husûs pâdişâh düşmanı gibi gösterebileceğini ve yalnız böyle bir ihbâr ile

¹³²⁶ Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), s.83.

¹³²⁷ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Âliye-2. Sınıf), s.44.

hafiyelerin harem-gâhınıza girüb sizi ailenizin kucağından ayırabileceğini, zindanlara, menfâlara atabileceğini düşünerek yaşarken bir an kalbinizin rahat etmesi mümkün olur mu? İşte istibdâd zamanında herkes böyle korkunç bir emniyetsizlik içinde yaşıyordu. Kimsenin halinden şikâyete bile mecâli kalmamış, ağızları bıçak açmaz olmuş idi.¹³²⁸

---

¹³²⁸ Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), s.82.

4.2.1.3. Seçme ve Seçilme Hakkı

Mutlakiyete dayalı düzende iktidarın sahibi sultandı. Oysa "*umûm kanûnların ruhu*" addedilen *Kanûn-ı Esâsî*'nin zeminini teşkil ettiği meşrûfî düzende bu durum önemli ölçüde değişmiştir. Böyle bir düzende artık vatandaşlar da iktidara iştirak etmeye başlamışlardır. İktidara iştirak, ancak seçim yoluyla hayat bulmaktaydı. Bu bakımdan meşrûfî düzende vatandaşlara tanınan en önemli hak ve hürriyetlerden biri de seçme ve seçilme hakkı olmuştur. *Kanûn-ı Esâsî*'nin yukarıda da temas edilen "*Tebaa-i Devlet-i Osmâniyye'nin Hukuk-ı Umûmiyyesi*" başlıklı bölümünde yer almayan seçme ve seçilme hakkı, "*Hey'et-i Meb'ûsân*"a ilişkin maddelerde dolaylı da olsa söz konusu edilmiştir. Ders kitaplarında ise bu hak doğrudan doğruya "*hakk-ı intihâb*" başlığı altında gündeme getirilmiştir. Üzerinde önemle durulan bu hakla ilgili olarak çocuklar pek çok bakımdan bilgilendirilmişlerdir.

Çocuklar, ders kitaplarından öncelikle seçme ve seçilme hakkının "*vatandaşın en büyük hakk-ı siyâsisi, (...) hakimiyet-i milliyyenin ferde isâbet eden cüz'ü*"¹³²⁹ olduğunu öğrenmekteydiler. Bununla birlikte, kendileri söz konusu hakka haiz olmakla ilgili inceliklere de vakıf kılınmışlardır. Nitekim seçme ve seçilme hakkına, bu konuda tam bir eşitliğin tesis edilemediği anlatılırcasına, her vatandaşın değil; sadece belirli özellikleri taşıyan vatandaşların haiz oldukları ifade edilmiş; akabinde bu vatandaşların kimler oldukları ve ne tür özellikler taşıdıkları ayrıntılandırılmıştır. Bu ayrıntılara göre, ancak 25 yaşını tamamlamış (bazı ders kitaplarında bu yaş sınırı, 20 olarak kaydedilmiştir¹³³⁰), devlete az-çok vergi veren, Osmanlı tebaasından olan, hükmen medenî hukuktan sakıt olmayan, kimseye kölelik etmemiş olan, müflis ve mahkûm olmayan erkek vatandaşlar seçmen olabiliyorlardı. Bu vatandaşlara "*müntahib-i evvel*" denildiği hatırlatıldıktan sonra kadınların, çocukların ve üstte ifade edilen özellikleri taşımayan vatandaşların seçmen olamayacakları belirtilmiştir.¹³³¹ Mebus adaylarında bulunması gereken özellikler ise *Kanûn-ı Esâsî*'ye dayanılarak şu şekilde sıralanmıştır:

- Devlet-i Aliyye tebaasından olmak,

¹³²⁹ Ahmed Cevad, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye*, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), s.67.

¹³³⁰ Doktor Hâzık, *a.g.e.*, s.35; Ali Seydi, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye*, (Devre-i Âliye-2. Sınıf), s.116.

¹³³¹ A. Rıza, *a.g.e.*, s.44.

- Türkçe bilmek (Türkçe okumak ve mümkün mertebe yazmak şartıyla),
- Otuz yaşından aşağı olmamak,
- Seçim esnasında bir kimsenin hizmetkârlığında bulunmamak,
- İflas ile mahkûm olmamak veya iflasına hükmolunduktan sonra itibarını kazanmış olmak,
- Fena şöhret sahibi olmamak,
- Mahcûr (kısıtlı) olmamak (çocuklar, mecnunlar, bunamış olanlar ve sefahata kapıldıkları için hâkim tarafından mallarını tasarruftan men edilenlere mahcûr denir),
- Medenî hukuktan sakıt olmamak.¹³³²

Çocuklar, seçimlerin icra ediliş şekli konusunda da ayrıntılı bir şekilde aydınlatılmışlardır:

Memleketimizde meb'ûs intihâbı için (iki dereceli) denilen usûl kabul edilmiştir. (...) İki dereceli olan bu intihâbât şu sûretle icrâ olunur: Evvelâ yirmi beş yaşına gelmiş, az çok vergi veren efrâd-ı millet meb'ûsları intihâb edecek olanları seçerler. Bu muâmele intihâbâtın birinci derecesidir. Birinci derece intihâbâtı yapan efrâd-ı millete (müntahib-i evvel) ve intihâb olunan zâtlara (müntahib-i sâni) derler. Bundan sonra ikinci derece intihâbât icrâ edilir; bu da müntahib-i sâni'lerin meb'ûsları intihâb etmesinden ibâretdir. İntihâbâtta umûm milletin birden umûm meb'ûslar için re'y vermesi mümkün değildir. Çünkü umûm millet, bütün meb'ûsları tanıyamaz. Bu sebebden milletin kısımlara ayrılması, intihâbâtın kısım kısım icrâ edilmesi zarûridir. Bu taksimât için de nizâmen (sancak) esâs tutulmuş; her sancak bir (dâire-i intihâbiyye) i'tibâr edilmiştir. Her sancak dâhilinde erkek nüfus yazılıb sayılır, taayyün eden mikdâra göre meb'ûs intihâb olunub İstanbul'a gönderilir. Beher elli bin nüfus-ı zükûrun bir meb'ûs çıkarmağa hakkı vardır. Lakin bir sancağın nüfus-ı zükûru elli binden aşağı olursa o sancak hiç meb'ûs çıkarmayacak mıdır? O binlerle nüfusun hakk-ı intihâbı zâyi' mi olacaktır? İşte bu ehemmiyetli noktayı düşünen kanûn buna çâre buluyor: Bir sancağın yirmi beş bini mütecâviz nüfus-ı zükûru olursa bir meb'ûs çıkarabilir. Şu kadar ki o sancağın nüfus-ı zükûru elli bini de geçüb yetmiş beş bine kadar bile varacak olsa yine ancak bir meb'ûs çıkarmak hakkını hâiz olur; yetmiş beş bini mütecâviz nüfus-ı zükûra mâlik olan bir sancak ise iki meb'ûs çıkarabilir. Bu hesâba göre herhangi bir sancakdan nüfus-ı zükûru (25'den 75) bine kadar olursa (1);

¹³³² Nazım, **Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Diniyye, Târihiyye, Sıhhiyye ve Medeniyye**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sınıf), s.58.

(75'den 125) bine kadar olursa (2); (125'den 175) bine kadar olursa (3) ilh. meb'ûs intihâb olunur.¹³³³

Seçimlerin icra edilişi, bu ayrıntılara ek olarak, "*intihâbât*"¹³³⁴ yahut "*intihâbât icrâsı*"¹³³⁵ alt yazılı görsellere başvurulmak suretiyle görünür kılınmıştır. Bu sayede böylesine önemli bir olayın çocukların zihinlerinde anlamlı bir şekilde yer edinmesine imkân tanınmıştır. Seçme ve seçilmenin öncelikle bir *hak* olduğu vurgulanan ders kitaplarında çocukların dikkatleri aynı zamanda bu hakkın kullanımına; diğer bir ifadeyle seçimlere katılım konusuna da çekilmiştir. Bu hakkı kullanmak, "*mühim ve nazik bir vazife-i vataniyye*" olarak nitelendirilmiştir. Bu haktan feragat etmek ise hâkimiyeti terk edip boyun eğmeyi ve esareti tercih etmekle eş değer görülerek olumsuzlanmıştır:

İntihâb hakkını hâiz olanların bu hakkı isti'mâl etmeleri elzemdir. Çünkü herhangi (bir) fikrin mürevvici olan binlerle vatandaş, o fikirdeki gayet ehliyyetli, gayet muktedir bir vatandaşı meb'ûs intihâb etmekden feragat etmiş olsalar o fikrin ileri gitmesine mâni' teşkil ederler. Bilâkis, onun zıddı olacak diğer bir fikrin mevki-i icraya çıkmasını teshil ederler. Meb'ûs intihâbı hakkından feragat etmek doğrudan doğruya hâkimiyet-i milliyyeden feragat etmek demektir. Bunun da ma'nâsı hâkimiyeti terk edüb mutâvaat ve esâreti tercih etmekden başka bir şey değildir. Vatandaşın en kıymetli hakk-ı siyâsisi bundan ibaret iken bunun da isti'mâline ehemmiyyet vermemek pek büyük bir kusurdur. Hem nefse hem de başkalarına zarardır.¹³³⁶

Çocuklar, milletin ve memleketin selameti düşünülerek namuslu, üstlendiği vazifenin bilincinde, liyakatli kimseleri seçmenin önemine dikkat çekilen ders kitaplarında, ileride haiz olacakları seçme ve seçilme hakkının suistimal edilmesi ve bunun yol açacağı olumsuz sonuçlar konusunda da özellikle ikaz edilmişlerdir. Bu çerçevede kendilerine gerçekte tanınmayan, namus, vicdan, hamiyet ve liyakatinden emin olunmayan kimselere şunun bunun sözüne uyarak oy vermenin "*büyük bir cinâyet-i ahlâkiyye ve medeniyye*"¹³³⁷ olduğu hatırlatılmıştır. Hatta para karşılığında mebusluğa layık olmayan kimseleri seçmeye kalkışanların ahlaksızlığın en büyüğünü

¹³³³ Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Mutavassita-2. Sene), ss.66-67.

¹³³⁴ Hayım Natan & Midhat Sadullah, **Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Medeniyye, Târihiyye, Diniyye**, (Devre-i Mutavassita-2. Sınıf), s.86.

¹³³⁵ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Mutavassita-2. Sınıf), s.61.

¹³³⁶ Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Mutavassita-2. Sene), s.66.

¹³³⁷ Ali Seydi & Mustafa, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye**, (Devre-i Âliye-1. Sınıf), s.68.

yaptıkları vurgulanarak haiz olunan söz konusu hakkın kişisel menfaatler düşünülmeden, hiçbir tazyik, tehdit veya zorlamaya itibar edilmeden, hatıra yahut gönüle bakılmadan, yalnızca vicdanın sesi dinlenilerek, akıl ve muhakeme ışığında layıkıyla kullanılmasının gerekliliği anlatılmıştır.¹³³⁸ Bu anlamda çocukların mektep sıralarında yarına seçme ve seçilme hakkının bilincinde, bu hakkı nasıl kullanmaları gerektiğinin farkında ve ülkedeki seçim mekanizmasının işleyişini bilen aydın birer vatandaş olarak hazırlandıkları söylenebilir.

¹³³⁸ Hayım Natan & Midhat Sadullah, **Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Medeniyye, Târihiyye, Diniyye**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sınıf), ss.85-87; Ali Seydi & Mustafa, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye**, (Devre-i Âliye-1. Sınıf), ss.68-69; Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Âliye-1. Sene), s.125.

4.2.1.4. Ve Diğerleri

Meşrutiyet nesli, üzerinde ayrıntılı olarak durulan hayat hakkı, kişi hürriyeti (*hürriyyet-i şahsiyye*), seçme ve seçilme hakkı dışında daha pek çok temel hak ve hürriyetler konusunda da aydınlatılmışlardır. Konut dokunulmazlığı (*hürriyyet/masûniyyet-i mesken*), bunlardan biriydi. Konut dokunulmazlığı kısaca, "*herkesin ikâmet-gâhının, hâne ve ticârethânesinin, çiftliğinin tecavüzden masûn olmasıdır*" biçiminde tanımlanmıştır. Buna ek olarak, devlet görevlilerinin kanunun belirlediği haller dışında bir nedenle bir kimsenin konutuna zorla giremeyecekleri belirtilmiştir. Yangın, su basması veyahut yardım çağrısı gibi hallerde söz konusu konuta girmekte hiçbir sakınca olmadığı, bu girişin vatandaşın selametine ve menfaatine uygun olduğu, hatta kanunun böyle halleri istisna kıldığı ifade edilerek çocuklara konut dokunulmazlığının ana hatları anlatılmıştır.¹³³⁹

Vatandaşın özel hayatını idame ettirdiği konutunun kanun güvencesi altına alındığı meşrûfî düzen övgü konusu olurken; özellikle kişi hürriyeti bahsinde de temas edildiği gibi 2. Abdülhamid Dönemi hafiyelerin siyasî olarak şüpheli görülenlerin konutlarını geceleri bastıkları, bu kimseleri ailelerinden koparıp aldıkları, girdikleri konutun bütün odalarını, dolaplarını, sandıklarını, çekmecelerini yokladıkları, ailenin bütün gizlisine-saklısına ve hatıralarına tecavüz ettikleri, çoğu kez beğendikleri şeyleri gasp ettikten sonra çekip gittikleri ve yaptıkları bütün şeylere rağmen hiçbir ceza görmedikleri ifade edilerek konut dokunulmazlığının pek çok açıdan ihlal edildiği bir zaman dilimi olarak gösterilmiştir.¹³⁴⁰

Çocukların ders kitaplarından öğrendikleri temel hak ve hürriyetlerden bir diğeri ise seyahat hürriyeti (*hürriyyet-i harekât*) olmuştur. Seyahat hürriyeti, "*herkesin –hükümetçe bir alakası olmamak şartıyla- istediği memlekete serbestçe gidüb gelebilmesi*" demektir. Bu tanımın yapıldığı satırlarda seyahat hürriyetinin ne tür hallerde sınırlandırılabilmesine de açıklık getirilmiştir. Yapılan açıklamaya göre, hükümete veyahut başka bir kimseye borçlu olmak, bir cinayet işlemek ya da askere alınacak yaşta olmak gibi hallerde vatandaşın bulunduğu yeri terk ederek başka bir

¹³³⁹ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Âliye-2. Sınıf), s.45.

¹³⁴⁰ Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Âliye-2. Sene), (3. Tab'ı), s.49.

memlekete gitmekten men edilebileceği ve haliyle seyahat hürriyetinin de sınırlandırılabilceği vurgulanmıştır.¹³⁴¹

Din ve inanç hürriyeti (*serbestî-i edyân*) ise konu bağlamında temas edilen diğer hak ve hürriyetlerden biri olmuştur. Müstakbel vatandaşın "*dinî bütünlüğü*" ile ilgili satırlarda da dikkat çekildiği üzere, ders kitaplarında *Kanûn-ı Esâsî*'nin 11. maddesi gündeme getirilerek konu açıklığa kavuşturulmuştur. Bu maddede İslâmiyet resmî din olarak tanımlanmış olmakla birlikte imparatorluk sınırları içerisinde mevcut olan diğer dinlerin "*âsâyiş-i halkı ve âdâb-ı umûmiyyeyi ihlâl etmemek şartıyla*" serbest oldukları, dolayısıyla gayrimüslim vatandaşların dinlerinin gereklerini yerine getirmelerinde herhangi bir sakınca olmadığı ve hiç kimsenin kendilerini ibadetlerini icra etmekten alıkoymayacağı kaydedilmiştir.¹³⁴²

Çocuklara, meşrûti düzende "*kimse kimseye cebren kendi fikrini kabul etdiremez, hatta kimse kimseyi kendi sözünü dinlemeye icbâr edemez; lakin herkesin fikrini ve düşündüğünü söylemeye ve neşretmeye hakkı vardır*" denilerek vatandaşın aynı zamanda düşünce, düşünceyi ifade etme ve yayma hürriyetine haiz olduğu anlatılmıştır. "*Hürriyyet-i kelâm*" adı altında söz konusu edilen bu hürriyet çerçevesinde sözlü ya da yazılı olarak yayılan düşüncelerin başkalarının hak ve hürriyetlerine tecavüz edici bir nitelikte olmaması gerektiği savunulmuş ve her tecavüzün ceza gerektiren bir suç olduğu hatırlatılarak muhatap kitle ikaz edilmiştir.¹³⁴³

Yarının vatandaşları iptidai mektep sıralarında okurlarken düşünce, düşünceyi ifade etme ve yayma hürriyeti ile bağlantılı olarak meşrûti düzende basın hürriyetinin (*hürriyyet/serbestî-i matbûât*) varlığından da haberdar edilmişlerdir. "*Dünyada serbestî-i matbûât kadar fâideli hiçbir şey yoktur*" ifadeleri kullanılmak suretiyle yüceltilen basın hürriyeti, bir milletin ve memleketin ilerlemesinin önemli bir kaynağı sayılmıştır. *Kanûn-ı Esâsî*'nin 12. maddesine göre kanun dairesinde serbest olduğu kaydedilen basın, "*milletin (ve) vatanın lisânı*" olarak tanımlanmıştır. Bir memlekette basın serbest olmadığı zaman hemen her şeyin milletin nazarında gizli

¹³⁴¹ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Âliye-2. Sınıf), ss.49-50.

¹³⁴² Selanikli Fâik, **a.g.e.**, ss.16-17.

¹³⁴³ Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), ss.87, 90-91.

kaldığı ve önemli gelişmeler hakkında hiç kimsenin bilgi sahibi olamadığı vurgulanarak basın hürriyetinin son derece gerekli olduğu savunulmuştur. Bununla birlikte, bu hürriyetin suistimal edilmesinin yol açtığı olumsuz sonuçlar da göz ardı edilmemiştir. Bu sonuçlar daha önce de değinildiği gibi özellikle *31 Mart Vak'ası* ve Rumeli'nin kaybedilmesi gibi Meşrutiyet tarihinde adeta birer dönüm noktasını teşkil eden iki önemli gelişme üzerinden çocukların gündemine taşınmıştır. Basın hürriyetinin suistimal edilmemesi ve dolayısıyla olumsuz/zararlı gelişmelerin cereyan etmemesi için iki şey gerekli görülmüştür. Bunlardan biri, "(...) *matbûâtı idâre eden adamların gâyet hamiyetli, ma'lûmâtlı olması, memleketin siyasetini, hükümetin hâl-u vaz'iyetini bilmesi*" iken; diğeri "(...) *matbûâtdan istifâde edecek olan halkın gazetelerin, kitâbların yazdıkları şeyleri muhâkeme eyleyecek kadar fikirce, terbiyece ilerülemiş olması*" idi.¹³⁴⁴

Çocuklar bütün bunlara ek olarak toplanma hürriyeti (*hürriyyet-i ictimâ'*), mülkiyet hakkı (*hakk-ı mülkiyyet*), öğretim hürriyeti (*hürriyyet-i tadrîs*), çalışma hürriyeti (*hürriyyet-i mesai*), şirket kurma hürriyeti (*hürriyyet-i iştirak*), memur olma hakkı, dilekçe hakkı, kanunî hâkim güvencesi, müsadere, işkence ve angarya yasağı, kanuna dayalı vergilendirme gibi temel hak ve hürriyetler konusunda da bilgilendirilmişlerdir.

Kendileri bu çerçevede yarına hak ve hürriyetlerinin bilincinde birer vatandaş olarak hazırlandıkları gibi yüzleşilebilecek herhangi bir haksızlık yahut hakka tecavüz durumunda benimsenmesi gereken hareket tarzı konusunda da bilinçlendirilmişlerdir. Bu bağlamda, "*haklıyı haksızdan ayırmak ve ona hakkını vermek*" biçiminde tanımlanan "*ihkak-ı hakk*" konusuna temas edilmiş, hakkın aranacağı mekanizmalar olarak farklı düzey ve işlevlerdeki mahkemelerin varlığı söz konusu edilmiş, bunlara hangi durumlarda ve nasıl başvurulabileceği, başvuru süreci, alınan kararlar ve bu kararlar doğrultusunda izlenmesi gereken yol ayrıntılandırılmıştır.¹³⁴⁵

¹³⁴⁴ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Âliye-2. Sınıf), ss.46-48; Selanikli Fâik, **a.g.e.**, s.17.

¹³⁴⁵ Hayım Natan & Midhat Sadullah, **Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Medeniyye, Târihiyye, Diniyye**, (Devre-i Mutavassita-2. Sınıf), ss.109-127.

4.2.2. Vazifeler

Meşrûfî düzende vatandaşlar, yukarıda ayrıntılandırılan hak ve hürriyetlere (seçme ve seçilme hakkı istisna olmak üzere) haiz olmak bakımından eşit kabul edilmişlerdir. Kimse kimseden söz konusu istisna dışında derece, nitelik ve nicelik itibariyle zerre kadar üstün veya daha fazla hak ve hürriyetlere sahip değildir. Vatandaşlar, sadece hak ve hürriyetler itibariyle değil, aynı zamanda vazifeler bakımından da yine kanun dairesinde eşit sayılmışlardır. Ders kitapları, bu konuda da önemli ayrıntıları barındırıyorlardı. Bu bakımdan, yarına hazırlanan çocuklar, vatandaşın vazifelerine ilişkin bu ayrıntıları öğrenme fırsatı da bulmuşlardır. Ders kitaplarının bu bağlamda sunduğu bütün ayrıntılar "*vazifeler*" kodu altında toplanmış ve bu kod üç alt koda indirgenerek irdelenmiştir. Vatandaşların genellikle eşitlendikleri vazifeleri ifade eden bu alt kodlar "*Kanuna İtaat Etmek*", "*Askerlik Yapmak*" ve "*Vergi Vermek*" şeklindedir.

4.2.2.1. Kanuna İtaat Etmek

İtaat, ders kitaplarında üzerinde dikkatle durulan ve yerine getirilmesi gerektiği önemle savunulan vazifelerden biri olmuştur. "*Bir emri kabul edüb o emre göre hareket etmek*"¹³⁴⁶ şeklinde kısaca tanımlanan itaatin neye veya kime yönelik olacağı konusu ders kitaplarında açıktır.¹³⁴⁷ Kanuna itaat, bu kitaplarda incelikleriyle birlikte

¹³⁴⁶ Ebû-l Cezmi, **Kırâat-ı Türkiyye (Birinci Kısım)**, (2. Tab'ı), s.5.

¹³⁴⁷ Burada özellikle vurgulamak gerekir ki 2. Abdülhamid Dönemi'nde okutulan ders kitaplarında mevcut olan Allah'a, Hz. Peygamber'e, sultana, memurlara, ebeveyne, akrabalara, muallimlere, yaş ve derece itibariyle büyük kimselere hürmet ve itaat anlayışı (bkz. Doğan, **a.g.e.**, ss.53-55), II. Meşrutiyet Dönemi ders kitaplarında da devam etmiştir. Özellikle 2. Abdülhamid Dönemi'nin etkilerini taşıyan Meşrutiyet'in ilk yıllarına ait bazı ders kitaplarında sultana mutlak itaat salık verilmiştir. Bkz. Mehmed Arif, **Küçük Kırâat-ı Fenniyye**, (4. Tab'ı), ss.67-68.

Bununla birlikte, dönemin ilerleyen yıllarına ait bazı ders kitaplarında ise bu itaat anlayışının kayda değer bir koşula bağlandığı tespit edilmiştir. Söz gelimi, bir ders kitabında sultana itaat, "*kanûnlara muvâfık sûretde vukû' bulacak irâde-i seniyyelerini yerine getirmek*" biçiminde tanımlanarak kanunî bir zemine dayandırılmıştır. Bkz. Ebû-l Cezmi, **Kırâat-ı Türkiyye (Birinci Kısım)**, (2. Tab'ı), s.5.

Bir başka ders kitabında ise sultana ve vükelaya hürmet ve itaatin koşulu, aşağıdaki satırlarda açıkça görülen ve üstteki ifadede olduğu gibi dönemin ruhunu aksettiren *meşrutiyet-perverlik* ve *Kanûn-ı Esâsî'ye sadakat* olmuştur:

(...) Bir pâdişâh ki: Meşrutiyet-perverdir, bir hey'et-i vükelâ ki: Kanûn-ı Esâsî'ye sâdık; onlara karşı hürmet, muhabbet taşımamak, onların emrine riâyet ve itâat etmemek hamiyetsizlik, hissizlik demektir ki: Ama pâdişâh müstebidd olur, tebaasına zulüm ederse tabî'dir o sevilmez. Ve öyle hükümdârın vükelâsına i'timâd edilmez.

çocuklara kazandırılmaya çalışılan itaat anlayışının ana direklerinin başında gelmekteydi. Bir kişinin değil, bütün vatandaşların iyiliği/menfaati için hazırlandığı ifade edilen kanuna itaat etmek düzen, istikrar, ilerleme, huzur, mutluluk ve esenliğin zemini addedilmiştir. Bu bakımdan kanuna itaat etmek, "*her hamîyyetli vatandaşın en birinci vazîfesi*" olarak takdim edilmiştir.¹³⁴⁸ Zenginlerin, fakirlerin, beylerin, paşaların; hatta sultanların dahi kanuna itaat etmekle mükellef oldukları vurgulanarak yarının vatandaşlarına hiç kimsenin bu konuda aksi bir tavır sergileme ayrıcalığına haiz olmadığı anlatılmıştır.¹³⁴⁹ "*Kanûn vatanın sözü, vatanın emri, vatanın dileği, vatanın (ta) kendisidir*" ifadeleri kullanılarak kanun ile vatan arasında bir analogi kurulmuş; kanunu sevmek ve ona itaat etmek ile vatani sevmek; yani vatanperverlik eş değer görülmüştür.¹³⁵⁰ Çocuklar, bu sayede yarına vatanperver, kanuna titizlikle ve gönülden itaat eden vatandaşlar olarak hazırlanmışlardır.

Vatandaşların hemen her türlü kanun hükmünü bilmelerinin mümkün olmadığı ayrıca anımsatılarak bu hükümleri bilen ve uygulayan polis, jandarma ve bekçi gibi kanunun yetkili kıldığı kimselerin "*efendi, yasakdır!*" şeklindeki söz yahut emirlerine itaat etmenin de kanunu sevmek ve ona itaat etmek olduğu telkin edilmiştir. Bu telkine, bahsi geçen söz ya da emirlerin birer kanun hükmü olup olmadığı konusunda şüpheye düşüldüğü ve söz konusu yetkililerin münasebetsiz hallerine tesadüf edildiği takdirde ilgili mercilere gerekli şikâyetle bulunulabileceği eklenerek¹³⁵¹ yarının vatandaşları olası suistimaller karşısında aynı zamanda bilinçli hareket etmeye sevk edilmişlerdir.

Bir tür kanun olarak görülen ve iyilikleri için hazırlandığı vurgulanan mektep nizamnamelerine aykırı hiçbir harekette bulunmamak ve bunlara harfiyen itaat etmek noktasında da ikaz edilen¹³⁵² çocuklar, bu çerçevede daha mektep sıralarındayken gerek teorik ve gerekse uygulamalı olarak kanunu sevmenin ve ona itaat etmenin

Bkz. Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Diniyye, Târihiyye, Medeniyye**, (Devre-i Evvelî-1. Sınıf), s.21.

¹³⁴⁸ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Mutavassîta-1. Sene), ss.125-126; Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Evvelî-2. Sene), s.38.

¹³⁴⁹ Mehmed Âsım & Ahmed Cevad, **Anadolu Yavrusunun Kitâbı (İkinci Kitâb): Kırâat ve Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Evvelî-2. Sene), ss.107-108.

¹³⁵⁰ Ahmed Rasim, **İbtidâî Kırâat**, ss.12-13.

¹³⁵¹ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Âliye-2. Sınıf), ss.69-72; Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Mutavassîta-2. Sınıf), s.46.

¹³⁵² Hayım Natan & Midhat Sadullah, **Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Medeniyye, Târihiyye, Diniyye**, (Devre-i Mutavassîta-2. Sınıf), ss.97-98.

bilinciyle donatılmışlardır. Konu bağlamında, vatana "*ihanel*" etmekle aynı kefeye konulan kanuna itaatsizlik de¹³⁵³ göz ardı edilmemiş ve çocuklar böyle bir tutumun üreteceği olumsuz sonuçlar açısından da aydınlatılmışlardır. Bunun açık bir örneğini muallim ile çocuk arasında geçen aşağıdaki diyalogda görmek mümkündür:

Çocuk: Muallim Efendi, ben kanûna itâat etmez isem, bir ceza görür müyüm? **Muallim:** Hem maddî hem de ma'nevî olmak üzere iki dürlü ceza görürsün. Maddî cezalar yirmi dört saat habisten i'dâma kadar tahallûf ederler. Bi-l-farz: Bir müddet için geçilmesini hükümetin men' ettiği bir zokakdan geçen bir arabacıdan bir lira çaryeki (çeyreği) ceza-yı nakdî alınır veyahûd yirmi dört saat habsolunur ve yine bu kanûn mûcibince başka kimseye dayak atılamaz. Siz gidüb bir adama bir tokat atsanız o adamın şahsına göre sizi bir hafta, on gün habsederler. Ve yine esrâr-ı devleti fâş etmek kanûnen memnû'dur. Bir kimse buna cesâret etse üç aydan üç seneye kadar habsedilir. Ve yine adam katli, kalbzenlik, kanûnen men' edilmiştir. Buna cür'et eyleyenler için kanûn-ı ceza i'dâm cezasını verir. Ma'nen olan cezasına gelince: Her kanûn, nazar-ı millette muhteremdir. Umûm efrâd-ı millet onu kabul etmiş, ahkâmına riâyeti zimnen va'd eylemiştir. Sen eğer kanûna itâatsizlik edersen, vicdanın seni hamıyyetsizlikle itham eder. Çünkü sen bütün vatandaşların hissiyyâtına, fikrine uymayan bir hareketde bulunmuş oluyorsun.¹³⁵⁴

Çocuklar kanuna itaatsizliğin yol açtığı bu gibi maddî ve manevî sonuçların yanı sıra hırsız, katil, canî, haydut gibi esasen kanunun hükümlerine aykırı hareket ederek suça bulaşmış kimselere yataklık etmemek konusunda da bilgilendirilerek özellikle ikaz edilmişlerdir. Bu bağlamda, kendilerine öncelikle bu gibi zararlı kimseleri kanundan gizlemenin veya gizlendikleri yeri bilip de yetkilileri bilgilendirmemenin esasen memlekete edilmiş pek büyük bir kötülük olduğu hatırlatılmıştır. Akabinde bu tür suçluları gizleyen veya onlara yataklık eden vatandaşların da ilgili suça iştirak ettikleri ve nihai olarak şiddetle cezalandırılacakları anlatılmıştır. Korkudan veya başka nedenlerden ötürü suçlular hakkında yetkililere bilgi vermek gibi önemli bir vazifeyi ihmal edenlerin çevrelerinde baş gösteren bir felaketin genişlemesine aynı zamanda hizmet ettikleri ifade edilmiştir. Böyle durumlarda yapılması elzem görülen şey ise hakkında bilgi sahibi olunan suçluları kanuna teslim etmek ve gerektiği takdirde şahitlik yapmaktır. Dinî ve ahlakî bir vazife sayılan şahitlikten kaçmak, hak ve adaletten yüz çevirmek;

¹³⁵³ Ahmed Rasim, *İbtidâî Kırâat*, s.12.

¹³⁵⁴ Ali Seydi, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye*, (Devre-i Âliye-1. Sene), ss.52-53.

haksızlığı himaye etmek olarak tarif edilmiştir. Yalan yere şahitlik etmek ise büyük bir alçaklık olarak nitelendirilerek olumsuzlanmıştır.¹³⁵⁵

---

¹³⁵⁵ Nazım, **Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Diniyye, Târihiyye, Sıhhiyye ve Medeniyye**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sınıf), ss.88-89.

4.2.2.2. Askerlik Yapmak

Kısa hürriyet coşkusundan sonra zorlu-sıcak koşulların hüküm sürmeye ve toprak kayıplarının gittikçe artmaya başladığı II. Meşrutiyet Dönemi'nde, askerlik oldukça önemli bir hale gelmiştir. Genellikle bir teyakkuz halinin hüküm sürdüğü bu süreçte, çocukların üzerine önemle düşülmüştür. Özellikle iptidai mekteplerden itibaren kendilerine atış talimleri yaptırılmaya başlanmıştır. *Nişân*, bu bağlamda önemsenen bir ders olduğu gibi bedenleri çevik ve güçlü kılmak adına *Terbiye-i Bedeniyye ve Sihhiyye* dersine de dikkatle yoğunlaşmıştır. Bu sayede yarının orduları için daha mektep sıralarındayken talimli birer asker olarak yetiştirilen çocuklar, bu sıralarda aynı zamanda askerliğe ilişkin kayda değer pek çok şeyi öğrenme fırsatı bulmuşlardır. Askerliğin şerefli ve kudsî bir vazife oluşu, hiç şüphesiz öğrenilen şeylerin başında gelmekteydi.

Ders kitaplarında "(...) askerlik kadar mu'teber, askerlik kadar şerefli dünyada hiçbir şey yoktur"¹³⁵⁶ "askerlik ne sevimli, ne şerefli bir şeydir!"¹³⁵⁷, "askerlik pek âlî, pek muazzezdir"¹³⁵⁸, "askerlik mukaddes bir vazifedir"¹³⁵⁹ gibi ifadeler kullanılarak çocuklara askerliğin şerefli ve kudsî bir vazife oluşu ısrarla anlatılmıştır. Kendileri, aynı zamanda askerliğin böyle bir vazife olarak görülmesinin arka planında yatan vatan topraklarının ve bu topraklar üzerinde varlığını idame ettiren milletin her türlü düşman saldırılarına karşı müdafaa edilmesi gerçeğine de vakıf kılınmışlardır. Bu gerçekliğin baş aktörü ise askerdir. Tıpkı askerlik gibi askerler de "(...) muazzez, (...) mukaddes vatan yavrusu"¹³⁶⁰, "vatanın en asil, en necib evlâdları (...) milletin kolları, kanadları"¹³⁶¹ biçiminde tarif edilerek yüceltilmiş; hatta kutsallaştırılmışlardır. Sırtlarına küçük yaşlardan itibaren bedenlen sağlam olmak üzere çalışmak ve askerlik sanatını öğrenmek vazifesi yüklenen çocuklara bu bağlamda salık verilen şey, "vatanperverlik" kodu altında da değinildiği gibi "izcilik" olmuştur. Buna ilişkin satırlarda "küçük asker" olarak tanımlanan çocuklara, öncelikle izcinin taşıdığı vasıflar tek tek sayılmış ve akabinde izcinin haiz olduğu

¹³⁵⁶ A. İrfân, *Birinci Kırâat*, s.46.

¹³⁵⁷ Reşâd, *Tarz-ı Nevîn Kırâat (Birinci Kısım)*, s.25.

¹³⁵⁸ A. Rıza, *a.g.e.*, s.58.

¹³⁵⁹ Nazım, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Diniyye, Târihiyye ve Medeniyye*, (Devre-i Mutavassıta-2. Sınıf), s.112.

¹³⁶⁰ Selanikli Fâik, *a.g.e.*, s.45.

¹³⁶¹ Doktor Hâzık, *a.g.e.*, s.46.

vasıflarla gerçek bir askerinkilerin aynı olduğu anlatılmıştır. Öte yandan, izciliğin askerlik gibi şerefli bir meslek olduğu ifade edilerek bu mesleği sevmeleri ve askerliğe izcilikten başlayarak hazırlanmaları öğütlenmiştir.

Ders kitaplarından aynı zamanda böylesine mukaddes bir vazifeyi yerine getirmemenin yahut ondan kaçmanın büyük bir "hamiyetsizlik" ve "alçaklık" olduğunu öğrenen çocuklar, bu amaca ulaşmak üzere parmakları kesmek ya da gözleri kör etmek gibi bedeninin herhangi bir uzvuna zarar vermenin büyük bir cinayet olduğu, bu şekilde davranan vatandaşlardan nefret edildiği ve böyle kimselerin kanunen cezasız kalmayacakları anımsatılarak özellikle ikaz edilmişlerdir.¹³⁶²

Askerlik hizmetinde yaş sınırı, süre, devreler/sınıflar, muafiyet ve yüzleşilen zorluklar konusunda ayrıca bilgilendirilen¹³⁶³ yarının vatandaşları, bu şerefli ve kudsi vazifenin yükümlüleri hakkında da aydınlatılmışlardır. Kendilerine "askerlik, bütün vatandaşların ifâ etmeye mecbur oldukları mukaddes bir vazifedir. Her Osmanlı hizmet-i askeriyyesini ifâ ile mükellefdir"¹³⁶⁴ tanımı yapılarak bu vazifenin dil, din, ırk yahut cinsiyet ayrımı gözetilmeksizin bütün Osmanlı vatandaşlarını bağladığı anımsatılmış ve dolayısıyla diğer vazifelerde olduğu gibi bu vazife konusunda da hiç kimse arasında ayırım yapılmayacağı ifade edilmiştir. Bu tanım, özellikle *Kanûn-ı Esâsî*'nin 17. maddesinde geçen "*Osmanlıların kâffesi (huzur-ı kanûnda ve ahvâl-i diniyye ve mezhebiyyeden mâ-adâ) memleketin hukûk ve vazâifinde mütesâvidir*"¹³⁶⁵ hükmüne temas edilerek tahkîm edilmiştir.

Hatta aşağıdaki satırlarda bütün Osmanlı vatandaşlarının askerlik vazifesinde eşitlendikleri ve dolayısıyla artık gayrimüslim vatandaşların da başlangıçta mahrum kaldıkları askerliğin bahsettiği şerefe nail oldukları vurgulanarak bunu mümkün kılan meşrûti düzen yüceltilmiştir:

Şimdiye kadar hiç İstanbul'dan asker alınmazdı. Askerlik de yalnız taşralı Müslümanlara, Türklere mahsûs idi. İstanbul ve hele Hristiyan gençleri bu şerefden mahrûm bulunuyordu. Meşrutiyet, Kanûn-ı Esâsî

¹³⁶² Mehmed Âsım & Ahmed Cevad, *Anadolu Yavrusunun Kitâbı: Kırâat ve Musâhabât-ı Ahlâkiyye*, (Devre-i Mutavassita-2. Sene), (2. Tab'ı), ss.178-179; Ali Seydi, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye*, (Devre-i Evvelî-2. Sene), s.38.

¹³⁶³ Selanikli Fâik, *a.g.e.*, ss.45-48; Doktor Hâzık, *a.g.e.*, ss.46-50.

¹³⁶⁴ Hayım Natan & Midhat Sadullah, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Medeniyye, Târihiyye, Diniyye*, (Devre-i Mutavassita-2. Sınıf), s.23.

¹³⁶⁵ Selanikli Fâik, *a.g.e.*, s.46.

şimdi bunları da asker ediyor...!¹³⁶⁶ Şimdiye kadar bizde gayrimüslim vatandaşlarımız askerlik şerefine iştirâk etmiyorlardı. Fakat Meşrutiyet i'lân edilerek bilâ-tefrik-i cins ve mezheb her Osmanlının hukûken müsâvî olacağı i'lân edilince gayrimüslim vatandaşlarımız da bu şerefe iştirâk etmeye başladılar. Şimdi herkes, bu vazife-i mukaddeseyi ifâ etmekle mükellefdir. Artık memleketimizde askerliğin pek şerefli bir meslek olduğunu takdir etmeyen bir ferd kalmamıştır.¹³⁶⁷

Uzun bir zamandan beri tartışılan, ancak bir türlü hayata geçirilemeyen gayrimüslim vatandaşların askerliği meselesi, yukarıdaki satırlarda da ifade edildiği gibi Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesinin akabinde özellikle gerekli kanunî düzenlemenin yapılmasıyla birlikte çözüme kavuşturulmuştur. Böylece gayrimüslim vatandaşlar da ordudaki yerlerini almışlardır. Fakat daha önce de dikkat çekildiği gibi Balkan Savaşları ve akabinde patlak veren 1. Dünya Savaşı esnasında yaşananlar nedeniyle bundan arzulanan sonuçlar alınamamıştır.

¹³⁶⁶ Reşâd, **Tarz-ı Nevîn Kırâat (Birinci Kısım)**, s.25.

¹³⁶⁷ H(ayım) Natan & Midhat Sadullah, **Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Medeniyye, Târihiyye, Diniyye**, (Devre-i Mutavassita-1. Sınıf), s.116.

4.2.2.3. Vergi Vermek

Vatandaşların mükellef oldukları vazifelerden bir diğeri ise vergi vermektir. Modern merkezi devlette vatandaşlar topluluğunun inşasında özel bir öneme haiz olan¹³⁶⁸ bu vazife, farklı boyutlarıyla ders kitaplarının temel konularından birini teşkil etmiştir. Yarına hazırlanan çocuklar bu sayede konuya dair birçok ayrıntıyı öğrenme ve bir vergi bilinciyle donanma imkânı bulmuşlardır. Vergi, "(...) *hepimize karşı yapılan hizmetlere mukâbil herkesin vermeye mecbur olduğu bir miktâr para*"¹³⁶⁹ yahut "*ihtiyaç ve menâfi-i umûmiyyeye sarf edilmek üzere her ahâlinin hükümete verdiği para*"¹³⁷⁰ şeklinde kısaca tanımlanmıştır. Bu tanımla devlete vergi adı altında ödenen paraların esasen hizmet karşılığı olduğunu öğrenen çocuklar, bu hizmetlerin ayrıntılarına da vakıf kılınmışlardır. Bu ayrıntıların, muhatap kitleyi vergi mükellefiyetinin rasyonelitesi konusunda ikna etmeye yönelik olduğu açıktır.¹³⁷¹ Bu hizmetler tek tek sıralanarak anlatılırken genellikle adalet, iç ve dış güvenlik, eğitim, ticaret, ziraat ve sanayi gibi alanlarda devletin ifa etmekle mükellef olduğu temel vazifelere dikkat çekilmiştir:

Vatana karşı ikinci vazifemiz (vergi)dir (...). (...) Hükümet bu vatani düşmanların şerrinden, istilâsından muhâfaza etmek için karada muntazam ordular beslemeye, denizde kuvvetli bir donanma teşkiline mecburdur. Sonra za'yıfın hakkını kavîden almak, herkesi hukûkuna malik etmek, bütün efrâd-ı milleti malından, canından emin olacak yurtda yaşatabilmek için memleketin her tarafında mahkemeler açıyor, jandarma, polis besliyor, habishâneler inşa ediyor, dâireler vücûda getiriyor. Bundan mâ-adâ hükümet, millet efrâdını okutmak, ta'lîm ve terbiye etmek için her tarafda büyük, küçük birçok mektebler açıyor, muallimler besliyor, bu uğurda bir hayli fedâkârlıklar yapıyor. El-hâsıl ticaret, sanayi' ve ziraatı ilerülemek, yolcuların kolayca gidüb gelmesini te'min eylemek için birçok yerlerde gümrükler, depolar, antrepolar, mahzenler, rıhtımlar, nümûne çiftlikleri, şimendüferler, yollar, köprüler, tüneller, kanallar inşa etdiriyor. (...) Hükümet, bu vazifelerini yapmak, bu işleri görmek için senede 30-40 milyon lira sarfına mecburdur. (...) Bu paralar ahâlinin, efrâd-ı milletin (vergi) hisselerinden hâsıl oluyor.¹³⁷²

Devletin bütün bu vazifeleri hakkıyla yerine getirebilmesi, ancak her vatandaşın vatana karşı "*borcu, en mukaddes vazifesi*" olarak tarif edilen vergi

¹³⁶⁸ Üstel, "**Makbul Vatandaş**"ın Peşinde..., s.84.

¹³⁶⁹ H(ayım) Natan & Midhat Sadullah, **Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Medeniyye, Târihiyye, Diniyye**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sınıf), s.108.

¹³⁷⁰ Doktor Hâzık, **a.g.e.**, s.61.

¹³⁷¹ Üstel, "**Makbul Vatandaş**"ın Peşinde..., s.84.

¹³⁷² Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), ss.126-127.

vermenin eksiksizce ve gönül rızasıyla icra edilmesini gerektiriyordu. Vergisini bu şekilde ödeyen vatandaşlar, hamiyetli ve vatanperver addedilerek yüceltilirlerken; onu saklayan, vermek istemeyen, eksik veren/gösteren kimseler ise "*hamiyyetsiz*, *hiss-i vatandan mahrum*", "*namussuz*", "*hâin*, *alçak*" gibi olumsuzluk yüklü sıfatların hedefi olmuşlardır.¹³⁷³ Bir vatandaşın vergisini vermemek için hileye başvurusu veyahut vergisini eksik yazdırması büyük bir hırsızlık yapmakla eş değer görülmüştür. Kişisel borçların aksine vergi gibi geniş çaplı ve mukaddes bir borcun ödenmesi konusunda takınılacak olumsuz bir tutumun sadece bir kişiye değil, bütün millete kötülük yapmak anlamına geldiği kaydedilmiştir.¹³⁷⁴ Hatta böyle bir tutumun başta vatan toprakları olmak üzere sahip olunan hemen her şeyin yitirilmesi gibi son derece tehlikeli sonuçlar üreteceği düşünülmekteydi:

(...) Vergi bir borçdur. Bir vatan borcudur. (...) Vergisini vermeyen veya tahsildârları aldatarak az para veren veyahûd hükümetden kaçırın adam (...) hem kanûnen hem ahlâken mes'ûl olur. (...) Eğer biz vergilerimizi vermezsek devletin hazinesi boş kalır. Boş, fakir bir hazine ile asker, jandarma, polis beslenebilir mi? Donanma hazırlanabilir mi? Bunlar beslenmez, yapılmaz ise vatanımızı düşmanlar alır, malımızı, mülkümüzü yağma eder. Elimizde bir şey kalmaz. Zaten bizim hükümete verdiğimiz vergi, bütün servetimize nazaran devele kulak kabîlindedir. Allah göstermesün vatana düşman hücum edecek olursa bütün varımız elimizden gider.¹³⁷⁵

Vergisini tastamam ödeyen vatandaşlar ile bu konuda sağduyulu davranmayı olumsuz bir tavır sergileyerek kötü sonuçlara yol açanlar arasında yapılan bu ayrımın arka planında, esasen çocuklarda vergi ödemeye yönelik olumlu bir tutum geliştirme kaygısı yatmaktaydı. Ayrıca böyle bir ayrımın, özellikle art arda patlak veren ayaklanmalar ve savaşlardan ötürü imparatorluk ekonomisinin önemli sorunlarla yüzleştiği ve verginin başka dönemlerde olduğundan daha fazla önem arz ettiği II. Meşrutiyet yıllarında yapılması da son derece anlamlıdır. Çünkü bu dönemde artan giderleri karşılamak adına önemli bir gelir kaynağı durumunda olan vergilerde artış yoluna gidilmiş; ancak atılan bu adımdan arzu edilen sonuçlara erişilememiştir. Bu durumun temel nedenlerinden bir tanesi, hiç şüphesiz vergi kaçırma eğilimindeki

¹³⁷³ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Evvelî-2. Sene), s.39; Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), s.128; Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Âliye-2. Sınıf), ss.77-78.

¹³⁷⁴ Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), ss.28-29.

¹³⁷⁵ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sınıf), ss.17-18.

artış olmuştur.¹³⁷⁶ Devletin paraya duyduğu ihtiyacın had safhaya ulaştığı bir zaman diliminde görülen bu eğilim, bahsedilen çerçevede ders kitaplarında da gündeme taşınmış ve olumsuzlanmıştır. Bu koşullar altında yarına hazırlanan çocuklar, konu bağlamında üç şeye daha vakıf kılınmışlardır. Bunlardan biri, verginin dindeki yeri idi. Özellikle "*vergi, (...) tamamıyla şerîata muvâfıkdır. Zaman-ı saâdetde ümmetden zekât-ı şer'i alınır. O zamanın hazine-i mâliyyesine (Beyt-ül Mâl-ı Müslimîn) denirdi. Tebaadan olub gayr-i müslim bulunanlardan da cizye namıyla bir vergi alınır*"¹³⁷⁷ ifadeleri kullanılarak verginin dinen meşru olduğu savunulmuştur. Meşrûti düzende haksız/keyfi bir vergilendirmenin mümkün olmadığı; çünkü vergilerin kanunla düzenlendikleri belirtilerek yetişmekte olan nesillerin dikkatleri aynı zamanda kanuna dayalı vergilendirme ilkesine çekilmiştir.¹³⁷⁸ *Kanûn-ı Esâsî'nin* 20. maddesinde geçtiği kaydedilen "*vergüler, herkesin kudreti nisbetinde alınur*"¹³⁷⁹ hükmüne de temas edilerek yeni düzende adil vergilendirmenin varlığına bir kez daha vurgu yapılmıştır. Hatta ödenen vergilerin miktarı üzerinden bir Osmanlı-Batı karşılaştırması yapılarak bu vurgu bir bakıma tahkîm edilmiştir:

Her hükümetde ahâli vergü verir mi? Dünyada hiçbir hükümet tasavvur olunamaz ki ahâlisinden vergi, rûsûm almasun! O halde zaten hükümet olmaz. Bizim halkın verdiği vergi mi çokdur, ağırdır; diğer devletler tebaasının mı? (...) Bizim ahâlinin verdiği vergi bir şey mi? Hele sen bir kere Avrupa hükümetlerinin kendi tebaalarına tarh eylediği verginin mikdarını bilsen? Bizim halkı bahtiyar addedersin. (...) Şu kötü Yunanistan'dan ne beklersin? Tesadüf saikasıyla vatanımızdan geçen Balkan muhârebelerinde eline geçirdiği mahaller ahâlisine ki kısm-ı a'zamı Rum'dur, tarh eylediği vergi o kadar ağır imiş ki Yunan hükümetini asırlardan beri dört gözle bekleyen bu halk vergilerin ağırlığını görünce "Ah! Keşke Osmanlı hükümetinin taht-ı idâre ve tâbiiyyetinde kalsa idik!?" diye feryad ediyorlarmış!... Avrupa'da pencereden, binanın yüksekliğinden, husûsî araba ve hatta husûsî köpeklerden bile vergi alınmaktadır. Leh-ül hamd bizde böyle şeyler yokdur.¹³⁸⁰

Çocukların vakıf kılındıkları bir diğer şey ise vergi türleri olmuştur. Vergiler, genellikle iki grup altında ele alınmıştır. Birinci grup vergiler "*bilâ-vasıta*"; yani

¹³⁷⁶ Bu konuda daha ayrıntılı bir değerlendirme için bu araştırmanın "*Dönemin Genel Görünümü: İlk Krizler, Siyaset, Savaş ve Ekonomi*" kısmına bakınız.

¹³⁷⁷ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sınıf), s.20.

¹³⁷⁸ A. Rıza, **a.g.e.**, s.56; Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), s.28.

¹³⁷⁹ Selanikli Fâik, **a.g.e.**, s.19.

¹³⁸⁰ Ali Seydi, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye**, (Devre-i Âliye-2. Sınıf), s.78.

doğrudan vergilerdi. Aşâr, ağnâm, emlâk, temettü (kazanç) vergileri ve tarîk bedeli bu grup altında sayılarak kısaca ayrıntılandırılmışlardır. Özellikle temettü vergisi ve tarîk bedeline ilişkin ayrıntılarda dikkat çekici noktalar bulunuyordu. Temettü vergisi adı altında, mağlubiyetin bir nişanesi, bağımsızlığa ve millî şerefe sürülmüş bir leke olarak tarif edilen kapitülasyonların lağvedilmesinin imparatorluk ekonomisi için temin ettiği olumlu sonuçlara temas edilmiş ve bu bağlamda mevcut yönetim yüceltilmiştir. Öte yandan, 2. Abdülhamid Dönemi'nde yolları yaptırmak için yaşları 20 ile 60 arasında değişen erkek nüfusun ya bizzat dört gün çalışmakla ya da dört amele gündeliği vermekle mükellef olduğu kaydedilmiş; ancak Meşrutiyet'le birlikte angarya usulüne son verildiği için yol yapımında bizzat çalışmanın artık söz konusu olmadığı, sadece adı geçen gündeliğin geçerliliğini koruduğu vurgulanarak yeni düzen olumlanmıştır.¹³⁸¹

İkinci grup vergiler ise "*bi-l-vasıta*"; diğer bir ifadeyle dolaylı vergilerdi. Gümrük, müskirat, sayd (av), tütün, ipek, damga ve tuz vergileri (resimleri) bu grupta yer bulmuş ve her birine ait özellikler tek tek açıklanmıştır. Bunlar içerisinde özellikle gümrük, müskirat ve tütün vergilerine ilişkin satırlar kayda değerdir. Gümrük vergisi bağlamında öncelikle ithalat ve ihracatta izlenen yanlış vergilendirme politikasına dikkat çekilmiş; bu hatanın zamanla anlaşıldığı ve nihai olarak izale edildiği kaydedilmiştir. Yeni düzende kapitülasyonların lağvedilmesi de bu konuda cereyan eden faydalı gelişmelerin önemli bir kaynağı addedilmiştir. Bununla birlikte, müskirat olarak tanımlanan sarhoş edici içkilere karşı olumsuz bir tutum sergilenmiştir. "*Müskirâta ne kadar çok resim konsa o kadar fâidelidir*" ifadesi, bunu destekler bir mahiyettedir. Tütün inhisarı çerçevesinde önce tütün kullanımının zararlı olduğu vurgulanmış ve akabinde tütün satışının cereyan ediş şekli ile imparatorluk coğrafyasında en iyi tütünün yetiştirildiği yerler açıklanmıştır.¹³⁸²

Bütün bu vergiler, çocuklara aşağıdaki satırlarda da görüldüğü üzere bazen birtakım örnekler üzerinden anlatılmıştır. Özellikle buldukları yaşlarda farkında

¹³⁸¹ Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), ss.30-33.

¹³⁸² Ahmed Cevad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), ss.34-37.

olmaksızın dolaylı yollardan vergi konusunda üzerlerine düşeni yaptıkları örneklendirilerek bu konudaki bilinçleri takviye edilmiştir:

Şimdi bana getirdiğin bu kâğıd, bu masraflar için pederinin hissesine kaç guruş düşdüğünü gösteriyor. Bu hisse, insanın zengin veya fakir olduğuna göre değişir. Ziyade parası olanlar çok; az parası olanlar az vergi verirler. Bilâ-vasıta vergiler, doğrudan doğruya vergiyi vermeye mecbur olan kimseden istenilen paraya denir ki o kimseye böyle bir kâğıd gönderirler. Şimdi anlıyorsunuz ya, bize getirilen bu kâğıd jandarmaya, askere ve nihayet devlet me'mûru denilen bütün adamlara verilecek para için bizim kaç guruş vereceğimizi bildirir. (...) Bunlardan mâ-adâ, bi-l-vasıta vergiler de vardır. Bunlara öyle denilmesinin sebebi şudur ki hükümet bu vergileri vasıta ile yani siz hissetmeksizin alır. Mesela: Sen Adnan, bi-l-vasıta vergideki hisseni veriyorsun. (...) Yiyiyoruz, içiyoruz, elbiselerimiz de var; işte bunları alırken o vergiyi veriyoruz. Adnan sen de mesela şekerden şeker alırken bi-l-vasıta vergideki hisseni vermiş oluyorsun. (...) Hükümet, senden bu parayı doğrudan doğruya isteyeceğine, başka bir vasıta ile alır. Mesela: Sen şekerçi dükkânına gidüb, yirmi paralık şeker alırsın; fakat şekerçi bu güzel akideleri yapmak için şeker muhtaçdır. Bu şeker dışarıdan getirtir ve bunu getirtirken hükümete vergi vermeye mecburdur. Bu vergiyi tahsil eden kimselere "gümrük me'mûru" denir. Gümrük me'mûrları, şekerçiye mesela derler ki "siz, dışarıdan şeker getirtmişsiniz; bir çuval şeker için on guruş gümrük resmi vermeniz lazımdır". (...) Şekerçi kârını gâib etmemek için satacağı şekerlerin fiyatını artırır. Mesela: Şekerçi gümrük vergisi vermemiş olsa idi yirmi akideyi on paraya alacaktın... Halbûki yirmi akideyi yirmi paraya alamıyorsun.. İşte bu sûretle sen de bi-l-vasıta vergini ödemiş oluyorsun. Tütün, ipek, dantela ve kumaşlar için de böyledir.¹³⁸³

¹³⁸³ H(ayım) Natan & Midhat Sadullah, **Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Medeniyye, Târihiyye, Diniyye**, (Devre-i Mutavassıta-1. Sınıf), ss.108-112.

VI. BÖLÜM

SONUÇ, ÖNERİLER, KAYNAKÇA VE EKLER

1. Sonuç

II. Meşrutiyet Dönemi, Osmanlı tarihinde kayda değer bir zaman dilimi olmuştur. Altı yüz yılı aşkın bir süre varlığını devam ettiren Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarını yaşadığı bu süreç, kısa hürriyet coşkusu ve birtakım olumlu gelişmelerin yanında siyasî ve diplomatik krizlere, art arda patlak veren ayaklanmalara, bitmek bilmeyen savaşlara ve ekonomik buhranlara sahne olmuştur. Bütün bu olaylar manzumesinin oluşturduğu koşullar altında, yarınların teminatı olan çocukların eğitimleri göz ardı edilmemiş ve bu konunun üzerine önemle düşülmüştür.

İmkanlar ölçüsünde mevcut mekteplerin fiziksel koşulları iyileştirilmeye çalışılmış ve yeni mektepler açılmıştır. Zaman zaman muallim maaşlarının ödenememesinin çocukların eğitiminde yol açtığı tikanıklık, elbirliğiyle izale edilmeye gayret edilmiştir. Öte yandan, müfredat programları yenilenmiş ve yeni ders kitapları hazırlanmıştır. Çocukların eğitimi adına hiç şüphesiz her şey mükemmel değildi. Birtakım eksiklik yahut aksaklıkların da hükmünü sürdürdüğü açıktır. Bunlara rağmen çocuklar, haftanın belirli günlerinde ve belirli bir saat diliminde, ailelerinden sonra kendileri için yeni bir toplumsallaşma ortamı olan mekteplerde siyasal iktidarın belirlediği sınırlar dahilinde eğitim görmüş ve yarına bir kimlikle donatılarak hazırlanmışlardır.

Bu konuda, siyasal iktidarın gözetim ve denetiminde hazırlanmış olan ders kitapları önemli verileri ihtiva etmekteydiler. Bu verilerin çözümlenmesinden dikkat çekici sonuçlar elde edilmiştir. Bu sonuçlara göre, II. Meşrutiyet Dönemi'nin ilk yıllarında çocuklarda Osmanlılık merkezli bir "biz" bilinci inşa etme çabası belirgindir. Bu bağlamda, öncelikle "*Osmanlı milleti*"nin kim olduğu-kimlerden oluştuğu açıklığa kavuşturularak çocukların bu milletin bileşenleri konusunda bilinçlenmeleri sağlanmaya çalışılmıştır.

Bu konuda, aynı zamanda "*sultan*"ın ve "*vatan*"ın adeta bir mozaik teşkil eden "*Osmanlı milleti*"nin bütün unsurlarını birleştirici misyonu üzerinde önemle

durulmuştur. Bu ortak paydalar ekseninde Osmanlılığın başlangıcı ve Osmanlıların toprak kardeşliği özellikle dikkat çekilen önemli noktalar olmuştur. Bu çerçevede, bir taraftan "*sultan*"a itaat ve sadakat bağları tahkîm edilmiş; diğer taraftan bütün Osmanlıların aynı vatanın evlatları olarak birlik, beraberlik ve dayanışma ruhuyla yekvücut olmalarının gereği hatırlatılmıştır. Özellikle birbirinden farklı anlamlar yüklenen vatana yönelik "*düşman tehdidi*" sık sık gündeme taşınarak bu ruh canlı tutulmaya çalışılmıştır.

Dönemin ilk yıllarında "*Osmanlı vatanı*", üç kıtada toprakları bulunan bölünmez bir bütün olarak takdim edilmiştir. Fakat Rumeli'de yaşanan mağlubiyetin akabinde bu takdim, gözle görülür bir değişim geçirmiştir. Gerçekler, bütün çıplaklığıyla gözler önüne serilmeye başlanmıştır. Nitekim başlangıçta haritalardaki yerlerini koruyan kaybedilmiş topraklar, artık görünmez olmuştur. Rumeli, bu konuda önemli bir istisnadır. Zira siyaha boyanmış bir şekilde harita üzerindeki varlığını korumuştur.

"*Osmanlı vatanı*"nın mamur bir parçasını teşkil eden Rumeli, bu şekilde yetişmekte olan nesillerin hafızalarında ve kalplerinde canlı tutulmak istenmiştir. Bu coğrafyanın yitirilmesinin yol açtığı acı ve üzüntü kendilerine derinden hissettirilmiş ve burayı yeniden kazanmak adına omuzlarına önemli vazifeler yüklenmiştir. Elde kalan topraklara ilişkin değerlendirmeler ise dikkat çekiciydi. Söz gelimi, Arabistan toprakları İslâmiyet'in doğduğu yer olarak tanıtılmış ve bu anlamda kutsanmıştır. Ancak asıl ağırlık merkezini Anadolu teşkil etmiştir. Anadolu, kaybedilenler karşısında duyulan ızdırabı hafifleten ve yarına ümitle bakmayı mümkün kılan geniş bir coğrafya olarak takdim edilmiştir. Bu coğrafyanın dönemin ilk yıllarında açıkça dillendirilmeyen Türklüğü, ancak Balkan Savaşları sonrasında netleşmeye başlamış; hatta dönemin sonlarına doğru yaşanan birtakım gelişmeler ekseninde üç bin yıllık bir Türk vatanı olduğu ileri sürülmüştür.

Balkan Savaşları'nın bozgunla sonuçlanması, Osmanlı üst kimliğinde derin bir yara açmıştır. Dönemin ders kitabı yazarları da aynı düşünceleri paylaşmışlardır. Fakat bu Osmanlılığın tamamen terk edildiği anlamına gelmemektedir. Öyle ki mevcut yönetim, Osmanlılık kartını bir daha eline almamak üzere tamamen atmış

değildir. Öte yandan, bu üst kimliğin ders kitaplarındaki izleri/etkileri, başlangıçtaki baskınlığını kaybetse de yer yer devam etmiştir.

Balkan bozgunu, Türklük adına ise önemli bir uyanışa kaynaklık etmiştir. Ders kitaplarında Osmanlıcılığın gittikçe daralan kapsamına karşılık Türk kimliği, adı geçen savaşlar öncesindeki izlerine nazaran daha belirgin bir hal almıştır. Türkler artık çok ayrıntılı olmamakla birlikte birtakım özellikleriyle öne çıkarılmaya başlanmışlardır. Bu anlamda, çocukların ders kitaplarından öğrendikleri Türkler tarihsel kökenleri itibariyle kadim, mazisi şanlar ve şereflerle dolu, askerî kabiliyetleri yüksek, teşkilatçı, büyük ve güçlü, ileri, kültürlü ve medenî, ilk vatanları olan "*Turân*" coğrafyasından çıkarak dünyanın farklı noktalarına yayılmış ve eriştikleri yerlerde hükümran olmuş, namları dört bir yana yayılmış, yaygın, edebî ve geniş kapsamlı bir dile sahip, kendi arzuları doğrultusunda kabul ettikleri İslâmiyet'i müdafaa etmiş ve ona önemli hizmetlerde bulunmuş bir millettir. Yeni dinlerinin Türkler üzerindeki etkilerine ve Türklerin İslâmiyet'e hizmetlerine ilişkin satırlar, henüz başlangıç aşamasındaki Türk-İslâm kimliğinin küçük bir yansıması olarak kabul edilebilir.

Türkler ve İslâmiyet arasındaki ilişki bu bağlamda önemsenmiş ve yeni dine aidiyet bağları tahkîm edilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte İslâmî köken aynı zamanda, İslâmiyet öncesi süreç göz ardı edilmeksizin, birtakım aktörler, âdetler ve olaylar üzerinden sert eleştirilerin hedefi olarak olumsuzlanmıştır. Bu konuda ders kitaplarının yer yer birbiriyle tezat teşkil edecek açıklamalar içerdiği ayrıca vurgulanmalıdır. Benzer bir durum, Osmanlı geçmişi için de geçerlidir. Başarıları, zaferleri ve yükseliş devresiyle Osmanlı geçmişinin ihtişamlı cephesi sahiplenilmekle birlikte, bu geçmişin bir parçasını teşkil eden başarısızlıklar, mağlubiyetler, toprak kayıpları, duraklama, gerileme ve çöküş devreleri de açık bir şekilde gözler önüne serilmiştir. Bu anlamda, 16. yüzyılın ikinci yarısını (özellikle 2. Selim döneminden itibaren) takip eden süreç tamamen olmamakla birlikte çekiciliğini yitirmeye başlamış ve belirli açılardan sert eleştirilerden payına düşeni almıştır.

Bu süreçte tahta çıkmış olan bazı Osmanlı sultanları, öte yandan ulema ve yeniçeriler, taşkınlık göstererek merkezî yönetime baş kaldıran aktörler ve

mutlakiyete dayalı düzen hakkındaki olumsuz nitelendirmeleri yahut "*öteki*"leştirici anlatıları tespit etmek için çok büyük bir çaba sarf etmek gerekmiyordu. Öyle ki pek çok şey artık apaçık ortadaydı. Bu, hiç şüphesiz 2. Abdülhamid Dönemi'nde Osmanlı geçmişinin güçlü ve şanlı yönlerine yoğunlaşan, ancak anılan geçmişin olumsuz taraflarını önemli ölçüde göz ardı eden yaklaşımdan kayda değer bir kopuşun başladığının bir işareti sayılabilir. Bu sayede çocuklarda devamlı bir üstünlük kompleksi inşa edilmesinden kaçınılmış; tarihsel gerçeklerle yüzleşmeleri temin edilerek bunlardan ders çıkarmaları ve gelecekte benzer olumsuzlukların tekerrür etmemesi için vazife bilinciyle her an üzerlerine düşeni yapmaya hazır bir halde bulunmaları sağlanmaya çalışılmıştır.

Bazen oldukça karmaşık olan ve birtakım çelişkileri içinde barındıran metinler, yarının büyüklerini aynı zamanda mensubu oldukları gruba aidiyet bağlarının tahkîminde ve grup içi birlik, beraberlik ve dayanışma ruhunun inşasında büyük bir önem atfedilen "*düşman*" ve eylemleri konusunda da bilinçlendirmişlerdir. "*Düşman*", Türklerle cereyan eden gelişmeler ışığında Bizans'tan Ehl-i Salîb'e, Rusya'dan İngiltere'ye, Fransa'dan İtalya'ya değişebilmekteydi. Hiç şüphesiz bunların "*düşman*" konumu mutlak değildi. Öyle ki zamana ve zemine bağlı olarak bu siyasal aktörlerden bazılarının "*dost*" yahut "*müttefik*" olarak sunulduklarına da tanık olmak mümkündür. Burada ayrıca belirtmelidir ki "*düşman*", her zaman bu gibi aktörlerden müteşekkil değildi. Aynı köklerden gelen bazı unsurların dahi "*biz*"in dışına itilerek "*düşman*" olarak konumlandırıldıkları özellikle vurgulanmalıdır. Bu durum, hiç şüphesiz söz konusu unsurların "*biz*"e yönelik olumsuz eylemleri gündeme getirilmek suretiyle meşrulaştırılmıştır.

Yeni düzenin meşruiyeti ise yine birtakım ayrıntılara yer verilmek suretiyle sağlanmaya çalışılmıştır. Bu amaç doğrultusunda eski düzen yol açtığı olumsuzluklar tek tek sıralanarak sert bir dille eleştirilmiştir. Öte yandan, Osmanlı aydın ve bürokratlarının uzun yıllar böyle bir düzende Meşrutiyet uğruna verdikleri mücadele gözler önüne serilmiş; hatta adeta kutsanmıştır. Meşrutiyet karşıtı hareketlere ve bunları bertaraf etmek adına gösterilen gayretlere ışık tutulmuştur. Bu konuda Meşrutiyet'in kazanımlarına da özel bir önem atfedildiği ayrıca belirtmelidir. Bütün bu gelişmeler ekseninde çocuklara, nail oldukları Meşrutiyet'in esasen kolay kazanılmadığı, uğruna pek çok fedakârlığın yapıldığı ve bu sayede tesis edilen

meşrûti düzenin birçok faydası bulunduğu hatırlatılarak yeni düzene aidiyet bağları takviye edilmiş; omuzlarına onu canları pahasına da olsa korumak ve devam ettirmek gibi hayatî bir vazife yüklenmiştir. Aynı çocuklar diğer taraftan Meşrutiyet'in faziletler dizgesi doğrultusunda yarına makbul birer vatandaş olarak hazırlanmışlardır. Bu doğrultuda sağlık, ilim, görgü kaideleri, vatan sevgisi, dinî kaideler, doğruluk, şefkat, merhamet ve yardımseverlik, çalışkanlık, teşebbüs ve iktisatlı olmaya dair pek çok inceliği öğrenmiş ve olumsuz hal ya da davranışlara karşı özellikle ikaz edilmişlerdir. Yarına uzanan yolda hayat hakkı, kişi hürriyeti, seçme ve seçilme hakkı, konut dokunulmazlığı, seyahat hürriyeti, din ve inanç hürriyeti, düşünce, düşünceyi ifade etme ve yayma hürriyeti, basın hürriyeti, toplanma hürriyeti ve mülkiyet hakkı gibi vatandaşların haiz oldukları pek çok hak ve hürriyet konusunda dahi bilgilendirilmişlerdir. Vatandaşların hak ve hürriyetler kadar vazifelerde de eşit oldukları hatırlatılmış ve dikkatleri kanuna itaat etmek, askerlik yapmak ve vergi vermek gibi üç temel vazifeye yoğunlaştırılmıştır. II. Meşrutiyet yıllarında bu ekseninde yetiştirilen çocuklar, Cumhuriyet yıllarının nitelikli gençlerini/yetişkinlerini teşkil etmişlerdir.

2. Öneriler

Araştırma sürecinde ders kitaplarının temin edilmesi, verilerin toplanarak analiz edilmesi, elde edilen bulgular ve nihai olarak ortaya konulan sonuçlar ekseninde yeni araştırmalar için şu önerilerde bulunulabilir:

1. Ders kitaplarının temini konusunda Atatürk kitaplığı, Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Seyfettin Özege Nadir Eserler Koleksiyonu, Marmara Üniversitesi Kütüphanesi Nadir Eserler Koleksiyonu'ndan online olarak yararlanılabilir. Ancak her ders kitabını bu araştırma merkezlerinden temin etmek mümkün olmadığından farklı kütüphanelerin veri tabanları da incelenmelidir.
2. II. Meşrutiyet Dönemi'nde iptidai mekteplerde okutulan ders kitapları yer yer birtakım çelişkileri barındırdığından araştırmacıların bu noktayı göz önünde bulundurmaları faydalı olacaktır.
3. Ders kitapları özellikle 1913 sonrası süreçte yeni müfredat programı doğrultusunda hazırlandıkları için iptidai mekteplerin bütün devrelerine ait kitapların temin edilmesi konu bütünlüğü bakımından oldukça önemlidir.
4. Bu araştırmanın bulguları dikkate alınarak, II. Abdülhamid ve Cumhuriyet Dönemleri'nde iptidai/ilk mekteplerde okutulan ders kitapları incelenerek karşılaştırmalı bir çalışma yapılabilir. Bu sayede üç farklı dönemde çocuklarda inşa edilmeye çalışılan kimlikte yaşanan değişim tespit edilebilir.
5. Konu, aynı bağlamda özellikle iptidai üstü eğitim kademelerinde okutulan ders kitapları esas alınarak ele alınabilir.

3. Kaynakça

A. Arşiv Belgeleri

1. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

DH.İD.	85/1-1; 85/1-2.
DH.SAİD.	1/260.
İ.DUİT.	98/15-1.
İ.MF.	15/14-1; 15/14-2; 15/15-1; 15/15-2; 16/16-1; 16/16-2.
MF.MKB.	162/26-1; 209/106-1; 209/106-2; 210/108-1; 210/108-2; 211/85-1; 211/85-2.
MF.MKT.	654/10; 938/65; 1101/58; 1140/50; 1174/43; 1184/43; 1187/15; 1190/16-3; 1190/16-5; 1190/16-7; 1190/16-9; 1190/16-13; 1191/47-1; 1191/47-3.
MF.TTD.	60/73; 60/74; 61/29; 61/30.
MV.	231/353.
ŞD.	224/80.
Y.A.HUS.	252/73; 252/73-2; 523/187-2; 523/187-4; 523/194-2; 524/51-2; 524/62-1; 524/62-3; 524/94-2; 524/94-3; 524/94-4; 524/94-5; 525/8-2; 525/8-3.
Y.EE.	21/28-2; 67/4; 69/19; 70/47; 70/61; 71/38; 71/69-6.
Y.MTV.	25/52-1,2,4; 189/184-4; 189/184-5.
Y.PRK.AZJ.	52/28.
Y.PRK.BŞK.	60/24.
Y.PRK.MF.	4/54-1,2.
Y.PRK.TKM.	1/19-1.

B. Süreli Yayınlar

Akşam	Terbiye Mecmûası
Alemdâr	Tercümân-ı Hakikat
Âtî	Te'sîsât
Beyânü'l Hak	Tesvîr-i Efkâr
Cenin	Tevhîd-i Efkâr
El-Medâris	The Morning Post
Hak	Türk Tarih Encümeni Mecmûası
İbret	Türk Yurdu
İçtihâd	Vakit
İkdâm	Vatan
İktihâm	Yeni Fikir
İslâm Mecmûası	Yeni Gazete
İşhâd	Yeni İkdâm
Mecmûa-i Askerî	Yeni Mecmûa
Memleket	Zaman
Mizan	
Musavver Muhît	
Peyâm-ı Sabah	
Renin	
Resimli Kitâb	
Sabah	
Sebilü'r Reşâd	
Servet-i Fünûn	
Sırat-ı Müstakim	
Takvim-i Vakâyi'	
Tanin	
Tasfîr-i Efkâr	
Tasvîr-i Efkâr	
Tedrîsât Mecmûası	
Tefsîr-i Efkâr	
Te'mînât	

C. Ders Kitapları

1. Kırâat Kitapları

Ahmed Rasim (1328-1330). **İbtidâî Kırâat**. Dersaâdet: Şems Matbaası.

A. İrfan (1326-1328). **Birinci Kırâat**. İstanbul: Şems Matbaası.

A. İrfan (1328-1330). **Birinci Kırâat**. (2. Tab'ı), İstanbul: Şems Matbaası.

Ebû-l Cezmi (1328). **Kırâat-ı Türkiyye (Birinci Kısım)**. (2. Tab'ı), Dersaâdet: Artin Asaduryan ve Mahdûmları Matbaası.

Ebû-l Cezmi (1327). **Kırâat-ı Türkiyye (İkinci Kısım)**. Dersaâdet: Kitâbhâne-i Tefeyyüz.

Ebû-l Cezmi (1329). **Kırâat-ı Türkiyye (Üçüncü Kısım)**. Dersaâdet: Kasbâr Matbaası.

Köprülüzâde M. Fuad (1336). **Küçük Mektebliye: Millî Kırâat-Medhal**. (İstanbul): Kanâat Kütübhâne ve Matbaası.

Mehmed Arif (1324). **Küçük Kırâat-ı Fenniyye**. (3. Tab'ı), Dersaâdet: Matbaa-i Kütübhâne-i Cihân.

Mehmed Arif (1326). **Küçük Kırâat-ı Fenniyye**. (4. Tab'ı), Dersaâdet: Karabet Matbaası.

Mehmed Âsım & Ahmed Cevad (1336). **Anadolu Yavrusunun Kitâbı (İkinci Kitâb): Kırâat ve Musâhabât-ı Ahlâkiyye**. (Devre-i Evvelî-1. Sene), (2. Tab'ı), İstanbul: Matbaa-i Âmire.

Mehmed Âsım & Ahmed Cevad (1333). **Anadolu Yavrusunun Kitâbı (İkinci Kitâb): Kırâat ve Musâhabât-ı Ahlâkiyye**. (Devre-i Evvelî-2. Sene), İstanbul: Matbaa-i Âmire.

Mehmed Âsım & Ahmed Cevad (1338-1340). **Anadolu Yavrusunun Kitâbı: Kırâat ve Musâhabât-ı Ahlâkiyye**. (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), (2. Tab'ı), (İstanbul): Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası.

Reşâd (1329). **Tarz-ı Nevîn Kırâat (Birinci Kısım)**. İstanbul: Artin Asaduryan ve Mahdûmları Matbaası.

Reşâd (1329). **Tarz-ı Nevîn Kırâat (İkinci Kısım)**. İstanbul: Artin Asaduryan ve Mahdûmları Matbaası.

Reşâd (1329). **Tarz-ı Nevîn Kırâat (Üçüncü Kısım)**. (İstanbul): Araks Matbaası.

2. Ma'lûmât-ı Medeniyye.../Musâhabât-ı Ahlâkiyye... Kitapları

Ahmed Cevad (1335). **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**. (Devre-i Evvelî-1. Sene), İstanbul: İkdâm Matbaası.

Ahmed Cevad (1336). **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye**. (Devre-i Evvelî-2. Sene), (5. Tab'ı), İstanbul: Matbaa-i Orhâniyye.

Ahmed Cevad (1332). **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye.** (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), (İstanbul): Matbaa-i Orhâniyye.

Ahmed Cevad (1332). **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye.** (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), Dersââdet: Matbaa-i Orhâniyye.

Ahmed Cevad (1330). **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye.** (Devre-i Âliye-1. Sene), İstanbul: Hilâl Matbaası.

Ahmed Cevad (1333). **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vataniyye ve İnsâniyye.** (Devre-i Âliye-2. Sene), (3. Tab'ı), Dersââdet: Matbaa-i Orhâniyye.

Ali Seydi (1332). **Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Diniyye, Târihiyye, Medeniyye.** (Devre-i Evvelî-1. Sınıf), Dersââdet: A(rtın) A(saduryan) ve Mahdûmları Şirket-i Mürettibiyye Matbaası.

Ali Seydi (1334). **Musâhabât-ı Ahlâkiyye.** (Devre-i Evvelî-2.Sene), İstanbul: Şirket-i Mürettibiyye Matbaası.

Ali Seydi (1334). **Musâhabât-ı Ahlâkiyye.** (Devre-i Mutavassıta-1.Sene), İstanbul: Matbaa-i Orhâniyye.

Ali Seydi (1333). **Musâhabât-ı Ahlâkiyye.** (Devre-i Mutavassıta-2.Sınıf), İstanbul: Şirket-i Mürettibiyye Matbaası.

Ali Seydi (1334). **Musâhabât-ı Ahlâkiyye.** (Devre-i Âliye-1. Sene), İstanbul: Şirket-i Mürettibiyye Matbaası.

Ali Seydi (1332). **Musâhabât-ı Ahlâkiyye.** (Devre-i Âliye-2. Sınıf), İstanbul: Şirket-i Mürettibiyye Matbaası.

Ali Seydi & Mustafa (1336). **Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye.** (Devre-i Âliye-1. Sınıf), İstanbul: Necm-i İstikbâl Matbaası.

Ali Seydi & Mustafa (1339). **Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Medeniyye.** (Devre-i Âliye-2. Sınıf), Dersââdet: Kanâat Matbaası.

A. Rıza (1331). **İbtidâiyyelere Ma'lûmât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye.** (3. Tab'ı), Dersââdet: Nefâset Matbaası.

Doktor Hâzık (1325). **Ma'lûmât-ı Medeniyye ve Ahlâkiyye (Birinci Kısım).** İstanbul: Keteon Bedrosyan Matbaası.

H(ayım) Natan & Midhat Sadullah (1333). **Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Medeniyye, Târihiyye, Diniyye.** (Devre-i Mutavassıta-1. Sınıf), İstanbul: Şirket-i Mürettibiyye Matbaası.

Hayım Natan & Midhat Sadullah (1333). **Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Medeniyye, Târihiyye, Diniyye.** (Devre-i Mutavassıta-2. Sınıf), İstanbul: Şirket-i Mürettibiyye Matbaası.

Nazım (1337). **Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Diniyye, Târihiyye, Sıhhiyye ve Medeniyye.** (Devre-i Mutavassıta-2. Sınıf), İstanbul: Hilâl Matbaası.

Selanikli Fâik (1324). **Ma'lûmât-ı Medeniyye.** Dersââdet: Karabet Matbaası.

3. Târih Kitapları

Ahmed Rasim (1327). **Resimli Küçük Târih-i Osmânî**. İstanbul: Matbaa-i Zirâyer-Keteon.

Ahmed Rasim (1329). **Resimli ve Haritalı Küçük Târih-i Osmânî**. İstanbul: Şems Matbaası.

Ahmed Refik (1330). **Küçüklere Târih Dersleri: Târih Okuyorum**. İstanbul: Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı.

Ahmed Refik (1336). **Küçüklere Târih Dersleri: Yeni Osmanlı Târihi**. (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), (4. Tab'ı), İstanbul: Matbaa-i Orhâniyye.

Ahmed Refik (1336). **Küçüklere Târih Dersleri: Yeni Osmanlı Târihi**. (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), İstanbul: Matbaa-i Orhâniyye.

Ahmed Refik (1332). **Küçüklere Târih Dersleri: Muhtasar Târih-i Umûmî**. (Devre-i Âliye-1. Sene), (3. Tab'ı), İstanbul: Kitâbhâne-i İslâm ve Askerî.

Ahmed Refik (1332). **Küçüklere Târih Dersleri: Muhtasar Târih-i Umûmî**. (Devre-i Âliye-2. Sınıf), (3. Tab'ı), İstanbul: Matbaa-i Orhâniyye.

İhsan Şerif (1331). **Târihde İlk Adım (Birinci Kısım)**. İstanbul: Matbaa-i Âmire.

İhsan Şerif (1331). **Târihde İlk Adım (İkinci Kısım)**. İstanbul: Matbaa-i Âmire.

İhsan Şerif (1331). **Çocuklara Târih-i Osmânî**. (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), Dâr-ül-Hilâfet-ül-Aliyye: Kanâat Kütübhâne ve Matbaası.

İhsan Şerif (1331). **Çocuklara Târih-i Osmânî**. (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), Dâr-ül-Hilâfet-ül-Aliyye: Kanâat Kütübhâne ve Matbaası.

İhsan Şerif (1331). **Çocuklara Târih-i Umûmî**. (Devre-i Âliye-1. Sene), Dâr-ül-Hilâfet-ül-Aliyye: Kanâat Kütübhâne ve Matbaası.

İhsan Şerif (1331). **Çocuklara Târih-i Umûmî**. (Devre-i Âliye-2. Sene), Dâr-ül-Hilâfet-ül-Aliyye: Kanâat Kütübhâne ve Matbaası.

İhsan Şerif (1331). **Çocuklara Târih Dersleri**. Dersâadet: Y.Y.

İhsan Şerif (1334). **Çocuklara Târih Dersleri**. (Devre-i Evvelî-2. Sene), (2. Tab'ı), Dâr-ül-Hilâfet-ül-Aliyye: Kanâat Kütübhâne ve Matbaası.

Köprülüzâde M. Fuad (1337). **Millî Târih**. (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), (İstanbul): Kanâat Kütübhâne ve Matbaası.

Köprülüzâde M. Fuad (1337). **Millî Târih**. (Devre-i Mutavassıta-2. Sene), (İstanbul): Kanâat Kütübhâne ve Matbaası.

Köprülüzâde M. Fuad (1337). **Millî Târih**. (Devre-i Âliye-1. Sene), (İstanbul): Kanâat Kütübhâne ve Matbaası.

Köprülüzâde M. Fuad (1337). **Millî Târih**. (Devre-i Âliye-2. Sene), (İstanbul): Kanâat Kütübhâne ve Matbaası.

Midhat Sadullah (1332). **Mücmel Târih-i Umûmî Dersleri**. (Devre-i Âliye-1. ve 2. Sınıf), (2. Tab'ı), İstanbul: A(rtin) A(saduryan) ve M(ahdûmları) Şirket-i Mürettibiyye Matbaası.

Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid (1334). **Târih Derslerinden-1: Küçük Mekteblilere İslâm Büyükleri.** (Devre-i Evvelî-2), İstanbul: Şirket-i Mürettibiyye Matbaası.

Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid (1334). **Târih Derslerinden-2: Küçük Mekteblilere Osmanlı Târihi.** (Devre-i Mutavassıta-1), İstanbul: Şirket-i Mürettibiyye Matbaası.

Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid (1334). **Târih Derslerinden-3: Küçük Mekteblilere Osmanlı Târihi.** (Devre-i Mutavassıta-2), İstanbul: Şirket-i Mürettibiyye Matbaası.

Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid (1334). **Târih Derslerinden-4: Küçük Mekteblilere Umûmî Târih.** (Devre-i Âliye-1), İstanbul: Şirket-i Mürettibiyye Matbaası.

Midhat Sadullah, Muallim A. Memduh & Muallim Ahmed Halid (1334). **Târih Derslerinden-5: Küçük Mekteblilere Umûmî Târih.** (Devre-i Âliye-2), İstanbul: Şirket-i Mürettibiyye Matbaası.

D. Diğer Resmî Kaynaklar

"Bi'l-Umûm Mahâkim-i Şer'iyye ile Merbûtâtının Adliye Nezâreti'ne Tahvîl-i İrtibâtı Hakkında Kanûn", (12 Mart 1333/1917), **Düstûr**, Tertîb-i Sâni, C.9a, ss.270-271.

"1335 Senesi Meb'ûsân İntihâbâtına Mahsûs Kararnâme", (7 Teşrîn-i Evvel 1335/7 Ekim 1919), **Düstûr**, Tertîb-i Sâni, C.11, ss.388-389.

1324-1325 Sene-i Tadrîsiyyesine Mahsûs Olmak Üzere Tanzîm Olunan Muvakkat Programdır. (Programın üzerinde yayın yeri ve tarihi ile ilgili bilgi bulunmuyor).

"Dâire-i Meşihat'da Bir Dâr-ül Hikmet-ül İslâmiyye Te'sîs ve Meclis-i Meşâyih Teşkilâtının Tevsî'iyle Müftilerin Sınıf ve Maâşâtı Hakkında Kanûn", (5 Mart 1334/1918), **Düstûr**, Tertîb-i Sâni, C.10, ss.140-141.

Dersaâdet Mekâtib-i İbtidâiyyesi İçün Ta'limât-ı Mahsûsadır (1309). Dersaâdet: Mahmud Bey Matbaası.

"Ekseriyyet-i Ahâlisi Lisân-ı Arabî İle Mütakellim Bulunan Vilâyâtda Lisân-ı Mezkûr İle Muharrer İstid'â-nâmelerin Kabulü Ve Mahâkim'de İstintâk Ve Muhâkemenin Sûret-i Cereyânı İle İ'lmâtın Keyfiyyet-i Tanzimi ve Mekâtibde Tadrîsâtın Sûret-i İcrası ve Teferrûâtı Hakkında İrâde-i Seniyye", (6 Nisan 1329/19 Nisan 1913), **Düstûr**, Tertîb-i Sâni, C.5a, ss.318-319.

"Gülhâne'de Kırâat Olunan Hatt-ı Hümâyûn'un Sûretidir", (26 Şa'bân 1255/3 Kasım 1839), **Düstûr**, Tertîb-i Evvel, C.1a, ss.4-7.

"İslahâta Dâir Taraf-ı Vekâlet-i Mutlakaya Hitâben Bâlâsı Hatt-ı Hümâyûn ile Muvaşşah Şeref-Sâdır Olan Fermân-ı Âli'nin Sûretidir", (11 Cemâzi-yel Âhire 1272/18 Şubat 1856), **Düstûr**, Tertîb-i Evvel, C.1a, ss.7-14.

İlmiyye Salnâmesi (1334). Dâr-ül Hilâfet-ül Aliyye: Matbâa-i Âmire.

"İmtiyâzât-ı Ecnebiyye'nin (Kapitülasyon) İlgâsı Hakkında İrâde-i Seniyye", (26 Ağustos 1330/8 Eylül 1914), **Düstûr**, Tertîb-i Sâni, C.6c, s.1273.

İ'timâd Kitâbhânesi (Nâşir) (1336). **Hukûk-ı Aile Kararnâmesi**. Dersâdet: Kader Matbaası.

İttihâd ve Terakki Cem'iyeti (1332). **(1)332 Senesi Kongresi Müzâkerâtıyla Bu Bâbda Yazılan Makâlâtı Muhtevî Risâledir**. İstanbul: Tanin Matbaası.

Maârif-i Umûmiyye Nezâreti (1327). **1325-1326 Senesinde Mekâtib-i İbtidâiyye'de Tadrîs Edilecek Dürûsun Ta'rîf-nâmesi**. İstanbul: Matbaa-i Âmire.

Maârif-i Umûmiyye Nezâreti (1329). **Mekâtib-i İbtidâiyye Ders Müfredâtı: Bir ve İki Dershâne ve Muallimli Mekteblere Mahsûs**. İstanbul: Matbaa-i Âmire.

Maârif-i Umûmiyye Nezâreti (1329). **Mekâtib-i İbtidâiyye Ders Müfredâtı: Altı, Beş, Dört ve Üç Dershâne ve Muallimli Mekteblere Mahsûs**. İstanbul: Matbaa-i Âmire.

Maârif-i Umûmiyye Nezâreti (1329). **Tedrîsât-ı İbtidâiyye Kanûn-ı Muvakkatı**. İstanbul: Matbaa-i Âmire.

"Maârif-i Umûmiyye Nizâm-nâmesidir", (24 Cemâzi-yel Evvel 1286/1 Eylül 1869), **Düstûr**, Tertîb-i Evvel, C.2a, ss.184-219.

"Meclis-i Meb'ûsân'ın İctimâ'a Da'vet Olunması Hakkında İrâde-i Seniyye", (10 Temmuz 1324/23 Temmuz 1908), **Düstûr**, Tertîb-i Sâni, C.1a, ss.1-2.

"Meclis-i Meb'ûsân'ın İctimâ'a Da'vet Olunması Hakkındaki İrâdenin Dersâdet Evrâk-ı Havâdisiyle Dâhi Resmen İ'ânına Müsâadeyi Mutazammın İrâde-i Seniyye", (10 Temmuz 1324/23 Temmuz 1908), **Düstûr**, Tertîb-i Sâni, C.1a, ss.2-3.

"Meclis-i Meb'ûsân'ın Feshi Hakkında İrâde-i Seniyye", (21 Kânûn-ı Evvel 1334/21 Aralık 1918), **Düstûr**, Tertîb-i Sâni, C.11, s.72.

"Meclis-i Meb'ûsân'ın Feshi Hakkında İrâde-i Seniyye", (11 Nisan 1336/1920), **Düstûr**, Tertîb-i Sâni, C.12a, ss.38-39.

MMZC, Devre:1, C.7, (8 Mayıs 1327/21 Mayıs 1911).

MMZC, Devre:2, C.2, (2 Temmuz 1328/15 Temmuz 1912).

"Memâlik-i Osmâniyye'de Mevkî-i Tatbik ve İcrâya Konulacak Bazı Tedâbir-i Esâsiyye-i Islâhiyye Hakkında İrâde-i Seniyye", (25 Temmuz 1329/7 Ağustos 1913), **Düstûr**, Tertîb-i Sâni, C.5b, ss.618-619.

"14 Muharrem 1332 Tarihli Teşvik-i Sanâyi' Kanûnu'nun 6. Maddesini Muaddel Kanûn-ı Muvakkat", (14 Mart 1331/27 Mart 1915), **Düstûr**, Tertîb-i Sâni, C.7b, ss.535-536.

Osmanlı İttihâd ve Terakki Cem'iyeti Siyasî Programı İzâhnâmesidir (1329-1332). İstanbul: Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı.

"Rumeli'de Kâin Münâzaun-fih Kilise ve Mektebler Hakkında Kanûn", (20 Haziran 1326/3 Temmuz 1910), **Düstûr**, Tertîb-i Sâni, C.2b, ss.431-433.

Sûret-i Münife-i Hatt-ı Hümâyûn ve Kanûn-ı Esâsî (21 Şubat 1292/5 Mart 1877). İstanbul: Matbaa-i Âmire.

"Tâ'lim-i Sıbyân Hakkında Fermân-ı Âlî" (1309). **Târih-i Cevdet**. (2. Tab'ı), C. XII, Dersaâdet: Matbaa-i Osmâniyye, ss.238-240.

"Te'lif ve Terceme Nizâmnâmesi", (12 Safer 1287/14 Mayıs 1870), **Düstûr**, Tertîb-i Evvel, C.2a, ss.231-244.

"Teşvîk-i Sanâyi' Kanûn-ı Muvakkatı", (1 Kânûn-ı Evvel 1329/14 Aralık 1913), **Düstûr**, Tertîb-i Sâni, C.6a, ss.108-114.

Türk Ocağı Esâs Nizâmı (1334). İstanbul: Orhâniyye Matbaası.

Türk Ocağı'nın Nizâmnâme-i Esâs ve Dâhilisi (1328). İstanbul: Tanin Matbaası.

E. Kitaplar ve Tezler

ABDURRAHMAN Ş. (1339). **Târih Musâhabeleri**. İstanbul: Matbaa-i Âmire.

AHMAD, F. (1969). **The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics-1908-1914**. Oxford: Clarendon Press.

AHMED R. (1324-1326). **İnkılâb-ı Azîm (11 Temmuz 1324)**. Dersaâdet: Asır Matbaası.

AHMED S. (1328). **Tarih-i Meşrutiyet ve Şark Mes'ele-i Hâzırası**. Dersaâdet: Gayret Kütübhânesi.

AHMED Z. (1327). **Meşrutiyet Uğrunda**. İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütübhânesi.

AHMET Ş. (1999). **Anadolu'da Tanîn**. (Haz. M. Çetin Börekçi), C.1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

AHMET Ş. (1999). **Arnavudluk'da, Sûriye'de, Trablusgarp'de Tanîn**. (Haz. M. Çetin Börekçi), C.2, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

AKÇURAOĞLU Y. (1327). **Üç Tarz-ı Siyaset**. İstanbul: Matbaa-i Kader.

AKÇURAOĞLU Y. (1928). **Türk Yılı**. İstanbul: Yeni Matbaa.

AKÇURA, Y. (1976). **Üç Tarz-ı Siyaset**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

AKŞİN, S. (1987). **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**. İstanbul: Remzi Kitabevi.

AKŞİN, S. (1992). **İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele: Mutlakiyete Dönüş (1918-1919)**. (2. Baskı), C.1, İstanbul: Cem Yayınevi.

AKYÜZ, Y. (2014). **Türk Eğitim Tarihi-M.Ö.1000-M.S.2014**. (26. Baskı), Ankara: Pegem Akademi Yayınları.

ALANGU, T. (1968). **Ömer Seyfeddin: Ülkücü Bir Yazarın Romanı**. İstanbul: May Yayınları.

ALBAYRAK, M., ÇAKICI, M. vd. (Yay. Haz.), (2005). **Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muhârebeleri**. C.1/2, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını.

- ALİ NÂZİMÂ (1311). **Târih-i Nâzimâ: Küçük Târih-i Osmânîdir**. Dersaâdet: Kasbâr Matbaası.
- ALKAN, M. Ö. (2000). **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924**. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası.
- ALKAN, T. (1989). **Siyasal Bilinç ve Toplumsal Değişim**. Ankara: Gündoğan Yayınları.
- ALTHUSSER, L. (1971). **Lenin and Philosophy and Other Essays**. (Translated by Ben Brewster), New York and London: Monthly Review Press.
- ALTHUSSER, L. (2014). **İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları**. (Çev. Alp Tümertekin), İstanbul: İthaki Yayınları.
- ANDERSON, B. (2007). **Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**. (4. Baskı), (Çev. İskender Savaşır), İstanbul: Metis Yayınları.
- APPLE, M. W. (2012). **Eğitim ve İktidar**. (2. Baskı), (Çev. Ergin Bulut), İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- ARAI, M. (1994). **Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği**. (Çev. Tansel Demirel), İstanbul: İletişim Yayınları.
- ARAZ, Y. (2013). **16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak**. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- ARONOWITZ, S. & GIROUX, H. A. (1986). **Education Under Siege: The Conservative, Liberal and Radical Debate over Schooling**. London: Routledge & Kegan Paul Ltd.
- AYTAÇ, K. (1980). **Avrupa Eğitim Tarihi: Antik Çağdan 19. Yüzyılın Sonlarına Kadar**. (2. Baskı), Ankara: Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Basımevi.
- BABACAN, H. & AVŞAR, S. (Haz.), (2013). **31 Mart Hatıraları-İsyan Günlerinde Bir Muhalif: Mahir Said Pekmen**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- BARRETT, M. (1996). **Marx'tan Foucault'ya İdeoloji**. (Çev. A. Fethi), İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- BAUMAN, Z. (2010). **Sosyolojik Düşünmek**. (7. Baskı), (Çev. Abdullah Yılmaz), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- BAYUR, Y. H. (1983). **Türk İnkılâbı Tarihi**. C.II, Kısım: III, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- BAYUR, Y. H. (1983). **Türk İnkılâbı Tarihi**. C. II, Kısım: IV, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- BAYUR, Y. H. (1991). **Türk İnkılâbı Tarihi**. C. I, Kısım: II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- BAYUR, Y. H. (1991). **Türk İnkılâbı Tarihi**. C. II, Kısım: I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

- BAYUR, Y. H. (1991). **Türk İnkılâbı Tarihi**. C.II, Kısım: II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- BERKER, A. (1945). **Türkiye'de İlk Öğretim I (1839-1908)**. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- BERKES, N. (2004). **Türkiye'de Çağdaşlaşma**. (7. Baskı), (Yay. Haz. Ahmet Kuyaş), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- BİLGEGİL, M. K. (1976). **Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerine Araştırmalar I: Yeni Osmanlılar**. Ankara: Baylan Matbaası.
- BİLGİN, M. (2010). **Doğu Karadeniz: Tarih-Kültür-İnsan**. (Genişletilmiş 3. Baskı), İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş.
- BİLGİN, N. (1995). **Evrenselcilik-Farkçılık Geriliminde Kolektif Kimlik**. İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- BİLGİN, N. (2013). **Tarih ve Kolektif Bellek**. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- BİRGEN, M. (2006). **İttihat ve Terakki'de On Sene: İttihat ve Terakki Neydi?**, (Haz. ve Not. Zeki Arıkan), C.1, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- BLOCH, M. (2014). **Ritüel, Tarih, İktidar**. (Çev. Ü. Hüsrev Yolsal), Ankara: Dipnot Yayınları.
- BORATAV, K. (2005). **Türkiye İktisat Tarihi-1908-2002**. (9. Baskı), Ankara: İmge Kitabevi.
- BOZDAĞ, İ. (Yay. Haz. ve Sad.), (1975). **Abdülhamid'in Hatıra Defteri (Belgeler ve Resimlerle)**. İstanbul: Kervan Yayınları.
- BUMİN, K. (2013). **Batı'da Devlet ve Çocuk**. Konya: Çizgi Kitabevi.
- BÜYÜKÖZTÜRK, Ş., KILIÇ ÇAKMAK, E. vd. (2012). **Bilimsel Araştırma Yöntemleri**. (13. Baskı), Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- CARNOY, M. (2014). **The State and Political Theory**, Princeton-New Jersey: Princeton University Press.
- CENGİZ, H. E. (Yay. Haz.), (2012). **Enver Paşa'nın Anıları (1881-1908)**. (6. Baskı), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- CEVDET PAŞA (1991). **Tezâkir**. (Yay. Haz. Cavid Baysun), C.1-12, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- CEVRİ (1909). **İnkılâb Niçin ve Nasıl Oldu?**. Mısır: Matbaa-i İçtihad.
- COPEAUX, E. (2000). **Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslâm Sentezine**. (2. Baskı), (Çev. Ali Berktaş), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- ÇAM, İ. D. (2013). **II. Meşrutiyet Dönemi Garpcılık Fikrinin Cumhuriyet'in Düşünsel Temellerine ve Eğitime Etkileri**. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İzmir.
- ÇAVDAR, T. (2004). **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)**. (3. Baskı), Ankara: İmge Kitabevi.

ÇAYIR, K. (2014). **"Biz" Kimiz? Ders Kitaplarında Kimlik, Yurttaşlık, Haklar: Ders Kitaplarında İnsan Hakları III Projesi-Tarama Sonuçları.** İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

ÇETİNKAYA, Y. D. (2004). **1908 Osmanlı Boykotu: Bir Toplumsal Hareketin Analizi.** İstanbul: İletişim Yayınları.

ÇETİNKAYA, Y. D. (2010). **Muslim Merchants and Working-Class in Action: Nationalism, Social Mobilization and Boycott Movement in the Ottoman Empire 1908-1914.** Doctoral Thesis, Institute for Area Studies/School of Middle Eastern Studies, Faculty of the Humanities, Leiden University.

ÇIKAR, M. (2001). **Von der Osmanischen Dynastie zur Türkischen Nation: Politische Gemeinschaften in Osmanisch-Türkischen Schulbüchern der Jahre 1876-1938.** Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

DANIŞMEND, İ. H. (1961). **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi.** (2. Baskı), C.IV, İstanbul: Türkiye Yayınevi.

DAŞ, M. (2006). **Bizans'ın Düşüşü.** İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

DAVISON, R. H. (1997). **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform (1856-1876).** (Çev. Osman Akınhay), C.1, İstanbul: Papirüs Yayınevi.

DAWN, C. E. (1998). **Osmanlıcılıktan Arapçılığa.** (Çev. B. Aydın & T. Temiz), İstanbul: Yöneliş Yayınları.

DEMOLİN(S), E. (1330). **Anglo-Saksonların Esbâb-ı Fâikiyyeti Nedir? Anglo-Saksonlar Hakkında Tedkîkât-ı İctimâiyye.** (Mütercimleri: A. Fuad & A. Naci), Dersâdet: Araks Matbaası.

DOĞAN, N. (1994). **İlk ve Orta Dereceli Okul Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918).** İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

DOKTOR RIZA NUR (1335). **Hürriyet ve İ'tilâf Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?.** Dersâdet: Akşam Matbaası.

DUMAN, D. (1999). **Demokrasi Sürecinde Türkiye'de İslamcılık.** (2. Baskı), İzmir: Dokuz Eylül Yayınları.

DUMONT, P. & GEORGEON, F. (1997). **Bir İmparatorluğun Ölümü (1908-1923).** (Çev. Server Tanilli), İstanbul: Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş.

EAGLETON, T. (2015). **İdeoloji.** (4. Baskı), (Çev. Muttalip Özcan), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

EDHEM NEJAD (T.Y). **Türklük Nedir ve Terbiye Yolları.** İstanbul: Çiftçi Kütübhânesi.

EL CHEIKH-SALIBA, N. M. (1992). **Byzantium viewed by the Arabs.** A Thesis of Doctor of Philosophy, Harvard University, Cambridge, Massachusetts.

ENGELHARDT, E. (1328). **Türkiya ve Tanzimat: Devlet-i Osmâniyye'nin Târih-i İslahâtı (1826-1882).** (Mütercimi: Ali Reşad), İstanbul: Kanâat Kütübhânesi-Mürettibîn-i Osmâniyye Matbaası.

ERGİN, O. (1977). **Türkiye Maarif Tarihi.** C.1-2, İstanbul: Eser Matbaası.

- ERGİN, O. (1977). **Türkiye Maarif Tarihi**. C.3-4, İstanbul: Eser Matbaası.
- ERGÜN, M. (1996). **II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)**. Ankara: Ocak Yayınları.
- ERLER, M. Y. (2010). **Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtık Olayları (1800-1880)**. İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık.
- ERTÜRK, S. (1994). **Eğitimde "Program" Geliştirme**. (8. Baskı), Ankara: Meteksan Matbaacılık.
- FERİK HASAN TAHSİN (1329). **İzhâr-ı Hakikat: Selânik'in Esbâb-ı Sükûtu Hakkında Vesâik ve Müretteb Sekizinci Kolordu'nun Esbâb-ı İnhizâmı**. (Baskı Yeri Yok).
- FERİK SÜLEYMAN HÜSNÜ (T.Y.). **Târih-i Âlem, (Kurûn-ı Evvel)**. İstanbul: Sahâf-ı Askerî.
- FORTNA, B. C. (2005). **Mekteb-i Hümayûn: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim**. (Çev. Pelin Sıral), İstanbul: İletişim Yayınları.
- GENCER, M. (2003). **Jön Türk Modernizmi ve "Alman Ruhu": 1908-1918 Dönemi Türk-Alman İlişkileri ve Eğitim**. İstanbul: İletişim Yayınları.
- GENEL KURMAY BAŞKANLIĞI (1993). **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi: Kafkas Cephesi: 3. Ordu Harekâtı**. C.1, Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- GEORGEON, F. (1986). **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935)**. (Çev. Alev Er), Ankara: Yurt Yayınları.
- GEORGEON, F. (2012). **Sultan Abdülhamid**. (Çev: Ali Berktaş), İstanbul: İletişim Yayınları.
- GÖKALP, Z. (1918). **Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muâsırlaşmak**. İstanbul: Yeni Mecmûa.
- GÖKALP, Z. (1970). **Türkçülüğün Esasları**. (Yay. Haz. Mehmet Kaplan), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- GRAMSCI, A. (1986). **Hapishane Defterleri: Tarih, Politika, Felsefe ve Kültür Sorunları Üzerine Seçme Metinler**. (Çev. K. Somer), İstanbul: Onur Yayınları.
- GÜTEK, G. L. (2014). **Eğitime Felsefi ve İdeolojik Yaklaşımlar**. (Çev. Nesrin Kale), Ankara: Ütopya Yayınevi.
- GÜNDÜZ, M. (2007). **II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları: İctihad, Sebülü'r-Reşad ve Türk Yurdu'nda Toplumsal Tezler**. Ankara: Lotus Yayınevi.
- GÜNEŞ, İ. (1997). **Türk Parlamento Tarihi: Meşrutiyet'e Geçiş Süreci-I ve II. Meşrutiyet**. C.2, No:15, Ankara: TBMM Vakfı Yayınları.
- GÜVENÇ, B. (1995). **Türk Kimliği: Kültür Tarihinin Kaynakları**. (3. Baskı), İstanbul: Remzi Kitabevi.

- GÜVEN, İ. (2000). **Türkiye'de Devlet, Eğitim ve İdeoloji**. Ankara: Siyasal Kitapevi.
- HALL, R. C. (2002). **The Balkan Wars 1912-1913: Prelude to the First World War**. London and New York: Routledge.
- HANİOĞLU, M. Ş. (1981). **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**. İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- HANİOĞLU, M. Ş. (1985). **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)**. İstanbul: İletişim Yayınları.
- HANİOĞLU, M. Ş. (1995). **The Young Turks in Opposition**. New York-Oxford: Oxford University Press.
- HANİOĞLU, M. Ş. (2001). **Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908**. New York-Oxford: Oxford University Press.
- HEYD, U. (2010). **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri**. (Çev. A. Göke Bozkurt), İstanbul: İlgî Kültür Sanat Yayıncılık.
- HEYWOOD, A. (2013). **Siyasî İdeolojiler: Bir Giriş**. (5. Baskı), (Çev. A. Kemal Bayram, Ö. Tüfekçi, H. İnanç, Ş. Akın & B. Kalkan), Ankara: Adres Yayınları.
- HIZLI, M. (1999). **Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi'nde İlköğretim ve Bursa Sıbyân Mektepleri**. Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi.
- İNALCIK, H. (1943). **Tanzimat ve Bulgar Meselesi**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İNAL, İ. M. K. (1965). **Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar**. (2.Baskı), IX. Cüz, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- İNAL, K. (2004). **Eğitim ve İktidar: Türkiye'de Ders Kitaplarında Demokratik ve Milliyetçi Değerler**. Ankara: Ütopya Yayınevi.
- İNAL, K. (2008). **Eğitim ve İdeoloji**. İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- İSMAİL HAKKI (1335). **Maârifde Bir Siyâset**. İstanbul: Necm-i İstikbâl Matbaası.
- KABACALI, A. (Yay. Haz.), (2013). **Talât Paşa'nın Anıları**. (7. Baskı), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- KABACALI, A. (Yay. Haz.), (2015). **Cemal Paşa Hatıralar-İttihat ve Terakki, I. Dünya Savaşı Anıları**. (7. Baskı), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- KANSU, A. (1995). **1908 Devrimi**. (Çev. Ayda Erbal), İstanbul: İletişim Yayınları.
- (KANSU), N. A. (1930). **Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme-I.Kitap**. İstanbul: Milliyet Matbaası.
- (KANSU), N. A. (1932). **Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme-II.Kitap**. İstanbul: Milliyet Matbaası.

- KARA, İ. (1987). **Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi: Metinler/Kişiler I.** (2. Baskı), İstanbul: Risâle Yayınları.
- KARAKIŞLA, Y. S. (2015). **Osmanlı İmparatorluğu'nda Savaş Yılları ve Çalışan Kadınlar: Kadınları Çalıştırma Cemiyeti (1916-1923).** İstanbul: İletişim Yayınları.
- KARAL, E. Z. (1976). **Osmanlı Tarihi: Islahat Fermanı Devri (1856-1861).** (2. Baskı), C.VI, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- KARAL, E. Z. (1983). **Osmanlı Tarihi: Nizâm-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856).** (4. Baskı), C.V, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- KARAL, E. Z. (1983). **Osmanlı Tarihi: Islahat Fermanı Devri (1861-1876).** (3. Baskı), C.VII, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- KARAL, E. Z. (1983). **Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907).** (2. Baskı), C.VIII, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- KARPAT, K. H. (2010). **Osmanlı Nüfusu 1830-1914.** İstanbul: Timaş Yayınları.
- KAYALI, H. (2003). **Jön Türkler ve Araplar: Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918).** (2. Baskı), (Çev. Türkan Yöney), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- KODAMAN, B. (1991). **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi.** (2. Baskı), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- KODAMAN, B. & ÜNAL, M. A. (Haz.), (1996). **Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi: II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909).** Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- KOLOĞLU, O. (2010). **Abdülhamit Gerçeği.** (6. Baskı), İstanbul: Pozitif Yayınları.
- KÖSE, R., ALBAYRAK, M. vd. (Yay. Haz.), (2016). **Arşiv Belgelerine Göre Kûtü'l Amâre Zaferi.** İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını.
- KÖSOĞLU, N. (1997). **Türk Dünyâsı Târihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler.** (3. Baskı), İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş.
- KRIPPENDORFF, K. (2004). **Content Analysis: An Introduction to Its Methodology.** (2nd Edition), California: Sage Publications, Inc.
- KUNTAY, M. C. (1946). **Sarıklı İhtilalci: Ali Suavi.** İstanbul: Ahmet Halit Kitabevi.
- KURAN, A. B. (2000). **İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler.** (2. Baskı), İstanbul: Kaynak Yayınları.
- KUSHNER, D. (1979). **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908).** (Çev. Ş. Serdar Türet, R. Ertem & F. Erdem), İstanbul: Kervan Yayınları.
- LAKE, P. (1332). **Kûtü'l Amâre Muhâsarası ve Harekât-ı Tahlîsiyenin Edvâr ve Safahâtı.** (Mütercimi: Erkân-ı Harbiyye-i Bahriyye'den Hüsâmeddin), İstanbul: Matbaa-i Âmire.

- LANDAU, J. M. (1999). **Pantürkizm**. (Çev. Mesut Akın), İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- LEWIS, B. (2015). **Modern Türkiye'nin Doğuşu**. (8. Baskı), (Çev. B. Babür Turna), Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- MAÂRİF-İ UMÛMİYYE NEZÂRETİ TE'LÎF VE TERCEME KÛTÛBHÂNESİ (1334). **Müntahab Çocuk Şi'rleri**. (Devre-i Evvelî-1. ve 2. Sene), (İntihâb Edenler: Celal Sahir & Mehmed Âsım), İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- M. ÂDİL (1333). **Alman Hayât-ı İrfânı**. İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- MAHMUD C. İBNÜ'Ş ŞEYH NÂFİ (2002). **Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı**. (Yay. Haz. M. Ergün, T. Duman, S. Arıbaş & H.H. Dilaver), Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- MANASTIRLI M. RIFAT BEY (2010). **93 Harbi Faciası**. (Haz. Tahsin Yıldırım), İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları.
- MANNHEIM, K. (1954). **Ideology and Utopia: An Introduction to the Sociology of Knowledge**. (Translated by L. Wirth & E. Shils), London: Routledge & Kegan Paul Ltd.
- MANNING M. L. & BARUTH, L. G. (2004). **Multicultural Education of Children and Adolescents**. (4th Edition), USA: Allyn and Bacon.
- MARDİN, Ş. (2002). **İdeoloji**. (8. Baskı), İstanbul: İletişim Yayınları.
- MARDİN, Ş. (2008). **Jön Türklerin Siyasî Fikirleri (1895-1908)**. (15. Baskı), İstanbul: İletişim Yayınları.
- MARDİN, Ş. (2013). **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**. (11. Baskı), İstanbul: İletişim Yayınları.
- MARSDEN, W. E. (2001). **The School Textbook: Geography, History and Social Studies**. London and New York: Routledge-Taylor & Francis Group.
- McLELLAN, D. (2012). **İdeoloji**. (3. Baskı), (Çev. Barış Yıldırım), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- MEHMED EMİN (1330). **Türk Yurdu'na: Ey Türk Uyan**. (İstanbul): Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı.
- MEHMED H. (1326). **Niçün Mağlûb Olduk? 1877-78 Osmanlı-Rus Seferi: Avrupa Cihetindeki Harekât**. (İstanbul): Sancâkciyân Matbaası.
- MEHMED NECÎB (1321). **Çocuklara Mahsûs Muhtasar Târih-i Selâtîn-i Osmâniyye**. Birusa: Matbaa-i Emrî.
- MEHMED NİYAZİ (2014). **Millet ve Türk Milliyetçiliği**. (4. Baskı), İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş.
- MEHMED ŞÜKRÜ (1319). **Suâlli ve Cevâblı Küçük Târih-i Osmânî**. İstanbul: A(rtin) Asaduryan Şirket-i Mürettibiyye Matbaası.
- MEVLÂNZÂDE RIF'AT (1329). **İnkılâb-ı Osmânî'den Bir Yaprak Yahûd 31 Mart 1325 Kıyâmı**. Kahire: Matbaatü'l Ahbâr.

- MİLLAS, H. (1989). **Türk-Yunan İlişkilerine Bir Önsöz: Tencere Dibin Kara.** İstanbul: Amaç Yayıncılık.
- MUSTAFA FAZIL (1326). **Paris'den Bir Mektûb: Sultan Abdülaziz Hân'a Paris'de Cem'iyet-i Ahrâr Reisi Mısırlı Mustafa Fazıl Paşa Merhûm Tarafından Gönderilen Mektûb Tercemesidir.** Dersaâdet: Artin Asaduryan Matbaası.
- OKTAR, T. (1998). **Osmanlı Toplumunda Kadının Çalışma Yaşamı: Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyesi.** İstanbul: Bilim Teknik Yayınevi.
- OKYAR, F. (1980). **Üç Devir'de Bir Adam.** (Yay. Haz. Cemal Kutay), İstanbul: Tercüman Yayınları.
- ORTAYLI, İ. (1981). **II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu.** Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- ORTAYLI, İ. (2009). **Osmanlı Toplumunda Aile.** İstanbul: Timaş Yayınları.
- ÖZBARAN, S. (2004). **Bir Osmanlı Kimliği: 14.-17. Yüzyıllarda Rûm/Rûmi Aidiyet ve İmgeleri.** İstanbul: Kitap Yayınevi.
- ÖZBEK, N. (2013). **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşruiyet (1876-1914).** (5. Baskı), İstanbul: İletişim Yayınları.
- PAMUK, Ş. (2012). **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme.** (3. Baskı), (Çev. Gökhan Aksay), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- PARLAK, İ. (2005). **Kemalist İdeoloji'de Eğitim: Erken Cumhuriyet Dönemi Tarih ve Yurt Bilgisi Ders Kitapları Üzerine Bir İnceleme.** Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları.
- PEARS, E. (1916). **Forty Years in Constantinople: The Recollections of Sir Edwin Pears, 1873-1915.** (3rd. Edition), Essex: The Anchor Press Ltd.
- PEKDOĞAN, C. (1999). **Batıcı Bir Düşünür Olarak Kılıçzâde Hakkı (1872-1960).** Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara.
- PORTELLI, H. (1982). **Gramsci ve Tarihsel Blok.** (Çev. K. Somer), Ankara: Savaş Yayınları.
- RESNELİ A. N. (1326). **Hâtırât-ı Niyâzi Yahûd Tarihçe-i İnkılâb-ı Kebir-i Osmânî'den Bir Sahife.** İstanbul: Sabah Matbaası.
- Sadrzâm ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü** (1988). İstanbul: Arba Yayınları.
- SANCAR, S. (2014). **İdeolojinin Serüveni: Yanlış Bilinç ve Hegemonyadan Söyleme.** (3.Baskı), Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- SARIOĞLU, M. (2012). **Türk Eğitim Tarihinden Esintiler.** Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- SATI' BEY (1329). **Vatan İçün Beş Konferans.** Dersaâdet: Kader Matbaası.

- SAVELLI, A. (1940). **İtalya Tarihi**. (Çev. Galip K. Söylemezoğlu), C.2, İstanbul: Kanaat Kitabevi.
- SCHMID, W. (2017). **Düşmanlığın Faydaları**. (Çev. Tanıl Bora), İstanbul: İletişim Yayınları.
- SCHMITT, C. (2007). **The Concept of the Political**. (Expanded Edition), (Translated by George Schwab), USA: The University of Chicago Press.
- SCHNAPPER, D. (2005). **Sosyoloji Düşüncesinin Özünde Öteki İle İlişki**. (Çev. A. Sönmezay), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- SHAW, S. J. & SHAW, E. K. (1977). **History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Reform, Revolution, and Republic-The Rise of Modern Turkey, 1808-1975**. Vol.2, Cambridge: Cambridge University Press.
- SELİM SÂBİT, (T.Y.). **Rehnümâ-yı Muallimîn: Sıbyân Mekteplerine Mahsûs Usûl-i Tedrîsiyye**. (İstanbul): Dâr-üt Tıbbâ-t-il Âmire.
- SMITH, A. D. (1994). **Millî Kimlik**. (Çev. Bahadır S. Şener), İstanbul: İletişim Yayınları.
- SMITH, A. D. (2002). **Ulusların Etnik Kökeni**. (Çev. S. Bayramoğlu & H. Kendir) Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- SOMEL, S. A. (2010). **Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908): İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin**. (Çev. Osman Yener), İstanbul: İletişim Yayınları.
- ŞAPOLYO, E. B. (1961). **Osmanlı Sultanları Tarihi**. İstanbul: Rafet Zaimler Yayınevi.
- ŞERİF, M. (1985). **Sosyal Kuralların Psikolojisi**. (Çev. İ. Sandıkçioğlu), İstanbul: Alan Yayıncılık.
- ŞEYH MUHSİN-İ FÂNÎ (Hüseyin Kâzım Kadri), (1336). **10 Temmuz İnkılâbı ve Netâyici: Türkiyâ İnkırâzının Sâikleri-Makedonya, Ermenistan ve Suriye Mes'eleleri**. (İstanbul): Matbaa-i Orhâniyye.
- TAHSİN PAŞA (1989). **Sultan Abdülhamid: Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları**. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- TANPINAR, A. H. (2013). **On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi**. (22. Baskı), (Yay. Haz. Abdullah Uçman), İstanbul: Dergâh Yayınları.
- THERBORN, G. (1989). **İktidarın İdeolojisi ve İdeolojinin İktidarı**. (Çev. İrfan Cüre), İstanbul: İletişim Yayınları.
- TOPRAK, Z. (1982). **Türkiye'de Millî İktisat-1908-1918**. Ankara: Yurt Yayınları.
- TOPRAK, Z. (2013). **Türkiye'de Popülizm 1908-1923**. İstanbul: Doğan Egmont Yayıncılık ve Yapımcılık Tic. A.Ş.
- TOPRAK, Z. (2015). **Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)**. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

- TUNAYA, T. Z. (1960). **Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri**. İstanbul: Yedigün Matbaası.
- TUNAYA, T. Z. (1986). **Türkiye'de Siyasal Partiler: Mütareke Dönemi (1918-1922)**. (2. Baskı), C.2, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- TUNAYA, T. Z. (1988). **Türkiye'de Siyasal Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi (1908-1918)**. (2. Baskı), C.1, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- TUNAYA, T. Z. (1998). **Hürriyet'in İlânı: İkinci Meşrutiyet'in Siyasî Hayatına Bakışlar**. İstanbul: Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş.
- TUNAYA, T. Z. (1998). **İslâmcılık Cereyanı II: İkinci Meşrutiyet'in Siyasî Hayatı Boyunca Gelişmesi ve Bugüne Bıraktığı Meseleler**. İstanbul: Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş.
- TURAN, Ş. (1994). **Türk Kültür Tarihi: Türk Kültüründen Türkiye Kültürüne ve Evrenselliğe**. (2. Baskı), Ankara: Bilgi Yayınevi.
- TURAN, Ş. (2000). **Türkiye-İtalya İlişkileri-1: Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine**. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- TYLER, R. W. (1969). **Basic Principles of Curriculum and Instruction**. Chicago: The University of Chicago Press.
- UÇMAN, A. (Haz.), (1986). **Rıza Tevfik (Hayatı, Edebî Şahsiyeti, Şiirleri)**. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Uluslararası Vize Tarih ve Kültürü Sempozyumu (Vize/28 Nisan 2000): Türkiye'nin İlk Pedagogu Vizeli Selim Sâbit Efendi**. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.
- UYANIK, E. (2006). **Modernleşme Döneminde Türk Aydınının Eğitime Bakışı**. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İzmir.
- UYANIK, N. (2003). **Siyasî Düşünce Tarihimizde Batıcı Bir Aydın Olarak Celâl Nuri (İleri)**. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- ÜLKEN, H. Z. (1966). **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi I**. Konya: Selçuk Yayınları.
- ÜSTEL, F. (2010). **İmparatorluktan Ulus Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)**. (3. Baskı), İstanbul: İletişim Yayınları.
- ÜSTEL, F. (2014). **"Makbul Vatandaş"ın Peşinde: II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi**. (6. Baskı), İstanbul: İletişim Yayınları.
- VAN DIJK, T. A. (1998). **Ideology: A Multidisciplinary Approach**. London: Sage Publications Ltd.
- VARIŞ, F. (1981). **Eğitim Bilimine Giriş**. (2. Baskı), Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları.
- VERGİN, N. (2011). **Siyasetin Sosyolojisi: Kavramlar, Tanımlar, Yaklaşımlar**. (4. Baskı), İstanbul: Doğan Egmont Yayıncılık ve Yapımcılık Tic. A.Ş.

YALÇIN, H. C. (2000). **Siyasal Anılar**. (2. Baskı), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

YILDIRIM, A. (2011). **Eleştirel Pedagoji: Paulo Freire ve İvan Illich'in Eğitim Anlayışı Üzerine**. (2. Baskı), Ankara: Anı Yayıncılık.

YILDIRIM, A. & ŞİMŞEK, H. (2013). **Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri**. (9. Baskı), Ankara: Seçkin Yayıncılık.

YILDIRIM, T. (2014). **Meşrutiyet'ten Günümüze Tarih Ders Kitaplarında Türk Kimliğinin İnşası**. Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul.

ZİYA PAŞA (T.Y.). **Zafernâme**. (Yay. Haz. Fikret Şahoğlu), İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.

ZURCHER, E. J. (1987). **Millî Mücadelede İttihatçılık**. (Çev. Nüzhet Salihoglu), İstanbul: Bağlam Yayınları.

ZURCHER, E. J. (2005). **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**. (19. Baskı), (Çev. Y. Saner Gönen), İstanbul: İletişim Yayınları.

F. Makaleler

AKÇURA, Y. (1932). "Tarih Yazmak ve Tarih Okutmak Usûllerine Dair". **I. Türk Tarih Kongresi: Konferanslar/Müzâkere Zabıtları**. Ankara: Maârif Vekâleti ve Türk Tarihi Tedkik Cemiyeti, ss.577-607.

AKIN, U. & ARSLAN, G. (2014). "İdeoloji ve Eğitim: Devlet-Eğitim İlişisine Farklı Bir Bakış". **Trakya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**. C.4, S.1, ss.81-90.

AKŞİN, S. (1985). "Millî Mücadele ve İstanbul Hükümetleri". **TCTA**. C.5, İstanbul: İletişim Yayınları, ss.1176-1183.

AKŞİN, S. (1985). "İttihat ve Terakki". **TCTA**. C.5, İstanbul: İletişim Yayınları, ss.1422-1435.

AKÜN, Ö. F. (2006). "Nâmık Kemal (1840-1888)". **TDVİA**. C.32, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ss.361-378.

AKYÜZ, K. (1986). "Türk Ocakları". **Bellekten**. C.L, S.196, ss.201-228.

AKYÜZ, Y. (1994). "İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Tâlimatı". **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**. S.5, ss.1-47.

ALİ K. (1976). "Cevabımız". **Üç Tarz-ı Siyaset**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, ss.37-44.

ALKAN, M. Ö. (2005). "İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim". **Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si**. (2. Baskı), (Der. Kemal H. Karpat), (Çev. Sönmez Taner), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, ss.73-242.

ALKAN, M. Ö. (2009). "Resmî İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme". **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Cumhuriyet'e Devreden**

Düşünce Mirası-Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi. (8. Baskı), (Ed. Tanıl Bora & Murat Gültekingil), C.1, İstanbul: İletişim Yayınları, ss.377-407.

ALP, İ. (1998). "Misâk-ı Millî". **Misâk-ı Millî ve Türk Dış Politikası'nda Musul, Kerkük ve Erbil Meselesi Sempozyumu Bildiriler Kitabı.** Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, ss.175-252.

APPLE, M. W. & KING, N. R. (1977). "What Do Schools Teach?". **Curriculum Inquiry.** Vol.6, No:4, pp.341-358.

APPLE, M. W. (1978). "Ideology, Reproduction, and Educational Reform". **Comparative Education Review.** Vol.22, No:3, pp.367-387.

APPLE, M. W. (1990). "The Text and Cultural Politics". **The Journal of Educational Thought (JET).** Vol.24, No: 3A, pp.17-33.

APPLE, M. W. & CHRISTIAN-SMITH, L. K. (1991). "The Politics of the Textbook". **The Politics of the Textbook.** (Edited by Michael W. Apple & Linda K. Christian-Smith), New York and London: Routledge-Taylor & Francis Group, pp.1-21.

AUDI, R. (Gen. Ed.), (1999). "Epiphenomenalism". **The Cambridge Dictionary of Philosophy.** (2nd Edition), Cambridge: Cambridge University Press, pp.685-686.

AVCI, C. (2008). "Rûm". **TDVİA.** C.35, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ss.222-225.

AYIŞIĞI, M. (2002). "Kurtuluş Savaşı Sırasında İstanbul Hükümetleri İle Kuvâ-yı Milliye Arasındaki Münasebetler". **Türkler.** C.15, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss.1181-1213.

BABINGER, F. (1964). "Rûm". **İslâm Ansiklopedisi.** C.9, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, s.766.

BALTACI, A. (2017). "Nitel Veri Analizinde Miles-Huberman Modeli". **Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.** C.3, S.1, ss.1-15.

BAYKAL, B. S. (1942). "93 Meşrutiyeti". **Bellekten.** C.VI, S.21-22, ss.45-83.

BEYDİLLİ, K. (2013). "Yeni Osmanlılar Cemiyeti". **TDVİA.** C.43, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ss.430-433.

BİLGİN, N. (1998). "Kimlik Arayışı Olarak Resmi Tarih". **Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları.** (Haz. Salih Özbaran), İzmir: Dokuz Eylül Yayınları, ss.115-130.

BİRİNCİ, A. (2012). "Mahalle Mektebine Başlama Merasimi ve Mektep İlâhileri". **Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyân Mektepleri: Hatıralar-Yorumlar-Tetkikler.** (2. Baskı), (Haz. İsmail Kara & Ali Birinci), İstanbul: Dergâh Yayınları, ss.23-43.

BORA, T. (2007). "Türk Milliyetçiliğinin İnşasında Vatan İmgesi: Harita ve 'Somut' Ülke-Milliyetçiliğin Vatani Neresi?". **Birikim.** S.213, ss.26-36.

BOWEN, G. A. (2009). "Document Analysis as a Qualitative Research Method". **Qualitative Research Journal.** Vol.9, No:2, pp.27-40.

- COLEMAN, J. A., S. J. (1997). "Authority, Power, Leadership: Sociological Understandings". **New Theology Review**. Vol.10, No:3, pp.31-44.
- ÇAMBEL, H. C. (1939). "Atatürk ve Tarih". **Belleten**. C. III, S.10, ss.269-272.
- ÇAM, İ. D. (2012). "Bir Millî İktisat Projesi: İzmir İhracat ve İthalat Türk Anonim Şirketi". **The Journal of Academic Social Science Studies**. Vol.5, No:5, pp.45-56.
- ÇAM, İ. D. (2015). "Dr. Abdullah Cevdet'in Eğitim Fikirleri ve Osmanlı Türkiyesi'nde Eğitim Kurumlarına İlişkin Gözlemleri". **İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyumu Bildiriler Kitabı**. C.II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, ss.225-251.
- ÇETİN, F. (2011). "Osmanlı-Safevi Rekabetinin Osmanlı Resmî İdeolojisine Etkisi". **Çankırı Karatekin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**. C.2, S.1, ss.12-28.
- ÇETİNSAYA, G. (1999). "Rethinking Nationalism and Islam: Some Preliminary Notes on the Roots of 'Turkish-Islamic Synthesis' in Modern Turkish Political Thought". **The Muslim World**. Vol. LXXXIX, No:3-4, pp.350-376.
- DEMİR, G. & GÖYMEN, A. Y. (2017). "Yapısalcılıktan İlişkiselliğe Poulantzas'ın Devlet Kuramı". **Alternatif Politika Dergisi**. C.9, S.1, ss.35-60.
- DERİNGİL, S. (2007). "Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Geleneğin İcadı', 'Muhayyel Cemaat' ('Tasarımlanmış Topluluk') ve Pan-İslâmizm". **Simgeden Millete: II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet**. İstanbul: İletişim Yayınları, ss.19-51.
- DOĞAN, N. (2011). "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Ders Kitaplarında 'Devlet' Kavramının İktidar-Eğitim İlişkisi Açısından İncelenmesi". **Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri Dergisi**. C.11, S.4, ss.2069-2090.
- DRAGONAS, T. (2015). "Tehdit Altındaki Milli Kimlikle Başa Çıkmak". **Tarih Eğitimi ve Tarihte "Öteki" Sorunu: 2. Uluslararası Tarih Kongresi Tebliğler**. (2. Baskı), (Yay. Haz. A. Berktaş & H. Can Tuncer), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, ss.113-124.
- DUGUID, S. (1973). "The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia". **Middle Eastern Studies**. Vol.9, No:2, pp.139-155.
- DUMAN, D. (2016). "31 Mart Vak'ası'nın İki Öncü Habercisi: Kör Ali ve Beşiktaş Olayları". **The Journal of Academic Social Science Studies**. No:42, ss.95-112.
- ELDEM, E (1997). "Aklî Osmanlıcılık (Ottomanisme Rationnel): 1917 Tarihli Fransızca Bir Okuma Kitapçığı". **Toplumsal Tarih**. C.7, S.38, ss.23-35.
- FAUCONNET, P. (1923). "The Pedagogical Work of Emile Durkheim". **The American Journal of Sociology**. Vol.28, No:5, pp.529-553.
- FORTNA, B. C. (2005). "Change in the School Maps of the Late Ottoman Empire". **Imago Mundi**. Vol.57, No:1, pp.23-34.

- GÖKBEL, A. (2002). "Kıpçaklar ve Kumanlar". **Türkler**. C.2, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss.1277-1334.
- GÜNGÖR, S. (2001). "Althusser'de İdeoloji Kavramı". **Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**. C.6, S.2, ss.221-231.
- HACISALİHOĞLU, M. (2007). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Zorunlu Askerlik Sistemine Geçiş: Ordu-Millet Düşüncesi". **Toplumsal Tarih**. S.164, ss.58-64.
- HANİOĞLU, M. Ş. (1985). "Baticılık". **TCTA**. C.5, İstanbul: İletişim Yayınları, ss.1382-1388.
- HANİOĞLU, M. Ş. (1985). "Osmanlıcılık". **TCTA**. C.5, İstanbul: İletişim Yayınları, ss.1389-1393.
- HANİOĞLU, M. Ş. (1985). "Türkçülük". **TCTA**. C.5, İstanbul: İletişim Yayınları, ss.1394-1399.
- HANİOĞLU, M. Ş. (1992). "Batılılaşma". **TDVİA**. C.5, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ss.148-152.
- HANİOĞLU, M. Ş. (2012). "Türkçülük". **TDVİA**. C.41, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ss.551-554.
- HOBSBAWM, E. (2006). "Seri Üretim Gelenekler: Avrupa, 1870-1914". **Geleneğin İcadı**. (Der: Eric Hobsbawm & Terence Ranger), (Çev: M. Murat Şahin), İstanbul: Agora Kitaplığı, ss.305-356.
- İLGÜREL, M. (1993). "Celâlî İsyanları". **TDVİA**. C.7, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ss.252-257.
- İNALCIK, H. (1992). "Comments on 'Sultanism': Max Weber's Typification of the Ottoman Polity". **Princeton Papers in Near Eastern Studies**. No:1, ss.49-72.
- (İNAN), Â. (1937). "Atatürk'ü Dinlerken: Vatan ve Hürriyet". **Bellekten**. C.1, S.2, ss.289-309.
- İSMAİL S. & MEHMED F. (Câmi' ve Muharrirleri), (1326). "Sâl-ı Siyasî: Osmanlı İnkılâb-ı Kebiri Nasıl oldu?". **Musavver Salnâme-i Servet-i Fünûn**, Birinci Sene, İstanbul: Ahmed İhsân ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, ss.83-132.
- KARA, İ. (1985). "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İslâmcılık Tartışmaları". **TCTA**. C.5, İstanbul: İletişim Yayınları, ss.1405-1420.
- KARPAT, K. H. (1991). "Yakub Bey's Relations with the Ottoman Sultans: A Reinterpretation", **Cahiers du Monde Russe et Soviétique**, Vol.32, No:1, pp.17-32.
- KAZANCI, M. (2006). "Althusser, İdeoloji ve İdeoloji İle İlgili Son Söz". **İstanbul Üniversitesi, İletişim Fakültesi Dergisi**. S.24, ss.67-93.
- KEDDIE, N. R. (1966). "The Pan-Islamic Appeal: Afghani and Abdülhamid II". **Middle Eastern Studies**. Vol.3, No:1, pp.46-67.
- KEDDIE, N. R. (1969). "Pan-Islam as Proto-Nationalism". **The Journal of Modern History**. Vol.41, No:1, pp.17-28.

- KILIÇ, S. (1999). "Unutulmuş Barış: Brest-Litovsk-Mart 1918-Yankıları, Türk ve Dünya Tarihindeki Önemi". **Osmanlı**. C.2, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss.622-637.
- KIZILDOĞAN, H. S. (1937). "Vatan ve Hürriyet=İttihat ve Terakki". **Belleten**. C.1, S.3-4, ss.619-625.
- KOUTSELINI, M. (2012). "Textbooks as Mechanisms for Teachers' Sociopolitical and Pedagogical Alienation". **The New Politics of the Textbook: Problematizing the Portrayal of Marginalized Groups in Textbooks**. (Eds. Heather Hickman and Brad J. Porfilio), The Netherlands: Sense Publishers, pp.3-16.
- KURAT, Y. T. (1962). "1877-78 Osmanlı-Rus Harbinin Sebepleri". **Belleten**. C.XXVI, S.103, ss.567-592.
- KÜÇÜK, C. (2015). "Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Millet Sistemi' ve Tanzimat". **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**. (5. Baskı), (Ed. H. İnalçık & M. Seyitdanlıoğlu), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, ss.543-555.
- LANDAU, J. M. (1995). "Pan-Islamism". **The Encyclopaedia of Islam**. Vol.8, Leiden: E. J. Brill, pp.248-250.
- LARRAIN, J. (1980). "Durkheim's Concept of Ideology". **The Sociological Review**. Vol.28, No:1, pp.129-139.
- LEAR, E. N. (1961). "Emile Durkheim as Educator". **The Journal of Educational Sociology**. Vol.34, No:5, pp.193-204.
- LEE, D. E. (1942). "The Origins of Pan-Islamism". **The American Historical Review**. Vol.47, No:2, pp.278-287.
- LENOIR, Y. & JEAN, V. (2012). "The Competency-Based Approach in African Textbooks: An Approach Dominated by Economic, Political, and Cultural Interests from the North". **The New Politics of the Textbook: Problematizing the Portrayal of Marginalized Groups in Textbooks**. (Eds. Heather Hickman and Brad J. Porfilio), The Netherlands: Sense Publishers, pp.65-85.
- MACCIOCCHI, M. A. (1977). "Hegemonya, Tarihi Blok, Devlet". (Çev. Ş. Tekeli), **Birikim Dergisi**. S.26, ss.42-66.
- MARDİN, Ş. (1985). "İslâmcılık". **TCTA**, C.5, İstanbul: İletişim Yayınları, ss.1400-1404.
- MARDİN, Ş. (1985). "19. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti". **TCTA**. C.2, İstanbul: İletişim Yayınları, ss.342-351.
- MAYER, C. (1975). "Max Weber's Interpretation of Karl Marx". **Social Research**. Vol. 42, No:4, pp.701-719.
- MOUFFE, C. (1979). "Hegemony and Ideology in Gramsci". **Gramsci and Marxist Theory**. (Edited by Chantal Mouffe), London: Routledge & Kegan Paul Ltd., pp.168-204.

- NAJMABADI, A. (2013). "Sevgili ve Ana Olarak Erotik Vatan: Sevmek, Sahiplenmek, Korumak". **Vatan, Millet, Kadınlar**. (5. Baskı), (Der. Ayşe G. Altınay), İstanbul: İletişim Yayınları, ss.129-165.
- OKAY, C. (2007). "War and Child in the Second Constitutional Period". **Childhood and Youth in the Muslim World**. (Directed by François Georgeon and Klaus Kreiser), Paris: Maisonneuve & Larose, pp.219-232.
- ÖZCAN, A. (1998). "İngiltere'de Hilâfet Tartışmaları, 1873-1909". **İslâm Araştırmaları Dergisi**. S.2, ss.49-71.
- ÖZCAN, A. (2001). "İslâmcılık: İkinci Meşrutiyet". **TDVİA**. C.23, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ss.62-65.
- ÖZCAN, A. (2001). "İttihâd-ı İslâm". **TDVİA**. C.23, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ss.470-475.
- ÖZKAN, B. (2014). "Making a National *Vatan* in Turkey: Geography Education in the Late Ottoman and Early Republican Periods". **Middle Eastern Studies**. Vol.50, No:3, pp.457-481.
- ÖZTÜRK, Y. (2007). "Tarih ve Kimlik". **Akademik İncelemeler Dergisi**. C.2, S.1, ss.1-25.
- SADIKOV, R. (2010). "Şubat Devriminden Sonra Rusya'da İktidar Mücadelesi: Ekim Devrimi'ne Giden Yol". **Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Araştırmaları Dergisi**. C.29, S.48, ss.101-118.
- SARINAY, Y. (1999). "Osmanlı Devleti'nde Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu". **Osmanlı**. C.7, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss.411-419.
- SARINAY, Y. (2002). "İmparatorluktan Cumhuriyet'e Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Gelişimi". **Türkler**. C.14, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss.1471-1500.
- SOMEL, S. A. (2009). "Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)". **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası-Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**. (8. Baskı), (Ed. Tanıl Bora & Murat Gültekingil), C.1, İstanbul: İletişim Yayınları, ss.88-116.
- SUNGU, İ. (1999). "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar". **Tanzimat 2**. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, ss.777-857.
- (TANSEL), F. A. (1952). "Mizancı Mehmed Murad Bey". **İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Dergisi**. C.2, S.3-4, ss.67-88.
- (TEK), A. F. (1976). "Bir Mektup". **Üç Tarz-ı Siyaset**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. ss.45-55.
- TEKELİ, İ. (1983). "Türkiye'de Halkçılık". **CDTA**. C.7, İstanbul: İletişim Yayınları, ss.1929-1935.
- TEKELİ, İ. (2015). "Tarih Yazıcılığı ve Öteki Kavramı Üzerine Düşünceler". **Tarih Eğitimi ve Tarihte "Öteki" Sorunu: 2. Uluslararası Tarih Kongresi Tebliğler**. (2. Baskı), (Yay. Haz. A. Berktaş & H. Can Tuncer), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, ss.1-6.

- (TOL) GÖKTÜRK, E. D. (2008). "1919-1923 Dönemi Türk Milliyetçilikleri". **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Milliyetçilik**. (3. Baskı), C.4, İstanbul: İletişim Yayınları, ss.103-116.
- TUKİN, C. (1996). "Girit". **TDVİA**. C.14, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ss.85-93.
- TUNCER, H. (2012). "Türk Yurdu". **TDVİA**. C.41, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ss.550-551.
- TUNÇAY, M. (1977). "İlk ve Ortaöğretimde Tarih". **Felsefe Kurumu Seminerleri I: Günümüzün Sorunları**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, ss.276-285.
- TURAL, E. (2007). "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Maârif-i Umûmiyye Nezâreti'nde Bürokratik Reform". **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**. S.22, ss.177-206.
- UÇMAN, A. (2005). "Mizancı Murad (1854-1917)". **TDVİA**. C.30, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ss.214-216.
- UYANIK, E. & ÇAM, İ. D. (2012). "Balkan Savaşları'nın Türk Eğitim Düşüncesinin Dönüşümüne Etkileri". **Balkan Harbi'nin 100. Yılı Hâtırâsına: III. Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu Bildirileri**. (Yay. Haz. Ünal Şenel), C.2, Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Matbaası, ss.409-418.
- UYANIK, E. & ÇAM, İ. D. (2014). "Balkan Savaşları'nda Osmanlı Devleti'nin Yenilgisinin Sebepleri: Neden Münhezim Olduk?". **100. Yılında Balkan Savaşları (1912-1913): İhtilafî Duruşlar**. (Ed. Mustafa Türkes), C.1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, ss.591-597.
- ÜNAL, H. (1998). "Ottoman Policy during the Bulgarian Independence Crisis, 1908-9: Ottoman Empire and Bulgaria at the Outset of the Young Turk Revolution". **Middle Eastern Studies**. Vol.34, No:4, pp.135-176.
- ÜSTEL, F. (2009). "II. Meşrutiyet ve Vatandaşın 'İcadı'". **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası-Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**. (8. Baskı), (Ed. Tanıl Bora & Murat Gültekingil), C.1, İstanbul: İletişim Yayınları, ss.166-179.
- VAMBÉRY, A. (1906). "Pan-Islamism". **The Nineteenth Century and After**. Vol.60, pp.547-558.
- VAN DIJK, T. (2015). "Söylem ve İdeoloji: Çokalanlı Bir Yaklaşım". **Söylem ve İdeoloji**. (2. Baskı), (Haz. B. Çoban & Z. Özarslan), İstanbul: Su Yayınevi, pp.15-100.
- YİNANÇ, M. H. (1999). "Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Kadar Bizde Tarihçilik". **Tanzimat 2**. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, ss.573-595.
- YÜCE, N. (1989). "Akçura Yusuf (1876-1935)". **TDVİA**. C.2, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ss.228-229.

4. Ekler

Ek-1:
İntikam
(Atatürk Kütüphanesi/Hrt_000015/956.101.496 İNT 1329-1332 k.1/1)